

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ વિરચિત

સિદ્ધહેમ રાખ્દાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ

ખંડ ૨

અધ્યાય પ થી ૭ તથા ધાતુપાઠ

(સંસ્કૃત વ્યાકરણ)

સંપાદક-અનુવાદક-વિવેચક

પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ વિરચિત

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ

ખંડ ૨

(અધ્યાય પથી ૭ તથા કાતુપાઠ)

સંપાદક-અનુવાદક-વિવેચક

પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

Siddhahema shabdanushasana
Vol. II
by
Acharya Hemachandra suri
edited by
Pandit Becharadas Jivaraj Doshi

: પ્રકાશક :
જે. બી. સે'ડિલ
અધ્યક્ષ
યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

© યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : ૧૯૮૧
નકલ ૯૮૦

(કિંમત રૂ. ૩૮-૦૦)

"Published by the University Book Production Board, Gujarat State, under the Centrally Sponsored Scheme of Production of Books and Literature in Regional Languages at the University level, of the Government of India in the Ministry of Education and Social Welfare (Department of Culture), New Delhi."

: મુદ્રક :
કે. બી.ખાલાલ ભાવસાર
શ્રી સ્વામીનારાયણ મુદ્રણ મંદિર
૬૧૨/૨૧, પુરુષોત્તમનગર
નવા વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩

પ્રકાશકનું પુરોવચન

ઉચ્ચ કેળવણીનું માધ્યમ માતૃભાષા અને એ માટે યુનિવર્સિટી કક્ષાએ પ્રત્યેક વિદ્યાશાખા માટે વિપુલ ગ્રંથસામગ્રી તૈયાર થવી જોઈએ. એ હેતુથી કેન્દ્ર સરકારે આર્થિક સહાય આપીને પ્રાદેશિક ભાષાઓમાં યુનિવર્સિટી કક્ષાનાં પુસ્તકો અને સાહિત્ય પ્રકાશિત કરવાની યોજના ધડી. તેને સાકાર કરવા માટે ૧૯૭૦માં આ બોર્ડ રચવામાં આવ્યું. કેન્દ્ર સરકાર તરફથી આ કાર્ય માટે મળતાં અનુદાનો ઉપરાંત એપ્રિલ ૧, ૧૯૭૬થી આ યોજનામાં રાજ્ય સરકારે પણ અમુક અનુદાન આપવાનું સ્વીકાર્યું છે.

આ યોજનામાં રાજ્યની યુનિવર્સિટીઓના પ્રાધ્યાપકો અને અન્ય વિદ્વાનો દ્વારા યુનિવર્સિટી કક્ષાના અભ્યાસક્રમને આવરી લેતાં પાઠ્યપુસ્તકો અને સંદર્ભગ્રંથો પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યાં છે અને એ કાર્ય હજુ વલુચંબુ ચાલુ જ છે.

સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણ પણ ટીકાટિપ્પણો સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાનું આ ગ્રંથ નિર્માણ યોજનાના એક ભાગરૂપે સ્વીકાર્યું હતું. એટલે આ યોજના હેઠળ આચાર્યશ્રી હેમચન્દ્ર વિરચિત સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન પ્રકાશિત કરતાં આનંદ અનુભવું છું. એ આનંદમાં ઉમેરો એ વાતે થાય છે કે એનું સંપાદન-અનુવાદન-વિવેચન આ વિષયના જ્ઞાતા અને અનુભવી વિદ્વાન પંડિત એચરદાસજીએ સ્વીકાર્યું છે.

પુસ્તકમાં પૃષ્ઠસંખ્યા ઘણી મોટી હોવાથી સરળતા ખાતર પુસ્તકને નીચે પ્રમાણે ત્રણ ખંડમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું છે :

ખંડ ૧...અધ્યાય ૧ થી ૪

ખંડ ૨...અધ્યાય ૫ થી ૭ તથા ધાતુપાઠ

ખંડ ૩...અધ્યાય ૮ (પ્રાકૃત વ્યાકરણ)

તેનો આ ખંડ ૨, વાચકોને સાદર રજૂ કરતાં આનંદ થાય છે.

ખંડ ૧ અને ૩ અગાઉ છપાઈ ગયા છે અને દરેક અંથતું રવતાંત્ર અસ્તિત્વ છે.

હવે આ સંપૂર્ણ અંથ—ખંડ ૧-૨-૩ ઉપલબ્ધ બને છે અને અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોને એ ખૂબ જ ઉપયોગી નીવડશે. એમનો પૂરો આવકાર આ અંથો પામશે એ હાર્દિક અપેક્ષા છે.

યુનિવર્સિટી અંથનિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
જુલાઈ, ૧૯૮૧

જે. બી. સેડિલ
અધ્યક્ષ

પ્રસ્તાવના

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન નામનું આઠ અધ્યાય પ્રમાણુ વ્યાકરણ રચેલ છે. તેમાં મૂળસૂત્ર ઉપરાંત મૂળસૂત્રને સમજવા માટે વૃત્તિ અને ઉદાહરણ સારી રીતે મૂકેલાં છે. આ વ્યાકરણની ત્રણ વૃત્તિઓ છે : (૧) લઘુવૃત્તિ-જેનું પ્રમાણુ ૬૦૦૦ (છ હજાર) શ્લોક છે, (૨) મધ્યમવૃત્તિ-જેનું પ્રમાણુ આશરે ૯૦૦૦ (નવ હજાર) શ્લોક છે, અને (૩) જઘ્નવૃત્તિ-જેનું પ્રમાણુ ૧૮૦૦૦ (અઠાર હજાર) શ્લોક છે

યુનિવર્સિટી ગ્રન્થ નિર્માણ બોર્ડે આ પહેલા પ્રથમ અધ્યાયથી ચાર અધ્યાય સુધીનો અનુવાદ પહેલા ભાગ રૂપે પ્રકાશિત કરેલ તે તથા જેમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની વગેરે ભાષાઓનું વ્યાકરણ આવેલ છે એવા આઠમા અધ્યાયનો અનુવાદ ત્રીજા ભાગ રૂપે પ્રકાશિત કરેલ છે. અને હવે આ બીજો ભાગ પ્રકાશિત થાય છે, જેમાં પાંચમા અધ્યાયથી સાતમા અધ્યાયનો અનુવાદ છે. આ રીતે ત્રણ ભાગમાં આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલ આઠેય અધ્યાયનું વ્યાકરણ પ્રકાશિત થયેલ છે. આ પુસ્તક માત્ર મૂળસૂત્રો સાથે વૃત્તિ અને તેના અનુવાદ રૂપ છે. આમાં વિવેચનનું વિશેષ સ્થાન નથી. જોકે ક્યાંક વિવેચન કરેલું મળશે પણ સમગ્ર પુસ્તક વિવેચનરૂપ નથી. પહેલા ભાગના ૭૮૫ પાનાં છે. બીજા ભાગના ૫૩૩ પાનાં છે અને ત્રીજા ભાગના ૫૧૧ પાનાં છે. આ રીતે સમગ્ર વ્યાકરણ કુલ ૧૮૨૯ પાનમાં પૂરું થાય છે. આમાં ૧૩૧૮ પાનાંમાં માત્ર સંસ્કૃતભાષાનું વ્યાકરણ છે. અને ૫૧૧ પાનાંમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી-ચૂલિકા-પૈશાચી અને અપભ્રંશભાષાઓનું વ્યાકરણ છે. અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણમાં ઉદાહરણ માટે ખાસ કરીને અપભ્રંશભાષાના પદો ગ્રંથકારે આપેલા છે એ પદોમાં ઘણા પદો જૂના પણ હશે અને ઘણા ગ્રંથકારે પોતે બનાવેલાં પદો પણ હશે—એવી કલ્પના છે. અપભ્રંશભાષાનું વ્યાકરણ વર્તમાન પ્રચલિત ભારતીય ભાષાઓ ગુજરાતી, હિન્દી બંગાળી, પંજાબી અને મરાઠી વગેરે તથા બોલીઓનો દૃષ્ટિકોણ સમજવા માટે વિશેષ ઉપયોગી છે, અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર સમજવા માટે પણ ઘણું

ઉપયોગી છે. પ્રાકૃત વગેરે ભાષાઓનો અભ્યાસ વર્તમાન પ્રચલિત ભારતીય ભાષાઓના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ શોધવા માટે પણ ઉપયોગી છે.

ગુજરાતીમાં દાદા શબ્દ પ્રચલિત છે અને દાદા માટે તથા પિતા માટે પણ દદદા (દેવરી સાગરના રહેવાશી તથા મારા પ્રિય મિત્ર નાથુરામજી પ્રેમીના પુત્રા પ્રેમીજીને દદદા કહેતા હતા) શબ્દ પણ ઘણી જગ્યાએ પ્રચલિત છે લેખકની કદપના પ્રમાણે દાદા કે દદદા શબ્દને સંસ્કૃત 'તાત' અને શૌરસેની 'દાદ' એ શબ્દ સાથે સરખાવી શકાય આપ કે બાપા શબ્દને સંસ્કૃત વત્-વત્તા અને પ્રાકૃત 'વવ્વા' શબ્દ સાથે સરખાવી શકાય છે.

ઠરિયાણાના વેપારી ગ્રાહકોને એમણે લીધેલા માલનાં પડિકાં બાંધી આપે છે અને વૈદ્યો પડિકીઓ બાંધી આપે છે. આ પડિકું શબ્દ અથવા પડિકી શબ્દ મૂળ સંસ્કૃત પ્રતિક કે પ્રતિકી શબ્દ સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. ખરીદેલી જે વસ્તુ કાર્ણપણુની કિંમતને યોગ્ય હોય તે વસ્તુને કાર્ણપણિક, પ્રતિક અને નારી-જાતિમાં કાર્ણપણિકી અથવા પ્રતિકી કહેવાય છે. ભાષામાં વપરાતો પડિકું શબ્દ સંસ્કૃત પ્રતિક અને નારીજાતિમાં પડિકી શબ્દ પ્રતિકી શબ્દ સાથે બરાબર સરખાવી શકાય છે.

આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે પડિકું કે પડિકી શબ્દ કેટલો બધો જૂનો છે આ માટે જુઓ સિદ્ધાન્ત કૌમુદી ૫૧૧૨૫મા સૂત્રનું વાર્તિક "કાર્ણપણાત્-ટિઠન વક્તવ્યઃ" તથા શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિનું સૂત્ર "કાર્ણપણાત્ ઇકદ પ્રતિશ્ચાસ્ય વા" ૧૧૬૧૧૩૩૧ કાર્ણપણ શબ્દ કોઈ સોનાના સિક્કાનું નામ હોય અથવા પ્રાચીન કાળના કોઈ વજનનું નામ હોય, એમ અમારી સ્મૃતિમાં છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભાષામાં પ્રચલિત પડિકું કે પડિકી શબ્દને કૌમુદીકારે અને આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ પણ પૂર્વોક્ત રીતે સાધેલ છે.

પાણ્યસહમહર્ષણઓ માં પાઠકલાલય શબ્દ આપેલ છે તેનો અર્થ જે સ્થાને અપાનદ્વારને એટલે ગુદાને સાફ કરવામાં આવે છે તે સ્થાન અર્થાત્ પાંચખાનું પાઠકલાલયની પેઠે પાઠકલાલ શબ્દ પણ સાધી શકાય છે. પ્રસ્તુત પાઠકલાલ શબ્દ સાથે ચાલુ ભાષાનો શબ્દ પાંચખાનું બરાબર સરખાવી શકાય તેમ છે. આ રીતે વ્યાકરણનો ઝીણવટથી કરેલો અભ્યાસ શબ્દોના ઇતિહાસ પર ઘરે પ્રકાશ પાડી શકે તેમ છે.

ભાષામાં કેટલાક વાણિયા લોકોની અટક દોશી હોય છે કેટલાક લોકો આ શબ્દનું મૂળ નહીં જાણવાથી તેને દોષી એ રીતે લખે છે તે તદ્દન ખોટું અને અનર્થ ઉપજાવે તેમ છે જૈનશાસ્ત્રના ઉપાંગ રૂપ પન્નવણી સૂત્રમાં દોસિય શબ્દ આપેલો છે પ્રસ્તુત દોશી શબ્દને પ્રાચીન દોસિય શબ્દ સાથે સરખાવી શકાય તેમ છે. જૈન કથાઓમાં દેવદૂષ્ય શબ્દ પ્રચલિત છે. વસ્ત્રવાચક દૂષ્ય શબ્દ ધણો જૂનો છે અને તે સમવાયગિ સૂત્રમાં આવેલા ૧૫૧માં સૂત્રમાં વપરાયેલો છે. અને કદપસૂત્રમાં તથા આવશ્યક સૂત્રમાં પણ વપરાયેલો છે.

વ્યાકરણુ જાણવાનું મુખ્ય પ્રયોજન ભાષાશુદ્ધિ છે અને શુદ્ધ ઉચ્ચારણો તથા શબ્દોના ઇતિહાસનું જ્ઞાન તે પણ તેના પ્રયોજનો છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણુ જાણવામાં ધણું સરળ છે. તેના અષ્ટાધ્યાયીના સૂત્રો પરસ્પર સંબંધ છે. વ્યાકરણુમાં અમુક સૂત્રમાં અમુક વિગત જણાવેલી હોય તે તે હકીકત નીચેના સૂત્રમાં પણ ચાલી આવે છે તેને અનુવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે જે વ્યાકરણુમાં અષ્ટાધ્યાયીનો ક્રમ ન હોય તેમાં આ અનુવૃત્તિ મૂળ ક્યાંથી આવે છે તે શોધવાનું કામ ભારે ડુંકર હોય છે જ્યારે પ્રસ્તુત વ્યાકરણુમાં આ જાતની ડુંકરતા નથી.

ગણાવવા ખેસીએ તો વ્યાકરણુના અધ્યયનના ધણા ફાયદા છે એ ફાયદા એકલા બધા છે કે તેનું બધાનું વિવેચન અહીં કરી શકાય તેમ નથી આ બાબત થોડું ધણું અમે ઉપર લખેલ છે.

અનુવાદક એક તો વયોવૃદ્ધ છે અને તેની આંખ ધણી નખળી છે એથી આ અનુવાદમાં કોઈ છાપભૂલ હોય તો અભ્યાસીઓ સુધારીને વાંચવા કૃપા કરે અને અનુવાદમાં કોઈ ભૂલ હોય તેને પણ સુધારીને વાંચવા મહેરબાની કરે.

આ વ્યાકરણુ સાથે આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસરિએ રચેલો ધાતુપાઠ પણ આપેલ છે.

આ ભાગના પ્રુદેશના સંશોધન માટે તથા ધાતુપાઠના પ્રુદેશના સંશોધન માટે અનુવાદકને તેના વિદ્યાર્થી બાઈ જિતેન્દ્ર જાણુલાલ શાહ તરફથી મેળેલી સહાયતા ધણી ઉપયોગી નિવડેલ છે તેથી તે બાઈનું નામ અહીં ઉલ્લેખ-શોભ્ય છે.

યુનિ. ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ આ ગ્રંથને પ્રકાશિત કરીને ગુજરાતના ઉચ્ચશિક્ષાના સંસ્કૃત ભાષાના તથા પ્રાકૃત ભાષાના વિદ્યાર્થીઓને વિશેષ સહાયતા કરેલું છે એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

છેવટે આ પ્રકૃતિમાં થયેલી ભૂલચૂક માટે અનુવાદક સૌ અભ્યાસીઓનો ક્ષમાપ્રાર્થી છે.

૧૨/૫, ભારતી નિવાસ સોસાયટી,
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬
તા. ૨૪-૬-૧૯૮૧.

એચરદાસ ભુવરાજ દોશી

વિષયાનુક્રમ વિશે વક્તવ્ય

તિલ્લહેમશબ્દાનુશાસન-લઘુવૃત્તિના કુલ ત્રણ ખંડો થાય છે. એમાં ત્રીજા ખંડમાં માત્ર આઠમો અધ્યાય જ છે, જેમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, શૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ - એ ભાષાઓનાં વ્યાકરણનો સમાવેશ થયેલ છે. ત્યારે પ્રથમખંડમાં અને દ્વિતીયખંડમાં માત્ર સંસ્કૃતભાષાના વ્યાકરણનો સમાવેશ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સંધિ-સંધિ એટલે સ્વરસંધિ અને વ્યંજનસંધિ, નામ-પ્રકરણ, કારકપ્રકરણ, પત્વણત્વ પ્રકરણ, સ્ત્રી પ્રત્યય, સમાસ પ્રકરણ આ બધા પ્રકરણો નામને લગતા છે. અને તે પહેલાં અધ્યાયથી માંડીને ત્રીજા અધ્યાયના બે પાદ સુધીમાં પૂરાં થાય છે. આ પછી ક્રિયાપદને લગતું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. તે ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદથી માંડીને ચોથા અધ્યાય સુધીમાં પૂરું થાય છે. કૃદન્તનું પ્રકરણ આખા પાંચમા અધ્યાયમાં આવેલ છે અને સૌથી છેલ્લું તદ્ધિતનું પ્રકરણ છઠ્ઠા અધ્યાયથી માંડીને સાતમા અધ્યાયના અન્ત સુધીમાં પૂરું થાય છે.

કૃદન્તના પ્રકરણમાં ધાતુઓને કર્તાકારકના સૂચક, કર્મકારકના સૂચક, કરણકારકના સૂચક, અધિકરણકારકના સૂચક જે જે પ્રત્યય લાગે છે તે બધા પ્રત્યયો બતાવેલા છે. કેટલાક પ્રત્યયો અપાદન કારકના પણ સૂચક હોય છે. પાંચમા અધ્યાયમાં ૫/૨/૧૩મું સૂત્ર ઉણાદિ પ્રકરણનું સૂચક છે. લઘુવૃત્તિમાં અન્યકારે આખું ઉણાદિપ્રકરણ આપેલું નથી માત્ર તે પ્રકરણને જણાવવા માટે રળાદયઃ ૧૫૨/૧૩૧ આ એક સૂત્ર જ આપેલ છે. પણ બૃહદ્વૃત્તિમાં તે આખું પ્રકરણ આપેલ છે. આ આખા ઉણાદિ પ્રકરણના ૧૦૦૬ (એક હજારતે છ) સૂત્રો છે. અનુવાદકનો એવો વિચાર હતો કે આ આખું પ્રકરણ-મૂળસૂત્રો, તેનો અનુવાદ અને તેનાં ઉદાહરણો સાથે આ અનુવાદમાં આપી દેવું પણ એમ કરવા જતાં આ અન્યનો વિસ્તાર ધણો વધી જવાનો ભય હતો તેથી અને આચાર્ય-શ્રીએ લઘુવૃત્તિમાં એ પ્રકરણ ઉમેરેલું ન હોવાથી તેના અનુવાદને અહીં જતો કર્યો છે. આ બાબત જિજ્ઞાસા રાખનારાં વિદ્યાર્થીઓએ અને વિદ્યાર્થીનીઓએ બૃહદ્વૃત્તિ જેઈ જવાની વિનંતી છે અથવા બુદ્ધા બહાર પડેલા ઉણાદિ પ્રકરણને

જોઈ જવાની જરૂર છે. ૧ થી ૪ અધ્યાયનો વિષયાનુક્રમ અંડ પહેલામાં આવી ગયેલ છે એટલે એ વિશે જિજ્ઞાસુઓએ એ લાગ જોઈ લેવો. અહીં માત્ર પાંચ, છ અને સાત અધ્યાયનો જે વિષયાનુક્રમ લખવાનો છે તે આ પ્રમાણે છે—

પાંચમેા અધ્યાય—૧હુ' પાઠ

પાંચમા અધ્યાયમાં પહેલેથી ત્રણ પાઠ સુધીનાં વિધાનોમાં ધાતુઓને જુદા જુદા અર્થનાં સૂચક જુદા જુદા પ્રત્યયો લગાડવાની હકીકત આપેલ છે :

સૂત્ર-૧ થી ક્ત્વ સંગ્રાના વિધાન સાથે કૃદંત પ્રકરણનો આરંભ થાય છે.

સૂત્ર ૨-આ પ્રકરણોમાં જે જે અર્થમાં પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલ છે તે કરતાં જુદા અર્થમાં પણ પ્રત્યયો વપરાય છે એમ બતાવીને પ્રત્યયોના અર્થની અનિશ્ચિતતા દર્શાવેલ છે.

સૂત્ર ૩-જે સૂત્રમાં અમુક અર્થમાં પ્રત્યયનું વિધાન ન હોય તે સૂત્રમાં જણાવેલ પ્રત્યય 'કર્તા'ના અર્થનો સૂચક સમજવાનો છે.

સૂત્ર ૪ થી અમુક ખાસ ધાતુને પ્રત્યય લગાડી શબ્દની સાધના નિપાતની રીતે બતાવેલ છે.

સૂત્ર ૧૦ કર્તા અર્થના સૂચક ક્ત્વ પ્રત્યયનું વિધાન છે

સૂત્ર ૧૨-આધારઅર્થનો સૂચક 'ક' પ્રત્યય

સૂત્ર ૧૩-માત્ર ક્રિયાના અર્થના સૂચક 'ક્ત્વા, તુમ્ અને અમ્ ' પ્રત્યયો

સૂત્ર ૧૪-આપાદાન અર્થના સૂચક પ્રત્યયવાળા કેટલાક પ્રત્યયો

સૂત્ર ૧૫-ઉળ્ વગેરે અનેક પ્રત્યયો અપાદાન અને સંપ્રદાન એ બે અર્થોને છોડીને ખીન્ન અર્થોના સૂચક સમજવા. આ અંગે એક આખું જ ઉલ્લાદિ પ્રકરણ છે એ પ્રકરણ આશરે એક હજાર સૂત્રનું છે. આ પ્રકરણ લઘુવૃત્તિના આ અનુવાદમાં આપવા જતાં ગ્રંથ ધણો જ મોટો થઈ જાય માટે તે વિશે જિજ્ઞાસા ધરાવતા વિદ્યાર્થી બાઈબહેનોએ બૃહદ્વૃત્તિને જોઈ લેવી.

સૂત્ર ૧૬-અપવાદમાં અસરૂપ ઉત્સર્ગ પ્રત્યયની બલામણુ.

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૧૭-૨૬	ઘયળ્	૧૦૧	ઞ
૨૭	તથા અનીય	૧૦૨-૧૦૪	ટ
૨૮-૩૪	ય	૧૦૫	સ તથા અળ્
૩૫-૪૬	વ્યપ્	૧૦૬-૧૧૫	લ
૪૭	કલ્પ સંસા	૧૧૬	ગિન્
૪૮	ળક તથા તૃચ્	૧૧૭-૧૨૭	લશ્
૪૯-૫૧	અચ્	૧૨૮	લિણ તથા લુકજ્
૫૨	અન	૧૨૯	લતદ્
૫૩	ગિન્	૧૩૦	લ
૫૪-૫૫	ક	૧૩૧	લહ્-ડ-લ
૫૬-૫૭	હ	૧૩૨-૧૩૩	હ
૫૮-૬૧	શ	૧૩૪-૧૩૭	અ
૬૨-૬૪	ળ	૧૩૮-૧૪૧	ટ
૬૫	અકદ્	૧૪૨-૧૪૪	ક
૬૬	થક	૧૪૫	હ્ય
૬૭-૬૮	ટનળ્	૧૪૬	વિળ્
૬૯	અક	૧૪૭	મન્-વન્-ક્વનિપ્-વિચ્
૭૦	અકન્	૧૪૮-૧૫૦	કિવપ્
૭૧	તિક્ વગેરે	૧૫૧	કિવપ્-ળ
૭૨	અળ્	૧૫૨	ટક્-સક્-કિવપ્
૭૩	ળ	૧૫૩-૧૫૮-૧૬૦	ગિન્
૭૪-૭૫	ટક્	૧૫૯	ઇન્
૭૬-૮૧	હ	૧૬૧-૧૬૫	કિવપ્
૮૨	ગિન્	૧૬૬-૧૬૭	ક્વનિપ્
૮૩-૮૯	ટક્	૧૬૮-૧૭૧	હ
૯૦	લિ	૧૭૨	હ્વનિપ્
૯૧-૯૬	અધ્	૧૭૩	અત્
૯૭-૧૦૦	ઈ	૧૭૪	ક્ત તથા ક્તવતુ

સૂત્ર

પ્રત્યય

સૂત્ર

પ્રત્યય

બીજું પાઠ

૧	પરોક્ષા પ્રત્યય વિધાન	૩૬	ડુ
૨-૩	કવસુ તથા કાન	૩૭	આલુ
૪-૬	અચતની પ્રત્યય વિધાન	૩૮-૩૯	ડિં
૭-૮	હાસ્તની ,,	૪૦-૪૧	ઉકળ્
૯-૧૦	મવિધ્યન્તી ,,	૪૨-૪૬	અન
૧૧-૧૨	પરોક્ષા ,,	૪૭-૪૮	ઝક
૧૩	હાસ્તની તથા પરોક્ષા	૪૯-૬૬	ધિનળ્
૧૪	હાસ્તની	૬૭-૬૯	ળક
૧૫	અચતની	૭૦	ટાક
૧૬-૧૯	વર્તમાના	૭૧-૭૨	ઇન્
૨૦	શત્-આનશ્ તથા સ્યત્-સ્યાનશ્	૭૩ ૭૪-૭૫	મરક્ ધુર
૨૧	શત્-આનશ્	૭૬	ઠ-ઠક-ઠુક
૨૨	કવસુ	૭૭-૭૮	ટ્વરપ્
૨૩-૨૪	શાન	૭૯	ર
૨૫-૨૬	અતૃશ્	૮૦	નજિઙ્
૨૭	તૃન્	૮૧-૮૨	નર
૨૮-૨૯	ઇષ્ણુ	૮૩	કિષપ્
૩૦	ષ્ણુક્	૮૪	હુ
૩૧	સ્તુ	૮૫-૮૭	ઇત્ર
૩૨	કસુ	૮૮-૮૯	ત્રટ્
૩૩-૩૪	હ	૯૦	ત્ર
૩૫	આરુ	૯૨	ષ્ઠ
		૯૩	ઊનાદિક્રિયકરણાનું સૂચન

સૂત્ર

પ્રત્યય

સૂત્ર

પ્રત્યય

તૃતીયા પાઠ

૧	ઈત વગેરે પ્રત્યયોવાળા ગમી વગેરે શબ્દો	૧૧-૧૬ ૧૭-૨૧	કિત ક્યપ્
૨-૩	જ્ઞ	૧૦૦	જ્ઞ
૪	અવિધ્યન્તી પ્રત્યય વિધાન	૧૦૧ ૧૦૨-૧૦૪	મૃગયા વગેરે શબ્દ અ તથા ય
૫-૬	શસ્તની "	૧૦૫-૧૦૬	અ
૭-૧૨	વર્તમાના "	૧૦૭-૧૧૦	અહ્-
૧૩	તુષ્-ળકચ્ અવિધ્યન્તી "	૧૧૧-૧૧૩ ૧૧૪-૧૧૫	અન કિવપ્
૧૪	અળ્	૧૧૬	અ
૧૫	ઘચ્-ક્તિ વગેરે અવિધ્યકાલસૂચક	૧૧૭-૧૧૮ ૧૧૯	અતિ ઇચ્
૧૬-૨૨	ઘચ્	૧૨૦-૧૨૨	ળક
૨૩-૫૩	અન્	૧૨૩	ક્ત
૫૪-૮૧	ઘચ્	૧૨૪-૧૨૬	અનદ્
૮૨	ક	૧૨૦-૧૩૧	ઘ
૮૩	અથુ	૧૩૨-૧૩૬	ઘન્
૮૪	ત્રિમક્	૧૩૭	ઘન્-ઙ-ઙર-ઙક
૮૫	ન		ઙકનક-ઘ
૮૬	નહ્	૧૩૮	ઙ-કિ-રિતવ્
૮૭-૮૯	કિ	૧૩૯-૧૪૦	ચલ્
૯૦	અન તથા ઙિન્	૧૪૧	અન

સૂત્ર

પ્રત્યય

સૂત્ર

પ્રત્યય

ચતુર્થ પાઠ

૧-૨	વર્તમાના તથા ભૂત	૩૩	તુમ્
૩	મવિધ્યન્તી, સપ્તમી	૩૪	સપ્તમી
૪	ભૂતઘ્ત	૩૫	સપ્તમી તથા કૃત્ય પ્રત્યય
૫	અચતન ભૂતના તથા મવિધ્યન્તીના પ્રત્યય	૩૬	ણિન્ તથા
૬-૮	અનચતન પ્રત્યયનો નિષેધ	૩૭	તૃષ્
૯-૧૧	ક્રિયાતિપત્તિ	૩૮	આશી: તથા પઞ્ચમી
૧૨-૧૩	વર્તમાના	૩૯	અચતની
૧૪-૧૫	સપ્તમી તથા મવિધ્યન્તી	૪૦	હ્યસ્તની તથા અચતની
૧૬	મવિધ્યન્તી	૪૧	અયથાકાલમૂલક પ્રત્યય
૧૭-૧૯	સપ્તમી	૪૨-૪૩	હિ તથા દ્વ પ્રત્યય
૨૦	મવિધ્યન્તી		અને ત તથા ધ્વમ્ પ્રત્યય
૨૧-૨૬	સપ્તમી	૪૪-૪૭	ક્ત્વા
૨૭-૨૮	સપ્તમી-પઞ્ચમી	૪૮-૫૩	જ્ઞમ્
૨૯	પઞ્ચમી તથા કૃત્ય પ્રત્યય	૫૪-૮૩	ળમ્
૩૦	સપ્તમી	૮૪-૮૮	ક્ત્વા તથા ળમ્
૩૧-૩૨	પઞ્ચમી	૮૯	સપ્તમી
		૯૦	તુમ્

છઠ્ઠો અધ્યાય

જેમ ત્રીજા અધ્યાયના: ત્રીજા પાઠથી લઈને ચોથા અધ્યાયના અંત સુધી આચાર્યશ્રીએ ધાતુઓ દ્વારા ક્રિયાપદની સાધના બતાવેલ છે અને પાંચમા અધ્યાયમાં પણ ધાતુઓ દ્વારા નામોની સાધના સમગ્રવેલ છે

તેમ છઠ્ઠા તથા સાતમા અધ્યાયમાં નામો દ્વારા બનતા બીજાં નામોનાં રૂપોની સાધના બતાવેલ છે. નામો દ્વારા પેદા થતાં નામોને તદ્દિત-પ્રત્યયો દ્વારા સાધેલાં છે.

સૂત્ર

પ્રત્યય

સૂત્ર

પ્રત્યય

છઠ્ઠો અધ્યાય-પ્રથમ પાઠ

૧	અળ વગેરે પ્રત્યયોની તદ્વિત સંજ્ઞા	૨૭	ચ
૨	૪૬ સંજ્ઞા	૨૮	યથાવિદ્ધિત પ્રત્યય
૩-૪-૫	યુવા સંજ્ઞા	૨૯	અવત્યતદ્વિત
૬-૧૦	કુ સંજ્ઞા	૩૦	આયનળ
૧૧	સૂત્રોક્ત આઘ પદ્ધતી જ સમગ્ર તદ્વિત પ્રત્યયતુ વિધાન	૩૧-૩૮	ઇઞ્
૧૨	ગોત્રવાચક શબ્દની અને ગોત્રોત્તર પદ વાચક શબ્દની સમાનતા	૩૯-૪૧	અઞ્
૧૩	જણાવેલ 'ઋત' અર્થ પહેલાના-૬૩૨૨૧ સુધીમાં જણાવેલ તમામ અર્થોમાં અળ પ્રત્યય	૪૨-૪૫	યઞ્
૧૪	ધનપતિ વગેરે શબ્દોને પ્રાગ્-જિતીય અર્થે અળ	૪૬	યઞ્ નો લોપ
૧૫	અળના અપવાદ વિષયમાં પ્રાગ્ જિતીય અર્થોમાં ક્ય	૪૭	ઞાયન્ય
૧૬	પ્રાગ્ જિતીય અર્થોમાં ટીકળ તથા ક્ય પ્રત્યય	૪૮-૫૨	આયનઞ્
૧૭	અળના અપવાદ વિષયમાં પ્રાગ્ જિતીય અર્થોમાં ક્ય	૫૩-૫૬	આયનળ
૧૮	અળ તથા અઞ્	૬૦-૬૪	અળ
૧૯-૨૦	અઞ્	૬૫	અળ-ળ
૨૧	યઞ્ તથા અઞ્	૬૬-૬૮	અળ
૨૨-૨૩	અ	૬૯-૭૮	અયળ
૨૪	પ્રત્યયનો છુપ	૭૯	ઞૈર
૨૫-૨૬	નઞ્-સ્તઞ્	૮૦	અયળ્
		૮૧	અયળ્-નાર
		૮૨	નાર
		૮૩-૮૫	અયઞ્
		૮૬	ઇકળ્
		૮૭	ઇકળ્-ળ
		૮૮	ક્ય
		૮૯	ઈય
		૯૦	અયળ્-ઈયળ્
		૯૧-૯૨	ચ
		૯૩	ક્ય

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૧૪	ય-અળ	૧૦૬	ઈય-ઈકળ
૧૫	અળ	૧૦૭-૧૧૨	આયનિઙ્
૧૬	ઈન્	૧૦૮	યાયનિઙ્
૧૭	ય-ઐયકઙ્	૧૧૩	આયનિ
૧૮	ઐયળ	૧૧૪-૧૧૫	અળ
૧૯	અઙ્-ઈનઙ્	૧૧૬	અળ
૧૦૦-૧૦૨	ઋય	૧૧૭	ઈઙ્
૧૦૨	ઈઙ્-ઋય	૧૧૮	ઙ્યઃ
૧૦૩	આયનિઙ્	૧૧૯	દયળ
૧૦૪	અળ-આયનિઙ્	૧૨૦-૧૩૪	પ્રત્યયનો છપ્
૧૦૫	ઈકળ	૧૩૫-૧૩૬	છપ ન થાય
		૧૩૭-૧૪૩	પ્રત્યયનો છપ

દ્વિતીય પાઠ

૧	રંગવાચી નામને યથાવિહિત પ્રત્યય	૩૦	વિકાર અર્થના પ્રત્યય.
૨-૩	રંગવાચી નામને યથાવિહિત ઈકળ	૩૧-૫૬	વિકાર તથા અવયવ અર્થના પ્રત્યય
૪	રંગવાચી નામને યથાવિહિત અ તથા ક	૫૭-૫૮	પૂર્વોક્ત અર્થના ફલાર્થક પ્રત્યયનો છપ્.
૫	વર્ષ સાથે સંબંધ રાખનાર નક્ષત્રવાચી નામને યથાવિહિત પ્રત્યય	૫૯-૬૦	પૂર્વોક્ત અર્થસૂચક અળ
૬	ચંદ્રથી યુક્ત નક્ષત્રવાચી નામને યથાવિહિત પ્રત્યય.	૬૧	પ્રત્યય યેવાર ન થાય.
૭	પૂર્વોક્ત નામને ઈય પ્રત્યય	૬૨	વ્ય-કુલ પ્રત્યયો.
૮	અ પ્રત્યય.	૬૩	કામહદ પ્રત્યય.
૧-૨૮	સમૂહાર્થક	૬૪	અવિસોઢ વગેરે શબ્દો.
૨૯	કૃત-હિત-વધ-વિકાર-સમૂહ અર્થના પ્રત્યય.	૬૬	અળ
		૬૬-૬૭	અકળ
		૬૮	વિધ-અક
		૬૯-૭૧	યથાવિહિત
		૭૨-૭૪	મતુ

सूत्र	प्रत्यय	सूत्र	प्रत्यय
७१-७६	बल	१०७	इयण्
७७	इक-क ण्	१०८	ईय-य
७८	इकण-ईय-अण्-इक-क ण्	१०९	य
७९	इ	११०	इकण्
८०	इन्	१११	भगवत्
८१	सद्	११२-११३	यथाविहित
८२	ईल	११४	ण प्रत्यय
८३	अकण्	११५	म् नो आगम
८४	क्य	११६	ण प्रत्यय.
८५	ईञ्	११७	यथाविहित
८६	य	११८-१२२	इकण्
८७	अञ्	१२३	इन्
८८	एयण	१२४	इकद्
८९	आयनण्	१२५	इक
९०	आयनिञ्	१२६	अक
९१	ईय	१२७-१३०	प्रत्ययनो लुप
९२	कीय	१३१	यथाविहित
९३	ईयण्	१३२	इन् प्रत्यय
९४	क	१३३	यथाविहित
९५	कण्	१३४	अइ क्वत्
९६	इक	१३५	य
९७	इकण्	१३६-१३७	अण
९८	यथाविहित	१३८-१३९-१४०	यथाविहित
९९-१००	इकण्	१४१	य
१०१	यथाविहित	१४२	एयण्
१०२	ईय	१४३-१४४	इकण्
१०३	इय	१४५	यथाविहित
१०४-१०६	ईय-इय		

સૂત્ર

પ્રત્યય

સૂત્ર

પ્રત્યય

તૃતીય પાઠ

૧	શેષાર્થનું અધિકાર સૂત્ર (૯૩ સૂત્ર સુધી શેષાર્થનો અધિકાર)	૬૬	ઈયળ	શેષાર્થક
૨	ઐયળ	૬૭	અન્-ઈનન્	"
૩	ઈય	૬૮	ળય	"
૪	ઇય	૬૯	ય	"
૫	આહ્ અ	૭૦	ઇકળ	"
૬-૭	ઈન્	૭૧	ચ-ઇકળ	"
૮	ય	૭૨	અળ-ઇકળ	"
૯	ઈનન્-ય	૭૩	ય	"
૧૦-૧૨	ઐયકળ	૭૪	અમ	"
૧૩	તયળ	૭૫	ઇમ	"
૧૪-૧૫	ઠાયનળ	૭૬	મ	"
૧૬-૧૯	ત્યષ્	૭૭	અ	"
૨૦	ઇકળ	૭૮-૮૪	ઇકળ	"
૨૧	અકળ	૮૫	ત્ન	"
૨૨-૨૩	ળ	૮૬	ન	"
૨૪-૨૯	અન્	૮૭-૮૮	તનદ્	"
૩૦	ઇકળ-ઈયસ્	૮૯-૯૧	અળ	"
૩૧	અકીય	૯૨	ણય	"
૩૨-૩૩	ઈય	૯૩	પ્રત્યયનો લુપ્	
૩૪-૩૭	ગિક-ઇકળ	૯૪-૯૫	અળ-ઐયળ વગેરે	
૩૮	ક	૯૬	અક	
૩૯-૪૦	ઇકળ	૯૭	ક	
૪૧-૫૫	અકળ	૯૮	અળ-ઐયળ વગેરે	
૫૬	અળ	૯૯	ઇક	
૫૭-૬૪	ઈય	૧૦૦	અકળ	
૬૫	અળ	૧૦૧	ક-અળ	
		૧૦૨-૧૦૩	અક	
		૧૦૪	અ-અક	

सूत्र	प्रत्यय	सूत्र	प्रत्यय
१०५	ईयण्-अ	१५४	अण्
१०६	ट	१५५	अङ्गवत्
१०७-१११	नक्षत्रार्थिक अण् लुप्	१५६	रूप्य-मयद्
११२	य	१५७	यथाविहित
११३	यथाविहित	१५८	ञ्य
११४	अक	१५९	मयद्
११५	अकञ्	१६०	यथाविहित
११६	इकण्-अकञ्	१६१	इकण्
११७-११८	यथाविहित	१६२	टेन्यण्
११९-१२०	अकञ्	१६३-१६४	अकल्
१२१-१२३	यथाविहित	१६५-१६६	ञ्य
१२४-१२५	य	१६७	अण्
१२६	दिनण्-ण-ईय	१६८-१६९	अकञ्
१२७-१२८	ईय	१७०	ईय
१२९	ईन-य-ईय	१७१-१७२	अण्
१३०-१३१	एयण्	१७३	अकञ्-अण्
१३२	अण्-एयण्	१७४	रण्
१३३	अण्	१७५	नियमसूत्र
१३४-१३६	ञ्य	१७६	य
१३७-१३९	इकण्	१७७-१७८	अन्
१४०	इक	१७९	नियमसूत्र
१४१	कल्	१८०	अभ्
१४२	यथाविहित	१८१	यथाविहित
१४३-१४५	इकण्	१८२	अण्
१४६	इक-इकद्	१८३	प्रत्ययनो लुप्
१४७-१४८	य-अण्	१८४	ईयण्
१४९	अण्-एयण् वगेरे	१८५	ण्यिन्
१५०	अकञ्	१८६-१९०	णिन्
१५१	य	१९१-१९३	यथाविहित
१५२-१६३	इकण्	१९४	अकञ्

सूत्र	प्रत्यय
६०	अण्
६१	क
६२	इकण्
६३	अण्
६४-६५	टीकण्
६६-६७	इकण्
६८	इक
६९-७०	इकण्
७१	इक
७२	अण्-इकद
७३-७४	इकण्
७५	इक
७६-७७	इकण्
७८	य
७९	इकण्
८०	विधायकसूत्र
८१-८२	इकण्
८३	डिन्
८४-८५	डक-डिन्
८६-८७	इकण्
८८	इकद
८९	ण
९०	इकण्
९१	अण्
९२-९४	इकण्
९५	य-उकम्
९६-९७-९८	इकण्
९९	अण्
१००	ण
१०१	य

सूत्र	प्रत्यय
१०२	इकण्
१०३	य
१०४-१०७	इकण्
१०८	पय-इक
१०९-११०	ईन
१११	ईन-अ
११२	अ
११३	य
११४	य-ईनञ्
११५	य-यण्-इकण्
११६-११८	इकण्
११९-१२०	अण्
१२१-१२२	ईय
१२३	य छप्
१२४	इकण्
१२५	अण्
१२६	य
१२७	इकण्
१२८	इक, इकण्
१२९	उक
१३०	क
१३१	य-इक-इयण्
१३२	इक
१३३-१३५	इकद
१३६	अण्
१३७-१३९	अन्
१४०	ईन
१४१-१४४	पित छप्-द्विः न
१४५-१४६	य
१४७	य-अण्

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૧૪૮	ય	૧૬૭	ક-ઇક
૧૪૯	કષ્	૧૬૮-૧૭૩	યથોક્તપ્રત્યય
૧૫૦-૧૫૩	યથોક્ત પ્રત્યય	૧૭૪	ઘ્
૧૫૪	ય-ઈય	૧૭૫	અદંત નિપાત
૧૫૫	ય	૧૭૬	ઙ્
૧૫૬	ઞ્	૧૭૭	યથોક્ત પ્રત્યય
૧૫૭-૧૫૮	યથોક્તપ્રત્યય	૧૭૮	ય
૧૫૯	ઇક	૧૭૯	ઇય
૧૬૦	ય-ઇક	૧૮૦	ય-ઇય
૧૬૧	ઞ્	૧૮૧	ઈય-ય
૧૬૨	યથોક્ત પ્રત્યય	૧૮૨	યથોક્ત પ્રત્યય
૧૬૩	ઈન	૧૮૩	
૧૬૪-૧૬૫	ઈન-ઇકળ્	૧૮૪	ય
૧૬૬	યથોક્તપ્રત્યય	૧૮૫	ઈનઙ્

છઠ્ઠો અધ્યાય પૂરો

સાતમો અધ્યાય-પ્રથમ પાઠ

૧-૨	અધિકાર સૂત્ર-ય	૧૮	વ્ય, ણ
૩	ય-ઐયળ્	૧૯	ઐય-ઈનઙ્
૪	ઈન	૨૦	ઈનઙ્
૫	ઞ-ઈન	૨૧	ઇકળ્
૬	ઇકળ્	૨૨-૨૩	ય
૭	ઞળ્	૨૪	ળય
૮-૯	ય	૨૫	વિધાનસૂત્ર
૧૦	ળ	૨૬	ય
૧૧-૧૫	ય	૨૮	ઈય અધિકારસૂત્ર
૧૬	ઐયળ્	૨૯	ય
૧૭	ળ	૩૦-૩૪	ય

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૧૫-૩૬	યથાધિકૃત	૮૫-૮૬	ઈનન્
૩૭	ય	૮૭	કુળ
૩૮	ઘ્યપ્	૮૮	જાહ
૩૯	ઈન્ઞ્	૮૯	તિ
૪૦-૪૧	ઈન	૯૦	પ્છ
૪૨	ઇકળ્	૯૧	ઝલ
૪૩	ળ	૯૨	આલુ
૪૪	યથાધિકૃત	૯૩-૧૦૨	ઈન
૪૫	અન્	૧૦૩-૧૦૪	ય-ઈન
૪૬	ઘ્ય	૧૦૫	ઈનન્
૪૭-૪૯	અયળ્	૧૦૬-૧૦૭	ઈન
૫૦	યથાધિકૃત	૧૦૮-૧૧૧	ક
૫૧-૫૪	વત્	૧૧૨	અયન્
૫૫-૫૭	ત્વ-ત઼	૧૧૩	અય઼, અયન્
૫૮	ઈમન્	૧૧૪-૧૧૫	ય
૫૯	ટયળ્-ઈમન્	૧૧૬-૧૧૭	ઈય
૬૦-૬૨	દયળ્	૧૧૮	અળ્
૬૩-૬૪	ય	૧૧૯	અ
૬૫	અયળ્	૧૨૦	ઇક
૬૬	અન્	૧૨૧	ઇકળ્
૬૭-૭૧	અળ્	૧૨૨	ઇકળ્-ટીકળ્
૭૨-૭૫	અઙ્ઞ્	૧૨૩	શાલ, શઙ્કટ
૭૬	ઈઞ્	૧૨૪-૧૨૫	કટ
૭૭	ત્વ	૧૨૬	કુટાર, કટ
૭૮	શાકટ-શાકિન	૧૨૭	ટીટ, નાટ, ધ્રટ
૭૯	ઈનન્	૧૨૮	ઇન, પિટ, ક
૮૦	અયળ્	૧૨૯	બિઙ્, વિરીસ
૮૧-૮૩	ય	૧૩૦	લ
૮૪	કટ	૧૩૧	ત્યક

૧૩૨	કટ-પટ	૧૫૫	હદ
૧૩૩	ગોષ્ઠ	૧૫૬-૧૫૮	તમદ્
૧૩૪	ગોયુગ	૧૫૯	મદ્
૧૩૫	ઘટ્ઘવ	૧૬૦	તિથદ્
૧૩૬	તૈલ	૧૬૧	થદ્
૧૩૭	ઠ	૧૬૨-૧૬૩	ષદ્
૧૩૮-૧૩૯	ઇત્	૧૬૪	ય, ઈય
૧૪૦	માત્રદ્	૧૬૫-૧૭૭	તીય
૧૪૧	અળ્	૧૬૭-૧૮૦	ઇન્
૧૪૨	વઘ્નદ્-દ્વયસદ્	૧૬૯	ઇક, ઇન્
૧૪૩-૧૪૪	લુપ-ભાત્રદ્ વજેરેતો	૧૭૦	ઇન્
૧૪૫-૧૪૬	માત્રદ	૧૭૧	ઇકળ્-ક
૧૪૭	ઙિન્	૧૭૨-૧૭૪	ઇય
૧૪૮	ઞતુ	૧૭૫	ચઞ્ચુ, ચળ
૧૪૯	ઙાવતુ	૧૭૬-૧૭૭	ક તથા લઙ્
૧૫૦	ઙતિ	૧૭૮-૧૮૦	ક
૧૫૧	તયદ્	૧૮૧	ઇકળ્
૧૫૨	અયદ્	૧૮૨-૧૮૩-૧૯૪	ક
૧૫૩	મયદ્	૧૯૫	અળ્
૧૫૪	હ	૧૯૬-૧૯૭	ઇન્

સાતમેા અધ્યાય-બીજો પાઠ

૧	ધનવાળો વજેરેમાં વપરાતા	૧૪	ઈંસ, ઇન
	'વાળો' અર્થેનો સૂચક મતુ	૧૫	ત
૨	”	૧૬	મ
૩	ઇક	૧૭	યુસ્-સિત્ પ્રત્યય
૪	ઇન્	૧૮	યુસ્-તિ-યસ્-તુ-ત-વ-અં
૫-૮	ઇક, ઇન્	૧૮માં સુત્રમાં સાત પ્રત્યયોનું	
૯-૧૦	ઇલ, ઇક, ઇન	વિધાન છે. યુસ્ તથા	
૧૧-૧૨	આરક	યસ્ એ એ પ્રત્યયો	
૧૩	ઇન	સિત્ પ્રત્યયો છે.	

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૧૧	કલ	૭૩	અળ્
૨૦-૨૧	ક	૭૪	અક
૨૨-૨૩	લ-ફલ	૭૫	જાતીયર્
૨૪	આલ-આટ	૭૬-૭૭	ઋ
૨૫	નિમન્	૭૮	જ્વારદ્
૨૬	ર	૭૯	ઈનન્
૨૭	ચલચ્	૮૦	રૂપ્ય-જ્વારદ્
૨૮	શ-ફલ	૮૧-૯૧	તસુ
૨૯-૩૧	ન	૯૨-૯૪	ત્રપ્
૩૨	અન	૯૫	દા
૩૩	ળ	૯૬	સદા વગેરે નિપાત
૩૪-૩૫	અળ્	૯૭	સઘ વગેરે નિપાત
૩૬	ફલ-અળ્	૯૮	એચુસ
૩૭	મ	૯૯	ચુસ-એચુસ
૩૮	ફર	૧૦૦	એષમઃ વગેરે નિપાત
૩૯-૪૦	ડર	૧૦૧	હિં
૪૧	ફર	૧૦૨	યા
૪૨	આલુ	૧૦૩	કથમિત્થમ્
૪૩-૪૪	વ	૧૦૪-૧૦૫	ધા
૪૫-૪૬	અ	૧૦૬	ઘ્યમન્, એધા
૪૭-૪૮	વિન્	૧૦૭	ધમન્, એધ
૪૯-૫૦	મિન્	૧૦૮	ઘળ્
૫૧	વિન્-ચલ	૧૦૯	કૃત્વસ
૫૨	ર-વ-ન પ્રત્યયે।	૧૧૦-૧૧૧	સુચ્
૫૩-૫૪	ય	૧૧૨-૧૧૩	ધા
૫૫	અળ્	૧૧૪	રિ, રિષ્ટાત્
૫૬-૫૭-૫૮	ફળ્	૧૧૫	અસ, અસ્તાત્
૫૯-૭૦	ફન્	૧૧૬	સ્તાત્
૭૧	ફ્ય	૧૧૭	અતસ
૭૨	ફ્ય નો છુપ	૧૧૮	આત્

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૧૧૯	આ	૧૫૪	પિઙ્ગ, પેજ
૧૨૦-૧૨૧	આ, આહિ	૧૫૫	દ્વયસદ, માત્રદ
૧૨૨-૧૨૩	ઇન	૧૫૬	કાર
૧૨૪-૧૨૫	આત્-પથ, અર્ધ	૧૫૭	અફ
૧૨૬	ચિઃ	૧૫૮	ઘેય
૧૨૭-૧૨૮	અંતનો લોપ	૧૫૯	ય
૧૨૯	ઈ	૧૬૦	ઈન, તન, ત્ન, ય
૧૩૦-૧૩૨	સ્સાત્	૧૬૧	ન, ઈન, તન
૧૩૩-૧૩૪	ઞા	૧૬૨	તત્
૧૩૫-૧૪૫	ઙાચ્	૧૬૩	ઈય
૧૪૬-૧૪૭-૧૪૯	લુઃ	૧૬૪	દ્યન્
૧૫૦	ણસ	૧૬૫-૧૬૭	અણ
૧૫૧	શસ	૧૬૮-૧૬૯-૧૭૦	ઇકળ
૧૫૨	અકઙ્	૧૭૧	તિક
૧૫૩	ટીકળ	૧૭૨	સ, સ્ન

સાતમા અધ્યાયનો ત્રીજો પાઠ

૧-૩	મગદ્	૨૪-૨૫	ઙા
૪	પાશપ્	૨૬	ઞા, ક
૫	તમપ્	૨૭	ઞાકિન્, ક
૬-૭	તરપ્	૨૮	કપ્
૮	તરામ્, તમામ્	૨૯-૩૧	અક્
૯	ઇષ્ટ, ઈયસુ	૩૨	તૂળીકામ્ નિપાત
૧૦	રૂપપ્	૩૩-૩૪	કપ્ વગેરે
૧૧	ક્લપપ્, દેશયપ્, દેશીયદ્	૩૫	હય, હક, હલ
૧૨	બહુ	૩૬	અઙ, અક, હય, હક, હલ
૧૩-૧૪	કપ્ પછી તમપ્ વગેરે	૩૭	પ્રત્યયના આદિનો લોપ
	ન યામ	૩૮-૩૯	કણ્
૧૫-૨૩	ક	૪૦	હિતરપદનો લુઃ

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૪૧-૪૫	ભૂળ પ્રકૃતિમાંથી હુક	૧૧૯-૧૨૨	અત્
૪૬	કપ્ વગેરે	૧૨૩-૧૨૪	હ
૪૭	ર	૧૨૫-૧૨૭	ટ
૪૮	ઠ, ર	૧૨૮-૧૨૯	ડ
૪૯	હુવ	૧૩૦-૧૩૬	અપ્
૫૦-૫૧	તરદ્	૧૩૭-૧૩૮	અસ્
૫૨-૫૩	ઝતર	૧૩૯	ઇય
૫૪	ઙતર, ઙતમ	૧૪૦	ઇક
૫૫	ઙતમ	૧૪૧-૧૪૩	અન્
૫૬	કપ્	૧૪૪-૧૪૭	ઇત્
૫૭	કપ્ ન થાય	૧૪૮	પાદનો પાદ્
૫૮-૫૯	અળ્	૧૪૯	હી-પાદનો પદ્
૬૦-૬૧	ઞ્ય	૧૫૦	પાદનો પાદ્
૬૨-૬૩	ઞ્યદ્	૧૫૧-૧૫૪	દંતનો દત્
૬૪	ટેણ્યળ્	૧૫૫-૧૫૬	ભાનુને બદલે શુ અનેજ
૬૫	અન્	૧૫૭	હ્રસ્વનો હ્રદ્
૬૬	અળ્	૧૫૮-૧૫૯	ધનુષનો ધન્વન્
૬૭	ઈય	૧૬૦-૧૬૩	નાસિકાનો નસ્ તથા
૬૮	ચક્		હુ વગેરે
૬૯	સમાસાંતનો આરંભ	૧૬૪	ભયાનું ભાનિ
૭૦-૭૩	સમાસાંત પ્રત્યય ન થાય	૧૬૫-૧૬૭-૧૬૮	ઠાકુદ્નું ઠાકુદ્
૭૪-૭૫	ઈષ્	૧૬૯	ઉધસનું ઉધન્
૭૬-૯૮	અત્	૧૭૦-૧૭૫	કચ્
૯૯-૧૧૮	અદ્	૧૭૬-૧૮૨	કચ્ ન થાય

સૂત્ર

પ્રત્યય

સૂત્ર

પ્રત્યય

સાતમા અધ્યાયનો ચોથો પાઠ

૧-૨	૪૬૧	૪૭
૩	૪૨	૪૩
૪	૪૪	૪૫
૫-૬	૪૬	૪૭
૭-૮	૪૮	૪૯
૯	૫૦	૫૧
૧૦-૧૧	૫૨	૫૩
૧૨	૫૪	૫૫
૧૩-૨૮	૫૬	૫૭
૨૯	૫૮	૫૯
૩૦-૩૧	૬૦	૬૧
૩૨	૬૨	૬૩
૩૩	૬૪	૬૫
૩૪	૬૬	૬૭
૩૫	૬૮	૬૯
૩૬	૭૦	૭૧
૩૭	૭૨	૭૩
૩૮	૭૪	૭૫
૩૯	૭૬	૭૭
૪૦	૭૮	૭૯

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૫૫	અનપત્ય અર્થવાળાં ફન્ નો લોપ ન થાય	૬૮	અવર્ણોનો અને ઇવર્ણોનો લોપ તદ્દિત પ્રત્યય પર છતાં
૫૬	ઉક્ષન્ નો પૂર્વોક્ત લોપ થઈ જાય	૬૯	ઐય પ્રત્યયનાં ઊવર્ણનાં કદુ અને પાંડુમાં આ નિયમ ન લાગે.
૫૭	બ્રહ્મન્ નો		
૫૮	જાતિવાચક બ્રહ્મન્નો પૂર્વોક્ત લોપ થઈ જાય	૭૦	ઉવર્જે નો અવ પાણુ સ્વયંભૂમાં ન થાય
૫૯	મન્ છેડાવાળાં નામનો ચર્મન્ સિવાય શબ્દો માટે „	૭૧	ઋવર્ણાન્તને તથા ઊવર્ણોંતે લાગેલ ફક ના ફનો લોપ. દોસ્, ફસ્ છેડાવાળાં તથા ઉસ્ છેડાવાળાં તથા શશ્વન્ અને અકસ્માત્ ને આ નિયમ ન લાગે.
૬૦	હિતનામન્ શબ્દનો પૂર્વોક્ત લોપ વિકલ્પે થાય		
૬૧	નકારાંત નામનો પૂર્વોક્ત લોપ	૭૨	ઋયાદિના કારણે ખોલતા ઉતાવળમાં પદનો કે વાક્યનો દ્વિભાવ
૬૨	શિલાલિન્ વગેરે શબ્દોમાં પૂર્વોક્ત લોપ વિકલ્પે		
૬૩	અશમન્ ને વિકાર અર્થવાળો તદ્દિત લાગ્યો હોય તો લોપ વિકલ્પે	૭૩	ભૃશ્મથે, આભીક્ષ્યાથે તથા અવિચ્છેદ અથે તમપ્ વગેરે લાગ્યા પહેલાં જ પદનો કે વાક્યનો દ્વિભાવ
૬૪	ચર્મન્ અને શ્વન્ નો પૂર્વોક્ત લોપ વિકલ્પે		
૬૫	અવ્યયનો પૂર્વોક્ત લોપ પ્રાયઃ	૭૪	જુદાજુદા ઓમાંથી અમુકની ચોક્કસાઈ કરતાં શબ્દનો દ્વિભાવ
૬૬	અહનના અને પૂર્વોક્ત લોપ અહનન્ ઈન્-અત્-અને અટ પ્રત્યયોમાં પૂર્વોક્ત લોપ ન થાય		
૬૭	વિશતિનાં તિનો લોપ ઙિતિ તદ્દિત પ્રત્યય પર છતાં	૭૫	આધિક્ય યતાવવા અને આનુ- ભૂર્વી યતાવવા પૂર્વોક્ત દ્વિભાવ

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૭૬	ત્રીલિંગી શબ્દ દ્વારા પ્રશ્ન પૂછાયો હોય તો ઉત્તર વાળા તથા ઉત્તમ વાળા શબ્દોનો દ્વિભાવ	૮૪	લોકપ્રસિદ્ધ અત્યંત સાહચર્ય અર્થમાં દ્વન્દ્વ
૭૭	ખીજા કરતાં અતિશય ખતાવવો હોય એટલે 'આના કરતાં આ વધારે' એમ ખતાવવું હોયતો પૂર્વનો શબ્દ અને પ્રથમનો શબ્દ દ્વિભાવ	૮૫	મનની પીડાનો સૂચક શબ્દનો દ્વિભાવ - વિભક્તિનો પિતૃ ભુક્
૭૮	પ્ર, ઉપ, ઉત્ અને સંનો દ્વિભાવ પાદપૂરણ માટે	૮૬	ગુણ શબ્દનો દ્વિભાવ આદિ સ્યાદિનો લુપ્, પિત્ તથા રિત્
૭૯	અષ્ટ, અષિ અને ઉપરિનો દ્વિભાવ સમીપતા અર્થની વિવક્ષા હોય તો	૮૭	અફલેશાર્થક પ્રિય અને સુખનો વિકલ્પે દ્વિભાવ, લુપ્, પિત્, તથા રિત્
૮૦	વીપ્સા અર્થ જણાય તો એક શબ્દનો દ્વિભાવ	૮૮	વાક્યનાં પરિ શબ્દનો દ્વિભાવ વિકલ્પે
૮૧	एकैकस्याः એમાં એકસ્યા એકસ્યા એમ પેહલા પદની સ્યાદનો પ્લુપ થાય	૮૯	વાક્યના આદિભૂત આમન્ત્ય પદનો દ્વિભાવ તથા આદિ-પદનો અત્યંત્પ્લુત
૮૨	દ્વન્દ્વ શબ્દની ઉત્પત્તિ દ્વિના હતો અમ્, દ્વિની સ્યાદિનો લોપ	૯૦	ભત્સર્ગ અર્થ જણાતો હોય તો આમન્ત્ય નામનો દ્વિભાવ થાય પછી વારા કરતી પ્લુત થાય
૮૩	રહસ્ય વગેરે અર્થો જણાતા હોય તો દ્વિનામનો દ્વિભાવ દ્વિના હ નો અમ્ તથા સ્યાદિનો પૂર્વોક્ત રીતે લોપ	૯૧	ભત્સર્ગ અર્થવાળા વાક્યના ક્રિયાપાદના અત્યંત્ સ્વરનો પ્લુત થાય, અંગ શબ્દનો યોગ હોય તો

સૂત્ર	પ્રત્યય	સૂત્ર	પ્રત્યય
૧૨	અમુક પરિસ્થિતિમાં વાક્યો ના સ્વરો અંગે પ્લુતવિધાન— ક્ષિપા અર્થમાં, આચારની બ્રહ્મતામાં, આશીર્વાદ અર્થ માં અને તિરસ્કારપૂર્વકની પ્રેરણાના અર્થમાં	૧૦૫ ૧૦૬ ૧૦૭ ૧૦૮ ૧૦૯ ૧૧૦	પરિભાષા " " " " "
૧૩	વિત્ત શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો પ્લુત	૧૧૧ ૧૧૨	" "
૧૪-૧૦૩	જુદા જુદા પ્રસંગે પ્લુત વિધાન	૧૧૩ ૧૧૪	" "
૧૦૪	પરિભાષા	૧૧૫-૧૨૨	"

શ્રી સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસન-લઘુવૃત્તિ

પંચમ અધ્યાય

(પ્રથમ પાદ)

આગળના ત્રીજા અને ચોથા અધ્યાયમાં ધાતુનાં રૂપોની સાધના સમજાવી છે એટલે ત્રણે કાળમાં વપરાતાં ક્રિયાપદોને સાધી બતાવેલાં છે, જેમાં સામાન્ય ક્રિયાપદ, પ્રેરક ક્રિયાપદ, ભાવે ક્રિયાપદ, કર્મણિ ક્રિયાપદ, સન્નત - ઇન્દ્રિયાદર્શક-ક્રિયાપદ, યકંત અને મહુલુબંત - અતિશય અને ફરી કરીને થનારી ક્રિયાના સૂચક- ક્રિયાપદો તથા નામધાતુઓનાં રૂપો, આત્મનેપદ અને પરસ્મેપદનો ઉપયોગ વગેરે બધું જ સમજાવેલું છે.

આ પ્રકરણમાં ધાતુઓને લગતા કાલસૂચક એટલે વર્તમાન કાળના, ભૂતકાળના તથા ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયોના ઉપયોગની તથા તે તે કાળની વિશિષ્ટતાસૂચક પ્રત્યયોના ઉપયોગની પણ સમજૂતી આપવાની છે એટલે એક રીતે આ સમજૂતી ક્રિયાપદો વિશેની જ સમજાવવાની છે. આ ક્રિયાપદોને લગતા પ્રત્યયો ઉપરાંત ધાતુ દ્વારા નામ બનાવવાના પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલું છે. કાળ-સૂચક જે પ્રત્યયો બતાવેલા છે તેને ત્યાદિ કહેવામાં આવે છે અને નામ બનાવનારા પ્રત્યયોને કૃત્ સંજ્ઞા આપેલી છે. નીચે જણાવેલ સૂત્ર કૃત્પ્રત્યયો બાગત સમજણ આપે છે.

આતુમોડ્ત્યાદિઃ કૃત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧ ॥

આ પ્રકરણમાં એટલે આ આખા અધ્યાયમાં છેક છેલ્લે હેતુવર્થ કૃદંતનો સૂચક તુમ્ પ્રત્યય ક્યાં વાપરવો તે હકીકત બતાવેલી છે. એટલે સૂત્રકાર કહે છે કે, તુમ્ સુધીના જે જે પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલું છે, તે તમામ પ્રત્યયોની કૃત્ સંજ્ઞા સમજવી. વિહિત કરેલા પ્રત્યયોમાં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે ક્રિયાપદને લગતા પ્રત્યયો પણ આ અધ્યાયમાં બતાવેલા છે અને તેની ત્યાદિ સંજ્ઞા જણાવેલી છે. અહીં આ ત્યાદિ પ્રત્યયોની કૃત્ સંજ્ઞા ન સમજવી. પણ માત્ર ધાતુ દ્વારા નામ બનાવવા માટે જે જે પ્રત્યયો વપરાય છે તેની જ કૃત્ સંજ્ઞા સમજવી.

હન્યતે इति घात्यः=घनेन घात्यः= घनघात्यः-ધણ વડે હણવા યોગ્ય- આ પ્રયોગમાં હન્ ધાતુને ચ (ઘ્યણ) પ્રત્યય લગાડીને ઘાત્યઃ એવું નામ બનાવ્યું છે. આ ઘ્યણ પ્રત્યયની કૃત્ સંજ્ઞા સમજવી.

પ્રણિસ્તે- તે ચ્યુંબન કરે છે- આ ક્રિયાપદ છે. તેમાં લાગેલો તે પ્રત્યય ત્યાદિ સંજ્ઞાવાળો છે તેથી તેની કૃત્ સંજ્ઞા ન સમજવી ॥ ૫ । ૧ । ૧ ॥

बहुलम् ॥ ५ । १ । २ ॥

જે જે અર્થને સૂચવવા કૃત્ પ્રત્યયોતું વિધાન કરેલું છે તે વિધાનને बहुलम्-સદા નિયત ન-સમજવું અર્થાત્ જણાવેલા અર્થ સિવાય બીજા અર્થમાં પણ કૃત્ પ્રત્યય વાપરી શકાય છે. बहुलम् એટલે અનિયતતા અર્થાત્ જે પ્રત્યયનું વિધાન કર્તાસૂચક અર્થમાં કર્યું છે તે પ્રત્યય કોઈ પ્રયોગમાં કર્મસૂચક અર્થમાં વપરાય છે. જે પ્રત્યયનું વિધાન કર્મ અર્થમાં કરેલું છે તે પ્રત્યય કોઈ પ્રયોગમાં કરણ અર્થમાં તથા જે પ્રત્યયનું વિધાન કરણ અર્થમાં કરેલું છે તે પ્રત્યય કોઈ પ્રયોગમાં સંપ્રદાન અર્થમાં પણ વપરાય છે.

पादहारकः- અહીં હં+અક (પ્રત્યય) છે. અક પ્રત્યયનું વિધાન સાધારણ રીતે કર્તા અર્થમાં કરેલું છે તો પણ પાદહારક પ્રયોગમાં તે પ્રત્યય કર્મ અર્થમાં વપરાયેલો છે-પાદાભ્યાં હિયતે ચઃ સ પાદહારકઃ- જે વસ્તુ એ પગ વડે લઈ જવાય તે પાદહારક કહેવાય.

मोहनीयं कर्म-મુહ+અનીય (પ્રત્યય) છે. અનીય પ્રત્યયનું વિધાન કર્મ અર્થમાં બતાવેલું છે તો પણ મોહનીય શબ્દમાં અનીય પ્રત્યય કરણ અર્થનો સૂચક બનેલો છે. મુહ્યતે આત્મા અનેન અથવા યેન-જે વડે આત્મા પોતાનું ભાન ભૂલી જાય તેનું નામ મોહનીયં કર્મ.

संप्रदानम्- દા+અન (પ્રત્યય) છે. અન પ્રત્યયનું વિધાન કરણ અર્થમાં બતાવેલ છે તો પણ સંપ્રદાન શબ્દમાં વપરાયેલા અન પ્રત્યયનો સંપ્રદાન અર્થમાં પ્રયોગ થયેલો છે. સંપ્રદીયતે અસ્મે અથવા યસ્મે-જેને કંઈ દેવાનું હોય તેનું નામ સંપ્રદાન. જેમ-ધનવાન માણસ આદાણને દક્ષિણા દે છે. આ વાક્યમાં આદાણ સંપ્રદાન છે. ॥ ૫ । ૧ । ૨ ॥

कर्तरि ॥ ५ । १ । ३ ॥

જે પ્રત્યયનું વિધાન કરતી વખતે 'તે પ્રત્યય કયા અર્થમાં વાપરવાનો છે' એવી

હકીકત જે જે પ્રત્યયો વિશે ન જણાવેલી હોય તે તમામ પ્રત્યયોનો પ્રયોગ કર્તા અર્થમાં સમજવાનો છે.

કર્તા- ક્રન્તૃ (પ્રત્યય) છે. જ્યાં તૃ પ્રત્યયનું વિધાન (જુઓ પા ૧૧૪૮) કરેલું છે ત્યાં તેને કયા અર્થમાં વાપરવો એમ જણાવ્યું નથી તેથી તે પ્રત્યય કર્તા અર્થમાં સમજવો.

કરોતિ इति કર્તા- કરનારો ॥ ૫ । ૧ । ૩ ॥

व्याप्ये घुर-केलिम-कृष्टपच्यम् ॥ ५ । १ । ४ ॥

घुर એટલે ડર તથા કેલિમ એટલે ફલિમ- આ બંને પ્રત્યયો વ્યાપ્ય-કર્મ-રૂપ કર્તાના અર્થમાં વાપરવાના છે. આ બંને પ્રત્યયો કર્મરૂપ કર્તાના સૂચક છે તથા કૃષ્ટપચ્ય શબ્દનો પચ્ય શબ્દ પછી પચ્ ધાતુને કર્મરૂપ કર્તા અર્થનો સૂચક એ પ્રત્યય લગાડીને બતાવવાનો છે.

मञ्जु+उर (प्रत्यय)- મજ્જુર કાષ્ઠમ્ આપોઆપ ભાંગી જનારું લાકડું.

पच+एलिम (प्रत्यय)-પર્ચેલિમા માણ:- વાળ્યા પછી અડદ આપોઆપ પાકવા યોગ્ય છે.

कृष्टपच्या:- આ પ્રયોગમાં પચ્+ય (પ્રત્યય) પચ્ય. કૃષ્ટં પચ્યન્તે તે કૃષ્ટપચ્યાઃ શાલય:- ખેતરમાં ખેડ્યા પછી આપોઆપ પાકનારા ચોખા. ॥ ૫ । ૧ । ૪ ॥

संगतेऽज्यम् ॥ ५ । १ । ५ ॥

સંગત એટલે મિત્રતા અથવા સોબત. જ્યારે મિત્રતારૂપ કર્તા હોય ત્યારે નજ્ સાથેના જુ ધાતુને ય પ્રત્યય લાગે છે.

यद् मित्रत्वं न जीर्यति तद् अज्यम्- જે મિત્રતા-સોબત-કદી પણ ખાંડિત થતી નથી તે અજર્થ સોબત કહેવાય.

न+जु+य (प्रत्यय) ન નો અ થયા પછી અજર્થ શબ્દ બને છે. અજર્થમ્ આર્યસંગતમ્- આર્યોની સોબત અજર્થ હોય છે.

अजरः पटः- પટ- કપડું-ધણા દિવસ સુધી તો ટકે છે પણ છેવટે તે જરી બળ છે-ફાટી બળ છે તેથી અजरઃ એવો પ્રયોગ થાય પણ અજર્થઃ પટઃ એવો પ્રયોગ ન થાય. અजरઃ શબ્દમાં જુ+અ (અચ્ પ્રત્યય)=અર, ન જીર્યતિ इति અजरઃ એમ અजर શબ્દને સાધવાનો છે. ॥ ૫ । ૧ । ૫ ॥

રુચ્યાવ્યથ્યવાસ્તવ્યમ્ ॥ ૫ । ૧ । ૬ ॥

રુચ્-રુચ્ય, અવ્યથ્-અવ્યથ્ય અને વસ્-વાસ્તવ્ય શબ્દોને કર્તા અર્થના સૂચક સમજવાના છે.

રોચતે इति=રુચ્+ય=રુચ્ય:- રુચે એવે.

ન વ્યથતે इति=અ+વ્યથ્+ય=અવ્યથ્ય:- બમથા નહીં કરનારો.

અવ્યથ્ય શબ્દમાં અ નિષેધસૂચક છે અને મૂળ ધાતુ વ્યથ્ છે.

વસતિ इति=વસ્+તવ્ય=વાસ્તવ્ય:- વસનારો, રહેનારો ॥ ૫ । ૧ । ૬ ॥

મવ્ય-ગેય-જન્ય-રમ્ય-આપાત્ય-આપ્લાવ્યં નવા ॥ ૫ । ૧ । ૭ ॥

મવ્ય વગેરે ૭ શબ્દો કર્તા અર્થમાં વિકલ્પે વપરાય છે.

મૂ-મવતિ इति=મૂ+ય=મવ્ય:- ભવ્ય પુરુષ. અથવા મૂયતે इति=મવ્યમ્ ભવ્ય- સુંદર અથવા પેદા થવું.

ગા-ગાયતિ इति=ગા+ય=ગેય: સામનામ્- સામેનો ગાનારો, સામગાન કરનારો. અથવા ગીયતે इति ગેયમ્- ગાવા યોગ્ય સંગીત અથવા ગાવું.

જન્-જાયતે इति=જન્+ય=જન્ય:- જન્મ લેનારો, પેદા થનારો. અથવા જાયતે इति=જન્યમ્- પેદા થવા યોગ્ય અથવા પેદા થવું.

રમ્-રમતે इति=રમ્+ય=રમ્ય:- રમનારો, રમણ કરનારો. અથવા રમ્યતે इति રમ્યમ્- રમ્ય, રમણીય, સુંદર અથવા રમવું.

પત્-આપતતિ इति=આ+પત્+ય=આપાત્ય:- આવનાર, પાસે આવનાર અથવા આપ્યતે इति=આપાત્યમ્- પાસે પડવા યોગ્ય અથવા પાસે પડવું.

પ્લુ-આપ્લવતે इति=આ+પ્લુ+ય=આપ્લાવ્ય:- આપ્લવન કરનાર, નદી વગેરેનાં પાણીમાં અવગાહન કરનાર, અથવા આપ્લ્યતે इति આપ્લાવ્યમ્- પાણીમાં અવગાહન. આ બધાં ઉદાહરણોમાં જે અર્થ પ્રથમ બતાવેલ છે તે કર્તાના સૂચક છે. ॥ ૫ । ૧ । ૭ ॥

પ્રવચનીયાદયઃ ॥ ૫ । ૧ । ૮ ॥

પ્રવચનીય વગેરે અનીય પ્રત્યયવાળા શબ્દોને કર્તા અર્થમાં પણ વિકલ્પે વાપરી શકાય છે.

પ્ર+વચ્=પ્રવચ્તિ इति=પ્રવચ્+અનીય=પ્રવચનીયઃ શુરુઃ શાસ્ત્રસ્ય- શાસ્ત્રનું પ્રવચન કરનાર વક્તા-શુરુ. અથવા પ્રોચ્યતે इति પ્રવચનીયમ્- પ્રવચન કરવા યોગ્ય શાસ્ત્ર.

ઉપ+સ્થા-ઉપતિષ્ઠતે इति=उपस्था+अनीय=उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः- गुरुनी सेवा करना। शिष्य. अथवा उपस्थीयते इति उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः- शिष्य द्वारा सेवा करना योग्य गुरु. ॥ ५ । १ । ८ ॥

श्लिष-शीङ्-स्था-ऽऽस-वस-जन-रह-जृ-भजेः कः ॥ ५ । १ । ९ ॥

શ્લિષ વગેરે ધાતુઓને કર્તા અર્થમાં વિકલ્પે ક્ત-ત પ્રત્યય લગાડવાનો છે.

આ+શ્લિષ-આશ્લિષ્યતિ स्म इति=आश्लिष+त=आश्लिष्टः कान्तां चैत्रः पीतानी કાંતાને ભેટલો ચૈત્ર અથવા આશ્લિષ્યતે स्म इति= आश्लिष्टा कान्ता चैत्रेण—ચૈત્ર વડે ભેટાયેલી કાંતા.

અતિ+શી=અતિશેતે स्म इति=अतिशी+त=अतिशयितः गुरुं शिष्यः- शिष्ये गुरुनो अतिशय-मदिमा-ध्ये।. अथवा अतिशीयते स्म इति=अतिशयितः शिष्यैः गुरुः- शिष्यो वडे गुरु अतिशयित થયા.

ઉપ+સ્થા=ઉપતિષ્ઠતે स्म इति=उप+स्था+त=उपस्थितः गुरुं शिष्यः- शिष्ये गुरुनी सेवा करी. अथवा उपस्थीयते स्म=उपस्थितः गुरुः शिष्यैः- शिष्यो वडे सेवा-येला गुरु.

ઉપ+આસ=ઉપાસતે स्म इति=उप+आस्+त=उपासिताः गुरुं ते- तेઓએ ગુરુની ઉપાસના કરી અથવા ઉપાસ્યતે स्म उपासितः गुरुः तैः-तेઓ વડે ઉપાસાએલા ગુરુ.

અનુ+વસ=અનુવસન્તિ स्म इति=अनु+वस्+त=अनूषिताः गुरुं ते- तेઓ ગુરુની સાથે રહ્યા. અથવા અનૂષ્યતે स्म=अनूषितः गुरुः तैः-तेઓ द्वारा गुरु साथे रहेवायुं.

અનુ+જન=અનુજાયન્તે स्म=अनु+जन्+त=अनुजाताः ताम् ते- તેણીની પછી તેઓ જન્મેલા છે. અથવા અનુજાયતે स्म=अनुजाता सा तैः- તેઓ વડે તેણીની પછી જન્માયું.

આ+રહ=આરોહતિ स्म इति=आ+रह्+त=आरूढः अश्वं सः- ते धौडा उपर ચલ્યો, અથવા આરૂહતે स्म=आरूढः अश्वः तैः- તેઓ વડે ધૌડા ઉપર ચડાયું.

અનુ+જૃ=અનુજીર્યન્તિ स्म=अनु+जृ+त=अनुजीर्णाः तां ते- તેઓ તેણીની પછી વૃદ્ધ થયા. અથવા અનુજીર્યતે स्म=अनुजीर्णा सा तैः- તેઓ વડે તેણીની પછી વૃદ્ધ થવાયું.

વિ+મજ્=વિમજન્તિ स्म=वि+भज्+त=विभक्ताः स्वं ते- તેઓએ ભાગમાં આવે એમ પેતાનું ધન વહેંચી લીધું. અથવા વિમજ્યતે स्म= विभक्तं स्वं तैः- તેઓ વડે ધન વહેંચાયું. ॥ ५ । १ । ૯ ॥

આરંભે ॥ ૫ । ૧ । ૧૦ ॥

આરંભ અર્થવાળા ધાતુઓને કર્તા અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

પ્ર+કૃ-પ્રકુર્વન્તિ સ્મ=પ્ર+કૃ+ત=પ્રકૃતાઃ કટં તે- તેઓએ સાદડી બનાવવાની શરૂઆત કરી. અથવા પ્રક્રિયતે સ્મ=પ્રકૃતઃ કટઃ તૈઃ-તેઓ વડે-કટ-સાદડી બનાવવાનો આરંભ થયો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૦ ॥

ગત્યર્થાકર્મક-પિવ-મુજેઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧ ॥

જે ત પ્રત્યય ભૂતકાળ વગેરે કાળોમાં વિહિત કરેલો છે તે ત પ્રત્યય ગત્યર્થક ધાતુઓને, અકર્મક ધાતુઓને, પા ધાતુને તેમજ મુજ ધાતુને કર્તા અર્થમાં વિકલ્પે લાગે છે.

ગત્યર્થક ધાતુ-ગમ્+ક્તઃગતઃ-તે ગયો. ગતોડસૌ ગ્રામમ્-ગામમાં આ ગયો.

ગતોડસૌ તૈઃ- તેઓ વડે આ પ્રદેશ જવાયો.

અકર્મક ધાતુ-આસ્+ક્તઃઆસિતઃ-આસિતઃ અસૌ- આ બેઠો.

આસિતમ્ તૈઃ- તેઓ વડે બેસાયું.

પા ધાતુ- પા+ક્તઃપીત-પીતાઃ પયઃ- તેઓએ દૂધ પીધું.

પીતે પયઃ- દૂધ પીવાયું.

મુજ ધાતુ- મુજ્+ક્તઃમુક્તમ્-મુક્તાઃ તે- તેઓએ ખાધું.

ઇદં તૈર્મુક્તમ્- તેઓ વડે આ ખવાયું. ॥ ૫ । ૧ । ૧૧ ॥

અઘર્થાચ્ચાધારે ॥ ૫ । ૧ । ૧૨ ॥

અઘર્થ-આહાર અર્થવાળા-ધાતુઓ, ગત્યર્થક ધાતુઓ, અકર્મક ધાતુઓ, પા ધાતુ અને મુજ ધાતુ-એ અધા ધાતુઓને આધાર અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

આહારાર્થક- ઇદમ્ एषां જઘમ્ (અદ્+ત) અહીં તેઓએ ખાધું.

ઇહ તૈઃ જઘમ્- તેઓ વડે અહીં ખવાયું.

ગત્યર્થક- ઇદમ્ તેષાં યાતમ્ (યાન્ત)- તેઓ અહીં ગયા.

ઇહ તૈઃ યાતમ્- તેઓ વડે અહીં જવાયું.

અકર્મક ધાતુ- ઇદમ્ एषां શયિતમ્ (શીન્+ઇન્ત)- તેઓ અહીં સુતા.

ઇહ તૈઃ શયિતમ્- તેઓ વડે અહીં સુવાયું.

પા ધાતુ - ઇદમ્ ગવાં પીતમ્ (પાન્ત) ગાયોએ અહીં પીધું.

ઇહ ગોભિઃ પીતમ્- ગાયો વડે અહીં પીવાયું.

મુજ્ઞ ધાતુ- હ્રદમ્ તેષાં મુક્તમ્ (મુજ્ઞન્ત)- અહીં તેઓએ ભોજન કર્યું-ખાધું.
 હ્રદ તૈઃ મુક્તમ્-તેઓ વડે અહીં ભોજન કરાયું-ખવાયું ॥૫૧૧૧૨॥

ત્વાતુમ્ ભાવે ॥ ૫ । ૧ । ૧૩ ॥

જે અર્થમાં ધાતુ હોય તે અર્થમાં ધાતુને ત્વા (ત્ત્વા), તુમ્ અને ઝમ્ પ્રત્યયો લાગે છે. અર્થાત્ આ ત્રણ પ્રત્યયો માત્ર ધાત્વર્થના સૂચક છે.

કૃન્ત્વા=કૃત્વા કરીને.

કૃન્તુમ્=કર્તુમ્- કરવા માટે.

કૃન્અમ્=કારંકારં યાતિ- કરી કરીને જાય છે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૩ ॥

મીમાદયોઽપાદાને ॥ ૫ । ૧ । ૧૪ ॥

મીમ આદિ શબ્દોને લાગેલા પ્રત્યયો અપાદાન અર્થના સૂચક છે.

મી+મ=મીમ:- જેનાથી ૩૨ લાગે તે લીમ.

મી+આનક=મયાનક:- જેનાથી ૩૨ લાગે તે ભયાનક. ॥ ૫ । ૧ । ૧૪ ॥

સંપ્રદાનાચ્ચાઽન્યત્રોણાદયઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૫ ॥

કૃદન્ત પ્રકરણના બીજા પાદને છેડે જે ણાદિ-ણ્ણ (ઙ) વગેરે-પ્રત્યયો કહેવાના છે તે બધા સંપ્રદાન અને અપાદાન સિવાય બીજા અર્થમાં સમજવા.

કરોતિ ઇતિ=કૃન્+ઙ=કારઃ- ઉણાદિ સૂત્ર ૧૯-કરનારો-કારીગર.

કષતિ ઇતિ=કષ્+ઙ=કષિઃ- ઉણાદિ સૂત્ર ૬૧૯-કસોડીનો પથર, લાકડું, ઘોણનો કાન, ખોદવાનું સાધન વગેરે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૫ ॥

અસરૂપોઽપવાદે વોત્સર્ગઃ પ્રાક્ ક્તેઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૬ ॥

ઉત્સર્ગ એટલે સામાન્ય અને અપવાદ એટલે વિશેષ. સામાન્ય રીત પ્રમાણે અપવાદને રથાને ઉત્સર્ગ લાગુ થાય નહીં છતાં મ આ સૂત્ર અપવાદ લાગતો હોય ત્યાં પણ અમુક શરતે ઉત્સર્ગને વિકલ્પે લગાડી શકાય છે. એવું વિધાન કરે છે.

સૂત્રમાં આ વિધાન માટે જે બે શરત જણાવેલ છે તે આ પ્રમાણે છે :

૧. આ પ્રકરણમાં ઉત્સર્ગરૂપ તથા અપવાદરૂપ એવા બન્ને પ્રકારના પ્રત્યયોનાં વિધાન છે. આ બન્ને પ્રકરના પ્રત્યયો પરસ્પર સરૂપ ન હોય-એક સરૂપ ન હોય અર્થાત્ અક્ષરોના સંયોગની અપેક્ષાએ એ બન્ને પ્રકારના પ્રત્યયોમાં મળતાપણું ન હોય તેવું જ્યાં જણાય ત્યાં આ નિયમ લાગે છે. બીજો નહીં.

૨. આ વિધાનની બીજી શરત એ છે કે આ વિધાન પા૧૧૧૭ સૂત્રથી માંડીને પા૩૮૦ સૂત્ર સુધી જે જે પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલ છે તે પ્રત્યયોમાં લાગે છે બીજા કોઈ પ્રત્યયોમાં લાગતું નથી.

ઘ્યન્-અવશ્ય+લ્+ઘ્યન્=અવશ્યલાઘ્યમ્ અવશ્ય લણવા-કાપવા-લાયક.

તવ્ય-અવશ્ય+લ્+તવ્ય=અવશ્યલવિત્તવ્યમ્ ,,

આ ઉદાહરણમાં ઘ્યન્ પ્રત્યય અપવાદરૂપ છે અને તવ્ય પ્રત્યય ઉત્સર્ગરૂપ છે. આ બંને પ્રત્યયો સરૂપ-સમાનરૂપ-નથી તેથી જ્યાં ઘ્યન્ પ્રત્યય લાગે છે ત્યાં તવ્ય પ્રત્યય પણ લાગે છે.

કૃ+ઘ્યન્=કાર્યમ્ કરવા લાયક. આ પ્રયોગમાં લાગેલો ઘ્યન્-(ય) પ્રત્યય અપવાદરૂપ છે અને એક બીજો ય પ્રત્યય છે તે ઉત્સર્ગરૂપ છે. આ ઘ્યન્-ચ-અને ય એ બંને પ્રત્યયો સમાનરૂપ છે તેથી ઘ્યન્ ને બદલે અહીં કૃ ધાતુને ય પ્રત્યય ન લાગે.

આ વિધાન લાગવાની મર્યાદા ઉપર બતાવેલ છે- તેથી એ મર્યાદા બહાર આ વિધાન ન લાગે. જેમકે—

પા૩૮૧ સૂત્રદ્વારા ઉત્સર્ગરૂપ ક્તિ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ છે અને પા૩ ૧૦૫ । સૂત્રદ્વારા અપવાદરૂપ જ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ છે. જો કે આ બંને પ્રત્યયો એક બીજા સમાન રૂપવાળા નથી તો પણ પ્રસ્તુત સૂત્રે જે મર્યાદા નક્કી કરેલ છે તે મર્યાદા બહારના આ બંને પ્રત્યયો છે તેથી અહીં અપવાદરૂપ જ પ્રત્યય ને બદલે ઉત્સર્ગરૂપ ક્તિ પ્રત્યયનો પ્રયોગ થાય નહીં. જેમકે; કૃ+સન્=ચિકીર્ષ+જ=ચિકીર્ષા-કરવાની ઇચ્છા. આ રથજે ચિકીર્ષ ધાતુને ક્તિ-તિ-પ્રત્યય ન લાગે.
॥ ૫ । ૧ । ૧૬ ॥

ઋવર્ણ-વ્યજ્ઞનાદ્ ઘ્યન્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૭ ॥

ઋ વર્ણિત ધાતુને અને વ્યજ્ઞનાંત ધાતુને ઘ્યન્ પ્રત્યય એટલે ય થાય છે. આ પ્રત્યય ભાવ અને કર્મમાં થાય છે. ઘ્યન્ કૃત્ય પ્રત્યય છે.

૩૩૨૧ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ જે ધાતુ કર્મવાળા હોય તેમને સકર્મક સમજવા. તથા જે ધાતુ કર્મ વિનાના જ હોય તેમને અકર્મક સમજવા. તથા જે ધાતુઓનું કર્મ વિવક્ષિત ન હોય તેમને પણ અકર્મક સમજવા. જ્યાં ‘અમુક અર્થમાં કૃત્ય પ્રત્યયો થાય’ એવો ચોક્કસો નિર્દેશ ન હોય ત્યાં સકર્મક ધાતુઓને કૃત્ય પ્રત્યયો કર્મ અર્થમાં લાગે છે અને બંને પ્રકારના અકર્મક ધાતુઓને કૃત્ય પ્રત્યયો ભાવ અર્થમાં-માત્ર ક્રિયા અર્થ-માં લાગે છે.

કૃ+ઘ્યણ્=કાર્યમ્- કરવા જેવું.

પચ્+ઘ્યણ્=પાક્યમ્- રાંધવા જેવું ॥ ૫૧ ૧ ૧૭ ॥

પાણિ-સમવાચ્યાં સૃજઃ ॥ ૫૧ ૧ ૧૮ ॥

પાણિ શબ્દ સાથેના સૃજ ધાતુને અને સમ્+અવ સાથેના સૃજ ધાતુને ઘ્યણ્ પ્રત્યય થાય છે.

પાણિ+સૃજ+ ઘ્યણ્=પાણિસર્ગ્યા રજ્જુઃ- હાથે બનાવાય તેવું દોરડું.

સમ્+અવ+સૃજ + ઘ્યણ્ = સમવસર્ગ્યા રજ્જુઃ-ભેંગી કરેલી-વણેલી દોરડી.

॥ ૫૧ ૧ ૧૮ ॥

ઉવર્ણાદાવશ્યકે ॥ ૫૧ ૧ ૧૯ ॥

ઉ વર્ણાંત ધાતુને અવશ્ય'ભાવ-અવશ્ય કરવાતું-અર્થ'માં ઘ્યણ્ પ્રત્યય થાય છે.

લ્હ+ઘ્યણ્=લાઘ્યમ્-અવશ્ય કાપવા જેવું. 'લાઘ્ય' પ્રયોગમાં 'અવશ્ય'નો અર્થ સંહર્ષ દ્વારા જણાય છે.

અવશ્યલાઘ્યમ્-અવશ્ય કાપવા જેવું. અહીં 'અવશ્ય'નો અર્થ 'અવશ્ય' શબ્દ જણાવે છે. ॥ ૫૧ ૧ ૧૯ ॥

આસુ-યુ-વપિ-રપિ-લપિ-ત્રપિ-હિપિ-દમ્ભિ-ચમિ-આનમઃ ॥૫૧૧૨૦॥

આહ સાથે સુ તથા ઉપસર્ગ'વાળા કે ઉપસર્ગ' વગરના યુ, વપ્, રપ્, લપ્, ત્રપ્, હિપ્, દમ્, ધાતુઓ તથા ચમ્ અને આ સાથેના નમ્ ધાતુને ઘ્યણ્ પ્રત્યય લાગે છે.

આ+સુ+ઘ્યણ્=આસાઘ્યમ્-રેનાન.

યુ+ઘ્યણ્=યાઘ્યમ્-મિશ્રણને યોગ્ય.

વપ્+ઘ્યણ્=વાપ્યમ્-વાવવા યોગ્ય.

રપ્+ઘ્યણ્=રાપ્યમ્-ખેલવા યોગ્ય.

લપ્+ઘ્યણ્=લાપ્યમ્-,, ,,

અપ+ત્રપ્+ઘ્યણ્=અપત્રાપ્યમ્-શરભાવા યોગ્ય.

હિપ્+ઘ્યણ્ = હેપ્યમ્ - ફેંકવા યોગ્ય.

દમ્ + ઘ્યણ્ = દામ્યમ્ - બાંધવા યોગ્ય. 'હભ' ધાતુનો બાંધન અર્થ છે. જો કે આ ધાતુ ધાતુપાઠમાં નથી પણ સૌત્ર ધાતુરૂપ જણાવેલ છે.

આ + ચમ્ + ઘ્યણ્ = આચામ્યમ્ - આચમન કરવા યોગ્ય.

ચમ ધાતુનો પ્રયોગ વિશેષે કરીને આ સાથે થાય છે.

આ + નમ્ + ઘ્યળ્ - આનામ્યમ્ - નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અથવા નમવા યોગ્ય ॥ ૫૧૧૨૦ ॥

વાડધારેડમાવાસ્યા ॥ ૫ । ૧ । ૨૧ ॥

અમા સાથેના વસ્ ધાતુને આધાર અર્થમાં ઘ્યળ્ લગાડીને અમાવસ્યા અને અમાવાસ્યા એવાં બે રૂપો કરવાં.

અમા + વસ્ + ઘ્યળ્ = અમાવસ્યા, અમાવાસ્યા - અમા-સાથે. વસ્-રહેવું. જેમાં ચંદ્ર અને સૂર્ય સાથે રહે તે તિથિ-અમાસ. ॥ ૫ । ૧ । ૨૧ ॥

સંચાગ્ય-કુણ્ડપાગ્ય-રાજસૂયં કૃતૌ ॥ ૫ । ૧ । ૨૨ ॥

સમ્ સાથેના ચિ ધાતુનું સંચાગ્ય રૂપ થાય છે. કુણ્ડ સાથેના પા ધાતુનું કુણ્ડપાગ્ય રૂપ થાય છે. અને રાજ સાથેના સુ ધાતુનું રાજસૂય રૂપ થાય છે. આ બધા ઘ્યળ્ પ્રત્યયવાળાં રૂપો છે અને તે કૃતુના-વિશેષ પ્રકારના યજ્ઞના-અર્થના બ સૂચક છે.

સમ્ + ચિ + ઘ્યળ્ = સંચાગ્ય:-જે યજ્ઞમાં સોમનો સંચય થાય તે સંચાગ્ય યજ્ઞ કહેવાય. યજ્ઞ અર્થ ન હોય તો સંચેય: થાય. સંચેય-સંચય કરવા લાયક.

કુણ્ડ + પા + ઘ્યળ્ = કુણ્ડપાગ્ય: - જેમાં કુંડાંઓ વડે સોમ પીવાય તે કુણ્ડપાગ્ય યજ્ઞ કહેવાય. યજ્ઞ અર્થ ન હોય ત્યાં કુણ્ડપાન: થાય. કુંડપાન-કુંડાંવડે પીવા લાયક.

રાજ + સુ + ઘ્યળ્ = રાજસૂય: - જેમાં સોમલતાનો ઉપયોગ થાય અથવા સોમલતા વડે જે કરાય તે રાજસૂય યજ્ઞ કહેવાય. યજ્ઞ અર્થ ન હોય ત્યાં રાજસાવ્ય થાય. રાજસાવ્ય-રાજાનું સ્નાન. યજ્ઞ બે પ્રકારના હોય છે. એક તો સોમ-રસ વિનાનો અને બીજો સોમરસવાળો. જે યજ્ઞ સોમરસવાળો હોય તે કૃતુ કહેવાય. ॥ ૫ । ૧ । ૨૨ ॥

પ્રણાદ્યો નિષ્કામા-ડસંમતે ॥ ૫ । ૧ । ૨૩ ॥

પ્ર સાથેના ની ધાતુને ઘ્યળ્ પ્રત્યય લાગતાં પ્રણાગ્ય રૂપ થાય છે. આ શબ્દ નિષ્કામ અર્થમાં એટલે જેને કોઈ જાતની અભિલાષા ન હોય એવા નિરપૂહ અર્થમાં અને અસંમત અર્થમાં વપરાય છે.

પ્ર + ની + ઘ્યળ્ = પ્રણાગ્ય: શિષ્ય:, પ્રણાગ્ય: ચૌરો વા - જે શિષ્યને કોઈ જાતનો અભિલાષ - કામના - વાસના-નથી તે પ્રણાગ્ય કહેવાય તથા ચોર તમામ લોકમાં કોઈને સમ્મત નથી તેથી તે પણ પ્રણાગ્ય કહેવાય. ॥ ૫ । ૧ । ૨૩ ॥

ધાગ્યા-પાગ્ય-સાન્નાગ્ય-નિકાગ્યમ્ ઋગ્-માન-હવિર્-નિવાસે

॥૫।૧।૨૪॥

ધાગ્યા - શબ્દ ઋગ્-ઋગ્યા અર્થમાં, પાગ્ય શબ્દ માન - માપ-અર્થમાં, સાન્નાગ્ય શબ્દ હવિષ્ અર્થમાં અને નિકાગ્ય શબ્દ નિવાસ અર્થમાં ધ્યન્ પ્રત્યય-વાળો સિદ્ધ થાય છે.

ધા + ધ્યન્ = ધાગ્યા - જે વડે સમિત સ્થાપિત થાય તે ઋગ્યા. ઋગ્ અર્થ ન હોય તો ધેયા. ધેયા—ધારણ કરવા યોગ્ય.

મા + ધ્યન્ = પાગ્યમ્ - પાલી વગેરે જેવું એક પ્રકારનું માપ. જ્યાં માન - માપ - અર્થ ન હોય ત્યાં મેયમ્. મેય - માપવા યોગ્ય.

સમ્ + ની + ધ્યન્ = સાન્નાગ્યમ્ - વિશેષ પ્રકારનું હવિષ્. જ્યાં હવિષ્ અર્થ ન હોય ત્યાં સંનેયમ્. સંનેય - સારી રીતે વ્રધ્ જવા યોગ્ય.

નિ + ચિ + ધ્યન્ = નિકાગ્યઃ - નિવાસ. જ્યાં નિવાસ અર્થ ન હોય ત્યાં નિચેયમ્. નિચેય - નિર-તર ભેગું કરવા જેવું. ॥ ૫ । ૧ । ૨૪ ॥

પરિચાગ્યોપચાગ્યા-ડડનાગ્ય-સમૂહ્ય-ચિત્યમ્ અર્નો ૫ । ૧ । ૨૫॥

પરિચાગ્ય, ઉપચાગ્ય, આનાગ્ય, સમૂહ્ય અને ચિત્ય શબ્દોને વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ અર્થમાં ધ્યન્ અને ક્યન્ પ્રત્યયવાળા સમજવા.

પરિ + ચિ + ધ્યન્ = પરિચાગ્યઃ - વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ. આ અર્થ ન હોય તો પરિચેયઃ પરિચેય - પરિચય કરવા યોગ્ય.

ઉપ + ચિ + ધ્યન્ = ઉપચાગ્યઃ - વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ. આ અર્થ ન હોય તો ઉપચેયઃ ઉપચેય - પાસે ભેગું કરવા યોગ્ય.

આ + ની + ધ્યન્ = આનાગ્યઃ - વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ. આ અર્થ ન હોય તો આનેયઃ આનેય - આણુવા-લાવવા - યોગ્ય.

સમ્ + વહ + ધ્યન્ = સમૂહ્યઃ - વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ. આ અર્થ ન હોય તો સંવાહ્યઃ સંવાહ્ય - સારી રીતે વહન કરવા યોગ્ય.

ચિ + ક્યન્ = ચિત્યઃ - વિશેષ પ્રકારનો અગ્નિ. આ અર્થ ન હોય તો ચેયઃ ચેય - ભેગું કરવા યોગ્ય. ॥ ૫ । ૧ । ૨૫ ॥

યાજ્યા દાનર્ચિ ॥ ૫ । ૧ । ૨૬ ॥

જે ઋગ્યાને બોલીને અગ્નિમાં પ્રદોષ થાય તે દાનર્ચિયા કહેવાય.

યાજ્ઞ્યા શબ્દને દાનગિયા અર્થમાં કરણ્યમાં થયેલા ઘ્વણ્ પ્રત્યયવાળો સમજવો.

યજ્ઞ + ઘ્વણ્ = યાજ્ઞ્યા - જે ઋચ્યા બોલીને હોમ કરાય તે વેદનો મંત્ર. આ રૂપ નારીજાતિમાં જ થાય. આ અર્થ ન હોય તો યાજ્ઞ્યમ્. યાજ્ઞ્ય - પૂજા કરવા યોગ્ય. ॥ ૫ । ૧ । ૨૬ ॥

તવ્યા-ડનીયૌ ॥ ૫ । ૧ । ૨૭ ॥

દરેક સકર્મક ધાતુને કર્મમાં અને દરેક અકર્મક ધાતુને ભાવમાં તવ્ય અને અનીય પ્રત્યયો થાય છે.

કૃ + તવ્ય - કર્તવ્ય: - કરવા લાયક.

કૃ + અનીય-કરણીય:—કરવા લાયક. ॥ ૫ । ૧ । ૨૭ ॥

ય ઇચ્છાડતઃ ॥ ૫ । ૧ । ૨૮ ॥

૫ । ૧ । ૧૭ । સૂત્ર દ્વારા ઋચર્ણાંત ધાતુને ઘ્વણ્ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ છે તેથી ઋચર્ણાંત સિવાયના બાકીના સ્વરાંત સકર્મક ધાતુને કર્મમાં અને અકર્મક ધાતુને ભાવમાં ય પ્રત્યય થાય છે અને જે આકારાંત ધાતુ હોય તો તેના આ નો ઇ થઈ જાય છે.

ચિ + ય = ચેયમ્ - સંગ્રહ કરવા યોગ્ય.

નિ + ય = નેયમ્ - લઈ જવા યોગ્ય.

દા + ય = દેયમ્ - દેવા યોગ્ય.

ધા + ય = ધેયમ્ - ધારણ કરવા યોગ્ય. ॥ ૫ । ૧ । ૨૮ ॥

શકિ-ત્તકિ-ચતિ-યતિ-શસિ-સહિ-યજિ-મજિ-પવર્ગાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૨૯ ॥

શક્, તક્, ચત્, યત્, શસ્, સહ્, યજ્, મજ્, ધાતુઓને અને પવર્ગાત્ ધાતુઓને ય પ્રત્યય લાગે છે.

શક્ + ય = શક્યમ્ - શક્ય - કરી શકવા યોગ્ય.

તક્ + ય = તક્યમ્ - હસવા યોગ્ય.

ચત્ + ય = ચત્યમ્ - ભાગવા યોગ્ય.

યત્ + ય = યત્યમ્ - યત્ન કરવા યોગ્ય.

શસ્ + ય = શસ્યમ્ - પ્રશંસા કરવા યોગ્ય.

સહ્ + ય = સહ્યમ્ - સહન કરવા યોગ્ય.

યજ્ + ય = યજ્યમ્ - પૂજા કરવા યોગ્ય.

મજ્ઞ + ય = મજ્યમ્ - ભજવા યોગ્ય.

પવર્ગાત-તપ્ + ય = તપ્યમ્ - તપવા યોગ્ય.

ગમ્ + ય = ગમ્યમ્ ગમન કરવા યોગ્ય. ॥ ૫૧૧૨૯ ॥

ચર્મ-મદિ-ગદોઽનુપસર્ગાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૩૦ ॥

ઉપસર્ગ વગરના ચર્મ મદ્ અને ગદ્ ધાતુઓને ય પ્રત્યય લાગે છે.

ચર્મ + ય = ચર્મ્યમ્ - ઉપરમને-નિવૃત્તિને-યોગ્ય.

મદ્ + ય = મદ્યમ્ - મદ.

ગદ્ + ય = ગદ્યમ્ - ગદ્ય.

આ + ચર્મ + ધ્યન્ = આચર્મ્યમ્ - લાંબું કરવા યોગ્ય. - અહીં ઉપસર્ગ છે તેથી ય ન થાય. ॥ ૫ । ૧ । ૩૦ ॥

ચરેરાઢસ્ત્વગુરૌ ॥ ૫ । ૧ । ૩૧ ॥

ઉપસર્ગ વગરના ચર્ ધાતુ ને ય પ્રત્યય લાગે અને આઢ ઉપસર્ગ સાથે ચર્ ધાતુ હોય તો 'અગુરુ' અર્થમાં ય પ્રત્યય લાગે.

ચર્ + ય = ચર્ચઃ - જવા યોગ્ય અથવા ચરવા યોગ્ય.

આ + ચર્ + ય = આચર્ચઃ દેશઃ - પ્રવાસ કરવા યોગ્ય દેશ.

આ + ચર્ + ધ્યન્ = આચર્ચ્યઃ - 'ગુરુ' અર્થ છે તેથી ય ન થયો. ॥ ૫ । ૧ । ૩૧ ॥

વર્યોપસર્ચા-ઽવઘ-પણ્યમ્ ઉપેયતુમતી-ગર્હ-વિક્રેયે ॥ ૫ । ૧ । ૩૨ ॥

વર્યા શબ્દ ઉપેય - વરવા યોગ્ય - અર્થમાં, ઉપસર્ચા શબ્દ ઋતુમતી અર્થમાં, અવઘ શબ્દ ગર્હ - નિંદનીય-અર્થમાં અને પ્ણ્ય શબ્દ વિક્રેય - વેચવા યોગ્ય-અર્થમાં ય પ્રત્યયવાળો સમજાવો.

વૃ + ય = વર્યા કન્યા - વરવા યોગ્ય કન્યા. આ અર્થ ન હોય તો વૃત્યા. વૃત્યા - સ્વીકારવા યોગ્ય.

ઉપ + સૃ + ય = ઉપસૃચા ગૌઃ - આ ગાય ઋતુમતી છે. આ અર્થ ન હોય તો ઉપસૃચ્યા. ઉપસૃચ્યા - પાસે જવા યોગ્ય.

ન + વદ્ + ય = અવઘમ્ - નિંદનીય - પાપ. આ અર્થ ન હોય તો અન્ + યઃ = અનુઘમ્ = અનુઘ-ખોસવા યોગ્ય નહીં.

પ્ણ + ય = પ્ણ્યા ગૌઃ - વેચવા યોગ્ય ગાય. - આ અર્થ ન હોય તો પાણ્યઃ પાણ્ય - સ્તુતિ કરવા યોગ્ય. ॥ ૫ । ૧ । ૩૨ ॥

સ્વામિ-વૈશ્યેઽર્થઃ ॥ ૫ । ૧ । ૩૩ ॥

ઋ ધાતુને સ્વામી અથવા વૈશ્ય અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ઋ + ય = અર્થઃ - સ્વામી અથવા વૈશ્ય. — આ એ અર્થ ન હોય ત્યાં આર્થઃ આર્થ-આર્થ મનુષ્ય. ૫ । ૧ । ૩૩ ।

વહ્નં કરणे ॥ ૫ । ૧ । ૩૪ ॥

વહ્ ધાતુને કરણ અર્થમાં ય થાય છે.

વહ્ + ય = વહ્નં શક્ટમ્ - જે વડે ભાર વહન કરાય એવું ગાડું. કરણ અર્થ ન હોય તો વાહ્યઃ - વહન કરવા યોગ્ય ભાર. ૫ । ૧ । ૩૪ ॥

નામ્નો વદઃ ક્યપ્ ચ ॥ ૫ । ૧ । ૩૫ ॥

ઉપસર્ગ સિવાયના કોઈ પણ નામ પછી આવેલા વદ્ ધાતુને ક્યપ્ અને ય એમ બંને પ્રત્યયો થાય છે.

વદ્ + વદ્ + ક્યપ્ = વદ્વોચમ્ - બ્રહ્મ વચન.

વદ્ + વદ્ + ય = વદ્વચમ્ - ,

વાચમ્ - વાળું.

અહીં નામ પછી વદ્ ધાતુ ન હોવાથી—

તથા

પ્રવાચમ્ - પ્રકર્ષે બોલવા જેવું અથવા પ્રકર્ષે વાગવા જેવું.

અહીં ઉપસર્ગ હોવાથી—આ નિયમ ન લાગે. ૫ । ૧ ॥ ૩૫ ॥

હત્યા-ભૂયં ભાવે ॥ ૫ । ૧ । ૩૬ ॥

ભાવ (ક્રિયા) અર્થમાં હત્યા તથા ભૂય શબ્દો ક્યપ્ પ્રત્યયવાળા સમજવા. આ બંને શબ્દોનો પ્રયોગ ઉપસર્ગ સિવાયના નામ પછી જ થાય છે.

વદ્ + હન્ + ક્યપ્ - વદ્વહત્યા - બ્રહ્મહત્યા.

દેવ + મૂ + ક્યપ્ - દેવભૂયં ગતઃ દેવતું સ્વરૂપ-દેવપણું-પામ્યો.

શ્વચાત્યા (શ્વ + હન્ + ધ્વણ્) સા - તેણી કૂતરા વડે હણવા યોગ્ય છે.—આમાં ભાવ અર્થ નથી પણ કર્મ અર્થ છે તેથી શ્વહત્યા ન થાય. ૫ । ૧ । ૩૬ ॥

અગ્નિચિત્યા ॥ ૫ । ૧ । ૩૭ ॥

અગ્નિ શબ્દ સાથે ચિ ધાતુને સ્ત્રીરૂપ ભાવ અર્થમાં—નારી જાતિમાં ક્યપ્ પ્રત્યય થાય છે.

અગ્નિ + ચિ + ક્યપ્ = અગ્નિચિત્યા - અગ્નિનો સંગ્રહ. આ શબ્દ નારીજાતિમાં વપરાય છે. ૫ । ૧ । ૩૭ ॥

સ્વેય-મૃષોદ્યે ॥ ૫ । ૧ । ૩૮ ॥

સ્વન્ ધાતુનો સ્વેય શબ્દ અને મૃષા સાથેના વદ્ ધાતુનો મૃષોદ્ય શબ્દ ક્યપ્ પ્રત્યયવાળા છે.

નિ + સ્વન્ + ક્યપ્ = નિસ્વેયમ્ - ખોદવા યોગ્ય.

મૃષા + વદ્ + ક્યપ્ = મૃષોદ્યમ્ - ખોદું વચન અથવા ખોદું ખોલવું.
॥ ૫ । ૧ । ૩૮ ॥

કુપ્ય-મિદોધ્ય-સિધ્ય-તિષ્ય-પુષ્ય-યુગ્યાજ્ય-સૂર્યમ્ નામ્નિ

॥ ૫ । ૧ । ૩૯ ॥

વિશેષ સંગ્રા હોય તો કુપ્ય, મિદ્ય, ઉધ્ય, સિધ્ય, તિષ્ય, પુષ્ય, યુગ્ય, આજ્ય અને સૂર્ય એ બધા શબ્દો ક્યપ્ પ્રત્યયવાળા સમજવાના છે.

કર્મમાં- ગુપ્ + ક્યપ્ = કુપ્યમ્ - ધન. આ અર્થ ન હોય તો ગોપાયમ્ થામ. ગોપાય-ગુપ્ત રાખવા જેવું-સાચવવા જેવું.

કર્તામાં-મિદ્ + ક્યપ્ = મિદ્યઃ - કાંકા તોડી નાખે એવો નદ. આ અર્થ ન હોય તો મેત્તા. મેત્તા-મેદનારો.

કર્તામાં-ઉજ્ઞ્ + ક્યપ્ = ઉધ્યઃ-પાણીને છોડી દે તેવો નદ. આ અર્થ ન હોય તો ઉજ્ઞ્યમ્. ઉગ્રજન-છોડવા યોગ્ય.

આધારમાં- સિષ્ + ક્યપ્ = સિધ્યમ્ - નક્ષત્ર. આ અર્થ હોય તો એટલે વિશેષ નામરૂપ અર્થ ન હોય તો-સેધનઃ સેધન-સિદ્ધ કરનાર.

આધારમાં-તિષ્ + ક્યપ્ = તિષ્યમ્ - નક્ષત્ર. આ અર્થ ન હોય તો-ત્વેષણઃ ત્વેષણ- કાંતિવાળો.

આધારમાં-પુષ્ + ક્યપ્ = પુષ્યમ્ - નક્ષત્ર. આ અર્થ ન હોય તો-પોષણઃ પોષણ-પોષણ કરનારો.

કર્મમાં-યુજ્ + ક્યપ્ = યુગ્યમ્ - હાથી ઘોડા વગેરે વાહન. આ અર્થ ન હોય તો-યોગ્યમ્ યોગ્ય-યોગ્ય.

કરણમાં-આ + અજ્ઞ્ + ક્યપ્ = આજ્યમ્ - ધી. આ અર્થ ન હોય તો આજ્ઞનમ્ આંજન-અંજન જેવું.

કર્તામાં-સૂ + ક્યપ્ = સૂર્યઃ - સૂર્ય. આ અર્થ ન હોય તો - સર્તિઃ સર્તિઃ- મતિ.

અથવા

સૂ + ક્યપ્ = સૂર્યઃ - સૂર્ય-લોકોને કર્મમાં પ્રેરણા આપનાર. આ અર્થ ન હોય તો-સાવકઃ. સાવક-પ્રેરક. ॥૫ । ૧ । ૩૯ ॥

દ-ઘ્-સ્તુ-જુષેતિ-શાસઃ ॥ ૫ । ૧ । ૪૦ ॥

દ, ઘ્, સ્તુ, જુષ્, ઇ અને શાસ ધાતુઓને ક્યપ્ પ્રત્યય લાગે છે.

આ+દ+ક્યપ્=આદત્યઃ-આદર યોગ્ય.

પ્ર+આ+ઘ્+ક્યપ્=પ્રાઘત્યઃ-ઓદવા યોગ્ય.

અવશ્ય+સ્તુ+ક્યપ્=અવશ્યસ્તુત્યઃ-અવશ્ય સ્તુતિ કરવા યોગ્ય.

જુષ્+ક્યપ્=જુષ્યઃ-પ્રીતિ કરવા યોગ્ય.

ઈ+ક્યપ્=ઈત્યઃ-જવા યોગ્ય, યાદ કરવા યોગ્ય.

શાસ+ક્યપ્=શિષ્+ય=શિષ્યઃ-અનુશાસન કરવા યોગ્ય. ॥ ૫ । ૧ । ૪૦ ॥

ઋદુપાન્ત્યાદકૃપિ-ચૃદચઃ ॥ ૫ । ૧ । ૪૧ ॥

ઋ ધાતુને ઋકાર ઉપાંત્યમાં છે તે ધાતુઓને ક્યપ્ લાગે છે, માત્ર કૃપ્, ચૃત અને ઋચ્ એ ધાતુઓને છોડી દેવા.

ઋત્+ક્યપ્=ઋત્યમ્-વર્તવા યોગ્ય.

કૃપ્+ઘ્યન્=કૃપ્યમ્-કૃપવા યોગ્ય. આ ધાતુને નિષેધેલ છે.

ચૃત્+ઘ્યન્=ચૃત્યમ્-ગૃંથવા યોગ્ય. „

ઋચ્+ઘ્યન્=ઋચ્યમ્-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય. „ ॥ ૫ । ૧ । ૪૧ ॥

કૃ-ઘૃષિ-મૃજિ-શંસિ-ગૃહિ-દુહિ-જપો વા ॥ ૫ । ૧ । ૪૨ ॥

કૃ, ઘૃષ્, મૃજ્, શંસ, ગૃહ્, દુહ્ અને જપ્ ધાતુઓને ક્યપ્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

કૃ+ક્યપ્=કૃત્યમ્, કાર્યમ્ (ઘ્યન્) - કરવા યોગ્ય.

ઘૃષ્+ક્યપ્=ઘૃષ્યમ્, વર્ષ્યમ્ (,,) - વર્ષવા યોગ્ય.

મૃજ્+ક્યપ્=મૃજ્યમ્, માર્ગ્યમ્ (,,) - સાફ કરવા યોગ્ય.

શંસ+ક્યપ્=શંસ્યમ્, શંસ્યમ્ (,,) - પ્રશંસવા યોગ્ય.

ગૃહ્+ક્યપ્=ગૃહ્યમ્, ગોઘ્યમ્ (,,) - ગૃહ રાખવા યોગ્ય.

દુહ્+ક્યપ્=દુહ્યમ્, દોહ્યમ્ (,,) - દોહવા યોગ્ય.

જપ્+ક્યપ્=જપ્યમ્, જાપ્યમ્ (,,) - જાપ કરવા યોગ્ય. ૫ । ૧ । ૪૨ ॥

જિ-વિપૂ-ન્યો હલિ-મુઠજ-કલ્કે ॥ ૫ । ૧ । ૪૩ ॥

જિ ધાતુને હળ કર્મ હોય તો ક્યપ્ પ્રત્યય લાગે. વિ સાથે પૂ ધાતુને મુંજ કર્મ હોય તો ક્યપ્ પ્રત્યય લાગે. વિ સાથે ની ધાતુને કલ્ક કર્મ હોય તો ક્યપ્ પ્રત્યય લાગે.

જિ+ક્યપ્=જિત્યઃ-હલિ-મોટું હળ.

વિનપૂનક્યપ્-વિપૂય:-મુરુજ:-ધોવા યોગ્ય મુંજ નામનું ઘાસ.

વિનનીનક્ય-વિનીય:-કલ્ક:- કલ્ક એટલે તેલ વગેરે દ્વારા જેમાં ગુણનો વધારો કરી શકાય એવો ત્રિફળા વગેરેના ઉકાળાનો કૂચો.

નીચેનાં ઉદાહરણોનો 'હલિ' વગેરે અર્થ નથી--

જિનય=જેયમ્-જિતવા યોગ્ય.

વિનપૂનય=વિપવ્યમ્-પવિત્ર કરવા યોગ્ય.

વિનનીનય=વિનેયમ્-વિશેષ લાઈ જવા યોગ્ય. ॥ ૫ । ૧ । ૪૩ ॥

પદા-ડસ્વેરિ-બાહ્યા-પક્ષયે ગ્રહઃ ॥ ૫ । ૧ । ૪૪ ॥

ગ્રહ ધાતુને ક્યમ્ પ્રત્યય લાગે જે પદ, અસ્વેરી, બાહ્યા અને પક્ષય અર્થ હોય તો.

ગ્ર+ગ્રહ+ક્યપ્=ગ્રગૃહ્યમ્-પદમ્-નામની એક જાતની 'ગ્રગૃહ્યપદ' એવી સંજ્ઞા છે. જે પદોની સંધિ યતી નથી તે પદોને પાણિનીય વ્યાકરણમાં ગ્રગૃહ્ય-પદની સંજ્ઞા આપેલ છે. શુઓ-૧૧૧૧૧૧ પાણિનીય સૂત્ર.

ગ્રહ+ક્યપ્=ગૃહ્યા:-પરતન્વા:-અસ્વેરી-પરતન્વ.

ગ્રામ+ગ્રહ+ક્યપ્=ગ્રામગૃહ્યા-ગામ બહારની (નારીજાતિમાં જ વપરાય)

ગુણ+ગ્રહ+ક્યપ્=ગુણગૃહ્યા:-ગુણનો પક્ષપાતી. ॥ ૫ । ૧ । ૪૪ ॥

મૃગોડસંજ્ઞાયाम્ ॥ ૫ । ૧ । ૪૫ ॥

મૃ ધાતુને ક્યપ્ પ્રત્યય લાગે, જે કોઈની સંજ્ઞા ન હોય તો.

મૃ+ક્યપ્=મૃત્યુ:-વોષ્ય:-ભરણુ પોષણ કરવા યોગ્ય.

મૃ+ધ્યણ્=માર્યા-પત્ની -અહીં માર્યા શબ્દ પત્નીની સંજ્ઞા છે તેથી ક્યપ્ લ થયો. ॥ ૫ । ૧ । ૪૫ ॥

સમો વા ॥ ૫ । ૧ । ૪૬ ॥

સમ્ સાથે મૃ ધાતુને ક્યપ્ વિકલ્પે લાગે.

સમ્+મૃ+ક્યપ્=સંમૃત્યુ:, સંભાય: (ધ્યણ્)-સારી રીતે ભરણુપોષણ કરવા યોગ્ય.

૫ । ૧ । ૪૬ ॥

સિ. વ્યા. ૨

તે કૃત્યાઃ ॥ ૫ । ૧ । ૪૭ ॥

ઉપર જણાવેલા ઘ્યણ, તવ્ય, અનીય, ચ અને વ્યપ્-આ પાંચે પ્રત્યયોની કૃત્ય સંજ્ઞા છે. જે ધાતુઓ સકર્મક છે તેને કર્મ અર્થમાં આ પ્રત્યયો લાગે છે અને જે ધાતુઓ અકર્મક અથવા અવિવક્ષિતકર્મક છે તેને આ પ્રત્યયો ભાવ અર્થમાં લાગે છે. જ્યાં જ્યાં આ પ્રત્યયોનું વિધાન છે ત્યાં બધે જ આ નિયમને સમજવાનો છે ॥ ૫ । ૧ । ૪૭ ॥

ળક-તૃચૌ ॥ ૫ । ૧ । ૪૮ ॥

ધાતુને ળક (ળક) પ્રત્યય તથા તૃ (તૃચ્) પ્રત્યય લાગે છે અને તે 'કર્તા' અર્થને સૂચવે છે. હવે પછી જે પ્રત્યયો કહેવાના છે તે અંગે કોઈ વિશેષ સૂચન ન હોય તો તેમને બધાને 'કર્તા' અર્થના સૂચક સમજવા.

(જે પ્રત્યય કાઉંસમાં જણાવેલા છે તે નિશ્ચાનસહિત પ્રત્યય છે અને કાઉંસ વિનાનો પ્રત્યય થનારો પ્રત્યય છે.)

પચતિ ઇતિ=પચ્+ળક=પાચક:-પકવનારો-રંધનારો.

,, ,, =પચ્+તૃચ્=પક્તા- ,, ,, ॥ ૫ । ૧ । ૪૮ ॥

અચ્ ॥ ૫ । ૧ । ૪૯ ॥

ધાતુને અ (અચ્) પ્રત્યય લાગે છે, અ પ્રત્યય 'કર્તા' અર્થનો સૂચક છે. કરોતિ ઇતિ=કૃ+અચ્=કર:-કરનારો.

હરતિ ઇતિ હૃ+અચ્=હર:-હરનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૪૯ ॥

લિહાદિભ્યઃ ॥ ૫ । ૧ । ૫૦ ॥

લિહ્ વગેરે ધાતુને ળ (અચ્) પ્રત્યય લાગે છે.

લેહિ ઇતિ=લિહ્+અચ્=લેહ:-ચાટનારો.

શિનષ્ટિ ઇતિ=શિષ્+અચ્+શેષ:-શેષ-ખાકી. ॥ ૫ । ૧ । ૫૦ ॥

બ્રુવઃ ॥ ૫ । ૧ । ૫૧ ॥

બ્રૂ ધાતુને ળ (અચ્) લાગતાં 'બ્રૂ+અ' એતું બ્રુવ રૂપ થાય છે.

બ્રાહ્મણ+બ્રૂ+અચ્=આત્માનં બ્રાહ્મણં બ્રવીતિ ઇતિ બ્રાહ્મણબ્રુવઃ-પોતાને બ્રાહ્મણ કહેનારો-હલકો બ્રાહ્મણ. ॥ ૫ । ૧ । ૫૧ ॥

નન્દ્યાદિભ્યોઽનઃ ॥ ૫ । ૧ । ૫૨ ॥

નન્દ વગેરે ધાતુઓને અન પ્રત્યય લાગે છે અને આવાં અન પ્રત્યયવાળાં નામે નામગણ્યપાઠમાં ગણાવેલાં છે.

નન્દયતિ इति=नन्द्+अनः=नन्दनः-छोडरे-पुत्र, आनंद आपनारे.

वासयति इति=वास+अनः=वासनः-सुगंधी इलावनारे.

सहते इति=सह्+अनः=सहनः-सહન કરનારો.

संकन्दयति इति=सम्+कन्द्+अनः=संकन्दनः-શત્રુને રોવરાવનારો.

सर्वान् दमयति इति=सर्व+दम्+अनः=सर्वदमनः-અધાનું દમન કરનારો.

नर्दति नर्दयति वा=ईति=नर्द्+अनः=नर्दनः-અવાજ કરનારો, અવાજ કરાવનારો.

॥ ૫ ॥ ૧ ॥ ૫૨ ॥

ग्रहादिभ्यो णिन् ॥ ५ ॥ १ ॥ ५३ ॥

ग्रह् वगेरे धातुઓને इन् (णिन्) પ્રત્યય લાગે છે.

गृह्णाति इति=ग्रह्+णिन्=ग्राही-ગ્રહણુ કરનારો.

तिष्ठति इति=स्था+णिन्=स्थायी-સ્થિર રહેનારો. ॥ ૫ ॥ ૧ ॥ ૫૩ ॥

नाम्युपान्त्य-प्री-कृ-गृ-ज्ञः कः ॥ ५ ॥ १ ॥ ५४ ॥

જે ધાતુઓને ‘નામી’ ઉપાન્ત્યમાં છે એવા ધાતુઓ અને પ્રી, કૃ, ગૃ તથા જ્ઞા ધાતુઓને જ (ક) પ્રત્યય લાગે છે.

‘નામી’ ઉપાન્ત્યવાળા—વિક્ષિપતિ इति=वि+क्षिप्+क+विक्षिपः-વિક્ષેપ કરનારો.
પ્રીયતે इति=प्री+क=प्रियः-પ્રિય.

किरति इति=किर्+क=किरः-ભૂંડ-વરાહ.

जानाति इति=ज्ञा+क ज्ञः-પાંડિત, જ્ઞાણુનારો. ॥ ૫ ॥ ૧ ॥ ૫૪ ॥

गेहे ग्रहः ॥ ५ ॥ १ ॥ ५५ ॥

‘ગેર’ અર્થમાં ગ્રહ ધાતુને જ (ક) પ્રત્યય લાગે છે.

गृह्णाति इति=ग्रह्+क=गृहम्-ઘર.

गृह्णति इति=ग्रह्+क=गृहाः-ઘર અર્થાત્ સ્ત્રીઓ.

गृह शब्द पुलिङ्गમાં હોય તો તેનો પ્રયોગ અહુવચનમાં જ થાય છે.

॥ ૫ ॥ ૧ ॥ ૫૫ ॥

उपसर्गादातो डोऽयः ॥ ५ ॥ १ ॥ ५६ ॥

સ્યૈહ્ ધાતુને છોડીને ઉપસર્ગવાળા આકારાંત ધાતુને જ (હ) પ્રત્યય લાગે છે.

આહ્યતીતિ=આ+હ્યા+હ=આહ્ય:-રૂપર્થ કરનારો.

દદાતિ इति=દા+ળ=દાય:-દેનારો.-અહીં ઉપસર્ગ નથી તેથી જ ન થાય.

અવ+સ્યૈ+અન્=અવસ્યાય:-ઓસ-અહીં વળ્લો ૧૬૧ ધાતુ છે. ॥ ૫ । ૧ । ૫૬ ॥

વ્યાગ્રા-ડઙ્ગ્રે ગ્રાણિ-નસો: ॥ ૫ । ૧ । ૫૭ ॥

વ્યાગ્ર શબ્દ ગ્રાણી અર્થમાં અને આગ્રા શબ્દ નાક અર્થમાં વપરાય છે. તે બંને શબ્દો અ (હ) પ્રત્યયવાળા છે.

વિશેષેણ આજિગ્રતિ इति=વ્યાગ્ર:-વાધ-વિશેષ દૂરથી પશુ સુધે તે વાધ

આ-મર્યાદયા-જિગ્રતિ इति=આગ્રા-મર્યાદામાં સુધે તે-નાક ॥ ૫ । ૧ । ૫૭ ॥

ગ્રા-ધ્મા-પા-દ્વ્યે-દ્વશઃ શઃ ॥ ૫ । ૧ । ૫૮ ॥

ગ્રા, ધ્મા, પા, વ્યે, દ્વશ ધાતુઓને અ(શ) પ્રત્યય થાય છે.

જિગ્રતીતિ=ગ્રા+શ=જિગ્ર:-સુંધનારો.

ઉદ્ધમતીતિ=ઉદ્+ધ્મા+શ=ઉદ્ધમ:-ધમનારો.

પિબતીતિ=પા+શ=પિબ:-પીનારો.

ઉદ્ધયતીતિ=ઉદ્+વ્યે+શ=ઉદ્ધય:-દૂધ પીનારો, ધાવનારો.

ઉત્પસ્યતીતિ=ઉત્+પસ્ય+શ=ઉત્પસ્ય:-ઝિંચે જોનારો ॥ ૫ । ૧ । ૫૮ ॥

સાહિ-સાતિ-વેદ્યુદેજિ-ધારિ-પારિ-ચેતેરનુપસર્ગાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૫૯ ॥

ઉપસર્ગ વગરના સાહિ, સાતિ, વેદિ, ઉદેજિ, ધારિ, પારિ, ચેતિ ધાતુઓને અ(શ) પ્રત્યય લાગે છે.

સાહ્યતીતિ=સાહિ+શ=સાહ્ય:-સહન કરનારો, સહન કરાવનારો.

સાતયતીતિ=સાતિ+શ=સાતય:-સુખ પેદા કરનારો.

વેદ્યતીતિ=વેદિ+શ=વેદ્ય:-જાણનારો, જાણાવનારો.

ઉદેજયતીતિ=ઉદ્+જિ+શ=ઉદેજય:-કંપનાર, કંપાવનાર.

ધારયતીતિ=ધારિ+શ=ધારય:-ધારણ કરનાર, ધારણ કરાવનાર.

પારયતીતિ=પારિ+શ=પારય:-પાર કરનાર, પાર કરાવનાર.

ચેતયતીતિ=ચેતિ+શ=ચેતય:-ચેતનાર, ચેતાવનાર.

પ્ર+સાહિ+ત્=પ્રસાહયિતા-સહન કરનાર, સહન કરાવનાર.-અહીં ઉપસર્ગ છે માટે જ ન થાય ॥ ૫ । ૧ । ૫૯ ॥

લિમ્પ-વિન્દઃ ॥ ૫ । ૧ । ૬૦ ॥

ઉપસર્ગ વગરના લિમ્પ અને વિન્દ્ ધાતુને અ(શ) પ્રત્યય લાગે છે

લિમ્પતીતિ-લિમ્પ+શ=લિમ્પ:-લેપનાર.

વિન્દતીતિ-વિન્દ્+શ=વિન્દ:-લાભ પામનાર. ॥ ૫ । ૧ । ૬૦ ॥

નિ-ગવાદેર્નામ્નિ ॥ ૫ । ૧ । ૬૧ ॥

નિ સાથે લિમ્પ્ ધાતુને અને ગો, કુ વગેરે શબ્દોની સાથેના વિન્દ્ ધાતુને અ(શ) પ્રત્યય લાગે એ સંરાતું સૂચન થતું હોય તે.

નિલિમ્પન્તીતિ=નિ+લિમ્પ+શ=નિલિમ્પ:-દેવો.

ગો વિન્દતે इति ગો+વિન્દ્+શ=ગોવિન્દ:-ગો(વિન્દ-કૃષ્ણ

કું વિન્દતે इति=કુ+વિન્દ્+શ=કુવિન્દ:-વૃથકર.

નિ+લિમ્પ+ક્=નિલિપ:-નિરંતર લેપ કરનારો. અહીં નામતું સૂચન થતું નથી. ॥ ૫ । ૧ । ૬૧ ॥

વા જ્વલાદિ-દુ-ની-ભૂ-ગ્રહા-ડ્ડસ્રોર્ણઃ ॥ ૫ । ૧ । ૬૨ ॥

ઉપસર્ગ વગરના જ્વલ્ આદિ ૩૧ ધાતુઓ અને દુ, ની, ભૂ, ગ્રહ તથા આ સાથેના છુ ધાતુઓને વિકલ્પે અ(ળ) પ્રત્યય લાગે છે.

જ્વલાદિ-

જ્વલ્+ળ=જ્વાલઃ, જ્વલઃ(=અચ્)-દીપનારો-જ્વલનારો.

ચલ્+ળ=ચાલઃ ચલઃ-ચાલનારો.

દુ+ળ=દાવઃ, દવઃ-અગ્નિ, દાવાનલ.

ની=ળ=નાયઃ, નયઃ-લર્ધ જનારો, જૈન પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ નય-જ્ઞાન પામવાનો એક પ્રકાર.

ભૂ+ળ=ભાવઃ-થયું તે, ભવઃ-સંસાર.

ગ્રહ+ળ=ગ્રાહઃ-મગર વગેરે, ગ્રહઃ-સૂર્ય વગેરે ગ્રહ.

આ+છુ+ળ=આસ્રાવઃ-ટપકનારો, આસ્રવઃ-પાપ-પુણ્યનું કારણ.

પ્રજ્વલઃ-પ્રકર્ષે દીપનારો.-આમાં ઉપસર્ગ છે તેથી જ ન થયો.

॥ ૫ । ૧ । ૬૨ ॥

અવહ સા-સંસ્રોઃ ॥ ૫ । ૧ । ૬૩ ॥

અવ સાથે હ અને સા ધાતુઓને અને સમ્ સાથે છુ ધાતુને અ(ળ) પ્રત્યય લાગે છે.

હાક્-જહાતિ इति=हा+अन=हायनः-ગતિ કરનારો કાળ-વર્ષ.

,, -જહતિ इति जिहते इति वा=हा+अन=हायनाः ब्रौहयः-જલદી વધી જવાને લીધે પાણીનો સ્પર્શ છોડી દેનારો ચોખ્ખો.

હાહ્-जिहीते इति=हा+तृ=हाता=त्याग કરનારો કે જનારો-અહીં કાળ કે વ્રીહિ અર્થનું સૂચન ન હોવાથી હાતા થયું. ॥ ૫ । ૧ । ૬૮ ॥

प्रु-स-ल्वोऽकः साधौ ॥ ५ । १ । ६९ ॥

પ્રુ, સ. લ્ ધાતુઓને 'સાધુ-સાર' કરનારો' અર્થમાં અક પ્રત્યય લાગે છે.

સાધુ પ્રવતે इति=प्रु+अक=प्रवकः-સારો પરાવનારો, પરાણીગર.

સાધુ સરતિ इति=स्र+अक=सरकः-સારું ચાલનારો.

સાધુ હુનાતિ इति=ल्ल+अक=ल्वकः-સારું લણનારો.

પ્રાવકઃ (ગક)-પરાવનારો. અહીં સાધુ અર્થ નથી પણ સામાન્ય અર્થ છે. ॥ ૫ । ૧ । ૬૯ ॥

आशिष्यकन् ॥ ५ । १ । ७० ॥

આશિષ અર્થમાં ધાતુઓને અક (અકન્) પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રિય વસ્તુ માટે પ્રાર્થના કરવી ને આશિષ.

જીવ્યાત્ इति जीवतात् इति वा=जीव्+अक=जीवकः-'જીવો' એ પ્રમાણે આશિષ મેળવનારો.

જીવિકા-આજીવિકા-અહીં આશિષ અર્થ નથી. ॥ ૫ । ૧ । ૭૦ ॥

तिक्कृतौ नाम्नि ॥ ५ । १ । ७१ ॥

સંસા જણાતી હોય તે ધાતુને આશિષ અર્થમાં તિ (તિક્) પ્રત્યય લાગે છે અને કૃદંતના ખીજ ગમે તે પ્રત્યયો પણ લાગી શકે છે.

શમ્યાત્ इति=शम्+ति=शान्तिः-શાંતિ કરે-શાંતિનાથ-જૈનધર્મના ૧૬ માં તીર્થ'કર.

વીરો મૂયાત્ इति=वीर+भू+क्किप्=वीरभूः-'વીર થા' એમ આશિષ મેળવનાર-વિશેષ નામ છે.

વધિષીષ્ટ इति=वर्ध=आनश्=वधता રહો-વર્ધમાનઃ-જૈન ધર્મના ચોવીસમા તીર્થ'કર-મહાવીરનું ખીજુ નામ ॥ ૫ । ૧ । ૭૧ ॥

આતો હોડહા-વા-મઃ ॥ ૫ । ૧ । ૭૬ ॥

હા, વા તથા મા ધાતુઓને હોડીને ઉપસર્ગ સિવાયના આકારાંત ધાતુને જ (હ) પ્રત્યય લાગે છે.

ગાં દદાતીતિ=ગો+દા+હ=ગોદઃ, ગોદા, ગોદમ્-ગાય આપનારો, ગાય આપનારી અને ગાય આપનારું.

વર્જિત -

સ્વર્ગ હ્રયતે=સ્વર્ગહાયઃ-સ્વર્ગની સ્પર્ધા કરનારો.

તન્તું વયતે=તન્તુવાયઃ-વણુકર.

ધાન્ય માતિ=ધાન્યમાયઃ-ધાન્ય માપનારો-મપારો. આ ત્રણે પ્રયોગોમાં વપ-સાયેલ ધાતુઓને સૂત્રમાં વર્જેલ છે તેથી 'હ' પ્રત્યય ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૧ । ૭૬ ॥

સમઃ સ્વયઃ ॥ ૫ । ૧ । ૭૭ ॥

સમ સાથેના સ્વ્યા ધાતુને જ (હ) પ્રત્યય લાગે છે.

ગાં સંસ્થાતીતિ=ગો+સમ્+સ્થ્યા+હ=ગોસંસ્થઃ-ગાયને કે બળદને ગણનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૭૭ ॥

દશ્વાહઃ ॥ ૫ । ૧ । ૭૮ ॥

ઝાહ સાથેના દાસંઝાવાળા નહીં પણ માત્ર રૂપવાળા ધાતુને અને સ્વ્યા ધાતુને જ (હ) પ્રત્યય લાગે છે.

દાયમ્ આદત્તે ઇતિ=દાય+આ+દા+હ=દાયાદઃ-લાગ લેનારો, લાગીદાર.

સ્ત્રિયમ્ આસ્થ્યાતિ ઇતિ=સ્ત્રી+આ+સ્થ્યા+હ=સ્ત્ર્યાસ્થઃ-સ્ત્રીને કહેનારો અથવા 'સ્ત્રી' એમ કહેનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૭૮ ॥

પ્રાજ્ઞશ્ચ ॥ ૫ । ૧ । ૭૯ ॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના જ્ઞા ધાતુને અને પ્ર ઉપસર્ગ સાથેના માત્ર જ્ઞા રૂપવાળા ધાતુઓને જ (હ) પ્રત્યય લાગે છે.

પન્થ્યાનં પ્રજ્ઞનાતિ ઇતિ=પથિ+પ્ર+જ્ઞા+હ=પથિપ્રજ્ઞઃ-રસ્તો બજાવનારો.

પ્રપાં પ્રદદાતિ ઇતિ=પ્રપા+પ્ર+દા+હ=પ્રપાપ્રદઃ-પરબ્ધ બેસાડનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૭૯ ॥

આશિષિ હનઃ ॥ ૫ । ૧ । ૮૦ ॥

હન્ ધાતુને આશીર્વાદ અર્થમાં જ (હ) પ્રત્યય લાગે છે.

શત્રું વધ્યાત્=શત્રુ+હન્+હ=શત્રુહઃ-'શત્રુને હણો' એવી આશિષ મેળવનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૮૦ ॥

ક્લેશાદિભ્યોડપાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૮૧ ॥

ક્લેશ આદિ શબ્દો પછી અપ સાથે હન્ ધાતુ હોય તો તેને જ (હ) પ્રત્યય લાગે છે.

ક્લેશમ્ અપહન્તિ इति=क्लेश+अप+हन्+ङ=क्लेशापहः-કલેશને હણનારો.

तमः अपहन्ति इति=तमः+अप+हन्+ङ=तमोपहः-અંધકારને હણનારો.

॥ ૫ । ૧ । ૮૧ ॥

कुमार-शीर्षाणिन् ॥ ૫ । ૧ । ૮૨ ॥

કુમાર અને શીર્ષ શબ્દો પછી આવેલા હન્ ધાતુને ઇન્ (ણિન્) પ્રત્યય લાગે છે.

कुमारं हन्तीति=कुमार+हन्+णिन्=कुमार+घात+णिन्=कुमारघाती-કુમારને મારનારો.

शीर्षं हन्तीति=शीर्ष+हन्+णिन्=शीर्ष+घात+णिन्=शीर्षघाती-શીર્ષ-મસ્તકને છેદનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૮૨ ॥

अचित्ते टक् ॥ ૫ । ૧ । ૮૩ ॥

કર્તા ચિત્ત વગરનો હોય તો હન્ ધાતુને અ (ટક્) પ્રત્યય લાગે છે.

वातं हन्तीति=वात+हन्+टक्=वात+घ्न+टक्=वानघ्नं तैलम्-વાયુને હણનારું તેલ.

पापं हन्तीति=पापघातः यतिः-પાપને હણનારો યતિ. આ પ્રયોગમાં કર્તા અચિત્ત છે, અચિત્ત નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૮૩ ॥

जाया-पतेश्चिद्वयति ॥ ૫ । ૧ । ૮૪ ॥

ચિહ્વાન્ એટલે તલ કે મસા વગેરે યુક્ત કર્તા હોય તો જાયા શબ્દ અને પતિ શબ્દ પછી હન્ ધાતુને અ (ટક્) પ્રત્યય લાગે છે.

जायां हन्तीति=जाया+हन्+टक्=जायाघ्नः ब्राह्मणः-પત્નીને હણનારો અપલક્ષણ સૂચક ચિહ્વાનો બ્રાહ્મણ.

पतिं हन्तीति=पति+हन्+टक्=पतिघ्नः पतिघ्नी कन्या-પતિને હણનારો અપલક્ષણ સૂચક ચિહ્વાની કન્યા. ॥ ૫ । ૧ । ૮૪ ॥

ब्रह्मादिभ्यः ॥ ૫ । ૧ । ૮૫ ॥

બ્રહ્મ આદિ શબ્દો પછીના હન્ ધાતુને અ (ટક્) પ્રત્યય લાગે છે.

ब्रह्म हन्तीति=ब्रह्म+हन्+टक्=ब्रह्मघ्नः-પાપી-બ્રહ્મને હણનારો.

गां हन्तीति=गो+हन्+टक्=गोघ्नः-પાપી-ગાયને હણનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૮૫ ॥

हस्ति-बाहु-कपाटाच्छक्तौ ॥ ૫ । ૧ । ૮૬ ॥

કર્તાની શક્તિ જણાતી હોય તો હસ્તિ, બાહુ અને કપાટ શબ્દો પછી આવેલા હન્ ધાતુને અ (ટક્) લાગે છે.

હસ્તિનં હન્તીતિ=હસ્તિઘ્નઃ-હાથીને હણનારો.

શાહું હન્તીતિ=શાહુઘ્નઃ-હાથને હણનારો-મલ્લ.

કણટં હન્તીતિ=કણટઘ્નઃ-કપાટને-કપાડને-હણનારો-ચોર.

હસ્તિઘાતઃ વિષદઃ-વિષ-ઝેર-દેનારો-ઝેર આપીને હાથીને મારનારો.
હાથીને વિષ-ઝેર-આપીને મારવાથી મારનારની શક્તિ જણાતી નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૮૬ ॥

નગરાદગજે ॥ ૫ । ૧ । ૮૭ ॥

હાથી કર્તા ન હોય તો હન ધાતુને જ (ટક) પ્રયય લાગે છે.

નગરં હન્તીતિ=નગરઘ્નઃ-નગરને હણનારો-વાઘ.

નગરઘાતઃ હસ્તી-નગરને હણનારો હાથી. અહીં હાથી કર્તા હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૮૭ ॥

રાજઘઃ ॥ ૫ । ૧ । ૮૮ ॥

રાજન્ શબ્દ પછી આવેલા હન ધાતુને જ (ટક) લાગે છે અને હન નો વ થાય છે.

રાજાનં હન્તીતિ=રાજઘ્નઃ-રાજાને હણનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૮૮ ॥

પાણિઘ-તાઢઘૌ શિલ્પિનિ ॥ ૫ । ૧ । ૮૯ ॥

પાણિઘ અને તાઢઘ શબ્દો શિલ્પી અર્થમાં જ (ટક) પ્રયયવાળા સમજવા.

પાણિં હન્તીતિ=પાણિઘઃ-હાથને વગાડનારો-હાથને વગાડવાનો ધંધો કરનારો.

તાઢં હન્તીતિ=તાઢઘઃ-તાડને વગાડનારો-તાડને „

પાણિઘાતઃ-હાથને વગાડનારો.

તાઢઘાતઃ-તાડને „

આ બંને પ્રયોગોમાં શિલ્પી અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૫ । ૧ । ૮૯ ॥

કુશ્યાત્મોદરાદ્ ભૃગઃ સ્ત્રિઃ ॥ ૫ । ૧ । ૯૦ ॥

કુશ્તિ, આત્મન્ અને ઉદર શબ્દ પછી આવેલા મૃ ધાતુને ઇ(સ્ત્રિ) પ્રયય લાગે છે.

કુશ્તિં વિભર્તીતિ=કુશ્તિમ્ભરિઃ-સ્વાર્થી-પેટભરો.

આત્માનં વિભર્તીતિ=આત્મમ્ભરિઃ- „ પોતાને જ ભરનારો-પોષનારો.

ઉદરં વિભર્તીતિ=ઉદરમ્ભરિઃ-પેટ ભરનારો-સ્વાર્થી. ॥ ૫ । ૧ । ૯૦ ॥

અર્હોઽચ્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧ ॥

અર્હ ધાતુને અ (અચ્) પ્રત્યય લાગે છે.

પૂજાર્હ સાધ્વી-પૂજનને યોગ્ય સાધ્વી. ॥ ૫ । ૧ । ૬૧ ॥

ધનુર્દંડ-ત્સરુ-લાજ્જલા-ઽકુશર્ષિ-યષ્ટિ-શક્તિ-તોમર-ઘટાદ્ ગ્રહઃ

॥ ૫ । ૧ । ૧૨ ॥

ધનુર્, દંડ, ત્સરુ, લાજ્જલ, અંકુશ, ઋષ્ટિ, યષ્ટિ, શક્તિ, તોમર અને ઘટ શબ્દ પછી આવેલા ગ્રહ ધાતુને અ (અચ્) પ્રત્યય લાગે છે.

ધનુર્ગ્રહાતીતિ=ધનુર્ગ્રહઃ--ધનુષ્યને ગ્રહણ કરનાર--ગ્રહ+અ-ગ્રહઃ ।

દંડં ગ્રહાતીતિ=દંડગ્રહઃ--દંડને ગ્રહણ કરનાર.

ત્સરં ગ્રહાતીતિ=ત્સરુગ્રહઃ--તરવારની મૂઠને ગ્રહણ કરનાર-પકડનાર.

લાજ્જલં ગ્રહાતીતિ=લાજ્જલગ્રહઃ--હાથને ગ્રહણ કરનાર-પકડનાર-ચલવનાર.

અંકુશં ગ્રહાતીતિ=અંકુશગ્રહઃ--અંકુશને ગ્રહણ કરનાર--હાથીનો મહાવત

ઋષ્ટિ ગ્રહાતીતિ=ઋષ્ટિગ્રહઃ--તરવારને ગ્રહણ કરનાર.

યષ્ટિ ગ્રહાતીતિ=યષ્ટિગ્રહઃ--લાકડીને ગ્રહણ કરનાર.

શક્તિ ગ્રહાતીતિ=શક્તિગ્રહઃ--શક્તિ નામના શસ્ત્રને ગ્રહણ કરનાર.

તોમરં ગ્રહાતીતિ=તોમરગ્રહઃ--તોમર નામના શસ્ત્રને ગ્રહણ કરનાર.

ઘટં ગ્રહાતીતિ=ઘટગ્રહઃ--ઘડાને ગ્રહણ કરનાર--'ઘટ' નામના વાદ્યને અથવા ખાણી ભરવાના ઘડાને ગ્રહણ કરનાર ॥ ૫ । ૧ । ૬૨ ॥

સૂત્રાદ્ ધારણે ॥ ૫ । ૧ । ૧૩ ॥

૧ કપાસ વગેરેમાંથી બનેલ સૂત્ર. ૨ વ્યાકરણ, ન્યાય વગેરે શાસ્ત્રોનું સૂત્ર. ૩ કોઈ પણ વિશેષ કાર્ય કરવાના સાધનરૂપ સૂત્ર. આમ ત્રણે પ્રકારના અર્થવાણું સૂત્ર પદ અહીં લેવાનું છે.

સૂત્ર શબ્દ પછી આવેલા અને 'સૂત્ર ને ગ્રહણ કરીને પછી તેને સતત ધારણ કરવું' એવા અર્થવાણા ગ્રહ ધાતુને અ (અચ્) પ્રત્યય લાગે છે.

સૂત્રં ગ્રહાતિ ઇતિ સૂત્રગ્રહઃ--સૂત્રને ગ્રહણ કરીને પછી સતત ધારણ કરનાર--વિદ્વાન, સૂત્રધાર, સુધાર.

સૂત્રગ્રહઃ આ પ્રયોગમાં સૂત્રને સતત ધારણ કરવાનો અર્થ નથી તેથી આ નિયમથી અચ્ પ્રત્યય ન થયો પણ અણ્ પ્રત્યય થયેલ છે. ॥ ૫ । ૧ । ૬૩ ॥

આયુષાદિભ્યો ધૃગોડ્ઢાદેઃ ॥ ૫ । ૧ । ૯૪ ॥

દઢ આદિ શબ્દો સિવાયના આયુધવાચક અને બીજા શબ્દો પછી આવેલા ધૃ ધાતુને અ (અચ્) પ્રત્યય થાય છે.

ધનુર્ધરતીતિ=ધનુર્ધર:-ધનુષને ધારણ કરનાર.

ભુવં ધરતીતિ=મૂધર:-પર્વત.

વર્જિત-

દઢધાર:-દંડ ધારણ કરનાર.

કુઢધાર:-કુંડ ધારણ કરનાર.

આ બંને પ્રયોગોમાં વર્જેલા દઢાદિ-દંડ વગેરે-શબ્દો હોવાથી આ નિયમ ન લાગે ॥ ૫ । ૧ । ૯૪ ॥

હૃગો વયોડ્ઢુઘમે ॥ ૫ । ૧ । ૯૫ ॥

ઉમ્મર જણાતી હોય અને અનુઘમ જણાતો હોય તો એ બન્ને અર્થને સૂચવનાર કર્મસૂચક શબ્દ પછી આવેલા હૃ ધાતુને અ (અચ્) પ્રત્યય લાગે છે.

ઉઘમ એટલે ઉંચે ફેંકવું અથવા આકાશમાં અદ્ધર રહેતા પદાર્થને હાથમાં ધરી રાખવો. આવો ઉઘમ ન હોય તે અનુઘમ.

વય-અસ્થિ હરતીતિ=અસ્થિહર: શ્વશિશ્નુ:-હાડકાંને લઈ જનારું કુરકુરિયું-અહીં હાડકાંને લઈ જનાર કુરકુરિયાની ખાસ ઉંમર જણાય છે.

અંશં હરતીતિ=અંશહર: ડાયાદ:-ભાગને હરનાર-ભાગીદાર-ભાગને લઈ જવામાં લઈ જનારની ઉંમર સ્પષ્ટ જણાય છે.

અનુઘમ-મન: હરતીતિ=મનોહરા માલ-મનોહર માળા-મનને હરવામાં કોઈ પ્રકારનો ઉઘમ જણાતો નથી.

વર્જિત-

ભારં હરતીતિ=ભારહાર:-ભારને ઉપાડનાર, અહીં ભારને લઈ જવામાં કોયે ઉપાડવારૂપ ઉઘમ છે, માટે આ નિયમ ન લાગે ॥ ૫ । ૧ । ૯૫ ॥

આહઃ શીલે ॥ ૫ । ૧ । ૯૬ ॥

આહ સાથેના હૃ ધાતુને શીલ અર્થ જણાતો હોય તો અ (અચ્) પ્રત્યય લાગે છે. શીલ એટલે ક્રિયાના ક્ષણની અપેક્ષા વગરની સ્વાભાવિક ક્રિયા.

પુષ્પાણિ આહરતીતિ=પુષ્પાહર:-ફળની અપેક્ષા વગર સ્વાભાવિક રીતે જ ફૂલને ચૂંટનારો.

પુષ્પાહાર: માળી (વેતન લેનારો).-અહીં શીલ અર્થ નથી ॥ ૫ । ૧ । ૯૬ ॥

હતિ-નાથાત્ પશાવિઃ ॥ ૫ । ૧ । ૯૭ ॥

હતિ તેમજ નાથ શબ્દ પછી હ ધાતુ આવ્યો હોય અને પશુ કર્તા હોય તો તેને હ પ્રત્યય થઈ જાય છે.

હતિ હરતીતિ=હતિ+હ+इ=हरि=हतिहरिः श्वा-यामડાની મસકને લઈ જનારો ફૂતરો.

નાથ હરતીતિ=નાથ+હ+इ=हरि-नाथहरिः सिंह:-નાથને-હાથીને હરનારો સિંહ.
'યૂથનાથ' શબ્દનો 'હાથી' અર્થ છે. એમાંથી 'નાથ' શબ્દ અહીં લેવાનો છે.

॥ ૫ । ૧ । ૯૭ ॥

રજઃ-ફલે-મલાદ્ ગ્રહઃ ॥ ૫ । ૧ । ૯૮ ॥

રજસ, ફલે અને મલ શબ્દો પછી આવેલા ગ્રહ ધાતુને હ પ્રત્યય લાગે છે.

રજઃ ગૃહ્ણતીતિ=રજોગ્રહિઃ-રજ લેનારો.

ફલે ગૃહ્ણતીતિ=ફલેગ્રહિઃ-ફળને ગ્રહણ કરનારો-સફળ અથવા ફળ પામનારો.
ફળ-વૃક્ષાનું ફળ અથવા ક્રિયાનું ફળ.

મલં ગૃહ્ણતીતિ=મલગ્રહિઃ-મળ લેનારો-મેલખાણું કપડું અથવા મલીન અથવા દોષને ગ્રહણ કરનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૯૮ ॥

દેવ-વાતાદાપઃ ॥ ૫ । ૧ । ૯૯ ॥

દેવ અને વાત શબ્દો પછી આવેલા આપ્ ધાતુને હ પ્રત્યય થઈ જાય છે.

દેવમ્ આપ્નોતીતિ=દેવાપિઃ-દૈત્ય-અસુર-નું નામ છે.

વાતમ્ આપ્નોતીતિ=વાતાપિઃ-કોઈ ઋષિના પુત્રનું કે શંતનુ રાજના બાઈનું નામ. ॥ ૫ । ૧ । ૯૯ ॥

શકૃત્-સ્તમ્બાદ્ વત્સ-ત્રીહી કૃગઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૦ ॥

વત્સ કર્તા હોય તો શકૃત સાથેના કૃ ધાતુને તથા ત્રીહિ કર્તા હોય તો સ્તમ્બ સાથેના કૃ ધાતુને હ પ્રત્યય લાગે છે.

શકૃત્ કરોતીતિ=શકૃત્કરિઃ વત્સઃ છાણ કરનારો વાછડો.

સ્તમ્બં કરોતીતિ=સ્તમ્બકરિઃ ત્રીહિઃ-સ્તંભ (ડુંડું) કરનારો ત્રીહિનો છોડ.

॥ ૫ । ૧ । ૧૦૦ ॥

કિમ્-યત્-તદ્-બહોરઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૧ ॥

કિમ્, યત્, તત્ અને બહુ શબ્દો પછી આવેલા કૃ ધાતુને જ પ્રત્યય લાગે છે.

કિં કરોતીતિ=કિંકરા-નોકરાણી, કિંકર:-નોકર
 યત્ કરોતીતિ=યત્કરા-એને કરનારી, યત્કર:-એને કરનાર
 તત્ કરોતીતિ=તત્કરા-તેને કરનારી, તત્કર:-તેને કરનાર
 બહુ કરોતીતિ=બહુકરા-બહુ કરનારી, બહુકર:-બહુ કરનાર. ૥૫ । ૧ । ૧૦૧॥

સંખ્યા-ડહદિવા-વિભા-નિશા-પ્રમા-ભાષ્ચિત્ર-કર્ત્રાઘન્તા-ડનન્ત-કાર-
 બાહરુધનુનાન્દી-લિપિ-લિવિ-બલિ-ભક્તિ-ક્ષેત્ર-જહ્વા-ક્ષપા-ક્ષણદા-
 રજનિ-દોષા-દિન-દિવસાદૃઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૨ ॥

સંખ્યાવાચક (એક, બે, ત્રણ વગેરે) શબ્દો તથા સંખ્યા શબ્દ તેમ જ
 અહરૂ, દિવા, વિભા, નિશા, પ્રમા, ભાસ, ચિત્ર, કર્તૃ, આદિ, અન્ત, અનન્ત, કાર,
 બાહુ, અરુષ, ધનુષ, નાન્દી, લિપિ, લિવિ, બલિ, ભક્તિ, ક્ષેત્ર, જહ્વા, ક્ષપા, ક્ષણદા,
 રજાન, દોષા, દિન, દિવસ એ બધા કર્મરૂપ શબ્દો પછી આવેલા કૃદાતુને કર્તૃ-
 સૂચક અ(ટ) પ્રથમ લાગે છે.

સંખ્યાં કરોતીતિ=સંખ્યાકર:-સંખ્યા કરનારો.

દ્વૌ કરોતીતિ=દ્વિકર:-બેને કરનારો.

અહઃ કરોતીતિ=અહસ્કર:-સૂર્ય.

દિવા કરોતીતિ=દિવાકર:-,,

વિભાં કરોતીતિ=વિભાકર:-,,

નિશાં કરોતીતિ=નિશાકર:-ચંદ્ર.

પ્રમાં કરોતીતિ=પ્રમાકર:-સૂર્ય.

ભાસ કરોતીતિ=ભાસ્કર:-,,

ચિત્રં કરોતીતિ=ચિત્રકર:-ચિત્રકર

કર્તારં કરોતીતિ=કર્તૃકર:-કર્તાને કરનાર-બનાવનાર-ઈશ્વર.

આદિં કરોતીતિ=આદિકર:-પ્રારંભ કરનાર અથવા બ્રહ્મા

અન્તં કરોતીતિ=અન્તકર:-અન્ત કરનાર.

અનન્તં કરોતીતિ=અનન્તકર:-અનન્તને કરનારો.

કારં કરોતીતિ=કારકર:-કર કરનારો.

બાહું કરોતીતિ=બાહુકર:-શૌર્ય કરનારો.

અરુઃ કરોતીતિ=અરુષ્કર:-પણ કરનારો-ધા કરનારો.

ધનુઃ કરોતીતિ=ધનુષ્કર:-ધનુષને કરનારો.

નાન્દીં કરોતીતિ=નાન્દીકર:-આર પ્રકારનાં વાળાં વગાડનારો અથવા નાંદી-
 મંગલ-કરનારો-સુત્રધાર.

લિપિં કરોતીતિ=લિપિકર:-લિપિ કરનારો-લહિયો-

લિવિં કરોતીતિ=લિવિકર:-,, ,, ,,

વલિં કરોતીતિ=વલિકર:-પૂળ કરનારો.

ભક્તિં કરોતીતિ=ભક્તિકર:-ભક્ત કરનારો.

જઙ્ઘાં કરોતીતિ=જઙ્ઘાકર:-જઙ્ઘાને કરનારો-ખુબ વેગથી ચાલનારો

ક્ષપાં કરોતીતિ=ક્ષપાકર:-ચંદ્ર.

ક્ષણદાં કરોતીતિ=ક્ષણદાકર:-,,

રજનિં કરોતીતિ=રજનિકર:-,,

દોષાં કરોતીતિ=દોષાકર:-,,

દિનં કરોતીતિ=દિનકર:-સૂર્ય.

દિવસં કરોતીતિ=દિવસકર:-,, ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૨ ॥

**હેતુ-તચ્છીલા-ડનુકૂલે-ડશબ્દ-શ્લોક-કલહ-ગાથા-વૈર-ચાદુ-સૂત્ર-મન્ત્ર-
પદાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૩ ॥**

શબ્દ, શ્લોક, કલહ, ગાથા, વૈર, ચાદુ, સૂત્ર, મન્ત્ર, અને પદ શબ્દોને જોડીને બીજા કર્મરૂપ શબ્દો પછી આવેલા ક્રિયાધાતુને અ (ટ) પ્રત્યય લાગે છે. જે હેતુરૂપ કર્તા હોય તથા કરવાની ક્રિયા સ્વભાવરૂપ હોય અને અનુકૂળ અર્થ હોય તો.

હેતુ-યશઃ કરોતીતિ=યશસ્કરી વિદ્યા-યશ કરનારી વિદ્યા.

યશસ્કરં જ્ઞાનમ્-યશ કરનારું જ્ઞાન

તચ્છીલ-શ્રાદ્ધં કરોતીતિ=શ્રાદ્ધકર:-શ્રાદ્ધ કરનારો.

અનુકૂળ-પ્રેષણં કરોતીતિ=પ્રેષણકર:-કામ કરનારો.

વર્જિત-

શબ્દકારઃ (=અણ્)-શબ્દ કરનારો-શબ્દ વગેરે શબ્દોને વર્જીલા હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૩ ॥

મૃતૌ કર્મણઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૪ ॥

નોકરીનો ભાવ જણાતો હોય તો કર્મકારકરૂપ કર્મ શબ્દ પછી આવેલા ક્રિયાધાતુને અ (ટ) પ્રત્યય થાય છે.

કર્મ કરોતીતિ=કર્મકરી દાસી-કામ કરનારી દાસી-પગારદાર દાસી અથવા કર્મકર:-પગારદાર નોકર ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૪ ॥

ક્ષેમ-પ્રિય-મદ્ર-મદ્રાત્ સ્વાણ્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૫ ॥

ક્ષેમ, પ્રિય, મદ્ર અને મદ્ર શબ્દો પછી આવેલા ક્રિયાધાતુને અ (જ) અને અ (અણ્) પ્રત્યયો લાગે છે.

ક્ષેમં કરોતીતિ=ક્ષેમક્રૂરઃ, ક્ષેમકારઃ-કુશળ કરનારો.

પ્રિયં કરોતીતિ=પ્રિયક્રૂરઃ, પ્રિયકારઃ-પ્રિય કરનારો.

મદ્રં કરોતીતિ=મદ્રક્રૂરઃ, મદ્રકારઃ-ભલું કરનારો.

મદ્રં કરોતીતિ=મદ્રક્રૂરઃ, મદ્રકારઃ-કલ્યાણ કરનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૫ ॥

મેઘર્તિ-ભયા-ઽભયાત્ સ્વઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૬ ॥

મેઘ, ઋતિ, ભય અને અભય શબ્દો પછી આવેલા કૃ ધાતુને અ (જ) પ્રત્યય થાય છે.

મેઘં કરોતીતિ=મેઘક્રૂરઃ-મેઘ કરનારો.

ઋતિં કરોતીતિ=ઋતિક્રૂરઃ-બુધ્ધિસા કરનારો કે કલ્યાણ કરનારો.

ભયં કરોતીતિ=ભયક્રૂરઃ-ભય કર

અભયં કરોતીતિ=અભયક્રૂરઃ-અભય કરનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૬ ॥

પ્રિય-વશાદ્ વદઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૭ ॥

પ્રિય અને વશ શબ્દો પછી આવેલા વદ્ ધાતુને અ (સ્વ) પ્રત્યય

થાય છે.

પ્રિયં વદતિ ઇતિ=પ્રિયંવદઃ-પ્રિય ખેલનાર-ખુશામત કરનાર.

વશં વદતીતિ=વશંવદઃ-આધીન ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૭ ॥

દ્વિષન્તપ-પરન્તપૌ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૮ ॥

દ્વિષન્તપ અને પરન્તપ એ બન્ને શબ્દોમાં અ (સ્વ) પ્રત્યય છે. એ બંનેમાં વપરાયેલ ત્વ ધાતુનો 'તપાવવું' અર્થ છે.

દ્વિષઃ તપયતીતિ=દ્વિષન્તપઃ-શત્રુઓને તપાવનાર.

પરાન્તપ્ત્વં =પરન્તપઃ-,, ,, ,, ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૮ ॥

પરિમાણાર્થ-મિત-નસ્વાત્ પચઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૯ ॥

પરિમાણુ-માપ-અર્થવાળા પ્રસ્થ વગેરે શબ્દો, મિત અને નસ્વ શબ્દ પછી આવેલા પચ્ ધાતુને અ (સ્વ) પ્રત્યય થાય છે.

પ્રસ્થં પચતીતિ=પ્રસ્થમ્પચઃ-પ્રસ્થ માપ જેટલું રાંધનારો.

મિતં પચતીતિ=મિતમ્પચઃ-પરિમિત-વધે નહીં કે ઘટે નહીં એમ રાંધનારો.

નસ્વં પચતીતિ=નસ્વમ્પચઃ-નખને પકવી દે-નખ પાકી જાય એવો અતિ

જેણુ પદાર્થ ॥ ૫ । ૧ । ૧૦૯ ॥

કૂલાન્ન-કરીષાત્ કષઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૦ ॥

કૂલ, અન્ન અને કરીષ શબ્દો પછી આવેલા કષ્ ધાતુને અ (ख) પ્રત્યય થાય છે.

કૂલં કષતીતિ=કૂલકૃષા-કાંક્ષાને તોડનાર (નદી)

અન્નં કષતીતિ=અન્નકૃષઃ-આહારને કસે એવું ઘણું ઊંચું મકાન અથવા ઘણો ઊંચો પર્વત

કરીષં કષતીતિ=કરીષકૃષા-જાણીને કસનારી-ઊંચે ઉડાડનારી જોરદાર હવા વાવંટોળી ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૦ ॥

સર્વાન્ સહશ્ચ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૧ ॥

સર્વ શબ્દ પછી આવેલા સહ્ અને કષ્ ધાતુને અ (ख) પ્રત્યય થાય છે.

સર્વે સહતે इति=સર્વસહઃ-બધું સહન કરનારો.

સર્વે કષતિ इति=સર્વકષઃ-બધાને દબાવનારો-બળ-દુષ્ટ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૧ ॥

મૃ-વૃ-જિ-તૃ-તપ-દમેશ્ચ નામ્નિ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૨ ॥

કર્મસૂચક શબ્દ પછી આવેલા મૃ, વૃ, જિ, તૃ, તપ્, દમ્ અને સર્વ ધાતુઓને અ (ख) પ્રત્યય થાય છે જે સંજ્ઞા હોય તો.

વિશ્વં વિમર્તીતિ=વિશ્વમ્મરા મૂઃ-પૃથ્વી.

પતિં વૃણોતીતિ=પતિવરા કન્યા-કન્યા.

શત્રું જયતીતિ=શત્રુજયઃ-અત્રિઃ-શત્રુજય નામનો પર્વત

રથં તરતીતિ=રથન્તરમ્ સામ-સામવેદની શાખાનું નામ.

વલિં દામ્યતીતિ=વલિદમઃ કૃષ્ણઃ-કૃષ્ણ.

શત્રું સહતે इति=શત્રુંસહઃ રાજા-રાજા.

કુટુમ્બમારઃ-કુટુંબનું હરણપોષણ કરનાર-ખાસ કોઈનું નામ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૨ ॥

ધારેર્ધર્ચ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૩ ॥

કર્મ પછી આવેલા ધાર ધાતુને સંજ્ઞા હોય તો અ (ख) પ્રત્યય થાય છે ને ધાર નો ધર્ થઈ જાય છે.

વસું ધારયતીતિ=વસુન્ધરા મૂઃ-પૃથ્વી ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૩ ॥

પુરન્દર-મગન્દરી ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૪ ॥

પુરન્દર અને મગન્દર એ બે શબ્દોને સંજ્ઞા અર્થમાં જ પ્રત્યયવાળા સમજવાના છે.

પુરં દારયતીતિ=પુરંદરઃ શક્તિઃ-ઈદ્ર.

મગં દારયતીતિ=મગંદરઃ વ્યાધિઃ-મગંદર નામનો વ્યાધિ. ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૪ ॥

વાચંયમો વ્રતે ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૫ ॥

વાચ્ શબ્દ પછી આવેલા ચમ્ ધાતુને વ્રત અર્થમાં જ (જ) પ્રત્યય થાય છે. અને વાચ્ શબ્દને બદલે 'વાચમ્' બોલાય છે.

વાચંયમો વ્રતો-મૌનવ્રતી-મૌનનું વ્રત રાખનારો અથવા વાણીને સંયમમાં રાખનારો ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૫ ॥

મન્યાણિન્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૬ ॥

કર્મ પછી આવેલા મન્ય ધાતુને ઇન્ (ણિન્) પ્રત્યય થાય છે.

વન્ધું પણ્ડિતં મન્યતે ઇતિ=પણ્ડિતમાની વન્ધોઃ-ભાઈને પંડિત માનનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૬ ॥

કર્તુઃ સ્વશ્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૭ ॥

કર્મ પછી આવેલા મન્ય ધાતુને જ (સ્વશ્) પ્રત્યય થાય છે, જે કર્તા પોતે પોતાને જ માનનારો હોય તો.

આત્માને પણ્ડિતં મન્યતે ઇતિ=પણ્ડિતસ્મન્યઃ-પોતાને પંડિત માનનારો.

પટ્ટમાની ચૈત્રસ્ય-ચૈત્રને ચતુર માનનારો.-અહીં કર્તા પોતાને ચતુર માનનારો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૭ ॥

એજેઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૮ ॥

કર્મ પછી આવેલા 'પ્રેરણા' અર્થસૂચક એજ્ ધાતુને સ્વશ્ પ્રત્યય થાય છે.

અરિમ્ એજયતીતિ=અરિમેજયઃ-શત્રુને કંપાવનારો ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૮ ॥

શુની-સ્તન-મુજ્જ-કૂલ-ડડસ્ય-પુષ્પાદ્ દ્વેઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૯ ॥

શુની, સ્તન, મુજ્જ, કૂલ, આસ્ય અને પુષ્પ શબ્દો પછી આવેલા દ્વે ધાતુને જ (સ્વશ્) પ્રત્યય થાય છે.

શુનિન્ધયઃ કુતરીને ધાવનારું કુતરીનું અચ્ચું.

સ્તનન્ધયઃ-માતાનાં થાનને ધાવનાર યાગક

સ્તનન્ધયી^૧ સર્પજાતિઃ—દૂધ પીનારી સર્પની એક જાત.

મુજન્ધયઃ—મુંજને ખાનારું એક પ્રકારનું હરણ.

કૂલન્ધયઃ—કાંકાને પીનારો પ્રવાહ—કાંકાનો નાશ કરનારો.

આસ્થન્ધયઃ—મોં સામે જોઈ રહેનાર—મોંને પીનાર.

પુષ્પન્ધયઃ—પુષ્પોના રસને પીનાર ભમરો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૧૯ ॥

નાડી-ઘટી-હરી-મુષ્ટિ-નાસિકા-વાતાદ્ ધમશ્ચ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૦ ॥

દીર્ઘ ઈકારાંત જ હોય એવા નાડી, ઘટી, હરી શબ્દો પછી તથા મુષ્ટિ, નાસિકા અને વાત શબ્દો પછી આવેલા ધ્મા અને દષ્ટે ધાતુને અ(શ્ચ) પ્રત્યય થાય છે.

નાડી ધમતિ=નાડિન્ધમઃ—નાડીને ધમનારો.

નાડી ધયતિ=નાડિન્ધયઃ—નસોને પીનારો.

ઘટી ધમતિ=ઘટિન્ધમઃ—ઘટી નામના વાળને ધમનારો.

ઘટી ધયતિ=ઘટિન્ધયઃ—ઘટ જેવા સ્તનને ધાવનારો.

હરી ધમતિ=હરિન્ધમઃ—ગધેડીને ધમનારો.

હરી ધયતિ=હરિન્ધયઃ—ગધેડીને ધાવનારો.

મુષ્ટિ ધમતિ=મુષ્ટિન્ધમઃ—મૂઠીને ધસનારો.

મુષ્ટિ ધયતિ=મુષ્ટિન્ધયઃ—મૂઠીને ચાટનારો.

નાસિકા ધમતિ=નાસિકન્ધમઃ—નાસિકાને ધમનારો.

નાસિકા ધયતિ=નાસિકન્ધયઃ—નાસિકાને ચાટનારો.

વાત ધમતિ=વાતન્ધમઃ—હવાને ધમનારો.

વાત ધયતિ=વાતન્ધયઃ—હવાને ચાટનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૦ ॥

પાણિ-કરાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૧ ॥

પાણિ અને કર શબ્દો પછી આવેલા ધ્મા ધાતુને અ(શ્ચ) પ્રત્યય થાય છે.

પાણિ ધમતિ=પાણિન્ધમઃ—હાથને ધસનારો. હાથ^૧ વડે અવાજ કરનારો.

કર ધમતિ=કરન્ધમઃ— ,, ,, ,, ,, ,, ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૧ ॥

૧ કેટલાક એવા સર્પો હોય છે જેઓ દુધાળ પશુના આંચળને ધાવે છે. અથવા ખાનવી સ્ત્રીના થાનને ધાવે છે.

૨ રસ્તામાં સાથ વગેરેનો સંભવ હોય છે તે રસ્તા ઉપર ચાલનારે હાથ વડે અવાજ કરવા પડે છે એટલે એવો રસ્તો પણ પાણિન્ધમ કહેવાય.

કૂલાદુદ્વજોદ્વહઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૨ ॥

કૂલ શબ્દ પછી આવેલા ઉદ સાથે રજ્ ધાતુને અને ઉદ સાથે વહ્ ધાતુને અ(સજ્) પ્રત્યય થાય છે.

કૂલમ્ ઉદ્વજતિ-કૂલ+ઉદ્+રજ્+અ=કૂલમુદ્વજઃ-કાંઠાને તોડી નાખનારો.

કૂલમ્ ઉદ્વહતિ-કૂલ+ઉદ્+વહ્+અ=કૂલમુદ્વહઃ-કાંઠાને વહન કરનારો-ધારણ કરનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૨ ॥

વદામ્રાલિહઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૩ ॥

વહ અને અમ્ર પછી આવેલા લિહ્ ધાતુને સજ્ પ્રત્યય થાય છે.

વહં લેહીતિ-વહ+લિહ્+અ=વહ્લિહઃ-ખભાને ચાટનારો, વાયુને ચાટનારો.

અમ્રં લેહીતિ-અમ્ર+લિહ્+અ=અમ્ર્લિહઃ-આકાશને ચાટનારો-ધણે જા'યો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૩ ॥

વહુ-વિધ્વરુસ્તિલાત્ તુદઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૪ ॥

વહુ, વિધુ, અસ્ત અને તિલ શબ્દો પછી આવેલા તુદ્ ધાતુને સજ્ પ્રત્યય થાય છે.

વહું તુદતિ इति વહુ+તુદ્+અ=વહુન્તુદઃ-ધણાને પીડા કરનારો, ધોંસરું.

વિધું ,, ,, વિધુ+તુદ્+અ=વિધુન્તુદઃ-ચંદ્રને પીડા કરનારો-રાહુ

અસ્તઃ ,, ,, અસ્ત+તુદ્+અ=અસ્તુદઃ-ધાને પીડા કરનારો.

તિલં ,, ,, તિલ+તુદ્+અ=તિલન્તુદઃ-તડને પીડનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૪ ॥

લલાટ-વાત-શર્ધાન્ તપાજ-હાકઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૫ ॥

લલાટ શબ્દ પછી તપ ધાતુ, વાત શબ્દ પછી અજ ધાતુ અને શર્ધ શબ્દ પછી હા(હાક) ધાતુ આખો હોય તો તેને સજ્ પ્રત્યય થાય છે.

લલાટં તપતીતિ=લલાટ+તપ્+અ=લલાટંતપઃ-લલાટને તપાવનારો-સૂર્ય

વાતમ્ અજતીતિ=વાત+અજ્+અ=વાતમજઃ-વાયુની પેઢે વિશેષ વેગથી ફોડનારું એક પ્રકારનું હરણ

'શર્ધ' જહાતીતિ=શર્ધ+જહ્+અ=શર્ધજહઃ-અપાન વાયુને છોડનાર અડદ-વાલ વગેરે વાયકું અનાજ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૫ ॥

૧ શર્ધ એટલે અપાન વાયુનો શબ્દ.

અસૂર્યોગ્રાદ્ દશઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૬ ॥

અસૂર્ય શબ્દ અને ઉગ્ર શબ્દ પછી આવેલા દશ્ ધાતુને સ્વ પ્રત્યય થાય છે.

સૂર્યમપિ ન પશ્યતિ इति=અસૂર્ય+પશ્ય+અ=અસૂર્યપશ્યઃ-સૂર્યને નહીં જોનારો.

ઉગ્રં પશ્યતિ इति=ઉગ્ર+પશ્ય+અ=ઉગ્રપશ્યઃ-ઉગ્ર જોનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૬ ॥

(અહીં કર્મનો અધિકાર પૂરો થાય છે. આ સૂત્ર પછીનાં સૂત્રોમાં 'કર્મ'થી પર ધાતુ હોય' એવું ન સમજવું)

ઈરમ્મદઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૭ ॥

ઈરા શબ્દ પછી આવેલા મદ્ ધાતુને સ્વ પ્રત્યય લાગતાં ઈરમ્મદઃ પ્રયોગ થાય છે.

ઈરયા માચતિ इति-ઈરમ્મદઃ-દાઙ્વડે ચક્રચૂર-દાઙ્વિયો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૭ ॥

નગ્ન-પલિત-પ્રિયા-અન્ધ-સ્થૂલ-સુભગા-અદ્ય-તદન્તાત્

ચ્યથૈઽચ્ચેર્ભુવઃ ચિષ્ણુ-ચુકર્વૌ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૮ ॥

ચ્વિના અર્થને સૂચવનારા છતાં ય ચ્વિ પ્રત્યય વગરના નગ્ન, પલિત, પ્રિય, અન્ધ, સ્થૂલ, સુભગ, આદ્ય એ શબ્દો પછી અને એ શબ્દો જેમની અંતે આવેલા હોય એવા શબ્દો પછી આવેલા મૂ ધાતુને ઇષ્ણુ (ચિષ્ણુ) અને ડક (ચુકર્વ) પ્રત્યયો થાય છે.

ઈષ્ણુ-ન નગ્નઃ અનગ્નઃ, અનગ્નઃ નગ્નઃ ભવતિ इति-નગ્નમ્ભવિષ્ણુઃ-નગ્ન ન હોય અને

નગ્ન થાય તે-પહેલાં નાગો-લુચ્યો-ન હોય અને પછી લુચ્યો થનારો

ડક-,, નગ્નંભાવુકઃ-નગ્ન ન હોય અને નગ્ન થાય તે.

ઈષ્ણુ-ન પલિતઃ અપલિતઃ, અપલિતઃ પલિતઃ ભવતિ इति-પલિતમ્ભવિષ્ણુઃ-પલિત-

ધોળાવાળ-ન હોય અને પલિત-ધોળાવાળ-થાય તે.

ડક-,, પલિતંભાવુકઃ-,, ,, ,, ,, ,,

ઈષ્ણુ-પ્રિયંભવિષ્ણુઃ-પ્રિય ન હોય અને પ્રિય થાય તે.

ડક-પ્રિયંભાવુકઃ-,, ,, ,, ,,

ઈષ્ણુ-અન્ધંભવિષ્ણુઃ-અન્ધ ન હોય અને અન્ધ થાય તે

ડક-અન્ધંભાવુકઃ-,, ,, ,, ,,

ઈષ્ણુ-સ્થૂલંભવિષ્ણુઃ-સ્થૂલ ન હોય અને સ્થૂલ થાય તે.

ડક-સ્થૂલંભાવુકઃ-,, ,, ,, ,,

ઈષ્ણુ-સુભગંભવિષ્ણુઃ-સુભગ ન હોય અને સુભગ થાય તે.

ડક-સુભગંભાવુકઃ-,, ,, ,, ,,

ઇષ્ણુ-આઢ્યમ્ભવિષ્ણુઃ-આઢ્ય ન હોય અને આઢ્ય થાય તે.

ઉક-આઢ્યમ્ભાવુકઃ- , , , ,

તદન્ત-સુનગ્નમ્ભવિષ્ણુઃ-સુનગ્ન ન હોય અને સુનગ્ન થાય તે.

,, સુનગ્નમ્ભાવુકઃ- , , , ,

આઢ્યોભવિતા-પહેલાં આઢ્ય ન હોય અને પછી આઢ્ય થનારો. અહીં આઢ્ય શબ્દને ચિવ પ્રત્યય લાગેલ છે. આ નિયમ ચિવ પ્રત્યય ન લાગેલ હોય તો જ લાગે છે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૮ ॥

કૃગઃ સ્વનદ્ કરણે ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૯ ॥

ચિવના અર્થને સૂચવનારા છતાં ય ચિવ પ્રત્યય વગરનાં નગ્ન, પલિત, પ્રિય અન્ધ, સ્થૂલ, સુભગ, અને આઢ્ય શબ્દો પછી અને એ શબ્દો જેમની અંતે આવેલ હોય એવા શબ્દો પછી આવેલા કૃ ધાતુને કરણ અર્થમાં અન(સ્વનદ) પ્રત્યય થાય છે.

ન નગ્નઃ અનગ્નઃ અનગ્નઃ નગ્નઃ ક્રિયતે યેન ઇતિ-નગ્નકરણં ઘૂતમ્-નગ્ન ન હોય અને જેના વડે નગ્ન કરાય તે ઘૂત-જુગાર. જે નાગો ન હોય તે, જુગારવડે નાગો-જુગારો અથવા એહાસ-થાય છે.

ન પલિતઃ અપલિતઃ, અપલિતઃ પલિતઃ ક્રિયતે યેન ઇતિ-પલિતકરણમ્-પલિત ન હોય અને જેના વડે પલિત કરાય તે તેલ, જે તેલવડે કાળા વાળ ધોળા થાય છે તે તેલ.

પ્રિયકરણમ્-પ્રિય ન હોય અને જે વડે પ્રિય કરાય તે શીલ.

અન્ધકરણમ્-અન્ધ ન હોય અને જે વડે અન્ધ કરાય તે શોક.

સ્થૂલકરણમ્-સ્થૂલ ન હોય અને જે વડે સ્થૂલ કરાય તે દહીં.

સુભગકરણમ્-સુભગ ન હોય અને જે વડે સુભગ કરાય તે રૂપ.

આઢ્યકરણમ્-આઢ્ય ન હોય અને જે વડે આઢ્ય કરાય તે વિત્ત.

તદન્ત-સુનગ્નકરણમ્-સુનગ્ન ન હોય અને જે વડે સુનગ્ન કરાય તે ઘૂત.

નગ્નં કરોતિ ઘૂતેન-જુગાર વડે નગ્ન કરે છે-અહીં ચિવ અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૯ ॥

ભાવે ચાઽઽશિતાદ્ ભુવઃ સ્વઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૦ ॥

આશિત શબ્દ પછી આવેલા મૂ ધાતુને ભાવ અને કરણ અર્થમાં અ(સ્વ) પ્રત્યય થાય છે. આ+અશિત=આશિત અથવા ભોજન અર્થવાળા અશ્ ધાતુનું આશિત

ભાવ-આશિતેન ભૂયતે इति-આશિતંભવઃ તે -તને તમિ થયેલી છે.

કરણુ-આશિતં ભૂયતે येन इति-આશિતંભવઃ ઓદનઃ-જેવડે તમ થવાય તે ઓદન. આશિત-તમ. ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૦ ॥

નામ્નો ગમઃ खङ्-ङौ च, विहायसस्तु विहः ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૧ ॥

નામ પછી આવેલા ગમ્ ધાતુને જ (खङ्), જ (ङ) અને જ (ख) પ્રત્યયો થાય છે તથા ગમ્ ધાતુની પૂર્વે વિહાયસ્ નામ હોય તો તેને બદલે વિહ બોલાય છે

खङ्-તુરઃ ગચ્છતીતિ-તુર+ગમ્+જ=તુરંગઃ-ધોડો. તુર એટલે ત્વરાથી જનારો.

ङ-તુરઃ ગચ્છતીતિ-તુર+ગમ્+જ=તુરંગઃ-

ख-,, ,, તુર+ગમ્+જ=તુરંગમઃ-

खङ्-વિહાયસા ગચ્છતીતિ-વિહાયસ્+ગમ્+જ=વિહંગઃ-આકાશ વડે ગતિ કરનાર પક્ષી

ङ-વિહાયસા ગચ્છતીતિ-વિહાયસ્+ગમ્+જ=વિહંગઃ-

ख-વિહાયસા ગચ્છતીતિ-વિહાયસ્+ગમ્+જ=વિહંગમઃ-

વિહંગ વગેરે ઉદાહરણોમાં વિહાયસ્ ને બદલે વિહ અનેક છે. વિહાયસ્-આકાશ.

સુતં, સુતેન વા ગચ્છતીતિ=સુતક્ષમઃ મુનિઃ-દીઃરા પાસે જનારો અથવા દીકરા સાથે જનારો મુનિ. ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૧ ॥

સુગ-દુર્ગમાધારે ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૨ ॥

સુ અને દુર્ ઉપસર્ગ પછી આવેલા ગમ્ ધાતુને આધાર અર્થમાં જ પ્રત્યય થાય છે.

यस्मिन् सुष्ठु गम्यते-सुगः पन्थाः-જેની ઉપર થઈને સારી રીતે ચલાય એવો રસ્તો-સઃશે રસ્તો

यस्मिन् दुःखेन गम्यते-दुर्गः पन्थाः-દુઃખે-જેની ઉપર થઈને મુશીબતે-ચલાય એવો રસ્તો-ખરાબ રસ્તો ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૨ ॥

નિર્ગો દેશે ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૩ ॥

निर् दुपसर्ग पछी गम् धातु होय तो आधार अर्थમાં ज प्रत्यय थाय છે.

निर्गम्यते यस्मिन् सः-निर्गः-દેશઃ-જે દેશમાં થઈને નિકળાય તે દેશ.

॥ ૫ । ૧ । ૧૩૩ ॥

શમો નામ્ન્યઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૪ ॥

શમ્ શબ્દ પછી આવેલા ધાતુને સંતા અર્થમાં-વિશેષ નામ બનતું હોય તો-જ પ્રત્યય થાય છે.

શં ભવતીતિ=શમ્+ભૂ+અ=(શમ્ભો+અ=શમ્ભવ્+અ=)શમ્ભવઃ. અહંન્ જૈનધર્મના ત્રીણ તીર્થ કરનું નામ-શંભવ નાથ.

શક્કરી વીક્ષા-સુખ કરનારી દંડા. 'શંકરી' એ કોઈનું વિશેષ નામ બનતું નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૪ ॥

પાર્શ્વાદિભ્યઃ શીઙઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૫ ॥

પાર્શ્વ વગેરે શબ્દો પછી આવેલા શી ધાતુને જ પ્રત્યય લાગે છે.

પાર્શ્વ શેતે હિતિ=પાર્શ્વ+શી+અ=પાર્શ્વ+શે+અ=પાર્શ્વશયઃ-પડખે સુનારો.

॥ ૫ । ૧ । ૧૩૫ ॥

ઊર્ધ્વાદિભ્યઃ કતુઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૬ ॥

કર્તા૩૫ ઋર્ષ વગેરે શબ્દો પછી આવેલા શી ધાતુને જ પ્રત્યય લાગે છે.

ઋર્ષઃ શેતે=ઋર્ષશયઃ-ઉભો ઉભો સુનારો.

ઉત્તાનઃ શેતે=ઉત્તાનશયઃ-લાંબો થઈને ફેલાઈને ચત્તોપાટ સુનારો. ॥ ૫ । ૧૩૬ ॥

આધારાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૭ ॥

આધારવાચી નામ પછી આવેલા શી ધાતુને જ પ્રત્યય લાગે છે.

શે શેતે=શયઃ-આકાશમાં સુનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૭ ॥

ચરેષ્ટઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૮ ॥

આધારવાચી નામ પછી આવેલા ચર ધાતુને જ(ટ) પ્રત્યય લાગે છે.

કુરુષુ ચરતીતિ=કુરુચરી-કુરુ દેશમાં ફરનારી અથવા કુરુચરઃ-કુટુ દેશમાં ફરનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૮ ॥

મિક્ષા-સેનાઽઽદાયાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૯ ॥

મિક્ષા, સેના અને આદાય શબ્દો પછી આવેલા ચર ધાતુને જ(ટ) પ્રત્યય લાગે છે.

મિક્ષાં ચરતીતિ=મિક્ષાચરી-મિક્ષા કરનારી અથવા મિક્ષાચરઃ-સંભાસી મુનિ લિષ્ઠ

સેનાં ચરતીતિ=સેનાચરઃ-સેનાની પરીક્ષા કરનારો-સેનામાં રહેનારો મુખ્યચર અથવા સેના સાથે જનારો.

આદાય ચરતીતિ=આદાયચરઃ-અરુણ કરીને ચાલનારો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૩૯ ॥

પુરો-ઽગ્રતો-ઽગ્રે સર્તેઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૦ ॥

પુરસ્, અગ્રતસ્ અને અગ્રે શબ્દો પછી આવેલા સ્ ધાતુને જ(ટ) પ્રત્યય લાગે છે.

પુરઃ સરતીતિ=પુરઃસરી-આગળ ચાલનારી આગેવાન સ્ત્રી અથવા પુરસ્સરઃ-
આગે ચાલનાર-આગેવાન

અગ્રતઃ સરતીતિ=અગ્રતઃસરઃ-આગેવાન.

અગ્રે સરતીતિ=અગ્રેસરઃ-આગેવાન. ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૦ ॥

પૂર્વાત્ કર્તુઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૧ ॥

કર્તાવાચક પૂર્વ શબ્દ પછી આવેલા સ્વ ધાતુને અ(ટ) પ્રત્યય લાગે છે.

પૂર્વઃ સરતીતિ=પૂર્વસરઃ-પૂર્વ -પ્રથમ-જનારો-પહેલો અર્થને જનારો.

પૂર્વ દેશ સરતીતિ=પૂર્વસારઃ-પૂર્વ દેશ તરફ જનારો. અહીં 'પૂર્વ' કર્તા નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૧ ॥

સ્થા-પા-સ્ના-ત્રઃ કઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૨ ॥

નામ પછી આવેલા સ્થા, પા, સ્ના અને ત્રા ધાતુઓને અ(ક) પ્રત્યય લાગે છે.

સમે તિષ્ઠતીતિ=સમ+સ્થા+અ=સમસ્થઃ-સમતાવાળો, સરખી જગ્યામાં રહેનારો.

કચ્છેન પિવતીતિ=કચ્છ+પા+અ=કચ્છપઃ-કાચખો.

નદ્યાં સ્નાતીતિ=નદી+સ્ના+અ=નદીસ્નઃ=નદીજનઃ-નદીમાં કુશળ તરનારો, કુશળ-

ચતુર

ધર્માત્ ત્રાયતે ઇતિ=ધર્મ+ત્રા+અ=ધર્મત્રમ્-ધામથી-તાપથી-અચાવનાર-છત્ર, પંખો
વગેરે ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૨ ॥

શોકાપનુદ-તુન્દપરિમૃજ-સ્તમ્બેરમ-કર્ણેજપં

પ્રિયા-ડલસ-હસ્તિ-સૂચકે ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૩ ॥

શોકાપનુદ શબ્દમાં આવેલા અપ સાથેના નુદ ધાતુને 'પ્રિય' અર્થમાં અ(ક) પ્રત્યય લાગેલ છે. તુન્દપરિમૃજ શબ્દમાં આવેલા પરિ સાથેના મૃજ ધાતુને 'આળસુ' અર્થમાં અ(ક) પ્રત્યય લાગેલ છે. સ્તમ્બેરમ શબ્દમાં આવેલા રમ્ ધાતુને 'હાથી' અર્થમાં અ(ક) પ્રત્યય લાગેલ છે. અને કર્ણેજપ શબ્દમાં આવેલા જપ્ ધાતુને 'ચાડિયા' અર્થમાં અ(ક) પ્રત્યય લાગેલ છે. આ અર્થો સિવાય બીજા અર્થમાં આ શબ્દો વપરાતા નથી.

શોકમ્ અનુદતીતિ=શોકાપનુદ્+અ=શોકાપનુદઃ પ્રિયઃ-શોકને દૂર કરનારો
પ્રિય જન

તુન્દં પરિમાર્ષીતિ=તુન્દપરિમૃજ+અ=તુન્દપરિમૃજઃ અલસઃ-પેટ ઉપર હાથ ફેરવ્યા
કરનારો-આળસુ

સ્તમ્ભે રમતે इति=સ્તમ્ભેરમ્+અ=સ્તમ્ભેરમઃ-ધાસ વગેરેના ગુચ્છઓમાં રમ્યા કરનારો હાથી.

कर्णे जपतीति=कर्णेजप्+अ=कर्णेजपः-કાનમાં કહ્યા કરે તે યુગ્મસ્ત્રીઓર-ચાકિયો.

शोकापनोदः धर्माचार्यः-શોકને દૂર કરનાર ધર્માચાર્ય-આમાં પ્રિય અર્થ નથી તેથી આ નિયમથી ક ન થયો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૩ ॥

मूलविभुजादयः ॥ ५ । १ । १४४ ॥

મૂલવિભુજ આદિ શબ્દો અત્ક પ્રત્યયવાળા છે.

मूलानि विभुजतीति=मूलविभुजः रथः-હોગેલાં મૂળિયાને ત્રાંકાં કરનારો એવો રથ.

कौ मोदते इति=कुमुदम्-कैरवम्-कुमुद पुष्प. ॥ ५ । ૧ । ૧૪૪ ॥

दुहेर्दुघः ॥ ५ । १ । १४५ ॥

નામ પછી આવેલાં દુહ ધાતુને ડુઘ(દુઘ) પ્રત્યય લાગે છે.

कामं दुह्यते इति=काम+दुह्+उघ=काम+दुघ+आ=कामदुघा-કામ દુધા પ્રમાણે દોહી શકાય એવી ગાય. ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૫ ॥

भजो विण् ॥ ५ । १ । १४६ ॥

નામ પછી આવેલાં ભજ ધાતુને વિણ પ્રત્યય લાગે છે. આ વિણ પ્રત્યય આખો હત્ સંજ્ઞાવાળો છે. બુ-૧૧૧૩૭

अर्धं भजते इति=अर्ध+भज+विण्=अर्धभाक्-અડધું લેનારો.

॥ ૫ । ૧ । ૧૪૬ ॥

मन्-वन्-क्वनिप्-विच् क्वचित् ॥ ५ । १ । १४७ ॥

નામ પછી આવેલાં ધાતુઓને અને કેવળ એટલે એકલા ધાતુઓને પણ મન્, વન્, ક્વનિપ્ અને વિચ્ પ્રત્યયો ક્વચિત્ થાય છે.

मन्-इन्द्रं शृणातीति=इन्द्र+शृ+मन्=इन्द्रशर्मन्=इन्द्रशर्मा-નામ છે.

वन्-विशेषणं जायते इति=वि+जा+वन्=विजावन्=विजावा-વિશેષ પ્રકારે ઉત્પન્ન થનાર.

क्वनिप्-सुधयतीति=सु+धा+वन्=सुधीवन्=सुधीवा-સારી રીતે ધાવનાર-દૂધ પીનાર

विच्-शुभं यातीति=शुभ+या+विच्=शुभयाः-શુભ તરફ જનારો.

विच् प्रत्यय आभिः इत् संज्ञावाળो છે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૭ ॥

કિવપ્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૮ ॥

નામ પછી આવેલા ધાતુઓને પ્રયોગ પ્રમાણે કિવપ્ પ્રત્યય લાગે છે.
આ કિવપ્ પ્રત્યય પણ આખો ય ઇત્ સત્તાવાળો છે.

ઉચ્ચા સંસતે ઇતિ=ઉચ્ચા+સંસ=ઉચ્ચાસત્-(બુ•૨૧૧૭૬)યાળી વડે ઝરનાડું-
ટપકનારું. ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૮ ॥

સ્પૃશોડનુદકાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૯ ॥

ઉદક શબ્દને છોડીને નામ પછી આવેલા સ્પૃશ્ઠ ધાતુને કિવપ્ પ્રત્યય થાય છે.
ઘૃતં સ્પૃશતીતિ=ઘૃતસ્પૃશ્+કિવપ્=ઘૃતસ્પૃક્-(બુ•૨૧૧૭૬ તથા ૨૧૧૮૬)ધીને
સ્પર્શનારો.

ઉદકં સ્પૃશતીતિ=ઉદકસ્પર્શ:-પાણીને અડનાર.-અહીં સૂત્રમાં વર્જેલો ઉદક
શબ્દ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૪૯ ॥

અદોડનન્નાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૫૦ ॥

અન્ન શબ્દને છોડીને બીજા કોઈ નામ પછી આવેલા અદ્ ધાતુને કિવપ્
પ્રત્યય થાય છે.

આમસ્ અત્તીતિ=આમ+અદ્+કિવપ્=આમાત્-કાયું ખાનારો.

અન્નાદ:-(=અન્નમ્ અત્તીતિ)-અન્ન ખાનારો.-આ પ્રયોગમાં સૂત્રમાં
વર્જેલો અન્ન શબ્દ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૫૦ ॥

ક્રવ્યાત્-ક્રવ્યાદાવામ-પક્વાદો ॥ ૫ । ૧ । ૧૫૧ ॥

‘કાયું’ માંસ ખાનાર’ એવા અર્થ માટે ક્રવ્ય+અત્=ક્રવ્યાત્ શબ્દ બને છે
અને ‘પાકું’ માંસ ખાનાર’ એવા અર્થ માટે ક્રવ્ય+અદ્=ક્રવ્યાદ શબ્દ બને છે.

ક્રવ્યમ્ અત્તીતિ=ક્રવ્ય+અત્+કિવપ્=ક્રવ્યાત્-કાયું માંસ ખાનારો.

,, , ક્રવ્ય+અદ્+અ(ળ)=ક્રવ્યાદ:-પાકું-પાકેલું-રાંધેલું-માંસ ખાનારો
॥ ૫ । ૧ । ૧૫૧ ॥

ત્યદાદ્યન્ય-સમાનાદુપમાનાદ્ વ્યાપ્યે દશઃ ટક્-સર્કો

ચ ॥ ૫ । ૧ । ૧૫૨ ॥

ઉપમાનવાચક કર્મરૂપ ત્યદાદિ શબ્દો, અન્ય શબ્દ અને સમાન શબ્દ પછી
આવેલા દૃશ્ઠાતુને કર્મ અર્થમાં ટક્ સર્ક અને કિવપ્ પ્રત્યયો થાય છે.

ટક્-સ્યઃ ઇવ દૃશ્યતે ઇતિ=ત્યદ્+દૃશ્+અ=ત્યાદૃશઃ તેની જેવો, તેવો-ત્યા માટે
બુઓ ૩૧૨૧૫૨૧

ब्रह्मणो वदः ॥ ५ । १ । १५६ ॥

ब्रह्मन् शब्द पञ्जी आवेला वद् धातुने इन्-णिन्-प्रत्यय थाय છે.

ब्रह्म वदतीति=ब्रह्म+वद्+णिन्=ब्रह्मवादी—બ્રહ્મને ખોલનાર-વેદાંતી

॥ ૫ । ૧ । ૧૫૬ ॥

व्रताऽऽभीक्ष्ण्ये ॥ ५ । १ । १५७ ॥

જો વ્રત (શાસ્ત્રમાં બતાવેલ નિયમ) અથ જણાતો હોય અથવા વારંવાર કરવાનું જણાતું હોય તો નામ પછી આવેલા ધાતુને ણિન્ પ્રત્યય લાગે છે.

स्थण्डिले वर्तते इति=स्थण्डिल+वृत्+णिन्=स्थण्डिलवर्ती—શુદ્ધ કરેલી જગ્યામાં રહેવું—બીજી જગ્યામાં ન રહેવું—એવા નિયમ-વ્રત-વાળો.

पुनः पुनः क्षीरं पिबन्तीति-क्षीरपायिणः उशीनराः-ઉશીનર નગરના રહેનારા વારંવાર ક્ષીર પીનારા છે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૫૭ ॥

करणाद् यजो भूते ॥ ५ । १ । १५८ ॥

કરણવાચક નામ પછી આવેલા યજ્ઞ ધાતુને ભૂતકાળના અર્થમાં ઇન્-ણિન્-પ્રત્યય થાય છે.

अग्निष्टोमेन इष्टवान्=अग्निष्टोम+यज्+णिन्+अग्निष्टोमयाजी—અગ્નિષ્ટોમ નામના સ્તોત્ર વડે જેણે યજ્ઞ કરેલો ॥ ૫ । ૧ । ૧૫૮ ॥

निन्द्ये व्याप्यादिन् विक्रियः ॥ ५ । १ । १५९ ॥

વ્યાપ્ય૩પ એટલે કર્મ૩પ નામ પછી આવેલા વિ સાથેના ક્રો ધાતુને ભૂતકાળના અર્થમાં ઇન્ થાય છે, જો કર્તા નિંદાપાત્ર હોય તો.

सोमं विक्रीतवान्=सोम+वि+क्री+इन्=सोमविक्रयी—સોમને જેણે વેચેલો છે તે સોમને વેચનાર નિંદાપાત્ર ગણાય છે

धान्यं विक्रीतवान्=धान्य+वि+क्री+अण्=धान्यविक्रयः—ધાન્યને વેચનારો. અહીં કર્તા નિંદાપાત્ર નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૧ । ૧૫૯ ॥

हनो णिन् ॥ ५ । १ । १६० ॥

કર્મ૩પ નામ પછી આવેલા હન્ ધાતુને નિંદાપાત્ર કર્તા હોય તો ભૂતકાળ અર્થમાં ઇન્-ણિન્-પ્રત્યય થાય છે.

पितरं हतवान् इति=पितृ+हन्+णिन्=पितृघाती-પિતાને જેણે હણેલો છે તે અહીં કર્તા નિંદાપાત્ર છે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૬૦ ॥

બ્રહ્મ-ભ્રૂણ-વૃત્તાત્ કિવપ્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૬૧ ॥

કર્મરૂપ બ્રહ્મ, ભ્રૂણ, વૃત્ત શબ્દો પછી આવેલા હન્ ધાતુને ભૂતકાળ અર્થમાં કિવપ્ પ્રત્યય થાય છે.

બ્રહ્મ કૃતવાન્ इति=બ્રહ્મ+હન્+કિવપ્=બ્રહ્મહા-ગર્ભની જેણે હત્યા કરેલ છે.

ભ્રૂણ કૃતવાન્ इति=ભ્રૂણ+હન્+કિવપ્=ભ્રૂણહા-ગર્ભની જેણે હત્યા કરેલ છે.

વૃત્ત કૃતવાન્ इति=વૃત્ત+હન્+કિવપ્=વૃત્તહા-પૃથ્વે જેણે હણેલ છે-પદ

॥ ૫ । ૧ । ૧૬૧ ॥

કૃગઃ સુ-પુણ્ય-પાપ-કર્મ-મન્ત્ર-પદાત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૬૨ ॥

સુ શબ્દ પછી અને કર્મરૂપ પુણ્ય, પાપ, કર્મ, મન્ત્ર અને પદ શબ્દો પછી આવેલા કૃ ધાતુને ભૂતકાળ અર્થમાં કિવપ્ પ્રત્યય થાય છે.

સુકૃતવાન્=સુ+કૃ+કિવપ્=સુકૃત્-જેણે સારું કામ કરેલ છે તે.

પુણ્ય કૃતવાન્=પુણ્ય+કૃ+કિવપ્=પુણ્યકૃત્-જેણે પુણ્ય કરેલ છે તે.

પાપ કૃતવાન્=પાપ+કૃ+કિવપ્=પાપકૃત્-જેણે પાપ કરેલ છે તે.

કર્મ કૃતવાન્=કર્મ+કૃ+કિવપ્=કર્મકૃત્-જેણે કામ કરેલ છે તે.

મન્ત્ર કૃતવાન્=મન્ત્ર+કૃ+કિવપ્=મન્ત્રકૃત્-જેણે મંત્ર કરેલ છે તે.

પદ કૃતવાન્=પદ+કૃ+કિવપ્=પદકૃત્-જેણે પદ-પદનો વિભાગ-કરેલ છે તે.

॥ ૫ । ૧ । ૧૬૨ ॥

સોમાત્ સુગઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૬૩ ॥

કર્મરૂપ સોમ શબ્દ પછી આવેલા સુ ધાતુને ભૂતકાળના અર્થમાં કિવપ્ પ્રત્યય લાગે છે.

સોમ સુતવાન્=સોમ+સુ+કિવપ્=સોમસુત્-જેણે યજ્ઞમાં સોમલતાના રસને નાખેલ છે તે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૬૩ ॥

અગ્નેશ્વેઃ ॥ ૫ । ૧ । ૧૬૪ ॥

કર્મરૂપ અગ્નિ શબ્દ પછી આવેલા ચિ ધાતુને ભૂતકાળ અર્થમાં કિવપ્ પ્રત્યય થાય છે.

અગ્નિ ચિતવાન્=અગ્નિ+ચિ+કિવપ્=અગ્નિચિત્-જેણે અગ્નિને બેગો કરેલ છે તે. ॥ ૫ । ૧ । ૧૬૪ ॥

કર્મણ્યગ્ન્યર્થે ॥ ૫ । ૧ । ૧૬૫ ॥

કર્મ પછી આવેલા ચિ ધાતુને ભૂતકાળના અર્થમાં કિવપ્ પ્રત્યય લાગે છે જે ચિ ધાતુ સાથે કર્મરૂપે 'અગ્નિ'નો સંબંધ હોય તે.

શ્યેન इव अग्निः चितवान्=શ્યેન+ચિ+વિવપ્=શ્યેનચિત-ધં ટોના ઢગરાને શ્યેન પક્ષીના આકારવાળો બનાવીને જેણે ભેગો કરેલ છે તે-ધં ટોના નિભાડાને જેણે શ્યેન પક્ષીનો ઘાટ આપેલ છે તે ॥ ૫ । ૧ । ૧૬૫ ॥

दृशः क्वनिप् ॥ ५ । १ । १६६ ॥

કર્મ પછી આવેલ દૃશ ધાતુને ભૂતકાળના અર્થમાં ક્વનિપ્ પ્રત્યય લાગે છે. બહુ દૃષ્ટવાન્=બહુ+દૃશ્+ક્વનિપ્=બહુદૃશવન્=બહુદૃશ્વા-બહુ જેણે જોયેલ છે.

॥ ૫ । ૧ । ૧૬૬ ॥

सह-राजभ्यां कृग्-युधेः ॥ ५ । १ । १६७ ॥

સહ શબ્દ પછી અને કર્મરૂપ રાજ શબ્દ પછી આવેલા કૃ ધાતુને તથા સહ શબ્દ પછી અને કર્મરૂપ રાજ શબ્દ પછી આવેલા યુધ્ ધાતુને ક્વનિપ્ પ્રત્યય થાય છે. અહીં યુધ્ ધાતુ પ્રેરણાર્થક લેવાનો છે.

સહ કૃતવાન્=સહ+કૃ+ક્વનિપ્=સહકૃત્વન્=સહકૃત્વા-સાથે કરનારો.

સહ યોધિતવાન્=સહ+યુધ્+ક્વનિપ્=સહયુધ્વન્=સહયુધ્વા-સાથે લડાઈ કરાવનારો.

રાજાન્ કૃતવાન્=રાજ+કૃ+ક્વનિપ્=રાજકૃત્વન્=રાજકૃત્વા-રાખતે કરનારો.

રાજાન્ યોધિતવાન્=રાજ+યુધ્+ક્વનિપ્=રાજયુધ્વન્=રાજયુધ્વા-રાખતે લડાવનારો.

॥ ૫ । ૧ । ૧૬૭ ॥

अनोर्जनेर्ङः ॥ ५ । १ । १६८ ॥

કર્મ પછી અનુ શબ્દ આવેલ હોય અને તે પછી જન્ ધાતુ આવેલો હોય તો જન્ ધાતુને ભૂતકાળના અર્થમાં અ(ङ) પ્રત્યય થાય છે.

પુર્માંસમ્ અનુજાતવાન્=પુમ્+અનુ+જન્+ङ=પુમનુજઃ-પુરુષ પછી જન્-ભેલો

॥ ૫ । ૧ । ૧૬૮ ॥

सप्तम्याः ॥ ५ । १ । १६९ ॥

સપ્તમ્યાંત નામ પછી આવેલા જન્ ધાતુને ભૂતકાળના અર્થમાં અ(ङ) પ્રત્યય થાય છે.

મન્દુરે જાતવાન્=મન્દુર+જન્+ङ=મન્દુરજઃ-તખેલામાં જન્-ભેલો-ધોડો

॥ ૫ । ૧ । ૧૬૯ ॥

अजातेः पञ्चम्याः ॥ ५ । १ । १७० ॥

અજાતવાચક નામ ન હોય એવા પંચમ્યાંત નામ પછી જન્ ધાતુને ભૂતકાળના અર્થમાં અ(ङ) પ્રત્યય થાય છે.

બુદ્ધે: જાતવાન્=બુદ્ધિ+જન્+ઢ=બુદ્ધિજ:-બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલો સંસ્કાર.

ગજાત્ જાત:-હાથીથી ઉત્પન્ન થયેલો, અહીં જાતિવાચક શબ્દ હોવાથી ગજજ: એવો પ્રયોગ ન થાય. ॥ ૫ । ૧ । ૧૭૦ ॥

ઋચિત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૭૧ ॥

ગમે તે નામ પછી આવેલા ગમે તે ધાતુને ઋ(હ) પ્રત્યય થાય છે.

કિં જાતેન અથવા કેન જાત:-કિમ્+જન્+ઢ=કિમ્જ:-જન્મ્યાથી શું ? કોનાવડે જન્મ્યો-જેનો પિતા કોણ છે તે જાણવામાં ન આવ્યું હોય તે.

અનુ જાત:-અનુ+જન્+ઢ=અનુજ:-નાનો ભાઈ-પાછળ જન્મેલો

ન જાયતે-ન+જન્+ઢ=અજ:-ન જન્મેલો-નિત્ય રહેનાર અથવા જેમાંથી કાંઈ ન જન્મે-ઉગે-એવું ધાન્ય-જુતા જવ અથવા ચોખા

સ્ત્રિયા: જાત:-સ્ત્રી+જન્+ઢ=સ્ત્રીજ:-સ્ત્રીથી થયેલો-ખેડો વિવાદ

બ્રહ્મણિ જીનવાન્-બ્રહ્મ+જ્યા+ઢ=બ્રહ્મજ્ય:-બ્રહ્મમાં લીન થયેલો.

વરમ્ આહતવાન્=વર+આ+હન્+ઢ=વરાહ:-વરાહ-સારી વસ્તુને યગાડનારો.

(વટમ્ આહતવાન્ વટાહ:-વડને તોડી નાખનાર. 'વરાહ' અને 'વટાહ' એ બંને શબ્દ સરખાવવા જેવા છે માટે વટાહનું ઉદાહરણ ઉમેરેલું છે.)

આ જાતવાન્=આ+જન્+ઢ=આજ:-ખોદનારો ॥ ૫ । ૧ । ૧૭૧ ॥

સુ-યજોર્ઙ્ગનિપ્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૭૨ ॥

સુ ધાતુ અને યજ્ ધાતુને જૂતકાળના અર્થમાં ઙ્ગનિપ્ પ્રત્યય થાય છે.

સુતવાન્+સુ+જ્વનિપ્=સુત્વન્=સુત્વા, સુત્વાનૌ-યજ્માં સોમરસને ફેંકનાર કે બે ફેંકનારા

ઈજવાન્=યજ્+જ્વનિપ્=યજ્વન્=યજ્વા-યજ્ કરનારો ॥ ૫ । ૧ । ૧૭૨ ॥

જૃષોઽત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૭૩ ॥

જૃષ્ ધાતુને જૂતકાળના અર્થમાં અત્ પ્રત્યય થાય છે.

જીર્ણાં ઇતિ=જ્+અત્=જર્+અત્=જરત્+ઙી=જરતી-જીર્ણ થયેલ-ધરડી અથવા જરત્ જીર્ણ થયેલો-ધરડો ॥ ૫ । ૧ । ૧૭૩ ॥

ક્ત-ક્તવત્ ॥ ૫ । ૧ । ૧૭૪ ॥

ધાતુ માત્રને ભૂતકાળના અર્થમાં ક્ત અને ક્તવતુ એ એ પ્રત્યયો લાગે છે.
ક્તએટલે ત અને ક્તવતુ એટલે તવત્

ક્રિયતે સ્મ=કૃ+ત=કૃત:-કરેલો.

કરોતિ સ્મ=કૃ+તવત્=કૃતવાન્-ભૂતકાળમાં જોણે કરેલ છે ॥ ૫ । ૧ । ૧૭૪ ॥

આચાર્ય શ્રી હિમચંદ્ર વિરચિત સિદ્ધહિમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની

સ્વોપસ લઘુવૃત્તિના પાંચમા અધ્યાયના કૃદંતપ્રકરણની

ગુજરાતી વૃત્તિ તથા વિવેચનનો પ્રથમ પાઠ સમાપ્ત.

પંચમ અધ્યાય (દ્વિતીય પાઠ)

ભૂતકાળ—

શ્રુ-સદ-વસમ્ભ્યઃ પરોક્ષા વા ॥ ૬ । ૨ । ૧ ॥

ભૂતકાળના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ હસ્તન ભૂતકાળ, ૨ અદ્યતન ભૂતકાળ અને ૩ પરોક્ષ ભૂતકાળ.

૧. એવીસ કલાક પહેલાં થઈ ગયેલી ક્રિયાને સૂચવવા હસ્તન ભૂતકાળ વપરાય છે.

૨. આજે એવીસ કલાકમાં થઈ ગયેલી ક્રિયાને સૂચવવા અદ્યતન ભૂતકાળ વપરાય છે.

૩. યોગનાર માણસ જે ક્રિયાને પોતે જોઈ શકતો ન હોય એવી ભૂતકાળની ક્રિયા સૂચવવા માટે પરોક્ષ ભૂતકાળ વપરાય છે.

શ્રુ, સદ્ અને વસ્ ધાતુને ઉપર જણાવેલા ત્રણે ભૂતકાળને સૂચવવા પરોક્ષા વિભક્તિ વિકલ્પે થાય છે. આ પરોક્ષા વિભક્તિ માત્ર પરોક્ષ ભૂતકાળમાં જ વપરાય છે પણ અહીં ત્રણે ભૂતકાળમાં પરોક્ષા વાપરવાનું વિધાન કરેલું છે.

ઉપ+શ્રુ+ળવ્=ઉપશ્રુણાવ એટલે ઉપશ્રુણાવ-વણા વખત પહેલાં સાંભળ્યું.
ઉપાશ્રીયોત્-તેણે આજે સાંભળ્યું. ઉપાશૃણોત્-તેણે ગઈ કાલે સાંભળ્યું.

ઉપ+સદ્+ળવ્=ઉપસસાદ એટલે ઉપસસાદ-ત્રણ વખત પહેલાં પાસે આવેલો.
ઉપાસદત્-તે આજે પાસે આવેલો ઉપાસોદત્-તે ગઈ કાલે પાસે આવ્યો.

અનુ+વસ+ળવ્=અનૂવાસ એટલે અનૂવાસ-ત્રણ વખત પહેલાં રહેલો. અન્વવાત્સોત્-તે આજે રહ્યો. અન્વવસત્-તે ગઈ કાલે રહેલો.

ઉદાહરણોમાં તે ઉપસર્ગો સાથે પ્રયોગ આપેલા છે જતાં ઉપસર્ગ સિવાય પણ આ વિધાન સમજવાનું છે.

જેમકે-શુશ્રુવે એટલે શુશ્રુવે, અશ્રીણોત્, અશૃણોત્-અર્થ ઉપર પ્રમાણે.

॥ ૫ । ૨ । ૧ ॥

તત્ર વવસુ-કાનો તદ્વત્ ॥ ૬ । ૨ । ૨ ॥

માત્ર પરોક્ષ ભૂતકાળમાં જ ધાતુને વસ્ (ક્રતુ) અને જ્ઞાન (કાન) પ્રત્યયો થાય છે. પરોક્ષા વિભક્તિના પ્રત્યયોને માનીને ધાતુને જે કામ થાય છે તે અર્થ જ કામ ધાતુને આ પ્રત્યયો લાગ્યા પછી પણ થાય છે એમ સમજવાનું છે-આ જ-ને પ્રત્યયોને પરોક્ષાના પ્રત્યયોની જેવા જ સમજવાના છે.

શ્રુ+કસ=શ્રુશ્રુવાન્-જેણે સાંભળ્યું છે એવો.

સદ્+કસ=સેદિવાન્-રહ્યો

વસ્+કસ=ઋષિવાન્-,,

પચ્+કસ=પેચિવાન્- જેણે રાંધ્યું છે એવો.

પચ્+આન=પેવાન:- ,, ,, ,, ,,

પરોક્ષાના પ્રત્યયો લાગતાં દ્વિર્ભાવ, એકાર વગેરે જે ક્રાંદ થાય છે તે બધું જ આ બધા પ્રયોગોમાં આ પ્રત્યયો લાગતાં પણ થયેલ છે ॥ ૫ । ૨ । ૨ ॥

વા ઈયિવદ્-અનાશ્વદ્-અનૂવાનમ્ ॥ ૫ । ૨ । ૩ ॥

ત્રણે ભૂતકાળના સ્વયં કસ પ્રત્યયવાળા કર્તાવાચક, ઈયિવદ્ અને અનાશ્વદ્ આ બે શબ્દો વિકલ્પે થાય છે અને ત્રણે ભૂતકાળના સ્વયં કાન પ્રત્યયવાળા કર્તાવાચક, અનૂવાન શબ્દ વિકલ્પે થાય છે.

સમ્+ઈ+ઈ+વવસ્=સમીયિવાન્ અગત્, ઉપૈત્, ઉપેયાય-ગયેલો.

ન+અન્+વવસ્=અનાશ્વાન્, નાડ્ડશીત્, નાડ્ડશ્નાત્, નાડ્ડશ-નહીં જમેલો.

અનુ+વચ્+કાન=અનૂવાનઃ, અન્વોચત્, અન્વવક્, અન્વવ્રવીત્, અનૂવાચ-પછી બોલેલો.

આ સૂત્રમાં બતાવેલા આ ત્રણે પ્રયોગોમાંનો પ્રત્યેક પ્રયોગ ત્રણે ભૂતકાળમાં વપરાય છે, એ જ આ વિધાનની વિશેષતા છે. ॥ ૫ । ૨ । ૩ ॥

અદ્યતનો ॥ ૫ । ૨ । ૪ ॥

ભૂતકાળ માત્રમાં ધાતુને અદ્યતની વિકલિત લાગે છે.

અ+કૃ+ત્=અ+કર્+સ+ઈ+ત્=અકાર્ષીત્-તેણે ક્યું એટલે તેણે કાલે ક્યું તથા તેણે આજે ક્યું અને પહેલાં-ધણા વખત પહેલાં-જે તે જાણતો નથી તે પણ તેણે ક્યું. ॥ ૫ । ૨ । ૪ ॥

વિશેષઅવિવક્ષા-વ્યામિશ્રે ॥ ૫ । ૨ । ૫ ॥

હરતન, અદ્યતન કે પરોક્ષ એ ત્રણ કાળમાંથી કોઈ પણ કાળની વિશેષ વિવક્ષા ન હોય-માત્ર સામાન્ય ભૂતકાળ જ જણાવવો હોય ત્યારે અને વ્યામિશ્ર-એટલે બે કાળ બેગા થયેલા જણાવવા હોય ત્યારે પણ ધાતુ માત્રને અદ્યતની વિકલિત વપરાય છે.

સામાન્ય ભૂતકાળ-રામઃ વનમ્ અગમત્-રામ વનમાં ગયો.

વ્યામિશ્ર કાળ-અદ્ય હો વા અમુક્મહિ-આજે અથવા ગઈ કાલે અમે ખાધું.

॥ ૫ । ૨ । ૫ ॥

રાત્રી વસઃ અન્ત્યયામઅસ્વપ્તરિ અદ્ય ॥ ૫ । ૨ । ૬ ॥

અસ્તન ભૂતકાળની-રાતમાં વસવાની-ક્રિયા સૂચવવા માટે વસ્ ધાતુને, અદ્યતનીના પ્રત્યયે થાય છે. હવે અહીં આ વિશેષના સમજવાની છે કે, રાત્રિના છેલ્લા પ્રહર સુધી વસનારો કર્તા જાયતો હોવો જોઈએ તથા વસનારો કર્તા રાત્રિના છેલ્લા પ્રહરે એક મુહૂર્ત પણ સૂતેલો હોવો ન જોઈએ અને આ અસ્તન ભૂતકાળયુક્ત 'વસવા' અર્થનો પ્રયોગ જીનું દિવસે ન જ થવો જોઈએ-જે દિવસે ક્રિયા થઈ હોય તે જ દિવસે થવો જોઈએ.

નિયમ પ્રમાણે જીવંતને સમયે પથારીમાંથી ઉઠેલી કોઈ વ્યક્તિને બીજી કોઈ વ્યક્તિએ પુછ્યું કે ક્યાં રહ્યા હતા. તેના ઉત્તરમાં જાગેલી વ્યક્તિ કહે છે કે-અમુક અવાત્સમ્-હું અમુક સ્થળે રહ્યો હતો.

છેલ્લા પ્રહરમાં મુહૂર્ત પણ સૂએ તો અવસમ્-અસ્તન ભૂતકાળ જ થઈ જાય. આ સૂત્ર અમુક સંયોગો હોય તો અસ્તન ભૂતકાળમાં અદ્યતન ભૂતકાળનું વિધાન કરે છે ॥ ૫ । ૨ । ૬ ॥

અનદ્યતને જ્ઞસ્તની ॥ ૫ । ૨ । ૭ ॥

અદ્યતન ભૂતકાળ-આજનો દિવસ અને તેની આગલી અર્ધી રાત-એટલે રાતના બાર વાગ્યા પછીની રાત અને આજના દિવસની બાર વાગ્યા સુધીની અર્ધી રાત-આટલા કાળનું નામ અદ્યતન કાળ છે. અથવા નીતિશાસ્ત્રમાં અથવા ધર્મ-શાસ્ત્રમાં જ્યારે લોકોને જીવંતમાંથી જીવંતનું વિધાન કરેલું હોય તે કાળથી લઈને નીતિશાસ્ત્રમાં કે ધર્મશાસ્ત્રમાં જે કાળે સૂવાનું વિધાન કરેલું હોય ત્યાંસુધીનો-તેટલો-કાળ પણ અદ્યતન કહેવાય છે. આ રીતે અદ્યતન કાળની આવી બીજી વ્યાખ્યા પણ બતાવી છે. જ્યારે આવો અદ્યતન કાળ ન હોય તે કાળ અસ્તન કહેવાય છે અર્થાત્ અનદ્યતન કહેવાય છે. આવા અનદ્યતન ભૂતકાળમાં થયેલી ક્રિયાને સૂચવવા ધાતુને અસ્તનીના પ્રત્યયો લાગે છે.

અકરોત્-તેણે કર્યું.-આજની જે રાત્રિ ગઈ તે રાતના બાર વાગ્યા પહેલાં જે કામ કરવામાં આવ્યું હોય તે સૂચવવા અકરોત્ પ્રયોગ વપરાય છે. એ જ પ્રમાણે અવદત્ અહસત્ અચલત્ વગેરે પ્રયોગોના પણ અર્થો સમજવાના છે અર્થાત્ બોલ્યો, હસ્યો કે ચાલ્યો એ બધી ક્રિયાઓ આજની વીતી ગયેલી રાતના બાર વાગ્યા પહેલાં ગમે ત્યારે અનેક છે. ॥ ૫ । ૨ । ૭ ॥

સ્થાતે દૃશ્યે ॥ ૫ । ૨ । ૮ ॥

ક્રિયા પ્રત્યક્ષ ન હોય તો પણ ક્રિયા પ્રસિદ્ધ હોય અને પ્રયોગ કરનારથી

જોઈ શકાય એવી હોય તો પરોક્ષ ક્રિયા સૂચવવા પણ ધાતુને ભરતન ભૂતકાળના પ્રત્યયો લાગે છે.

અસ્મૃત્ સિદ્ધરાજઃ અવન્તીમ્-સિદ્ધરાજે અવન્તીને ઘેરે ધાલ્યો.—

જ્યારે સિદ્ધરાજે અવન્તીને ઘેરે ધાલેલો ત્યારે હયાત એવી આ વાક્ય બોલનાર કોઈ વ્યક્તિએ એ ક્રિયા જોઈ નથી પણ તે ધારે તો ક્રિયાને જોઈ શકે એમ છે અને ક્રિયા પ્રસિદ્ધ પણ છે તેથી પ્રયોગ કરનાર તો અપેક્ષાએ ક્રિયા પરોક્ષ હોવા છતાં પણ ભરતનીનો પ્રયોગ થયો છે.

ચકાર કટ્મ્-સાદ્દી બનાવી-સાદ્દી બનાવવાની ક્રિયા પ્રસિદ્ધ નથી તેથી ચકાર ને રથાને અકરોત્ ન થયું.

જપાન કંસં કિલ્લ વાસુદેવઃ-વાસુદેવે કંસને માર્યો.—આ ક્રિયા પ્રસિદ્ધ તો છે પણ જોઈ શકાય એવી નથી તેથી પરોક્ષાનો પ્રયોગ થયો.

એક રીતે વિચારતાં, ક્રિયા પરોક્ષ હોય તો પણ અમુક શરતે પરોક્ષ કાળને બદલે ભરતન ભૂતકાળ વાપરવા આ સૂત્ર ભલામણ કરે છે. ॥ ૫ । ૨ । ૮ ॥

अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती ॥ ५ । २ । ९ ॥

અનઘતન ભૂતકાળમાં વપરાતા મૂળ ક્રિયાપદ સાથે જો સ્મૃત્યર્થક ધાતુનો સંયોગ હોય તો એ મૂળ ક્રિયાપદને ‘ભવિષ્યન્તી’ એટલે ભવિષ્યંતીના પ્રત્યયો લાગે છે. પ્રયોગમાં માત્ર યદ્ શબ્દનો ઉપયોગ ન હોવો જોઈએ.

સ્મરસિ સાધો ! સ્વર્ગે સ્થાત્મામઃ-હે સાધુ ! તમને યાદ છે, સ્વર્ગમાં આપણે રહેતા હતા ?

અભિજાનાસિ મિત્ર ! યત્ કલિજ્જેઘ્વસામ-હે મિત્ર ! તને યાદ છે કે કલિંગમાં આપણે રહેતા હતા ?—આમાં યત્ શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી ભવિષ્યન્તી વિભક્તિ ન થઈ. ॥ ૫ । ૨ । ૯ ॥

वा आकाङ्क्षायाम् ॥ ५ । २ । १० ॥

અનઘતન ભૂતકાળમાં વપરાતા મૂળ ક્રિયાપદ સાથે જો સ્મરણાર્થક ધાતુનો સંબંધ હોય અને મૂળ ક્રિયાપદ ઉપરાંત બીજા ક્રિયાપદની આકાંક્ષા જણાતી હોય તો ધાતુને અનઘતન ભૂતકાળના અર્થમાં પણ વિકલ્પે ભવિષ્યન્તીના પ્રત્યયો લાગે છે.

સ્મરસિ મિત્ર ! કશ્મીરેષુ વત્સ્યામઃ અવસામ વા, તત્ર ઓદનં મોક્ષામહે, અમુ-
જ્જસહિ વા ?-હે મિત્ર ! તને યાદ છે કે કાશ્મીરમાં આપણે રહેતા હતા, ત્યાં
ચોખ્ખા ખાતા હતા ? ॥ ૫ । ૨ । ૧૦ ॥

કૃતઅસ્મણ-અતિનિદ્ધવે પરીક્ષા ॥ ૫ । ૨ । ૧૧ ॥

ચિત્તવિક્ષેપ વગેરેના કારણને લીધે માણસે પોતે જાતે કરેલું હોય તો પણ જુલો જવાયું હોય એવા અર્થને સૂચવવા અનઘતન ભૂતકાળના અર્થમાં તથા માણસે પોતે જાતે કરેલું હોય છતાં તે તેનો અપવાપ કરતો હોય ત્યારે એટલે 'મેં નથી કયું' એમ કહેતો હોય ત્યારે અનઘતન ભૂતકાળના અર્થમાં ધાતુને પરીક્ષાના પ્રત્યયો લાગે છે.

સુપ્તોઽહં કિલ વિલ્લાપ-હું સૂતો હતો ત્યારે મેં વિલાપ કર્યો હોય-(અહીં કર્તા પહેલો પુરુષ છે અને તે પોતે વિલાપ કરનાર છે છતાં તેને પોતે કરેલી ક્રિયાનું સ્મરણ થતું નથી તેથી એ ક્રિયા પરીક્ષા જેવી થઈ જવાથી પરીક્ષાનું વિધાન કરેલું છે.)

કલિજ્ઞેષુ બ્રાહ્મણઃ હતઃ ત્વયા ? નાહમ્ કલિજ્ઞાન્ જગમ-તેં કલિંગમાં બ્રાહ્મણને માર્યો ? ના, હું કલિંગમાં ગયો જ નથી. (-અહીં પણ કર્તા પહેલો પુરુષ છે. એણે કલિંગમાં જઈને બ્રાહ્મણને પોતે હણેલ છે એ જાણે છે છતાં પોતાના ઉપર ખૂનનો આરોપ ન આવે તેથી તદ્દન 'એટું' બોલવું પડે છે-પોતે કરેલી ક્રિયાને પણ છુપાવવી પડે છે. આ રીતે જાતે કરેલી ક્રિયાને પણ પરીક્ષા જેવી બતાવે છે તેથી ધાતુને પરીક્ષાના પ્રત્યયો લગાડવામાં આવે છે.)

॥ ૫ । ૨ । ૧૧ ॥

પરીક્ષે ॥ ૫ । ૨ । ૧૨ ॥

અનઘતન ભૂતકાળમાં અનેલો જે બનાવ પરીક્ષા હોય એટલે પ્રયોગ કરનાર તેને કોઈ રીતે જોઈ શકતો ન હોય તેવા અર્થને બતાવવા માટે ધાતુને પરીક્ષાના પ્રત્યયો લગાડવા.

ધર્મ દિદેશ તીર્થઙ્કરઃ-તીર્થ'કરે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો. (-તીર્થ'કરે આપેલા ઉપદેશને આપણે કોઈ રીતે જોઈ શકતા નથી માટે એ બનાવ પરીક્ષા થયો.)

॥ ૫ । ૨ । ૧૨ ॥

હ-શશ્વદ્-યુગાન્તઃપ્રચ્છ્યે હસ્તની ચ ॥૫ । ૨ । ૧૩ ॥

અનઘતન ભૂતકાળને બતાવવા માટે વપરાતા ક્રિયાપદ સાથે જે હ શબ્દનો સંબંધ હોય અથવા શશ્વત્ નો સંબંધ હોય અથવા જે બનાવ કહેવાનો છે તે બનાવ વિશે પાંચ વર્ષની અંદર કોઈ પ્રશ્ન કરવાનો હોય તો ધાતુને હસ્તનીના અને પરીક્ષાના-એ બન્નેના-પ્રત્યયો લાગે છે.

હસ્તની-હ-इति ह अकरोत्-तेणे आ प्रभाणे कथुं.

પરોક્ષા-હ-इति ह चकार-,, ,, ,, ,,

હસ્તની-શશ્વત્-शश्वद् अकरोत्-तेણે નિત્ય કથું.

પરોક્ષા-શશ્વત્-शश्वत्-चकार-,, ,, ,,

હસ્તની-પાંચ વર્ષની અંદરના પ્રશ્નમાં-किम् अगच्छः त्वं मथुराम-शुं तु
મથુરામાં ગયો હતો ?

પરોક્ષા - ,, ,, ,, -किम् अगच्छ त्वं मथुराम-,, ,, ,, ,,
॥ ५ । २ । १३ ॥

अविवक्षिते ॥ ५ । २ । १४ ॥

જે બનાવ અનઘતન ભૂતકાળનો હોય અને પરોક્ષ હોય તો પણ તેને પરોક્ષ તરીકે દેખાડવાની ઈચ્છા ન હોય એ પ્રસંગે અનઘતન ભૂતકાળને સૂચવવા જે ધાતુ વપરાયો હોય તેને હસ્તનીના પ્રત્યયો લગાડવા.

अहन् कंसं किल वासुदेवः-वासुदेवे अरेअरे कंसने भायें.

(આ પ્રયોગમાં કંસનો વધ પરોક્ષ ભૂતકાળમાં છે પણ વક્તાને તેને પરોક્ષરૂપે બતાવવાની ઈચ્છા ન હોવાથી તેને પરોક્ષ માનવામાં નથી આવ્યો તેથી અનઘતન ભૂતકાળરૂપ પરોક્ષકાળમાં પણ હવ ધાતુને હસ્તનીના પ્રત્યયો લાગેલા છે)

॥ ५ । २ । १४ ॥

वा अघतनी पुराऽऽदौ ॥ ५ । २ । १५ ॥

જે બનાવ અનઘતન ભૂતકાળનો હોય અને પરોક્ષ હોય છતાં તેને પરોક્ષરૂપે કહેવાની ઈચ્છા ન હોય તો અને મૂળ ક્રિયાપદ સાથે પુરા વગેરે અવ્યયોનો સંયોગ હોય તો અનઘતન ભૂતકાળ હોય તો પણ ધાતુને અઘતનીના પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે. જ્યારે અઘતનીના પ્રત્યયો ન લાગે ત્યારે હસ્તનીના પ્રત્યયો લાગે અને પરોક્ષાના પણ પ્રત્યયો લાગે.

अघतनी-अवान्मुः इह पुरा छात्राः-शुं पहेલાं अहीं छात्रो रखा होता ?

હસ્તની-अवसन् इह पुरा छात्राः-,, ,, ,, ,,

પરોક્ષા-ऊषुः इह पुरा छात्राः-,, ,, ,, ,,

અઘતની-तदा अभाषिष्ठ राघवः-त्यारे राघव भोल्या.

હસ્તની-तदा अभाषत राघवः-,, ,, ,,

પરોક્ષા-तदा बभाषे राघवः-,, ,, ,, ॥ ५ । २ । १५ ॥

સ્મે ચ વર્તમાના ॥ ૫ । ૨ । ૧૬ ।

અનઘતન ભૂતકાળને સૂચવનારા ધાતુની સાથે જો સ્મ નો અને પુરા વગેરે શબ્દોનો સંયોગ હોય તો ભૂતકાળ છતાંયે વર્તમાનાના પ્રત્યયો લાગે છે.

સ્મ-પૃચ્છતિ સ્મ પુરોવસમ્—પુરોહિતને પૂછ્યું.

પુરા-વસન્તીહ પુરા છાત્રાઃ—અહીં પહેલાં છાત્રો રહેતા હતા.

અથ—“અથાડઽહ વર્ણી.” [કુમારસંભવ સર્ગ ૫ શ્લોક ૬૫] વર્ણી—અદ્વયચારી—બ્રાહ્મણો.

॥ ૫ । ૨ । ૧૬ ॥

નનો પૃષ્ઠોક્તૌ સદ્વત્ ॥ ૫ । ૨ । ૧૭ ॥

ભૂતકાળને સૂચવનારા ધાતુ સાથે નનુ અવ્યયનો સંબંધ હોય અને પ્રશ્નના ઉત્તરનો પ્રસંગ હોય તો પ્રશ્નનો ઉત્તર અતાવનારા ક્રિયાપદને ભૂતકાળ હોવા છતાંયે વર્તમાનાના પ્રત્યયો લાગે છે.

કિમ્ અકાર્ષીઃ કટં ચૈત્ર !—હે ચૈત્ર ! તેં સાદડી બનાવી ?

નનુ—નનુ કરોમિ મોઃ ! નનુ કુર્વન્તે માં પશ્ય—હે ! હું કરું છું—સાદડીને કરતો મને તું જો. ॥ ૫ । ૨ । ૧૭ ॥

નન્વોઃ વા ॥ ૫ । ૨ । ૧૮ ॥

ભૂતકાળને સૂચવનારા ધાતુ સાથે ન તથા નુ અવ્યયોનો સંબંધ હોય અને પ્રશ્નના ઉત્તરનો પ્રસંગ હોય તો પ્રશ્નનો ઉત્તર અતાવનારા ક્રિયાપદને ભૂતકાળ હોવા છતાંયે વર્તમાનાના પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે.

કિમ્ અકાર્ષીઃ કટં ચૈત્ર !—હે ચૈત્ર ! તેં સાદડી બનાવી ?

ન કરોમિ મોઃ !—હે ! હું કરતો નથી.

ન કુર્વન્તે માં પશ્ય—ન અકાર્ષમ્—હું નથી કરી રહ્યો એવા મને તું જો, મેં કરી નથી.

નુ કરોમિ મોઃ ! મો ! હું કરું છું.

નુ કુર્વાણ માં પશ્ય—નુ અકાર્ષમ્—સાદડીને કરતાં મને જો, હું કરું છું.

॥ ૫ । ૨ । ૧૮ ॥

વર્તમાનકાળ—

સતિ ॥ ૫ । ૨ । ૧૯ ॥

વર્તમાન બનાવને સૂચવનારા ધાતુથી વર્તમાનકાળના અર્થમાં વર્તમાનાના પ્રત્યયો લાગે છે.

અસ્તિ—છે.

કૂરં પવતિ-કૂરને-કુરિયાને રાંધે છે.

માંસં ન મક્ષયતિ-તે માંસ ખાતો નથી.

इह अधीमहे-અહીં અમે ભણીએ છીએ.

तिष्ठन्ति पर्वताः-પર્વતો ઝાલા-સ્થિર છે. ॥ ૫ । ૨ । ૧૯ ॥

શત્રુ-આનશૌ ણ્યતિ તુ સસ્યૌ ॥ ૫ । ૨ । ૨૦ ॥

વર્તમાન બનાવને સૂચવનારા ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં અત્ર-(શત્રુ) અને આન(આનશ) પ્રત્યયો લાગે છે અને જો ભવિષ્યના બનાવના અર્થને સૂચવનારા ધાતુથી ભવિષ્યકાળના અર્થમાં આ પ્રત્યયો લગાડવા હોય તો આદિમાં સ્ય થી યુક્ત કરવા-અર્થાત્ સ્યત્-(સ્યત્) અને સ્યમાન-(સ્યમાનશ) કરવા.

વર્તમાનકાળ } યાન્ (યાન્+શત્રુ)-જતો હતો.
 } શયાનઃ (શી+આનશ)-સૂતો હતો.

ભવિષ્યકાળ } યાસ્યન્ (યાન્+સ્યત્)-હવે જનારો.
 } શયિષ્યમાણઃ (શીન્+સ્યમાનશ)-હવે સૂનારો. ॥ ૫૨।૨૦ ॥

તૌ માહિ આક્રોશેષુ ॥ ૫ । ૨ । ૨૧ ॥

આક્રોશ જણાતો હોય અને ધાતુ સાથે મા નો સંયોગ હોય તો ધાતુને વર્તમાનકાળના અને બીજા કાળના અર્થમાં પણ શત્રુ અને આનશ જ થાય.

મા પચન્ વૃષલો જ્ઞાસ્યતિ-ન રાંધતો, વૃષલ બાણુશે.

મા પચમાનઃ અસૌ મર્તુકામઃ-ન રાંધતો, મરવાની ઇચ્છાવાળો છે-મરનારો છે

ખરી રીતે અહીં આક્રોશે એટલું જ કહેવાની જરૂર છે છતાં મૂળ સૂત્રમાં આક્રોશેષુ એમ બહુવચનનો પ્રયોગ મુકીને સૂત્રકારે એમ જણાવેલ છે કે આ નિયમ વર્તમાનકાળમાં લાગે અને વર્તમાનકાળ ન હોય ત્યાં પણ લાગે.

॥ ૫ । ૨ । ૨૧ ॥

વા વેત્તેઃ કસુઃ ॥ ૫ । ૨ । ૨૨ ॥

વિદ્ ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં વસ્-(ક્સુ) પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

તત્ત્વં વિદ્વાન્ અથવા તત્ત્વં વિદન્-તત્ત્વને બાણુતો. ॥ ૫ । ૨ । ૨૨ ॥

પૂઙ્-યજઃ શાનઃ ॥ ૫ । ૨ । ૨૩ ॥

આત્મને પદી પૂ ધાતુને અને યજ્ઞ ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં આન-(શાન)-પ્રથમ લાગે છે.

પવમાનઃ (પૂન્+શાન)-પવિત્ર કરતો.

યજમાનઃ (યજ્+શાન)- પૂજા કરતો. ॥ ૫ । ૨ । ૨૩ ॥

વયઃ-શક્તિ-શીલે ॥ ૫ । ૨ । ૨૪ ॥

ઉંમર જણાતી હોય, શક્તિ જણાતી હોય અને સ્વભાવ-દેવ-જણાતો હોય તો ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં જ્ઞાન-(જ્ઞાન)-પ્રત્યય લાગે છે.

વય-ક્લિયં ગચ્છમાનાઃ (ગચ્છ+જ્ઞાન)-એવી પાસે જનારાઓ.

શક્તિ-સમશ્નાતાઃ (સમ+અશ્ન+ના+જ્ઞાન)-સારી પેઠે ખાનારા.

સ્વભાવ-પરાન્ નિન્દમાનાઃ (નિન્દ+જ્ઞાન)-ખીજીને નિંદવાના સ્વભાવવાળા-ખીજીની નિંદા કરવાની દેવવાળા ॥ ૫ । ૨ । ૨૪ ॥

ધાર્-ઇહઃ અકૃચ્છે અતૃશ્ ॥ ૫ । ૨ । ૨૫ ॥

ધાર્ ધાતુને તથા ઇહ્ ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં અતૃ (અતૃશ્) પ્રત્યય લાગે છે. ધારણ કરવાનો અને લણવાનો જ્ઞાતવ્ય સુખે સાધી શકાય એવો હોય તો.

ધાર્+અતૃશ્=ધારયન્ આચારાદ્ધમ્-આચારાંગ નામના સૂત્રને સુખે ધારણ કરતો.

અધિ+ઇ+અતૃશ્=અધીયન્ દુમપુષ્પીયમ્-દુમપુષ્પીયને (દશવૈકલિક સૂત્રના પ્રથમ અધ્યયનને) સુખે લણતો. ॥ ૫ । ૨ । ૨૫ ॥

સુગ-દ્વિષા-ઽર્હઃ સત્રિ-શત્રુ-સ્તુત્યે ॥ ૫ । ૨ । ૨૬ ॥

યજમાન અર્થ જણાતો હોય તો સુ ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં અતૃ (અતૃશ્) પ્રત્યય લાગે છે. શત્રુ અર્થ જણાતો હોય તો દ્વિષ્ ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં અતૃશ્ પ્રત્યય લાગે છે અને સ્તુત્ય અર્થ જણાતો હોય તો અર્હ ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં અતૃશ્ પ્રત્યય લાગે છે.

સર્વે સુન્વન્તઃ (સુ+નુ+અતૃશ્)-અધા યજમાન છે.

ચૌરં દ્વિષન્ (દ્વિષ+અતૃશ્)-ચોરનો દેષ કરનાર.

પૂજામ્ અર્હન્ (અર્હ+અતૃશ્)-અર્હન્ એટલે પૂજાને યોગ્ય છે-સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે.

સુરાં સુનોતિ-મધને જ્ઞાતવ્યવા સાર ખીજીવે છે, અહીં ઉપર્યુક્ત અર્થોમાંથી કોઈ અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૨ । ૨૬ ॥

તૃન્ શીલ-ધર્મ-સાધુષુ ॥ ૫ । ૨ । ૨૭ ॥

શીલ-સ્વભાવ-દેવ-અર્થ સૂચવાતો હોય, ધર્મ (કુળ વગેરેનો આચાર) અર્થ સૂચવાતો હોય અને સાધુ (સારી રીતે, સાર) અર્થ સૂચવાતો હોય તો ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં તૃ (તૃન્) પ્રત્યય લાગે છે.

શીલ ધર્મ અને સાધુ એ ત્રણે અર્થો અને વર્તમાન કાળના અર્થમાં એ બે જામતો પારાટકા સૂત્ર સુધી સમજી લેવાની છે.

સ્વભાવ-કર્તા કટમ્-સ્વભાવને લીધે કટ કરનારો છે (કૃ+તૃન્)

કુશધર્મ-વધૂમ્ કઠાં મુખ્યિતારઃ શ્રાવિષ્ઠાયનાઃ—શ્રાવિષ્ઠાયન ગોત્રના લોકો પોતાના કુશધર્મને અનુસરીને પરણેલી સ્ત્રીના મસ્તકને મુંડાવે છે.

સાધુ-ગન્તા લેલઃ—ખેલ કરનારો સારું આવે છે. ॥ ૫ । ૨ । ૨૭ ॥

**ભ્રાજિ-અલંકૃગ્-નિરાકૃગ્-ભૂ-સહિ-રુચિ-વૃત્તિ-વૃધિ-ચરિ-પ્રજન-
અપત્રપઃ** ઇષ્ણુઃ ॥ ૫ । ૨ । ૨૮ ॥

શીત્ર આદિ ત્રણે અર્થો સૂચવાતા હોય તો વર્તમાનકાળના અર્થમાં ભ્રાજ, અલંકૃગ્, નિરાકૃગ્, ભૂ, સહિ, રુચિ, વૃત્તિ, વૃધિ, ચરિ, પ્રજન્, અને અપત્રપ્ ધાતુઓને ઇષ્ણુ પ્રત્યય લાગે છે.

ભ્રાજતે इति=ભ્રાજ્+ઇષ્ણુ=ભ્રાજિષ્ણુઃ—સ્વભાવથી, કુલધર્મથી અથવા સારી રીતે શોભનારો.

અલં કરોતિ इति=અલમ્+કૃ+ઇષ્ણુ=અલંકરિષ્ણુઃ—અલંકૃત થનારો.

નિરાકરોતિ इति=નિર્+આ+કૃ+ઇષ્ણુ=નિરાકરિષ્ણુઃ—નિરાકરણ કરનારો.

ભવતિ इति=ભૂ+ઇષ્ણુ=ભવિષ્ણુઃ—થનારો.

સહતે इति=સહ્+ઇષ્ણુ=સહિષ્ણુઃ—સહન કરનારો.

રોચતે इति=રુચ્+ઇષ્ણુ=રોચિષ્ણુઃ—રુચિવાળો.

વર્તતે इति=વૃત્+ઇષ્ણુ=વર્તિષ્ણુઃ—વર્તનારો.

વર્ધતે इति=વૃધ્+ઇષ્ણુ=વર્ધિષ્ણુઃ—વધનારો.

ચરતિ इति=ચર્+ઇષ્ણુ=ચરિષ્ણુઃ—ચાલનારો અથવા ચરનારો.

પ્રજાયતે इति=પ્ર+જન્+ઇષ્ણુ=પ્રજનિષ્ણુઃ—પેદા થનારો.

અપત્રપતે इति=અપ+ત્રપ્+ઇષ્ણુ=અપત્રપિષ્ણુઃ—શરમાનારો. ॥ ૫ । ૨ । ૨૮ ॥

ઉદઃ પચિ-પત્તિ-પદિ-મદેઃ ॥ ૫ । ૨ । ૨૯ ॥

ઉત્ સાથેના પચ્, પત્, પદ્, અને મદ્ ધાતુઓને શીલ આદિ અર્થો સૂચવાતા હોય તો વર્તમાનકાળના અર્થમાં ઇષ્ણુ પ્રત્યય લાગે છે.

ઉત્પચતિ इति=ઉત્+પચ્=ઇષ્ણુ=ઉત્પચિષ્ણુઃ—રોધનારો, અથવા પીડા કરનારો.

ઉત્પત્તિ इति=ઉત્+પત્+ઇષ્ણુ=ઉત્પત્તિષ્ણુઃ—ગીડનારો.

ઉત્પદ્યતે इति=ઉત્+પદ્+ઇષ્ણુ=ઉત્પદિષ્ણુઃ—ઉત્પન્ન થનારો.

ઉન્માદ્યતિ इति=ઉત્+મદ્+ઇષ્ણુ=ઉન્માદિષ્ણુઃ—ઉન્માદ કરનારો.

॥ ૫ । ૨ । ૨૯ ॥

મૂ-જેઃ ણુક્ ॥ ૫ । ૨ । ૩૦ ॥

શીલઆદિ ત્રણે અર્થો સૂચવાતા હોય તો વર્તમાનકાળના અર્થમાં મૂ અને જિ ધાતુને ણુ (ણુક્) પ્રત્યય લાગે છે.

મવતિ इति=મૂ+ણુ=મૂણુઃ-ચનારો.

જયતિ इति=જિ+ણુ=જિણુઃ-જય પામનારો. ॥ ૫ । ૨ । ૩૦ ॥

સ્થા-મ્લા-મ્લા-પચ્-પરિમૃજિ-ક્ષેઃ સ્તુઃ ॥ ૫ । ૨ । ૩૧ ॥

શીલ વગેરે ત્રણે અર્થો સૂચવાતા હોય તો વર્તમાનકાળના અર્થમાં સ્થા, મ્લા, મ્લા, પચ્, પરિમૃજ્ અને ક્ષિ ધાતુઓને સ્તુ પ્રત્યય લાગે છે.

તિષ્ઠતિ इति=સ્થા+સ્તુ=સ્થાસ્તુઃ-સ્થિર રહેનારો.

મ્લાયતિ इति=મ્લા+સ્તુ=મ્લાસ્તુઃ-મ્લાનિ પામનારો.

મ્લાયતિ इति=મ્લા+સ્તુ=મ્લાસ્તુઃ-મ્લાન ચનારો-કરમાનારો.

પચતિ इति=પચ્+સ્તુ=પચ્+ણુ=પક્ષણુઃ-પાક કરનારો-રાંધનારો.

પરિમાર્ષિ इति=પરિ+મૃજ્+સ્તુ=પરિ+માર્ક્+ણુ=પરિમાર્ક્ણુઃ-પરિમાર્જન કરનાર.

હાથ ફેરવનાર અથવા સાફસુફ કરનારો.

ક્ષયતિ इति=ક્ષિ+સ્તુ=ક્ષેણુઃ-ક્ષીણ ચનાર ॥ ૫ । ૨ । ૩૧ ॥

ત્રસિ-ગૃધિ-ઘૃષિ-ક્ષિપઃ ક્તુઃ ॥ ૫ । ૨ । ૩૨ ॥

ત્રસ, ગૃધ્, ઘૃષ્, અને ક્ષિપ્ ધાતુઓને ક્તુ પ્રત્યય લાગે છે.

ત્રસ્યતિ इति=ત્રસ+તુ=ત્રસ્તુઃ-ડરનારો.

ગૃધ્યતિ इति=ગૃધ્+તુ=ગૃધ્તુઃ-લાલસુ.

ઘૃણોતિ इति=ઘૃષ્+તુ=ઘૃણુઃ-ઘૃષ્ટ-પ્રેશરમ.

ક્ષિપતિ इति=ક્ષિપ્+તુ=ક્ષિપ્તુઃ-ફેંકનારો. ॥ ૫ । ૨ । ૩૨ ॥

સન્-મિશ્-આશંસેઃ ડઃ ॥ ૫ । ૨ । ૩૩ ॥

ધૃત્વા અર્થવાળા અને જેનો પ્રયોગ આ સાથે જ થાય છે તેવા શંસ ધાતુને ન્ અને લેવાનો છે.

સન્ જેને છેડે છે એવા ધાતુઓને, મિશ્ ધાતુને અને આશંસ ધાતુને ડ પ્રત્યય લાગે છે.

લઘુમ્ इच्छति इति=લમ્+સ+ડ=લિપ્+સ+ડ=લિપ્+સુ=લિપ્સુઃ-લાલ ઇચ્છનારો.

મિશ્તે इति=મિશ્+ડ=મિશ્ઢઃ-મિશ્તા લેનારો.

આશંસતે इति=આ+શંસ+ડ=આશંસુઃ-આશંસા-ધૃત્વા-કરનારો. ॥ ૫ । ૨ । ૩૩ ॥

૧. ક્ષિપ્તુ નું ક્ષિણુ ન થવામાટે બુઓ રાગાદિ સૂત્ર

વિન્દુ-इच्छू ॥ ૫ । ૨ । ૩૪ ॥

વિદ્ ધાતુને ઉ પ્રત્યય લાગે છે અને વિદ્ નું વિન્દુ થાય છે તથા ઇષ્ ધાતુને ઉ પ્રત્યય લાગે છે અને ઇષ્ નું ઇચ્છૂ થાય છે.

વેત્તિ इति=विद्+उ=विन्दुः-विद्वान्

इच्छति इति=इष्+उ=इच्छुः-प्रच्छिन्नारे। ॥ ૫ । ૨ । ૩૪ ॥

शृ-वन्दे: आरु: ॥ ૫ । ૨ । ૩૫ ॥

શ્ર અને વન્દ્ ધાતુઓને આરુ પ્રત્યય લાગે છે.

विशौर्यते, अथवा विज्ञाणाति इति=वि+शृ+आरु=विशारुः-नाशयंत-विसराण
वन्दते इति=वन्द्+आरु=वन्दारुः-वंदन કરનારે. ॥ ૫ । ૨ । ૩૫ ॥

दा-दधे-मि-शद-सदो रु: ॥ ૫ । ૨ । ૩૬ ॥

દા રેખવાળા ધાતુઓ અને દધે, સિ, શદ્ અને સદ્ ધાતુઓને રુ પ્રત્યય લાગે છે.

ददाति^૧, दधते^૨, यच्छति^૩, द्यति^૪, दाति^૫, दायति^૬ इति=दा+रु=दारुः-देनारे^૧,
ह्या^૨ કરનારે, દેનારે^૩, નાશ કરનારે^૪, કાપનારે^૫, સાફ કરનારે^૬.

यद्यति इति=धा+रु=धारुः-धावनारे-ફૂંધ પીનારે.

सिनोति इति=सि+रु=सेरुः-प्राधानारे.

शीयते इति=शद्+रु=शद्रुः-प्रेद પામનારે-ઉત્સાહહીન.

सोदति इति=सद्+रु=सद्रुः-,, ,, ॥ ૫ । ૨ । ૩૬ ॥

शीङ्-श्रद्धा-निद्रा-तन्द्रा-दयि-पति-गृहि-स्पृहेरालु: ॥ ૫ । ૨ । ૩૭ ॥

શોઙ્, શ્રદ્ધા, નિદ્રા, તન્દ્રા, દયિ, પતિ, ગૃહિ, સ્પૃહિ ધાતુઓને આલુ પ્રત્યય લાગે છે.

शेते इति=शी+आलु=शयालुः-सुनारे अथवा आणसु

श्रद्+दधाति इति=श्रद्धा+आलु=श्रद्धालुः-श्रद्धावाणे।

नि+द्राति इति=निद्रा+आलु=निद्रालुः-निद्रા લેનારે અથવા આળસુ

तन्शति इति=तन्ना+आलु=तन्नालुः-तન્ના-આળસ-કરનારે. તન્દ્રા સૌત્ર^૧

ધાતુ છે

दयते इति=दय्+आलु=दयालुः-दयाળુ

पतयति इति=पति+आलु=पतयालुः-પતિ કરનારે

૧ સૌત્ર એટલે સૂત્રમાં બતાવેલો અર્થાત્ જે ધાતુ ધાતુપાઠમાં ન બતાવેલ હોય પણ સૂત્રમાં બતાવેલ હોય તે સૌત્ર ધાતુ કહેવાય.

ગૃહ્યતે इति=गृहि+आलु=गृह्यालुः-ग्रहण्यु કરનારો.

સ્પૃહ્યતિ इति=स्पृहि+आलु=स्पृह्यालुः-स्पृહ્યા કરનારો. ॥ ૫ । ૨ । ૩૭ ॥

હો સાસહિ-વાવહિ-ચાચલિ-પાપતિઃ ॥ ૫ । ૨ । ૩૮ ॥

ચડ્ પ્રત્યયવાળા સહ, વહ, ચદ અને પત્ ધાતુઓને હ-(હિ) પ્રત્યય લાગે છે. અને હ પ્રત્યય લાગે ત્યારે આ ધાતુઓનો દ્વિર્ભાવ થાય છે

સાસહ્યતે इति=सासहिः- ખૂબ સહન કરનારો અથવા વારંવાર સહન કરનાર

વાવહ્યતે इति=वावहिः- ખૂબ વહન કરનારો અથવા વારંવાર વહન કરનાર

ચાચલ્યતે इति=चाचलिः- ખૂબ ચાલનારો અથવા વારંવાર ચાલનારો

પનીપમ્યતે इति=पापतिः-વારંવાર ચાલનારો અથવા ખૂબ ચાલનારો.

॥ ૫ । ૨ । ૩૮ ॥

સાસ-ચક્રિ-દધિ-જઙ્ગિ નેમિઃ ॥ ૫ । ૨ । ૩૯ ॥

સ, ક્ર, ધે અથવા ધા, જ્ઞા અથવા જન્ અને નમ્ ધાતુઓને હ (હિ) લાગે છે અને ધાતુઓનો દ્વિર્ભાવ થાય છે પણ એક માત્ર નમ્ નો દ્વિર્ભાવ ન થતાં નમ્ નો નેમ્ થાય છે.

સરતિ इति=ससृ+इ=ससृ+इ=सस्रिः-વારંવાર અથવા ઘણું સરકનારો

કમેતિ इति=कृ+इ=चकृ+इ=चक्रिः-વારંવાર અથવા ઘણું કરનારો.

ધયતિ इति } =धा+इ=दधा+इ=दधिः-દૂધને વારંવાર અથવા ઘણું પીનારો
દધાતિ इति }

અથવા વારંવાર કે ઘણું ધારણ કરનારો.

જાનાતિ इति } =ज्ञा+इ=जज्ञिः-વારંવાર અથવા ઘણું જાણનારો

જાયતે इति } =जन्+इ=जङ्गिः-વારંવાર અથવા ઘણું જનમનારો

નમતિ इति=नम+इ=नेम्+इ=नेमिः-વારંવાર અથવા ઘણું નમન કરનારો-અતિશય નમ્ર ! ૫૨ ॥ ૨ । ૩૯ ॥

શૂ-કમ-ગમ-હન-વૃષ-ભૂ-સ્થ ઉકળ ॥ ૫ । ૨ । ૪૦ ॥

શ, કમ, ગમ, હન્, વૃષ, ભૂ અને સ્થા ધાતુઓને ઉક પ્રત્યય લાગે છે.

શૃણાતિ इति=शू+उकण्=शारू+उकण्=शारुकः-નાશ કરનારો

કામયતે इति=कम्+उकण्=काम्+उकण्=कामुकः-કામુક-કામી.

ગચ્છતિ इति=गम्+उकण्=गाम्+उकण्=गामुकः-ગનારો

આગચ્છતિ इति=आ+गम्+उकण्=आ+गाम्+उकण्=आगामुकः-આવનારો.

હન્તિ इति=हन्+उकण्=घत्+उकण्=घात्+उकण्=घातुकः-હણનારો

વર્ષતિ इति=वृष्+उकण्=वर्ष्+उकण्=वर्षुकः-વરસનારો-મેઘ.

ભવતિ इति=भू+उकण्=भाव्+उकण्=भावुकः-ભાવુક

તિષ્ઠતિ इति=स्था+उकण्=स्थायुकः-સ્થિર રહેનારો ॥ ૫૨ ॥ ૨ । ૪૦ ॥

લષ-પત-પદઃ ॥ ૫ । ૨ । ૪૧ ॥

લષ, પત્ અને પદ્ ધાતુઓને ઉક (ઉકળ) પ્રત્યય લાગે છે.

અમિલષતિ इति=અમિ+લષ્+ઉકળ=અમિલાષુકઃ-અભિલાષ કરનારો.

પ્રપતતિ इति=પ્ર+પત્+ઉકળ=પ્રપાતુકઃ-પડનારો.

વપવતે इति=વપ+વદ્+ઉકળ=વપવાહુકઃ-પેદા થનારો દેવનો જીવ અથવા નરકનો.

જીવ. આ શબ્દ દેવના અને નરકના જીવ માટે જ જૈનપરિભાષામાં રૂઢ છે.

॥ ૫ । ૨ । ૪૧ ॥

ભૂષા ક્રોધાર્થ-જુ-સ-ગૃધ્-જ્વલ-શુચઃ ચ અનઃ ॥ ૫ । ૨ । ૪૨ ॥

ભૂષા અર્થવાળા ધાતુઓને તથા ક્રોધ અર્થવાળા ધાતુઓને તથા જુ, સ, ગૃધ્, જ્વલ, શુચ્, લષ્ પત્ અને પદ્ ધાતુઓને અન પ્રત્યય લાગે છે.

ભૂષા અર્થ-ભૂષયતિ इति=ભૂષ્+અન=ભૂષણઃ-શેષનારો.

શોભતે इति=શુભ્+અન=શોભનઃ- ,

ક્રોધ અર્થ-ક્રુધ્યતિ इति=ક્રુધ્+અન=ક્રોધનઃ-ક્રોધ કરનારો.

કુપ્યતિ इति=કુપ્+અન=કોપનઃ- કોપ કરનારો.

જુ-જવતિ इति=જવ્+અન=જવનઃ-વેગથી જનારો. જુ ધાતુ સૌત્ર છે.

સ-સરતિ इति=સ+અન=સરણઃ-સરકનારો.

ગૃધ્-ગૃધ્યતિ इति=ગૃધ્+અન=ગર્ધનઃ-લાલચુ

જ્વલ-જ્વલતિ इति=જ્વલ્+અન=જ્વલનઃ-દીપનારો.

શુચ્-શોચતિ इति=શુચ્+અન=શોચનઃ-શેષ કરનારો.

લષ્-અમિલષતિ इति=અમિ+લષ્+અન=અમિલષણઃ-અભિલાષ કરનારો.

પત્-પતતિ इति=પત્+અન=પતનઃ-પડનારો.

પદ્ પદતે इति=વદ્+અન=વદનઃ-અર્થસ્ય વદનઃ-અર્થને પામનારો. અથવા
ક્ષેત્રાણાં વદનઃ-ક્ષેત્રો તરફ જનારો.

॥ ૫ । ૨ । ૪૨ ॥

ચાલ-શબ્દાર્થાદ્ અકર્મકાત્ ॥ ૫ । ૨ । ૪૩ ॥

‘અકર્મક’ એવા ‘ચાલવું’ અર્થવાળા ધાતુઓને અને અકર્મક ‘શબ્દ’-‘ખેલવું’-
‘અવાજ કરવો’ અર્થવાળા ધાતુઓને અન પ્રત્યય લાગે છે.

ચાલ અર્થવાળો અકર્મક-ચલતિ इति=ચલ્+અન=ચલનઃ-ચાલનારો.

શબ્દ અર્થવાળો અકર્મક-રૌતિ इति=ર્વ્+અન=ર્વણઃ-ખેલનારો, રેનારો,

અવાજ કરનારો.

૧ અકર્મક એટલે સર્વથા અકર્મક અથવા જેનું કર્મ અવિવક્ષિત રાખેલ હોય, એટલે પ્રયોગમાં ખેલવામાં ન આવેલ હોય તેવો અકર્મક.

પઠિતા વિશામ્- જણનારો. અહીં પદ્ધ ધાતુ 'શબ્દ' અર્થવાળો તો છે પણ સકર્મક છે તેથી અન પ્રત્યય ન થાય. ॥ ૫ । ૨ । ૪૩ ॥

ઇ-ક્ષિતો વ્યજ્ઞનાઘન્તાત્ ॥ ૫ । ૨ । ૪૪ ॥

ધાતુપાઠમાં જે ધાતુઓ આત્મનેપદી છે એટલે ઇ તથા જ્ નિશાનવાળા છે અને આદિમાં વ્યંજનવાળા અને અંતમાં પણ વ્યંજનવાળા છે એવા અકર્મક ધાતુઓને અન પ્રત્યય લાગે છે.

ઇ નિશાનવાળો-સ્પર્ષતે इति=સ્પર્ષ+અન=સ્પર્ષન:-સ્પર્ષ કરનાર

જ્ નિશાનવાળો-વર્તતે इति=વર્ત+અન=વર્તન:-વર્તનાર

ઇ નિશાનવાળો-અધિતા-વધનાર. અહીં અધ્ સ્વરાદિ ધાતુ છે તેથી અન ન થાય

જ્ નિશાનવાળો-શયિતા-સૂનાર. શી સ્વરાંત ધાતુ છે તેથી અન ન થાય.

ઇ નિશાનવાળો-વસિતા વચ્ચમ્-વધ્ચ એનાર, વચ્ સકર્મક ધાતુ છે તેથી અન ન થાય ॥ ૫ । ૨ । ૪૪ ॥

ન ણિહ્-ય-સૂદ-દીપ-દીક્ષઃ ॥ ૫ । ૨ । ૪૫ ॥

ણિહ્ (જુઓ ઠાઠાર તથા ઠાઠાવદ્) પ્રત્યયવાળા ધાતુઓને અને ચકારાંત ધાતુઓને તથા સૂદ, દીપ, દીક્ષ ધાતુઓને અન પ્રત્યય લાગતો નથી.

ણિહ્-ભાવયતિ इति=ભૂ+ણિ+તા=ભાવિ+ઇ+તા=ભાવય+ઇ+તા=ભાવયિતા-પામનારો

ચકારાંત-ક્ષમાયતે इति=ક્ષમાય+ઇ+તા=ક્ષમાયિતા-કંપનારો

સૂદતે इति=સૂદ+ઇ+તા=સૂદિતા-ખરનારો-નાશ પામનારો.

દીપ્યતે इति=દીપ્+ઇ+તા=દીપિતા-દીપનારો

દીક્ષતે इति=દીક્ષ+ઇ+તા=દીક્ષિતા-દીક્ષા લેનારો

ઉપર જણાવેલા પ્રયોગોમાં અન પ્રત્યય લાગેલ નથી. ॥ ૫ । ૨ । ૪૫ ॥

દ્રમ-ક્રમઃ યજઃ ॥ ૫ । ૨ । ૪૬ ॥

યજ પ્રત્યયવાળા દ્રમ્ અને ક્રમ્ ધાતુઓને અન થાય છે.

દન્દ્રમ્યતે-દ્રમ્દ્રમ્+ય+અન=દન્દ્રમ્+અન=દન્દ્રમણ:-વાંકુ ચાલનારો.

ચજ્કમ્યતે-ક્રમ્ક્રમ્+ય+અન=ચજ્કમ્+અન=ચજ્કમણ:-વાંકુ કરનારો.

॥ ૫ । ૨ । ૪૬ ॥

યજિ-જપિ-દંશિ-વદાદ્ ઝકઃ ॥ ૫ । ૨ । ૪૭ ॥

યજ્ પ્રત્યયવાળા યજ્, જપ્, દંશ અને વદ્ ધાતુઓને ઝક પ્રત્યય લાગે છે.

પુનઃ પુનઃ ચજતીતિ=ચજ્યજ્+ય+ઝક=ચાયજ્+ઝક=ચાયજ્ક:-પ્રુઅ અથવા
વારંવાર પૂળ કરનારો.

પુનઃ પુનઃ જપતીતિ=જપ્જપ્+ય+ઝક=જજપ્+ઝક=જજપૂક:-વારંવાર જપ
કરનારો.

પુનઃ પુનઃ દશતીતિ=દશદશ્+ય+ઝક=દન્દશ્+ઝક=દન્દશ્ક:-વારંવાર દશ
દેનાર-સા.પ.

પુનઃ પુનઃ વદતીતિ=વદ્વદ્+ય+ઝક=વાવદ્+ઝક=વાવદૂક:-વારંવાર વા.ડ.પ.ક
કરનારો. ॥ ૫ । ૨ । ૪૭ ॥

જાગુઃ ॥ ૫ । ૨ । ૪૮ ॥

જાગૃ ધાતુને ઝક પ્રત્યય લાગે છે.

જાગતીતિ=જાગૃ+ઝક=જાગૃ+ઝક=જાગૃક:-જાગનારો-સાવચેત રહેનાર

॥ ૫ । ૨ । ૪૮ ॥

‘શમ્’અષ્ટકાત્ ધિનળ્ ॥ ૫ । ૨ । ૪૯ ॥

શમ્ આદિ આઠ ધાતુઓને ઇન્-(ધિનળ્)-પ્રત્યય લાગે છે.

શમ્-શામ્યતિ ઇતિ=શમ્+ધિનળ્=શમ્+ઇન્=શમી-શાંતિવાળો મુનિ.

દમ્-દામ્યતિ ઇતિ=દમ્+ઇન્=દમિન્=દમી-દમન કરનાર મુનિ.

તમ્-તામ્યતિ ઇતિ=તમ્+ઇન્=તમિન્-તમી-આકાંક્ષા રાખનારો

શ્રમ્-શ્રામ્યતિ ઇતિ=શ્રમ્+ઇન્=શ્રમિન્=શ્રમી-શ્રમ કરનારો.

ઞમ્-ઞામ્યતિ ઇતિ=ઞમ્+ઇન્=ઞમિન્=ઞમી-ઞમથ્ય કરનારો.

ક્ષમ્-ક્ષામ્યતિ ઇતિ=ક્ષમ્+ઇન્=ક્ષમિન્=ક્ષમી-ક્ષમા કરનારો

પ્રમ્+મદ્-પ્રમાયતિ ઇતિ=પ્રમ્+મદ્+ઇન્=પ્રમાદી-પ્રમાદી

ક્લમ્-ક્લામ્યતિ ઇતિ=ક્લમ્+ઇન્=ક્લમિન્-ક્લમી-ક્ષીણ થનારો

॥ ૫ । ૨ । ૪૯ ॥

યુજ-યુજ-મજ-ત્યજ-રજ્ઞ-દ્વિષ-દુષ-દુહ-દુહ-અભ્યાહનઃ ॥ ૫ । ૨ । ૫૦ ॥

યુજ્ , યુજ્ , મજ્ , ત્યજ્ , રજ્ઞ્ , દ્વિષ્ , દુષ્ , દુહ્ , દુહ્ અને અમિ તથા
આ સાથે હન્ એ બધા અકર્મક ધાતુઓને ઇન્-(ધિનળ્)-પ્રત્યય લાગે છે.

યુજ્યતે, યુનક્તિ ઇતિ=યુજ્+ઇન્=યોગ્+ઇન્=યોગી-યોગી

મુનક્તિ, મુહક્તે, મુજતિ ઇતિ=મુજ્+ઇન્=મોગ્+ઇન્=મોગી-ભોગી-પાળનાર અથવા
બોલન કરનાર અથવા વાંકું કરનાર

મજતે ઇતિ=મજ્+ઇન્=માગ્+ઇન્=માગી-સેવા કરનાર

ત્યજતિ इति=त्यज्+इन्=त्याग्+इन्=त्यागी-આગી.

રજતિ इति=रज्+इन्=રાગ્+इन्=રાગી-રાગી

દ્વેષ્ટિ इति=द्विष्+इन्=દ્વેષ્+इन्=દ્વેષી-દ્વેષ કરનારો

દુષ્યતિ इति=दुष्+इन्=દોષ્+इन्=દોષી-દોષ કરનારો

દુઘ્યતિ इति=दुह्+इन्=દોહ્+इन्=દોહી-દોહ કરનારો

દોઘિ इति=दुह्+इन्=દોહ્+इन्=દોહી-દોહનારો

અભ્યાહન્તિ इति=अभ्याहन्+इन्=अभ्याघात+इन्=अभ्याघाती-સામે હથુનારો.

માં દોઘા-ગાયને દોહનારો-અહીં ધાતુ સકર્મક છે તેથી इन् ન લાગે.

॥ ૫ । ૨ । ૫૦ ॥

આહઃ ક્રીડ-મુષઃ ॥ ૫ । ૨ । ૫૧ ॥

આહ સાથે ક્રીડ અને મુષ ધાતુઓને इन् (ચિનળ)-પ્રત્યય લાગે છે.

આક્રીડતિ इति=आ+क्रीड्+इन्=આક્રીડી-ક્રીડા કરનારો

આમુષ્ણતિ इति=आ+मुष्+इन्=આમોષી-ચોરી કરનારો.

આમોષતિ इति=आ+मुष्+इन्=આમોષી-હિંસક ॥ ૫ । ૨ । ૫૧ ॥

પ્રાચ્ચ યમ-યસઃ ॥ ૫ । ૨ । ૫૨ ॥

આહ અને પ્ર સાથેના યમ તથા આહ અને પ્ર સાથેના યસ ધાતુને ચિનળ પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રયચ્છતિ इति=प्र+यम्+इन्=પ્રયામી-સંયમી

આયચ્છતિ इति=आ+यम्+इन्=આયામી-લાંબુ કરનાર

પ્રયસ્યતિ इति=प्र+यत्+इन्=પ્રયાસી-પ્રયાસ-પ્રયત્ન-કરનાર

આયસ્યતિ इति=आ+यत्+इन्=આયાસી-આયાસ કરનાર

॥ ૫ । ૨ । ૫૨ ॥

મથ-લપઃ ॥ ૫ । ૨ । ૫૩ ॥

પ્ર પછી આવેલા મથ અને લપ ધાતુઓને इन् (ચિનળ)-પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રમથતિ इति પ્ર+मथ्+इन्-પ્રમાર્થી-વિલોડન કરનાર-વલોવનાર

પ્રલપતિ इति પ્ર+लप्+इन्-પ્રલાપી-પ્રલાપ કરનાર-તકામુ' બોલનાર

॥ ૫ । ૨ । ૫૩ ॥

વેઃ ચ દ્રોઃ ॥ ૫ । ૨ । ૫૪ ॥

વિ અને પ્ર સાથે આવેલા દ્રુ ધાતુને इन् (ચિનળ)-પ્રત્યય લાગે છે.

વિદ્રવતિ इति=वि+द्रु+इन्=વિદ્રાવ્+इन्=વિદ્રાવી-ગતિ કરનારો

પ્રદ્રવતિ इति=प्र+द्रु+इन्=પ્રદ્રાવ્+इન્=પ્રદ્રાવી— „ „ ॥ ૫ । ૨ । ૫૪ ॥

વિ-પરિ-પ્રાત્ સર્તેઃ ॥ ૫ । ૨ । ૫૫ ॥

વિ, પરિ અને પ્ર સાથે આવેલા સ્ ધાતુને ઇન્ (ચિનન્) પ્રત્યય લાગે છે.

વિસરતિ इति-वि+सृ+इन्-विसाद्+इन्-विंसारी-विशेष अति करना।

परिसरति इति-परि+सृ+इन्-परिसाद्+इन्=परिसारी-ईक्षावना।

प्रसरति इति-प्र+सृ+इन्+प्रसाद्+इन्-प्रसारी-प्रसार करना-ईक्षावना।

વિસારી શબ્દ વિશેષ પ્રકરના માહત્તા માટે ૩૬ છે ॥ ૫ । ૨ । ૫૫ ॥

सम्-पृचैप्-ज्वरेः ॥ ५ । २ । ५६ ॥

સમ્ સાથેના પૃચૈપ્ અને જ્વર ધાતુને ઇન્ (ચિનન્)-પ્રત્યય લાગે છે.

संपृणवति इति=सम्+पृच्+इन्=संपर्क्+इन्+संपर्की-संपर्क राખना।

संज्वरति इति=सम्+ज्वर्+इन्=संज्वर्+इन्=संज्वरी-કોધવાળો.

॥ ૫ । ૨ । ૫૬ ॥

सम्-वेः सृजः ॥ ५ । २ । ५७ ॥

સમ્ અને વિ સાથેના સૃજ ધાતુને ચિનન્ પ્રત્યય થાય છે.

संसृजति इति=सम्+सृज्+इन्+संसर्ग+इन्+संसर्गी-संसर्गवाળો.

विसृजति इति=वि+सृज्+इन्=विसर्ग+इन्=विसर्गी-વિસર્જન કરનારો.

॥ ૫ । ૨ ॥ ૫૭ ॥

सम्-परि-वि-अनु-प्राद् वदः ॥ ५ । २ । ५८ ॥

સમ્, પરિ, વિ અને અનુ સાથેના વદ્ ધાતુને ચિનન્ પ્રત્યય થાય છે.

संवदति इति=सम्+वद्+इन्=संवादी-સંવાદ કરનારો.

परिवदति इति=परि+वद्+इन्=परिवादी-નિંદા કરનારો.

विवदति इति=वि+वद्+इन्=विवादी-વિવાદ કરનારો.

अनुवदति इति=अनु+वद्+इन्=अनुवादी-અનુવાદ કરનારો.

प्रवदति इति=प्र+वद्+इन्=प्रवादी-પ્રવાદ કરનારો ॥ ૫ । ૨ । ૫૮ ॥

वेः विच-कथ-सम्भ-कष-कस-लस-हनः ॥ ५ । २ । ५९ ॥

વિ સાથે વિચ્, કથ્, સમ્ભ, કષ્, કસ, લસ, અને હન્ ધાતુઓને ચિનન્ પ્રત્યય થાય છે.

विविनक्ति इति=वि+विच्+इन्=वि+वेक्+इन्=विवेकी-વિવેકવાળો.

विकथते इति=वि+कथ्+इन्=विकथी-નિંદા કરનારો.

विसम्भते इति=वि+सम्भ्+इन्=विसम्भी-વિશ્વાસ કરનારો.

विकषति इति=वि+कष्+इन्=विकाषी-હિંસા કરનારો.

વિકસતિ इति=वि+कस्+इन्=विकासी-विकास करनारे
 विलसति इति=वि+लस्+इन्=विलासी-विलास करनारे
 विहन्ति इति=वि+हन्+इन्=विघात+इन्=विघाती-विशेष धातु करनारे

॥ ५ । २ । ५६ ॥

वि-अप-अभे: लषः ॥ ५ । २ । ६० ॥

वि, अप અને અભિ સાથેના લષ્ ધાતુને ઘિનળ પ્રત્યય થાય છે.
 विलषति इति=वि+लष्+इन्=विलाषी-विशेष अभिलाष करनारे
 अपलषति इति=अप+लष्+इन्=अपलाषी-अराग्य धृष्टा करनारे
 अभिलषति इति=अभि+लष्+इन्=अभिलाषी-अभिलाष करनारे

॥ ५ । २ । ६० ॥

सम्-प्राद् क्सात् ॥ ५ । २ । ६१ ॥

सम् અને પ્ર સાથેના વસ્ ધાતુને ઘિનળ પ્રત્યય થાય છે.
 संवसति इति=सम्+वस्+इन्=संवासी-साथे रहेनारे
 प्रवसति इति=प्र+वस्+इन्=प्रवासी-प्रवास करनारे ॥ ५ । २ । ६१ ॥

सम्-अति-अप-अभि-व्यभे: चरः ॥ ५ । २ । ६२ ॥

સમ્, અતિ, અપ, અભિ, વ્યભિ (વિ+અભિ) સાથેના ચ્ઢ ધાતુને ઘિનળ પ્રત્યય થાય છે.

संचरति इति=सम्+चर्+इन्=संचारी-साथे याक्षनारे
 अतिचरति इति=अति+चर्+इन्=अतिचारी-आचारने दु'धनारे, લીધેલા પ્રતમાં દાખ કરનારે.

अपचरति इति=अप+चर्+इन्=अपचारी-अराग्य रीते याक्षनारे
 अभिचरति इति=अभि+चर्+इन्=अभिचारी-साभे याक्षनारे, વિરોધ કરનારે.
 व्यभिचरति इति=व्यभि+चर्+इन्=व्यभिचारी-व्यभित्कारी ॥ ५ । २ । ६२ ॥

सम्-अनु-वि-अवाद् रुधः ॥ २ । ६३ ॥

સમ્, અનુ, વિ અને અવ સાથેના રુધ્ ધાતુને ઘિનળ પ્રત્યય થાય છે.
 संरुग्धि इति=सम्+रुध्+इन्=संरोधी-अराग्य रोध-रोक-करनारे
 अनुरुग्धि इति=अनु+रुध्+इन्=अनुरोधी-अनुरोध करनारे
 विरुग्धि इति=वि+रुध्+इन्=विरोधी-विरोध करनारे
 अवरुग्धि इति=अव+रुध्+इन्=अवरोधी-अपरोध करनारे

॥ ५ । २ । ६३ ॥

વે: દહ: ॥ ૫ । ૨ । ૬૪ ॥

વિ સાથે દહ ધાતુને ઘિનળ પ્રત્યય થાય છે.

વિદહતિ इति=વિ+દહ+इन्=વિદાહી-વધારે અળનારો અથવા વધારે અળતરો કરનારો.

॥ ૫ ૨ । ૬૪ ॥

પરે: દેવિ-મુહ: ચ ॥ ૫ । ૨ । ૬૫ ॥

પરિ સાથે દેવ ધાતુને તથા પ્યંત એવા દેવ ધાતુને તથા મુહ અને દહ ધાતુને ઘિનળ પ્રત્યય થાય છે.

પરિદેવતે પરિદેવયતિ वा इति=પરિ+દેવ+इन्=પરિદેવી-મેદ કરનારો

પરિમુહ્યતિ इति=પરિ+મુહ+इन्=પરિમોહી-મેદ પામનારો

પરિદહતિ इति=પરિ+દહ+इन्=પરિદાહી-દાહ કરનારો.

॥ ૫ । ૨ । ૬૫ ॥

ક્ષિપ-રટ: ॥ ૫ । ૨ । ૬૬ ॥

પરિ સાથે ક્ષિપ અને રટ ધાતુઓને ઘિનળ પ્રત્યય થાય છે.

પરિક્ષિપ્યતિ, પરિક્ષિપતિ वा इति=પરિ+ક્ષિપ+इन्=પરિક્ષેપી-ચારે આળુએ ફેંકનારો.

પરિરટતિ=પરિ+રટ+इन्=પરિરાટી-ખરાડા પાડનારો. ॥ ૫ । ૨ । ૬૬ ॥

વાદેશ્ચ ગક: ॥ ૫ । ૨ । ૬૭ ॥

પરિ સાથે પ્યન્ત એવા વદ ધાતુને તથા ક્ષિપ અને રટ ધાતુને અક (ગક) પ્રત્યય થાય છે.

પરિવાદયતિ इति=પરિ+વદ+गक=પરિવાદક:-ફરીયાદ કરનારો, નિંદક

પરિક્ષિપ્યતિ પરિક્ષિપતિ वा इति=પરિ+ક્ષિપ+गक=પરિક્ષેપક:-ચારે આળુએ ફેંકનારો

પરિરટતિ इति=પરિ+રટ+गक=પરિરાટક:-ખરાડા પાડનારો

॥ ૫ । ૨ । ૬૭ ॥

નિન્દ-હિંસ-ક્લિશ-સ્વાદ-વિનાશિ-વ્યાભાષ-

અસૂયા-અનેકસ્વરાત્ ॥ ૫ । ૨ । ૬૮ ॥

નિન્દ, હિંસ, ક્લિશ, સ્વાદ, વિનાશિ, વિ અને આ સાથે ભાષ, અસૂય અને અનેક સ્વરવાળા ધાતુઓને ગક પ્રત્યય થાય છે.

નિન્દતિ इति=નિન્દ+अक(गक)=નિન્દક:-નિંદા કરનારો

હિન્સતિ इति=હિંસ+अक=હિંસક:-હિંસા કરનારો

વિલક્ષ્યતિ વિલક્ષનાતિ વા इति=विलक्ष्+अक=विलक्षकः-उल्लेख કરનારો.

खादति इति=खाद+अक=खादकः-ખાનારો.

विनाशयति इति=वि+नाश्+अक=विनाशकः-વિનાશ કરનારો.

व्याभाषते इति=वि+आ+भाष्+अक=व्याभाषकः-વિરુદ્ધ બોલનારો.

असूयते इति=असूय्+अक=असूयकः-અસૂયા કરનારો.

अनेकर-चकास्ति इति=चकास्+अक=चकासकः-શોભનારો.

॥ ५ । २ । ६८ ॥

उपसर्गात् देव-देवि-कुशः ॥ ५ । २ । ६९ ॥

ઉપસર્ગ સાથે દેવ, દેવિ તથા કુશ ધાતુઓને ણક પ્રત્યય થાય છે.

आदेवते इति=आ+देव्+अक=आदेवकः-ક્રીડા કરનારો.

परिदेवयति इति=परि+देव्+अक=परिदेवकः-ખેડ કરનારો.

आकोशति इति=आ+कुश+अक=आकोशकः-આક્રોશ કરનારો.

॥ ५ । २ । ६९ ॥

वृङ्-भिक्षि-लुण्टि-जल्प-कुट्टात् टाकः ॥ ५ । २ । ७० ॥

વૃઙ્ (નવમા ગણ્યુનો), ભિક્ષુ, લુણ્ડ, જલ્પ, કુટ્ટ, ધાતુઓને ટાક પ્રત્યય થાય છે.

वृणोते इति=वृ+आक(टाक)=वराक+ई (छी)=वराकी-सेविका, दासी, भियारी

वराकः-सेवक भियारी.

भिक्षयति इति=भिक्ष+आक=भिक्षकः-ભિક્ષુક

लुण्टति इति=लुण्ट+आक=लुण्टाकः-લૂંટારો.

जल्पति इति=जल्प+आक=जल्पाकः-મોલનારો-ભારે બડબડ કરનારો-વિતંડાવાદી

कुट्टयति इति=कुट्ट+आक=कुट्टाकः-કૂટનારો-નિંદા કરનારો-છેદનારો.

॥ ५ । २ । ७० ॥

प्रात् सू-जोः इन् ॥ ५ । २ । ७१ ॥

પ્ર સાથે સૂ અને જુ ધાતુઓને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

प्रसूते इति=प्र+सू+इन्=प्र+सव्+इन्=प्रसवी-પ્રસવનાર, જન્મ આપનાર

प्रजवते इति=प्र+जु+इन्=प्र+जव्+इन्=प्रजवी-વેગથી ચાલનાર

॥ ५ । २ । ७१ ॥

जि-इण्-ट-क्षि-विश्रि-परिभू-वम्-अभ्यम्-अव्ययः ॥ ५ । २ । ७२ ॥

જિ, ણ્નિશાનવાળો ઇ, ટ, ક્ષિ, વિ સાથે શ્રિ, પરિ સાથે ભૂ, વમ્, અભિ સાથે અમ્ અને અ+વ્યય્=અવ્યય ધાતુઓને ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

जयति इति=जयी-જય કરનાર

अत्येति इति=अत्ययी-જીલમ કરનાર

આદ્રિયતે इति=आदरी-आदर करना

क्षयति इति=क्षयी-क्षयवाणे।

विश्रयति इति=विश्रयी-सेवा करना

परिभवति इति=परिभवी-परिभव करना

वमति इति=वमी-वमन करना

अभ्यमति इति=अभ्ययी-साમે જનાર

न व्यथते इति=अव्ययी-વ્યથા નહીં કરનાર. ॥ ૫ । ૨ ॥ ૭૨ ॥

स-घसि-अदः मरक् ॥ ५ । २ । ७३ ॥

स, घस् અને અદ્ ધાતુઓને મર (મરક્) પ્રત્યય થાય છે.

सरति इति=स+मर=सुमर:-ચાલનાર-સરકનાર

घसति इति=घस्+मर=घस्सर:-ખાનાર.

अति इति=अद्+मर=अदर:-,, ॥ ૫ । ૨ । ૭૩ ॥

भञ्जि-भासि-मिदः घुरः ॥ ५ । २ । ७४ ॥

भञ्ज, भास् અને મિદ્ ધાતુઓને ઝર (ઘુર)-પ્રત્યય થાય છે.

भनक्ति इति=भञ्ज+उर (घुर)=भङ्ग+उर=भङ्गुरम्-નાશ પામનારું

भासते इति=भास्+उर=भासुरम्-દીપિવાળું-તેજસ્વી

मेदते मेधति इति वा=मेद्=मेदुरम्-હર્ષિત. ॥ ૫ । ૨ । ૭૪ ॥

वेत्ति-छिद्-भिदः कित् ॥ ५ । २ । ७५ ॥

विद्, छिद्, भिद् ધાતુઓને ઝર-ઘુરક્-પ્રત્યય થાય છે.

वेत्ति इति=विद्+उर=विदुर:-બાણનાર અથવા વિશેષ નામ

छिनत्ति इति=छिद्+उर=छिदुर:-છેદનાર-કાપનાર

भिनत्ति इति=भिद्+उर=भिदुर:-મેદનાર ॥ ૫ । ૨ । ૭૫ ॥

भियो रु-रुक्-लुकम् ॥ ५ । ૨ । ૭૬ ॥

મી ધાતુને રુ, રુક્ અને લુક્ પ્રત્યયો થાય છે. અને એ પ્રત્યયો લાગે ત્યારે મીયું મે થતું નથી.

विभेति इति=मी+रु=मीरु:-બય પામનાર, બીકણુ

,, ,, =मी+रुक्=मीरुक्:-,,

,, ,, =मी+लुक=मीलुक:-,,

॥ ૫ । ૨ । ૭૬ ॥

સુ-જીળ-નશઃ દ્વરપ્ ॥ ૫ । ૨ । ૭૭ ॥

સ, જિ, ણિનાનવાળો. ઇ અને નશ ધાતુઓને વર (દ્વરપ્) પ્રત્યય થાય છે.
 સરતિ इति=સ+વર=સ+ત્વર+ई=સત્વરી-આલનારી. સત્વરઃ-આલનાર
 જયતિ इति=જિ+વર=જિ+ત્વર+ई=જિત્વરી-જય પામનારી જિત્વરઃ-જય પામનાર.
 એતિ इति=ઇ+વર=ઇત્વરઃ-ગતિ કરનાર-નાશવંત. ઇત્વરી-ગતિ કરનારી-નાશવંત
 નશ્યતિ इति=નશ+વર=નશ્વરઃ-નાશ પામનારો.

॥ ૫ । ૨ । ૭૭ ॥

ગત્વરઃ ॥ ૫ । ૨ ૭૮ ॥

ગમ્ ધાતુને વર-(દ્વરપ્)-પ્રત્યય લાગતાં ગત્વર રૂપ થાય છે.
 ગત્છતિ इति=ગમ્+વર=ગત્વર+ई=ગત્વરી-ગતિ કરનારી, ગત્વરઃ-ગતિ કરનારો

॥ ૫ । ૨ । ૭૮ ॥

સ્મિ-અજસ-હિંસ-દીપ-કમ્પ-કમ-નમઃ રઃ ॥ ૫ । ૨ । ૭૯ ॥

સ્મિ, અ સાથે જસ્, હિંસ, દીપ્, કમ્પ, કમ્, નમ્ ધાતુઓને ર પ્રત્યય થાય છે.

સ્મયતે इति=સ્મિ+ર=સ્મેરમ્-વિકસિત

ન જસ્યતિ इति=અજસ્+ર=અજસમ્-સાતત્ય.

હિનસ્તિ इति=હિંસ+ર=હિંસઃ-હિંસા કરનાર

દીપ્યતે इति=દીપ્+ર=દીપ્ઃ-દીપનાર

કમ્પતે इति=કમ્પ્+ર=કમ્પઃ-કંપનાર

કામયતે इति=કમ્+ર=કમ્ઃ-કામનાર

નમતિ इति=નમ્+ર=નમ્ઃ-નમનાર.

॥ ૫ । ૨ । ૭૯ ॥

તૃષિ-ધૃષિ-સ્વપઃ નજિહ્ ॥ ૫ । ૨ । ૮૦ ॥

તૃષ્, ધૃષ્, સ્વપ્ ધાતુઓને નજ (નજિહ્) પ્રત્યય થાય છે.

તૃષ્ણતિ इति=તૃષ્+નક્=તૃષ્ણક-તૃષ્ણાવાળો.

ધૃષ્ણોતિ इति=ધૃષ્+નક્=ધૃષ્ણક-ધૃષ્

સ્વપિતિ इति=સ્વપ્+નક્=સ્વપ્નક-સુધ્ રહેનારો સ્વપ્નજો-એ સુધ્ રહેનારો.

॥ ૫ । ૨ । ૮૦ ॥

સ્થા-ઈશ-ભાસ-પિસ-કસઃ વરઃ ॥ ૫ । ૨ । ૮૧ ॥

સ્થા, ઈશ, ભાસ, પિસ અને કસ ધાતુઓને વર પ્રત્યય થાય છે.

તિષ્ઠતિ इति=સ્થા+વર=સ્થાવરઃ-સ્થિર રહેનાર-ગતિ વગરનું

ઈષ્ટે इति=ईश+वर=ईश्वर:-ઈશ્વર

भासते इति=भास्+वर=भास्वर:-દીપનાર

पेसति इति=पिस्+वर=पेस्वर: ગતિ કરનાર-ચાલનાર.

विकसति इति=वि+कस्+वर=विकस्वर:-વિકસનાર ॥ ૫ । ૨ । ૮૧ ॥

यायावरः ॥ ५ । २ । ८२ ॥

यहन्त येवा या धातुने वर प्रत्यय थाय છે.

पुनः पुनः याति इति=याया+वर=यायावर:-કુટિલ ગતિવાળો. ॥ ૫ । ૨ । ૮૨ ॥

दिव्यद्-ददद्-जगत् जुहू-वाक्-प्राद्-धी-श्री-दू-सू-जू-आयतस्तू-

कटप्रू-परित्राद्-भ्राजादयः क्विप् ॥ ५ । २ । ८३ ॥

दिव्यत्, ददत्, जगत्, जुहू, वाक्, प्राद्, धी, श्री, दू, सू, जू, आयतस्तू,
कटप्रू, परित्राद्, भ्राज् आदि शब्दों क्विप् प्रत्ययवाળા છે.

द्योतते इति=दिव्यत्-પૂજા દીપનારો

दणाति इति=ददत्-દાનારો

गच्छति इति=जगत्-ગતિવાળું

जुहोति इति=जुहू:-હોમ કરનાર.

वक्ति इति=वाक्-વાણી

तत्त्वं पृच्छति इति=तत्त्वप्राद्-તત્ત્વને પૂછનારો

ध्यायति, दधाति इति वा =धी:-બુદ્ધિ

श्रयति इति=श्री:-લક્ષ્મી

शतं द्रवति इति=शतदू:-સતલગર-નદીનું નામ. (વસિષ્ઠશાપભયાત્ શતથા દ્રુતા

इति शतदूः)

स्रवति इति=सू:-ઝરનાર

जवति इति=जू:-वेगથી ચાલનાર

आयतं स्तौति=आयतस्तू:-લાંબી સ્તુતિ કરનાર.

कटं प्रवते इति=कटप्रू:-નદીતીર.

परित्रजति इति=परित्राद्-ફરનારો-સાધુ

विभ्राजते इति=विभ्राद्-વિશેષ દીપનાર

(આ સૂત્ર સુધી શીલાવિની એટલે શીલ-સ્વભાવ-ટોવ, કુલધર્મ
તથા સાધુ અર્થની અનુવૃત્તિ આવે છે. પછી બાંધ થાય છે.)

॥ ૫ । ૨ । ૮૩ ॥

શમ્-સમ્-સ્વયમ્-વિ-પ્રાદ્ ભુવઃ હુઃ ॥ ૫ । ૨ । ૮૪ ॥

શમ્, સમ્, સ્વયમ્ તથા વિ સાથે મૂ અને પ્ર સાથે મૂ ધાતુને વર્તમાન-કાળના અર્થમાં ઉ (હુ) પ્રત્યય થાય છે.

શમ્ ભવતિ યસ્માદ્ इति=શમ્+મૂ+ઉ (હુ) શમ્ભુઃ-જેનાથી સુખ થાય તે-મહાદેવ. (શંભુ શમ્ મહાદેવ અર્થમાં વાપરવો)

સમ્ ભવતિ इति=સમ્+મૂ+ઉ=સમ્ભુઃ-સારી રીતે થનાર

સ્વયમ્ ભવતિ इति=સ્વયમ્+મૂ+ઉ=સ્વયમ્ભુઃ-સ્વયં થનાર-બ્રહ્મા

વિભવતિ इति=વિ+મૂ+ઉ=વિભુઃ-વિભુ

પ્રભવતિ इति=પ્ર+મૂ+ઉ=પ્રભુઃ-પ્રભુ ॥ ૫ । ૨ । ૮૪ ॥

પુવ્ ઇત્રો દૈવતે ॥ ૫ । ૨ । ૮૫ ॥

દૈવ કર્તા હોય તો પૂ ધાતુને વર્તમાન કાળના અર્થમાં ઇત્ર પ્રત્યય થાય છે. પુનાતિ इति=પૂ+ઇત્ર=વવ્+ઇત્ર=પવિત્રઃ અર્હન્-અરિહંત-પવિત્ર કરનાર-પવિત્ર છે.

॥ ૫ । ૨ । ૮૫ ॥

ઋષિ-નામ્નોઃ કરણે ॥ ૫ । ૨ । ૮૬ ॥

પૂ ધાતુને વર્તમાન કાળના અર્થમાં કરણ અર્થનો સૂચક ઇત્ર પ્રત્યય થાય છે. એ કરણ કોઈ ઋષિ હોય કે કોઈનું વિશેષ નામ હોય તો.

ઋષિ-પૂયતે યેન-પવિત્રઃ અયમ્ ઋષિઃ-જે વડે પવિત્ર થવાય છે એવો આ ઋષિ છે.

વિશેષનામ-દર્મઃ પવિત્રમ્-ડામ નામનું ધાસ. પવિત્ર શબ્દ 'ડામ' નો પર્વામ છે અને નપુંસકલિંગી છે ॥ ૫ । ૨ । ૮૬ ॥

લ્હ-ધૂ-સૂ-ચ્ચન-ચર-સહ-અર્તેઃ ॥ ૫ । ૨ । ૮૭ ॥

લ્હ, ધૂ, સૂ, ચ્ચન, ચર, સહ અને ઋ ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં કરણ અર્થનો સૂચક ઇત્ર પ્રત્યય થાય.

લ્હયતે યેન=લ્હ+ઇત્ર=લ્હવ્+ઇત્ર=લ્હવિત્રમ્-જે વડે લાણાય વા કપાય તે દાતરહું વગેરે.

ધુવતિ એનેન=ધૂ+ઇત્ર=ધવ્+ઇત્ર=ધવિત્રમ્-જેના વડે કંપન થાય-પંખો વગેરે

સુવતિ ,, =સૂ+ઇત્ર=સવ્+ઇત્ર=સવિત્રમ્-જેના વડે પ્રેરણા થાય.

ચ્ચનતિ ,, =ચ્ચન્+ઇત્ર=ચ્ચનિત્રમ્-જેના વડે ખેંદાય-કોદાળો વગેરે

ચરતિ ,, =ચર્+ઇત્ર=ચરિત્રમ્-જેના વડે જિવાય-આચારનું આચરણ થાય-ચરિત્ર

સહતે એનેન=સહ+ઇત્ર=સહિત્રમ્-જેના વડે સહન કરાય.

ઋલ્હતિ, ઇયતિ વા એનેન इति=ઋ+ઇત્ર=અર+ઇત્ર=અરિત્રમ્-જેના વડે જવાય-હલેસું-સુકાન. ॥ ૫ । ૨ । ૮૭ ॥

ની-દાવ્-શસ્-યુ-યુજ-સ્તુ-તુદ-સિ-સિચ-મિહ-પત-પા-નહઃ વ્રટ્

॥ ૫ । ૨ । ૮૮ ॥

ની, દાવ્, શસ્, યુ, યુજ્, સ્તુ, તુદ્, સિ, સિચ્, મિહ્, પત્, પા, નહ્
 ધાતુઓને વર્તમાનકાળના અર્થમાં કરણ અર્થનો સ્વયંક વ્ર (વ્રટ્) પ્રત્યય થાય છે.
 નીચેતે યેન=ની+ત્ર=નેત્રમ્—જે વડે દોરી જવાય—લઈ જવાય—આંખ અથવા નેતરું.
 દાતિ અનેન=દા+ત્ર=દાત્રમ્—જે વડે કપાય—દાતરડું.
 શસ્યતે યેન=શસ્+ત્ર=શસ્ત્રમ્—જેના વડે હિંસા થાય—શસ્ત્ર.
 ચૌતિ યેન=ચુ+ત્ર=ચોત્રમ્—જે વડે બળદો વગેરેને ધુંસરી સાથે જોડાય તે જોતર.
 યુનક્તિ યેન=યુજ્+ત્ર=યોજત્રમ્—,,
 સ્તૌતિ યેન=સ્તુ+ત્ર=સ્તોત્રમ્—જે વડે સ્તુતિ કરાય—સ્તોત્ર.
 તુદતિ ,, =તુદ્+ત્ર=તોત્રમ્—જે વડે બમથા કરાય.
 સિનોતિ ,, =સિ+ત્ર=સેત્રમ્—જેના વડે બંધાય—દોરડી—રાશ.
 સિચ્વતિ ,, =સિચ્+ત્ર=સેચત્રમ્—જેના વડે પાણી છંટાય.
 મેહતિ અનેન=મિહ્+ત્ર=મેહ્+ત્ર=મેહ્મ્—પુરુષચિહ્ન—ઉપસ્થ
 પતતિ ,, =પત્+ત્ર=પત્રમ્—જેનાથી પડાય—પાંદડું કે કાગળપતર.
 પાતિ, રક્ષતિ અથવા પિવતિ યયા=પા+ત્ર=પાત્રી અથવા પાત્રમ્—મહણ કરાયેલ
 વસ્તુનું જે વડે રક્ષણ થાય—અથવા જે રડે પાણી વગેરે પિવાય તે પાત્ર અથવા પાત્રી.
 નહતિ યેન=નહ્+ત્ર=નમ્ અથવા નહ્+ત્ર+ઈ=નમ્નો જે વડે બંધાય—વાધરી.

॥ ૫ । ૨ । ૮૮ ॥

હલ-ક્રોડ-આસ્યે પુવઃ ॥ ૫ । ૨ । ૮૯ ॥

પૂ ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં જે શબ્દનો અર્થ ‘હળનું’ મુખ—‘હળનો’
 આગલો ભાગ’—હોય કે ‘હુકરનું’ મુખ—મોઢું’—હોય તો અને કરણ અર્થ હોય તો વ્ર
 (વ્રટ્) પ્રત્યય થાય છે.

પુનસિ પવતે વા યેન=પૂ+ત્ર=પોત્રમ્—હળનું મુખ—હળનો આગલો ભાગ અથવા
 હુકર—વરાહ—તું’ મોં.

॥ ૫ । ૨ । ૮૯ ॥

દંશેઃ વ્રઃ ॥ ૫ । ૨ । ૯૦ ॥

દંશ્ ધાતુને વર્તમાનકાળના અર્થમાં કરણ અર્થ હોય તો વ્ર પ્રત્યય
 થાય છે.

દશતિ અનયાં=દંશ્+ત્ર+આ=દંષ્ટ્રા—જે વડે ડાંખ મસૂય અથવા કરડાય તે દાઢ.

॥ ૫ । ૨ । ૯૦ ॥

ધાત્રી ॥ ૫ । ૨ । ૯૧ ॥

દ્વે અને ધાત્રુ ધાતુને કર્મ અર્થમાં વર્તમાનકાળ સૂચવાતો હોય તો જ પ્રત્યય થાય છે.

ઘયન્તિ યામ્ ધા+ત્ર+ઈ=ધાત્રી-જેને આળકો ધાવે છે-ધાત્રીમા-ધાઈમા અથવા દયતિ યામ્ ધા+ત્ર+ઈ=ધાત્રી-ઓપધમાટે વૈષ્ણો જેને ધારણ કરે છે તે ધાત્રી-આમલકી-આમળાનું વૃક્ષ ॥ ૫ । ૨ । ૯૧ ॥

જ્ઞાન-ઈચ્છા-અર્ચાર્થ-ગીત-શીલ્યાદિભ્યઃ ક્તઃ ॥ ૫ । ૨ । ૯૨ ॥

જ્ઞાનાર્થક ધાતુઓને, ઈચ્છાર્થક ધાતુઓને, અર્ચાર્થક ધાતુઓને તથા ધાતુપાઠમાં જિ નિશાનવાળા જે ધાતુઓ બતાવ્યા છે તે ધાતુઓને વર્તમાનકાળના અર્થમાં ત (ક્ત) પ્રત્યય થાય છે.

જ્ઞાનાર્થક— જ્ઞા+ત=જ્ઞાતઃ—રાજાં જ્ઞાતઃ—રાજાઓને જાણનારો.

ઈચ્છાર્થક— ઇષ્+ત=ઈષ્ઃ—રાજામ્ ઇષ્ઃ—રાજાઓને ઇષ્.

પૂજ્યાર્થક— પૂજ્+ઈ+ત=પૂજિતઃ—રાજાં પૂજિતઃ—રાજાઓને પૂજનારો.

જિનિશાનવાળા—મેયતિ ઇતિ મિદ્+ત=મિન્નઃ—ચિકાશવાળો. ધાતુ

“જિમિદાન્ સ્નેહને”

શીલાદિ—શીલયતિ ઇતિ=શીલ્+ઈ+ત=શીલિતઃ—શીલવાળો.

રક્ષતિ ઇતિ=રક્ષ્+ઈ+ત=રક્ષિતઃ—રક્ષણ કરનાર. ॥ ૫ । ૨ । ૯૨ ॥

उणादयः ॥ ५ । २ । ९३ ॥

ધાતુઓને વર્તમાનકાળના અર્થમાં ઉ (उण्) વગેરે પ્રત્યયો લાગે છે.

કરોતિ ઇતિ=ક્ર+उण्=કાર્+उ=કારુઃ—કરનારો-કારીગર

ઈદ્દે ઇતિ=ઈદ્+उ=ઈદ્ઃ—રતુતિ કરનારો.

॥ ૫ । ૨ । ૯૩ ॥

(उणादि नामन्) એક મોટું પ્રકરણ છે. તેનાં ૧૦૦૬ સૂત્રો છે. તે પ્રકરણ બૃહદ્વૃત્તિમાં આપેલું છે. વિસ્તારભયથી અમે અહીં આપતા નથી. આ પ્રકરણમાં ધાતુઓને વિવિધ પ્રત્યયો લગાડીને વિવિધ પ્રકારનાં નામો બનાવવાની રીત બતાવેલ છે. ઝંટલા સંસ્કૃત શબ્દો છે. તે બધાનો સંગ્રહ આ પ્રકરણમાં છે. સં.)

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની

સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિના પાંચમા અધ્યાયના કૃદંત પ્રકરણની

ગુજરાતીવૃત્તિ તથા વિવેચનનો બીજો પાઠ સમાપ્ત

(પંચમ અધ્યાય)

(તૃતીય પાઠ)

ભવિષ્યકાળ—

વત્સર્યતિ 'ગમી' આદિઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧ ॥

ગમી વગેરે શબ્દોને ભવિષ્યકાળમાં ઇન્, ઇન્ (ગિન્) પ્રત્યયો થયેલા છે.
ઇન્—ગમિષ્યતિ इति=ગમી, ગમી ગ્રામસ્-ગામ જનાર.

ગિન્—આગમિષ્યતિ इति=આગમી, આગમી ગ્રામસ્-ગામમાં આવનાર.

॥ ૫ । ૩ । ૧ ॥

વા હેતુસિદ્ધી ક્તઃ ॥ ૫ । ૩ । ૨ ॥

ધાતુને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે, જે ક્રિયાનો હેતુ સિદ્ધ થતો હોય તો.

મેઘસ્ત્વેદ્ વૃષ્ટઃ સંપન્નાઃ સંપત્સ્યન્તે વા શાલ્યઃ—જો મેઘ વરસ્યો તો શાલિ-
ચોખ્ખા-ઉત્પન્ન થઈ ગયા અથવા ઉત્પન્ન થશે.

સમ્+પદ્=પત્+ત+ન=સંપન્નાઃ, સમ્+પદ્=પત્+સ્યન્તે=સંપત્સ્યન્તે ॥ ૫ । ૩ । ૨ ॥

કષઃ અનિટઃ ॥ ૫ । ૩ । ૩ ॥

કષ્ટ અર્થમાં અને ગહન—દુષ્પ્રવેશ—અર્થમાં અનિટ્ રહેતા એવા કષ ધાતુને
ભવિષ્યકાળમાં ક્ત પ્રત્યય થાય છે. (જુઓ—૪ । ૪ । ૬૭ ।)

દુષ્પ્રવેશ એટલે પ્રવેશ કરવો કઠણ લાગે એવું રથાન—ધોર જંગલ અથવા
ધોર અંધકાર.

કષિષ્યતિ इति=કષ્+ત=કષ્મ્—કસશે—કસોટી કરે તે કષ્ટ.

કષિષ્યન્તિ इति=કષ્+ત+આ=કષઃ ક્ષિઃ તમસા—અંધકારથી ક્ષિષ્યો ગહન થશે.

કષિતાઃ શત્રવઃ—શત્રુઓને હણ્યા.—અહીં કષ્ટ અથવા ગહન અર્થ ન
હોવાથી ધાતુ સેદ્ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૩ । ૩ ॥

મવિષ્યન્તી ॥ ૫ । ૩ । ૪૬ ॥

ધાતુઓને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં 'ભવિષ્યન્તી' ના પ્રત્યયો લાગે.

આજના ચોવીશ કલાકમાં જે થવાનું છે તેને માટે ભવિષ્યકાળ વપરાય છે.

મુજ્+સ્યતે=મુક્+ષ્યતે=મોક્ષ્યતે—આજના ચોવીશ કલાકમાં ગમે ત્યારે જમશે.

॥ ૫ । ૩ । ૪ ॥

કતરઃ “ “ “ “ “ “ “ “ કયો જણ “
 કતમઃ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “ “
 ભિક્ષાં દાસ્યતિ—આમાં કિમ્ શબ્દનો પ્રયોગ નથી તેથી
 અને

કઃ પુરં યાસ્યતિ—કોણ નગરમાં જશે—આમાં પ્રશ્ન કરનારની ક્ષિપ્તિનો ભાવ
 નથી તેથી

આ બંને ઉદાહરણોમાં આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૩ । ૬ ॥

લિપ્સ્યસિદ્ધૌ ॥ ૫ । ૩ । ૧૦ ॥

જે વસ્તુ મેળવવાની છે એની દ્વારા કોઈ ક્ષણની સિદ્ધિ થતી જણાતી હોય
 તો ધાતુને લવિષ્યકાળના અર્થમાં વર્તમાનાના પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

યો ભિક્ષાં દદાતિ, દાસ્યતિ, દાતા વા સ સ્વર્ગલોકે યાતિ યાસ્યતિ યાતા વા—
 જે ભિક્ષા આપનાર છે, આપશે, આવતી કાલે આપશે તે સ્વર્ગલોકમાં જવાનો છે,
 જશે, આવતી કાલે જશે. ॥ ૫ । ૩ । ૧૦ ॥

પન્ચમ્યર્થદેતૌ ॥ ૫ । ૩ । ૧૧ ॥

જે અર્થમાં ધાતુને પંચમીના તુ તામ્ અન્તુ વગેરે પ્રત્યયો વપરાય છે તે
 અર્થની સિદ્ધિ થતી હોય તો ધાતુને લવિષ્યકાળના અર્થમાં વર્તમાનાના પ્રત્યયો
 વિકલ્પે થાય છે.

પંચમીના અર્થો આ પ્રમાણે છે—

૧ વિધિ—ક્રિયામાં પ્રેરણા.

૨ નિમંત્રણ—જે પ્રેરણા કર્યા પછી તે પ્રમાણે વર્તવામાં ન આવે તો
 પ્રાયશ્ચિત લેવું પડે તે પ્રેરણાનું નામ નિમંત્રણ.

૩ આમંત્રણ—જે પ્રેરણા કર્યા પછી કરવું કે ન કરવું કર્તાની ભરજી પર રહે
 તે પ્રેરણાનું નામ આમંત્રણ.

૪ અધીષ્ટ—સત્કારયુક્ત પ્રેરણા

૫ સંપ્રધારણ—સંપ્રશ્ન—‘હું આમ કરું’ તે સંપ્રધારણ.

૬ પ્રાર્થના—માગણી—‘હું આમ કરવા ઇચ્છું છું’ તે પ્રાર્થના.

૭ પ્રેષ—તિરસ્કારપૂર્વકની પ્રેરણા પ્રેષ.

૮ અનુજ્ઞા—સમ્મતિ.

૯ અવસર—કામનો યોગ્ય અવસર.

આ બધા પંચમ્યર્થોની સિદ્ધિ થવાનો હેતુ જણાતો હોય તો ધાતુને
 લવિષ્યકાળના અર્થમાં વર્તમાનાના પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

ઉપાધ્યાયસ્ત્વેદ આગચ્છતિ, આગમિષ્યતિ, આગન્તા વા અથ ત્વં સૂત્રમ્ અધીષ્વ-
ઉપાધ્યાય જો આવવાના છે, આવશે કે આવતી કાલે આવશે તો તું સૂત્રને બંધુજો.
આ પ્રયોગમાં આઠમા પંચમ્યર્થની સિદ્ધિનો હેતુ જણાય છે.

॥ ૫ । ૩ । ૧૧ ॥

સપ્તમી ચોર્ધ્વમૌહૃતિકે ॥ ૫ । ૩ । ૧૨ ॥

જે અર્થને સૂચવવા ધાતુ સાથે પંચમીના પ્રત્યયો વપરાય છે તે અર્થની સિદ્ધિ
માટેનો હેતુ એક મુહૂર્ત પહેલાં જણાતો હોય તો ધાતુને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં
વર્તમાનાના અને સપ્તમીના પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

ઋર્ધ્વ મુહૂર્તાદ્ ઉપાધ્યાયસ્ત્વેદ આગચ્છેત્ , આગચ્છતિ, આગન્તા આગમિષ્યતિ વા
અથ ત્વં તર્કમ્ અધીષ્વ-મુહૂર્ત પહેલાં ઉપાધ્યાય આવનાર હોય, આવે એમ હોય,
આવતી કાલે આવનાર હોય કે આજે આવનાર હોય તો તું તર્ક બંધુજો.

આ પ્રયોગમાં પણ આઠમા પંચમ્યર્થની સિદ્ધિનો હેતુ જણાય છે.

॥ ૫ । ૩ । ૧૨ ॥

ક્રિયાયાં ક્રિયાર્થાયાં તુમ્ ણકચ્ ભવિષ્યન્તી ॥ ૫ । ૩ । ૧૩ ॥

જે પ્રયોગમાં એક ક્રિયા માટે બીજી ક્રિયા થતી જણાતી હોય અર્થાત્ એક
ક્રિયા બીજી ક્રિયાના હેતુરૂપ જણાતી હોય ત્યાં પ્રથમ ક્રિયાસૂચક ધાતુને ભવિષ્ય-
કાળના અર્થમાં તુમ્ , ણક (ણકચ્) અને ભવિષ્યન્તોના પ્રત્યયો લાગે છે.

કર્તુ યાતિ-કરવા માટે જાય છે.

કારકઃ યાતિ-કરનારે ,, ,,

કરિષ્યામિ ઇતિ યાતિ-‘હું કરીશ’ માટે જાય છે.

ભિક્ષિણ્યે ઇતિ અસ્ય જટાઃ-‘ભિક્ષા ભાગીશ’ માટે એની જટા છે. આ
પ્રયોગમાં ભિખવાની ક્રિયામાં જટા હેતુરૂપ તો છે પણ તે ક્રિયારૂપ નથી.

ધાવતસ્તે પતિષ્યતિ વાસઃ-દોડતાં તારું કપડું પડી જશે.—અહીં પહેલી
કરવામાં આવતી દોડવાની ક્રિયા કપડું પડવા માટે કરવામાં આવતી નથી અર્થાત્
કપડું પડી જાય તે માટે કે કપડું પાડી નાખવા સારુ દોડનાર દોડતો નથી

॥ ૫ । ૩ । ૧૩ ॥

કમણઃ અણ ॥ ૫ । ૩ । ૧૪ ॥

જ્યાં એક ક્રિયા માટે બીજી ક્રિયા થતી જણાતી હોય ત્યાં કર્મ પછી આવેલા
ધાતુને ભવિષ્યકાળમાં અ (અણ) પ્રત્યય થાય છે.

૬

કુમ્ભં કરિષ્યામિ इति याति-कुम्भकारः याति 'कुं'ભ કરીશ' માટે અથવા કું'ભ કરવાનો છે તે સારુ કું'ભાર જાય છે. ॥ ૫ । ૩ । ૧૪ ॥

भाववचनाः ॥ ५ । ३ । १५ ॥

એક ક્રિયા માટે બીજી ક્રિયા થતી જણાતી હોય ત્યાં પહેલી ક્રિયાના સૂચક ધાતુને ભવિષ્યકાળના અર્થમાં ભાવવાચક પ્રત્યયો લાગે છે.

घञ्, क्ति અને अन-વગેરે પ્રત્યયો ભાવવાચક છે. આ પ્રત્યયોનું વિધાન હવે પછી બતાવવાનું છે.

घञ्-पच्+घञ्-अ=पाक-पाकाय याति- રાંધશે-રાંધવાનું છે-માટે જાય છે.

क्ति-पच्+क्ति-ति=पक्ति-पक्तये याति- " " "

अन-पच्+अन=पचन-पचनाय याति- " " " ॥ ૫ । ૩ । ૧૫ ॥

पद-रुज-विश-स्पृशः घञ् ॥ ५ । ३ । १६ ॥

पद्, रुज्, विश અને स्पृશ ધાતુઓને કર્તાના અર્થમાં ઘજ્ પ્રત્યય થાય છે. આ ઘજ્ પ્રત્યય વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એમ ત્રણે કાળનો સૂચક છે.

पद्यते, पस्यते, अपादि पेदे वा इति पादः-જે ગતિ કરે છે. જે આજે ગતિ કરનારો છે, આવતી કાલે ગતિ કરનારો છે, જેણે આજે ગતિ કરી અથવા જેણે ગઈ કાલે ગતિ કરી તેનું નામ પાદ-પગ.

रुजति इति रोगः-પીડા કરે તે રોગ. અહીં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ત્રણે કાળમાં પીડા કરે તે રોગ.

विशति इति वेशः-પ્રવેશ કરે તે વેશ. 'વેશ'ના ત્રણ અર્થો છે. વેશ્યાઓનું રહેઠાણ, જ્યાં વેશ અદલવાનો હોય તે સ્થાન-નેપથ્ય અને ઘર. અહીં પણ ત્રણે કાળનો અર્થ સમજવાનો છે.

स्पृशति इति स्पर्शः-સ્પર્શ. આ એક વિશેષ પ્રકારના વ્યાધિનું પણ નામ છે. અહીં ત્રણે કાળનો અર્થ સમજવાનો છે. ॥ ૫ । ૩ । ૧૬ ॥

सर्तैः स्थिर-व्याधि-बल-मत्स्ये ॥ ५ । ३ । १७ ॥

स्थिर, व्याधि, बल અને मत्स्य કર્તા હોય તેા સ્થ ધાતુને ઘજ્ થાય છે. स्त+अ (घञ्) सरति कालान्तरम् इति सार्+अ=सारः-જે કાળોત્તર સુધી સરતો રહે-લાંબો કાળ ટકે તે સાર-સ્થિર

अतीग्र+अ=अतीसार+अ=अतीसारः-વિશેષ પ્રકારનો વ્યાધિ-વારંવાર સરસર ઝાડા થવા કરવાનો એક વ્યાધિ છે જેનું બીજું નામ સંગ્રહણી છે.

स्त+अ=सार+अ=सारः-અળ.

વિ+સ+અ=વિસાર+અ=વિસાર:—માછડું ॥ ૫ । ૩ । ૧૭ ॥

ભાવ-અકર્ત્તો: ॥ ૫ । ૩ । ૧૮ ॥

ભાવ (ક્રિયા અથવા ધાત્વર્થ) અર્થને સૂચવતા અને કર્તા સિવાયના કારકના અર્થને સૂચવતા ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. આ ઘઙ્ પ્રત્યય કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ એ પાંચે કારકનો સૂચક છે. સંદર્ભ અનુસાર પ્રયોગોને અનુસરીને આ અર્થને સમજવાનો છે.

અહીંથી ૧૨૧મા સૂત્ર સુધીમાં જે જે પ્રત્યયો બતાવવાના છે તે એક તો ભાવ અર્થને સૂચવનારા છે તથા કર્તા સિવાયના ઉપર જણાવેલા પાંચ કારકના અર્થને પણ સૂચવનારા છે.

જ્યાં કોઈ વિશેષ અર્થ સૂચવ્યો ન હોય ત્યાં ભાવ અને અકર્તા અર્થ સમજવો.

ભાવ—પચનમ્-પચ્+અ=પાક-પાક:—રોધવું.

કર્મ—યં પ્રકુર્વન્તિ સઃ પ્ર+જા+કૃ+અ=પ્રાકાર-પ્રાકાર:—જેને લોકો કરે છે—બનાવે છે—ચણે છે તેનું નામ પ્રાકાર-કિસ્મો.

,,—દીયતે इति दा+अ-दाय-दाय: दत्त:—દેવામાં આવે તેનું નામ દાય. દાય-ભાગ-આપ્યો. ॥ ૫ । ૩ । ૧૮ ॥

इङ्: अपादाने तु टिद् वा ॥ ५ । ३ । १९ ॥

इङ્ ધાતુને ભાવ અર્થમાં અને કર્તા સિવાયના કારકના અર્થમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થાય છે. જ્યારે અપાદાનમાં ઘઙ્ થાય ત્યારે જ એ ઘઙ્ ને વિકલ્પે દ્વઘઙ્ સમજવો. દ નિશાનયુક્ત ઘઙ્વાળા શબ્દને નારીબનતિનો હો પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

ભાવ-અધીયતે અધિ+ઇ+ઘઙ્=અધ્યાય-અધ્યાય:—અધ્યાય-ભણવું.

કર્મ-યઃ અધીયતે સ અધ્યાય:—જે ભણાય તે અધ્યાય-ભણવાનું એક પ્રકરણ કે ભણવાના શાસ્ત્રનો એક ભાગ.

અપાદાન—ઉપ સમીપમ્ ઉપેય અધીયતે યસ્માત્ યઃ ઉપાધ્યાય:—ઉ+અ=આય-ઉપ+અધિ+જાય-ઉપાધ્યાય-જેની સામે આસીને-મેસીને-નોકે-વિદ્યાર્થીઓ-ભણે છે તે-ઉપાધ્યાય.

ઉપાધ્યાયો, ઉપાધ્યાયા-ભણાવનારો આ હોય તો ઉપાધ્યાયી કે ઉપાધ્યાયા—ઓઝણ. આ ઉપાધ્યાયની પત્ની જ ભણાવનારો હોય તો ઉપાધ્યાયાની ઓઝણ.

॥ ૫ । ૩ । ૨૦ ॥

શ્રી વાયુ-વર્ણ-નિવૃત્તે ॥ ૫ । ૩ । ૨૦ ॥

શૂ ધાતુને ભાવ અર્થમાં અને કર્તા સિવાયના કારકતા અર્થમાં વાયુ, વર્ણ-રંગ અને ઓઢવાના સાધનનો અર્થ સૂચવાતો હોય તો ઘણું પ્રત્યય થાય છે.

વાયુ-શ-શીયંતે ઔષધાદિભિઃ શારઃ ઔષધ વગેરે દ્વારા જેનો નાશ કરી શકાય તે શાર-વાયુ-વાયુનો વિકાર, -સારૈયો ઓઢકાર

વર્ણ-માલિન્યેન શીયંતે યઃ સઃ=શારઃ મલિનતા વડે જેને બગાડી શકાય તેવો વર્ણ તે શાર-કાબરચીતરો વર્ણ-રંગ.

નિવૃત્ત-નિવૃત્ત-નિવરણ-પ્રાવરણ અર્થાત્ ઓઢવાનું ગમે તે સાધન—

શીતાદિઉપદ્રવઃ યેન નિશીયંતે इति નિશારઃ-કંડ વગેરેનો ઉપદ્રવ જેવડે દૂર કરી શકાય તે નિશાર-ઓઢવાનું સાધન ॥ ૫ । ૩ । ૨૦ ॥

નિર-અમેઃ પૂ-લ્લવઃ ॥ ૫ । ૩ । ૨૧ ॥

નિર સાથે પૂ ધાતુને અને અભિ સાથે લ્હ ધાતુને ભાવ અને કર્તા સિવાયના કારકોના અર્થનો સૂચક ઘણું થાય છે.

ભાવ-નિષ્પૂયતે इति નિર+પૂ+અ-નિષ્ણાવ-નિષ્ણાવઃ-વાલ-ઝાદર-નામનું કઠોળ ધાન્ય

અભિલયતે इति અભિ+લ્હ+અ=અભિલાવ-અભિલાવઃ-કાપણી. ॥ ૫ । ૩ । ૨૧ ॥

રોઃ ઉપસર્ગાત્ ॥ ૫ । ૩ । ૨૨ ॥

ઉપસર્ગ સાથે રૂ ધાતુને ભાવ અને કર્તા સિવાયના કારકોના અર્થનો સૂચક ઘણું પ્રત્યય થાય છે.

સંહયતે-સંરવણમ્—સમ્+રૂ+અ=સંરાવઃ-અવાળ કરવો. ॥ ૫ । ૩ । ૨૨ ॥

મૂ-શ્રિ-અદઃ અલ્ ॥ ૫ । ૩ । ૨૩ ॥

ઉપસર્ગ સાથે મૂ, શ્રિ અને અદ્ ધાતુઓને ભાવ તેમ જ અકર્તાના અર્થમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે.

ભાવ—પ્રમવણમ્—પ્રમૂયતે—પ્ર+મૂ+અ-પ્રમવ-પ્રમવઃ-થવું.

આધાર અર્થ-સંશ્રીયતે લોકૈઃ યત્ર સઃ-સં+શ્રિ+અ-સંશ્રય-સંશ્રયઃ-જ્યાં લોકો આશરો લે તે-સંશ્રય-રહેવાનો આધાર.

વિશેષેણ અદનમ્-વિ+અદ્-અસ+અ-વિઘસ-વિઘસઃ-વિશેષ ખાવું.

ભાવ:-ભાવ (ઘજ્ઞ) }
 શ્રાય:-આશ્રય કરવો (,,) } આ ત્રણે પ્રયોગમાં ઉપસર્ગ નથી તેથી આ
 ઘાસ:-ખાવું (,,) } નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૨૩ ॥

ન્યાદ: નવા ॥ ૫ । ૩ । ૨૪ ॥

નિ સાથે અદ્ ધાતુ હોય તો ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં અદ્ સાથે ન્યાદ ૩૫ વિકલ્પે થાય છે.

ન્યાદ: } ન્યદનમ્-નિ+અદ્+અ=-ન્યાદ:-નિરંતર ખાવું
 નિષસ: } „-નિષસમાં અદ્તુ ઘસ ૩૫ થયેલ છે „ ॥ ૫ । ૩ । ૨૪ ॥

સમ્-નિ-વિ-ઉપાદ્ યમ: ॥ ૫ । ૩ । ૨૫ ॥

સમ્, નિ, વિ અને ઉપ સાથે યમ્ ધાતુને ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં અદ્ વિકલ્પે થાય છે.

સંયમનમ્=સંયમ:, સંયામ:-સંયમ.

નિયમનમ્=નિયમ:, નિયામ:-નિયમ.

વિયમનમ્=વિયમ:, વિયામ:-એક વાંલ કે વામ-આ દોરકું એક વાંલ લાંબું છે.

ઉપયમનમ્=ઉપયમ:, ઉપયામ:-પરણુપું-કન્યાનો સ્વીકાર. ॥ ૫ । ૩ । ૨૫ ॥

ને: નદ-ગદ-પઠ-સ્વન-ઋણ: ॥ ૫ । ૩ । ૨૬ ॥

નિ સાથે નદ્, ગદ્, પઠ્, સ્વન, અને ઋણ ધાતુઓને અદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

નિનદનમ્-નિ+નદ્+અ=નિનદ:, નિનાદ:-અવાજ

નિગદનમ્-નિ+ગદ્+અ=નિગદ: નિગાદ:-,,

નિપઠનમ્-નિ+પઠ્+અ=નિપઠ:, નિપાઠ:-,,

નિસ્વનનમ્=નિ+સ્વન્+અ=નિસ્વન:, નિસ્વાન:-,, એક જાતનું વાદ્ય-નિશાન કંઠે.

નિક્કળનમ્=નિ+ઋણ્+અ=નિક્કળ:, નિક્કાળ:-અરપઠ અવાજ ॥ ૫ । ૩ । ૨૬ ॥

વૈળે ઋણ: ॥ ૫ । ૩ । ૨૭ ॥

ઉપસર્ગ સાથે કળ્ ધાતુને ‘વીણાનો અવાજ’ અર્થ હોય તો અદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

પ્રઋણનમ્=પ્ર+ઋણ્+અ=પ્રઋણ:, પ્રઋણ: વીણાવા:-વીણાનો અવાજ.

પ્રકાળ: શુદ્ધલસ્ય-પુરુષના કંઠોરાનો અથવા લોહની સાંકળનો અવાજ-

અહીં ‘વીણાનો અવાજ’ અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૨૭ ॥

યુવર્ણ-ઘૃ-દ-વશ-રણ-ગમ્-ઋદ્-ગ્રહઃ ॥ ૫ । ૩ । ૨૮ ॥

इ वर्णांत, उ वर्णांत અને કીર્ધઃ ઋ કારાંત ધાતુઓને તેમ જ ઘૃ, દ, વશ-
रण, गम् અને ग्रह् ધાતુઓને અલ્પ પ્રત્યય થાય છે.

इवर्णीत—

इ-चि-चयनम्=चयः—संश्रद्ध

इ-की-कयणम्=कयः—अरीहवुं

उवर्णीत—

उ-रु-रवणम्=रवः—अवान

ऊ-लू-लवनम्=लवः—लवदेश-थोडा भाग

कृ-क-कीर्यते-करः-कर-राजदेय भाग,

वृ-व्रियते इति-वरः-वर

दृ-आदरणम्-आदरः—आदर

वश्-वशनम्-वशः—धृष्टि, अंत

रण्-रणनम्-रणः—अवान

गम्-गमनम्-गमः—गमन

ग्रह्-ग्रहणम्-ग्रहः—अर्द्ध-સૂર્ય આદિ અર્ધ.

ઉપસર્ગ સાથે અથવા ઉપસર્ગ વગરના ધાતુઓને થયેલા પ્રત્યયોવાળાં નામોના જે અર્થો અહીં જણાવ્યા છે તે સિવાય બીજા અર્થો પણ થાય છે.

॥ ૫ । ૩ । ૨૮ ॥

वर्षादयः क्लीबे ॥ ५ । ३ । २९॥

વર્ષ વગેરે શબ્દો અલ્પ પ્રત્યયવાળા છે તથા નપુંસક લિંગમાં વપરાય છે.

वर्षम्=(-वृष्+अ)=वर्ष

भयम्=(भी+अ)=ભય ॥ ૫ । ૩ । ૨૯ ॥

सम्-उदः अजः पशौ ॥ ५ । ३ । ३० ॥

સમ્ તથા ઉત્ ઉપસર્ગ સાથે અજ્ ધાતુ આવ્યો હોય અને પશુ અર્થનો સંબંધ હોય તો અલ્પ પ્રત્યય થાય છે.

सम्+अज्+अ=समजः पशूनाम्-પશુઓનો સમૂહ

उद्+अज्+अ=उदजः ,, -પશુઓની પ્રેરણા

समाजः नृणाम्-માણુઓનો સમાજ.-અહીં પશુ અર્થનો સંબંધ નથી તેથી આ પ્રત્યય ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૩ । ૩૦ ॥

સુ-ગ્લહઃ પ્રજન-અક્ષે ॥ ૫ । ૩ । ૩૧ ॥

‘ગર્ભ’અહ્યુ’ અર્થ જણાતો હોય તો સુ ધાતુને તથા ‘અક્ષ-રમવાના પાસા’ અર્થ હોય તો ગ્લહ ધાતુને અલ્ થાય છે.

અહ્યુ અર્થવાળો ગ્લહ ધાતુ સ્વતંત્ર છે અથવા ‘પ્રહ્’ ધાતુના ‘ર’નો ‘લ’ કરવાથી ગ્લહ ધાતુ બની શકે છે.

ઉપસરણમ્-ગવામ્ ઉપસરઃ-ગર્ભ’ અહ્યુ કરાવવા માટે સાંદોનું ગાયો તરફ ગમન

ગ્લહનમ્-અક્ષાણામ્ ગ્લહઃ-પાસાનું અહ્યુ કરવું.

ઉપસારઃ મૃત્યૈ રાજામ્-નોકરી માટે રાજાઓ પાસે જવું-અહીં ‘પ્રજન’ અર્થ નથી.

ગ્લાહઃ પાદસ્ય-પગને પકડી રાખવો-અહીં ‘પાસાનું’ અહ્યુ અર્થ નથી

॥ ૫ । ૩ । ૩૧ ॥

પણે માને ॥ ૫ । ૩ । ૩૨ ॥

માન-માપ-અર્થ જણાતો હોય તો પળ ધાતુને અલ્ થાય છે.

પણમ્-પણઃ-સૂલપણકઃ-મૂળાની પણી

પાણઃ-સ્તુતિ-અહીં ‘માપ’ અર્થ નથી. ॥ ૫ । ૩ । ૩૨ ॥

સંમદ-પ્રમદૌ હર્ષે ॥ ૫ । ૩ । ૩૩ ॥

હર્ષ અર્થમાં સમ્+મદ્ અને પ્ર+મદ્ ધાતુઓને અલ્ થાય છે.

સંમદઃ સ્ત્રીણામ્-સ્ત્રીઓનો હર્ષ

પ્રમદઃ „ - „ „

સંમાદઃ-સંમાદ-ધેલછા

પ્રમાદઃ-પ્રમાદ

આ બંને પ્રયોગોમાં ‘હર્ષ’ અર્થ નથી તેથી અલ્ ન થયો.

॥ ૫ । ૩ । ૩૩ ॥

હનઃ અન્તર્ધન-અન્તર્ધનૌ દેશે ॥ ૫ । ૩ । ૩૪ ॥

અન્તર્ શબ્દ પછી આવેલા હન ધાતુને અલ્ થાય છે અને હન નો ઘન તથા ઘન થઈ જાય છે જે દેશ અર્થ જણાતો હોય તો.

અન્તર્+હન+અ=અન્તર્ધનઃ, અન્તર્ધનઃ દેશઃ-કોઈ દેશનું નામ-વાહીક પ્રદેશોમાંનો એક વિશેષ પ્રદેશ

અન્તર્ધાતઃ-વચ્ચે ધાત કરવો. અહીં દેશ નથી.

॥ ૫ । ૩ । ૩૪ ॥

પ્રઘળ-પ્રઘાળૌ મૃદાંશૌ ॥ ૫ । ૩ । ૩૫ ॥

પ્ર સાથે હન્ ધાતુને અલ્ થાય છે. જે તૈયાર થયેલ શબ્દ દ્વારા 'ધરનો અમુક ભાગ' એવો અર્થ સૂચિત થતો હોય તો, અને અલ્ પ્રત્યય થામ ત્યારે હન્ ને બદલે ઘળ અને ઘાળ બોલાય છે.

પ્રઘળઃ અથવા પ્રઘાળઃ—દ્વારાલિન્દકઃ ખારણા પાસેનો એટલો.

પ્રઘાતઃ—રિવાજ. આ શબ્દ દ્વારા 'ધરનો ભાગ' એવો અર્થ સૂચિત થતો નથી તેથી અલ્ પ્રત્યય ન થયો.

॥ ૫ । ૩ । ૩૫ ॥

નિષ-ઉદ્ધ-સંઘ-ઉદ્ધન-અપઘન-ઉપઘન નિમિત-પ્રશસ્ત-ગણ- અત્યાધાન-અઙ્ગ-આસન્નમ્ ॥ ૫ । ૩ । ૩૬ ॥

નિમિત એટલે સઘન. જેમકે, વનમાં વૃક્ષો સઘન છે એટલે એક સરખી લંબાઈ પહોળાઈવાળાં વૃક્ષો. ખેતરમાં ઘઉં કે શાગ સઘન છે. એકવાની પછેડી સઘન છે. પહરેવાનું વસ્ત્ર સઘન છે—એક સરખી લંબાઈ અને પહોળાઈવાળું છે.

પ્રશસ્ત-વખાણુએણું અથવા વખાણુવા જોગ જણાય તે.

ગણુ-સમૂહ-જાતિયા-ટોળું-ઢગલો.

અત્યાધાન—જે આધાર ઉપર રાખીને—મુકીને લાકડું, લોહું તાંબું વગેરે છેદાય ધડાય કે છેડાય તે સાધન.

અંગ-શરીરનો કોઈ એક ભાગ-હાથ પગ વગેરે.

આસન્ન-પાસે નજીક અથવા પાસેનું કે નજીકનું.

નિષ શબ્દ નિમિત્ત અર્થમાં, ઉદ્ધ શબ્દ પ્રશસ્ત અર્થમાં, સંઘ શબ્દ સમૂહ અર્થમાં, ઉદ્ધન શબ્દ અત્યાધાન અર્થમાં, અપઘન શબ્દ શરીરનો કોઈ ભાગ-હાથ પગ વગેરે અર્થમાં અને ઉપઘન શબ્દ નજીક કે નજીકનું અર્થમાં વપરાય છે. જણાવેલા આ બધા શબ્દો અ(અલ્) પ્રત્યયવાળા છે.

નિ+હન્+અલ્-નિષા વૃક્ષાઃ, નિષાઃ શાલયઃ નિઘં બલ્લમ્, નિષાઃ કેશાઃ

ઉદ્+હન્+અલ્-ઉદ્ધમ્-પ્રશસ્તમ્ હન્ ધાતુનો ગતિ અર્થ પણ છે અને ગતિનો જ્ઞાન-જાણવું અર્થ પણ થાય છે તેથી ઉદ્ધ એટલે વખાણુવા લાયક જણાય તે

સમ્+હન્+અલ્-સંઘ-સંઘ

ઉદ્+હન્+અલ્-ઉદ્ધન એટલે અત્યાધાન

અપ+હન્+અલ્-અપઘન-શરીરનો હાથ પગ વગેરે કોઈ ભાગ

ઉપ+હન્+અલ્-ઉપઘન-પાસે-ગુહ્યવસ્ત્રમ્-ચુરુની પાસે પ્રાનોપવસ્ત્રમ્-ગામની પાસે વગેરે

ઉપર જણાવેલા બધા શબ્દો 'હન્' ધાતુ દ્વારા સાધેલા છે અને આદિના ત્રણ શબ્દોમાં હન્ નો ષ થયેલ છે, તે પછીના બે શબ્દોમાં હન્ નો ષન થયેલ છે અને એક ઉપસર્ગ શબ્દમાં હન્ નો ષન થાય છે.

જણાવેલા અર્થોમાં જ આ બધા શબ્દો વાપરી શકામ પણ બીજા કોઈ અર્થમાં ન વપરાય ॥ ૫ । ૩ । ૩૬ ॥

મૂર્તિ-નિચિત-અન્ને ષનઃ ॥ ૫ । ૩ । ૩૭ ॥

મૂર્તિ એટલે કંઈક પદાર્થ.

નિચિત-નિરંતર.

અન્ન-આન્ન-વાદળ-મેઘ.

ષન શબ્દ ઉપર જણાવેલા ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે અને હન્ ધાતુને અ- (અલ્) -પ્રત્યય લગાડીને ષન શબ્દને સાધેલ છે. આ શબ્દમાં હન્ ધાતુનો (ષન+અ) ષન થઈ ગયેલ છે.

ષનઃ પદાર્થઃ- પદાર્થ ધણ છે નક્કર છે અર્થાત્ કંઈક છે

ષનાઃ કેશાઃ-વાળ ષન છે-માથામાં નિરંતર વાળ છે-સર્વત્ર વાળ છે-ક્યાંય ટાલ નથી

ષનઃ-મેઘઃ-ઘન-મેઘ

॥ ૫ । ૩ । ૩૭ ॥

વિ-અયઃ-દ્રોઃ કરણે ॥ ૫ । ૩ । ૩૮ ॥

વિ, અયસ્ અને દ્રુ શબ્દ સાથે હન્ ધાતુને 'કરણ' અર્થનો સૂચક અ(અલ્) પ્રત્યય લાગે છે અને હન્ ધાતુનું ષન એવું રૂપાંતર થાય છે

વિ-વિહન્યતે તમઃ યેન સ વિઘનઃ-જે વડે અંધારું હણાય તે વિઘન-સૂર્ય કે ચંદ્ર વગેરે

જે વડે કાંઈ પણ હણાય તેને વિઘન કહેવાય

વિ+હન્+અલ્=વિઘનઃ

અયસ્-અયઃ હન્યતે યેન સ અયોઘનઃ-જે વડે લોટું વગેરે ધાતુ હણાય-ટીપાય તે અયોઘન-ધણ

અયસ્+હન્+અલ્=અયોઘનઃ

દ્રુ-દ્રુઃ હન્યતે યેન સ દ્રુઘનઃ-જે વડે વૃક્ષો વગેરે હણાય-છેદાય કે કપાય તે દ્રુઘન-કુહાડો

દ્રુ+હન્+અલ્=દ્રુઘનઃ

॥ ૫ । ૩ । ૩૮ ॥

સ્તમ્વાદ્ ઘ્રશ્ચ ॥ ૫ । ૩ । ૩૯ ॥

સ્તમ્બ શબ્દ પછી હન્ ધાતુને ‘કરણ’ના અર્થનો સૂચક અ(અલ્)-પ્રત્યય લાગે છે અને હન્ ને બદલે ઘ્ર તથા ઘન બોલાય છે.

સ્તમ્બઘ્રઃ ઘ્રઃ-જેનાવડે સ્તંબને-થડને-હણાય-તે સ્તમ્બઘ્ર-ધણ.

સ્તમ્બઘનઃ ઘનઃ-જેનાવડે સ્તંબને-થડને હણાય તે સ્તંબઘન-લાકડી.

॥ ૫ । ૩ । ૩૯ ॥

પરેઃ ઘઃ ॥ ૫ । ૩ । ૪૦ ॥

પરિ સાથે હન્ ધાતુને કરણ અર્થમાં અલ્ થાય છે અને હન્ નો ઘ થાય છે.

પરિહૃણ્યતે અનેન-પરિઘઃ પલિષો વા-અર્ગલા-આગળિયો-ભોગળ-આરણાં બંધ કરીને તેની પાછળ આડો ભીડાવી રાખવામાં આવે તે ભોગળ

॥ ૫ । ૩ । ૪૦ ॥

હઃ સમાહૃય-આહૃયૌ ઘૂત-નામ્નોઃ ॥ ૫ । ૩ । ૪૧ ॥

સમ્ અને આહ્ સાથે હા ધાતુને ઘૂત અર્થમાં અને એકલા આ(આહ્) સાથે હા ધાતુને નામ અર્થમાં અલ્ પ્રત્યય થાય છે અને હા નો હૃય થાય છે.

સમાહૃયઃ-પ્રાણિઘૂતમ્-પ્રાણીઓનો જુગાર-પ્રાણીઓ વડે રમાતો જુગાર

આહૃયઃ-સંજ્ઞા-નામ-દેવદત્તાહૃયઃ-દેવદત્ત નામનો ॥ ૫ । ૩ । ૪૧ ॥

નિ-અભિ-ઉપ-વેઃ વાઃ ચ ઉત્ ॥ ૫ । ૩ । ૪૨ ॥

નિ, અભિ, ઉપ અને વિ સાથે હા ધાતુને ભાવ અને અકર્તા અર્થમાં અલ્ થાય છે અને અલ્ થવા સાથે હા નો ‘વા’ નો ઉ થાય છે.

નિ+હા+અલ્ } =નિહવઃ ૨૫ધા

નિ+હુ+અલ્ }

અભિહવઃ-૨૫ધા

ઉપહવઃ- , ,

વિહવઃ- , ,

॥ ૫ । ૩ । ૪૨ ॥

આહઃ યુદ્ધે ॥ ૫ । ૩ । ૪૩ ॥

આહ્ સાથે હા ધાતુને યુદ્ધ અર્થ હોય તો ભાવ અને અકર્તા અર્થમાં અલ્ થાય છે અને અલ્ થવા સાથે હાનો ‘વા’ નો ઉ થઈ જાય છે

આહવઃ-યુદ્ધમ્- યુદ્ધ

॥ ૫ । ૩ । ૪૩ ॥

આહાવો નિપાનમ્ ॥ ૫ । ૩ । ૪૪ ॥

આહ સાથે હા ધાતુને ભાવ અને અકર્તા અર્થમાં અલ્ થાય છે અને હાનો દ્વાવ થઈ જાય છે એ નિપાન-પશુ વગેરેને પાણી પીવાનો જલાધાર-હવાડો-અર્થ હોય તો.

આહાવઃ વીનામ્-પક્ષીઓને પાણી પીવાનો હવાડો-નિપાન—નવાણુ

॥ ૫ । ૩ । ૪૪ ॥

માવે અનુપસર્ગાત્ ॥ ૫ । ૩ । ૪૫ ॥

ઉપસર્ગ સિવાયના હા ધાતુને કેવલ ભાવ અર્થમાં અલ્ થાય છે અને હા ના 'વા' નો ઉ થઈ જાય છે એટલે 'હા' નો હુ બની જાય છે. (હ+વા=હુ+વ=હુ)

હા-હુ+અલ્=હવઃ-રૂપર્થા.

હાયઃ-રૂપર્થા—અહીં કર્મ અર્થ છે } આ બંને ઉદાહરણોમાં આ નિયમ

આહાયઃ-,, - અહીં ઉપસર્ગ છે }

ન લાગે.

॥ ૫ । ૩ । ૪૫ ॥

હનઃ વાં વધૂ ચ ॥ ૫ । ૩ । ૪૬ ॥

ઉપસર્ગ સિવાયના હન્ ધાતુને ભાવ અર્થમાં અલ્ વિકલ્પે થાય છે, અને અલ્ થવા સાથે હન્નો વધ થઈ જાય છે.

અલ્-હનનમ્-વધઃ-વધ

અલ્ ન થયો ત્યારે ઘઙ્-ઘાતઃ-વધ

॥ ૫ । ૩ । ૪૬ ॥

વ્યધ-જપ-મદ્ભ્યઃ ॥ ૫ । ૩ । ૪૭ ॥

ઉપસર્ગ વગરના વ્યધ, જપ અને મદ્ ધાતુઓને ભાવ અર્થમાં તથા અકર્તા અર્થમાં અલ્ થાય છે.

વ્યધઃ-તાડન કરવું

જપઃ-જાપ

મદઃ-મદ

॥ ૫ । ૩ । ૪૭ ॥

નવા વવળ-યમ-હસ-સ્વનઃ ॥ ૫ । ૩ । ૪૮ ॥

ઉપસર્ગ સિવાયના કળ, યમ, હસ અને સ્વન્ ધાતુઓને ભાવ તથા અકર્તા અર્થમાં અલ્ વિકલ્પે થાય છે.

અલ્-

ઘઙ્-

કળઃ,

કાળઃ-અરેપટ અવાજ

યમઃ, યામઃ-યમ, નિયમ, જપ, સંયમ, પ્રહર વગેરે.

હસઃ, હાસઃ-હસવું

સ્વનઃ, સ્વાનઃ-અવ્યક્ત અવાજ

॥ ૫ । ૩ । ૪૮ ॥

ઘાહઃ રુ-પ્લોઃ ॥ ૫ । ૩ । ૪૯ ॥

આ ઉપસર્ગ સાથે રુ તથા પ્લ ધાતુને ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં
અ-(અલ્)-પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે

અલ્-આ+હ+અ=આરવઃ-અવાજ અલ્ ન થાય ત્યારે ઘજ્ થાય

આ+પ્લ+અ=આપ્લવઃ પાણીમાં ડુબકી મારવી,

ઘજ્-આ+હ+અ=ઘારાવઃ-અવાજ, રાવ

આ+પ્લ+અ=આપ્લાવઃ ડુબકી

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૪૯ ॥

વર્ષવિદને અવાદ્ ગ્રહઃ ॥ ૫ । ૩ । ૫૦ ॥

અવ ઉપસર્ગ સાથે ગ્રહ ધાતુને 'વરસાદનું વિદ્ન' અર્થ જણાય તો ભાવ
અને અકર્તાના અર્થમાં અલ્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે

અવ+ગ્રહ+અ=અવગ્રહઃ

અવ+ગ્રહ+અ=અવગ્રાહઃ } =વરસાદમાં વિદ્ન-વરસાદને રોકી રાખવો

અવગ્રહઃ અર્થસ્ય-વૈદિક સંકેત પ્રમાણે એટલે અર્થ પ્રમાણે અવગ્રહ પદોનો
વિભાગ અથવા જૈન સંકેત અનુસારે પદાર્થનું અવગ્રહરૂપ સામાન્ય જ્ઞાન. આ
પ્રયોગમાં 'વરસાદનું વિદ્ન' એવો અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૫૦ ॥

પ્રાત્ રાશિ-તુલાસૂત્રે ॥ ૫ । ૩ । ૫૧ ॥

'રાશ' (બળદની રાશ) અર્થનો તથા 'ત્રાજવાનાં પાંગરાં' અર્થનો સંબંધ
હોય તો ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં પ્ર સાથે ગ્રહ ધાતુને અલ્ પ્રત્યય
વિકલ્પે લાગે છે.

પ્ર+ગ્રહ+અ=પ્રગ્રહઃ

પ્ર+ગ્રહ+અ=પ્રગ્રાહઃ } બળદ વગેરેની રાશ અથવા ત્રાજવાના પદ્ધાનું

પાંગરું અથવા ઘોડિયાનું પાંગરું

॥ ૫ । ૩ । ૫૧ ॥

વૃગો વસ્ત્રે ॥ ૫ । ૩ । ૫૨ ॥

'વસ્ત્રવિશેષ' અર્થનો સંબંધ હોય તો ભાવ અને અકર્તા અર્થમાં પ્ર
સાથે વૃઘ ધાતુને અલ્ વિકલ્પે થાય છે.

પ્રવરઃ, પ્રાવારઃ-ઓઢવાનું વસ્ત્ર

પ્રવરઃ યતિઃ-ઉત્તમ સાધુ.-અહીં વસ્ત્ર અર્થ નથી. ॥ ૫ । ૩ । ૫૨ ॥

ઉદઃ શ્રેઃ ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૩ ॥

ઉત્ સાથે શ્રિ ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં અલ્લ વિકલ્પે થાય છે.

ઉત્+શ્રિ+અલ્-ઉચ્છ્રાયઃ, ઉચ્છ્રાયઃ-અબ્યુદય, ઊચાર્ષ. ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૩ ॥

યુ-પૂ-દ્રોઃ ઘઙ્ ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૪ ॥

ઉત્ સાથે યુ, પૂ અને દ્રુ ધાતુઓને ભાવ અને અકર્તામાં ઘઙ્ થાય છે.

ઉચાર્ષ:-વિશેષ મિશ્રણ

ઉત્પાવ:-વિશેષ પવિત્રતા

ઉદ્ગ્રાવ:-ચિંતા, ઉપદ્રવ-ઉદ્ગ્રાવે

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૪ ॥

ગ્રહઃ ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૫ ॥

ઉત્ સાથે ગ્રહ ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં અ-ઘઙ્ થાય છે.

ઉદ્ગ્રાહ:-ઉધરણી.

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૫ ॥

નિ-અવાત્ શાપે ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૬ ॥

નિ અને અવ સાથે ગ્રહ ધાતુને શાપ અર્થે જણાતો હોય તો ભાવ અને અકર્તામાં ઘઙ્ થાય છે.

નિગ્રાહઃ, અવગ્રાહઃ વા તે જાત્મ. ॥ મૂચાત્-હે બુદ્ધી તને શાપ હો

નિગ્રહઃ ચૌરસ્ય ચોરનો નિગ્રહ-ચોરને બંધનમાં નાખવો-અહીં શાપ અર્થ નથી.

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૬ ॥

પ્રાત્ લિપ્સાયામ્ ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૭ ॥

પ્ર સાથે ગ્રહ ધાતુને લિપ્સા-મેળવવાની ઈચ્છા-અર્થે જણાતો હોય તો ભાવ અને અકર્તામાં ઘઙ્ થાય છે.

પાત્રપ્રગ્રાહેણ ચરતિ પિન્ડપાતાર્થો મિશ્રુઃ-પાત્ર લઈને લિક્ષા માટે ભિક્ષુ ફરે છે.

સુવઃ પ્રગ્રહઃ શિષ્યસ્ય-શિષ્ય યજ્ઞમાં વપરાતું પાત્ર ગ્રહણ કરે છે. અહીં લિપ્સા

અર્થ નથી તેથી ઘઙ્ ન થયે

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૭ ॥

સમો મુષ્ટો ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૮ ॥

સમ્ સાથે ગ્રહ ધાતુને મુષ્ટિ અર્થનો સંબંધ જણાતો હોય તો ભાવ તથા અકર્તામાં ઘઙ્ થાય છે.

સંગ્રાહો મલ્લસ્ય-મલ્લની મુષ્ટિની પકડ અથવા મલ્લની મુઠીની દલ્તા-મળખૂતાર્થ.

સંગ્રહઃ શિષ્યસ્ય-શિષ્યનો સંગ્રહ-અહીં મુષ્ટિ અર્થ નથી તેથી ઘઙ્ ન થાય.

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૫૮ ॥

યુ-દુ-દ્રોઃ ॥ ૫ । ૩ । ૫૯ ॥

સમ્ સાથે યુ, દુ અને દ્ર ધાતુઓને ભાવ તેમજ અકર્તામાં ઘઙ્ થાય છે.
સંયાવઃ—સારું મિશ્રણ.

સંદાવઃ—અગ્નિ, સંતાપ.

સંદ્રાવઃ—સારી રીતે ઝરવું

॥ ૫ । ૩ । ૫૬ ॥

નિયથ અનુપસર્ગાદ્ વા ॥ ૫ । ૩ । ૬૦ ॥

ઉપસર્ગ સિવાયના ની ધાતુને અને યુ, દુ, દ્ર ધાતુઓને ઘઙ્ વિકલ્પે થાય છે.

નયઃ, નાયઃ—નય (જૈન પરિભાષાનો), નાય એટલે લઈ જવું.

યવઃ, યાવઃ—જવ, મિશ્રણ.

દવઃ, દાવઃ—દાવાનલ.

દ્રવઃ, દ્રાવઃ—ઝરવું, પ્રવાહી

પ્રગયઃ સ્નેહ—અહીં ની ધાતુ સાથે ઉપસર્ગ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૬૦ ॥

વા ઉદઃ ॥ ૫ । ૩ । ૬૧ ॥

ઉત્ સાથે ની ધાતુ હોય તો ઘઙ્ વિકલ્પે થાય છે.

ઉન્નયઃ, ઉન્નાયઃ—ઉન્નતિ.

॥ ૫ । ૩ । ૬૧ ॥

અવાત્ ॥ ૫ । ૩ । ૬૨ ॥

અવ સાથે ની ધાતુને ઘઙ્ થાય છે.

અવનાયઃ—અવન, અવનતિ.

॥ ૫ । ૩ । ૬૨ ॥

પરેઃ ઘૂતે ॥ ૫ । ૩ । ૬૩ ॥

પરિ સાથે ની ધાતુને ઘૂત—જુગાર—અર્થ જલ્યાતો હોય તો ઘઙ્ થાય છે.

પરિણાયેન શારીર હન્તિ—આરે આજુએ ફરવાડે સોગડીઓને મારે છે.

પરિણયઃ અસ્યાઃ—આ કન્યાનો પરિણય—વિવાહ—અહીં ઘૂત અર્થ નથી. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૫ । ૩ । ૬૩ ॥

મુવઃ અવજ્ઞાને વા ॥ ૫ । ૩ । ૬૪ ॥

પરિ સાથે મૂ ધાતુને અવજ્ઞાન એટલે નિરસ્કાર અર્થ જલ્યાતો હોય તો ઘઙ્ વિકલ્પે થાય છે.

પરિભાવઃ, પરિમવઃ—પરિભાવ—અનાદર—તિરસ્કાર.

પરિભવઃ-ચારે કોર હોવું-અહીં અવગ્તાન અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.
॥ ૫ । ૩ । ૬૪ ॥

યજ્ઞે ગ્રહઃ ॥ ૫ । ૩ । ૬૫ ॥

પરિ સાથે ગ્રહ ધાતુને યજ્ઞ સાથે સંબંધ રાખતો અર્થ હોય તો ઘઙ્ થાય છે.
પૂર્વપરિગ્રાહઃ-યજ્ઞની વેદીનું ગ્રહણ કરવું.

પરિગ્રહઃ અર્થસ્ય-અર્થનો પરિગ્રહ-અહીં યજ્ઞ સંબંધી અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.
॥ ૫ । ૩ । ૬૫ ॥

સમ્-સ્તોઃ ॥ ૫ । ૩ । ૬૬ ॥

સમ્ સાથે સ્તુ ધાતુને યજ્ઞ સંબંધી અર્થ હોય તો ઘઙ્ થાય છે.
સ્તુવન્તિ અત્ર ઇતિ સંસ્તાવઃ છન્દોગાનામ્-વેદપાઠીઓ ભેગા થઈને જ્યાં સ્તુતિ કરે તે સ્થાનનું નામ.
॥ ૫ । ૩ । ૬૬ ॥

પ્રાત્ સ્તુ-દ્રુ-સ્તોઃ ॥ ૫ । ૩ । ૬૭ ॥

પ્ર ઉપસર્ગ સાથે સ્તુ, દ્રુ અને સ્તુ ધાતુઓને ઘઙ્ થાય છે.

પ્રસ્તવનમ્ પ્રસ્તાવઃ-પાનો આવવો.

પ્રદ્રૂયતે-પ્રદાવઃ-વધારે કરવું.

પ્રસ્તૂયતે-પ્રસ્તાવઃ-પ્રસ્તાવ-પ્રસંગ

॥ ૫ । ૩ । ૬૭ ॥

અયજ્ઞે સ્ત્રઃ ॥ ૫ । ૩ । ૬૮ ॥

યજ્ઞ સંબંધી અર્થ ન હોય તો પ્ર સાથેના સ્ત્ર ધાતુને ઘઙ્ થાય છે.

પ્રસ્તારઃ-પથારો-વિસ્તાર.

ર્ષિષ્પ્રસ્તરઃ-ડાભનો પથારો-અહીં યજ્ઞ સંબંધી અર્થ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.
॥ ૫ । ૩ । ૬૮ ॥

વેઃ અશ્વન્દે પ્રથને ॥ ૫ । ૩ । ૬૯ ॥

શ્વન્દવિસ્તાર સિવાયના વિસ્તાર અર્થમાં વિ સાથેના સ્ત્ર ધાતુને ઘઙ્ થાય છે.

વિસ્તારઃ પટસ્ય-કપડાનો ફેલાવ.

નૃણસ્ય વિસ્તરઃ-ધાસનું જાદન-જાણું-અહીં વિસ્તાર અર્થ નથી.

વાક્યવિસ્તરઃ-વાક્યનો-શબ્દોનો વિસ્તાર-અહીં શ્વન્દવિસ્તાર અર્થ છે.
આ જાને ઉદાહરણમાં આ નિયમ ન લાગ્યો.
॥ ૫ । ૩ । ૬૯ ॥

છન્દોનામ્નિ ॥ ૫ । ૩ । ૭૦ ॥

છંદના નામ સાથે એટલે ગાયત્રી વગેરે છંદનાં સંજ્ઞાવાચક નામો સાથે સંબંધ ધરાવતા વિ સાથે સ્તૃ ધાતુને ઘજ્ થાય છે.

વિષ્ઠારપદ્ધત્કિ:-છંદનું નામ છે.

॥ ૫ । ૩ । ૭૦ ॥

શ્રુ-શ્રોઃ ॥ ૫ । ૩ । ૭૧ ॥

વિ સાથે શ્રુ અને શ્રુ ધાતુઓને ઘજ્ થાય છે.

વિક્ષાવ:-છીંક

વિશ્રાવ:-જાતજાતનું સાંભળવું.

॥ ૫ । ૩ । ૭૧ ॥

નિ-ઉદઃ ગ્રઃ ॥ ૫ । ૩ । ૭૨ ॥

નિ અને ઉત્ સાથે ગ ધાતુને ઘજ્ થાય છે.

નિગાર:-ગળી જવું.

ઉદ્ગાર:-ઓઠકાર.

॥ ૫ । ૩ । ૭૨ ॥

કિરઃ ધાન્યે ॥ ૫ । ૩ । ૭૩ ॥

ધાન્ય અર્થ સાથે સંબંધ રાખતા નિ અને ઉત્ સાથેના ગ ધાતુને ઘજ્ થાય છે.

નિકાર:-ધાન્યનો ઢગલો.

ઉત્કાર:-ધાન્યનો ઢગલો.

ફલનિકર:-ફળનો ઢગલો-અહીં ધાન્ય અર્થ નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૭૩ ॥

નેઃ વુઃ ॥ ૫ । ૩ । ૭૪ ॥

ધાન્ય અર્થ સાથે સંબંધ રાખતા નિ સાથેના વૃ (પાંચમા તથા નવમા ગણના) ધાતુને ઘજ્ થાય છે.

નીવારા:-ત્રીહય:-વિશેષ પ્રકારના ચોખા.

॥ ૫ । ૩ । ૭૪ ॥

ઇણઃ અબ્રેષે ॥ ૫ । ૩ । ૭૫ ॥

અબ્રેષ-શાસ્ત્રમાં જાણાવેલી અને લોકમાં પ્રચલિત એવી મર્યાદાથી ચલિત ન થવું એવા-અર્થવાળા નિ પછીના ઇણ (બીજા ગણના) ધાતુને ઘજ્ થાય છે.

નિ+ઇ+ઘજ્=ન્યાય:-ન્યાય-મર્યાદાનું અનુસરણ.

નિ+ઇ+અજ્-ન્યયમ્ ગતઃ ચૌરઃ-ચૌર મર્યાદાને ઓળંગી ગયો-અહીં અબ્રેષ અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૭૫ ॥

પરેઃ ક્રમે । ૫ । ૩ । ૭૬ ॥

પરિપાઠી અથવા ક્રમપૂર્વક વારો એવા અર્થ સાથે સંબંધ રાખતા પરિ સાથેના ઇષ્ ધાતુને ઘજ્ થાય છે.

પરિ+ઇ+ઘજ્=પરિ+એ+અ=પરિ+આય્+અ=પર્યાય્+અ=પર્યાયઃ, તવ પર્યાયઃ શોક્તુમ્-તારો આવોનો વારો છે.

પર્યાયઃ ગુરોઃ-ગુરુનો અતિક્રમ-આશાતના-અહીં ક્રમ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૭૬ ॥

વિ-ઉપાત્ શીઙ્ઃ ॥ ૫ । ૩ । ૭૭ ॥

‘વારો’ અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતા વિ અને ઉપ સાથેના શીઙ્ ધાતુને ઘજ્ થાય છે.

વિ+શી+અ=વિશૈ+અ=વિશાયઃ-તવ રાજવિશાયઃ-રાજા પાસે સૂવાનો તારો વારો છે.

ઉપ+શી+અ=ઉપશૈ + અ=ઉપશાયઃ-મમ રાજોપશાયઃ-રાજા પાસે સૂવાનો મારો વારો છે.

વિશયઃ-સૂત્રું-અહીં વારા પ્રમાણે સૂવાનો અર્થ નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૫ । ૩ । ૭૭ ॥

હસ્તપ્રાપ્યે ચેરસ્તેયે ॥ ૫ । ૩ । ૭૮ ॥

ચોરીના અર્થ સાથે સંબંધ નહીં ધરાવતા અને હસ્તપ્રાપ્ય-જમીન ઉપર ઊભા ઊભા હાથે મેળવી શકાય-એવી વસ્તુના અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતા ચિ ધાતુને ઘજ્ થાય છે.

પુષ્પપ્રચાયઃ-હાથ વડે ઊભા ઊભા ફૂલને ચૂંટવાં.

પુષ્પપ્રચયં કરોતિ વૃક્ષાગ્રે-ઝાડની ટોચ ઉપર જઈને ફૂલને ભેગાં કરે છે-અહીં હસ્તપ્રાપ્ય અર્થ નથી.

સ્તેયેન પુષ્પપ્રચયં કરોતિ-ચોરી વડે ફૂલને ચૂંટે છે.

આ બે ઉદાહરણોમાં આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૭૮ ॥

ચિત્તિ-દેહ-આવાસ-ઉપસમાધાને કશ્વાદેઃ ॥ ૫ । ૩ । ૭૯ ॥

ચિત્તિ-અગ્નિવિશેષ અથવા અગ્નિને રાખવાનું સ્થાન, દેહ-શરીર, આવાસ-હેઠાણ-મઠ, અને ઉપસમાધાન-ઉપરાઉપરી દગલો કરવો-આ ચાર અર્થમાં ચિ

૭

ધાતુને ઘજ્ થાય છે અને ઘજ્ થવા સાથે જ નો ક થઈ જાય છે. ચીયતે इति
चित્તિ:-યરામાં અગ્નિવિશેષ અથવા અગ્નિનો આધાર.

ચિત્તિ-આ+ચિ+ઘજ્=આ+કૈ+અ=આકાય:-આકાયમ્ અગ્નિ ચિન્વીત-યરાના
વિશેષ ભેદરૂપ અગ્નિનો સંગ્રહ કરે.

દેહ-ચિ+ઘજ્=કૈ+અ=કાય: શરીરમ્-કાય-શરીર.

આવાસ-નિ+ચિ+ઘજ્=નિ+કૈ+અ=નિકાય:-ઋષિનિકાય:-ઋષિનું રહેઠાણ.

ઉપસમાધાન-નિ+ચિ+ઘજ્=નિ+કૈ+અ+નિકાય:-ગોમયનિકાય: ઉપરાઉપરી નાખેલા
છાણનો ઢગલો

॥ ૫ । ૩ । ૭૯ ॥

સહ્વે અનૂર્ધ્વે ॥ ૫ । ૩ । ૮૦ ॥

જેમાં ઉપરાઉપરી ઢગલા જેવું ન હોય એવા પ્રાણીસમુદાયના અર્થ
સાથે સંબંધ ધરાવતા ચિ ધાતુને ઘજ્ થાય છે અને ઘજ્ થવા સાથે ધાતુના
ચ નો ક થઈ જાય છે.

તાર્કિકનિકાય:-તાર્કિકોનો સમૂહ.

સારસમુચ્ચય:-સાર-સાર વસ્તુઓને એકઠી કરવી-આમાં સંબંધ અર્થ નથી,
તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સૂકરનિચય:-સૂકરોને-હુઝરોને-ઉપરાઉપરી ખડકમાં છે-અહીં ઉપરાઉપરી
ખડકવાનો અર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૫ । ૩ । ૮૦ ॥

માને ॥ ૫ । ૩ । ૮૧ ॥

માન-આટલી સંખ્યા અથવા આટલું પ્રમાણ-એ અર્થ જણાતો હોય તો
કોઈ પણ ધાતુને ઘજ્ થાય.

નિરૂ+પૂ+અ=નિષ્પાવ:-૬૬: નિષ્પાવ:-એક વાલ સોનું વગેરે અથવા એક
સૂપડા જેટલું ધાન્ય વગેરે.

સમ્+ગ્રહ+અ=સંગ્રાહ:-સમિતસંગ્રાહ:-સમિતનો સંગ્રહ-સમિતની એક સુદી

નિરૂ+ચિ+અ=નિશ્ચય:-અહીં માન અર્થ નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

૫ । ૩ । ૮૧ ॥

સ્થાદિભ્યઃ કઃ ॥ ૫ । ૩ । ૮૨ ॥

સ્થા વગેરે ધાતુઓને ક (ક) પ્રત્યય લાગે છે.

ઉત્+સ્થા+અ=ઉત્થ:-આજ્ઞાનામ્ ઉત્થાનમ્-આજ્ઞા વર્તે-ઉંદરોનો બરાવો થયો
છે.

પ્ર+સ્થા+અ=પ્રસ્થ:-માપ.

પ્ર+પા+અ+આ=પ્રપા-પરખ.

॥ ૫ । ૩ । ૮૨ ॥

દિવતઃ અથુઃ ॥ ૫ । ૩ । ૮૩ ॥

ધાતુપાઠમાં જે ધાતુ 'હ' નિશાનવાળો હોય તે ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં અથુ પ્રત્યય લાગે છે.

વેપ+અથુઃ=વેપથુઃ-કંપનું.

૫ । ૩ । ૮૩ ॥

દિવતઃ ત્રિમક્ તત્કૃતમ્ ॥ ૫ । ૩ । ૮૪ ॥

ધાતુપાઠમાં જે ધાતુ 'હ' નિશાન વાળો છે તે ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં ત્રિમક્ થાય છે, જે ધાતુને ત્રિમક્ પ્રત્યય લગાડ્યો હોય એ ધાતુના 'અર્થથી કરેલું' એવો અર્થ હોય તે.

પચ્+ત્રિમક્=પાકેત કૃતમ્ પક્ત્રિમમ્-પકાવેલું.

યાચ્+ત્રિમક્=યાચનેન કૃતમ્ યાચિત્રિમમ્-માગીને કરેલું. ॥ ૫ । ૩ । ૮૪ ॥

યજિ-સ્વપિ-રક્ષિ-યત્તિ-પ્રચ્છઃ નઃ ॥ ૫ । ૩ । ૮૫ ॥

યજ્, સ્વપ્, રક્ષ, યત્ અને પ્રચ્છ ધાતુઓને ભાવ અને અકર્તામાં ન પ્રત્યય થાય છે.

યજ+ન=યજ્+અ=યજઃ-યજ

સ્વપ્+ન=સ્વપ્ઃ-સ્વપ્ન

રક્ષ્+ન=રક્ષઃ-રક્ષણ

યત્+ન=યત્નઃ-પ્રયત્ન

પ્રચ્છ—પ્રશ્ન+ન=પ્રશ્નઃ-‘શ’ માટે જુઓ ॥ ૪ । ૧ । ૧૦૮ ॥

॥ ૫ । ૩ । ૮૫ ॥

વિચ્છઃ નહ્ ॥ ૫ । ૩ । ૮૬ ॥

વિચ્છ ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં નહ્ થાય છે. વિચ્છ ગતૌ.

વિચ્છ્+ન=વિશ્+ન=વિશ્નઃ-પ્રવેશ ‘શ’ માટે જુઓ ॥ ૪ । ૧ । ૧૦૮ ॥

॥ ૫ । ૩ । ૮૬ ॥

ઉપસર્ગાદ્ દઃ કિઃ ॥ ૫ । ૩ । ૮૭ ॥

ઉપસર્ગ સાથે દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓને ભાવ અને અકર્તામાં ઇ (કિ) પ્રત્યય થાય છે.

આ+દા+ઇ=આદિઃ-આરંભ.

નિ+ધા+ઇ=નિધિઃ-ભંડાર.

॥ ૫ । ૩ । ૮૭ ॥

વ્યાપ્યાદ આધારે ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૮૮ ॥

કર્મ પછી આવેલા દા સંજ્ઞાવાળા ધાતુઓને આધાર અર્થમાં ૬ (કિ) પ્રત્યય થાય છે.

જલ+ધા+इ=जलधिः-સમુદ્ર

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૮૮ ॥

અન્તર્ધિઃ ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૮૯ ॥

અન્તર્ પછી આવેલા ધાતુ ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં ૬ (કિ) પ્રત્યય થાય છે. અન્તર્+ધા+इ=अन्तर्धिः-અન્તર્ધાન થવું-અદૃશ્ય થવું-છુપાઈ જવું.

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૮૯ ॥

અભિવ્યાપ્તૌ ભાવે અન-જિન્ ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૯૦ ॥

અભિવ્યાપ્તિ-વિશેષ ફેલાવું-એ અર્થ જણાતો હોય તો ધાતુને ભાવ અર્થમાં અન અને જિન્ પ્રત્યયો થાય છે.

અન-સમ્+રુ+અન=સંરવણમ્-અવાજનો ફેલાવ-આરે આજુનો ધોંધાટ.

જિન્-સમ્+રુ+इन्-સંરાવિન્=સંરાવિણમ્-અવાજનો ફેલાવ-આરે આજુનો ધોંધાટ.

સંરાવઃ-અવાજ થવો-અહીં અભિવ્યાપ્તિ અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૯૦ ॥

સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૯૧ ॥

ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં ધાતુને સ્ત્રીલિંગસૂચક તિ (ક્તિ) પ્રત્યય થાય છે અને એ શબ્દ નારીજાતિમાં વપરાય છે.

કૃતિઃ-કરવું.

કારઃ-કરવું. અહીં સ્ત્રીલિંગ અર્થ નથી તેથી તિ ન લાગતાં ઘજૂ પ્રત્યય થયેલ છે.

॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૯૧ ॥

‘શ્રુ’-આદિભ્યઃ ॥ ૫ ॥ ૩ ॥ ૯૨ ॥

ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં શ્રુ આદિ ધાતુઓને સ્ત્રીલિંગ સૂચક તિ (ક્તિ) થાય છે અને એ શબ્દ નારીજાતિમાં વપરાય છે.

ક્તિ-શ્રુ+તિ=શ્રુતિઃ-સાંભળવું.

સં+પદ્+તિ=સંપત્તિઃ-સંપત્તિ.

વિવપ્-પ્રતિ+શ્રુ =પ્રતિશ્રુત્-પડ્યો.

સં+પદ્=સંપત્-સંપત્તિ, સંપદા જુઓ પા૧૧૬૧

નોંધ—ઉપરના ૯૧મા સૂત્રથી શ્રુતિ, સંપત્તિ વગેરે સિદ્ધ થાય છે છતાં આ સૂત્ર એ માટે કથું છે કે, ‘આ સૂત્રે અતાવેલા ક્તિ પ્રત્યયની સાથે પા૧૧૧૬ સૂત્રના નિયમ વડે બીજા પ્રત્યયો પશ્ય થાય’ તેથી અતિશ્રુત અને સંપત્ત એવા ક્વિપ્ વાળાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે.

॥ ૫ । ૩ । ૯૨ ॥

સમ્+ઇ+આસુગઃ ॥ ૫ । ૩ । ૯૩ ॥

સમ્ સાથે ઇન્ ધાતુ અને આહ સાથે સુગ ધાતુને ભાવ તથા અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક ક્તિ ધર્મ જાય છે.

સમ્+ઇ+તિ=સમિતિ:—યુદ્ધ તથા સમિતિ—સાવધાની જેમકે, ધર્મિસમિતિ.

આ+સુ+તિ=આસુતિ:—મદ્ય અનાવવાની ક્રિયા. ॥ ૫ । ૩ । ૯૩ ॥

સાતિ-હેતિ-યૂતિ-જૂતિ-જ્ઞપ્તિ-કીર્તિઃ ॥ ૫ । ૩ । ૯૪ ॥

સાતિ, હેતિ, યૂતિ, જૂતિ, જ્ઞપ્તિ અને કીર્તિ—આ અઘા શબ્દો ભાવ અને અકર્તામાં ક્તિ પ્રત્યયવાળા છે. આ અઘા શબ્દો નારીજાતિમાં વપરાય છે.

સાતિ:—સંબંધ. હેતિ:—અન્ન. યૂતિ:—સંપર્ક. જૂતિ:—ગતિ. જ્ઞપ્તિ:—જ્ઞાપન. કીર્તિ:—કીર્તિ. ॥ ૫ । ૩ । ૯૪ ॥

ગા-પા-પચો ભાવે ॥ ૫ । ૩ । ૯૫ ॥

ગા, પા અને પચ્ ધાતુઓને ભાવઅર્થમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક ક્તિ થાય છે.

સમ્+ગા+તિ=સંગીતિ:—મૃગ શાસ્ત્રપાઠને ગાવો —બીદ્ધોની સંગીતિ પ્રસિદ્ધ છે પ્ર+પા+તિ=પ્રપીતિ:—વધારે પીવું.

પચ્+તિ=પક્તિ:—રોંધવું. ॥ ૫ । ૩ । ૯૫ ॥

સ્થો વા ॥ ૫ । ૩ । ૯૬ ॥

સ્થા ધાતુને ભાવઅર્થમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક ક્તિ વિકલ્પે થાય છે.

પ્ર+સ્થા+તિ=પ્રસ્થિતિ:—પ્રસ્થાન અથવા આ+સ્થા=આસ્થા—આસ્થા—શ્રદ્ધા

॥ ૫ । ૩ । ૯૬ ॥

આસિ-અટિ-વ્રજ્-યજઃ ક્યપ્ ॥ ૫ । ૩ । ૯૭ ॥

આસ, અટ, વ્રજ્ અને યજ્ ધાતુઓને ભાવમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક ક્યપ્ થાય છે.

આસ+ય+આ=આસ્યા—એસવું.

અટ+ય+આ=અટ્યા—ફરવું.

વ્રજ્+ય+આ=વ્રજ્યા—જવું.

યજ્+ય+આ=યજ્યા—મદ્ય અથવા પૂજા.

॥ ૫ । ૩ । ૯૭ ॥

મૃગઃ નામ્નિ ॥ ૫ । ૩ । ૯૮ ॥

મૃ ધાતુને ભાવમાં સ્ત્રીજાતિસૂચક વચ્ચ થાય છે, જે એ નામ સંસાર-સૂચક હોય તો.

મરણમ્—મૃ+ય+આ=મૃત્યા-ભાડું કે પગાર-વેતન

મૃતિઃ—મરણપોષણ કરવું—અહીં નામ નથી પણ ક્રિયાનું સૂચન છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૩ । ૯૮ ॥

સમજ-નિપત્-નિષદ્-શીઙ્-સુગ્-વિદિ-ચરિ-મન્-ઇળઃ ॥ ૫ । ૩ । ૯૯ ॥

સમ્ સાથે અજ ધાતુને, નિ સાથે પત્, નિ સાથે ષદ્ તથા, શીઙ્, સુગ્, વિદ્ (બીજે ગણ), ચર, મન્ તથા ઇળ્—આ બધા ધાતુઓને ભાવ અને અકર્તામાં સંસાર અર્થ જણાતો હોય તો સ્ત્રીલિંગસૂચક વચ્ચ થાય છે.

સમ્+અજ્+ય+આ=સમજ્યા-સભા.

નિ+પત્+ય+આ=નિપત્યા—પરલોકમાં સુખ મળે એ માટે પહાડ પરથી મરવા માટે પડવું.

નિ+ષદ્++ય+આ=નિષદ્યા—દુકાન

શી+ય+આ=શય્+યા=શય્યા—શય્યા.

સુ+ય+આ=સુત્યા—સોમરસનું પાત્ર.

વિદ્+ય+આ=વિદ્યા—વિદ્યા.

ચર+ય+આ=ચર્ચી—રીત.

મન્+ય+આ=મન્યા—જે નાડીને લીધે માણસ વિચાર કરી શકે છે કે અવબોધ મેળવી શકે છે એવી ગળા પાસેની નાડી.

ઇ+ય+આ=ઇત્યા—ગમનનું સાધન શિબિકા

સમ્+અજ્-સંવૃત્તિઃ—સારું ગમન અહીં નામ નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૩ । ૯૯ ॥

કૃગઃ શઃ ચ વા ॥ ૫ । ૩ । ૧૦૦ ॥

કૃ ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક શ વિકલ્પે થાય છે અને વચ્ચ પણ થાય છે.

શ—કૃ+અ+આ=ક્રિયા કરવું.

વચ્ચ—કૃ+ય+આ=કૃયા—,

ક્તિ—કૃ+તિ=કૃતિઃ—,

॥ ૫ । ૩ । ૧૦૦ ॥

मृगया-इच्छा-याचना-तृष्णा-कृपा-भा-श्रद्धा-

अन्तर्धा ॥ ५॥ ३॥ १०१ ॥

મૃગયા, ઇચ્છા, યાચ્છા, તૃષ્ણા, કૃપા, મા શ્રદ્ધા, અન્તર્ધર્મા-આ બધા શબ્દો નારીજાતિમાં વપરાય છે.

મૃગિ+શ=મૃગયા-શિકાર-અહીં ભાવ અને અકર્તા અર્થમાં પ્રત્યય છે.

इष+श=इच्छा-प्रेक्षा-अर्ही' भाव अर्थમાં प्रत्यय છે.

याचू+न=याच्वा-यायन-अही भाव अने अकर्ता अर्थभो प्रत्यय छे.

तृष्+न=तृष्णा-तृप्त्वा ।

59

$$\text{कृप्} + \text{अङ्} = \text{कृपा} - \frac{1}{2} \text{५।}$$

22

भा+अच्=भा-तेज् ११

22

भ्रद्+धा+अङ्-भ्रद्धा-भ्रद्ध।

29

अन्तर+धा-अङ्=अन्तर्धा—अंतर्धानं थवुं , ॥ ५ । ३ । १०१ ॥

परेः सु-चरेः यः ॥ ५ । ३ । १०२ ॥

પરિ સાથે સુ અને ચરૂ ધાતુને ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં સ્ત્રીલિંગ-સંયુક્ત ય પ્રત્યય થાય છે.

परि-सृ-य-आ=परिसर्या-गमन करवुं.

परि-चर-व-भा=परिचर्या-सेवा-सुश्रूषा. ॥ ५ । ३ । १०२ ॥

वा अट्टाद्यात् ॥ ५ । ३ । १०३ ॥

યહ પ્રત્યયવાળા અદ્ધ ધાતુને ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં સ્ત્રીલિંગમૂલ્યક
ય વિકલ્પે થાય છે.

अटाद-य-आ=अटाट्या-भूय आथडेवुं, वारंवार आथडेवुं अथवा

बटाद-अ-आ-अटाद- " " शुभो. सूत्र १०५मुं.

11 4 1 3 1 903 10

जागुः अश्व ॥ ५ । ३ । १०४ ॥

જાગૃ ધાતુને ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અ અને ય પ્રત્યયો થાય છે.

अ-जागृ-अ-आ=जागरा-गर्ग२५

य-जागृ-य-आ=जागर्या-,, ॥ ५ । ३ । १०४ ॥

શંસિ-પ્રત્યયાત્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૦૫ ॥

શંસ ધાતુને અને જેને છેડે પ્રત્યય છે એવા ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અ થાય છે.

અ-

પ્ર-શંસ-અ-આ=પ્રશંસા-પ્રશંસા.

ગુ-આય-અ-આ=ગોપાયા-રક્ષણુ.

॥ ૫ । ૩ । ૧૦૫ ॥

ક્ત-ઇટઃ ગુરોઃ વ્યજ્ઞનાત્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૦૬ ॥

જે ધાતુને ક્ત પછી ઇટ આવે છે એવો ધાતુ જો ગુરુ અક્ષરવાળો અને વ્યંજનાંત હોય તો એવા ધાતુને ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અ પ્રત્યય થાય છે.

ઈહ-જ-આ=ઈહા-એષ્ટા, ઈચ્છા.

સ્થિતિઃ-દીલુ-થવું-અહીં ક્ત પછી ઇટ નથી.

સ્ફૂર્તિઃ-રક્ષર્તિ-અહીં ગુરુ અક્ષર નથી, સ્ફુર ધાતુ હ્રસ્વ જવાળો છે.

સંશોતિઃ-સંશય-અહીં વ્યંજનાંત નથી.

આ ત્રણ ઉદાહરણોમાં આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૩ । ૧૦૬ ॥

ષિતઃ અઙ્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૦૭ ॥

ધાતુપાઠમાં જે ધાતુઓ ષ નિશાનવાળા છે તે ધાતુઓને ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અ પ્રત્યય થાય છે.

પચ્+અ+આ=પચા-રાંધવું.

જ+અ+આ=જર્+અ+આ=જરા-ધડપણુ.

॥ ૫ । ૩ । ૧૦૭ ॥

મિદાદયઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૦૮ ॥

મિદા વગેરે શબ્દોમાં ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અ પ્રત્યય થયેલો છે.

મિદ્-અ-આ=મિદા-ભેદવું.

છિદ્-અ-આ=છિદા-છેદવું.

॥ ૫ । ૩ । ૧૦૮ ॥

મીષિ-ભૂષિ-ચિન્તિ-પૂજિ-કથિ-કુમ્બિ-ચર્ચિ-

સ્પૃહિ-તોલિ-દોલિભ્યઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૦૯ ॥

મીષ, ભૂષ, ચિન્ત, પૂજ, કથ, કુમ્બ, ચર્ચ, સ્પૃહ, તોલ તથા દોલ-આદિ ધાતુઓને ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અહ પ્રત્યય થાય છે.

મીષ્+અ+આ=મીષા-ભય.

મૂષ્+અ+આ=મૂષા-શીભા.

ચિન્ત્+અ+આ=ચિન્તા-ચિંતા.

પૂજ્+અ+આ=પૂજા-પૂજા.

કથ્+અ+આ=કથા-કથા.

કુમ્બ્+અ+આ=કુમ્બા-યરાને ફરતી મળખત વાડ.

ચર્ચ્+અ+આ=ચર્ચા-ચર્ચા.

સ્પૃહ્+અ+આ=સ્પૃહા-સ્પૃહા-છંછા.

તોલ્+અ+આ=તોલા-તુલા-સરખામણી-તુલના અથવા તોળવાનું તાળવું

દોલ્+અ+આ=દોલા-હીંચકો

॥ ૫ । ૩ । ૧૦૯ ॥

ઉપસર્ગાદ્ આતઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૦ ॥

ઉપસર્ગ પછી આવેલા આકારાંત ધાતુઓને ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અડ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઉપ+દા+અ+આ=ઉપદા-ભેટ.

॥ ૫ । ૩ । ૧૧૦ ॥

णि-वेत्ति-आस-अन्थ-घट्-वन्देः अनः ॥ ५ । ३ । १११ ॥

પ્રેરક ણિ વાળા ધાતુ, વિદ્ (ખીન્ને ગણુ), આસ્, અન્થ્, ઘટ્ અને વન્દ્ ધાતુઓને ભાર અને અકર્તાના અર્થમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અન પ્રત્યય થાય છે.

કારયતિ ઇતિ=ક્રુ+ણિ+કાર્+અન+આ=કારણા-કરોવવું.

વિદ્+અન+આ=વેદના-વેદના.

આસ્+અન+આ=આસના-ખેસવું.

અન્થ્+અન+આ=અન્થના-શૈથિલ્ય

ઘટ્+અન+આ=ઘટના-સંઘર્ષ.

વન્દ્+અન+આ=વન્દના-વંદના.

॥ ૫ । ૩ । ૧૧૧ ॥

इष अनिच्छायाम् ॥ ५ । ३ । ११२ ॥

છંછા અર્થ ન હોય તો ઇષ્ ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અન પ્રત્યય થાય છે.

અનુ+ઈષ્=અન્વેષ્+અન+આ=અન્વેષણા-અન્વેષણુ-તપાસ

ઈષ્ટિઃ-છંછા-અહીં છંછા અર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૧૧૨ ॥

પરિ-અધેઃ વા ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૩ ॥

પરિ અને અધિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા અનિચ્છ્ય અર્થના ઇષ્ ધાતુને લાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અન પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પરિ+ઇષ્=પર્યેષ્+અન+આ=પર્યેષણા-શેધિવું અથવા પરિ+ઇષ્=પરીષ્+તિ=પરીષ્ટિઃ
અધિ+ઇષ્=અધ્યેષ્+અન+આ=અધ્યેષણા-સતકારપૂર્વકની ક્રિયા અથવા અધિ+
ઇષ્=અધીષ+તિ=અધીષ્ટિઃ- ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૩ ॥

ક્રુધ્-સંપદાદિભ્યઃ કિપ્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૪ ॥

ઉપસર્ગ સિવાયના ક્રુધ્ વગેરે ધાતુઓને અને સમ્ વગેરે ઉપસર્ગ સાથેના વદ્ વગેરે ધાતુઓને લાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક કિવ્પ થઈ જાય છે.

ક્રુધ્+કિવ્પ્=ક્રુત્-ક્રોધ.

યુધ્+કિવ્પ્=યુત્-યુદ્ધ.

સં+પદ્+કિવ્પ્=સંપત્-સંપત્તિ.

વિ+પદ્+કિવ્પ્=વિપત્-વિપત્તિ.

॥ ૫ । ૩ । ૧૧૪ ॥

મી-આદિભ્યઃ વા ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૫ ॥

મી વગેરે ધાતુઓને લાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક કિવ્પ વિકલ્પે થાય છે.

મી+કિવ્પ્=મીઃ-ભય અથવા મી+તિ=મીતિઃ

હ્રી+કિવ્પ્=હ્રીઃ-લજ્જા અથવા હ્રી+તિ=હ્રીતિઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૫ ॥

વ્યતિહારે અનીહાદિભ્યઃ જઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૬ ॥

ઈહ આદિ ધાતુઓ સિવાયના તમામ ધાતુઓને ક્રિયાવ્યતિહાર અર્થ હોય તો લાવમાં સ્ત્રીલિંગસૂચક જ (જ) પ્રત્યય થાય છે. ક્રિયાવ્યતિહાર એટલે પરસ્પર એક-બીજાની ક્રિયા.

વિ+આ+અવ+ક્રોશ+અ+ઈ=વ્યાવક્રોશી-સામસામે આક્રોશ કરવો.

વ્યતીહા-સામસામી એષ્ટા.

વ્યતીક્ષા-સામસામે જ્ઞેયું.

આ અને પ્રયોગોમાં ઈહ આદિ ધાતુ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૩ । ૧૧૬ ॥

નઃ અનિઃ શાપે ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૭ ॥

નજ્ પછી આવેલા ધાતુને શાપ અર્થ જણાતો હોય તો ભાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અનિ પ્રત્યય થાય છે.

ન+જન+અનિ=અજનનિઃ તે મૂયાત્-તારો જન્મ ન થાયો અર્થાત્ તારો જન્મ થવો નહોતો જોઈતો.

ઋતિઃ પટસ્ય-કપદું ન કરવું-અહીં શાપ અર્થ નથી તેથી આ નિમમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૭ ॥

ગ્લા-હા-જ્યઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૮ ॥

ગ્લા, હા અને જ્યા ધાતુઓને ભાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક અનિ પ્રત્યય થાય છે.

ગ્લા+અનિ=ગ્લાનિઃ-ગ્લાનિ

હા+અનિ=હાનિઃ-હાનિ

જ્યા+અનિ=જ્યાનિઃ-દાય, જરા, તુકશન-જાન-થવું ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૮ ॥

પ્રશ્ન-આખ્યાને વેજ્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૧૯ ॥

પ્રશ્ન જણાતો હોય અને તેનો ઉત્તર જણાતો હોય તો ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક ઇ (ઈજ્) વિકલ્પે થાય છે.

ક્ર+હન્=કાર+ઈ=કારિઃ—કાં કારિં, કારિકાં, ક્રિયાં, કૃત્યાં, કૃતિં વા અકાર્ષીઃ ? તે કઈ ક્રિયા કરી ?

સર્વાં કારિં, કારિકાં, ક્રિયાં, કૃત્યાં, કૃતિં વા અકાર્ષમ્—મેં બધી ક્રિયા કરી.

॥ ૫ । ૩ । ૧૧૯ ॥

પર્યાય-અર્હઃ ક્રઞ-ઉત્પત્તૌ ચ ણકઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૦ ॥

પર્યાય-પરિપાટી-વારો, અર્હ-યોગ્યતા, ક્રઞ-કરજ અને ઉત્પત્તિ પેદા થવું તથા પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર-આ બધા અર્થો જણાતા હોય તો ધાતુને ભાવ અને અકર્તામાં સ્ત્રીલિંગસૂચક ણક પ્રત્યય થાય છે.

પર્યાય-આસ+અક+આ=આસિકા-તમારો ભેસવાનો વારો છે,

શી+અક+આ=શાયિકા-ભવતઃ શાયિકા-તમારો સૂવાનો વારો છે.

અર્હ-મક્ષ+અક+આ=મક્ષિકા-અર્હસિ ત્વં હક્ષુમક્ષિકામ્-તું શેરડી ખાવાને યોગ્ય છે.

ક્રઞ-ક્ષણે હક્ષુમક્ષિકાં મે ધારયસિ—મારે માટે વખતસર હક્ષુમક્ષિકા-ખાવાની શેરડી-રાખી મૂકો.

ઉત્પત્તિ-શ્ચુભક્ષિકા ઉદપાદિ-ષ્ચુભક્ષિકા ઉત્પન્ન થઇ.

પ્રસન્ન-કાં કારિકામ્ અકાર્ષીઃ ?-તે કર્ત્ત કારિકા-ક્રિયા-કરી ?

ઉત્તર-સર્વા કારિકામ્ અકાર્ષમ્-મેં અધી કારિકા-ક્રિયા-કરી.

॥ ૫ । ૩ । ૧૨૦ ॥

નામ્નિ પુંસિ ચ ॥ ૫ । ૧ । ૧૨૧ ॥

તૈયાર થયેલ નામદ્વારા કોઇ વિશેષ સંજ્ઞા સૂચવાતી હોય તે ભાવ અને અકર્તાના અર્થમાં ધાતુને સ્ત્રીલિંગસૂચક અક(ળક) પ્રત્યય લાગે છે તથા તૈયાર થયેલ નામ પ્રયોગઅનુસાર પુલિંગમાં પણ વપરાય છે.

પ્રચ્છર્થતે અનયા-પ્ર+ચ્છર્દ્+ળક+આ=પ્રચ્છર્દિકા-રોગનું નામ છે.

શાલવૃક્ષઃ ભજ્યતે અસ્યામ્-શાલમજ્જ+ળક+આ=શાલમજ્જિકા-જે કીડામાં શાલનું વૃક્ષ ભંગાય તે કીડા-કીડાનું વિશેષ નામ છે.

ન રોચતે કિમપિ યસ્મિન્-અરુચ્+ળક=અરોચકઃ-અરુચિ નામનો રોગ જેમાં કોઇ ચીજ રુચે નહીં.

અરોચકઃ એ પુલિંગી પ્રયોગ છે.

॥ ૫ । ૩ । ૧૨૧ ॥

માવે ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૨ ॥

ભાવ અર્થમાં ધાતુને સ્ત્રીલિંગસૂચક ળક પ્રત્યય લાગે છે.

શી+ળક=શૈ+ઇક+આ=શાયિકા-સૂવું

॥ ૫ । ૩ । ૧૨૨ ॥

ક્લીબે ક્તઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૩ ॥

ભાવ અર્થમાં ધાતુને નપુંસકસૂચક ત (ક્ત) પ્રત્યય લાગે છે.

હસ+ઇ+ત=હસિતમ્-તવ હસિતમ્-તારું હાસ્ય

હાસઃ-હસનું. અહીં પુલિંગની વિવક્ષા છે તેથી ઘ્ઞ પ્રત્યય થયેલ હોવાથી નપુંસકલિંગસૂચક ક્ત પ્રત્યય નહીં લાગ્યો.

જે નામ ઘ્ઞ પ્રત્યયવાળું હોય છે તે પુલિંગમાં જ વપરાય છે.

॥ ૫ । ૩ । ૧૨૩ ॥

અનદ્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૪ ॥

ભાવ અર્થમાં ધાતુને નપુંસકસૂચક અન (અનદ) પ્રત્યય લાગે છે.

ગમ્+અન=ગમનમ્-જવું.

॥ ૫ । ૩ । ૧૨૪ ॥

યત્કર્મસ્પર્શાત્ કર્ત્તૃજ્ઞસુખં તતઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૫ ॥

જે ધાતુના જીવંત કે જડ કર્મરૂપ પદાર્થનો સ્પર્શ થવાથી કર્તાના સ્થૂલ દેહને સુખ થાય તે ધાતુને ભાવ અર્થમાં નપુંસકલિંગસૂચક અન (અનદ) પ્રત્યય લાગે છે.

પા+અન=પાનમ્-પયઃપાનં સુખમ્=પયપાનં કર્તાના દેહને સુખરૂપ છે.

ઉત્+સ્થા+અન=ઉત્થાનમ્-તુલિકાયાઃ ઉત્થાનમ્ સુખમ્—તળાઈની પથારીમાંથી બેઠવું બેઠનારના દેહને સુખરૂપ છે.

ઉપ+આસ+અન=ઉપાસનમ્-અગ્નિકુંડસ્ય ઉપાસનમ્ સુખમ્—અગ્નિકુંડ પાસે બેસીને તાપવું તો સુખરૂપ છે પણ અગ્નિનો સ્પર્શ સુખરૂપ નથી.

શિષ્યેણ ગુરોઃ સ્નાપનમ્-સ્નાપ્+અન=સ્નાપનમ્-શિષ્ય દ્વારા ગુરુને નવડાવવું. અહીં નવડાવવાથી શિષ્યરૂપ કર્તાના દેહને સ્પર્શસુખ નથી.

પરિ+ધ્વજ્જ+અન=પરિધ્વજ્જનમ્-પુત્રસ્ય પરિધ્વજ્જનમ્ સુખમ્—પુત્રને બેટવું એ સુખ તો છે પણ કર્તાના મનને સુખ છે, દેહને સુખરૂપ નથી.

મૃદ્+અન=મર્દ્+અન=મર્દનમ્-કણ્ટકાનાં મર્દનમ્-કાંટાઓને મસળવા—આ તો કર્તાને દુઃખરૂપ જ છે.

ઉપર જણાવેલ ઉપાસન, સ્નાપન, પરિધ્વજ્જન અને મર્દન એ ચારે શબ્દોમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

જે પ્રયોગોમાં આ નિયમ દ્વારા અન લાગેલ હોય તે પ્રયોગો પયઃપાનમ્ એમ સમાસરૂપે જ વાપરો શકાય પણ પચસઃ પાનમ્ એમ સમાસ વગર ન વાપરી શકાય, એ આ નિયમ દ્વારા લાગતા અન પ્રત્યયની ખાસ વિશેષતા છે,

॥ ૫ । ૩ । ૧૨૫ ॥

‘રમિ’આદિભ્યઃ કર્તરિ ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૬ ॥

રમ્ વગેરે ધાતુઓને કર્તાના અર્થમાં અન (અનટ્) પ્રત્યય લાગે છે.

રમતે इति રમ્+અન+ઈ=રમણી-રમણી સ્ત્રી.

રમતે इति રમ્+અન=રમણઃ-રમણ-સુંદર..

કમતે इति કમ્+અન+ઈ=કમની-કમની સુંદર સ્ત્રી. ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૬ ॥

કારણમ્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૭ ॥

ક્ર ધાતુને કર્તા અર્થમાં અન (અનટ્) પ્રત્યય લાગે છે અને અન પ્રત્યય લાગતાં ક્ર તું કાર્થર્થ જાય છે.

કરોતિ इति ક્ર+કાર્+અન=કારણમ્-કારણ-કરનારો. ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૭ ॥

‘મુજિ’—‘પતિ’ આદિભ્યઃ કર્મ-અપાદાને ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૮ ॥

મુજ્ વગેરે ધાતુઓને ‘કર્મ’ અર્થમાં અને પત્ વગેરે ધાતુઓને ‘અપાદાન’ અર્થમાં અન (અનટ્) પ્રત્યય લાગે છે.

કર્મ-મુજ્યતે इति-મુજ્+અન=મોજનમ્-ખાવા યોગ્ય વસ્તુ.

નિરચયેતે इति-નિર્+અદ્+અન-નિરદનમ્-

અપાદાન-પ્રપતતિ યસ્માત્ इति -પ્ર+પત્+અન-પ્રપતનઃ-જે સ્થાન ઉપરથી પડાય તે સ્થાન.

અપાદીયતે યસ્માત્ इति-અપ+દા+અન-અપાદાનમ્-કોઈ વસ્તુ જે ઠેકણેથી છુટી-ગુદી-પડે તે અપાદાન. ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૮ ॥

કરણ-આધારે ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૯ ॥

કરણુ અને આધાર અર્થમાં ધાતુને અન (અનટ્) પ્રત્યય લાગે છે.

કરણુ-૧૫યતે અનયા-ણ્+અન+ઈ=ણ્ણી-જે વડે તપાસ થાય તે એણી લિખ્યતે અનયા-લિખ્+અન+ઈ=લેખની-જે વડે લખાય તે લેખણુ.

આધાર-સક્તુ ધીયતે યસ્યામ્-સક્તુ+ધા+અન+ઈ=સક્તુધાની-જેમાં સાથવેા રખાય-મુકાય-તે ઠામ. ॥ ૫ । ૩ । ૧૨૯ ॥

પુંનામ્નિ ઘઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૩૦ ॥

કરણુ અને આધાર અર્થમાં ધાતુને અ (ઘ) પ્રત્યય લાગે છે.

તૈયાર થયેલ શબ્દ કોઈ નરજ્ઞતિવાળા પદાર્થનું નામ હોય તો.

કરણુ-દન્તાઃ છાયન્તે યેન-દન્ત+છદ્+અ-દન્તચ્છદઃ-હોઠનું વિશેષ નામ છે-જે વડે દાંત ઢંકાય તે દંતચ્છદ.

આધાર-ભૂત્ય કુર્વન્તિ યસ્મિન્-આ+કૃ+અ-આકરઃ-ખાણુ-લોકો જ્યાં આવીને ઠામ કરે તે આકર-મિડાતું અગર.

વિચીયતે અનયા વિ+ચિ+અન+ઈ=વિચયની-જેના વડે જુદું પડાય તે-આ શબ્દ નરજ્ઞતિનું નામ નથી તેથી ઘ પ્રત્યય ન લાગે

પ્રહીયતે યેન પ્ર+હ+અન-પ્રહરણઃ ઢળઃ-પ્રહરણ એટલે પ્રહાર કરવાનું ઢંડો વગેરે સાધન-આ કોઈ વિશેષ નામ નથી. ॥ ૫ । ૩ । ૧૩૦ ॥

ગોચર-સંચર-વહ-વ્રજ-વ્યજ-ખલ-આપણ-નિગમ-બક-ભગ-કષ-

આકષ-નિકષમ્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૩૧ ॥

ગોચર સંચર વહ વ્રજ વ્યજ ખલ આપણ નિગમ બક ભગ કષ આકષ અને નિકષ આ બધા શબ્દો નરજ્ઞતિવાળા ખાસ પદાર્થના નામરૂપ છે અને એ બધા શબ્દોમાં લાગેલો અ (ઘ) પ્રત્યય કરણુ તથા આધાર અર્થનો સૂચક છે.

આધાર-ગો-ચ્+ઘ=ગોચરઃ-આ પદાર્થ આંખનો વિષય છે-આંખને ગોચર છે. અહીં ગો શબ્દનો અર્થ ધંદ્રિય છે.

કરણુ- સમ્+ચર+અ=સંચર:-સંચર-શરીર

,, વહ+અ=વહ:-વહ એટલે બળદની ખાંધ

આધાર-વ્રજ+અ=વ્રજ:-ગાયોનો પ્રજ

કરણુ- વ્યજ્+અ=વ્યજ:-પંખો

આધાર- સ્વલ્+અ=સ્વલ:-ખળું-ધાન્યનું ખળું અથવા યુદ્ધનું મેદાન

,, આપણ+અ=આપણ:-આપણુ-દુકાન

,, નિ+ગમ્+અ=નિગમ:-નિગમ-નગર અથવા રસ્તો

કર્તા- વચ્+અ=વચ:-ચક એટલે બક નામનો દૈત્ય અથવા બગલો.

બહુલમ્-પા૧૧૨ના નિયમ વડે 'બક' શબ્દમાં થએલો પ્રત્યય 'કર્તા' અર્થનો સૂચક છે.

મજ્+અ=મગ: ભગ એટલે સ્ત્રીચિહ્ન. બહુલમ્ના નિયમને લીધે મગ શબ્દ મગ્ એમ નપુંસક લિંગમાં પણ વપરાય છે.

કષ્+અ=કષ: જે વડે ધાર કઢાય અથવા જે વડે કસ કઢાય તે કષ-સરાણુ અથવા કસોટીનો પત્થર

આ+કષ્+અ=આકષ:-આકષ ,,

નિ+કષ્+અ=નિકષ:-નિકષ ,, ॥ ૫ । ૩ । ૧૩૧ ॥

વ્યઙ્જનાદ્ ઘજ્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૩૨ ॥

વ્યંજનાંત ધાતુને કરણુના અને આધારના અર્થમાં જ (ઘજ્) પ્રત્યય લાગે છે જો તૈયાર થયેલ શબ્દ નરજાતિના કોઈ ખાસ નામનો સૂચક હોય તો.

વિદ્+અ=વેદ:-ઋગ્વેદ વગેરે વેદ-જે વડે જ્ઞાન થાય તે વેદ.

વિદ્ ધાતુ બાણુવા અર્થનો છે, તથા 'લાલ' અર્થનો અને વિચાર અર્થનો પણ છે. ॥ ૫ । ૩ । ૧૩૨ ॥

અવાત્ તૃ-સ્તભ્યામ્ ॥ ૫ । ૩ । ૧૩૩ ॥

અવ સાથે તૃ ધાતુને અને સ્તૃ ધાતુને નરજાતિનું કોઈ ખાસ નામ હોય તો કરણુ તથા આધાર અર્થમાં જ (ઘજ્) પ્રત્યય લાગે છે.

અવ+તૃ+અ=અવતાર:-અવતાર-નદીનો ધાર-વિશેષ નામ છે.

અવ+સ્તૃ+અ=અવસ્તાર:-ઓછાડ ॥ ૫ । ૩ । ૧૩૩ ॥

ન્યાય-આવાય-અધ્યાય-ઉઘાવ-સંહાર-અવહાર-આધાર-દાર-જારમ્

॥ ૫ । ૩ । ૧૩૪ ॥

ન્યાય આવાય અધ્યાય ઉઘાવ સંહાર અવહાર આધાર દાર અને જાર એ બધા

શબ્દોમાં કરણ અને આધારના અર્થમાં અ (ઘ્) પ્રત્યય લાગેલ છે. આ બધા શબ્દો નરન્નતિમાં વપરાય છે અને કોઇ ખાસ વિશેષ નામના સૂચક છે.

નિ+હ+અ=નિ+એ+અ=ન્યાય:—આય.

આ+ઐ+અ=આવાય: } વણકરની શાળા-જેમાં વણવાનું કામ થાય છે તે
આ+ઐ+અ=આવાય: } સ્થાન.

અધિ+હ+અ=અધિ+એ+અ=અધ્યાય:—પાઠશાળા-જેમાં ભણવાનું કામ થાય તે સ્થાન
ઉત્+યુ+અ=ઉદ્+યૌ+અ+ઉચ્ચાવ:—યજ્ઞપાત્ર.

સં+હ+અ=સંહાર:—પ્રત્યક્ષકાળ

અવ+હ+અ=અવહાર:—દરિદ્રાઈ ભયાનક પ્રાણી.

આ+ધૃ+અ=આધાર:—આધાર

દ+અ=દાર: } સ્ત્રી-દાર શબ્દ વિશેષતઃ બહુવચનમાં વપરાય છે
દારા: } છતાં કોઇ પ્રયોગમાં દારે એવું એકવચન પણ વપરાયેલ છે

જ+અ=જાર:—જાર પુરુષ

આ બધા શબ્દો ખાસ કોઇ વિશેષ અર્થના સૂચક છે ॥ ૫૧૩ ॥ ૧૩૪ ॥

ઉદક્કઃ અતોયે ॥ ૫૧૩ ॥ ૧૩૫ ॥

જેનો પાણી સાથે કોઇ સંબંધ નથી એવા ઉત્ સાથેના અઞ્ ધાતુને કરણ અને આધાર અર્થમાં અ (ઘ્) પ્રત્યય લાગવાથી ઉદક્ક શબ્દ બને છે. આ શબ્દ નરન્નતિમાં વપરાય છે. તથા આ શબ્દનો ખાસ કોઇ વિશેષરૂપ અર્થ સમજવાનો છે.

ઉદ્+અઞ્+અ=ઉદક્કઃ—તૈલોદક્કઃ } તેલ ભરવાનું ચામડાનું સાધન—કુડલો
ઘૃતોદક્કઃ } ઘી ,, ,, ,,

ઉદક+ઉદઞ્ચન:—ઉદકોદઞ્ચન:—પાણી ભરવાનું સાધન.

આ પ્રયોગમાં ‘અઞ્’ ધાતુનો સંબંધ ‘પાણી’ સાથે છે માટે ઉદક્ક એવો પ્રયોગ ન થયો પણ ઉદઞ્ચન એવો પ્રયોગ થયો. ॥ ૫૧૩ ॥ ૧૩૫ ॥

આનાયો જાલમ્ ॥ ૫૧૩ ॥ ૧૩૬ ॥

આ (આજ) સાથે નો ધાતુને કરણ અને આધારના અર્થમાં અ (ઘ્) પ્રત્યય લાગીને આનાય શબ્દ બને છે અને તેનો પ્રયોગ માછલાં વગેરેને પકડવાની ‘જાળ’ એવો જ અર્થ થાય છે. આ શબ્દ નરન્નતિમાં વપરાય છે.

આ+ની+અ=આનાય: મત્સ્યાનામ્ —માછલાં વગેરેને પકડવાની જાળ.

॥ ૫૧૩ ॥ ૧૩૬ ॥

खनः ङ-ङर-इक-इकवक-घं च ॥ ५ । ३ । १३७ ॥

કરણના અને આધારના અર્થમાં खन् ધાતુને અ (ङ), अर (ङर), इक, इकवक તથા અ (घ) અને અ (घञ्) પ્રત્યયો લાગે છે. તૈયાર થયેલ શબ્દ નરભૂતિમાં અને ખાસ કોઈ વિશેષ અર્થમાં વપરાય છે.

आ+खन्+अ=आखः—ખોડવાનું ખાસ કોઈ વિશેષ સાધન

आ+खन्+अर=आखरः—

आ+खन्+इक=आखनिकः—

आ+खन्+इकवक=आखनिकवकः—

आ+खन्+अ=आखनः—

आ+खन्+अ=आखानः—

આ બધા શબ્દો નરભૂતિમાં વપરાય છે. ॥ ૫ । ૩ । ૧૩૭ ॥

इ-कि-क्षित्व स्वरूपार्थे ॥ ५ । ३ । १३८ ॥

ધાતુનું સ્વરૂપ સૂચવતું હોય અથવા ધાતુનો અર્થ સૂચવતો હોય ત્યારે ધાતુઓને इ इ, (कि), ति (क्षित्व) પ્રત્યયો લાગે છે.

धातुनुं स्वरूप-मञ्ज्+इ=मञ्जिः—મજ્જુ ધાતુ

क्रुध्+कि=क्रुधिः—ક્રુધૂ ધાતુ

विद्+क्षित्व+वेत्तिः—विद् ધાતુ

ધાતુનો અર્થ—यञ्ज्+इ=यजिः=यज्जः અજ્ઞાનિ-યજ્ઞના અંગો

भुज्+कि=भुजिः=भुजिः ક્રિયતે-ભોજન કરાય છે

पच्+क्षित्व+पचतिः—पचतिः વર્તતે-પાક-રસોઈ-થાય છે.

॥ ૫ । ૩ । ૧૩૮ ॥

दुःसु-ईषतः कृच्छ्र-अकृच्छ्रार्थात् खल् ॥ ५ । ३ । १३९ ॥

કષ્ટ અર્થવાળા દુર્ શબ્દ પછી અને અકષ્ટ અર્થવાળા સુ તથા ईषत् શબ્દ પછી આવેલા અકર્મક ધાતુને 'ભાવ' અર્થમાં તથા સકર્મક ધાતુને 'કર્મ' અર્થમાં અ (खल्) પ્રત્યય લાગે છે. (બુઓ ૩૩૩૨૧ાસૂત્ર.)

भाव-दुर्+शी+अ=दुःशयम्-કષ્ટથી સુવું

कर्म-दुर्+कृ+अ=दुःकरम्-કંઠ્યુ કામ

भाव-सु+शी+अ=सुशयम्-સુખે સુવું

कर्म-सु+कृ+अ=सुकरम्-સુખે કરી શકાય તેવું કામ

ભાવ-ઈષત્+શી+અ=ઈષચ્છયમ્-અક્રુષ્ટે સુખું

કર્મ-ઈષત્+ક્ર+અ=ઈષત્કરઃ-સુખે કરી શકાય તે

ઈષત્+લભ્+અ=ઈષલભ્યમ્ ધનમ્-થોડે શ્રમે મેળાવવા જેવું ધન.

આ પ્રયોગમાં 'અક્રુષ્ટ' અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૫ । ૩ । ૧૩૬ ॥

‘ચિવ’અર્થે કર્તૃ-આપ્યાદ્ ભૂ-ક્રમઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૪૦ ॥

આગલા સૂત્રમાં જણાવેલ અર્થવાળા દુર્ સુ અને ઈષત્ શબ્દ પછી ‘ચિવ’ અર્થનો સૂચક ‘કર્તા’ વાચી શબ્દ આવેલ હોય અને તે પછી મૂ ધાતુ હોય તો તે મૂ ધાતુને જ (ચલ) પ્રત્યય લાગે છે તથા પૂર્વસૂચિત અર્થવાળા દુર્ સુ અને ઈષત્ શબ્દ પછી ચિવ અર્થનો સૂચક ‘કર્મ’ વાચી શબ્દ આવેલો હોય અને તે પછી ક્ર ધાતુ આવેલ હોય તો તે ક્ર ધાતુને જ (ચલ) પ્રત્યય લાગે છે.

મૂ—

દુર્+આઢ્ય+મૂ+ચલ્=દુરાઢ્યંભવમ્-દુઃસ્થેન આઢ્યઃ દુરાઢ્યઃ ન દુરાઢ્યઃ અદુરાઢ્યઃ અદુરાઢ્યેન દુરાઢ્યેન ભૂયતે इति દુરાઢ્યંભવમ્-જે માણસ દુઃખવડે આઢ્ય નથી તેના વડે દુઃખે આઢ્ય થવાનું.

સુ+આઢ્ય+મૂ+ચલ્=સ્વાઢ્યંભવમ્-જે માણસ સુખ વડે આઢ્ય નથી તેનાવડે સુખે આઢ્ય થવાનું.

ઈષત્+આઢ્ય+મૂ+ચલ્=ઈષદાઢ્યંભવમ્-જે માણસ અક્રુષ્ટ વડે આઢ્ય ન હતો તેનાવડે અક્રુષ્ટે આઢ્ય થવાનું.

ક્ર—

દુર્+આઢ્ય+ક્ર+ચલ્=દુરાઢ્યંકરઃ ચૈત્રઃ-ચૈત્ર નામનો માણસ દુઃખ વડે આઢ્ય નથી કરાયો તે તમારા દ્વારા દુરાઢ્ય-દુઃખ વડે આઢ્ય-કરાયો.

સુ+આઢ્ય+ક્ર+ચલ્=સ્વાઢ્યંકરઃ-જે માણસ સુખે આઢ્ય નહીં કરાયેલો તેને સુખે આઢ્ય કરવામાં આવેલ છે.

ઈષત્+આઢ્ય+ક્ર+ચલ્=ઈષદાઢ્યંકરઃ-જે માણસ સુખે આઢ્ય નહીં કરાયેલો તેને સુખે આઢ્ય કરવામાં આવેલ છે.

ચિવ એટલે જેવું પહેલાં ન હતું તેવું પછીથી થવું અથવા જેવું પહેલાં નહીં કરાયેલ તેવું પછીથી કરાયેલ. ચિવ-અભૂતતદ્ભાવ.

દુરાઢ્યેન ભૂયતે-દુરાઢ્ય વડે થવાય છે. આ પ્રયોગમાં ‘જેવું’ પહેલાં ન હતું તેવું પછીથી થવું’ એવો ચિવ નો અર્થ નથી માટે આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૫ । ૩ । ૧૪૦ ॥

શાસ્ત્ર-યુધિ-દશિ-ધૃષ્ણ-મૃષ્-આતઃ અનઃ ॥ ૫ । ૩ । ૧૪૧ ॥

પૂર્વ સૂચિત અર્થના સૂચક દુર સુ અને દૈષ્ટ શબ્દ પછી આવેલા શાસ્ત્ર યુધ્ દશ્ મૃષ્ તથા મૃષ્ ધાતુને અને આકારાંત ધાતુને અન પ્રત્યય લાગે છે. અકર્મક ધાતુઓને અન પ્રત્યય 'ભાવ' અર્થમાં અને સર્કર્મક ધાતુઓને અન પ્રત્યય 'કર્મ' અર્થમાં લાગે છે.

દુર+શાસ્+અન-દુઃસ્થેન શિષ્યતે=દુરશાસનઃ-જેને દુઃખ વડે-મહામુશીબતે-સમગ્રવી શકાય

સુ+શાસ્+અન-સુસ્થેન શિષ્યતે=સુશાસનઃ-જેને સુખે સુખે સમગ્રવી શકાય

દૈષ્ટ+શાસ્+અન-દૈષ્ટ શિષ્યતે=દૈષ્ટચ્છાતનઃ-જેને થોડામાં સુખે સમગ્રવી શકાય

દુઃસ્થેન યુધ્યતે इति=દુર+યુધ્+અન-દુર્યોધનઃ-જેની સાથે દુઃખથી લડાઈ કરી શકાય તે.

સુસ્થેન યુધ્યતે इति=સુ+યુધ્+અન-સુયોધનઃ-જેની સાથે સુખથી લડાઈ કરી શકાય તે.

અકષ્ટેન યુધ્યતે इति=દૈષ્ટ+યુધ્+અન-દૈષ્ટદ્યોધનઃ-જેની સાથે અકષ્ટથી લડાઈ કરી શકાય તે.

દુઃસ્થેન દશ્યતે इति=દુર+દશ્+અન-દુર્દશનઃ-જેને દુઃખથી જોઈ શકાય તે.

દુઃસ્થેન ધૃષ્યતે इति=દુર+ધૃષ્+અન-દુર્ધર્ષણઃ-જેનો સામનો દુઃખથી કરી શકાય તે.

દુઃસ્થેન મૃષ્યતે इति=દુર+મૃષ્+અન-દુર્મર્ષણઃ-જેને દુઃખથી સહન કરી શકાય તે.

આકારાંત-દુઃસ્થેન ઉત્થાનમ્ इति=દુર+ઉત્+સ્થા+અન-દુરુત્થાનમ્-દુઃખથી ઊઠવું.

૧૫૩ । ૧૪૧ ॥

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની

સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિના પાંચમા અધ્યાયના કૃદંત પ્રકરણની

ગુજરાતી વૃત્તિ તથા વિવેચનનો ત્રીજો

પાદ સમાપ્ત

પંચમ અધ્યાય

(ચતુર્થ પાઠ)

સત્સામીપ્યે સદ્વત્ વા ॥ ૫ । ૪ । ૧ ॥

સામીપ્ય-નિકટતા. વર્તમાન કાળની નજીકના ભૂતકાળમાં અને વર્તમાન કાળની નજીકના ભવિષ્યકાળમાં ધાતુને વર્તમાન કાળ જેવા પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે એટલે વર્તમાના વિભક્તિના પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

ભૂતકાળ-કદા ચૈત્ર ! આગતોડસિ-ચૈત્ર । તું ક્યારે આવ્યો છે ?

અયમ્ આગચ્છામિ-આ આવ્યો આવું છું.

આગચ્છન્તમ્ એવ માં વિદ્ધિ-મને આવતો જ નજીક વિકલ્પે-અયમ્ આગમમ્-આ હું આવ્યો.

એષોડસિ આગતઃ-આ હું આવેલો છું.

ભવિષ્યકાળ-કદા ચૈત્ર ! ગમિષ્યસિ-ચૈત્ર ક્યારે જઈશ ?

એષઃ ગચ્છામિ-આ જઈ છું.

ગચ્છન્તમ્ એવ માં વિદ્ધિ-મને જતો જ નજીક.

વિકલ્પે-એષ ગમિષ્યામિ-આ હું જઈશ.

ગન્તા અસ્મિ-આ હું જઈશ.

ગમિષ્યન્તમ્ એવ માં વિદ્ધિ-મને જનારો જ નજીક. ॥ ૫ । ૪ । ૧ ॥

ભૂતવત્ ચ આશંસ્યે વા ॥ ૫ । ૪ । ૨ ॥

કોઈ પ્રિય વ્યક્તિના સંપર્કની ઇચ્છા જણાતી હોય અથવા કોઈ પ્રિય પદાર્થને મેળવવાની ઇચ્છા જણાતી હોય એવા પ્રસંગે સાધારણ રીતે ધાતુને ભવિષ્યકાળના પ્રત્યયો લગાડવાની પ્રથા હોય છે જતાં ઉક્ત પ્રસંગે ભવિષ્યકાળને બદલે ભૂતકાળની જેમ તથા વર્તમાન કાળની જેમ પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે.

ભવિષ્યકાળ-ઉપાધ્યાયચ્ચેદ્ આગમિષ્યતિ આગન્તા વા એતે તર્કમ્ અધ્યેપ્યામહે અધ્યેતાસ્મહે વા-ઉપાધ્યાય જે આવશે તો અમે તર્ક બણીશું, બણીશું.
-આ પ્રયોગને બદલે-

ભૂતકાળ-ઉપાધ્યાયચ્ચેદ્ આગમત્ એતે તર્કમ્ અધ્યગીષ્મહે-ઉપાધ્યાય જે આવ્યા હોત તો આ અમે તર્ક બણીશું.

વર્તમાન કાળ-ઉપાધ્યાયચ્ચેદ્ આગચ્છતિ એતે તર્કમ્ અધીમહે-ઉપાધ્યાય જે આવે તો અમે તર્ક બણીએ.

અહીં બન્ને ઉદાહરણોમાં પ્રિયવ્યક્તિરૂપ ઉપાધ્યાયના સંપર્કની ઇચ્છા છે.

ઉપાધ્યાયઃ આગમિષ્યતિ તર્કસ્મ અધ્યેષ્યતે મૈત્રઃ-ઉપાધ્યાય જે આવશે તેો મૈત્ર તર્ક ભણશે. -અહીં આશંસા નથી-સંપર્કની ઇચ્છા નથી. ઉપાધ્યાય આવશે તેો ભણશે, નહિ આવે તેો કંઈ નહીં-એટલે અહીં સંપર્કની ઇચ્છા નથી.

॥ ૫ । ૪ । ૨ ॥

ક્ષિપ્ર-આશંસાર્થયોઃ ભવિષ્યન્તી-સમ્પન્ન્યૌ ॥ ૫ । ૪ । ૩ ॥

કોઈ વ્યક્તિના સંપર્કની ઇચ્છા જણાતી હોય અથવા કોઈ પદાર્થને મેળવવાની ઇચ્છા જણાતી હોય એવા પ્રસંગે જે ધાતુ સાથે ક્ષિપ્ર અને ક્ષિપ્ર અર્થવાળા શબ્દોનો સંબંધ હોય અથવા ઇચ્છા અર્થવાળા શબ્દોનો સંબંધ હોય તેો તે સંબંધિત ધાતુને ભવિષ્યન્તીના પ્રત્યયો લાગે છે અને સપ્તમીના પ્રત્યયો પણ લાગે છે.

ભવિષ્યન્તી-ઉપાધ્યાયસ્ત્વેદ્ આગચ્છતિ, આગમત્, આગમિષ્યતિ, આગન્તા વા

ક્ષિપ્ર વગેરેનો સંબંધ-ક્ષિપ્રમ્-આશુ એતે સિદ્ધાન્તમધ્યેષ્યામહે-ઉપાધ્યાય જે આવે છે, આવ્યા, આવશે કે આવનારા હશે તેો આ અમે જલદી જલદી સિદ્ધાન્તને ભણીશું.

ઉપાધ્યાયસ્ત્વેદ્ આગચ્છતિ આગમત્, આગમિષ્યતિ, આગન્તા વા

ઇચ્છા અર્થવાળા શબ્દોનો સંબંધ-આશંસે-સંભાવયે યુક્તઃ અધીયીવ-ઉપાધ્યાય જે આવે છે, આવ્યા, આવશે અથવા આવનારા હશે તેો ઇચ્છું છું-સંભાવના કરું છું કે, હું તેમની પાસે યુક્ત થઈને-અરાગર મન ધરતિ-(સિદ્ધાન્ત) ભણું. ॥ ૫ । ૪ । ૩ ॥

સંભાવને સિદ્ધવત્ ॥ ૫ । ૪ । ૪ ॥

સંભાવન એટલે પ્રાપ્ત થયેલા હેતુથી પોતાની શક્તિમાં વિશ્વાસ કરવો—જ્યાં આવેો અર્થ જણાતો હોય ત્યાં ધારેલી વસ્તુ સિદ્ધ ન થઈ હોય તેો પણ વસ્તુ સિદ્ધ થઈ ગઈ હોય તેમ સમજીને જેવો પ્રયોગ થાય છે તેવો પ્રયોગ કરવો.

સમયે ચેત્ પ્રયત્નઃ જમૂત્ ઉદમૂલ્ક વિમૂતયઃ-વખતસર પ્રયત્ન થયો હોત તેો વિભૂતિઓ પેદા થઈ હોત.—આ પ્રયોગમાં ભવિષ્યકાળને બદલે ભૂતકાળ વપરાયો છે.

॥ ૫ । ૪ । ૪ ॥

ન અનદ્યતનઃ પ્રવન્ધ-આસત્ત્યોઃ ॥ ૫ । ૪ । ૫ ॥

ક્રિયાનું સાતત્ય હોય તથા બનાવની નિરૂદ્ધતા જણાતી હોય તેો તે બન્ને પ્રસંગે ધાતુને અનદ્યતન કામમાં વિધાન કરેલા પ્રત્યયો ન થાય એટલે ભૂત અનદ્યતન

કાળમાં શ્વસ્તનીના અને ભવિષ્યદ્ અનદ્યતનકાળમાં શ્વસ્તનીના પ્રત્યયો ન થાય. સાતત્ય-યાવજ્જીવં મૃશમ્ અન્નમ્ અદાત્—જ્યે ત્માં સુધી ખૂબ અન્ન આપ્યું.

યાવજ્જીવં મૃશમ્ અન્નં દાસ્યતિ વા—જ્યે ત્માં સુધી ખૂબ અન્ન આપશે. નૈકટ્ય—યા હયં પૌર્ણમાસી અતિક્રાન્તા એતસ્યાં જિનમહઃ પ્રવર્તિષ્ય—જે આ પૌર્ણમાસી હમણાં ગઈ તેમાં જિનેશ્વરનો મહોત્સવ શરૂ થયો.

યા હયં પૌર્ણમાસી આગમિતી એતસ્યાં જિનમહઃ પ્રવર્તિષ્યતે વા—જે આ પૌર્ણમાસી હમણાં આવવાનો છે તેમાં જિનેશ્વરનો મહોત્સવ થશે.

॥ ૫ । ૪ । ૫ ॥

एष्यति अवधौ देशस्य अर्वाग्रभागे ॥ ५ । ४ । ६ ॥

જે જગ્યાએ જવાનું છે તેનું અવધિવાચી નામ પ્રયોગમાં હોય અને જ્યાં જવાનું છે તેના અર્વાગ્-આગરા-ભાગમાં ભવિષ્યકાળનો કોઈ અનાવ અનવાનો હોય એવા પ્રસંગે ધાતુને શ્વસ્તનીના પ્રત્યયો ન લગાડવા.

યોડ્યમ્ અથ્વા ગન્તવ્યઃ આ શત્રુજયાત્ તસ્ય યદ્ અવરં વલમ્યાઃ તત્ર દ્વિઃ ઓદનં મોક્ષાસ્મહે—જે આ રસ્તો શત્રુજય સુધી પસાર કરવાનો છે તેમાં વચ્ચે આવનારા વડભીના આગરા ભાગમાં અમે જે વાર ઓદન ખાઈશું.

યોડ્યમ્ અથ્વા અતિક્રાન્ત આ શત્રુજયાત્ તસ્ય યદ્ અવરં વલમ્યાઃ તત્ર યુક્તા દ્વિઃ અધ્યૈમહિ—જે આ રસ્તો શત્રુજય સુધીનો પટાવી દીધો તેમાં આગળના ભાગમાં આવેલા વડભીમાં અમે નૈવાર થઈને જે વાર ખાયા. —અહીં ‘જ્યાં જવાનું છે’ એ વે અર્થ ન હોવાથી આ નિયમ ન લાગ્યા.

યોડ્યમ્ અથ્વા નિરવધિકઃ ગન્તવ્યઃ તસ્ય યદ્ અવરં વલમ્યાઃ તત્ર દ્વિઃ ઓદનં મોક્ષાસ્મહે—જે આ રસ્તો અવધિ વિનાનો જવાનો છે તેમાં વચ્ચે આવનારા વડભીના આગળના ભાગમાં અમે જે વાર ઓદન ખાઈશું. —અહીં ‘અવધિ’ અર્થ નથી.

યોડ્યમ્ અથ્વા ગન્તવ્યઃ આ શત્રુજયાત્ તસ્ય યદ્ અવરં વલમ્યાઃ તત્ર દ્વિઃ ઓદનં મોક્ષાસ્મહે—જે આ રસ્તો શત્રુજય સુધીનો પસાર કરવાનો છે તેમાં વચ્ચે આવનારા વડભીના પર ભાગમાં-પહોંચના ભાગમાં અમે જેવાર ઓદન ખાઈશું—અહીં અર્વાગ્ ભાગ નથી પણ પર-પહોંચના ભાગ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૫ । ૪ । ૬ ॥

કાલસ્ય અનહોરાત્રાણામ્ ॥ ૫ । ૪ । ૭ ॥

જે કાળમાં અનાવ અનવાનો પ્રસંગ હોય તેનું અવધિવાચી નામ પ્રયોગમાં હોય અને તે વિવક્ષિત કાળના આગરા ભાગમાં ભવિષ્યકાળનો કોઈ અનાવ અનવાનો હોય એવા પ્રસંગે ધાતુને શ્વસ્તનીના પ્રત્યયો ન લગાડવા, જે તે કાળ

અહોરાત્રિના એટલે દિવસના કે રાત્રિના આગલા સમયનો હોય તો આ નિયમ ન લાગે.

ચોડયમ્ આગામી સંવત્સરઃ તસ્ય ચદ્વરં આપ્રહાયણ્યાઃ તત્ર જિનપૂજાં કરિષ્યામઃ—
જે વર્ષ આવનારું છે તેમાં આપ્રહાયણીના આગલા ભાગમાં અમે જિનેશ્વરની પૂજા કરીશું.

ચોડયં માસ આગામી, તસ્ય ચઃ અવરઃ પચ્ચદશરાત્રઃ તત્ર યુક્તા દ્વિઃ અધ્યેતાસ્મહે—
—જે આ મહિનો આવવાને છે તેનું જે પંદરમું રાત્રિ છે તેમાં યુક્ત થઈને અમે ભણીશું.—અહીં અહોરાત્રિનો આગલો ભાગ છે તેથી શ્વસ્તનીના પ્રત્યયો લાગ્યા આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૪ । ૭ ।

પરે વા ॥ ૫ । ૪ । ૮ ॥

જે કાળમાં બનાવ બનવાનો પ્રસંગ હોય તેનું અરુચિવાચી નામ પ્રયોગમાં હોય અને તે વિવક્ષિત કાળના પરભાગમાં ભવિષ્યકાળનો કોઈ બનાવ બનવાનો હોય એવા પ્રસંગે ધાતુને શ્વસ્તનીના પ્રત્યયો વિકલ્પે લગાડવા.

આગામિનો વત્સરસ્ય આપ્રહાયણ્યાઃ પરસ્તાદ્ દ્વિઃ સૂત્રમ્ અધ્યેષ્યામહે, અધ્યેતાસ્મહે વા—જે વર્ષ આવનારું છે તેના આપ્રહાયણીના પરભાગમાં અમે એ વાર સૂત્રનું અધ્યયન કરીશું—ભવિષ્યકાળ—અવર અધ્યયન કરવાના—શ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ.

॥ ૫ । ૪ । ૮ ॥

સપ્તમ્યર્થે ક્રિયાતિપત્તૌ ક્રિયાતિપત્તિઃ ॥ ૫ । ૪ । ૯ ॥

હેતુનું કથન અને ફળનું કથન અર્થાત્ ‘આમ થયું’ હોત તો આમ થાત’ એ જાતની હેતુના તથા ફળના કથન વગેરેની સામગ્રી સપ્તમીના ક્રિયાસૂચક પ્રત્યયો સાથે સંબંધિત છે અર્થાત્ જ્યાં હેતુ, તથા હેતુનું ફળ કહેવાનું હોય ત્યાં સપ્તમીના પ્રત્યયો વાપરવાની રીત છે પણ જ્યાં હેતુ તથા ફળના કથનની સામગ્રી સૂચવેલા હોય તે પછી કોઈ જાતની ખામીને કારણે ક્રિયા સિદ્ધ ન થાય એટલે હેતુ તથા ફળનું કથન વગેરે હોવા ઋનાં વિવક્ષિત ક્રિયા ભાંગી જ પડે એવો સંભાવના થાય તેવા પ્રસંગે નો ધાતુને સપ્તમીના ક્રિયા સૂચક પ્રત્યયોને બદલે ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયો લગાડવા.

સપ્તમીના પ્રત્યયો ક્યાં ક્યાં લાગે છે તે વાત ૫ । ૪ । ૧૩ ॥ થી ૫ । ૪ । ૩૧ સુધી તથા ૫ । ૪ । ૩૫ ॥ માં સુત્રમાં પણ હવે કહેવાની છે.

દક્ષિણેન ચેત્ અયાસ્યત્ ન શકટં પર્યામવિષ્યત્—ગાડું દક્ષિણ દિશાથી ગયું હોત તો તે—ગાડું—ખોટાઈ ન જાત.

॥ ૫ । ૪ । ૯ ॥

મૂતે ॥૫।૪।૧૦॥

ધાતુથી ભૂતકાળનું સ્મયન થતું હોય એવા પ્રસંગે હેતુ અને ફળના કથનની સામગ્રી હોય અને તેમ હોવાથી સપ્તમીના પ્રત્યયો લગાવાના છતાં જે બનવાની વિવક્ષિત ક્રિયા ભાંગી પડી હોય-એટલે ક્રિયાનો નાશ થયો હોય તો ધાતુને ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયો લગાડવા.

દૃષ્ટઃ મયા તવ પુત્રઃ અન્નાર્થી ચઢ્ઢકમ્પમાણઃ, અપરશ્ચ અતિથ્યર્થી, યદિ સ તેન દૃષ્ટઃ અભવિષ્યત્, ઉત્ત અમોક્ષ્યત, અપ્યમોક્ષ્યત—ચારે બાજુએ ફરતો અન્નનો અર્થી તારો પુત્ર મેં જોયો, બીજો એક જણ અન્ન ખવડાવવા સાડુ અતિથિનો અર્થી પણ મેં જોયો, તે અતિથિના અર્થીએ તારા પુત્રને જોયો હોત તો તે ખાત-ખાવા માટે અન્ન મેળવત પણ તે બીજે રસ્તે થઈને પસાર થયો તેથી તેણે તેને-તારા પુત્રને-જોયો નહીં અને તેથી તેને ખાવાનું મળ્યું પણ નહીં.

॥ ૫ । ૪ । ૧૦ ॥

વા ઉતાત્ ગ્રાક્ ॥ ૫ । ૪ । ૧૧ ॥

૫।૪।૨૧મા સૂત્રમાં જે ઉત્ત શબ્દ બતાવેલો છે તેની પહેલાંનાં ૨૦, ૧૯, ૧૮, ૧૭, ૧૬, ૧૫, ૧૪ અને ૧૩-એ સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં સપ્તમીના ક્રિયા-સૂચક પ્રત્યયોનું વિધાન છે ત્યાં બધેય ક્રિયાની સિદ્ધિ ન થતાં-ક્રિયા ભાંગી પડે એવા પ્રસંગમાં ભૂતકાળસૂચક ધાતુને ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયો વિકલ્પે લગાડવા.

કથં નામ સંયતઃ સન્ અનાગાદે તત્રમવાન્ આધાય કૃતમ્ અસેવિષ્યત, ધિગ્ ગર્હામિહે પક્ષે-સેવત (સપ્તમી - ૫।૪।૩૪), કથં સેવતે (વર્તમાના) ધિગ્ ગર્હામિહે—તેઓ સમત થઈને- સંયત નામ ધરાવીને અનાગાદે-અસાધારણ કારણ વગર-આધાકર્મી આહારને કેવી રીતે વાપરી શકે ? પદ્યમાં—તેઓ વાપરે કે વાપરે છે—તેમને ધિક્-તેમની નિંદા કરીએ છીએ.

કાલઃ યદ્ અમોક્ષ્યત મવાન્-જમવાનો સમય છે માટે તેઓ જમે. —અહીં ઉત્ત શબ્દ બતાવનાર સૂત્રો કરતાં પાછળના સૂત્રથી એટલે ૫।૪।૩૪। સૂત્રથી પ્રાપ્ત થતી સપ્તમીને બદલે ક્રિયાનો ભંગ થતાં ને સપ્તમી ન થઈ પણ ક્રિયાતિપત્તિ થઈ છે.

॥ ૫ । ૪ । ૧૧ ॥

ક્ષેપે અપિ-જાત્વોઃ વર્તમાના ॥ ૫ । ૪ । ૧૨ ॥

પ્રાસંગિક બનાવની નિંદા જણાતી હોય અને અપિ તથા જાતુ શબ્દોનો વાક્યમાં પ્રયોગ હોય તો ધાતુને તમામ કાળમાં વર્તમાનાના પ્રત્યયો લાગે છે

આ નિયમ કોઇ વિશેષ કાળને લગતો નથી પણ સામાન્ય કાળમાત્રને લગતો છે તેથી આ નિયમ વિશેષ કાળને લગતા પ્રત્યયોનો પણ આધાર કરે છે એટલે વિશેષ કાળમાં પણ આ જ નિયમ લાગે છે.

અપિ તત્રમવાન્ જન્તુર્ હિનસ્તિ, ધિર્ ગર્હામહે—તમે શું જન્તુઓને હણો છો ? તેમને ધિષ્ઠાર—અમે નિંદા કરીએ છીએ,

જાતુ તત્રમવાન્ ભૂતાનિ હિનસ્તિ, ધિર્ ગર્હામહે—તમે શું પ્રાણીઓને હણો છો ? તમને ધિષ્ઠાર—અમે નિંદા કરીએ છીએ. ॥ ૫ । ૪ । ૧૨ ॥

કથમિ સપ્તમી ચ વા ॥ ૫ । ૪ । ૧૩ ॥

નિંદા જણાતી હોય અને કથમ્ શબ્દનો વાક્યમાં પ્રયોગ હોય તો ધાતુને તમામ કાળમાં સપ્તમીના અને વર્તમાનાના પ્રત્યયો લાગે છે.

આ સમગ્ર આખ્યાત પ્રકરણમાં જ્યાં સપ્તમી અને પચ્ચમી શબ્દો વપરાયા છે ત્યાં સર્વત્ર ત્યાદિ વિભક્તિમાં જણાવેલી સપ્તમી અને પંચમી વિભક્તિઓના પ્રત્યયો સમજવાના છે.

કથં નામ તત્રમવાન્ માંસં મક્ષયેત્, મક્ષયતિ વા ? ગર્હામહે—અન્યાયમ્ એતત્—આદરણીય તેઓ માંસનું ભક્ષણ કેમ કરીને કરી શકે ? અથવા ભક્ષણ કરે છે ?—આ અન્યાય છે.

પક્ષે—અમમક્ષત્, અમમક્ષયત્, મક્ષયાન્વચ્ચકાર, મક્ષયિતા, મક્ષયિષ્યતિ ।

આ વાક્યમાં સપ્તમીના પ્રત્યયો લાગવાનું નિમિત્ત છે એટલે ભૂતકાળમાં વાક્યગત ક્રિયાનો ભંગ થતાં ક્રિયાતિપત્તિ પણ વિકલ્પે થાય. કથં નામ તત્રમવાન્ માંસમ્ અમમક્ષયિષ્યત્—આદરણીય તમે માંસનું ભક્ષણ કેવી રીતે કરી શકો ? ક્રિયાતિપત્તિ ન થાય ત્યારે યથાપ્રાપ્ત કાળવાળો પ્રયોગ થાય.

આગણ વાક્યની જેમ અવિષ્યકાળમાં સપ્તમીના પ્રત્યયો લાગવાનું નિમિત્ત ભલે હોય પણ અવિષ્યકાળમાં વાક્યગત ક્રિયાનો ભંગ થતાં ક્રિયાતિપત્તિ નિત્ય થાય.

કથં નામ તત્રમવાન્ માંસમ્ અમમક્ષયિષ્યત્—આદરણીય તેઓએ માંસનું ભક્ષણ કેવી રીતે કર્યું હોત ? ॥ ૫ । ૪ । ૧૩ ॥

કિંવૃત્તે સપ્તમી-મવિષ્યન્ત્યૌ ॥ ૫ । ૪ । ૧૪ ॥

વાક્યમાં વિભક્તિવાળા કિમ્ શબ્દનો પ્રયોગ હોય તથા ક્તર અને કતમ્ શબ્દોનો પ્રયોગ હોય અને નિંદા જણાતી હોય તો ધાતુને તમામ કાળમાં સપ્તમી ના અને મવિષ્યન્તીના પ્રત્યયો લાગે.

કિં તત્રભવાન્ અદત્તં બ્રૂયાત્, વક્ષ્યતિ વા-આદરણીય તમે શું ખોટું બોલો અથવા બોલશો ?

કો નામ કતરો નામ કતમો નામ યસ્મૈ તત્રભવાન્ અદત્તં બ્રૂયાત્ વક્ષ્યતિ વા-એવો કોણુ છે, એવો બેમાંથી કોણુ છે, એવો આ બધામાંથી કોણુ છે કે આદરણીય એવા તમે જેને સારુ ખોટું બોલો અથવા બોલશો ? ॥ ૫ । ૪ । ૧૪ ॥

અશ્રદ્ધા-અમર્ષે અન્યત્રાપિ ॥ ૫ । ૪ । ૧૫ ॥

વિઅક્રિતવાળા કિમ્ શબ્દનો તથા કતર કે કતમ શબ્દનો પ્રયોગ વાક્યમાં હોય કે ન હોય પણ અશ્રદ્ધા તેમ જ અમર્ષ-અસહિષ્ણુતા-જાણુતાં હોય તો ધાતુને તમામ કાળમાં સપ્તમી અને ભવિષ્યન્તી ના પ્રત્યયો લાગે છે.

અશ્રદ્ધા—

કિમ્ તો અપ્રયોગ-ન શ્રદ્ધે-ન સંભાવયામિ તત્રભવાન્ નામ અદત્તં ગ્રહીયાત્, પ્રહીષ્યતિ વા—મને શ્રદ્ધા નથી-હું સંભારના યે કરતો નથી, આદરણીય તેઓ ચોરી કરે કે ચોરી કરશે.

કિમ્ તો પ્રયોગ —ન શ્રદ્ધે કિં તત્રભવાન્ અદત્તમ્ આદદીત, આદાસ્યતે વા-હું શ્રદ્ધા નથી કરતો કે શું આદરણીય તેઓ ચોરી કરે કે ચોરી કરશે.

અમર્ષ- ન મર્ષયામિ-ન ક્ષમે તત્રભવાન્ અદત્તં ગ્રહીયાત્ પ્રહીષ્યતિ વા-હું સહન કરી શકતો નથી-હું ક્ષમા નથી કરી શકતો કે આદરણીય એવા તેઓ ચોરી કરે કે કરશે.

॥ ૫ । ૪ । ૧૫ ॥

કિંકિલ-અસ્ત્યર્થયોઃ ભવિષ્યન્તી ॥ ૫ । ૪ । ૧૬ ॥

વાક્યમાં કિંકિલ શબ્દનો પ્રયોગ હોય તથા વાચ્યમાં અસ્તિ, ભવતિ એવા અસ્ત્યર્થક શબ્દોનો પ્રયોગ હોય અને અશ્રદ્ધા તથા અમર્ષ-અસહનશીલતા-જાણુતાં હોય તો તમામ કાળમાં ધાતુને ભવિષ્યન્તી ના પ્રત્યયો લાગે છે.

અશ્રદ્ધા--ન શ્રદ્ધે-ન મર્ષયામિ, કિંકિલ નામ તત્રભવાન્ પરદારાન્ ઉપકરિષ્યતે હું શ્રદ્ધા કરતો નથી-હું સહન કરતો નથી-કે આદરણીય એવાને ઓ પરદારાનો-ઉપકાર કરશે-ઉપભોગ કરશે.

અમર્ષ--ન શ્રદ્ધે-ન મર્ષયામિ અસ્તિ નામ, ભવતિ નામ તત્રભવાન્ પરદારાન્ ઉપકરિષ્યતે-હું શ્રદ્ધા કરતો નથી-સહન કરતો નથી-અસ્તિ-ભવતિ એટલે ખરું છે કે આદરણીય એવા તેઓ પરદારાનો ઉપકાર કરશે-ઉપભોગ કરશે.

॥ ૫ । ૪ । ૧૬ ॥

જાતુ-યદ્-યદા-યદો સપ્તમી ॥ ૫ । ૪ । ૧૭ ॥

જાતુ, યત્ , યદા, યદિ એ ચાર શબ્દોમાંનો કોઈ શબ્દ વાક્યમાં વપરાયો હોય અને અશ્રદ્ધા તથા અસહનશીલતા જણાતાં હોય તો તમામ કાળમાં ધાતુને સપ્તમી વિભક્તિ થાય છે.

ન શ્રદ્ધં જાતુ તત્રમવાન્ સુરાં પિબેત્-હું શ્રદ્ધા કરતો નથી કે આદરણીય એવા તેઓ જે કદાપિ દારુ પીએ.

ન ક્ષમે જાતુ તત્રમવાન્ સુરાં પિબેત્-હું સહન કરી શકતો નથી કે આદરણીય એવા તેઓ જે કદાપિ દારુ પીએ.

એ રીતે યત્ યદા અને યદિ ના પ્રયોગોમાં પણ સમજ લેવું. ॥ ૫ । ૪ । ૧૭ ॥

ક્ષેપે ચ યચ્ચ-યત્રે ॥ ૫ । ૪ । ૧૮ ॥

વાક્યમાં યચ્ચ અથવા યત્ર નો પ્રયોગ હોય, નિંદા જણાતી હોય, અશ્રદ્ધા જણાતી હોય તથા અમર્ષ જણાતો હોય તો તમામ કાળમાં ધાતુને સપ્તમીના પ્રત્યયો લાગે છે,

વિગ્ ગર્હામિદે યચ્ચ યત્ર વા તત્રમવાન્ અસ્માન્ આક્રોશેત્-ધિક્કાર થાઓ, અમે નિંદીએ છીએ કે, આદરણીય એવા તેઓ અમારા ઉપર આક્રોશ કરે.

ન શ્રદ્ધં યચ્ચ યત્ર વા તત્રમવાન્ પરિવાદં કથયેત્-હું શ્રદ્ધા કરતો નથી કે આદરણીય એવા તેઓ નિંદા કરે

ન ક્ષમે યચ્ચ યત્ર વા તત્રમવાન્ પરિવાદં કથયેત્-હું સહન કરતો નથી કે, આદરણીય એવા તેઓ નિંદા કરે.

॥ ૫ । ૪ । ૧૮ ॥

ચિત્રે ॥ ૫ । ૪ । ૧૯ ॥

આશ્ચર્ય જણાતું હોય અને વાક્યમાં યચ્ચ, યત્ર નો પ્રયોગ જણાતો હોય તો ધાતુને તમામ કાળમાં સપ્તમી થાય છે.

ચિત્રમ્-આશ્ચર્યમ્ યચ્ચ યત્ર વા તત્રમવાન્ અકલ્પ્યં સેવેત્-આશ્ચર્ય છે કે, આદરણીય એવા તેઓ જ્યાં ત્યાં અકલ્પ્ય સેવે-ન અપે એવી વસ્તુને વાપરે.

॥ ૫ । ૪ । ૧૯ ॥

શેષે મવિષ્યન્તી અયદો ॥ ૫ । ૪ । ૨૦ ॥

વાક્યમાં યચ્ચ અને યત્ર સિવાય બીજા કોઈ શબ્દનો પ્રયોગ હોય અને આશ્ચર્ય જણાતું હોય તો ધાતુને તમામ કાળમાં મવિષ્યન્તી ના પ્રત્યયો લાગે, પરંતુ વાક્યમાં યદિ નો પ્રયોગ થયેલો ન હોવો જોઈએ.

ચિત્રમ્-આશ્ચર્યમ્ અન્ધો નામ ગિરિમ્ આરોહ્યતિ-આશ્ચર્મ છે કે, આંધળો માણસ ગિરિ ઉપર ચડશે.

યત્ત્વ અને યત્ર નો પ્રયોગ થયેલો હોય તો ઉપરના ૫ । ૪ । ૧૯ સૂત્રથી સપ્તમી થાય.

ચિત્રં યદિ સ મુજ્જીત-આશ્ચર્મ છે કે, તે ખાય-અહીં યદિ નો પ્રયોગ છે તેથી આ સૂત્ર ન લાગે.

॥ ૫ । ૪ । ૨૦ ॥

સપ્તમી ઉત્ત-અપ્યોઃ બાઢે ॥ ૫ । ૪ । ૨૧ ॥

બાઢ અર્થવાળા ઉત્ત અને અપિ શબ્દોનો વાક્યમાં પ્રયોગ હોય તો ધાતુને સર્વ કાળમાં સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે.

ઉત્ત અપિ વા કુર્યાત્-વારુ ધરાર અથવા પણ કરશે.

ઉત્ત દણ્ઢઃ પતિષ્યતિ- હંડ પડશે, -અહીં 'બાઢ' અર્થ નથી.

અપિવાસ્યતિ દ્વારમ્- ખારણું બંધ કરી દેશે

॥ ૫ । ૪ । ૨૧ ॥

સમ્ભાવને અલમર્થે તદર્થાનુકૃતી ॥ ૫ । ૪ । ૨૨ ॥

ક્રિયા કરવા માટેની શક્તિની સંભાવના જણાતી હોય અને અલમ્ અર્થના સૂચક શક્તિવાચક શબ્દનો પ્રયોગ ન હોય તો તમામ કાળમાં ધાતુને સપ્તમી વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે.

અપિ માસમ્ ઉપવસેત્-મહિનાના ઉપવાસ પણ કરી શકે.

નિદેશસ્થાયી મે ચૈત્રઃ પ્રાયેણ યાસ્યતિ-ચૈત્ર મારા હુકમમાં છે તે પ્રાયઃ જશે-અહીં શક્તિ જણાતી નથી. પણ નિદેશ-હુકમ-છે

શક્તઃ ચૈત્રો ધર્મ કરિષ્યતિ-ચૈત્ર શક્તિમાન છે એથી ધર્મ કરશે, -અહીં શક્તિવાચક શક્ત શબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૫ । ૪ । ૨૨ ॥

અયદિ શ્રદ્ધાધાતૌ નવા ॥ ૫ । ૪ । ૨૩ ॥

વાક્યમાં શ્રદ્ધા-સંભવતા-અર્થવાળા ધાતુનો પ્રયોગ હોય અને સામર્થ્યની સંભાવના જણાતી હોય તો તમામ કાળમાં ધાતુને સપ્તમીનો પ્રયોગ વિકલ્પે થાય, પણ યત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન હોયો તો નિર્ણય.

શ્રદ્ધયે સંભાવયામિ મુજ્જીત મવાન્-હું શ્રદ્ધા રાખું છું-સંભાવના કરું છું કે, તેઓ ભોજન કરે-પાનમાં-મોક્ષ્યતે, અમુક્ત, અમુક્ત વા.

સંભાવયામિ યદ્ ભુજીત મવાન્-હું સંભાવના કરું છું કે, તેઓ ખાવ. -
અહીં યત્ શબ્દનો પ્રયોગ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે,

અપિ શિરસા પર્વતં મિન્ધાત્-કદાચ મસ્તક વડે-માથું બટકાડીને-પર્વતને ભેદે
-અહીં શ્રદ્ધાસૂચક ધાતુનો પ્રયોગ નથી. ॥ ૫ । ૪ । ૨૩ ॥

સતિ ઇચ્છાર્થાત્ ॥ ૫ । ૪ । ૨૪ ॥

ધૃષ્ટિ અર્થવાળા ધાતુઓને વર્તમાન કાળમાં સપ્તમીના ક્રિયાસૂચક પ્રત્યયો
વિકલ્પે લાગે છે.

ઇચ્છેત્ અથવા ઇચ્છતિ-ધૃષ્ટે અથવા ધૃષ્ટે છે. ॥ ૫ । ૪ । ૨૪ ॥

વત્સર્યતિ હેતુ-ફલે ॥ ૫ । ૪ । ૨૫ ॥

લવિષ્યમાં થનારો હેતુભૂત ખતાવ અને લવિષ્યમાં થનારો ફળભૂત ખતાવ
જણાતો હોય તો તે પ્રસંગે ધાતુને લવિષ્યકાળમાં સપ્તમીના પ્રત્યયો વિકલ્પે
લાગે છે.

યદિ ગુરુન્ ઉપાસીત શાસ્ત્રાન્તં ગચ્છેત્-જે ગુરુની ઉપાસના કરે તો શાસ્ત્રના
છેડાને પામે.

પક્ષમાં-યદિ ગુરુન્ ઉપાસિષ્યતે શાસ્ત્રાન્તં સંગમિષ્યતિ-જે ગુરુની ઉપાસના
કરશે તો શાસ્ત્રનો છેડો પામશે.

દક્ષિણેન ચેત્ યાતિ ન શકટં પર્યામિવતિ-જે ગાડું દક્ષિણમાં જામ છે તો
ખોટવાઈ નહીં પડે. અહીં લવિષ્યમાં થનારો ખતાવ નથી પણ યાતિ એમ
વર્તમાનકાળ નો ખતાવ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૪ । ૨૫ ॥

કામોક્તૌ અકચ્ચિતિ ॥ ૫ । ૪ । ૨૬ ॥

પ્રયોગમાં વક્તાની ધૃષ્ટિ જણાતી હોય તો તમામ કાળમાં ધાતુને સપ્તમીનો
પ્રત્યય થાય પણ કચ્ચિત્ શબ્દનો પ્રયોગ ન હોવો જોઈએ.

કામો મે ભુજીત મવાન્-મારી ધૃષ્ટિ છે કે તેઓ ભોજન કરે.

કચ્ચિત્ જીવતિ મે માતા-શું મારી માતા મુખે જીવે છે ? અહીં કચ્ચિત્
શબ્દનો પ્રયોગ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૪ । ૨૬ ॥

ઇચ્છાર્થે સપ્તમી-પञ्चम्यौ ॥ ૫ । ૪ । ૨૭ ॥

ધૃષ્ટિ અર્થવાળા ધાતુઓનો વાક્યમાં પ્રયોગ હોય અને વક્તાની ધૃષ્ટિ
જણાતી હોય તો ધાતુમાત્રને તમામ કાળમાં સપ્તમી અને પञ्चમી ના પ્રત્યયો થાય.

ઇચ્છામિ ભુજીત, ભુક્તામ્ વા મવાન્-હું ધૃષ્ટું છું કે, તેઓએ ભોજન કરવું
જોઈએ કે તેઓ ભોજન કરે. ॥ ૫ । ૪ । ૨૭ ॥

વિધિ-નિમન્ત્રણ-આમન્ત્રણ-અધીષ્ટ-સંપ્રશ્ન-પ્રાર્થને ॥ ૫ । ૪ । ૨૮ ॥

વિધિ, નિમન્ત્રણ, આમન્ત્રણ, અધીષ્ટ, સંપ્રશ્ન અને પ્રાર્થન-એ અર્થવાળાં કર્તા, કર્મ અને ભાવ-ક્રિયા-દોષ ત્યારે ધાતુને સપ્તમી તથા પञ्चમીના પ્રત્યયો લાગે છે.

વિધિ--ક્રિયામાં પ્રેરણા કરવી.

કટં કુર્યાત્ , કરોતુ મવાન્-તેઓ સાદડી કરે અથવા કરો.

નિમન્ત્રણ-પ્રેરણા કર્યા પછી જો તેમ કરવામાં ન આવે તો દોષ લાગે.

દ્વિસન્ધ્યમ્ આવશ્યકં કુર્યાત્ , કરોતુ વા-સતાર સાંજ એ વાર આવશ્યક કરે અથવા કરો.

આમન્ત્રણ-પ્રેરણા કર્યા છતાં ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તી શકાય.

इह आसीत, आस्ताम् वा-અહીં એસે અથવા એસો.

અધીષ્ટ-જે પ્રેરણા સત્કારપૂર્વકની હોય તે.

व्रतं रक्षेत् , रक्षतु वा-વ્રતનું રક્ષણ કરે. અથવા કરો.

સંપ્રશ્ન-પ્રયોગ કરનારના પોતાની ધાન્યતાને લગતો પ્રશ્ન અથવા પ્રાર્થનાને લગતી ઇચ્છા.

किं नु खलु भो व्याकरणम् अधीयीय, अध्ययै उत सिद्धान्तम् अधीयीय, अध्ययै वा-શું હું વ્યાકરણ ભણું કે સિદ્ધાંત ભણું ?

પ્રાર્થન-વિનંતિ કે માગણી.

प्रार्थना मे तर्कम् अधीयीय, अध्ययै वा-મારી પ્રાર્થના છે કે હું તર્ક ભણું.

॥ ૫ । ૪ । ૨૮ ॥

પ્રેષ-અનુજ્ઞા-અવસરે કૃત્ય-પञ्चम्यૌ ॥ ૫ ॥ ૪ । ૨૯ ॥

પ્રેષ, અનુજ્ઞા અને અવસર એ અર્થવાળાં કર્તા, કર્મ અને ભાવ હોય ત્યારે ધાતુને કૃત્ય પ્રત્યયો લાગે અને પञ्चમી ના પ્રત્યયો પણ લાગે.

कृत्य प्रत्ययो એટલે ધ્યણ ય ક્યપ્ તઘ્ય અને અનીય પ્રત્યયો.

પ્રેષ-તિરસ્કાર પૂર્વકની પ્રેરણા.

અનુજ્ઞા-ઇચ્છાપૂર્વક કરવાની સંમતિ.

અવસર-કામ કરવાનો જે સમય હોય તે સમય

भवता खलु कटः कार्यः, भवान् कटं करोतु, भवान् हि प्रेषितः, अनुज्ञातः, भवतः अवसरः कटकरणे-તેઓએ કટ-સાદડી-કરવી જોઇએ. તેઓ કટ કરો. કટ કરવા નિમિત્તે તેઓને પ્રેષિત કર્યા છે. અનુજ્ઞા આપી છે. એ કરવા સારુ તેમનો અવસર છે.

॥ ૫ । ૪ । ૨૯ ॥

સપ્તમ ચ ऊर्ध्वमौह ति के ॥ ૫ ૩૦ ॥

પ્રેષ પગેરે અર્થો જણાતા હોય તો અને અનતારો બનાવ મુહૂર્ત પહેલાં બનવાનો હોય તો ધાતુને તમામ કાળમાં સપ્તમી, કૃત્ય પ્રત્યય અને પંચમીના પ્રત્યયો લાગે છે.

ऊर्ध्व મુહૂર્તાત્ કટં કુર્યાત્ ભવાન્, ભવતા કટઃ કાર્યઃ, કટં કરોતુ ભવાન્, ભવાન્ હિ પ્રેષિતઃ, અનુજ્ઞાતઃ, ભવતઃ અવસરઃ કટકરણે—

મુહૂર્ત પહેલાં તેઓ-તે-સાદડી કરે. તેઓએ સાદડી કરવી જોઈએ, તેઓ સાદડી કરે. કેમકે તેમને સાદડી કરવા નિમિત્તે મોકલેલા છે, તેમને અનુજ્ઞા છે. અને તે માટે તેમનો અવસર છે.

॥ ૫ । ૪ ॥ ૩૦ ॥

૫ । ૪ । ૩૧ ॥

પ્રેષ, અનુજ્ઞા, અને અવસરનો અર્થ જણાતો હોય અને અનતારો બનાવ મુહૂર્ત પહેલાં બનવાનો હોય તેમ જ વાક્યમાં સ્મ નો પ્રયોગ હોય તો ધાતુને તમામ કાળમાં પંચમીના પ્રત્યયો થાય.

ऊर्ध्व મુહૂર્તાત્ ભવાન્ કટં કરોતુ સ્મ, ભવાન્ હિ પ્રેષિતઃ, અનુજ્ઞાત, ભવતઃ અવસરઃ કટકરણે—મુહૂર્ત પહેલાં તેઓ સાદડી કરે. તેમને મોકલેલા છે. તેમને અનુજ્ઞા છે અને સાદડી બનાવવાનો તેમનો સમય છે.

॥ ૫ । ૪ । ૩૧ ॥

अधीष्टी ॥ ૫ । ૪ । ૩૨ ॥

અધીષ્ટિ-સત્કાર પૂર્વકની પ્રેરણા. અધીષ્ટિ અર્થ જણાતો હોય અને વાક્યમાં સ્મ નો પ્રયોગ હોય તો ધાતુને પચ્ચમી વિભક્તિ થાય છે.

अह ! स्म विद्वन् ! अशुवतानि रक्ष—હે વિદ્વાન્ ! અણુવતોની રક્ષા કર-એમ સાદર મૂચવે છે

॥ ૫ । ૪ । ૩૨ ॥

काल-वेला-समये तुम् वाऽवसरै ॥ ૫ । ૪ । ૩૩ ॥

કાલ, વેલા અને સમય એ ત્રણમાંના કોઈ શબ્દનો વાક્યમાં પ્રયોગ હોય અને બનાવનો અવસર પ્રાપ્ત હોય તો તમામ કાળમાં ધાતુને વિકલ્પે તુમ્ થાય છે.

કાલઃ મોક્ષતુમ્-જમવાનો કાળ છે.

વેલા મોક્ષતુમ્-જમવાની વેળા છે.

સમયઃ મોક્ષતુમ્-જમવાનો સમય છે.

તુમ્ ન થાય ત્યારે પક્ષમાં--કાલઃ મોક્ષવ્યસ્ય-જમવામાટેનો કાળ છે.

કાલઃ પચતિ મૂતાનિ-કાળ ભૂતોને-પ્રાણી ખાત્રને-પકાવે છે.—

આ પ્રયોગમાં કાલ શબ્દનો 'અવસર' અર્થ સાથે સંબંધ નથી.

॥ ૫ । ૪ । ૩૩ ॥

સપ્તમી યદિ ॥ ૫ । ૪ । ૩૪ ॥

કાલ, વેલા કે સમયનો વાક્યમાં પ્રયોગ હોય અને યત્ શબ્દનો પ્રયોગ હોય તો ધાતુને સપ્તમી ના પ્રત્યયો લાગે છે

કાલ: યદ્ અધીયીત ભવાન્-સમય છે કે તેઓ ભણે.

વેલા યદ્ ભુજીત ભવાન્-વેળા છે કે તેઓ જમે.

સમય: યત્ શયીત ભવાન્-સમય છે કે તેઓ શયન કરે. ॥ ૫ । ૪ । ૩૪ ॥

શક્તાર્હે કૃત્યાશ્ચ ॥ ૫ । ૪ । ૩૫ ॥

કર્તા શક્ત જણાતો હોય કે કર્તા યોગ્ય જણાતો હોય તો ધાતુને કૃત્ય પ્રત્યયો થાય અને સપ્તમી પણ થાય.

શક્ત—ભવતા સ્વલ્પ માર: વાઘ્ય: હોય, તેઓએ બાર વડન કરવો જોઈએ, ભવાન્ મારં વહેત્-મશાન્ હિ શક્ત: તેઓ મારને વડન કરે-કેમકે તેઓ શક્તિમાન છે.

અર્હ—ભવતા સ્વલ્પ કન્યા વોઢવ્યા, હોય, તેમણે કન્યા પરણવી જોઈએ. ભવાન્ સ્વલ્પ કન્યાં વહેત્-ભવાન્ એતદ્ અર્હતિ-તેઓ કન્યાને વહો-પરણો-કેમકે એને માટે તેઓ યોગ્ય છે.

॥ ૫ । ૪ । ૩૫ ॥

ગિન્ ચ આવશ્યક-આધમર્ણ્યે ॥ ૫ । ૪ । ૩૬ ॥

આવશ્યકતા જણાતી હોય અને દેવાદારપણું જણાતું હોય તો કર્તાના અર્થમાં ગિન્ થાય છે. અને કૃત્ય પ્રત્યયો પણ થાય છે,

આવશ્યક—અવશ્યકારી (કૃન્+ગિન્)—અવશ્ય કરનારો.

અવશ્યહારી (હન્+ગિન્)—અવશ્ય હરણ કરનારો.

આધમર્ણ્ય—શતં દાયી (દાન્+ગિન્)—સો આપનારો.

ગાન્ય=ગેયો ગાથાનામ્-(પૈસાને બદલે) ગાથાઓને ગાનારો.

॥ ૫ । ૪ । ૩૬ ॥

અર્હે તૃચ્ ॥ ૫ । ૪ । ૩૭ ॥

કર્તા યોગ્ય હોય તો 'કર્તા' અર્થમાં ધાતુને તૃચ્ થાય છે.

ભવાન્ કન્યાયા: વોઢા-તેઓ કન્યાને વડન કરવા માટે યોગ્ય છે-તેઓ વિવાહ કરવા લાયક છે.

॥ ૫ । ૪ । ૩૭ ॥

આશિષિ આશીઃ-પઠ્ઠમ્યૌ ॥ ૫ । ૪ । ૩૮ ॥

આશીર્વાદ અર્થમાં ધાતુને આશીઃ વિભક્તિના તથા પઞ્ચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગે છે.

આશીઃ-જીયાત્ ૪૫ થાએ.

પચ્ચમી-જયતાત્-૪૫ થાએ.

ચિરં જીવતિ મૈત્રઃ-મૈત્ર લાંબું હવે છે. અહીં આશીર્વાદ અર્થ નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૪ । ૩૮ ॥

માહિ અઘતની ॥ ૫ । ૪ । ૩૯ ॥

માહ નો યોગ હોય તો ધાતુને અઘતનીના પ્રત્યયો લાગે.

મા કાર્ષીત્-ન કરે.

॥ ૫ । ૪ । ૩૯ ॥

સસ્મે હસ્તની ચ ॥ ૫ । ૪ । ૪૦ ॥

સ સહિત માહ નો યોગ હોય તો ધાતુને હસ્તનીના તથા અઘતનીના પ્રત્યયો લાગે છે.

હસ્તની-મા સ્મ કરોત્-ન કરે.

અઘતની-મા સ્મ કાર્ષીત્-ન કરે.

॥ ૫ ॥ ૪ । ૪૦ ॥

ધાતોઃ સમ્બન્ધે પ્રત્યયાઃ ॥ ૫ । ૪ । ૪૧ ॥

જે વાક્યમાં ધાતુના અર્થનો સંબંધ જોતાં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ હોય ત્યાં જે કાળમાં પ્રત્યયો જતાવ્યા નથી તે કાળમાં પણ પ્રત્યયો લાગે છે.

૧ વિશ્વે દ્રશ્યતિ-વિશ્વદૃશ્વા અસ્ય પુત્રો ભવિતા-વિશ્વને જોનારો આને પુત્ર થશે- ૫ । ૧ । ૧૬૬ સૂત્રથી ભૂતકાળમાં કનિષ્ઠ પ્રત્યય લાગે છે તેને અહીં ભવિષ્યકાળમાં સમજવો.

ભાવિ કૃત્યમ્ આસીત્-થયેલું કામ હતું - ૫ । ૩ । ૧ સૂત્રથી ભવિષ્યત્ અર્થમાં ણિન્ પ્રત્યય લાગે છે તેને અહીં ભૂતકાળમાં સમજવો.

૧. આ વાક્યમાં ભવિતા એ ભવિષ્યકાળ સૂચક છે અને તેનો કર્તા વિશ્વદૃશ્વા શબ્દ ભૂતકાળ સૂચક છે એથી ભવિતા અને વિશ્વદૃશ્વા શબ્દ વચ્ચે વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ સંબંધ ધરાવવો હોય તો આ નિયમ દ્વારા વિશ્વદૃશ્વા શબ્દમાં દૃશ્ ધાતુને કવનિષ્ઠ પ્રત્યય ભવિષ્યકાળમાં લાગેલ છે એમ સમજવું જોઈએ.

૨. આ વાક્યમાં આસીત્ એ પદ ભૂતકાળનું સૂચક છે અને તેના કર્તારૂપ કૃત્ય શબ્દ છે તથા કૃત્ય શબ્દનું વિશેષણ ભાવિ શબ્દ છે. હવે જે ભાવિ અને આસીત્ એ એ વચ્ચે વિશેષણવિશેષ્યભાવ ધરાવવો હોય તો આ નિયમથી ભાવિ શબ્દમાં જે ણિન્ પ્રત્યય છે તેને ભૂતકાળમાં લાગેલો સમજવો જોઈએ.

‘ગોમાન્ આસીત્’-તે ગામવાળો હતો. અહીં જે મતુ પ્રત્યય વર્તમાન કાળમાં વિહિત કરેલ છે તેને આ વાક્યમાં ભૂતકાળમાં સમજવો. ॥ ૫ । ૪ । ૪૧ ॥

મૃશ-આમીક્ષ્યે હિ-સ્વૌ યથાવિધિ ત્વ-ધ્વમૌ ચ

તદ્ગુષ્મદિ ॥ ૫ । ૪ । ૪૨ ॥

ક્રિયાનું આધિક્ય હોય અને ક્રિયા વારંવાર કરાતી હોય ત્યાં ધાતુને તમામ કાળમાં અને તમામ વિભક્તિનાં વચનોને બદલે હિ અને સ્વ પ્રત્યયો લાગે છે, જ્યાં આ હિ અને સ્વ લગાડવામાં આવેલા હોય ત્યાં જે કાળમાં, જે કારકમાં જે ધાતુને હિ અને સ્વ લગાડેલા છે તે જ ધાતુનો, તે જ કાળનો અને તે જ કારકનો વાક્યમાં અનુપ્રયોગ હોવો જોઈએ. અનુપ્રયોગાત્ કાલ-વચનમેદઃ અભિવ્યજ્યતે । જે આવે અનુપ્રયોગ ન હોય તો છુનીહિ છુનીહિ એટલું જ બોલવાથી કેઈ ખાસ કાળ, વચનમેદ કે કારક જણાશે નહીં માટે સૂત્રકાર અનુપ્રયોગ કરવાની ખાસ ભલામણ કરે છે. તથા જે સંદર્ભમાં હિ અને સ્વ લગાડેલા છે તે સંદર્ભમાં જણાવેલી રીતે સંબંધિત અનુપ્રયોગ હોય તો ત અને જમ્મ લગાડવા. તથા જ્યાં અનુપ્રયોગ ગુષ્મદર્થના બહુવચનવાળો હોય ત્યાં પણ ધાતુને હિ અને સ્વ લગાડવા. અર્થાત્ જ્યાં બહુવચનવાળો. પ્રયોગ હોય ત્યાં પણ એકવચનના હિ અને સ્વ નું વિધાન કરેલું છે. અહીં એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે, જે ધાતુને હિ અને સ્વ લગાડવાના છે તે જ ધાતુનો અનુપ્રયોગ હોવો જોઈએ, અને તે અનુપ્રયોગ પણ જે કારકમાં હિ અને સ્વ લગાડેલા છે તે જ કારકવાળો હોવો જોઈએ. અનુપ્રયોગમાં કાળનો ફેર હોય, કારકનો ફેર હોય કે ધાતુનો ફેર હોય તો આ નિયમ ન લાગે.

(અહીં સમજવા માટે ઉદાહરણો જુદાજુદા સ્તંભોમાં આપ્યાં છે.—)

હિ--

છુનીહિ છુનીહિ इत्येव अयं छुनाति-लक्ष् लक्ष् એ પ્રકારે આ લણે છે.

છુનીહિ છુનીહિ इत्येव इमौ छुनीतः-लक्ष् लक्ष् એ પ્રકારે આ બે લણે છે.

૧. ગોમાન્ આસીત્ આ વાક્યમાં આસીત્ એ ભૂતકાળનું સૂચક છે અને ગોમાન્ પદ જેને ગાય છે તેનું સૂચક છે એટલે વર્તમાનકાળનું સૂચક છે તેથી આસીત્ એ ભૂતકાળ સૂચક પદની સાથે વર્તમાનકાળ સૂચક ગોમાન્ શબ્દનો સંબંધ ઘટાવવો હોય તો ગો શબ્દને લાગેલો મતુ પ્રત્યય ભૂતકાળમાં પણ લાગી શકે છે એમ આ નિયમ દ્વારા સમજવું જોઈએ.

હુનીહિ હુનીહિ इत्येव इमे हनन्ति-लघु लघु એ પ્રકારે આ લોકો બણે છે.
 હુનીહિ હુનીહિ इत्येव त्वं हुनासि-लघु लघु એ પ્રકારે તું બણે છે.
 હુનીહિ હુનીહि इत्येव युवां हनीथः-लघु लघु એ પ્રકારે તમે બે બણો છો.
 હુનીહિ હુનીહि इत्येव यूयं हनीथ-लघु लघु એ પ્રકારે તમે બણો છો.
 હુનીહિ હુનીહि इत्येव अहं हुनामि-लघु लघु એ પ્રકારે હું બણું છું.

હુનીહિ હુનીહि इत्येव आवां हनीवः-लघु लघु એ પ્રકારે અમે બે બણીએ છીએ

હુનીહિ હુનીહि इत्येव वयं हनीमः-लघु लघु એ પ્રકારે અમે બણીએ છીએ.

एवम्-હુનીહિ હુનીહि इत्येव अयं अलावीत्-लघु लघु એ પ્રકારે તેણે લપ્પયું.

અઘતન ભૂત

હુનીહિ હુનીહि इत्येव अयं अलुनात्-लघु लघु એ પ્રકારે તેણે લપ્પયું. અસ્તન ભૂત

હુનીહિ હુનીહि इत्येव अयं लुलाव-लघु लघु એ પ્રકારે તેણે લપ્પયું. પરાક્ષ ભૂત

હુનીહિ હુનીહि इत्येव अयं लविष्यति-लघु लघु એ પ્રકારે તે લણશે. અઘતન

ભવિષ્ય

હુનીહિ હુનીહि इत्येव अयं लविता-लघु लघु એ પ્રકારે તે લણશે. અસ્તન

ભવિષ્ય

હુનીહિ હુનીહि इत्येव अयं हनीयात्-लघु लघु એ પ્રકારે તેણે લણવું

જોઈએ. સપ્તમી

હુનીહિ હુનીહि इत्येव अयं हुनातु-लघु लघु એ પ્રકારે તે બણો. પંચમી

હુનીહિ હુનીહि इत्येव अयं ह्यात्-लघु लघु એ પ્રકારે તે બણો. આશી :

स्व—

अधीष्व अधीष्य इत्येव अयम् अधीते-लघु लघु એ પ્રકારે આ બણે છે.

अधीष्व अधीष्व इत्येव इमौ अधीयाते-लघु लघु એ પ્રકારે આ બે બણે છે.

अधीष्व अधीष्व इत्येव इमे अधीयते-लघु लघु એ પ્રકારે આ લોકો બણે છે.

अधीष्व अधीष्व इत्येव त्वम् अधीषे-लघु लघु એ પ્રકારે તું બણે છે.

अधीष्व अधीष्व इत्येव युवाम् अधीयाथे-लघु लघु એ પ્રકારે તમે બે બણો છો.

अधीष्व अधीष्व इत्येव यूयम् अधीध्वे-लघु लघु એ પ્રકારે તમે બણો છો.

अधीष्व अधीष्व इत्येव अहम् अधीये-लघु लघु એ પ્રકારે હું બણું છું.

अधीष्व अधीष्व इत्येव आवाम् अधीवहे-लघु लघु એ પ્રકારે અમે બે બણીએ

છીએ.

अधीष्व अधीष्व इत्येव वयम् अधीमहे-लघु लघु એ પ્રકારે અમે બણીએ છીએ.

હુનીહિ હુનીહિ इत्येव अयं हुनाति, छिनत्ति, ह्यते वा इति धातोः

સંબન્ધે મા ભૂત—લણ લણ એ પ્રકારે ને લણે છે, છેદે છે, તેના વડે લણાય છે—એ રીતે ધાતુના અનુપ્રયોગના સંબંધમાં ન થાય—અહીં અનુપ્રયોગમાં-પાછળ કરવામાં આવેલા પ્રયોગમાં—‘છિનત્તિ’ એ જુદો ધાતુ છે તથા લ્લયતે—માં કારકનો પણ ફરક છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫૧૪૧૪૨ ॥

પ્રચયે નવા સામાન્યાર્થસ્ય ॥ ૫૧૪૧૪૩ ॥

જે પ્રયોગમાં અનેક ધાત્વર્થનો સમુચ્ચય હોય—અનેક ક્રિયાસૂચક ધાતુઓ વપરાયા હોય અને અનુપ્રયોગમાં એટલે તેની પાછળ આ બધી જુદી જુદી ક્રિયાઓને લાગુ પડે એવા સામાન્ય અર્થવાળા ધાતુના સંબંધયુક્ત પ્રયોગો હોય તો જુદા જુદા અર્થવાળા ધાતુઓને હિ અને સ્વ વિકલ્પે લાગે છે અને ત તથા ધ્વમ્ પ્રત્યયો પણ વિકલ્પે લાગે છે. અને અનુપ્રયોગમાં યુષ્મત્ નો પ્રયોગ હોય તો પણ જુદી જુદી ક્રિયાવાળા ધાતુઓને હિ અને સ્વ લાગે છે.

હિ—

ત્રીહીન્ વપ, હુનીહિ, પુનીહિ इत्येवं यतते यत्यते वा—એખાને તું વાવ, તું લણુ, તું સાફ કર એ રીતે યત્ન કરે છે અથવા યત્ન કરાય છે.

હિ ન થયો તમારે—પક્ષે—ત્રીહીન્ વપતિ હુનાતિ, પુનાતિ इत्येवं यतते यत्यते वा—એખાને તે વાવે છે, તે લણે છે, તે સાફ કરે છે એ રીતે યત્ન કરે છે અથવા યત્ન કરાય છે.

સ્વ—

સૂત્રમ્ અધીષ્વ, નિર્યુક્તિમ્ અધીષ્વ, માધ્યમ્ અધીષ્વ इत्येवं अधीते पठ्यते वा—તું સૂત્રને લણુ, નિર્યુક્તિને લણુ, માધ્યમને લણુ એ રીતે તે લણે છે અથવા તેના વડે લણાય—પાઠ કરાય—છે.

પક્ષે—સૂત્રમ્ અધીતે, નિર્યુક્તિમ્ અધીતે, માધ્યમ્ અધીતે इत्येवम अधीते पठ्यते वा—તે સૂત્રને લણે છે, નિર્યુક્તિને લણે છે, માધ્યમને લણે છે એ રીતે લણે છે અથવા તેના વડે લણાય—પાઠ કરાય—છે.

ત—

ત્રીહીન્ વપત, હુનીત, પુનીત इत्येवम यतध्वे
ત્રીહીન્ વપ, હુનીહિ, પુનીહિ इत्येवं चेष्टध्वे
પક્ષમાં—ત્રીહીન્ વપથ, હુનીથ, પુનીથ इत्येवं यतध्वે
ધ્વમ્—

સૂત્રમ્ અધીધ્વમ્, નિર્યુક્તિમ્ અધીધ્વમ્, માધ્યમ્ અધીધ્વમ્ इत्येवम अधीध्वे,
સૂત્રમ્ અધીધ્વ નિર્યુક્તિમ્ અધીધ્વ, માધ્યમધીધ્વ इत्येवं अधीध्वे ।

પક્ષમાં—સૂત્રમ્ અધીધ્વે, નિર્યુક્તિમ્ અધીધ્વે, માધ્યમધીધ્વે इत्येवम अधीध्वે
ત્રીહીન્ વપ,હુનીહિ, પુનીહિ इत्येवं वपति, हुनाति, पुनाति इति मा भूत—અહીં

અનુપ્રયોગમાં સામાન્ય અર્થના ધાતુઓ નથી પણ વપતિ વગેરે વિશેષ અર્થવાળા છે તેથી આ સૂત્ર ન લાગે ॥ ૫ । ૪ । ૪૩ ॥

નિષેધે અલમ્-સલ્વોઃ ક્વા ॥ ૫ । ૪ । ૪૪ ॥

નિષેધ અર્થવાળા અલમ્ અને સલ્વ શબ્દોનો વાક્યમાં પ્રયોગ હોય તો ધાતુને ક્વા પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

અલં કૃત્વા-કરીને શું ?

સલ્વ કૃત્વા-કરીને શું ?

પદ્યમાં-અલં હૃદિતેન-રોવાથી શું ? સૂત્ર ૨ । ૨ । ૪૭ થી તૃતીયા અર્ધ.

॥ ૫ । ૪ । ૪૪ ॥

પર-અવરે ॥ ૫ । ૪ । ૪૫ ॥

આગલો ભાગ અને પાછલો ભાગ જણાતો હોય તો ધાતુને ક્વા પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે

આગલો ભાગ-અપ્રાપ્ય નદીં ગિરિઃ-નદીને પહોંચ્યા પહેલાં ગિરિ-પર્વત.

પાછલો ભાગ-અતિક્રમ્ય નદીં ગિરિઃ-નદીને આળંગીને ગિરિ.

॥ ૫ । ૪ । ૪૫ ॥

નિમીલ્યાદિ-મેઙ્ઠઃ તુલ્યકર્તૃકે ॥ ૫ । ૪ । ૪૬ ॥

પ્રયોગમાં બે ક્રિયા હોય અને બન્ને ક્રિયાનો કર્તા એક હોય તો નિમીલ્ આદિ ધાતુઓને અને મેઙ્ઠ ધાતુને, બન્ને ક્રિયાના સૂચક ક્રિયાપદોનો પરસ્પર સંબંધ હોય તો ક્વા પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

અક્ષિણી નિમીલ્ય હસતિ-આંખો મીંચીને હસે છે.

મુખં વ્યાદાય સ્વપીતિ-મોં પહોળું કરીને સૂએ છે.

અપમિત્ય યાચતે-બદલામાં આપીને માગે છે પક્ષે-અપમાતું યાચતે-બદલામાં આપવા સારુ માગે છે.

ચૈત્રસ્ય અક્ષિનિમીલ્યને મૈત્રો હસતિ-ચૈત્રની આંખ મીંચાય છે ત્યારે મૈત્ર હસે છે અહીં મીંચવાની તથા હસવાની એ બન્ને ક્રિયાઓના કર્તા જુદા જુદા છે.

॥ ૫ । ૪ । ૪૬ ॥

પ્રાક્કાલે ॥ ૫ । ૪ । ૪૭ ॥

પ્રયોગમાં બે ક્રિયા હોય-એક ક્રિયા પૂર્વકાળની હોય બીજી ક્રિયા પરકાળની હોય અને તે બન્નેનો કર્તા એક હોય તથા પૂર્વકાળની ક્રિયાના સૂચક ધાતુનો અને પરકાળની ક્રિયાના સૂચક ધાતુનો પરસ્પર સંબંધ સચવાતો હોય તો પૂર્વકાળની ક્રિયાના સૂચક ધાતુને ક્વા પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

આસિત્વા મુજ્જ્વતે-એસીને ખાય છે.

ક્ત્વા પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે-આસ્યતે મોક્ષતુમ્-ખાવા માટે એસે છે.

મુજ્જ્યતે, પીયતે વા-ખવાય છે, પીવાય છે-અહીં આગલા કે પાછલા કાળની વિવક્ષા નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૪ । ૪૭ ।

સ્થમ્ ચ આમીક્ષ્યે ॥ ૫ । ૪ । ૪૮ ॥

પ્રયોગમાં એ ક્રિયાઓ હોય, બન્નેનો કર્તા એક હોય તથા પૂર્વકાળની ક્રિયા વારંવાર થતી હોય તથા બન્ને ક્રિયાઓ સંબંધ બરાબર હોય તો પૂર્વકાળની ક્રિયાના સૂચક ધાતુને સ્થમ્ અને ક્ત્વા પ્રત્યયો લાગે છે.

સ્થમ્-મોજંમોજં યાતિ- } વારંવાર ખાઈ ખાઈને જમ છે.

ક્ત્વા-મુક્ત્વા મુક્ત્વા યાતિ- } ॥ ૫ । ૪ । ૪૮ ॥

પૂર્વ-અગ્રે-પ્રથમે ॥ ૫ । ૪ । ૪૯ ॥

પ્રયોગમાં એ ક્રિયાઓ હોય, બન્નેનો કર્તા એક હોય તથા પૂર્વ, અગ્રે અને પ્રથમ શબ્દોનો પ્રયોગ હોય તથા બન્ને ક્રિયાઓનો પરસ્પર બરાબર સંબંધ હોય તો પૂર્વકાળની ક્રિયાને સ્થમ્ વિકલ્પે લાગે છે.

પૂર્વ મોજં યાતિ-પૂર્વે-પહેલાં-ખાઈને જમ છે,

પૂર્વ મુક્ત્વા યાતિ-પહેલાં ખાઈને જમ છે.

અગ્રે મોજં યાતિ, અગ્રે મુક્ત્વા યાતિ-આગળ-પહેલાં-ખાઈને જમ છે.

પ્રથમ મોજં યાતિ, પ્રથમ મુક્ત્વા યાતિ-પહેલાં ખાઈને જમ છે. ॥ ૫ । ૪ । ૪૯ ॥

અન્યથા-एवम्-कथम्-इत्थम्: कृगः अनर्थकात् ॥ ५ । ४ । ५० ॥

પ્રયોગમાં પૂર્વકાળની અને પરકાળની એવી એ ક્રિયાઓ હોય, બન્નેનો કર્તા એક હોય તથા વાક્યમાં અન્યથા, એવમ્, કથમ્, इत्थम् એ શબ્દો પછી અનર્થક ક્રિયા ધાતુ આવેલો હોય તથા બન્ને ક્રિયાઓનો પરસ્પર સંબંધ હોય તો પૂર્વ કાળની ક્રિયાના સૂચક ધાતુને સ્થમ્ વિકલ્પે લાગે છે. અન્યથા, એવમ્, કથમ્ અને इत्थम् એમાં ક્રિયા ધાતુને અર્થ સમાયેલો છે એથી ક્રિયા ધાતુને અનર્થક નિશ્ચયેલ છે.

અન્યથાકારં મુજ્જ્વતે-ઊણદું કરીને ખાય છે.

એવંકારં મુજ્જ્વતે-એમ કરીને ખાય છે.

કથંકારં મુજ્જ્વતે-કેમ કરીને-કેવી રીતે-ખાય છે ?

इत्थंકારं મુજ્જ્વતે-આમ કરીને ખાય છે.

પક્ષે-અન્યથા કૃત્વા-ઊણદું કરીને વગેરે.

અન્યથા કૃત્વા શિરો મુજ્જ્વતે-માથાને ઊણદું કરીને ખાય છે.—અહીં ક્રિયા

ધાતુ 'માથા' સાથે સંબંધવાળો હોવાથી તેનો ખાસ અર્થ છે પણ નિરર્થક નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૪ । ૫૦ ॥

યથા-તથાદિ ઈર્ણ્યોત્તરે ॥ ૫ । ૪ । ૫૧ ॥

પૂર્વકાળ અને પરકાળની બે ક્રિયાઓ હોય, બન્નેનો કર્તા એક હોય તેમ જ યથા, તથા આદિ શબ્દો પછી અનર્થક એવા કુ ધાતુનો પ્રયોગ હોય તો પૂર્વકાળની ક્રિયાના સૂચક ધાતુને સ્થળમ્ વિકલ્પે લાગે છે જે વાક્યનો જવાબ ઇર્ણ્યપૂર્વક આપવામાં આવ્યો હોય તો તથા બન્ને ક્રિયાઓ પરસ્પર સંબંધિત હોય તો.

કયં ભવાન્ મોક્ષ્યતે ? इति पृष्ठः अयस्यया तं प्रति आह-यथाकारं मोक्ष्ये तथाकारम् अहं मोक्ष्ये, किं तव अनेन ? -तुं કેમ ખાય છે ? એવું પૂછતાં ઇર્ણ્યથી તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે કે, હું જેમ ખાઇશ તેમ ખાઇશ એ ખાત તારે શું કામ છે ?

यथा कृत्वा अहं मोक्ष्ये तथा द्रक्ष्यसि-જે રીતે હું ખાઇશ તે રીતને તું જોઇશ.

—અહીં ઇર્ણ્ય નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫ । ૪ । ૫૧ ॥

શાપે વ્યાપ્યાત્ ॥ ૫ । ૪ । ૫૨ ॥

પૂર્વકાળની અને પરકાળની બે ક્રિયાઓ હોય, બન્ને ક્રિયાઓનો કર્તા એક હોય ત્યાં કર્મ પછી આવેલા કુ ધાતુને સ્થળમ્ વિકલ્પે લાગે છે, જે આકોશ જણાતો હોય તો તથા બન્ને ક્રિયાઓ પરસ્પર ઉચિત રીતે સંબંધિત હોય તો. ચોરંકારમ્ આક્રોશતિ-‘ચોર’ એમ કરીને આકોશ કરે છે.

चोरं कृत्वा हेतुभिः कथयति-‘ચોર’ એમ કહીને અને હેતુઓ જણાવીને ચોર કહેવાની હકીકત સાબીત કરવા સાથે કહે છે—અહીં આકોશ નથી. ॥ ૫ । ૪ । ૫૨ ॥

સ્વાદુ-અર્થાદ્ અદીર્ઘાત્ ॥ ૫ । ૪ । ૫૩ ॥

સ્વાદિષ્ઠ અર્થવાળા કર્મ કારકરૂપ શબ્દો પછી કુ ધાતુ આવ્યો હોય અને વાક્યમાં પૂર્વકાળની અને પરકાળની બે ક્રિયાઓ હોય, બન્ને ક્રિયાઓનો કર્તા એક હોય તથા બન્ને ક્રિયાઓ પરસ્પર ઉચિત રીતે સંબંધિત હોય તો કુ ધાતુને સ્થળમ્ વિકલ્પે લાગે છે પણ કર્મ કારકરૂપ સ્વાદિષ્ઠ અર્થનો સૂચક શબ્દ દીર્ઘાન્ત ન હોવો જોઈએ.

સ્વાદુ શબ્દ-સ્વાદુંકારં મુક્તે-સ્વાદુ કરીને ખાય છે.

મિષ્ટ શબ્દ-મિષ્ટંકારં મુક્તે-મિષ્ટ કરીને ખાય છે.

પક્ષે-સ્વાદુ કૃત્વા મુક્તે-સ્વાદુ કરીને ખાય છે.

સ્વાદ્દી કૃત્વા યથાગૂં મુક્તે-ગળને સ્વાદિષ્ટ કરીને ખાય છે.

આ પ્રયોગમાં 'સ્વાદ્વિષ્ટ' અર્થવાળો 'સ્વાદ્વી' શબ્દ દીર્ઘસ્વરાન્ત છે તેથી આ સૂત્ર ન લાગે.

॥ ૫ । ૪ । ૫૩ ॥

વિદ્-દુઃખ્યઃ કાત્સ્ન્યે જમ્ ॥ ૫ । ૪ । ૫૪ ॥

પૂર્વકાળની અને પરકાળની બે ક્રિયાઓ હોય, બન્નેનો કર્તા એક હોય તથા એ બે ક્રિયાઓ પરસ્પર ઉચિત રીતે સંબંધિત હોય અને જો કર્મવિષયક સમગ્રતા જણાતી હોય તો કર્મથી પર આવેલા વિદ્ (વિદ્ લાભાર્થક, વિચારાર્થક અને જ્ઞાનાર્થક) ધાતુને અને દશ ધાતુને જમ્ વિકલ્પે લાગે છે.

અતિથિવેદં મોજયતિ—જેને જેને અતિથિ જાણે છે તેને તેને જમાડે છે.

કન્યાદર્શં વરયતિ—જેને જેને કન્યારૂપે જુએ છે તે તે તમામ કન્યાને વરાવે છે—પરણાવે છે.

અતિથિં વિદિત્વા મોજયતિ—એક અતિથિને જાણીને જમાડે છે.

આ પ્રયોગમાં અતિથિરૂપ કર્મની સમગ્રતા—અતિશયતા—નથી. ॥ ૫ । ૪ । ૫૪ ॥

યાવતઃ વિન્દ-જીવઃ ॥ ૫ । ૪ । ૫૫ ॥

પૂર્વકાળની અને પરકાળની બે ક્રિયાઓ હોય તથા એ બે ક્રિયાઓ પરસ્પર ઉચિત રીતે સંબંધિત હોય અને બન્નેનો કર્તા એક હોય તો અતિશયતાસૂચક કર્મરૂપ યાવત્ શબ્દ પછી જો વિન્દ અને જીવ ધાતુઓ આવેલા હોય તો તેમને બન્નેને જમ્ વિકલ્પે લાગે છે.

યાવદ્વેદં મુહ્યતે—જેટલું મળે છે તેટલું ખાય છે.

યાવજ્જીવમ્ અધીતે—જેટલું જીવે છે—જ્યાં સુધી જીવે છે—ત્યાં સુધી—જાણે છે.

૪૧ મા સૂત્રથી લઇને ૮૮મા સૂત્ર સુધી ધાતોઃ સંબન્ધે એવો નિર્દેશ કરેલો છે એનો અર્થ એવો સમજવો કે વાક્યમાં જે બે ક્રિયાઓ છે તે પરસ્પર સંબંધવાળી હોતી જોઈએ. જ્યાં જ્યાં ધાતોઃ સંબન્ધે એવો નિર્દેશ આવે ત્યાં ત્યાં આ અર્થ સમજી લેવો, આ બાબત કેટલાંક સૂત્રોના અર્થમાં સ્પષ્ટ પણું કરેલ છે.

જેમકે—અતિથિવેદં મોજયતિ—જેને જેને 'અતિથિ જાણે છે' તેને તેને જમાડે છે આ વાક્યમાં અતિથિને જાણવું અને જમાડવું એ બન્ને ક્રિયા પરસ્પર સંબંધવાળી છે પણ અતિથિવેદં ધમતિ—અતિથિને જાણીને ધમે છે એવો પ્રયોગ ન થાય. કેમકે જમવાની ક્રિયાને 'ધમવાની' ક્રિયા સાથે કશો જ સંબંધ નથી.

॥ ૫ । ૪ । ૫૫ ॥

ચર્મોદરાત્ પૂરેઃ ॥ ૫ । ૪ । ૫૬ ॥

પ્રયોગમાં પૂર્વકાળ અને પરકાળની બે ક્રિયાઓ ઉચિત રીતે પરસ્પર સંબંધિત હોય—અને બન્નેનો કર્તા એક હોય તો ચર્મ અને ઉદર રૂપ કર્મકારક

પછી આવેલા પૂર ધાતુને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

ચર્મપૂરમ્ આસ્તે-ચામડાને પૂરીને-પાથરીને-ખેસે છે,

ઉદરપૂરે કોતે-પેટ ભરીને-જરાબર જમીને-સૂએ છે. ॥ ૫ । ૪ । ૫૬ ॥

વૃષ્ટિમાને ઝલ્લુકુ ચાસ્ય વા ॥ ૫ । ૪ । ૫૭ ॥

વાક્યમાં આવેલા ધાતુઓનો પરસ્પર ઉચિત સંબંધ હોય તો કર્મથી પર આવેલા પૂર ધાતુને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે જો આખા વાક્યદ્વારા વરસાદનું માપ જણાતું હોય તો તથા જન્મ લાગતાં પૂર નો પ્ર વિકલ્પે થાય છે.

ગોળ્પદપૂરમ્ અથવા ગોળ્પદગ્રમ્ વૃષ્ટઃ મેઘઃ-જ્યાં ગાયતું પગલું પડ્યું હોય ત્યાં પડેલા ખાડામાં પાણી ભરાય એટલો વરસાદ વરસ્યો. ॥ ૫ । ૪ । ૫૭ ॥

ચેલાર્થાત્ વનોપેઃ ॥ ૫ । ૪ । ૫૮ ॥

વાક્યમાં બે ક્રિયાઓ પરસ્પર ઉચિત રીતે સંબંધિત હોય અને તે બન્નેનો કર્તા એક હોય તો વસ્ત્રવાચી અને વસ્ત્રવિશેષવાચી કર્મકારક પછી આવેલા ક્નોપ્ ધાતુને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે જો વરસાદનું માપ જણાતું હોય તો.

વસ્ત્ર-ચેલવનોપં વૃષ્ટો મેઘઃ-કપડું બીજાએ એટલે વરસાદ વરસ્યો.

વસ્ત્રવનોપં વૃષ્ટો મેઘઃ-કપડું બીજાએ એટલો વરસાદ વરસ્યો.

વસ્ત્રવિશેષ-કમ્બલવનોપં વૃષ્ટો મેઘઃ-કંબલ (વસ્ત્રવિશેષવાચી નામ) બીજાએ એટલો વરસાદ વરસ્યો. ॥ ૫ । ૪ । ૫૮ ॥

ગાત્ર-પુરુષાત્ સ્નઃ ॥ ૫ । ૪ । ૫૯ ॥

વાક્યમાં પરસ્પર ઉચિત રીતે સંબંધિત એવી બે ક્રિયાઓ હોય, બન્નેનો કર્તા એક હોય અને વરસાદનું માપ જણાતું હોય તો કર્મકારક પછી આવેલા સ્ના ધાતુને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

ગાત્રસ્નાયં વૃષ્ટઃ-શરીર સ્નાન કરી શકે એટલો વરસાદ વરસ્યો.

પુરુષસ્નાયં વૃષ્ટઃ-પુરુષ સ્નાન કરી શકે એટલો વરસાદ વરસ્યો.

॥ ૫ । ૪ । ૫૯ ॥

શુષ્ક-ચૂર્ણ-રૂક્ષાત્ પિષઃ તસ્યૈવ ॥ ૫ । ૪ । ૬૦ ॥

કર્મકારક પ શુષ્ક, ચૂર્ણ અને રૂક્ષ શબ્દો પછી પિષ્ ધાતુ હોય તો તેને જન્મ વિવલ્પે લાગે છે અને છેલ્લે પણ બીજી ક્રિયાનો સૂચક પિષ્ ધાતુ જ હોવો જોઈએ.

શુષ્કપેષં પિનષ્ટિ-શુષ્ક થઈ જાય એ રીતે વરતુને પીસે છે.

ચૂર્ણપેષં પિનષ્ટિ-ચૂર્ણ થઈ જાય એ રીતે વરતુને પીસે છે.

રુક્ષપેષં પિનષ્ટિ-વરતુ રૂક્ષ-ચીકાશવિતાની-યર્ધ જામ એ રીતે વસ્તુને પીસે છે.

॥ ૫ । ૪ । ૬૦ ॥

કૃગ્-ગ્રહઃ અકૃત-જીવાત્ ॥ ૫ । ૪ । ૬૧ ॥

કર્મકારકરૂપ અકૃત શબ્દ પછી કૃ ધાતુ આવે અને કર્મકારકરૂપ જીવ શબ્દ પછી ગ્રહ ધાતુ હોય તો અને છેલ્લે પણ અકૃત શબ્દની સાથે કૃ ધાતુનો સંબંધ હોય તથા જીવ શબ્દની સાથે ગ્રહ ધાતુનો સંબંધ હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

અકૃતકારં કરોતિ-અકૃતને કરે છે.

જીવગ્રાહં ગૃહાતિ-જીવતો પકડે છે.

પક્ષે-અકૃતસ્ય કારં કરોતિ-અકૃતને કરે છે.

જીવસ્ય ગ્રહં ગૃહાતિ-જીવતો પકડે છે.

॥ ૫ । ૪ । ૬૧ ॥

નિમૂલાત્ કષઃ ॥ ૫ । ૪ । ૬૨ ॥

કર્મકારકરૂપ નિમૂલ શબ્દ પછી કષ્ ધાતુ આવે અને છેલ્લે પણ એ જ કષ્ ધાતુ હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

નિમૂલકાષં કષતિ-નિમૂળ થાય એમ કહે છે.

નિમૂલસ્ય કાષં કષતિ—નિમૂળ થાય એમ કહે છે. ॥ ૫ । ૪ । ૬૨ ॥

હનથ સમૂલાત્ ॥ ૫ । ૪ । ૬૩ ॥

કર્મકારકરૂપ સમૂલ શબ્દ પછી વારા ફરતી હન ધાતુ અને કષ્ ધાતુ આવ્યો હોય તો અને છેલ્લે પણ હન ની સાથે હનનો અને કષ્ ની સાથે કષ્ ધાતુનો સંબંધ હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

સમૂલવાતં હન્તિ-મૂળ સાથે હણે છે.

સમૂલકાષં કષતિ—મૂળ સાથે કહે છે—મૂળથી ઉખેડી નાખે છે. ॥ ૫ । ૪ । ૬૩ ॥

કરણેભ્યઃ ॥ ૫ । ૪ । ૬૪ ॥

કરણ કારકવાચક શબ્દ પછી હન ધાતુ આવ્યો હોય અને વાક્યને છેડે જ હન ધાતુ જ સંબંધિત હોય તો પૂર્વના હન ધાતુને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

પાણિના હત્વા इति पाणिघातं कुक्ष्यम् आहन्ति-હાથ વટે ધા કરીને કુક્ષ્ય-ભીંત-ને હણે છે-તોડે છે.

॥ ૫ । ૪ । ૬૪ ॥

સ્વ-સ્નેહનાર્થાત્ પુષ-પિષઃ ॥ ૫ । ૪ । ૬૫ ॥

કરણવાચક સ્વ શબ્દ પછી પુષ્ ધાતુ આવ્યો હોય અને તે પછી વાક્યને ડે પણ પુષ્ ધાતુ જ હોય તો પુષ્ ને જન્મ વિકલ્પે થાય છે.

ચીકાશ્ચવાળા કરણવાચક શબ્દ પછી વિષ્ ધાતુ આવ્યો હોય અને તે પછી વાક્યને છેડે પણ વિષ્ ધાતુનો સંબંધ હોય તો વિષ્ ને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

સ્વપોષં પુણ્નાતિ-પોતાને-જનતને-પોષીને પુષ્ટ થાય છે.

આત્મપોષં પુણ્નાતિ-આત્માને-પોતાને-પોષીને પુષ્ટ થાય છે.

ઉદપેષં પિનષ્ટિ-પાણી વડે એટલે પાણી સાથે પીસે છે.

ક્ષીરપેષં પિનષ્ટિ-દૂધ વડે એટલે દૂધ સાથે પીસે છે.

॥ ૫ । ૪ । ૬૫ ॥

હસ્તાર્થાદ્ ગ્રહ-વર્તિ-વૃતઃ ॥ ૫ । ૪ । ૬૬ ॥

કરણવાચક હસ્ત અર્થવાળા શબ્દ પછી આવેલા ગ્રહ, વર્તિ અને વૃત ધાતુઓને વાક્યને છેડે જો તે જ ધાતુઓનો સંબંધ હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

હસ્તગ્રાહં ગૃહ્ણાતિ-હાથ ગ્રહણ કરીને ગ્રહણ કરે છે.

કરગ્રાહં ગૃહ્ણાતિ-હાથ ગ્રહણ કરીને ગ્રહણ કરે છે.

હસ્તવર્તે વર્તયતિ-હાથ વડે વર્તીને એટલે જેમ હાથ વડે સંકેત થાય તેમ વર્તે છે કે વર્તાવે છે.

પાણિવર્તે વર્તયતે-હાથ વડે વર્તીને એટલે જેમ હાથ વડે સૂચન થાય તેમ વર્તે છે.

॥ ૫ । ૪ । ૬૬ ॥

બન્ધેઃ નામ્નિ ॥ ૫ । ૪ । ૬૭ ॥

કરણવાચક નામ પછી બન્ધ્ ધાતુ આવ્યો હોય અને તે પછી વાક્યને છેડે પણ બન્ધ્ ધાતુ હોય તો બન્ધ્ ને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે જો સંસાર જણાતી હોય તો.

કૌઞ્ચબન્ધં બન્ધયતિ-કૌંચબંધથી એટલે જે આકારતું કૌંચપક્ષી છે તે આકારનો બંધ કરીને-બાંધે છે કે બંધાવે છે.

॥ ૫ । ૪ । ૬૭ ॥

આધારાત્ ॥ ૫ । ૪ । ૬૮ ॥

આધારનાચી નામ પછી બન્ધ્ ધાતુ આવ્યો હોય અને તે પછી વાક્યને છેડે બન્ધ્ ધાતુનો સંબંધ હોય તો બન્ધ્ ને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

ચારક્કબન્ધં બદ્ધઃ-કેદખાનામાં બંધાય એમ બાંધ્યો છે.

॥ ૫ । ૪ । ૬૮ ॥

કર્તુઃ જીવ-પુરુષાત્ નશ્-વહઃ ॥ ૫ । ૪ । ૬૯ ॥

કર્તાવાચક જીવ શબ્દ પછી નશ્ ધાતુ આવ્યો હોય અને કર્તાવાચક પુરુષ શબ્દ પછી વહ્ ધાતુ આવ્યો હોય અને વાક્યને છેડે નશ્ સાથે નશ્ ધાતુનો અને વહ્ સાથે વહ્ ધાતુનો સંબંધ હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

જીવનાશં નશ્યતિ-જીવતો નાશી જાય છે-જીવ ક્ષયને નાશી જાય છે.

પુરુષવાહં વહતિ-પુરુષ જેમ વહન કરે તેમ વહન કરે છે.

ત્રીવેન નશ્યતિ-જીવ વડે નાશ પામે છે, -અહીં કર્તાવાચક નથી પણ કરણવાચક છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૫૧૪ ॥ ૬૯ ॥

કર્ધ્વાત્ પૂર્-શુષઃ ॥ ૫૧૪ ॥ ૭૦ ॥

કર્તાવાચક કર્ધ્વ શબ્દ પછી પૂર્ અને શુષ્ ધાતુ આવ્યા હોય અને પૂર્નો રૂ ધાતુ સાથે તથા શુષ્ નો શુષ્ ધાતુ સાથે સંબંધ હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે. કર્ધ્વપૂર્ પૂર્યતે-ઊભો પુરાય તેમ પુરાય છે.

કર્ધ્વશોષં શુષ્યતિ-ઊભો સુકાય તેમ સુકાય છે. ॥ ૫૧૪ ॥ ૭૦ ॥

વ્યાપ્યાચ્ચ ઇવાત્ ॥ ૫૧૪ ॥ ૭૧ ॥

ઉપમાનવાચી કર્મકારક પછી અને ઉપમાનવાચી કર્તા કારક પછી કોઈ એ ધાતુ આવ્યો હોય તો અને વાક્યને છેડે તે જ ધાતુનો સંબંધ હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

કર્મ-સુવર્ણનિધાયં નિહિતઃ-સોનાની પેઠે સ્થાપિત કર્યો.

કર્તા-કાકનાશં નશ્તઃ-કાગડાની પેઠે નાશી ગયો ॥ ૫૧૪ ॥ ૭૧ ॥

ઉપાત્ કિરો લવને ॥ ૫૧૪ ॥ ૭૨ ॥

જો વાક્યને છેડે 'લણુવા'-'કાપવા'-'અર્થ'ના ધાતુનો સંબંધ હોય તો ઉપ થી કિર્ ધાતુને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

ઉપસ્કારં મદ્રકાઃ હનન્તિ-મદ્રદેશના લોકો ફેંકી ફેંકીને લણે છે.

ઉપકીર્યં યાતિ-ફેંકીને જાય છે.-અહીં વાક્યને છેડે 'લણુવા' અર્થનો

ધાતુ નથી પણ 'જવા' અર્થનો યા ધાતુ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫૧૪ ॥ ૭૨ ॥

દંશેઃ તૃતીયયા ॥ ૫૧૪ ॥ ૭૩ ॥

તૃતીયાંત શબ્દનો યોગ હોય, ઉપ સાથેના દંશ્ ધાતુની સાથે તેને અનુરૂપ યુનો સંબંધ હોય તો ઉપ સાથેના દંશ્ ધાતુને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે, જો બન્ને ધાતુનો કર્તા એક હોય તો.

મૂલકેન ઉપદંશં મુહ્યતે-મૂલકોપદંશં મુહ્યતે-મૂળા વડે-મૂળા સાથે કરડીને ખાય છે.

જન્મ ન લાગ્યો ત્યારે-મૂલકેન ઉપદંશ્ય મુહ્યતે-મૂળા વડે-મૂળા સાથે-કરડીને ખાય છે. ॥ ૫૧૪ ॥ ૭૩ ॥

હિંસાર્થાદ્ એકાપ્યાત્ ॥ ૫ । ૪ । ૭૪ ॥

‘હિંસા’અર્થવાળા ધાતુનો બીજા ધાતુ સાથે સંદર્ભાનુસાર સંજ્ઞા હોય, બન્ને ધાતુઓનું કર્મ સમાન-એક-જ હોય. તૃતીયાંત પદનો યોગ હોય અને બન્ને ધાતુઓનો કર્તા એક હોય તો ‘હિંસા’ અર્થવાળા ધાતુને જન્મ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

ઉપ+હન્+ળમ્=ઉપઘાતમ્—

દળ્લેન ઉપઘાતમ્ દળ્લેપઘાતમ્ ગાઃ સાદયતિ-દંડાવડે મારીને ગાયોને લઈ જાય છે.

ઉપ+હન્+ય=ઉપહત્ય—

દળ્લેન ઉપહત્ય ગાઃ સાદયતિ-દંડાવડે મારીને ગાયોને લઈ જાય છે

દળ્લેન ઉપહત્ય ચૌરં ગોપાલકઃ ગાઃ છેદયતિ—ચોરને દંડાવડે મારીને ગોવાળિયો ગાયોને લઈ જાય છે.

આ પ્રયોગમાં બન્ને ધાતુઓનું કર્મ સમાન નથી-હન્ ધાતુનું કર્મ ચોર છે અને છેદ ધાતુનું કર્મ ગાય છે-તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૪ । ૭૪ ॥

ઉપપીઢ-રુધ-કર્ષઃ તત્સમ્યા ॥ ૫ । ૪ । ૭૫ ॥

તૃતીયાંત નામનો યોગ હોય તથા સપ્તમ્યાંત નામનો પણ યોગ હોય તો ઉપ સાથેના પીઢ ધાતુને, ઉપ સાથેના રુધ ધાતુને અને ઉપ સાથેના કર્ષ ધાતુને-બીજા ધાતુ સાથે સંદર્ભાનુસાર સંજ્ઞા હોય તથા બન્ને ક્રિયાપદોનો કર્તા એક હોય તો—જન્મ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

ઉપ+પીઢ+ળમ્=ઉપપીઢમ્—

પાર્શ્વાભ્યામ્ ઉપપીઢમ્ પાર્શ્વયોઃ વા ઉપપીઢમ્ પાર્શ્વોપપીઢમ્ શેતે-પડખાંઓ વડે ઢાળીને વા પડખાંઓમાં ઢાળીને સૂએ છે.

ઉપ+રુધ્+ળમ્=ઉપરોધમ્—

વ્રજેન ઉપરોધમ્ વ્રજે વા ઉપરોધમ્ વ્રજોપરોધમ્ ગાઃ સ્થાપયતિ-વજાવડે કે વજામાં રોડીને ગાયોને બેસાડે છે.

ઉપ+કર્ષ્+ળમ્=ઉપકર્ષમ્—

પાણિના ઉપકર્ષમ્ પાણૌ વા ઉપકર્ષમ્ પાણ્યુપકર્ષમ્ યુજ્ઞાતિ-હાથ વડે કે હાથમાં બેંચીને ઘસણ કરે છે. ॥ ૫ । ૪ । ૭૫ ॥

પ્રમાણ-સમાસચ્ચોઃ ॥ ૫ । ૪ । ૭૬ ॥

પ્રમાણ એટલે લાંબાઈનું માપ અને સમાસતિ એટલે પરસ્પર લડાઈ માટેની સમીપતા. આ બન્ને અર્થો જણાતા હોય, તૃતીયાંત નામનો યોગ હોય તથા સપ્તમ્યાંત

નામનો યોગ હોય, બીજા ધાતુનો અનુરૂપ સંબંધ હોય, અને ક્રિયાપદોનો કર્તા એક હોય તો ધાતુને જન્મ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

પ્રમાણ-હત્+કૃષ્+જન્મ-ઉત્કર્ષમ્-

દ્વચક્ષુલેન ઉત્કર્ષમ્ દ્વચક્ષુલે વા ઉત્કર્ષમ્ દ્વચક્ષુલોત્કર્ષમ્ ગણિકાઃ છિનન્તિ-અમે

આંગળીવડે અથવા અમે આંગળીમાં લંબાઈ માપીને ગંડેરીને કાપે છે.

સમાસતિ—કેશ+ગ્રહ્+જન્મ-કેશગ્રાહમ્-

કેશૈઃ ગ્રાહમ્ કેશેષુ વા ગ્રાહમ્ યુધ્યન્તે-માથાના વાળો વડે પકડીને અથવા માથાના વાળોમાં પકડીને લડાઈ કરે છે.

જ્યારે જન્મ પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે દ્વચક્ષુલેન દ્વચક્ષુલે વા ઉત્કૃષ્ટ ગણિકાઃ છિનન્તિ એવો પ્રયોગ થાય. ॥ ૫ । ૪ । ૭૬ ॥

પञ्चम्या त्वरायाम् ॥ ५ । ४ । ७७ ॥

ત્વરા જણાતી હોય, પંચમ્યાંત પદનો યોગ હોય, જે ધાતુઓનો કર્તા એક હોય અને છેલ્લે તે જ ધાતુનો સંબંધ હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

શય્યાયાઃ ઉત્થાનમ્-શય્યોત્થાય ધાવતિ-શય્યામાંથી-પથારીમાંથી-ઊઠીને જલદી દોડે છે.

શય્યાયાઃ ઉત્થાય ધાવતિ-શય્યામાંથી ઊઠીને જલદી દોડે છે.

આસનાદ્ ઉત્થાય યતિ-આસનથી ઊઠીને જાય છે.-આહી ત્વરા નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૫ । ૪ । ૭૭ ॥

द्वितीयया ॥ ५ । ४ । ७८ ॥

દ્વિતીયાંત પદનો યોગ હોય, ત્વરા જણાતી હોય, જે ધાતુઓનો કર્તા એક હોય અને છેલ્લે અનુરૂપ ધાતુ આવેલો હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

લોછાન્ ગ્રાહમ્-લોછગ્રાહ્ યુધ્યન્તે-જલ્દી જલ્દી દેહને ગ્રહણ કરીને યુદ્ધ કરે છે. લોછાન્ ગ્રહીત્વા યુધ્યન્તે-જલ્દી જલ્દી દેહને ગ્રહણ કરીને યુદ્ધ કરે છે.

॥ ૫ । ૪ । ૭૮ ॥

स्वार्थेन अभ्रवेण ॥ ५ । ४ । ७९ ॥

અભ્રુવ સ્વાંગના વાયક દ્વિતીયાંત નામનો યોગ હોય, જે ક્રિયાઓ હોય, તુલ્ય કર્તા હોય અને છેલ્લે અનુરૂપ ધાતુ આવેલો હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે, સ્વાંગ જે જાતનાં છે. ૧ ધ્રુવ અને ૨ અધ્રુવ.

જે અંગ કપાવાથી-છેદાવાથી-મરી જવાય તે ધ્રુવ સ્વાંગ.

૨ જે અંગ કપાવાથી-છેદવાથી-મરી ન જવાય તે અધ્રુવ સ્વાંગ.
આ સૂત્રમાં અધ્રુવ સ્વાંગ લેવાનું છે,

બ્રુવૌ વિક્ષેપમ=પ્રવિક્ષેપં જલ્પતિ-ભવાંને નચાવીને-આંખના ચાળા કરીને-
ખેલે છે.

બ્રુવૌ વિક્ષિપ્ય વા જલ્પતિ-ભવાંને નચાવીને-આંખના ચાળા કરીને-ખેલે છે.
કફમ્ ઉન્મૂલ્ય જલ્પતિ-કફ કાઢીને ખેલે છે.-આમાં કફ સ્વાંગ જ નથી તેથી આ
નિયમ ન લાગ્યો.

શિરઃ ઉત્ક્ષિપ્ય વક્તિ-માથું ઊંચું કરીને ખેલે છે-અહીં, માથું કપાવાથી માણસ
મરી જાય છે એથી માથું 'ધ્રુવ' સ્વાંગ છે તેથી આ નિયમ ન
લાગ્યો.

॥ ૫ । ૪ । ૭૬ ।

પરિવ્લેચ્યેન ॥ ૫ । ૪ । ૮૦ ॥

ક્રમેશ પામતા સ્વાંગવાચી દ્વિતીયાંત નામનો યોગ હોય, જે ક્રિયાઓ હોય,
તુલ્ય કર્તા હોય અને છેલ્લે અનુરૂપ ધાતુ આવેલો હોય તો જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

ઠરાંસિ પ્રતિપેષમ્=ઠરઃપ્રતિપેષં યુધ્યન્તે-છાતી ભીંસીને લડે છે.

ઠરાંસિ પ્રતિપેષ્ય યુધ્યન્તે-છાતી ભીંસીને લડે છે. ॥ ૫ । ૪ । ૮૦ ॥

વિશ-પત-ષદ-સ્કન્દઃ વીપ્સા-આભીક્ષણ્યે ॥ ૫ । ૪ । ૮૧ ॥

એકની એક વસ્તુ સાથે સંબંધ થવો એનું નામ વીપ્સા; અને એકની
એક ક્રિયા વારંવાર કરવી એનું નામ આભીક્ષણ્ય.

દ્વિતીયાંત નામનો યોગ હોય, જે ક્રિયાઓ હોય, તુલ્ય કર્તા હોય, વાક્ય
દ્વારા વીપ્સા તેમ જ આભીક્ષણ્ય અર્થ જણાતો હોય અને અનુરૂપ ધાતુનો સંબંધ
હોય તો વિશ, પત, ષદ અને સ્કન્દ ધાતુને જન્મ વિકલ્પે લાગે છે.

વીપ્સા-ગેહમ્ ગેહમ્ અનુપ્રવેશમ્-ગેહાનુપ્રવેશમ્ આસ્તે-ઘેર ઘેર પ્રવેશ કરીને ખેસે છે.
આભીક્ષણ્ય-ગેહમ્ અનુપ્રવેશમ્-ગેહાનુપ્રવેશમ્ આસ્તે-ઘેરમાં વારંવાર પેસી પેસીને
ખેસે છે.

વીપ્સા-ગેહં ગેહમ્ અનુપ્રપાતમ્-ગેહાનુપ્રપાતમ્ આસ્તે-ઘેર ઘેર જઈને ખેસે છે.
આભીક્ષણ્ય-ગેહમ્ અનુપ્રપાતમ્-ગેહાનુપ્રપાતમ્ આસ્તે-ઘેર વારંવાર જઈ જઈને
ખેસે છે.

વીપ્સા-ગેહં ગેહમ્ અનુપ્રપાદમ્-ગેહાનુપ્રપાદમ્ આસ્તે-ઘેર ઘેર પ્રવેશ કરીને
ખેસે છે.

આભીદિણ્ય-ગેહમ્ અનુપ્રપાદમ્ ગેહાનુપ્રપાદમ્ આસ્તે-ધેર વારંવાર જઇ જઇને
એસે છે.

વીપ્સા-ગેહં ગેહમ્ અવસ્કન્દમ્ આસ્તે-ધેર ધેર ઊપેા મારીને એસે છે.

આભીદિણ્ય-ગેહમ્ અવસ્કન્દમ્ ગેહાવસ્કન્દમ્ આસ્તે-ધેર વારંવાર ઊપેા મારો
મારીને એસે છે.

પક્ષે-ગેહં ગેહમ્ અનુપ્રવિશ્ય આસ્તે-ધેર ધેર પ્રવેશ કરીને એસે છે

ગેહમ્ અનુપ્રવિશ્ય અનુપ્રવિશ્ય આસ્તે-ધેર વારંવાર પ્રવેશ કરીને એસે
છે.

॥ ૫ । ૪ । ૮૧ ॥

કાલેન તૃષિ-અસ્વઃ ક્રિયાન્તરે ॥ ૫ । ૪ । ૮૨ ॥

કાલવાચક દ્વિતીયાંત નામનો યોગ હોય તો તૃષ્ ધાતુ અને અસ્ ધાતુને
બીજા અનુરૂપ ધાતુનો સંબંધ હોય તો જમ્ વિકરપે લાગે છે એ તૃષ્ અને અસ્
ધાતુના ક્રિયારૂપ અર્થાનું બીજી ક્રિયા સાથે વ્યવધાન હોય તો.

દ્વયહં તર્ષમ્=દ્વયહૃતર્ષં ગાવઃ પિબન્તિ-એ દિવસ તરસી રહીને ગાયો પાણી
પીએ છે.

દ્વયહમ્ અત્યાસમ્=દ્વયહાત્યાસં ગાવઃ પિબન્તિ-એ દિવસ વીતાવીને ગાયો પાણી
પીએ છે.

અહર અત્યસ્ય ઇષૂન્ ગતઃ-દિવસે બાણે ફેંકીને ગયો.

આ પ્રયોગમાં બાણુને ફેંકવાની ક્રિયા અને બાણુને ફેંકનારની ગમન ક્રિયા એ
એ વચ્ચે કોઈ બીજી ક્રિયાનું વ્યવધાન નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૫ । ૪ । ૮૨ ॥

નામ્ના ગ્રહ-આદિશઃ ॥ ૫ । ૪ । ૮૩ ॥

બીજી વિભક્તિવાળા નામ શબ્દનો સંબંધ હોય, એ ક્રિયાઓ હોય, અનુરૂપ
ધાતુનો સંબંધ હોય તો તુલ્ય કર્તાવાળા ગ્રહે ધાતુને તથા તુલ્ય કર્તાવાળા આ
સાથેના દિશ્ ધાતુને જમ્ પ્રત્યય વિકરપે લાગે છે.

નામ+ગ્રહ+જમ્-નામાનિ ગ્રાહમ્-નામગ્રાહમ્ આદ્યતિ-નામો લઇને બોલાવે છે.

આ+દિશ્+જમ્-આદેશમ્-નામાનિ આદેશમ્-નામાદેશં દત્તે-નામો લઇને આદેશ
આપે છે.

॥ ૫ । ૪ । ૮૩ ॥

કૃગઃ અવ્યયેન અનિષ્ટોક્તૌ ક્ત્વા-જમૌ ॥ ૫ । ૪ । ૮૪ ॥

અવ્યયનો સંબંધ હોય અને અવ્યય દ્વારા અનિષ્ટ ઉક્તિ નજીવી હોય,
બીજા અનુરૂપ ધાતુનો સંબંધ હોય, એ ક્રિયાઓનો સમાન કર્તા હોય તો કૃ
ધાતુને ક્ત્વા તથા જમ્ પ્રત્યય લાગે છે

નીચૈઃ+કૃ+ત્વા-નીચૈઃકૃત્વા, નીચૈઃકૃત્ય, નીચૈઃ+કૃ+ણમ્-નીચૈઃકારમ્-ધીમે અવાળે કરીને-

બ્રાહ્મણ ! પુત્રસ્તે જાતઃ કિં તર્હિ વૃષલ ! મન્દં કૃત્વા કથયસિ ? ઉચ્ચૈર્નામ પ્રિયમ્ આસ્મ્યેમ્-રે આહ્વાણુ ! તારે ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો છે, તો હે વૃષલ ! આવી સારી વાત ધીમે અવાળે શા માટે કહે છે ? ખરી રીતે તો જે વાત પ્રિય હોય તે જાણે સાદે કહેવી જોઈએ. આ રીતે આ ઉક્તિ અનિષ્ટ છે તેથી નીચૈઃકૃત્વા નીચૈઃકૃત્ય નીચૈઃકાર પ્રયોગો થાય.

ઉચ્ચૈઃ કૃત્વા આચષ્ટે-બ્રાહ્મણ ! પુત્રસ્તે જાતઃ-જાણે સાદે સૌ સાંભળે એમ કહે છે કે હે આહ્વાણુ ! તારે ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો છે. આ વાક્યમાં અનિષ્ટ ઉક્તિ નથી તેથી ઉચ્ચૈઃકાર પ્રયોગ ન થાય.

બ્રાહ્મણ ! પુત્રસ્તે જાતઃ કિં તર્હિ વૃષલ ! મન્દં કૃત્વા કથયસિ ? આહ્વાણુ તારે ત્યાં પુત્ર જન્મ્યો છે, તો હે વૃષલ ! આવી સારી વાત મંદ અવાળે કેમ કહે છે ? આ પ્રયોગમાં અવ્યય દ્વારા અનિષ્ટ ઉક્તિ નથી પણ મન્દ એવા ક્રિયાવિશેષણ દ્વારા અનિષ્ટ ઉક્તિ છે તેથી મન્દકાર એમ પ્રયોગ ન થાય ॥ ૫ । ૪ । ૮૪ ॥

તિર્યચ્ચા અપવર્ગે ॥ ૫ । ૪ । ૮૫ ॥

ક્રિયાની સમાપ્તિ જણાતી હોય, તિર્યક્ અવ્યયનો કૃ ધાતુ સાથે યોગ હોય, કૃ ધાતુ સાથે બીજા અનુરૂપ ધાતુનો સંબંધ હોય, બન્ને ક્રિયાઓનો કર્તા સમાન હોય તો કૃ ધાતુને ક્ત્વા તથા ણમ્ પ્રત્યયો લાગે છે.

તિર્યક્+કૃ+ત્વા- તિર્યક્કૃત્વા, તિર્યક્કૃત્ય આસ્તે-તિર્યક્+કૃ+ણમ્-તિર્યક્કારમ્ આસ્તે-પૂરું કરીને બેસે છે.

તિર્યક્ કૃત્વા કાષ્ઠં ગતઃ-લાકડાને વાંકું કરીને ગયો.

આ વાક્યમાં અપવર્ગ-સમાપ્ત-જણાતો નથી માટે તિર્યક્કાર એવો પ્રયોગ ન થાય. ॥ ૫ । ૪ । ૮૫ ॥

સ્વાઙ્ગતઃ ચ્વયર્થે નાના-વિના-ધાડ્યેન ધ્રુવઃ ચ ॥ ૫ । ૪ । ૮૬ ॥

તસ્ પ્રત્યય જેને છેડે છે એવા સ્વાંગવાચી નામનો સંબંધ હોય, ચ્વિ ના અર્થવાળા નાના તથા વિના અવ્યયોનો સંબંધ હોય તથા 'પ્રકાર'અર્થવાળા પ્રત્યયો જે નામને છેડે લાગેલા હોય એવા ચ્વિ અર્થવાળા પ્રકારાર્થક નામનો સંબંધ હોય તો સમાન કર્તાવાળા મૂ ધાતુને તથા સમાન કર્તાવાળા કૃ ધાતુને ક્ત્વા તથા ણમ્ પ્રત્યય લાગે છે

મૂ ધાતુ-તસ્-અંતનામ-મુક્તો મૂત્વા, મુક્તોભૂય, મુક્તોભાવમ્ આસ્તે—સામે
મુખ્ય રાખીને—સામે મુખ્ય :હે તેમ એસે છે.

ચ્વ્યર્થ નાના-ન નાના અનાના અનાના નાના+મૂ+ત્વા-નાનામૂત્વા, નાનામૂય,
નાના+મૂ+ળમ્-નાનામાવમ્ ગતઃ-જે અનેક જાતનો ન હતો તે અનેક
જાતનો થઇને ગયો.

ચ્વ્યર્થ વિના—ન વિના અવિના અવિના વિના+મૂ+ત્વા-વિનામૂત્વા, વિનામૂય,
વિના+મૂ+ળમ્-વિનામાવમ્ ગતઃ-જે વિના ન હતો તે વિના
થઇને ગયો.

ધા પ્રત્યયવાળા ચ્વ્યર્થ નામ-ન દ્વિધા+અદ્વિધા અદ્વિધા દ્વિધા+મૂ+ત્વા-દ્વિધામૂત્વા,
દ્વિધામૂય, દ્વિધા+મૂ+ળમ્-દ્વિધામાવમ્ આસ્તે-જે એ પ્રકારનો ન
હતો તે એ પ્રકારનો થઇને રહે છે.

કૃધાતુ-તસ્-અંતનામ-પાર્શ્વતઃ+કૃ+ત્વા-પાર્શ્વતઃકૃત્વા, પાર્શ્વતઃકૃત્ય, પાર્શ્વતઃ+કૃ+ળમ્-
પાર્શ્વતઃ=કારમ્ શેતે-પડખે કરીને-પડેખાંબેર-સૂચે છે.

નાનાકૃત્વા મદ્ધાણિ મુહ્વક્ટે-વિવિધ પ્રકારની ખાવાની વાનકીઓને કરીને
જમે છે.

આ વાક્યમાં ચ્વિ નો અર્થ નથી તેથી નાનાકારમ્ પ્રયોગ ન અને.

॥ ૫૧૪૧૮૬ ॥

તૂળીમા ॥ ૫૧૪૧૮૭ ॥

તૂળીમ્ શબ્દનો સંબંધ હોય, વાક્યમાં ખીજ અનુરૂપ ધાતુનો પ્રયોગ હોય,
અને ક્રિયાપદોનો કર્તા સમાન હોય તો મૂ ધાતુને ક્ત્વા તથા જમ્ પ્રત્યયો લાગે છે,

તૂળી મૂ+ત્વા-તૂળીમૂત્વા, તૂળીમૂય, તૂળીમ્+મૂ+ળમ્-તૂળીમાવમ્ આસ્તે-
ચૂપ થઇને એસે છે

॥ ૫૧૪૧૮૭ ॥

આનુલોમ્યે અન્વચા ॥ ૫૧૪૧૮૮ ॥

અન્વચ્ અવ્યયનો સંબંધ હોય, ખીજ અનુરૂપ ધાતુ સાથે સંબંધ હોય,
અને ધાતુઓનો કર્તા સમાન હોય અને અનુકૂળતાનો અર્થ જણાતો હોય તો મૂ
ધાતુને ક્ત્વા તથા જમ્ પ્રત્યયો લાગે છે.

અન્વગ્+મૂ+ત્વા-અન્વગ્મૂત્વા, અન્વગ્મૂય, અન્વગ્+મૂ+ળમ્-અન્વગ્માવમ્ આસ્તે
-અનુકૂળ થઇને રહે છે

અન્વગ્ મૂત્વા વિજયતે-અનુકૂળ થઇને વિજય મેળવે છે. અહીં અનુકૂળતાનો
ભાવ નથી તેથી અન્વગ્માવમ્ પ્રયોગ ન થાય.

॥ ૫૧૪૧૮૮ ॥

इच्छार्थे कर्मणः सप्तमी ॥ ५ । ४ । ८९ ॥

વાક્યમાં ઇચ્છા અર્થવાળા ધાતુનો પ્રયોગ હોય, ઇચ્છાર્થક ધાતુનો કર્મરૂપ બીજો ધાતુ હોય તથા બન્ને ક્રિયાપદોનો કર્તા સમાન હોય તો કર્મરૂપ ક્રિયાસૂચક ધાતુને સપ્તમીના પ્રત્યયો લાગે છે.

મુજ્જ+ઈય (સપ્તમીનો પ્રત્યય)-મુજ્જીય इति इच्छति-હું 'ખાઉં' એમ ઇચ્છે છે, આ પ્રયોગમાં ઇચ્છાર્થક ધાતુ ઇચ્છ છે અને તેનો કર્મરૂપ ધાતુ મુજ્જ છે તેથી મુજ્જ ધાતુને ઈય પ્રત્યય લાગ્યો.

મોજકઃ યાતિ-મોજન કરનારો જાય છે. આ પ્રયોગમાં ઇચ્છાર્થક ધાતુનો પ્રયોગ નથી પણ ગતિઅર્થવાળા યા ધાતુનો પ્રયોગ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

इच्छन् करोति-તે ઇચ્છતો છતો કરે છે. અહીં ઇચ્છન્ પદ કરોતિનું કર્મ નથી પણ કર્તારૂપ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે ॥ ૫ । ૪ । ૮૯ ॥

शक्-धृष-ज्ञा-रभ-लभ-सह-अह-ग्ल-घट-अस्ति-समर्थार्थे

तुम् ॥ ५ । ४ । ९० ॥

શક્ ધાતુ અને શક્ ના સમાન અર્થવાળા ધાતુ, ધૃષ્ ધાતુ અને ધૃષના સમાન અર્થવાળા ધાતુ, જ્ઞા ધાતુ અને જ્ઞા ધાતુના સમાન અર્થવાળા ધાતુ, રમ્ ધાતુ અને રમ્ના સમાન અર્થવાળા ધાતુ, લમ્ ધાતુ અને લમ્ના સમાન અર્થવાળા ધાતુ, સહ ધાતુ અને સહના સમાન અર્થવાળા ધાતુ, અહ્ ધાતુ અને અહ્ના સમાન અર્થવાળા ધાતુ, ગ્લ ધાતુ અને ગ્લ ના સમાન અર્થવાળા ધાતુ, ઘટ ધાતુ અને ઘટ ના સમાન અર્થવાળા ધાતુ, અસ્ ધાતુ અને અસ્ના સમાન અર્થવાળા ધાતુ તથા 'સમર્થ' અર્થવાળા ધાતુઓ-આ બધા ધાતુઓ વાક્યમાં વપરાયેલા હોય તો જે ક્રિયાપદ કર્મરૂપ હોય તેને તુમ્ પ્રત્યય લાગે છે તથા સમર્થ શબ્દનો અને 'સમર્થ' અર્થવાળા શબ્દનો વાક્યમાં પ્રયોગ હોય તો જે ક્રિયાપદ કર્મરૂપ હોય તેને તુમ્ પ્રત્યય લાગે છે તથા ઇચ્છાઅર્થવાળા ધાતુનો વાક્યમાં પ્રયોગ હોય તો પણ જે ક્રિયાપદ કર્મરૂપ હોય તેને તુમ્ પ્રત્યય લાગે છે.

આગળ કહેલ ત્વા પ્રત્યયને સંબંધક ભૂતકૃદંતનો પ્રત્યય કહેવામાં આવે છે અને આ તુમ્ પ્રત્યયને હેતુવર્થકૃદંતનો પ્રત્યય કહેવામાં આવે છે.

शक्-समर्थं थवुं-શકવું.

धृष-सामे धसवुं-સામે ધવું.

ज्ञा-जानवुं.

રમ્-આરંભ કરવો.

લમ્-લાભ મેળવવો-પામવું.

સહ્-સહન કરવું.

અર્હ્-લાયક થવું.

ગ્લા-ગ્લાન થવું-હર્ષના ક્ષય થવો.

ઘદ્-ઘેષ્ટા કરવી-ધડવું.

ઋસ્-વિદ્યમાન હોવું-હયાત હોવું.

શક્-શક્નોતિ ભોક્તુમ્-મુજ્+તુમ્-ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા સારુ શક્ત છે

શક્ નો સમાનાર્થક-પારયતિ-ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા સારુ શક્ત છે

ધૃષ્-ધૃષ્ણોતિ ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા સારુ ધૃષ્ટ છે.

ધૃષ્ નો સમાનાર્થક-અધ્યવસ્યતિ ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા માટે નિશ્ચય કરે છે.

જ્ઞા-જાનાતિ ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા માટે જ્ઞાન ધરાવે છે.

જ્ઞા નો સમાનાર્થક-વેત્તિ ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા માટે જાણે છે.

રમ્-આરંભતે ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા માટે આરંભ કરે છે.

રમ્ નો સમાનાર્થક-પ્રક્રમતે ભોક્તુમ્-ભોજન કરવાનો પ્રક્રમ કરે છે.

લમ્-લભતે ભોક્તુમ્-ભોજન માટે મેળવે છે.

લમ્ નો સમાનાર્થક-વિન્દતે ભોક્તુમ્-ભોજન માટે મેળવે છે.

સહ્-સહતે ભોક્તુમ્-ભોજન માટે સહન કરે છે.

સહ્ નો સમાનાર્થક-ક્ષમતે ભોક્તુમ્-ભોજન માટે ક્ષમા રાખે છે.

અર્હ્-અર્હતિ ભોક્તુમ્-ભોજન માટે યોગ્ય છે.

ઋહ્ નો સમાનાર્થક-પ્રાપ્નોતિ ભોક્તુમ્-ભોજન માટે પ્રાપ્ત કરે છે.

ગ્લા-ગ્લાયતિ ભોક્તુમ્-ભોજન માટે ગ્લાન થાય છે.

ગ્લા નો સમાનાર્થક-મ્લાયતિ ભોક્તુમ્-ભોજન માટે મ્લાન થાય છે.

ઘદ્-ઘટતે ભોક્તુમ્-ભોજન માટે ઘેષ્ટા-પ્રવૃત્તિ-કરે છે

ઘદ્ નો સમાનાર્થક-યુજ્યતે ભોક્તુમ્-ભોજન માટે ઘેષ્ટા પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ઋસ્-અસ્તિ ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા માટે વિદ્યમાન છે-હાજર છે.

ઋસ્ નો સમાનાર્થક-વિચતે ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા માટે વિદ્યમાન છે.

સમર્થ અર્થ વાળો ધાતુ-પ્રમ્-પ્રમવતિ ભોક્તુમ્-ભોજન કરવા માટે

સમર્થ છે. ઈશ્-ઈષ્ટે વા ભોક્તુમ્-

„

સમર્થ શબ્દ-સમર્થઃ મોક્ષતુમ્-ભોજન કરવા માટે સમર્થ છે.

સમર્થશબ્દનો સમાનાર્થક શબ્દ-જલં મોક્ષતુમ્- „

‘ધૃષ્ટિ’ અર્થવાળા ધાતુઓ-इच्छ-इच्छति મોક્ષતુમ્-ભોજન કરવા માટે ધૃષ્ટ છે.

वाञ्छ-वाञ्छति મોક્ષતુમ્-ભોજન કરવા વાંછા કરે છે.

वश्-वष्टि મોક્ષતુમ્-ભોજન કરવા માટે ખાંત રાખે છે.

॥ ૫ । ૪ । ૯૦ ॥

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની સ્વોપજ્ઞ
લઘુવૃત્તિના પાંચમા અધ્યાયના કૃદંત પ્રકરણની ગુજરાતી વૃત્તિ
તથા વિવેચનનો ચતુર્થ પાઠ સમાપ્ત

પાંચમા અધ્યાય સમાપ્ત.

કૃદંત પ્રકરણ સમાપ્ત

ષષ્ઠ અધ્યાય

(પ્રથમ પાઠ)

ગયા પ્રકરણમાં જે પ્રત્યયો ધાતુને લાગતા હતા તેની બધી માહિતી આપવામાં આવી છે. આ નવા પ્રકરણમાં જે જે પ્રત્યયો નામને લાગે છે તેની માહિતી આપવાની છે. અણ, ઇક્ષણ, ઇ, એચ, મતુ, આહુ, વિન્, ક, અક વગેરે અનેક પ્રત્યયો જુદા જુદા અર્થમાં નામને લાગે છે. તેની વિગતવાર માહિતી આ પ્રકરણમાં આપવાની છે. આ પ્રકરણનું નામ તદ્ધિત પ્રકરણ છે. તદ્+હિત=તદ્ધિત અર્થાત્ વિવિધ પ્રકારના લૌકિક તથા વૈદિક શબ્દોની સાધના માટે તે તે નામોને હિતરૂપ એવું પ્રકરણ તે તદ્ધિત પ્રકરણ. ધાતુ દ્વારા ક્રિયાપદ બનાવવા માટે જે પ્રત્યયો યોગ્ય હતા તે આખ્યાત પ્રકરણમાં અને ધાતુ દ્વારા નામ બનાવવા સારુ જે પ્રત્યયો યોગ્ય હતા તે કૃદંત પ્રકરણમાં આવી ગયા છે. આ પ્રકરણમાં નામ ઉપરથી બનતા તદ્ધિતના સ્વતંત્ર નામરૂપ પ્રયોગો બનાવવા સારુ પ્રત્યયો આપવાના છે.

તદ્ધિતઃ અણાદિઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧ ॥

આ પ્રકરણમાં જે અણ વગેરે પ્રત્યયો બતાવવાના છે તે તમામની તદ્ધિત સંજ્ઞા સમજવી.

અણ—ઉપગોઃ અપત્યં પુમાન્=અપણુ+અણ્=ઔપગવઃ—ઉપણુ નામના માણસનો પુત્ર.

ઉપણુ એ સાધારણ નામ છે અને ઔપગવ એ તદ્ધિત નામ છે. ઉપ+ગો=ઉપણુ એટલે ગાયોની પાસે રહેનારો ॥ ૬ । ૧ । ૧ ॥

પૌત્રાદિ વૃદ્ધસ્ ॥ ૬ । ૧ । ૨ ॥

કુળનો કે વંશનો જે આદિ પુરુષ છે તેના જે પૌત્ર વગેરે અપત્ય હોય તેની આ પ્રકરણમાં વૃદ્ધ સંજ્ઞા સમજવી.

ગર્ગસ્ય પૌત્રાદિ અપત્યમ્=ગાર્ગ્યઃ—ગર્ગ નામના માણસનો પૌત્ર વગેરે. પુત્ર નહીં, પુત્ર હોય તો ગાર્ગિઃ થાય. ॥ ૬ । ૧ । ૨ ॥

વંશ્ય—જ્યાયોભ્રાત્રોર્જીવતિ પ્રપૌત્રાદિ અસ્ત્રી યુવા ॥ ૬ । ૧ । ૩ ॥

વંશમાં થયેલો તે વંશ્ય—જે પોતાના જન્મનો હેતુભૂત હોય તે વંશ્ય. તે અને મોટો બાઈ એ બન્ને શ્રવતા હોય તો સ્ત્રી સિવાયના પ્રપૌત્ર આદિ અપત્યની યુવા સંજ્ઞા સમજવી.

ગર્ગસ્ય પ્રપૌત્રાદિ યુવા અપત્યમ્=ગાર્ગ્યાયણઃ—ગર્ગ નામના માણસના પ્રપૌત્ર સંતાન વગેરેને યુવા અપત્ય સમજવા. ॥ ૬ । ૧ । ૩ ॥

સપિંડે વયઃ-સ્થાનાધિકે જીવદ્ વા ॥ ૬ । ૧ । ૪ ॥

જે જે માણસનો સાતમો પુરુષ સરખો હોય એટલે જેનો જેની પૂર્વની પેઢીનો સાતમો પુરુષ સરખો હોય તે તે માણસ પરસ્પર સપિંડ કહેવાય. ઉંમર અને સ્થાન-દરજા-પ્રમાણે અધિક મહત્ત્વ ધરાવનાર સપિંડ જીવતો હોય તો સી સિવામના તેના જીવતા પ્રપૌત્રાદિને વિકલ્પે યુવા સંજ્ઞાવાળા સમજવા.

ગાર્ગ્યાયણઃ, ગાર્ગ્યો-વા-કાકો જીવતો હોય કે પિનામહનો ભાઈ જીવતો હોય એવો ગર્ગ નામના માણસનો પૌત્ર યુવા સંજ્ઞાવાળો કહેવાય. ॥ ૬ । ૧ । ૪ ॥

યુવ-વૃદ્ધં કુત્સા-અર્ચે વા ॥ ૬ । ૧ । ૫ ॥

કુત્સા-નિંદા-જણાતી હોય તો યુવા સંજ્ઞાવાળા અપત્તને વિકલ્પે યુવા સમજવો અને અર્ચા-આદર-જણાતી હોય તો વૃદ્ધ સંજ્ઞાવાળા અપત્તને વિકલ્પે યુવા સમજવો.

યુવા-નિંદા-ગાર્ગ્યઃ ગાર્ગ્યાયણઃ વા જાત્મઃ—ગાર્ગ્ય લુચ્ચો છે તેથી તેને વિકલ્પે યુવા સમજવો.

વૃદ્ધ-અર્ચા-ગાર્ગ્યાયણઃ, ગાર્ગ્યઃ વા અર્ચિતઃ—ગાર્ગ્યાયણ વૃદ્ધ છે—પૂજાયેલ છે. તેથી તે વૃદ્ધ સંજ્ઞાવાળાને પણ વિકલ્પે યુવા સમજવો. ॥ ૬ । ૧ । ૫ ॥

સંજ્ઞા દુર્વા ॥ ૬ । ૧ । ૬ ॥

જે નામ પોતાના અર્થ પ્રમાણે વ્યવહારમાં આવતું ન હોય-નિરર્થક હોય અર્થાત્ હાથી-ખત્રાકારથી-સંજ્ઞા કરવામાં આવી હોય તો-નિરર્થક નામ પડવામાં આવ્યું હોય તો તેની દુ સંજ્ઞા વિકલ્પે થાય છે.

દેવદત્તસ્ય इमे-દેવદત્તીયાઃ, દૈવદત્તાઃ-દેવદત્તના આ સંબંધીઓ. દેવદત્ત જેનું નામ છે તે કાંઈ દેવનો દિવસ નથી તેથી આ નામ ખત્રાકારથી ચાલુ થયેલ કહેવાય અર્થાત્ તેના અર્થ પ્રમાણે પ્રચલિત ન ગણાય. તેથી આવું નામ નિરર્થક ગણાય માટે અહીં આ નિરર્થક દેવદત્ત નામની વિકલ્પે દુ સંજ્ઞા છે.

॥ ૬ । ૧ । ૬ ॥

ત્યદાદિઃ ॥ ૬ । ૧ । ૭ ॥

ત્યદાદિ શબ્દોની દુ સંજ્ઞા થાય છે.

ત્યસ્ય इदम्-ત્યદીયમ્--તેનું

તસ્ય इदम्-તદીયમ્ તેનું. ત્યદાદિ માટે જીએ, ૧ । ૪ । ૭ ॥

॥ ૬ । ૧ । ૭ ॥

વૃદ્ધિઃ यस્ય સ્વરેષુ આદિઃ ॥ ૬ । ૧ । ૮ ॥

જે નામના સ્વરોમાં આદિ સ્વર વૃદ્ધિ સંજ્ઞાવાળો હોય તે નામની પણ

દુ સંસા થાય છે. (વૃદ્ધિ-આ, આર, આલ્, ફે, ઔ નુઓ, ૩ । ૩ । ૧)

આમ્રગુપ્તસ્ય અપત્યમ્ આમ્રગુપ્તાયનિઃ આમ્રગુપ્તનો પુત્ર.

આમ્રગુપ્ત નામનો આદિ સ્વર 'આ' વૃદ્ધિ સંસાવાળો છે. તેથી આ નામની દુ સંસા થય.

જેણે આંખાઓને સાચવ્યા છે અથવા જે આંખાઓ વડે સચવાયેલ છે તે આમ્રગુપ્ત વિશેષ નામ છે. ॥ ૬ । ૧ । ૮ ॥

एव-ओद् देशे एष ईयादौ ॥ ६ । १ । ९ ॥

જે નામ દેશવાચક એટલે વિશેષ સ્થળનું જ વાચક હોય અને જેની આદિમાં ए અને ઓ હોય તો તે નામને જ્યારે ઈય વગેરે પ્રત્યયો લગાડવાના હોય ત્યારે તેની દુ સંસા થાય છે.

સૈપુરે ભવા સૈપુરિકા, સૈપુરિકી—સૈપુર નગરમાં થયેલી.

સ્કૌનગરે ભવા સ્કૌનગરિકા, સ્કૌનગરિકી—સ્કૌનગરમાં થયેલી.

આ બન્ને પ્રયોગોમાં સૈપુર અને સ્કૌનગર એ બન્ને નામ દેશવાચક જ છે. ॥ ૬ । ૧ । ૯ ॥

प्राग्देशे ॥ ६ । १ । १० ॥

'ઈય' આદિ-ઈય વગેરે-પ્રત્યયો લગાડવાના હોય ત્યારે, પ્રાગ્દેશના અર્થવાળા એકાર તથા ઓકાર આદિવાળા નામને દુ સંસાવાળું સમજવું.

પૂર્વમાં અને ઉત્તરમાં વહેતી શરાવતી નદીથી જે લાગ પૂર્વે અને દક્ષિણે છે તે પ્રાગ્દેશ કહેવાય. શરાવતી નદી પૂર્વોત્તરમાં વહે છે એટલે ઈશ્વાન ખુણાથી નેત્રત ખુણા તરફ જાય છે તેના પ્રવાહથી જે પ્રદેશ પૂર્વ તરફ કે દક્ષિણ તરફ હોય તેને પ્રાગ્દેશ કહેવાય છે.

एणीपचने भवः=एणीपचनीयः—એણીપચન નામના પ્રદેશમાં થયેલો.

गोनर्दं भवः=गोनर्दीयः—ગોનર્દ નામના પ્રદેશમાં થયેલો.

આ પ્રયોગમાં એણીપચન અને ગોનર્દ શબ્દ પ્રાગ્દેશમાં આવેલા વિશેષ સ્થળના સૂચક છે. જ્યાં હરણી રંધાતી હોય તેનું નામ એણીપચન અને જ્યાં ગાયોનો અવાજ થતા કરતો હોય તેનું નામ ગોનર્દ. ॥ ૬ । ૧ । ૧૦ ॥

वा, आद्यात् ॥ ६ । १ । ११ ॥

આ સૂત્રમાં આવેલ વા પદ અને આદ્યાત્ પદ એ બન્ને અધિકારરૂપ છે.

વા-હવે પછી જે જે પ્રત્યયો કહેવાના છે તે બધા વિકરૂપે સમજવા. જ્યારે પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સમાસ થાય અને વાક્ય પાણુ રહે.

આચાર-ને શબ્દનેા નિર્દેશ સૂત્રમાં આદિમાં હોય તેને પ્રત્યય લગાડવો.

આ આખા ય પ્રકરણમાં ને ને નામને પ્રત્યય લાગે છે તે તમામ નામ વિશેષ કરીને વિશેષ નામરૂપ હોય છે અને કયાંય જ્ઞતિવાચક, ગુણવાચક અથવા ક્રિયાવાચક વગેરે નામ પણ હોઈ શકે છે. ॥ ૬ । ૧ । ૧૧ ॥

ગોત્રોત્તરપદાદ્ ગોત્રાદ્ ઇવ અજિહ્વાકાત્ય-હરિતકાત્યાત્

॥ ૬ । ૧ । ૧૨ ॥

ને નામને ગોત્ર પ્રત્યયવાળો શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય એવા નામને ગોત્રને લાગે એવા પ્રત્યયો લગાડવા પણ જિહ્વાકાત્ય અને હરિતકાત્ય એ એ શબ્દને છોડી દેવા. ગોત્ર એટલે અપત્ય.

ચારાયણસ્ય અપત્યમ્ તસ્ય ઇમે યથા ચારાયણીયાઃ-ચારાયણુના પુત્રના પુત્રો. તથા કમ્બલચારાયણસ્ય ઇમે કમ્બલચારાયણીયાઃ-કંબલચારાયણુના પુત્રના પુત્રો. જેમ ચારાયણુનું 'ચારાયણીય' રૂપ થાય તેમ કંબલચારાયણુનું પણ 'કંબલચારાયણીય' રૂપ થાય.

સૂત્રમાં જિહ્વાકાત્ય અને હરિતકાત્ય એ બન્ને શબ્દને મહણુ ન કરવાનું સૂચવેલ છે તેથી કાત્યનું જેમ કાતીય રૂપ થાય તેમ જિહ્વાકાત્યનું જિહ્વાકાતીય ન થાય પણ જિહ્વાકાત થાય અને તે ઉપરથી જિહ્વાકાતાઃ થાય, તે જ રીતે હરિતકાત્યનું હારિતકાત થાય અને તે ઉપરથી હારિતકાતાઃ થાય. ॥ ૬ । ૧ । ૧૨ ॥

પ્રાગ્જિતાદ્ અણ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૩ ॥

આ પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદથી લઈને ત્રીજા પાદ સુધી એટલે ૬ । ૪ । ૨ । સુત્રની પહેલાં ને ને અર્થોમાં પ્રત્યયોનું વિધાન કયું છે તે અર્થોમાં અણ્ વિકલ્પે કરવો.

(અહીંથી લઈને ત્રીજા પાદની સમાપ્તિ સુધીનાં સૂત્રોમાં ને અર્થો બતાવેલા છે-ને ને અર્થોમાં પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલ છે-તે અર્થોને પ્રાગ્જિતીય કહેવાય, તે બધા અર્થો ૬ । ૪ । ૨ । સૂત્રમાં બતાવેલા 'જિત' અર્થની પૂર્વના છે તેથી તેને 'જિત' ની પહેલાના-પ્રાગ્જિતીય-કહેવા છે. હવે જ્યાં જ્યાં પ્રાગ્જિતીય શબ્દ વાપર્યો હોય ત્યાં ત્યાં આ જણાવેલા અર્થો સમજવાના છે.) પ્રાગ્જિતીય એટલે 'જિત' અર્થની પહેલાના અર્થો.

અણ્-રૂપગોઃ અપત્યમ્=રૂપગુ+અણ્=ઔપગવઃ-ઉપગુનો છોડરો.

૧ મઙ્ગિષ્ઠા રક્તમ્=માઙ્ગિષ્ઠમ્-મજ્જાથી રંગેલું. ॥ ૬ । ૧ । ૧૩ ॥

૧ મંજ્જી મનોજ્ઞે વર્ણે તિષ્ઠતિ ઇતિ મઙ્ગિષ્ઠા-ને સુંદર રંગમાં રહે તે મઙ્ગિષ્ઠા-મજ્જા

ધનાદેઃ પત્યુઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૪ ॥

ધનાદિ-ધન વગેરે-શબ્દ પછી પતિ શબ્દ આવ્યો હોય અર્થાત ધનપતિ, અશ્વપતિ વગેરે શબ્દોથી પ્રાગ્જ્ઞતીય અર્થમાં અણ થાય છે.

અણ-

ધનપતેઃ અપત્યમ્=ધનપતિ+અણ ધાનપતઃ-ધનપતિનો છોકરો.

ધનપતૌ ભવઃ=ધાનપતઃ-ધનપતિમાં થયેલો.

ધનપતેઃ આગતઃ=ધાનપતઃ-ધનપતિથી આવેલો.

અશ્વપતેઃ અપત્યમ્=અશ્વપતિ+અણ=આશ્વપતઃ અશ્વપતિનો પુત્ર.

અશ્વપતૌ ભવઃ=આશ્વપતઃ-અશ્વપતિમાં થયેલો.

અશ્વપતેઃ આગતઃ=આશ્વપતઃ-અશ્વપતિથી આવેલો.

॥ ૬ । ૧ । ૧૪ ॥

અનિદમિ અણપવાદે ચ દિતિ-અદિતિ-આદિત્ય-યમ-પતિ-

ઉત્તરપદાદ્ યયઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૫ ॥

પ્રાગ્જ્ઞતીય અર્થોમાં હિદમ્ અર્થ સિવાય અપત્યાદિ અર્થમાં જે અણનો અપવાદ બતાવેલો છે તે વિષયમાં દિતિ, અદિતિ, આદિત્ય તથા યમ શબ્દોને અને પતિ છોકરાના શબ્દોને જ્ય પ્રત્યય લાગે છે.

જ્ય-

દિતિઃ દેવતા અસ્ય, દિતેઃ અપત્યમ્=દિતિ+જ્ય=દૈત્યઃ-જેનો દિતિ દેવતા છે અથવા દિતિનો પુત્ર તે દૈત્ય.

અદિતિઃ દેવતા અસ્ય, અદિતેઃ અપત્યમ્=અદિતિ+જ્ય=આદિત્યઃ-જેનો અદિતિ દેવતા છે કે અદિતિનો પુત્ર-આદિત્ય.

આદિત્યઃ દેવતા અસ્ય, આદિત્યસ્ય અપત્યમ્=આદિત્ય+જ્ય=આદિત્યઃ-જેનો આદિત્ય દેવતા છે અથવા આદિત્યનો પુત્ર તે આદિત્ય.

યમો દેવતા અસ્ય, યમસ્ય અપત્યમ્=યમ+જ્ય=યામ્યઃ-જેનો યમ દેવતા છે અથવા યમનો પુત્ર તે યામ્ય.

પતિછોકરાના નામ-બૃહસ્પતિઃ દેવતા અસ્ય, બૃહસ્પતેઃ અપત્યમ્=બૃહસ્પતિ+જ્ય=બૃહસ્પત્યઃ-જેનો બૃહસ્પતિ દેવતા છે અથવા બૃહસ્પતિનો પુત્ર તે બૃહસ્પત્ય. આદિત્યસ્ય હિદમ્ આદિતીયમ્ મण्डलम्-આદિત્યનું આ મંડળ-અહીં હિદમ્ અર્થ છે.

મૂળ સૂત્ર હિદમ્ અર્થ લેવાની ના કહે છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

દિતિ એટલે ખડિતતા. અદિતિ-અખડતા. આદિત્ય-સૂર્ય. યમ-જમ.

બૃહસ્પતિ એટલે ગુરુ. પ્રસ્તુત બૃહસ્પતિ વિશેષ નામ છે.

(આ પછી જે જે સૂત્રોમાં પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલું છે તે બધા પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં સમજવાના છે. જ્યાં વિશેષ સૂચના ન હોય ત્યાં આ સૂચના સમજવાની છે. આ વધારાની નોંધ બધે નહીં આવે, માત્ર ‘પ્રાગ્જિતીય’ એટલું જ નોંધવામાં આવશે.)

॥ ૬ । ૧ । ૧૫ ॥

બહિષ્ ટીકણ ચ ॥ ૬ । ૧ । ૧૬ ॥

બહિષ્ શબ્દને પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં ઈક (ટીકણ) અને ચ (ચ્ય) પ્રત્યયો થાય છે.

ટીકણ-બહિર્ભવઃ બહિષ્+ટીકણ=ગ્રાહીકઃ-બહાર થયેલો-બહારનો.

બહિર્ભવઃ બહિષ્+ચ્ય=ગ્રાહ્યઃ-

„

॥ ૬ । ૧ । ૧૬ ॥

કલિ-અગ્નેઃ ઇયણ ॥ ૬ । ૧ । ૧૭ ॥

કલિ શબ્દ અને અગ્નિ શબ્દને પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં ઇય (ઇયણ) થાય છે.

કલિઃ દેવતા યસ્ય તત્-કલિ+ઇયણ=કાલેયમ્-જેનો કલિ દેવતા છે તે.

કલૌ ભવમ્-કલિ+ઇયણ=કાલેયમ્-કલિમાં થયેલું.

અગ્નિઃ દેવતા યસ્ય તત્-અગ્નિ+ઇયણ=આગ્નેયમ્-જેનો અગ્નિ દેવતા છે તે.

અગ્નૌ ભવમ્-અગ્નિ+ઇયણ=આગ્નેયમ્-અગ્નિમાં થયેલું. ॥ ૬ । ૧ । ૧૭ ॥

પૃથિવ્યાઃ જ-અજ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૮ ॥

પૃથિવી શબ્દને પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં અ(જ) અને અ (અજ્) પ્રત્યયો થાય છે.

જ-પૃથિવ્યાઃ અપત્યમ્, પૃથિવ્યાં ભવા-પૃથિવી+જ=પાર્થિવા-પૃથિવીની પુત્રી અથવા.

અજ્-પૃથિવી+અજ્=પાર્થિવી-

„ પૃથિવીમાં થનારી.

નરજાતિમાં અને નાન્યતર જાતિમાં પાર્થિવઃ તથા પાર્થિવમ્ પણ પ્રયોગ થાય.

॥ ૬ । ૧ । ૧૮ ॥

ઉત્સાદેઃ અજ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૯ ॥

ઉત્સાદિ-ઉત્સ વગેરે-શબ્દોને પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં અ (અજ્) પ્રત્યય લાગે છે.

અજ્-ઉત્સસ્ય અપત્યમ્, ઉત્સસ્ય-અયમ્-ઉત્સ+અજ્=ઔત્સઃ-ઉત્સનો છાકરો.

અથવા ઉત્સનો સંબંધી-‘ઉત્સ’ વિશેષ નામ છે.

ઉદપાનસ્ય હ્રદમ્, ઉદપાને ભવમ્-ઉદપાન+અજ્=ઔદપાનમ્-ઉદપાનનું સંબંધી અથવા ઉદપાનમાં થયેલું. ‘ઉદપાન’ વિશેષ નામ પણ હોઈ શકે અથવા.

ઉદપાન-કૂવો.

॥ ૬ । ૧ । ૧૯ ॥

વચ્કયાદ્ અર્સમાસે ॥ ૬ । ૧ । ૨૦ ॥

વચ્કય શબ્દ સમાસમાં ન હોય તો તેને પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે.

અજ્-વચ્કયસ્ય અપત્યમ્-વચ્કય+અજ્=વાચ્કયઃ-અષ્ટમનો પુત્ર. અષ્ટકય-લાંબો કાળ. વિશેષ નામ પણ હોય.

સૌષ્ઠકયિઃ-સુવચ્કયસ્ય અપત્યમ્-સુઅષ્ટકયનો પુત્ર. સુઅષ્ટકય વિશેષ નામ છે. અહીં અષ્ટકય શબ્દ સમાસમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૬ । ૧ । ૨૦ ॥

દેવાદ્ યજ્ ચ ॥ ૬ । ૧ । ૨૧ ॥

દેવ શબ્દથી પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં ય (યજ્) અને અ (અજ્) પ્રત્યય લાગે છે.

યજ્-દેવસ્ય इदम् દેવ+યજ્=દૈવ્યમ્-દેવનું સંબંધી.

અજ્-દેવસ્ય इदम्-દેવ+અજ્=દૈવમ્-દેવનું સંબંધી. દેવ વિશેષ નામ હોય અથવા સામાન્ય દેવભાતિ સૂચક પણ હોય.

॥ ૬ । ૧ । ૨૧ ॥

અઃ સ્થામ્નઃ ॥ ૬ । ૧ । ૨૨ ॥

સ્થામન્ શબ્દને પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં અ પ્રત્યય થાય.

અ-અશ્વત્થામ્નઃ અપત્યમ્-અશ્વત્થામન્+અ=અશ્વત્થામઃ-અશ્વત્થામાનો પુત્ર. દ્રોણાચાર્યના પુત્રનું નામ અશ્વત્થામા છે અથવા એક હાથીનું પણ આ નામ છે.

॥ ૬ । ૧ । ૨૨ ॥

લોમ્નઃ અપત્યેષુ ॥ ૬ । ૧ । ૨૩ ॥

લોમન્ શબ્દને પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં બહુ અપત્ય અર્થમાં અ પ્રત્યય થાય છે.

અ-ઉદુલોમ્નઃ અપત્યાનિ=ઉદુલોમન્+અ=ઔદુલોમાઃ-ઉદુલોમાના પુત્રા.

ઉદુલોમ્નઃ અપત્યમ્=ઔદુલોમિઃ-ઉદુલોમાનો પુત્ર-અહીં એકવચન છે તેથી આ નિયમ ન લાગે ઉદુલોમન્ વિશેષ નામ છે-જેનાં શેષ-રૂવાડાં-નક્ષત્રની જેમ ચમકે છે તે ઉદુલોમન્.

॥ ૬ । ૧ । ૨૩ ॥

દ્વિગોઃ અનપત્યે ય સ્વરાદેઃ લુબ્ અદ્વિઃ ॥ ૬ । ૧ । ૨૪ ॥

દ્વિગુસમાસવાળા શબ્દને અપત્ય સિવાયના પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં જે વકારાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તેનો લોપ કરી દેવા અને આ લોપ એક જ વાર થાય, બીજી વાર ન થાય.

ય નો લોપ-દ્વયોઃ રથયોઃ વોઢા અથવા દ્વિરધ્યાઃ વોઢા=દ્વિરધ્યઃ=દ્વિરથઃ-એ રથને વઢન કરનારો.

અળ નો લોપ-પચ્ચકપાલ્યાં સંસ્કૃતઃ=પાચકપાલઃ=પચ્ચકપાલઃ-પાંચ કપાલમાં સંસ્કારેલો.

દ્વિમાતુઃ અપત્યમ્=દ્વિમાતુરઃ-એ માતાનો છોકરો-અહીં અપત્યાર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

પચ્ચકપાલસ્ય इदम्=પાચ્ચકપાલમ્-પાંચ કપાલનું સંબંધી.

પચ્ચ કપાલેષુ સંસ્કૃતમ્ પાચ્ચકપાલમ્-પચ્ચકપાલમ્ । આ પ્રયોગમાં એકવાર લાગેલા અળ પ્રત્યયનો લોપ થયેલ છે તેથી પચ્ચકપાલકસ્ય इदम्-પાચ્ચકપાલમ્ એ રીતે इदમ્ અર્થમાં આવેલા અળનો ફરી વાર લોપ થતો નથી. ॥ ૬ । ૧ । ૨૪ ॥

પ્રાગ્વતઃ સ્ત્રી-પુંસાત્ નન્-સ્નન્ ॥ ૬ । ૧ । ૨૫ ॥

૭ । ૧ । ૫૧ સૂત્રમાં તુલના-સરખામણી-અર્થમાં વત્ પ્રત્યયનું વિધાન છે તે વત્ પ્રત્યય પહેલાં જે જે અર્થો બતાવેલા છે તે અર્થોને સૂચવવા સ્ત્રી શબ્દને નન્ પ્રત્યય લાગે છે અને પુંસ શબ્દને સ્નન્ પ્રત્યય લાગે છે.

નન્-સ્ત્રિયાઃ અપત્યમ્, સ્ત્રીર્ણા સમૂહઃ, સ્ત્રીષુ ભવઃ=સ્ત્રી+નન્=સ્ત્રૈણઃ-સ્ત્રીનો પુત્ર, સ્ત્રીઓનો સમૂહ, સ્ત્રીઓમાં થયેલો તે સ્ત્રૈણ.

સ્નન્-પુંસઃ અપત્યમ્-પુંસ+સ્ન-પૌન્નમ્-પુરુષનો પુત્ર. પુંસાં સમૂહઃ, પુંસ ભવઃ=પુંસ+સ્નન્=પૌન્નમ્-પુરુષોનો સમૂહ અથવા પુરુષોમાં થયેલો પૌન્ન.

સ્ત્રીવત્-સ્ત્રીની પેઠે-અહીં તુલના અર્થમાં વત્ પ્રત્યય આવેલ છે, આ અર્થ વત્ પ્રત્યયની પૂર્વેનો અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૬ । ૧ । ૨૫ ॥

ત્વે વા ॥ ૬ । ૧ । ૨૬ ॥

ત્વ ના અર્થમાં સ્ત્રીશબ્દને નન્ પ્રત્યય લાગે છે અને પુંસ શબ્દને સ્નન્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

નન્-સ્ત્રિયાઃ ભાવઃ=સ્ત્રીત્વમ્, સ્ત્રૈણમ્-સ્ત્રીપણું.

સ્નન્-પુંસઃ ભાવઃ=પુંસત્વમ્, પૌન્નમ્-પુરુષપણું. ॥ ૬ । ૧ । ૨૬ ॥

ગોઃ સ્વરે યઃ ॥ ૬ । ૧ । ૨૭ ॥

ગો શબ્દને ગ્યાં ગ્રમાં આદિમાં સ્વરવાળા એવા તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગવાના હોય ત્યાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-ગોઃ इदम्, ગોઃ અપત્યમ્-ગો+ય=ગવ્યમ્-ગાયતું સંભંધી, ગાયતું અપત્ય-સંતાન.

ગોમયમ્-ગો+અર-છાણુ. અહીં મયદ્ પ્રત્યય છે તે સ્વરાદિ નથી તેથી આ આ નિયમ ન લાગે ॥ ૬ । ૧ । ૨૭ ॥

હસઃ અપત્યે ॥ ૬ । ૧ । ૨૮ ॥

પઞ્ચત્ નામ પછી અપત્ય અર્થમાં જેમ કહ્યા છે તેમ અળ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય.

અળ્-ઉપગોઃ અપત્યમ્=ઉપગુ+અળ્=ઔપગવઃ—ઉપગુનો પુત્ર

યજ્-દિતેઃ અપત્યમ્=દિતિ+યજ્=દૈત્યઃ—દિતિનો પુત્ર. ॥ ૬ । ૧ । ૨૮ ॥

આઘાત્ ॥ ૬ । ૧ । ૨૯ ॥

અપત્ય અર્થમાં જે તદ્દિતનો પ્રત્યય કહેલ છે તે મૂળ પ્રકૃતિને જ થાય છે, મૂળ પ્રકૃતિ એટલે મૂળ પુરુષ, તે વૃદ્ધાપત્યની કે યુવાપત્યની અપેક્ષાએ બહુ છેટો પડી જાય છે તો પણ અપત્યાર્થક પ્રત્યય મૂળ પ્રકૃતિ-મૂળ પુરુષ-ને જ થાય, બીજાને નહીં એવો આ સૂત્રનો આશય છે.

અળ્-ઉપગોઃ અપત્યમ્=ઔપગવઃ, ઇજ્-તસ્યાપિ ઔપગવિઃ, ઔપગવેરપ્યૌપગવઃ—ઉપગુનો પુત્ર ઔપગવ-તેનો પુત્ર ઔપગવિ, તેનો પુત્ર ઔપગવ.

॥ ૬ । ૧ । ૨૯ ॥

વૃદ્ધાદ્ યુનિ ॥ ૬ । ૧ । ૩૦ ॥

યુવા સંજ્ઞાવાળો અપત્યના અર્થમાં જે પ્રત્યય થાય છે તે પ્રત્યય, આઘ વૃદ્ધથી થનારો પ્રત્યય જેને છેડે હોય તેને થાય.

ગાર્ગ્યસ્ય અપત્યમ્ યુવા=ગાર્ગ્યાયણઃ-ગાર્ગ્યનો યુવા અપત્ય તે ગાર્ગ્યમણુ.
॥ ૬ । ૧ । ૩૦ ॥

અત્ ઇજ્ ॥ ૬ । ૧ । ૩૧ ॥

પઞ્ચત્ અકારાંત નામને અપત્ય અર્થમાં ઇ (ઇજ્) પ્રત્યય થાય.

ઇજ્-દક્ષસ્ય અપત્યમ્=દક્ષ+ઇજ્=દક્ષિઃ-દક્ષનો પુત્ર. દક્ષ-ચતુર-અહીં વિશેષ નામ છે.
॥ ૬ । ૧ । ૩૧ ॥

બાહ્યાદિભ્યઃ ગોત્રે ॥ ૬ । ૧ । ૩૨ ॥

પોતાના અપત્યના સંતાન-પ્રવાહ-ની ઓળખ માટે જે હેતુરૂપ આઘ પુરુષ હોય તે અપત્યરૂપ ગોત્ર કહેવાય.

બાહ્યાદિ-બાહુ વગેરે-શબ્દોને ગોત્ર અર્થમાં ઇજ્ પ્રત્યય લાગે છે.

ઇજ્-બાહોઃ ગોત્રાપત્યમ્=બાહુ+ઇજ્=બાહવિઃ-બાહુનો ગોત્રાપત્ય તે બાહવિ. બાહુ-હાથ-અહીં વિશેષ નામ છે. બાહવિ એટલે બાહુ ગોત્રવાળો ઓકરો.

ઉપબાહો: ગોત્રાપત્યમ્-ઉપબાહુ+હવ્=ઔપબાહવિ:-ઉપબાહુનો ગોત્રાપત્ય તે ઔપબાહવિ:-ઉપબાહુ-હાથની પાસે-ઔપબાહવિ-ઉપબાહુ ગોત્રનો છાકરો.

॥ ૬ । ૧ । ૩૨ ॥

વર્મણ: અચક્રાત્ ॥ ૬ । ૧ । ૩૩ ॥

ચક્ર સિપાપના કોઇ પણ શબ્દ પછી જે વર્મન્ શબ્દ આવેલો હોય તે તેવા વર્મન્ છેડાવાળા શબ્દને અપત્ય અર્થમાં હ્રસ્વ પ્રત્યય લાગે છે.

હવ્-ઇન્દ્રવર્મણ: અપત્યમ્-ઇન્દ્રવર્મન્+હવ્=એન્દ્રવર્મિ:-ઇન્દ્રવર્મનો પુત્ર.

ચક્રવર્મણ: અપત્યમ્=ચાક્રવર્મણ:-ચક્રવર્મનો પુત્ર. અહીં ચક્ર શબ્દ પછી વર્મન્ શબ્દ આવેલો છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ચક્ર-વૈકું. વર્મન્-અપ્તર. જેનું અપ્તર ચક્ર છે તે ચક્રવર્મા-વિશેષ નામ છે.

॥ ૬ । ૧ । ૩૩ ॥

અજાદિભ્ય: ધેનો: ॥ ૬ । ૧ । ૩૪ ॥

અજાદિ-અજ વગેરે-શબ્દ પછી ધેનુ શબ્દ આવેલો હોય તે તેને-ધેનુ છેડાવાળા નામને-અપત્ય અર્થમાં હ્રસ્વ પ્રત્યય લાગે.

હવ્-અજધેનો: અપત્યમ્=અજધેનુ+હવ્=આજધેનવિ:-અજધેનુ વિશેષ નામ છે, આજધેનવિ-અજધેનુનો પુત્ર.

બક્કધેનો: અપત્યમ્=બક્કધેનુ+હવ્=બાક્કધેનવિ:-બક્કધેનુનો પુત્ર બાક્કધેનવિ-બક્કધેનુ વિશેષ નામ છે.

અજધેનુ અને બક્કધેનુ વગેરે વિશેષ નામો છે. જેને માટે બકરી જ મામરૂપ રૂપ છે તે અજધેનુ. જેની પાસે લાંબા વખતથી ગાય છે તે બક્કધેનુ ॥ ૬ । ૧ । ૩૪ ॥

બ્રાહ્મણાદ્ વા ॥ ૬ । ૧ । ૩૫ ॥

બ્રાહ્મણધેનુ શબ્દ પછી અપત્ય અર્થમાં હ્રસ્વ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

હવ્-બ્રાહ્મણધેનો: અપત્યમ્=બ્રાહ્મણધેનુ+હવ્=બ્રાહ્મણધેનવિ:, બ્રાહ્મણધેનવ: (અળ)-બ્રાહ્મણ ધેનુનો પુત્ર.

બ્રાહ્મણધેનુ-જેને માટે બ્રાહ્મણ જ ગાયરૂપ છે અથવા બ્રાહ્મણની ગાય. અહીં બ્રાહ્મણધેનુ વિશેષ નામ છે. ॥ ૬ । ૧ । ૩૫ ॥

ભૂયસ્-સમ્ભૂયસ્-અમ્ભસ્-અમિતૌજસ: સ્લુક્ ચ ॥ ૬ । ૧ । ૩૬ ॥

ભૂયસ્, સમ્ભૂયસ્, અમ્ભસ્, અમિતૌજસ્ એ વિશેષ નામરૂપ ચાર શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં હ્રસ્વ પ્રત્યય લાગે છે અને હ્રસ્વ થતાં જ સ્ નો લોપ થાય છે.

જો કે આ શબ્દો અને આવા બીજા બધા શબ્દો વિશેષ નામરૂપ છે તેો પણ જાણવા સારુ તે તમામ શબ્દોના અર્થ જણાવેલા છે.

ભૂયસ્-ધણુ. સંભૂયસ્-સારી રીતે ધણુ. અમ્ભસ્-પાણી. અમિતૌજસ્-માપી ન શકાય એવા ઓજસવાળો-ઓજસ્ બળ.

इञ्-

ભૂયસઃ અપત્યમ્-ભૂયસ્+इञ्=ભૌયિઃ-ભૂમસનો પુત્ર.

સંભૂયસઃ અપત્યમ્-સંભૂયસ્+इ=સાંમ્ભૂયિઃ-સંભૂમસનો પુત્ર

અમ્ભસઃ અપત્યમ્-અમ્ભસ્+इ=આમ્ભિઃ-અંભસનો પુત્ર

અમિતૌજસઃ અપત્યમ્-અમિતૌજસ્+इञ्=આમિતૌજિઃ અમિતૌજસ નો પુત્ર

॥ ૬ । ૧ । ૩૬ ॥

શાલક્ષિ-ઔદિ-વાહિ-વાહવલિ ॥ ૬ । ૧ । ૩૭ ॥

શલક્ષુ, ઉદક, ષહ અને વાગ્વાદ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં इञ् થાય છે. इञ્ થાય ત્યારે એ શબ્દોનાં શાલક્ષિ, ઔદિ, વાહિ અને વાહવલિ એવાં રૂપો થઈ જાય છે.

इञ्-

શલક્ષોઃ અપત્યમ્-શલક્ષુ+इ=શાલક્ષિઃ-શલકુનો પુત્ર

ઉદકસ્ય અપત્યમ્-ઉદક્+इ=ઔદિઃ-ઉદકનો પુત્ર

ષણ્ણમ્ અપત્યમ્-ષહ+इ=વાહિઃ-ષદ-છ. છનો પુત્ર.

વાચં વદતીતિ વાગ્વાદઃ વાગ્વાદસ્ય અપત્યમ્-વાગ્વાદ+इञ्-વાહવલિઃ-વાગ્વાદનો પુત્ર. વિશેષ નામ છે. વાગ્વાદ વાગ્વાદ એટલે વાણીને બોલનાર.

॥ ૬ । ૧ । ૩૭ ॥

વ્યાસ-વરુટ-સુધાત્-નિષાદ-ચિમ્બ-ચણ્ડાલાદ્ અન્તસ્ય ચાક્ । ૬ । ૧ । ૩૮ ॥

વ્યાસ, વરુટ, સુધાત્, નિષાદ, ચિમ્બ, ચણ્ડાલ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં इञ્ થાય અને इञ્ થતાં તે શબ્દોના છંડાના સ્વરનો અક્ક થાય છે.

इञ्-

વ્યાસસ્ય અપત્યમ્-વ્યાસ+અક્+इ=વૈયાસકિઃ-વ્યાસ-વિસ્તાર કરનાર, વ્યાસનો પુત્ર

વરુટસ્ય અપત્યમ્-વરુટ+અક્+इ=વારુટકિઃ-વરુટનો પુત્ર

સુધાતુઃ અપત્યમ્-સુધાત્+અક્+इ=સૌધાતકિઃ-સુધાતનો પુત્ર.

નિષાદસ્ય અપત્યમ્-નિષાદ+અક્=इ=નૈષાદકિઃ-નિષાદનો પુત્ર. નિષાદ-માણુસની એક જાતિ.

૧ અનુવાદમાં ઘણે ઠેકાણે અજ ને બદલે અ તથા इञ્ ને બદલે इ લખેલ છે તે ધ્યાનમાં રાખવું. બીજે સ્થળે પણ નિશાનવાળા અને નિશાનવિનાના એમ બન્ને પ્રકારના પ્રત્યયો લખેલા હોય ત્યાં પણ ધ્યાન રાખવું.

ચિમ્બસ્ય અપત્યમ્—ચિમ્બ+અક્+ઇચ્=ચૈમ્બકિઃ—ચિમ્બ નો પુત્ર.

ચણ્ડાલસ્ય અપત્યમ્—ચણ્ડાલ+અક્+ઇચ્=ચાણ્ડાલકિઃ—ચણ્ડાલ—માણસની એક જાત. ચંડાલનો પુત્ર. ॥ ૬૧ ૧ ૩૮ ॥

પુનર્ભૂ—પુત્ર-દુહિત્-નનાન્દુઃ અનન્તરે અન્ ॥ ૬૧ ૧ ૩૯ ॥

પુનર્ભૂ, પુત્ર, દુહિત્, નનાન્દ એ શબ્દોને અનન્તર અપત્ય— પહેલો પુત્ર—એ અર્થમાં અન્ થાય છે.

અન્—

પુનર્ભૂવઃ અનન્તરાપત્યમ્—પુનર્ભૂ+અન્=પૌનર્ભવઃ—પુનર્ભૂ—ફરીવાર પરણેલી સ્ત્રી—પુનર્ભૂનો પહેલો પુત્ર

પુત્રસ્ય અનન્તરાપત્યમ્ પુત્ર+અન્=પૌત્રઃ—પુત્રનો પહેલો પુત્ર

દુહિત્ઃ અનન્તરાપત્યમ્—દુહિત્+અન્=દૌહિત્રઃ—દીકરીનો પહેલો પુત્ર

નનાન્દુઃ અનન્તરાપત્યમ્—નનાન્દ+અન્=નાનાન્દ્રઃ—નણુંદનો પહેલો પુત્ર.

॥ ૬૧ ૧ ૩૯ ॥

પરસ્ત્રિયાઃ પરશુશ્ચ અસાવર્ણ્યે ॥ ૬૧ ૧ ૪૦ ॥

પરસ્ત્રી શબ્દથી અનન્તર અપત્ય અર્થમાં અન્ થાય અને અન્ થાય ત્યારે પરસ્ત્રી શબ્દનો પરશુ શબ્દ થઈ જાય પણ એ પરસ્ત્રી પુરુષની સમાન જાતિની ન હોય તો.

અન્—

પરસ્ત્રિયાઃ અનન્તરમ્ અપત્યમ્=પરસ્ત્રી+અન્=પરશુ+અન્=પારશવઃ—પુરુષથી ભિન્ન જાતિની સ્ત્રીનો પ્રથમ પુત્ર.

પારસ્ત્રેણેયઃ—પરસ્ત્રીનો પહેલો પુત્ર. અહીં પુરુષ અને પરસ્ત્રી એ બંને સમાન જાતિનાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૬૧ ૧ ૪૦ ॥

વિદાદેઃ વૃદ્ધે ॥ ૬૧ ૧ ૪૧ ॥

વિદાદિ—વિદ વગેરે—શબ્દોથી વૃદ્ધ સંજ્ઞાવાળા અપત્ય અર્થમાં અન્ પ્રત્યય થાય છે.

અન્—

વિદસ્ય વૃદ્ધમ્ અપત્યમ્=વિદ+અન્=વૈદઃ—વિદનો પુત્ર.

ઉર્વસ્ય વૃદ્ધમ્ અપત્યમ્=ઉર્વ+અન્=ઔર્વઃ—ઉર્વનો પુત્ર ॥ ૬૧ ૧ ૪૧ ॥

ગર્ગાદેઃ યન્ ॥ ૬૧ ૧ ૪૨ ॥

પૃષ્ઠચંત એવા ગર્ગાદિ—ગર્ગ વગેરે—શબ્દોને વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં યન્ પ્રત્યય થાય છે.

યજ્—

ગર્ગસ્ય વૃદ્ધમ્ અવત્યમ્ -ગર્ગ+યજ્=ગર્ગ્યઃ—ગર્ગનો પુત્ર.

વત્સસ્ય વૃદ્ધમ્ અપત્યમ્ વત્સ+યજ્=વાત્સ્યઃ—વત્સનો પુત્ર. ॥ ૬૧૧ ॥ ૪૨ ॥

મધુ-વધ્રોઃ વ્રાહ્મણ-કૌશિકે ॥ ૬૧૧ ॥ ૪૩ ॥

મધુ શબ્દને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ અપત્ય અર્થમાં યજ્ પ્રત્યય થાય, અને વધ્રુ શબ્દને વૃદ્ધ કૌશિક અપત્ય અર્થમાં યજ્ પ્રત્યય થાય.

યજ્—

મધોઃ વ્રાહ્મણઃ વૃદ્ધમ્ અપત્યમ્ મધુ+યજ્=માધવ્યઃ વ્રાહ્મણઃ—મધુનો બ્રાહ્મણ પુત્ર

વધ્રોઃ કૌશિકઃ વૃદ્ધમ્ અપત્યમ્ વધ્રુ+યજ્=વાધ્રવ્યઃ કૌશિકઃ—વધ્રુનો કૌશિક પુત્ર

॥ ૬૧૧ ॥ ૪૩ ॥

કપિ-વોધાદ્ આઙ્ગિરસે ॥ ૬૧૧ ॥ ૪૪ ॥

કપિ શબ્દથી અને વોધ શબ્દથી વૃદ્ધ આઙ્ગિરસ અપત્ય અર્થમાં યજ્ થાય.

યજ્—

કપેઃ આઙ્ગિરસઃ વૃદ્ધાપત્યમ્ કપિ+યજ્=કાપ્યઃ આઙ્ગિરસઃ—કપિનો આંગિરસ પુત્ર.

વોધસ્ય આઙ્ગિરસઃ વૃદ્ધાપત્યમ્ વોધ+યજ્=વૌધ્યઃ આઙ્ગિરસઃ—વોધ નો આંગિરસ પુત્ર

॥ ૬૧૧ ॥ ૪૪ ॥

વતળ્હાત્ ॥ ૬૧૧ ॥ ૪૫ ॥

વતળ્હ શબ્દથી વૃદ્ધ આઙ્ગિરસ અપત્ય અર્થમાં યજ્ જ થાય.

વતળ્હસ્ય આઙ્ગિરસઃ વૃદ્ધાપત્યમ્ વતળ્હ+યજ્=વાતળ્હયઃ આઙ્ગિરસઃ—વતળ્હનો આંગિરસ પુત્ર. વતળ્હ ઋષિનું નામ છે. ॥ ૬૧૧ ॥ ૪૫ ॥

સ્ત્રિં લુપ્ ॥ ૬૧૧ ॥ ૪૬ ॥

આંગિરસ વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી હોય તો વતળ્હ ને થયેલા યજ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય.

વતળ્હસ્ય આઙ્ગિરસઃ વૃદ્ધાપત્યં સ્ત્રી=વતળ્હ+યજ્=વતળ્હી આઙ્ગિરસી—વતળ્હનું આંગિરસ સ્ત્રી સંતાન ॥ ૬૧૧ ॥ ૪૬ ॥

કુઙ્ગાદેઃ આયન્યઃ ॥ ૬૧૧ ॥ ૪૭ ॥

પૃથગ્ એવા કુઙ્ગાદ—કુંગ વગેરે—શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આયન્ય(આયન્ય) પ્રત્યય થાય છે.

આયન્ય—

કુઙ્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્=કુઙ્ગ+આયન્ય=કૌઙ્ગાયન્યઃ—કુંગનો વૃદ્ધાપત્ય.

ક્રાન્તસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્=ક્રાન્ત+આયનન્=ક્રાન્તઆયન્યઃ-ક્રાન્તનો વૃદ્ધાપત્ય

॥ ૬ । ૧ । ૪૭ ॥

સ્ત્રીવહુષુ આયનન્ ॥૬ । ૧ । ૪૮ ॥

નકમ ત એવા કુઞ્જાદિ શબ્દોને બહુસંખ્યાવાળું વૃદ્ધાપત્ય અર્થ હોય તો આયનન્ પ્રત્યય થાય, તથા સ્ત્રી વૃદ્ધાપત્ય એક હોય અથવા બહુ હોય તો પણ આયનન્ પ્રત્યય લાગે છે.

આયનન્—

કુઞ્જસ્ય વૃદ્ધાપત્યાનિ કુઞ્જ+આયનન્=કૌઞ્જાયનાઃ-કુઞ્જનાં વૃદ્ધાપત્યો.

કુઞ્જસ્ય વૃદ્ધાપત્યં સ્ત્રી-કુઞ્જ+આયનન્=કૌઞ્જાયની-કુઞ્જનું એક વૃદ્ધાપત્ય સ્ત્રી સંતાન.

કુઞ્જસ્ય વૃદ્ધાપત્યાનિ સ્ત્રિયઃ-કુઞ્જ+આયનન્=કૌઞ્જાયન્યઃ-કુઞ્જનાં સ્ત્રીસંતાનરૂપ અનેક વૃદ્ધાપત્યો.

॥ ૬ । ૧ । ૪૮ ॥

અશ્વાદેઃ ॥૬ । ૧ । ૪૯ ॥

અશ્વાદિ-અશ્વ વગેરે શબ્દોને વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં આયનન્ પ્રત્યય થાય છે.

આયનન્—

અશ્વસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્=અશ્વ+આયનન્=આશ્વાયનઃ-અશ્વનું વૃદ્ધાપત્ય.

શક્તસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્=શક્ત+આયનન્=શક્તિયાનઃ-શક્તિનું વૃદ્ધાપત્ય.

॥ ૬ । ૧ । ૪૯ ॥

શપ-મારદ્વાજાદ્ આત્રેયે ॥૬ । ૧ । ૫૦ ॥

ને આત્રેય વૃદ્ધાપત્ય હોય તો શપ અને મારદ્વાજ શબ્દોને આયનન્ પ્રત્યય થાય છે.

આયનન્—

શપસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્-શપ+આયનન્=શપાયનઃ-શપનું આત્રેય વૃદ્ધાપત્ય.

મારદ્વાજસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્-મારદ્વાજ+આયનન્=મારદ્વાજાયનઃ-મારદ્વાજનું આત્રેય વૃદ્ધાપત્ય.

આત્રેય વૃદ્ધાપત્ય.

॥ ૬ । ૧ । ૫૦ ॥

ભર્ગાત્ ત્રૈગર્તે ॥૬ । ૧ । ૫૧ ॥

ભર્ગ શબ્દને ત્રૈગર્ત વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આયનન્ પ્રત્યય થાય છે.

આયનન્—

ભર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્-ભર્ગ+આયનન્=ભર્ગાયનઃ-ત્રૈગર્તઃ-ભર્ગનું ત્રૈગર્ત વૃદ્ધાપત્ય

॥ ૬ । ૧ । ૫૧ ॥

આત્રેયાદ્ મારદ્વાજે ॥૬ । ૧ । ૫૨ ॥

વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં લાગેલ પ્રત્યયવાળા આત્રેય શબ્દથી મારદ્વાજરૂપ

યુવાસંજાવાળા અપત્ય અર્થમાં આયનજ્ પ્રત્યય થાય છે.

આયનજ્ —

આત્રેયસ્ય યુવાપત્યમ્=આત્રેય+આયનજ્=આત્રેયાયણઃ મારદ્વાજઃ—આત્રેયનું મારદ્વાજ
યુવાપત્ય. ॥ ૬૧૧ ॥ ૫૨ ॥

નહાદિભ્યઃ આયનજ્ ॥ ૬૧૧ ॥ ૫૩ ॥

નહાદિ—નહ વગેરે—શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આયનજ્ પ્રત્યય થાય છે.

આયનજ્—

નહસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્—નહ+આયનજ્=નાહાયણઃ—નહનું વૃદ્ધાપત્ય.

ચરસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્—ચર+આયનજ્=ચારાયણઃ—ચરનું વૃદ્ધાપત્ય.

॥ ૬૧૧ ॥ ૫૩ ॥

યજ્—ઇજ્ ॥ ૬૧૧ ॥ ૫૪ ॥

વૃદ્ધ અપત્ય અર્થમાં યજ્ ને ઇજ્ પ્રત્યય લાગ્યા હોય તે શબ્દને યુવા સંજાવાળા અપત્ય અર્થમાં આયનજ્ થાય છે.

યજ્—આયનજ્—ગર્ગસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્—ગર્ગ+યજ્=ગર્ગસ્યઃ—ગર્ગસ્ય યુવાપત્યમ્=ગર્ગસ્ય+
આયનજ્=ગર્ગસ્યાયણઃ—ગર્ગસ્યાયણ—ગર્ગસ્યનું યુવાપત્ય.

ઇજ્—આયનજ્—વક્ષસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્—વક્ષ+ઇજ્=વાક્ષઃ—વાક્ષેઃ યુવાપત્યમ્=વાક્ષિ+
આયનજ્=વાક્ષાયાણઃ—વાક્ષાયાણ—વાક્ષિનું યુવાપત્ય. ॥ ૬૧૧ ॥ ૫૪ ॥

હરિતાદેઃ અજ્ ॥ ૬૧૧ ॥ ૫૫ ॥

ત્યારે હરિતાદિ—હરિત વગેરે—શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થયેલો હોય ત્યારે તે અજ્ પ્રત્યયવાળા હરિતાદિ શબ્દોને યુવાપત્ય અર્થમાં આયનજ્ થાય છે.

અજ્—આયનજ્—

હરિતસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્—હરિત+અજ્=હારિતઃ, હારિતસ્ય યુવાપત્યમ્=હારિત+આયનજ્=
હારિતાયણઃ—હારિતનું યુવાપત્ય.

કિન્દાસસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્—કિન્દાસ+અજ્=કૈન્દાસઃ, કૈન્દાસસ્ય યુવાપત્યમ્=કૈન્દાસ+
આયનજ્=કૈન્દાસાયણઃ—કૈન્દાસનું યુવાપત્ય. ॥ ૬૧૨ ॥ ૫૫ ॥

ક્રોષ્ટૃ-શલજ્ઞોઃ લુક્ ચ ॥ ૬૧૨ ॥ ૫૬ ॥

ક્રોષ્ટૃ અને શલજ્ઞ શબ્દોને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આયનજ્ થાય છે, અને અંત્ય સ્વરનો લોપ થાય છે.

આયનજ્—

ક્રોષ્ટુઃ વૃદ્ધાપત્યમ્—ક્રોષ્ટૃ+આયનજ્=ક્રૌષ્ટાયણઃ—ક્રૌષ્ટૃનું વૃદ્ધાપત્ય.

શલજ્ઞોઃ વૃદ્ધાપત્યમ્—શલજ્ઞ+આયનજ્=શલજ્ઞાયણઃ—શલજ્ઞનું વૃદ્ધાપત્ય.

॥ ૬૧૨ ॥ ૫૬ ॥

દર્મ-કૃષ્ણ-અગ્નિશર્મ-રણ-શરદ્વત્-શુનકાદ્ આગ્રાયણ-બ્રાહ્મણ-
વાર્ષગણ્ય-વાશિષ્ઠ-માર્ગવ-વાત્સ્યે ॥ ૬ । ૧ । ૫૭ ।

દર્મ શબ્દને આગ્રાયણ વૃદ્ધાપત્ય હોય તો, કૃષ્ણ શબ્દને બ્રાહ્મણ વૃદ્ધાપત્ય હોય તો, અગ્નિશર્મન્ શબ્દને વાર્ષગણ્ય વૃદ્ધાપત્ય હોય તો, રણ શબ્દને વાશિષ્ઠ વૃદ્ધાપત્ય હોય તો, શરદ્વત્ શબ્દને માર્ગવ વૃદ્ધાપત્ય હોય તો અને શુનક શબ્દને વાત્સ્ય વૃદ્ધાપત્ય હોય તો આયનળ પ્રત્યય થાય છે.

આયનળ—

દર્મસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્ આગ્રાયણશ્ચેત્ દર્મ+આયનળ=દર્માયનઃ આગ્રાયણઃ-દર્માનું આગ્રાયણ વૃદ્ધાપત્ય.

કૃષ્ણસ્ય વૃદ્ધાપત્યં બ્રાહ્મણશ્ચેત્=કૃષ્ણ+આયનળ=કૃષ્ણાયનઃ બ્રાહ્મણઃ-કૃષ્ણનું બ્રાહ્મણ વૃદ્ધાપત્ય.

અગ્નિશર્મણઃ વૃદ્ધાપત્યં વાર્ષગણ્યશ્ચેત્ અગ્નિશર્મ+આયનળ=અગ્નિશર્માયનઃ વાર્ષગણ્યઃ-અગ્નિશર્માનું વાર્ષગણ્ય વૃદ્ધાપત્ય.

રણસ્ય વૃદ્ધાપત્યં વાશિષ્ઠશ્ચેત્-રણ+આયનળ=રાણાયનઃ વાશિષ્ઠઃ-રણનું વાશિષ્ઠ વૃદ્ધાપત્ય.

શરદ્વતઃ વૃદ્ધાપત્યં માર્ગવશ્ચેત્-શરદ્વત્+આયનળ=શારદ્વાતાયનઃ માર્ગવઃ-શરદ્વતનું માર્ગવ વૃદ્ધાપત્ય.

શુનકસ્ય વૃદ્ધાપત્યં વાત્સ્યશ્ચેત્-શુનક+આયનળ=શૌનકાયનઃ વાત્સ્યઃ-શુનકનું વાત્સ્ય વૃદ્ધાપત્ય. ॥ ૬ । ૧ । ૫૭ ॥

જીવન્ત-પર્વતાદ્ વા ॥૬ । ૧ । ૫૮ ॥

જીવન્ત અને પર્વત શબ્દોને, વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં આયનળ વિકલ્પે થાય છે.

આયનળ—

જીવન્તસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્-જીવન્ત+આયનળ=જૈવન્તાયનઃ, જૈવન્તિઃ-જીવંતને વૃદ્ધાપત્ય. પર્વતસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્-પર્વત+આયનળ=પાર્વતાયનઃ, પાર્વતિઃ-પર્વતને વૃદ્ધાપત્ય.

॥ ૬ । ૧ । ૫૮ ॥

દ્રોણાદ્ વા ॥૬ । ૧ । ૫૯ ॥

દ્રોણ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં આયનળ વિકલ્પે થાય છે.

આયનળ—

દ્રોણસ્ય અપત્યમ્-દ્રોણ+આયનળ=દ્રૌણાયનઃ, દ્રૌણિઃ-દ્રોણનું અપત્ય

॥ ૬ । ૧ । ૫૯ ॥

શિવાદેઃ અળ ॥૬ । ૧ । ૬૦ ॥

શિવાદિ-શિવ વગેરે-શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં અળ પ્રત્યય થાય છે.

અણ્—

શિવસ્ય અપત્યમ્—શિવ+અણ્=શૈવઃ—શિવનો અપત્ય

પ્રોષ્ઠસ્ય અપત્યમ્—પ્રોષ્ઠ+અણ્=પ્રૌષ્ઠઃ—પ્રોષ્ઠનો અપત્ય. ॥ ૬૧૧૧૬૦ ॥

ઋષિ-વૃષિણ-અન્ધક-કુરુભ્યઃ ॥ ૬૧૧૬૧ ॥

ઋષિ વાયક શબ્દો, વૃષિણ વંશના વાયક શબ્દો, અન્ધક વંશના વાયક શબ્દો તથા કુરુ વંશના વાયક શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં અણ્ થાય છે.

અણ્—

ઋષિવાયક-વશિષ્ઠસ્ય અપત્યમ્=વાશિષ્ઠઃ—વશિષ્ઠનો અપત્ય.

વૃષિણ વંશનો વાયક-વસુદેવસ્ય અપત્યમ્=વાસુદેવઃ—વાસુદેવનો અપત્ય.

અન્ધક વંશનો વાયક-શ્વાફલકસ્ય અપત્યમ્=શ્વાફલકઃ—શ્વાફલકનો અપત્ય.

કુરુ વંશનો વાયક-નકુલસ્ય અપત્યમ્=નાકુલઃ—નકુલનો અપત્ય.

॥ ૬૧૧૧૬૧ ॥

કન્યા-ત્રિવેળ્યાઃ કનીન-ત્રિવળં ચ ॥ ૬૧૧૬૨ ॥

કન્યા શબ્દને અને ત્રિવેળી શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અણ્ થાય છે, અને અણ્ થવા સાથે કન્યા શબ્દનું કનીન થાય છે અને ત્રિવેળી શબ્દનું ત્રિવળ થાય છે.

અણ્—

કન્યાયાઃ અપત્યમ્ કનીનઃ—કનીનો અપત્ય.

ત્રિવેળ્યાઃ અપત્યમ્ ત્રિવેળી+અણ્=ત્રિવળ+અણ્=ત્રૈવળઃ—ત્રિવેળીનો અપત્ય.

॥ ૬૧૧૧૬૨ ॥

શુક્લાભ્યાં ભારદ્વાજે ॥ ૬૧૧૬૩ ॥

નરજાતિના શુક્લ શબ્દને અને નારીજાતિના શુક્લા શબ્દને ભારદ્વાજ અપત્ય અર્થમાં અણ્ થાય છે.

અણ્—

શુક્લસ્ય અપત્યમ્ શુક્લાયા વા અપત્યમ્—શૌજો ભારદ્વાજઃ—શુ'ગનો કે શુ'ગનો અપત્ય શૌ'ગ ભારદ્વાજ.

॥ ૬૧૧૧૬૩ ॥

વિકર્ણ-છગલાદ્ વાત્સ્ય-આત્રેયે ॥ ૬૧૧૬૪ ॥

વિકર્ણ શબ્દને વાત્સ્ય અપત્ય હોય તે। અણ્ થાય છે અને છગલ શબ્દને આત્રેય અપત્ય હોય તે। અણ્ થાય છે.

અણ્—

વિકર્ણસ્ય વાત્સ્યઃ અપત્યમ્—વૈકર્ણઃ—વૈકર્ણનો વાત્સ્ય અપત્ય.

છગલસ્ય આત્રેયઃ અપત્યમ્-છાગલઃ-છગલનો આત્રેય અપત્ય.

॥ ૬ । ૧ । ૬૪ ॥

ળશ્ચ વિશ્રવસઃ વિશ્વલુક્ ચ વા ॥૬ । ૧ । ૬૫ ॥

વિશ્રવસ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અળ થાય અને અળ થાય ત્યારે વિશ્રવસ શબ્દના સ્ નો ણ કરવો અને વિશ્વ નો લુક્-લોપ-વિકલ્પે કરવો.

અળ-

વિશ્રવસઃ અપત્યમ્=વૈશ્રવણઃ અથવા રાવણઃ-રાવણ.

વિશ્રવસ શબ્દના 'સ્' નો 'ળ' થતાં વિશ્રવણ, પછી 'વિશ્વ' લોપાતાં રવણ, પછી અળ પ્રત્યય ને લીધે વૃદ્ધિ થતાં 'ર' નો 'રા' થવાથી રાવણ.

રાવણના પિતાનું નામ વિશ્રવસ હતું એમ કહેવાય છે.

॥ ૬ । ૧ । ૬૫ ॥

સંખ્યા-સમ્-ભદ્રાદ માતુઃ માતુર્ ચ ॥૬ । ૧ । ૬૬ ॥

સંખ્યાવાચક શબ્દ પછી માતૃ શબ્દ આઞ્ચે હોય અને સમ્ તથા ભદ્ર શબ્દ પછી માતૃ શબ્દ આઞ્ચે હોય તો અપત્ય અર્થમાં અળ થાય અને માતૃ શબ્દનું માતુર્ રૂપ થાય. અહીંનો માતૃ શબ્દ માતા-જનની-અર્થનો લેવાનો છે.

અળ-

દ્વયોઃ માત્રોઃ અપત્યમ્=દ્વૈમાતુરઃ—બે માતાનો પુત્ર.

સંમાતુઃ અપત્યમ્=સાંમાતુરઃ—સંમાતાનો પુત્ર.

ભદ્રમાતુઃ અપત્યમ્=ભદ્રમાતુરઃ—ભદ્રમાતાનો પુત્ર. ॥ ૬ । ૧ । ૬૬ ॥

અદોઃ નદી-માનુષીનામ્નઃ ॥ ૬ । ૧ । ૬૭ ॥

હુ સંસારા વાળા સિવાયના નદી વાચક નામને અને માનુષી વાચક નામને અપત્ય અર્થમાં અળ થાય.

અળ-

નદી-યમુનાયાઃ અપત્યમ્=યામુનઃ પ્રણેતા-યમુનાનો પ્રણેતા કે પ્રણેત નામનો પુત્ર.

માનુષી-દેવદત્તાયાઃ અપત્યમ્=દૈવદત્તા-દેવદત્તા નામની સ્ત્રીનો પુત્ર.

ચન્દ્રભાગાયાઃ અપત્યમ્=ચન્દ્રભાગેયઃ-ચંદ્રભાગાનો પુત્ર-અહીં નદીવાચક નામ તો છે પણ હુસંસારા વાળું નામ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૬ । ૧ । ૬૭ ॥

પીલાન્સાલ્વા-મળ્લુકાદ વા ॥૬ । ૧ । ૬૮ ॥

પીલા શબ્દ, સાલ્વા શબ્દ અને મળ્લુક શબ્દથી અપત્ય અર્થમાં અળ વિકલ્પે થાય છે.

અર્ણ—

પીલાયા: અપત્યમ્=પીલા+અર્ણ=પૈલ: વા પૈલેય:-પીલાનો પુત્ર.

સાલ્વાયા: અપત્યમ્=સાલ્વા+અર્ણ=સાલ્વ: વા સાલ્વેય:-સાલ્વાનો પુત્ર.

મણ્ઢકસ્ય અપત્યમ્=માણ્ઢક+અર્ણ=માણ્ઢક: વા માણ્ઢકિ:-મણ્ઢકનો પુત્ર.

પૈલ, સાલ્વ અને માણ્ઢક એ ત્રણ 'અર્ણ' પ્રત્યયવાળાં રૂપો છે.

॥ ૬૧ ૧ ૬૮ ॥

દિતેશ્ચ ઇયળ્ વા ॥૬૧ ૧ ૬૯ ॥

દિતિ શબ્દ અને મણ્ઢક શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ઇયળ્ વિકલ્પે લાગે છે.

ઇયળ્—

દિતે: અપત્યમ્=દૈતેય:, વા દૈત્ય:-દિતિનો પુત્ર.

મણ્ઢકસ્ય અપત્યમ્=માણ્ઢકેય: વા માણ્ઢકિ:-મણ્ઢકનો પુત્ર. ॥ ૬૧ ૧ ૬૯ ॥

હી-આપ્-તિ-ઝહ્: ॥૬૧ ૧ ૭૦ ॥

નારીજનતિસૂચક એવા હી પ્રત્યયવાળા શબ્દો, આપ્ પ્રત્યયવાળા શબ્દો, તિ પ્રત્યયવાળા શબ્દો અને ઝહ્ પ્રત્યયવાળા શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ઇયળ્ પ્રત્યય લાગે છે.

ઇયળ્—

હી-સુપર્ણ્યા: અપત્યમ્=સૌપર્ણેય:-સુપર્ણાનો પુત્ર-ગરુડ

આપ્-વનિતાયા: અપત્યમ્=વૈનતેય:-વનિતાનો પુત્ર- „

તિ-યુવતે: અપત્યમ્=યૌવતેય:-યુવતિનો પુત્ર

ઝહ્-કમણ્ઢલા: અપત્યમ્=કામણ્ઢલેય:-કમણ્ઢલૂ નામની સ્ત્રીનો પુત્ર

॥ ૬૧ ૧ ૭૦ ॥

દ્વિસ્વરાદ્ અનઘા: ॥૬૧ ૧ ૭૧ ॥

હી, આપ્, તિ, અને ઝહ્-એ પ્રત્યયોમાંનો કેઈ પ્રત્યય જોને છેડે હોય એવાં નદીવાચક નામો સિવાયનાં એ સ્વરવાળાં નામોને અપત્ય અર્થમાં ઇયળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇયળ્—

દત્તાયા: અપત્યમ્=દાતૈયુઃ-દત્તાનો પુત્ર. આપ્ પ્રત્યયવાળા નામનું આ

ઉદાહરણ છે.

સિપ્રાયા: અપત્યમ્=સૈપ્ર:-સિપ્રાનો પુત્ર.—અહીં નદીવાચી નામ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

॥ ૬૧ ૧ ૭૧ ॥

ઇતઃ અનિવઃ ॥૬૧ ૧ ૭૨ ॥

ઇજ્ પ્રત્યય ન લાગ્યો હોય તેવા એ સ્વરવાળાં ઇકરાંત શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ઇયળ્ થાય.

અયણ-

નામે: અપત્યમ્=નામેય:--નાભિનો પુત્ર-ઋષભદેવ ભગવાન

દાક્ષ્યા: અપત્યમ્=દાક્ષાયણ:-દાક્ષીનો પુત્ર-અહીં દાક્ષિ શબ્દ ને ઇન્ પ્રત્યય લાગેલ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

મારીચ:-મરીચિનો પુત્ર-આ મારીચ શબ્દ એ સ્વરવાળો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૬૧ ૧૧ ૭૨ ॥

શુભ્રાદિભ્ય: ॥ ૬૧ ૧ ૭૩ ॥

શુભ્રાદિ-શુભ્ર વગેરે-શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં અયણ પ્રત્યય લાગે.

અયણ-

શુભ્રસ્ય અપત્યમ્=શૌભ્રેય:-શુભ્રનો પુત્ર.

વિષ્ટપુરસ્ય અપત્યમ્=વૈષ્ટપુરેય:-વિષ્ટપુરનો પુત્ર. ॥ ૬૧ ૧ ૭૩ ॥

શ્યામ-લક્ષણાદ વાશિષ્ઠે ॥ ૬૧ ૧ ૭૪ ॥

વાશિષ્ઠ અપત્ય હોય તો શ્યામ અને લક્ષણ શબ્દોને અયણ થાય છે.

અયણ-

શ્યામસ્ય અપત્યમ્=શ્યામેય: વાશિષ્ઠ:-શ્યામનો વાશિષ્ઠ પુત્ર.

લક્ષણસ્ય અપત્યમ્=લક્ષણેય: વાશિષ્ઠ:-લક્ષણનો વાશિષ્ઠ પુત્ર

વાશિષ્ઠ અને વાસિષ્ઠ અને બન્ને શબ્દો પ્રચલિત છે. ॥ ૬૧ ૧ ૭૪ ॥

વિકર્ણ-કુષીતકાત્ કાશ્યપે ॥ ૬૧ ૧ ૭૫ ॥

કાશ્યપ અપત્ય હોય તો વિકર્ણ અને કુષીતક શબ્દોને અયણ થાય.

અયણ-

વિકર્ણસ્ય અપત્યમ્=વૈકર્ણેય: કાશ્યપ:-વિકર્ણનો કાશ્યપ પુત્ર.

કુષીતકસ્ય અપત્યમ્=કૌષીતકેય: કાશ્યપ:-કુષીતકનો કાશ્યપ પુત્ર.

॥ ૬૧ ૧ ૭૫ ॥

ઋવો ઋવ્ ચ ॥ ૬૧ ૧ ૭૬ ॥

ઋ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અયણ થાય છે અને ઋનો ઋવ્ થઈ જાય છે.

અયણ-

ઋવ: અપત્યમ્=ઋવૈય:-ઋનામની સ્ત્રીનો પુત્ર ॥ ૬૧ ૧ ૭૬ ॥

કલ્યાણ્યાદે: ઇન્ ચાન્તસ્ય ॥ ૬૧ ૧ ૭૭ ॥

કલ્યાણી વગેરે શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં અયણ થાય છે અને અંત્ય સ્વરનો

ઇન્ થઈ જાય છે.

અયણ-

કલ્યાણ્યા: અપત્યમ્ કલ્યાણિન્+અયણ્=કાલ્યાણિનેય:-કલ્યાણીનો પુત્ર.

સુભગાયા: અપત્યમ્=સુભાગિન્+અયણ્=સૌભાગિનેયઃ—સુભગાનો પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૭૭ ॥

કુલટાયા: વા ॥૬ । ૧ । ૭૮ ॥

કુલટા શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અયણ્ વિકરણે થાય છે અને અંત્ય સ્વરનો ફળ થાય છે.

અયણ્—

કુલટાયા: અપત્યમ્=કૌલટિનેયઃ અથવા કૌલટેયઃ—કુલટાનો પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૭૮ ॥

ચટકાદ્ ગૈરઃ, સ્ત્રિયાં તુ લુપ્ ॥૬ । ૧ । ૭૯ ॥

ચટક શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ગૈર પ્રત્યય થાય અને સ્ત્રી અપત્ય હોય તો ગૈર પ્રત્યય તો થાય પણ તે થઈને લોપાર્ધ જાય છે.

ગૈર—

ચટકસ્ય ચટકાયા: વા અપત્યમ્=ચાટકૈરઃ—ચટકનો પુત્ર કે ચટકાનો પુત્ર.

ચટકસ્ય ચટકાયા: વા અપત્યમ્ સ્ત્રી=ચટકા—ચટકનો કે ચટકાનો સ્ત્રી અપત્ય. આ પ્રયોગમાં ગૈર પ્રત્યયનો લોપ થયેલ છે.

॥ ૬ । ૧ । ૭૯ ॥

ક્ષુદ્રાભ્યઃ ઇરણ વા ॥૬ । ૧ । ૮૦ ॥

ક્ષુદ્ર સ્ત્રીના વાચક શબ્દો અને ક્ષુદ્ર અર્થવાળા સ્ત્રી વાચક શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ઇરણ વિકરણે થાય.

જે સ્ત્રીઓ અંગહીન હોય અથવા જેનો પુરુષ નિયત ન હોય તે ક્ષુદ્ર સ્ત્રી કહેવાય.

ઇરણ—

કાળાયા: અપત્યમ્=કાળેરઃ વા કાળેયઃ—કાણીનો પુત્ર—કાણી સ્ત્રીનો પુત્ર.

દાસ્યા: અપત્યમ્=દાસેરઃ વા દાસેયઃ—દાસીનો પુત્ર—આ પ્રયોગનો દાસી શબ્દ ક્ષુદ્રાર્થક સ્ત્રીનો સૂચક છે.

॥ ૬ । ૧ । ૮૦ ॥

ગોધાયા દુષ્ટે નારશ્ચ ॥૬ । ૧ । ૮૧ ॥

ગોધા શબ્દને દુષ્ટ અપત્ય અર્થમાં નાર તથા ઇરણ પ્રત્યય વારાફરતી થાય છે.

નાર, ઇરણ—

ગોધાયા: દુષ્ટમ્ અપત્યમ્=ગૌધારઃ તથા ગૌધેરઃ—ગોધાયામ્ અહિજાતઃ—સર્પદારા ગોધાએ જાણેલું અચ્ચુ. ગોધા એટલે ઘે. ॥ ૬ । ૧ । ૮૧ ॥

જળટ-પણટાત્ ॥૬ । ૧ । ૮૨ ॥

જળટ અને પળટ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં નાર પ્રત્યય થાય છે.

નાર—

જાળાર:—જાંટ નામના પક્ષિનું અર્થ્યું.

પાળાર:—પાંટ નામના , , , , ॥ ૬ । ૧ । ૮૨ ॥

ચતુષ્પાદ્ભ્યઃ ઇયન્ ॥૬ । ૧ । ૮૩ ॥

ચોપગાં સ્ત્રી પ્રાણીવાચી શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ઇયન્ થાય છે.

ઇયન્—

કમળહત્વા: અપત્યમ્—કામળહત્વેયઃ—કમળહત્વ નામની ગાયનો પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૮૩ ॥

ગૃષ્ઠચાદેઃ ॥૬ । ૧ । ૮૪ ॥

ગૃષ્ઠિ વગેરે શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ઇયન્ થાય છે.

ઇયન્—

ગૃષ્ઠે: અપત્યમ્=ગાઠ્યેયઃ—ગૃષ્ઠિ નામની વ્યક્તિનો પુત્ર.

હૃષ્ઠે: અપત્યમ્=હાઠ્યેયઃ—હૃષ્ઠિ , , , , ॥ ૬ । ૧ । ૮૪ ॥

વાહવેયઃ વૃષે ॥૬ । ૧ । ૮૫ ॥

જો વૃષ અપત્ય અર્થ હોય તો વડવા નામને ઇયન્ અને ઇયન્ વિકલ્પે થાય છે.

ઇયન્, ઇયન્—

વહવાયાઃ વૃષાપત્યમ્=વાહવેયઃ—વડવાને-ધોડીને-વૃષના સંયોગથી થયેલું અર્થ્યું. ॥ ૬ । ૧ । ૮૫ ॥

રેવત્યાદેઃ રિક્ષ ॥૬ । ૧ । ૮૬ ॥

રેવતી વગેરે શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં રિક્ષ થાય છે.

રિક્ષ—

રેવત્યાઃ અપત્યમ્=રૈશ્તિકઃ—રેવતીનો પુત્ર.

અશ્વપાલ્યાઃ અપત્યમ્=આશ્વપાલિકઃ—અશ્વપાલીનો પુત્ર. અશ્વપાલી—અશ્વને

પાળનારી—વિશેષ નામ છે. ॥ ૬ । ૧ । ૮૬ ॥

વૃદ્ધસ્ત્રિયાઃ ક્ષેપે ણશ્ચ ॥૬ । ૧ । ૮૭ ॥

વૃદ્ધ અર્થેના પ્રત્યયવાળો જે શબ્દ નારીભૂતિનો સૂચક હોય તેને નિંદાનો બાવ જણાતો હોય તો અપત્ય અર્થમાં ણ અને રિક્ષ પ્રત્યયો થાય છે.

ણ, રિક્ષ—

ગાર્ગ્યાઃ અપત્યં યુવા=ગાર્ગઃ, ગાર્ગિકઃ વા જાત્મઃ—ગાગીનો બહિષ્ પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૮૭ ॥

ભ્રાતુઃ વ્યઃ ॥૬ । ૧ । ૮૮ ॥

ભ્રાતૃ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં વ્ય પ્રત્યય થાય છે.

વ્ય-ઘ્રાતુઃ અપત્યમ્=ઘ્રાતુવ્યઃ-ભત્રીજ્ઞે-ભાઈનો પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૮૮ ॥

ईयः स्वसुत्र ॥ ૬ । ૧ । ૮૯ ॥

માતૃ શબ્દ અને સ્વસુ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ઈય થાય છે.

ईय-

ઘ્રાતુઃ અપત્યમ્=ઘ્રાત્રીયઃ-ભત્રીજ્ઞે-ભાઈનો પુત્ર.

સ્વસુઃ અપત્યમ્=સ્વસ્રીયઃ-ભાણેજ-પહેનનો પુત્ર. ॥ ૬ । ૧ । ૮૯ ॥

मातृ-पित्रादेः डेयण्-ईयणौ ॥ ૬ । ૧ । ૯૦ ॥

માતૃષ્વસ અને પિતૃષ્વસ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ડેયણ્ અને ઈયણ્ પ્રત્યયો વારાફરતી થાય છે.

डेयण् , ईयण्-

માતૃષ્વસુઃ અપત્યમ્-માતૃષ્વસ+ણ્=માતૃષ્વસેયઃ, માતૃષ્વસ+ઈય=માતૃષ્વસ્રીયઃ-ભાસીનો પુત્ર

પિતૃષ્વસુઃ અપત્યમ્-પિતૃષ્વસ+ણ્=પિતૃષ્વસેયઃ, પિતૃષ્વસ+ઈય=પિતૃષ્વસ્રીયઃ-ફાઈનો અથવા ફઈનો પુત્ર ॥ ૬ । ૧ । ૯૦ ॥

श्वशुराद् यः ॥ ૬ । ૧ । ૯૧ ॥

શ્વશુર શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

य—

શ્વશુરસ્ય અપત્યમ્-શ્વશુર+ય=શ્વશુર્યઃ-સાસરાનો પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૯૧ ॥

जातौ राज्ञः ॥ ૬ । ૧ । ૯૨ ॥

જાતિસૂત્રક અપત્ય અર્થમાં રાજન્ શબ્દને ય પ્રત્યય થાય છે.

य—

રાજ્ઞઃ અપત્યમ્=રાજન્યઃ-‘રાજન્-ય’ શબ્દ ક્ષત્રિયની એક જાતિનો સૂત્રક છે.

॥ ૬ । ૧ । ૯૨ ॥

क्षत्राद् इयः ॥ ૬ । ૧ । ૯૩ ॥

જાતિસૂત્રક અપત્ય અર્થમાં ક્ષત્ર શબ્દને. ઈય થાય છે.

इय—

ક્ષત્રસ્ય અપત્યમ્=ક્ષત્રિયઃ-‘ક્ષત્રિય’ શબ્દ ક્ષત્રિયની જાતિનો સૂત્રક છે.

॥ ૬ । ૧ । ૯૩ ॥

મનોઃ ય-અર્ણૌ ષઙ્ચ અન્તઃ ॥૬ ॥ ૧ ॥ ૧૪ ॥

જાતિ અર્થ જણાતો હોય તો મનુ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ય અને અર્ણ પ્રત્યયો થાય છે અને એ પ્રત્યયો થતાં મનુ શબ્દને અંતે ષ ઉમેરાય છે.

ય, અર્ણ—

મનોઃ અપત્યાનિ-મનુષ્યાઃ, માનુષાઃ- મનુષ્યો-મનુના પુત્રો-મનુ+ષ+ય=મનુષ્ય.
મનુ+ષ+અ=માનુષ. 'મનુષ્ય' અને 'માનુષ' એ બન્ને શબ્દો મનુષ્ય જાતિના સૂચક છે. ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ૬૪ ॥

માળવઃ કુત્સાયામ્ ॥૬ ॥ ૧ ॥ ૧૫ ॥

જો નિંદા જણાતી હોય તો મનુ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અર્ણ થાય છે અને મનુના ન નો જ થાય છે.

અર્ણ—

મનોઃ અપત્યમ્ મૂઢં માળવઃ-મનુનો મૂઢ પુત્ર. ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ૬૫ ॥

કુલાદ્ દૈનઃ ॥૬ ॥ ૧ ॥ ૧૬ ॥

કુલ શબ્દ જેને અંતે હોય એવા શબ્દને અથવા એકલા કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં દૈન થાય છે.

દૈન—

બહુકુલસ્ય અપત્યમ્=બહુકુલીનઃ, કુલીનઃ-બહુકુલીન-બહુકુલનો પુત્ર, કુલીન-કુલનો પુત્ર. ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ૬૬ ॥

ય-અયકઠૌ અસમાસે વા ॥૬ ॥ ૧ ॥ ૧૭ ॥

સમાસમાં ન હોય એવા કુલ શબ્દ જેને છેડે હોય એવા શબ્દને અથવા એકલા કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં ય અને અયકઠ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

ય, અયકઠ—

એકલો કુલ શબ્દ-કુલ્યઃ, કૌલેયકઃ, કુલીનઃ-કુલનો પુત્ર.

બહુપ્રત્યયવાળો કુલ શબ્દ-બહુકુલ્યઃ, બહુકુલેયકઃ, બહુકુલીનઃ-બહુકુલનો પુત્ર
આલ્યકુલીનઃ-આલ્યકુલનો પુત્ર. આ પ્રયોગમાં કુલ શબ્દ સમાસમાં છે તેથી તેને ય કે અયક પ્રત્યય ન થયો. ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ૬૭ ॥

દુષ્કુલાદ્ અયણ વા ॥૬ ॥ ૧ ॥ ૧૮ ॥

દુષ્કુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અયણ વિકલ્પે થાય છે.

અયણ—

દૌષ્કુલેયઃ, દુષ્કુલીનઃ-અરામ કુલનો પુત્ર. ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ૬૮ ॥

મહાકુલાદ્ વા અન્-ઈનઠો ॥૬।૧।૧૧॥

મહાકુલ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અન્ અને ઈન્ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

અન્, ઈન્-

મહાકુલસ્ય અપત્યમ્ માહાકુલઃ, માહાકુલીનઃ, મહાકુલીનઃ-મહાકુલનો પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૯૯ ॥

કુર્વાદેઃ ડયઃ ॥૬।૧।૧૦૦॥

કુરુ આદિ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ડય થાય છે.

ડય-

કુરોઃ અપત્યાનિ=કૌરવ્યાઃ-કુરુના પુત્રો.

શક્રોઃ અપત્યાનિ=શાક્રવ્યાઃ-શક્રના પુત્રો ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૦ ॥

સમ્રાજઃ ક્ષત્રિયે ॥૬।૧।૧૦૧॥

જો ક્ષત્રિય અપત્ય હોય તો સમ્રાજ્ શબ્દને ક્ય પ્રત્યય થાય.

ક્ય-

સમ્રાજઃ અપત્યમ્ સામ્રાજ્યઃ ક્ષત્રિયઃ-ક્ષત્રિય-સમ્રાટનો ક્ષત્રિય પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૧૦૧ ॥

સેનાન્ત-કારુ-લક્ષ્મણાદ્ ઇન્ ચ ॥૬।૧।૧૦૨॥

સેના શબ્દ જોને છેડે છે એવાં નામોને તથા કારુ (કારુ એટલે કારિગર-વણકર, સુનાર વગેરે) વાચક શબ્દોને અને લક્ષ્મણ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં ઇન્ અને જ્ય પ્રત્યયો થાય છે.

ઇન્, જ્ય-

સેનાન્ત-હારિષેણિઃ, હારિષેણ્યઃ-હારિષેણુનો પુત્ર.

કારુવાચક-તાન્તુવાયિઃ, તાન્તુવાય્યઃ-વણકરનો પુત્ર.

લક્ષ્મણ-લક્ષ્મણિઃ, લક્ષ્મણ્યઃ-લક્ષ્મણુનો પુત્ર. ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૨ ॥

સુયામ્નઃ સૌવીરેષુ આયનિન્ ॥૬।૧।૧૦૩॥

સૌવીર દેશમાં પ્રચલિત અર્થવાળા સુયામન્ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં આયનિન્ પ્રત્યય થાય છે.

આયનિન્ -

સુયામ્નઃ અપત્યમ્=સૌયામાયનિઃ-સુયામનનો પુત્ર. ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૩ ॥

પાણ્ટાહૃતિ-મિમતાદ્ ણ ॥૬।૧।૧૦૪॥

સૌવીર દેશમાં પ્રચલિત અર્થવાળા પાણ્ટાહૃતિ અને મિમતા એ બે નામોને અપત્ય અર્થમાં ણ અને આયનિન્ પ્રત્યયો થાય છે.

ળ, આયનિજ્-

પાષ્ટાદ્વિતે: અપત્યમ્ સૌવીરેષુ-પાષ્ટાદ્વિતિ+ળ=પાષ્ટાદ્વિત:; પાષ્ટાદ્વિતાયનિ:-સૌવીર
ગોત્રનો પાંડાદ્વિતનો પુત્ર.

મિમતસ્ય અપત્યમ્ સૌવીરેષુ-મિમત+ળ=મૈમત:; મૈમતાયનિ:-સૌવીર ગોત્રવાળો
મિમતનો પુત્ર. ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૪ ॥

માગવિત્તિ-તાર્ણબિન્દવ-આકશાપેયાદ્ નિન્દાયામ્ ફક્ષ્ વા

॥ ૬ । ૧ । ૧૦૫ ॥

નિન્દા અર્થ જણાતો હોય તો સૌવીર દેશમાં વૃદ્ધ ગોત્રવાળા માગવિત્તિ,
તાર્ણબિન્દવ અને આકશાપેય નામેને યુવા સંજ્ઞાવાળા અપત્ય અર્થમાં ફક્ષ્
વિકલ્પે થાય છે.

માગવિત્તિ: યુવા અપત્યં જાત્મ:-માગવિત્તિક:; માગવિત્તાયન:-સૌવીરમાં વૃદ્ધ
ગોત્રવાળા માગવિત્તિનો શઠ યુવા પુત્ર.

તાર્ણબિન્દવસ્ય યુવા અપત્યં જાત્મ:-તાર્ણબિન્દવિક:; તાર્ણબિન્દવિ:-સૌવીરમાં
વૃદ્ધ ગોત્રવાળા તાર્ણબિન્દવનો શઠ યુવા પુત્ર.

આકશાપેયસ્ય યુવા અપત્યં જાત્મ:-આકશાપેયિક:; આકશાપેયિ:-સૌવીરમાં
વૃદ્ધ ગોત્રવાળા આકશાપેયનો શઠ યુવા પુત્ર. ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૫ ॥

સૌયામાયનિ-યામુન્દાયનિ-વાર્ષ્યાયણે: ફ્યશ્ચ વા ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૬ ॥

નિન્દાસૂચક અર્થ જણાતો હોય તો સૌવીરમાં વૃદ્ધ ગોત્રવાળા સૌયામાયનિ,
યામુન્દાયનિ અને વાર્ષ્યાયણિ શબ્દોને યુવા અપત્ય અર્થમાં ફ્ય અને ફક્ષ્ પ્રત્યયો
વિકલ્પે થાય છે,

ફ્ય, ફક્-

સૌયામાયને: નિન્દ્ય: યુવા અપત્યમ્-સૌયામાયનીય:; સૌયામાયનિક:; સૌયામા-
યનિ:-સૌવીરમાં વૃદ્ધ ગોત્રવાળા સૌયામાયનિનો નિન્દનીય યુવા પુત્ર.

યામુન્દાયને: નિન્દ્ય: યુવા અપત્યમ્-યામુન્દાયનીય:; યામુન્દાયનિક:;
યામુન્દાયનિ:-સૌવીરમાં વૃદ્ધ ગોત્રવાળા યામુન્દાયનિનો નિન્દ યુવા પુત્ર.

વાર્ષ્યાયણે: નિન્દ્ય: યુવા અપત્યમ્-વાર્ષ્યાયણીય:; વાર્ષ્યાયણિક:; વાર્ષ્યાયણિ:-
સૌવીરમાં વૃદ્ધ ગોત્રવાળા વાર્ષ્યાયણિનો નિન્દ યુવા પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૧૦૬ ॥

તિકાદે: આયનિજ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૭ ॥

તિકાદિ-તિક વગેરે-શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં આયનિજ્ પ્રત્યય થાય છે.

આયનિજ્—

તિકસ્ય અપત્યમ્=તૈકાયનિઃ—તિકનો પુત્ર.

કિતવસ્ય અપત્યમ્=કૈતવાયનિઃ—કિતવનો પુત્ર—કિતવ એટલે જુગારી

॥ ૬ । ૧ । ૧૦૭ ॥

દગુ-કોશલ-કર્માર-છાગ-વૃષાદ્ યાદિઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૮ ॥

દગુ, કોશલ, કર્માર, છાગ, અને વૃષ શબ્દોને અપત્ય અર્થમાં આદિમાં યકારવાળો આયનિજ્ એટલે યાર્યાનિજ્ પ્રત્યય થાય છે.

યાયનિજ્—

દગોઃ અપત્યમ્=દાગવ્યાયનિઃ—દગુ નામના ઋષિનો પુત્ર.

કોશલસ્ય અપત્યમ્=કૌશલ્યાયનિઃ—કૌશલનો પુત્ર.

કર્મારસ્ય અપત્યમ્=કાર્માર્યાયનિઃ—કર્મારનો પુત્ર—કર્માર—લૂહાર

છાગસ્ય અપત્યમ્=છાગ્યાયનિઃ—છાગનો પુત્ર.

વૃષસ્ય અપત્યમ્=વાર્ષ્યાયનિઃ—વૃષનો પુત્ર. ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૮ ॥

દ્વિસ્વરાદ્ અણઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૯ ॥

અણ પ્રત્યયયુક્ત બે સ્વરવાળાં નામોને અપત્ય અર્થમાં આયનિજ્ પ્રત્યય થાય છે.

આયનિજ્—

કર્તુઃ અપત્યમ્ કાર્ત્ત્વઃ, કાર્ત્ત્વસ્ય અપત્યમ્=કાર્ત્ત્વાયનિઃ—કર્તાનો પુત્ર કાર્ત્ત્વ. ‘કાર્ત્ત્વ’ આજુ પ્રત્યયવાળો શબ્દ છે. કર્ત્વ—કરનાર. ॥ ૬ । ૧ । ૧૦૯ ॥

અવૃદ્ધાદ્ દોઃ નવા ॥ ૬ । ૧ । ૧૧૦ ॥

દુ સંજ્ઞાવાળાં અવૃદ્ધ અર્થયુક્ત નામોને અપત્ય અર્થમાં આયનિજ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

આયનિજ્—

આમ્રગુપ્તસ્ય અપત્યમ્=આમ્રગુપ્ત્યાનિઃ, આમ્રગુપ્તિઃ—આમ્રગુપ્તનો પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૧૧૦ ॥

પુત્રાન્તાત્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૧૧ ॥

બે નામને છેડે પુત્ર શબ્દ છે એવાં દુ સંજ્ઞાવાળાં નામોને અપત્ય અર્થમાં આયનિજ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

આયનિજ્—

ગાર્ગીપુત્રસ્ય અપત્યમ્=ગાર્ગીપુત્રાયનિઃ, ગાર્ગીપુત્રિઃ—ગાર્ગીપુત્રનો પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૧૧૧ ॥

ચર્મિ-વર્મિ-ગારેટ-કાર્કટ્ય-કાક-લક્ષ્મ-વાકિનાત્ ચ

કઃ ચ અન્તઃ અન્ત્યસ્વરાત્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૧૨ ॥

ચર્મિન્, વર્મિન્, ગારેટ, કાર્કટ્ય, કાક, લક્ષ્મ અને વાકિન્ શબ્દોને તથા પુત્ર શબ્દ જેને છેડે છે એવાં દુ સંજ્ઞાવાળાં નામોને આયનિજ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને એ થતાં એ અધા શબ્દોના છેડાના સ્વરની પહેલાં છેડે ક ઉમેરાય છે.

આયનિજ્-

ચર્મિણઃ અપત્યમ્=ચર્મિકાયણિઃ, ચર્મિણઃ-ચર્મિનો પુત્ર.

વર્મિણઃ અપત્યમ્=વર્મિકાયણિઃ, વર્મિણઃ-વર્મિનો પુત્ર.

ગારેટસ્ય અપત્યમ્=ગારેટકાયણિઃ, ગારેટિઃ-ગારેટનો પુત્ર.

કાર્કટ્યસ્ય અપત્યમ્=કાર્કટ્યકાયણિઃ, કાર્કટ્યાયનઃ-કાર્કટ્યનો પુત્ર.

કાકસ્ય અપત્યમ્=કાકકાયણિઃ, કાકિઃ-કાકનો પુત્ર.

લક્ષ્મયાઃ અપત્યમ્=લક્ષ્મકાયણિઃ, લક્ષ્મયઃ-લક્ષ્મનો પુત્ર.

વાકિનસ્ય અપત્યમ્=વાકિકાયણિઃ, વાકિનિઃ-વાકિનનો પુત્ર.

પુત્રાન્ત-ગાર્ગીપુત્રસ્ય અપત્યમ્=ગાર્ગીપુત્રકાયણિઃ, ગાર્ગીપુત્રિઃ-ગાર્ગીપુત્રનો પુત્ર.

॥ ૬ । ૧ । ૧૧૨ ॥

અદોઃ આયનિઃ પ્રાયઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૧૩ ॥

દુ સંજ્ઞા સિવાયનાં નામોને અપત્ય અર્થમાં પ્રાયઃ આયનિ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

આયનિ-

મ્લુચુકસ્ય અપત્યમ્=મ્લુચુકાયણિઃ, મ્લૌચુકિઃ-મ્લુચુકનો પુત્ર

દાક્ષિઃ-દક્ષિનો પુત્ર-પ્રાયઃ કહેવાથી દક્ષ શબ્દને આ નિયમ લાગે નહિ.

॥ ૬ । ૧ । ૧૧૩ ॥

રાષ્ટ્ર-ક્ષત્રિયાત્ સરૂપાદ્ રાજાઽપત્યે દ્રિઃ અજ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૧૪ ॥

જે શબ્દ રાષ્ટ્રવાચક હોય તે જ શબ્દ ક્ષત્રિમવાચક હોય અને જે ક્ષત્રિય વાચક હોય તે જ શબ્દ રાષ્ટ્રવાચક હોય એવા સમાન રૂપવાળા રાષ્ટ્રવાચી શબ્દને રાજા અર્થમાં દ્રિ સંજ્ઞાવાળો અજ્ થાય અને એવા સમાન રૂપવાળા ક્ષત્રિમવાચી શબ્દને અપત્ય અર્થમાં દ્રિ સંજ્ઞાવાળો અજ્ થાય.

અજ્

રાજા-વિદેહાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=વૈદેહઃ-વિદેહ દેશનો રાજા. વૈદેહૌ, અહુવચનમાં વૈદેહાઃ થાય.

૧૨

અપત્ય-વિદેહસ્ય રાજઃ અપત્યમ્ વૈદેહઃ, વૈદેહૌ, વિદેહાઃ ।

અહુવચનરૂપ વિદેહાઃ માં પ્રત્યય તો લાગેલ છે પણ અહુવચનમાં પ્રત્યયનો લોપ થાય છે તેથી વૈદેહાઃ ને અહલે વિદેહાઃ રૂપ થાય છે.

સુરાષ્ટ્રાણાં રાજા સૌરાષ્ટ્રકો રાજા-સુરાષ્ટ્રનો રાજા-સુરાષ્ટ્ર શબ્દ કેવળ રાષ્ટ્રવાચક છે, પણ ક્ષત્રિયવાચક નથી તેથી આ નિમમ ન લાગ્યો. ॥ ૬ । ૧ । ૧૧૪ ॥

ગાન્ધારિ-સાલ્વેયાભ્યામ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૧૫ ॥

રાષ્ટ્રવાચક અને ક્ષત્રિયવાચક ગાન્ધારિ શબ્દ રાષ્ટ્રવાચક હોય ત્યારે રાજા અર્થમાં દ્રિસંજ્ઞાવાળો અજ્ઞ થાય અને એ જ શબ્દ ક્ષત્રિયવાચક હોય ત્યારે અપત્ય અર્થમાં દ્રિસંજ્ઞાવાળો અજ્ઞ થાય. તથા રાષ્ટ્રવાચક અને ક્ષત્રિયવાચક સાલ્વેય શબ્દ રાષ્ટ્રવાચક હોય ત્યારે રાજા અર્થમાં દ્રિસંજ્ઞાવાળો અજ્ઞ થાય અને એ જ શબ્દ ક્ષત્રિયવાચક હોય ત્યારે અપત્ય અર્થમાં દ્રિસંજ્ઞાવાળો અજ્ઞ થાય.

અજ્ઞ-

રાજા-ગાન્ધારીણાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા-ગાન્ધારઃ, ગાન્ધારૌ. અહુવચનમાં પ્રત્યયનો લોપ થવાથી મૂળ શબ્દ ગાન્ધારિ નું ગાન્ધારયઃ રાજાનઃ- રૂપ થાય. ગંધાર દેશનો રાજા કે રાજાઓ.

અપત્ય-ગાન્ધારેઃ ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્-ગાન્ધારઃ, ગાન્ધારૌ અને અહુવચનમાં પૂર્વે સૂચવ્યા પ્રમાણે લોપ થાય તેથી-ગાન્ધારયઃ અપત્યાનિ-ગાંધારી ક્ષત્રિય નો પુત્ર કે પુત્રો.

રાજા-સાલ્વેયાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા-સાલ્વેયઃ સાલ્વેયૌ કે સાલ્વેયાઃ રાજાનઃ-સાલ્વેય રાષ્ટ્રના રાજા કે રાજાઓ.

અપત્ય-સાલ્વેયસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્ કે અપત્યાનિ-સાલ્વેયઃ સાલ્વેયૌ, સાલ્વેય શબ્દના પ્રત્યયનો અહુવચનમાં લોપ થતો ન હોવાથી-સાલ્વેયાઃ અપત્યાનિ-સાલ્વેય ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે પુત્રો.

॥ ૬ । ૧ । ૧૧૫ ॥

પુરુ-મગધ-કલિજ્ઞ-શૂરમસ-દ્રિસ્વરાદ્ અળ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૧૬ ॥

રાષ્ટ્રવાચક અને ક્ષત્રિયવાચક એવા પુરુ, મગધ, કલિજ્ઞ, શૂરમસ શબ્દોને અને એ સ્વરવાળાં નામોને જ્યારે તે રાષ્ટ્રવાચક હોય ત્યારે રાજા અર્થમાં દ્રિ સંજ્ઞાવાળો અળ્ થાય અને એ જ શબ્દ ક્ષત્રિયવાચક હોય ત્યારે અપત્ય અર્થમાં દ્રિસંજ્ઞાવાળો અળ્ થાય.

અળ્-

રાજા-પુરૂણાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા-પૌરવઃ, પૌરવૌ, પુરવઃ-પુરુનો રાજા કે રાજાઓ. (અહીં અષ્ટે અહુવચનમાં પ્રત્યયનો લોપ સમજવો.)

અપત્ય-પુરોઃ ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્-પૌરવઃ, પૌરવૌ-પુરવઃ-પુરુનો અપત્ય કે અપત્યો.

રાજા-મગધાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=માગધઃ, માગધૌ, મગધાઃ-મગધનો રાજા કે રાજાઓ.

અપત્ય-મગધસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=માગધઃ માગધૌ, મગધાઃ-મગધનો પુત્ર કે પુત્રો.

રાજા-કલિંગાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=કાલિંગઃ કાલિંગૌ, કલિંગાઃ-કલિંગનો રાજા કે રાજાઓ.

અપત્ય-કલિંગસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=કાલિંગઃ, કાલિંગૌ, કલિંગાઃ-કલિંગનો પુત્ર કે પુત્રો.

રાજા-શૂરમસાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=શૌરમસઃ, શૌરમસૌ, શૂરમસાઃ-શૂરમસનો રાજા કે રાજાઓ.

અપત્ય-શૂરમસસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=શૌરમસઃ, શૌરમસૌ, શૂરમસાઃ-શૂરમસનો પુત્ર કે પુત્રો. શૂરમસ ને અહીં શૂરમસ શબ્દ વધુ વપરાય છે.

એ સ્વરવાળું નામ-રાજા-અજ્ઞાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા-આજ્ઞઃ આજ્ઞૌ, અજ્ઞાઃ-અંગનો રાજા કે રાજાઓ.

અપત્ય-અજ્ઞસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=આજ્ઞઃ, આજ્ઞૌ, અજ્ઞાઃ-અંગનો પુત્ર કે પુત્રો.

॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ૧૧૬ ॥

સાલ્વાંશ-પ્રત્યગ્રથ-કલકૂટ-અદમકાદ્ ઇન્ ॥ ૬ ॥ ૧ ॥ ૧૧૭ ॥

સાલ્વાંશ એટલે સાલ્વા નામના દેશનો અંશ-ભાગ. રાષ્ટ્રવાચી અને ક્ષત્રિય-વાચી એવા સાલ્વાંશ સૂચક નામો જ્યારે રાષ્ટ્રવાચક હોય ત્યારે રાજા અર્થમાં અને એ જ નામો જ્યારે ક્ષત્રિયવાચક હોય ત્યારે અપત્ય અર્થમાં તે નામોને દ્વિ સંજ્ઞાવાળો ઇન્ પ્રત્યય થાય છે તથા પ્રત્યગ્રથ, કલકૂટ અને અદમક એ શબ્દો જ્યારે રાષ્ટ્રવાચક હોય ત્યારે રાજા અર્થમાં અને એ જ શબ્દો ક્ષત્રિયવાચક હોય ત્યારે અપત્ય અર્થમાં તેમને દ્વિસંજ્ઞાવાળો ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇન્-

રાજા-ઉદુમ્બરાણાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=ઔદુમ્બરિઃ-અહુવચનમાં ઉદુમ્બરાઃ-ઉદુંબરનો રાજા કે રાજાઓ.

અપત્ય-ઉદુમ્બરસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=ઔદુમ્બરિઃ, ઉદુમ્બરાઃ-ઉદુંબરનો પુત્ર કે પુત્રો.

રાજા-પ્રત્યગ્રથાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=પ્રાત્યગ્રથિઃ, પ્રત્યગ્રથાઃ-પ્રત્યગ્રથનો રાજા કે રાજાઓ.

અપત્ય-પ્રત્યગ્રથસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=પ્રાત્યગ્રથિઃ-પ્રત્યગ્રથાઃ-પ્રત્યગ્રથ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે પુત્રો.

રાજા-કલકૂટાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=કાલકૂટિઃ, કલકૂટાઃ-કલકૂટનો રાજા કે રાજાઓ.

અપત્ય-કલકૂટસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=કાલકૂટિઃ, કલકૂટાઃ-કલકૂટ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે પુત્રો.

રાજા-અદમકાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=આદમકિઃ, અદમકાઃ-અદમક જનપતિનો રાજા કે

રાગ્નઓ-

અપત્ય-અશ્મકસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=આશ્મકિઃ અશ્મકાઃ-અશ્મક ક્ષત્રિયનો
પુત્ર કે પુત્રો ॥ ૬૧૧૧૧૧૭ ॥

દુ-નાદિ-કુરુ-ઇત્-કોશલ-અજાદાદ્ વ્યઃ ॥ ૬૧૧૧૧૧૮ ॥

રાષ્ટ્રવાયી અને ક્ષત્રિયવાયી દુ સંસાવાળાં નામો, અને એવાં જ ન કારાદિ
નામો, કુરુ નામ, ઇકારાંત નામ, કોશલ અને અજાદ-આ નામો જ્યારે રાષ્ટ્રવાયી
હોય ત્યારે તેમને રાગ્ન અર્થમાં અને એ જ નામો જ્યારે ક્ષત્રિયવાયી હોય ત્યારે
તેમને અપત્ય અર્થમાં ત્રિ સંસાવાળો જ્ય પ્રત્યય થાય છે.

વ્ય-

દુ સંસા-આમ્બઘ્ઠનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=આમ્બઘ્ઠયઃ અહુવચન આમ્બઘ્ઠઃ-
અંબઘ્ઠ રાષ્ટ્રનો રાગ્ન કે રાગ્નઓ

દુ ,, -આમ્બઘ્ઠસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=આમ્બઘ્ઠયઃ- અહુવચન આમ્બઘ્ઠઃ-
અંબઘ્ઠ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે પુત્રો

ન કારાદિ-નિષધાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=નૈષધ્યઃ-,, નિષધઃ=નિષધ રાષ્ટ્રનો રાગ્ન કે રાગ્નઓ
-નિષધસ્વ ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=નૈષધ્યઃ-,, નિષધઃ=નિષધ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે પુત્રો

કુરુ-કુરૂનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=કૌરવ્યઃ-,, કુરવઃ=કુરુ દેશનો રાગ્ન કે રાગ્નઓ

કુરુ-કુરોઃ ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=કૌરવ્યઃ-,, કુરવઃ=કુરુ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે પુત્રો

ઇકારાંત-અવન્તીનાં રાષ્ટ્રસ્વ રાજા=આવન્ત્યઃ-,, અવન્તયઃ-અવંતિ દેશનો રાગ્ન
કે રાગ્નઓ

અવન્ત્યાઃ ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=આવન્ત્યઃ-,, અવન્તયઃ=અવંતિ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે
પુત્રો

કોશલ-કોશલાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=કૌશલ્યઃ-,, કોશલાઃ-કોશલ દેશનો રાગ્ન કે રાગ્નઓ

કોશલ-કોશલસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્ કૌશલ્યઃ-,, કોશલાઃ-કોશલ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે પુત્રો

અજાદ-અજાદાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=આજાઘઃ-,, અજાદાઃ-અજાદ દેશનો રાગ્ન કે રાગ્નઓ

અજાદસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્ આજાઘઃ-,, અજાદાઃ-અજાદ ક્ષત્રિયનો પુત્ર
કે પુત્રો ॥ ૬૧૧૧૧૧૮ ॥

પાણ્ડોઃ ઇચળ ॥ ૬૧૧૧૧૧૯ ॥

પાણ્ડુ શબ્દ રાષ્ટ્રવાયી હોય ત્યારે રાગ્ન અર્થમાં અને ક્ષત્રિયવાયી હોય ત્યારે
અપત્ય અર્થમાં ત્રિસંસાવાળો ઇચળ પ્રત્યય થાય

ઇચળ-

પાણ્ડુનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=પાણ્ડ્યઃ અહુવચન પાણ્ડવઃ=પાંડુ દેશનો રાગ્ન કે રાગ્નઓ

પાણ્ડોઃ ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=પાણ્ડ્યઃ-,, પાણ્ડવઃ=પાંડુ ક્ષત્રિયનો પુત્ર કે
પુત્રો ॥ ૬૧૧૧૧૧૯ ॥

શકાદિભ્યઃ દ્રેઃ લુપ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૦ ॥

શકાદિ-શક વગેરે—નામોને લાગેલા દ્રિ સંજ્ઞાવાળા પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

શકાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=શકઃ=શક દેશનો રાજા

શકસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=શકઃ=શક ક્ષત્રિયનો પુત્ર

યવનાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજા=યવનઃ=યવન દેશનો રાજા

યવનસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યમ્=યવનઃ=યવન ક્ષત્રિયનો પુત્ર

॥ ૬ । ૧ । ૧૨૦ ॥

કુન્તિ-અવન્તેઃ સ્ત્રિયામ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૧ ॥

કુન્તિ અને અવન્તિ નામને લાગેલા દ્રિ સંજ્ઞાવાળા જ્ય પ્રત્યયનો સ્ત્રી અપત્ય અર્થમાં લોપ થાય

કુન્તેઃ અપત્યમ્ સ્ત્રી=કુન્તી-કુન્તિની પુત્રી

કૌન્ત્યઃ=કુન્તિનો પુત્ર.—અહીં પુરુષ અપત્ય અર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

॥ ૬ । ૧ । ૧૨૧ ॥

કુરોઃ વા ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૨ ॥

કુરુ શબ્દને લાગેલા દ્રિ સંજ્ઞાવાળા જ્ય નો સ્ત્રી અપત્ય અર્થમાં લોપ વિકલ્પે થાય છે.

કુરોઃ અપત્યમ્ સ્ત્રી=કુરુઃ કૌરવ્યાયણી-કુરુની પુત્રી. ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૨ ॥

દ્રેઃ અઙ્-અણઃ અપ્રાચ્ય-ભર્ગાદેઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૩ ॥

પ્રાચ્ય-પૂર્વદેશનાં—નામોને અને ભર્ગાદિ-ભર્ગ વગેરે—નામોને છોડીને પીઞ્મ નામોથી લાગેલા દ્રિ સંજ્ઞાવાળા અઙ્ અને અણ નો જો નારીજાતિ અપત્ય હોય તો લોપ થઈ જાય છે.

અઙ્ લોપ—શરસેનસ્ય અપત્યમ્ સ્ત્રી=શરસેન+અઙ્+છી=શરસેની-શરસેનની પુત્રી

અણ લોપ—મદ્રસ્ય અપત્યમ્ સ્ત્રી=મદ્ર+અણ્+છી=મદ્રી-મદ્રની પુત્રી

પ્રાચ્ય—પાંચાલી—પંચાલદેશની પુત્રી.—આ પ્રાચ્ય નામ છે.

ભર્ગ વગેરે—ભર્ગો—ભર્ગની પુત્રી—અહીં ભર્ગ શબ્દ છે.

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૩ ॥

બહુષુ અસ્ત્રિયામ્ ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૪ ॥

જો નામને છેડે દ્રિ સંજ્ઞાવાળો પ્રત્યય છે એવા બહુ અર્થવાળા નામને લાગેલા દ્રિ સંજ્ઞાવાળા પ્રત્યયનો જો નારીજાતિનું અપત્ય ન હોય તો લોપ થઈ જાય છે.

પંચાલાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજાનઃ=પંચાલાઃ=પંચાલ દેશના પુરુષ રાજાઓ

પજ્વાલસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યાનિ=પજ્વાલાઃ=પંચાલ ક્ષત્રિમના પુરુષ અપત્યો
પજ્વાલાનાં રાષ્ટ્રસ્ય રાજાનઃ સ્ત્રિયઃ=અથવા પજ્વાલસ્ય ક્ષત્રિયસ્ય અપત્યાનિ સ્ત્રિયઃ
પજ્વાલ્યઃ । આ પ્રયોગમાં સ્ત્રી હોવાથી છેડના 'ય' નો લોપ ન થયો.

॥ ૬ । ૧ । ૧૨૪ ॥

યસ્કાદેઃ ગોત્રે ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૫ ॥

અહુ ગોત્રાર્થક પ્રત્યયવાળા યસ્કાદિ નામોને જે પ્રત્યય લાગેલો હોય તે
પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગ અપત્ય સિવાય બીજા લિંગવાળા અપત્ય અર્થમાં લોપ થાય
છે એટલે પ્રત્યય લાગેલા શબ્દો પ્રત્યય વિનાના થઈને મૂળ રૂપમાં આવી જાય છે.

યસ્કસ્ય અપત્યમ્=યાસ્કઃ યાસ્કૌ, (યાસ્ક નું યસ્ક) યસ્કાઃ—યરકનાં નર
અપત્યો.

લહ્યસ્વ અપત્યમ્=લાહ્યઃ લાહ્યૌ (લાહ્ય નું લહ્ય) લહ્યાઃ—લહનાં નર અપત્યો.
યસ્કસ્ય હમે છાત્રાઃ યાસ્કાઃ છાત્રાઃ-યરકના છાત્રો-અહીં અહુ ગોત્રાર્થક
પ્રત્યય નથી પણ અહુત્વસ્યક દ્વમ્ અર્થક પ્રત્યય છે-યસ્કસ્ય હમે યાસ્કોઃ છાત્રાઃ
એટલે અહીં આ નિયમ ન લાગ્યો. ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૫ ॥

યજ્-અજઃ અશ્યાપર્ણાન્ત-ગોપવનાદેઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૬ ॥

વિદાદિગણમાં આવેલ ગોપવન નામથી માંડીને શ્યાપર્ણ નામ સુધીનાં નામોને
છોડી દઈને બીજાં અહુ ગોત્રાર્થક યજ્ પ્રત્યયવાળાં અને અજ્ પ્રત્યયવાળાં નામોને
જે પ્રત્યય લાગેલો હોય તેનો સ્ત્રીલિંગ સિવાય બીજા લિંગવાળા અપત્ય અર્થમાં
લોપ થાય છે.

યજ્-નાર્ગસ્ય અપત્યમ્=નાર્ગ્યઃ, નાર્ગ્યૌ (નાર્ગ્યનું નાર્ગ્ય)=નાર્ગ્યઃ. નાર્ગ્યઃ-નાર્ગ્યનાં નર
અપત્યો.

અજ્-વિદસ્ય અપત્યમ્=વૈદઃ વૈદૌ, (વૈદનું વિદ=) વિદાઃ. વિદાઃ-વિદનાં
નર અપત્યો.

ગોપવનસ્ય અપત્યમ્=ગૌપવનઃ, ગૌપવનો, ગૌપવનાઃ—ગોપવનનાં નર અપત્યો.—
આ શબ્દને વર્જેલ છે તેથી ગૌપવનાઃ પ્રયોગમાં પ્રત્યયનો લોપ ન થયો એટલે
ગૌપવનાઃ રૂપ થયું પણ ગોપવનાઃ રૂપ ન થયું. ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૬ ॥

કૌણ્ડિન્ય-આગસ્ત્યયોઃ કુણ્ડિન-અગસ્તી ચ ॥ ૬ । ૧ । ૧૨૭ ॥

અહુગોત્રાર્થક યજ્ પ્રત્યયવાળાં કૌણ્ડિન્ય નામને લાગેલા યજ્ પ્રત્યયનો અને
અહુગોત્રાર્થક અજ્ પ્રત્યયવાળા આગસ્ત્ય નામને લાગેલા અજ્ પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગ
અપત્ય સિવાય બીજા લિંગવાળા અપત્ય અર્થમાં લોપ થઈ જાય છે અને લોપ

થાય ત્યારે કૌણ્ડિન્ય ને બદલે કુણ્ડિન અને આગસ્ય ને બદલે અગસ્તિ નામ બોલાય છે.

યજ્ઞ-કુણ્ડિન્યાઃ અપત્યમ્=કૌણ્ડિન્યઃ, કૌણ્ડિન્યૌ, (કૌણ્ડિન્ય ને બદલે કુણ્ડિન=) કુણ્ડિનાઃ. કુણ્ડિનાઃ-કુણ્ડિનીનાં નર અપત્યો.

અણ્-અગસ્તેઃ અપત્યમ્=આગસ્યઃ આગસ્યૌ, (આગસ્ય ને બદલે અગસ્તિ=) અગસ્તયઃ. અગસ્તયઃ-અગસ્તિનાં નર અપત્યો. ॥ ૬૧ ૧ ૧૨૭ ૧

મૃગુ અઙ્ગિરસ-કુત્સ-વશિષ્ઠ-ગૌતમ-અત્રેઃ ॥ ૬૧ ૧ ૧૨૮ ॥

મૃગુ. અઙ્ગિરસ, કુત્સ, વશિષ્ઠ, ગૌતમ અને અત્રિ નામોને લાગેલા બહુ ગોત્રાર્થક પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગી અપત્ય સિવાય બીજા લિંગવાળા અપત્ય અર્થમાં લોપ થઈ જાય છે.

અણ્—

મૃગોઃ અપત્યમ્=માર્ગવઃ, -માર્ગવૌ (માર્ગવનું મૃગુ=) મૃગવઃ. મૃગવઃ-મૃગુનાં નર અપત્યો.

અઙ્ગિરસઃ અપત્યમ્=આઙ્ગિરસઃ, આઙ્ગિરસૌ (આઙ્ગિરસ નું અઙ્ગિરસ=) અઙ્ગિરસઃ-અઙ્ગિરસનાં નર અપત્યો.

કુત્સસ્ય અપત્યમ્=કૌત્સઃ કૌત્સૌ (કૌત્સ નું કુત્સ=) કુત્સાઃ-કુત્સનાં સ્ત્રીલિંગી સિવાયનાં અપત્યો.

વશિષ્ઠસ્ય અપત્યમ્=વાશિષ્ઠઃ વાશિષ્ઠૌ, (વાશિષ્ઠ નું વશિષ્ઠ=) વશિષ્ઠાઃ. વશિષ્ઠાઃ-વશિષ્ઠનાં સ્ત્રીલિંગી સિવાયનાં અપત્યો. વસિષ્ઠ શબ્દ પશુ વપરાય છે.

ગૌતમસ્ય અપત્યમ્=ગૌતમઃ, ગૌતમૌ, (ગૌતમ નું ગૌતમ=) ગૌતમાઃ-ગૌતમનાં નર અપત્યો.

અયણ્—

અત્રેઃ અપત્યમ્=આત્રેયઃ, આત્રેયૌ, (આત્રેય નું અત્રિ=) અત્રયઃ-અત્રિનાં નર અપત્યો. ૬૧ ૧ ૧૨૮ ૧

પ્રાગ્-ભરતે બહુસ્વરાદ્ ઇકાઃ ॥ ૬૧ ૧ ૧૨૯ ॥

પ્રાગ્ ગોત્રના અને ભરત ગોત્રના બહુત્વવિશિષ્ટ અર્થવાળાં તથા બહુસ્વરવાળાં નામોને જે ઇન્ પ્રત્યય લાગે છે તે પ્રત્યયનો સ્ત્રીલિંગી અપત્ય સિવાય બીજા લિંગવાળા અપત્ય અર્થમાં લોપ થઈ જાય છે.

ઇજ્ઞ—

પ્રાગ્ગોત્ર-ક્ષીરકલ્મ્ભસ્ય અપત્યમ્=ક્ષૈરકલ્મ્ભઃ, ક્ષૈરકલ્મ્ભી, (ક્ષૈરકલ્મ્ભ નું ક્ષીરકલ્મ્ભ=) ક્ષીરકલ્મ્ભાઃ-ક્ષીરકલ્મ્ભનાં નર અપત્યો.

ભરતગોત્ર-ઉદ્દાલકસ્ય અપત્યમ્ ઔદાલકિઃ, ઔદાલકી (ઔદાલકનું ઉદ્દાલક=)

ઉદ્દાલકાઃ.-ઉદ્દાલકનાં નર અપત્યો.

બાલાકયઃ—આ નામ પ્રાગ્ ગોત્રનું નથી તેમ ભરત ગોત્રનું નથી તેથી
બલાકાઃ ન થાય.

ચૈકયઃ—આ નામ બે સ્વરવાળું છે પણ અહુસ્વરવાળું નથી તેથી ચિકયઃ ન થાય.

॥ ૬ । ૧ । ૧૨૯ ॥

વા ઉપકાદેઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૩૦ ॥

અહુત્વ વિશિષ્ટ ગોત્ર અર્થમાં ઉપક વગેરે નામેને જે પ્રત્યય લાગે છે તેનો
સ્ત્રીલિંગી અપત્ય સિવાય બીજા લિંગવાળા અપત્ય અર્થમાં લોપ વિકલ્પે થાય છે.

ઉપકસ્ય અપત્યમ્=ઔપકાયનઃ, ઔપકાયનૌ, ઔપકાયનાઃ અને લોપ થયો
(ઔપકાયન નું ઉપક થયું તેથી) ઉપકાઃ—ઉપકનાં નર અપત્યો.

લમકસ્ય અપત્યમ્=લમકાયનઃ, લમકાયનૌ, લમકાયનાઃ અને લોપ થતાં
(લમકાયન નું લમક થયું ત્યારે) લમકાઃ—લમકનાં નર અપત્યો.

॥ ૬ । ૧ । ૧૩૦ ॥

તિકકિતવાદૌ દ્વન્દ્વે ॥ ૬ । ૧ । ૧૩૧ ॥

અહુ ગોત્ર અર્થના પ્રત્યયવાળા તિકકિતવ વગેરે નામેનો જ્યારે દ્વન્દ્વ સમાસ
હોય ત્યારે તેમને જે પ્રત્યય લાગેલો હોય તેનો સ્ત્રીલિંગી અપત્ય સિવાય બીજા
લિંગવાળા અપત્ય અર્થમાં લોપ થઈ જાય છે.

તૈકાયનયશ્ચ કૈતવાયનયશ્ચ (તૈકાયનિકૈતવાયનિ)—આ પ્રયોગમાં જ્યારે અહુ-
વચનમાં આયનિષ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય ત્યારે તૈકાયનિ નું તિક થાય અને કૈત-
વાયનિ નું કિત થાય, આમ થવાથી તિકકિતવાઃ થાય. તિકકિતવાઃ—તિક અને
કિતવનાં નર અપત્યો.

ઔઞ્જયશ્ચ કાકુમાશ્ચ=ઔઞ્જકાકુમાઃ—આ પ્રયોગમાં જ્યારે અહુવચનમાં ઁઞ્જ
ના ઇષ્ અને કકુમ્ ના અણ નો લોપ થઈ જાય ત્યારે ઔઞ્જનું ઁઞ્જ અને
કાકુમ નું કકુમ થઈ જવાથી ઁઞ્જકકુમાઃ થાય. ઁઞ્જકકુમાઃ—ઁઞ્જ અને
કકુમનાં નર અપત્યો.

॥ ૬ । ૧ । ૧૩૧ ॥

દ્રચાદેઃ તથા ॥ ૬ । ૧ । ૧૩૨ ॥

‘દ્રિ આદિક’ એટલે દ્રિ સંજ્ઞાવાળા વગેરે પ્રત્યયો જેમને છેડે આવેલા છે
એવાં નામેનો અઅહુઅર્થમાં દ્વન્દ્વ સમાસ હોય ત્યારે તે નામેને જે ‘દ્રિઆદિક’
પ્રત્યયો લાગેલા હોય તેનો પૂર્વે જણાવેલ પ્રક્રિયા પ્રમાણે લોપ થઈ જાય છે.

દ્રિઆદિક એટલે ૬ । ૧ । ૧૨૪ ॥ સૂત્રથી માંડીને જે જે પ્રત્યયોનો લોપ કરેલો
છે તે બધા પ્રત્યયોને ‘દ્રિ આદિક’ સમજવા, અને જ્યાં જ્યાં પૂર્વે જેવું જેવું
વિધાન કરેલ છે તે વિધાન દ્રિ આદિ પ્રત્યયોને લાગુ પાડવું અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં
વિકલ્પનું વિધાન છે ત્યાં વિકલ્પ સમજવો તથા જ્યાં આદેશનું વિધાન છે ત્યાં

આદેશ સમજવો વગેરે બધું જ પૂર્વવત્ સમજવું પણ આ હકીકત ૬૧૧૧૨૪ માં સૂચની તથા તે પછીની પ્રક્રિયામાં સમજવાંની છે.

વાર્કેણ્યશ્ચ લૌહધ્વજ્યશ્ચ કૌણ્ઠીવૃક્ષ્યસ્ત્વ-આ દ્વંદ્વનું બહુવચનરૂપ વૃક્-લૌહધ્વજ-કૌણ્ઠીવૃક્ષાઃ થાય. વૃક્, લૌહધ્વજ અને કુંડીવૃક્ષ નામના એક પ્રકારના અર્થ-કામ પ્રધાન શસ્ત્રાગ્રી સંઘો.

‘તથા’ શબ્દ પૂર્વે જણાવેલ પ્રક્રિયાને અનુસરવાની સૂચના આપે છે તેથી ગાર્ગીવત્સવાજાઃ-આ પ્રયોગમાં ગાર્ગી એવું સ્ત્રીલિંગી નામ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે અર્થાત્ ‘તથા’ એટલે પૂર્વ પ્રમાણે સમજવાનું છે અને પૂર્વમાં ૬૧૧૧૨૪ સૂત્રે સ્ત્રીલિંગી અપત્ય તે વર્જેલ છે તેથી ‘ગાર્ગી’ વાળા ૬-૬માં આ નિયમ ન લાગે

॥ ૬૧૧૧૩૨ ॥

વા અન્યેન ॥ ૬૧૧૧૩૩ ॥

દ્વિઆદિક પ્રત્યયવાળાં નામોનો બીજાં દ્વિ આદિક પ્રત્યય વગરનાં નામો સાથે બહુઅર્થમાં દ્વંદ્વ સમાસ હોય તો જે દ્વિ આદિક પ્રત્યય લાગેલ હોય તેનો-દ્વિ આદિક પ્રત્યયનો-જેમ પૂર્વે જણાવેલ છે તેમ લોપ વિકલ્પે થાય છે

અજ્ઞ-ચજ્ઞ-દાક્ષયઃ થાય અને આજ્ઞ-બાજ્ઞ-દાક્ષયઃ પણ થાય. ॥ ૬૧૧૧૩૩ ॥

દ્વિષ્કેષુ ષ્ઠઠ્યાઃ તત્પુરુષે યજ્ઞાદેઃ વા ॥ ૬૧૧૧૩૪ ॥

ષ્ઠીતત્પુરુષસમાસમાં જે પદ ષ્ઠીના દ્વિવચનમાં હોય અથવા એકવચનમાં હોય તો તે પદને લાગેલા યજ્ આદિ પ્રત્યયનો લોપ જેમ પૂર્વે જણાવેલ છે તેમ વિકલ્પે કરવાનો છે અને લોપ થયા પછી પ્રત્યયવાળાં નામો મૂળ રૂપમાં આવી જાય છે.

ગાર્ગ્યસ્ય કુલમ્ અથવા ગાર્ગ્યયોઃ કુલમ્=ગર્ગકુલમ્ અથવા ગાર્ગ્યકુલમ્. ગર્ગકુલમ્-એક ગાર્ગ્યનું કુલ અથવા બે ગાર્ગ્યોનું કુલ.

વૈદસ્ય કુલમ્ અથવા વૈદયોઃ કુલમ્=વિદકુલમ્ અથવા વૈદકુલમ્ વૈદકુલમ્-એક વૈદનું કુળ અથવા બે વૈદનું કુળ.

ગર્ગાણામ્ કુલમ્-અહીં બહુવચન હોવાથી આ નિયમ ન લાગે એટલે ગાર્ગ્યકુલમ્ અને ગર્ગકુલમ્ એવા બે પ્રયોગ ન થાય. ॥ ૬૧૧૧૩૪ ॥

ન પ્રાગ્જિતીયે સ્વરે ॥ ૬૧૧૧૩૫ ॥

બહુત્વ વિશિષ્ટ અર્થવાળા ગોત્ર અર્થમાં આવેલા પ્રત્યયનો ૬૧૧૧૨૪ વગેરે સૂત્રો દ્વારા જે લોપ કરવાનું વિધાન કરેલ છે તે વિધાન, પ્રાગ્જિતીય અર્થમાં જે સ્વરાદિ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ છે તેને-સ્વરાદિ પ્રત્યયને-લાગુ ન પડે.

પ્રાગ્જતીય અર્થ એટલે જિત અર્થ પૂર્વેના અર્થો અર્થાત્ ૧૧૪૧૧ સૂત્રમાં જે 'જિત' વગેરે અર્થો બતાવેલા છે તે બધા અર્થોથી પૂર્વના અર્થોને પ્રાગ્જતીય અર્થ સમજવા.

પ્રાગ્જતીય અર્થની વિશેષ વ્યાખ્યા ૬ । ૧ । ૧૩૫ સૂત્રમાં બતાવેલ છે.

ईय-गर्गाणां छात्राः=गर्ग+ईय=गर्गीयाः—अही' गर्गिने लागेला ईय प्रत्ययनो लोप न थाय. आ ईय प्रत्यय प्रागुज्जितीय अर्थમાં આવેલ છે

आत्रेयाणां छात्राः=आत्रेय+ईय=आत्रेयीयाः छात्राः—अही' आत्रेयने लागेला ईय प्रत्ययनो लोप न थाय.

अत्रिम्यः हितः=अत्रीयः—अत्रिने માટે હિતરૂપ—આ હિતાર્થક ईय પ્રત્યય સાતમાં અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં આવે છે તેથી પ્રાગ્જતીય અર્થ નથી. 'જિત' અર્થની પછીનો અર્થ છે—તેથી આ નિયમ ન લાગે

गर्मयप्र—आ प्रयोगर्मां જે મય પ્રત્યય છે તે આદિમાં સ્વરવાળો નથી તેથી તેનો લોપ ન થાય.

॥ ૬ । ૧ । ૧૩૫ ॥

गर्ग-भार्गविका ॥ ६ । १ । १३६ ॥

गर्ग-भार्गविका ના કન્દ્ર સમાસમાં પ્રાગ્જતીય વિવાહ અર્થમાં ૧૧૩૧૧૬૩ સૂત્ર દ્વારા જે અક્લ્પ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ છે તેમાં અણ નો લોપ ન થાય. ગર્ગાણાં વૃદ્ધાનામ્ મૃગૃણાં વૃદ્ધાનામ્ યૂનાં ચ વિવાહો ગર્ગ ભાર્ગવિકા.

॥ ૬ । ૧ । ૧૩૬ ॥

युनि लुप् ॥ ६ । १ । १३७ ॥

યુવ સંજ્ઞાવાળા અપત્ય અર્થમાં પ્રાગ્જતીય અર્થવાળો જે પ્રત્યય ઉત્પન્ન થવાનો હોય તે પ્રત્યયને પ્રસંગે પ્રાગ્જતીય અર્થવાળા સ્વરાદિ પ્રત્યયનો વિષય હોય તો તે યુવસંજ્ઞાવાળા અપત્યાર્થક પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે અને લોપ થયા પછી જે પ્રત્યય પ્રાપ્ત હોય તે થઈ જાય છે.

अब्-पाण्डाहतस्य अपत्यम्=पाण्डाहतिः, तस्य अपत्यम् युवा पाण्डाहतः. तस्य छात्राः—એવા અર્થમાં પ્રાગ્જતીય સ્વરાદિ પ્રત્યય કરવા ઇચ્છીએ તો જ પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે અને લોપ થયા પછી “વૃદ્ધે અબ્” ॥ ૬ । ૩ । ૨૮ ॥ સૂત્ર દ્વારા અબ્ પ્રત્યય લાગતાં પાણ્ડાહતાઃ પ્રયોગ થાય.

॥ ૬ । ૧ । ૧૩૭ ॥

वा आयनण्-आयनिष्ठोः ॥ ६ । १ । १३८ ॥

પ્રાગ્જતીય સ્વરાદિ પ્રત્યયનો પ્રસંગ હોય તો યુવા અર્થવાળા આયનણ તથા આયનિષ્ઠ એ એ પ્રત્યયોનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

આયનળ-ગર્ગસ્ય અપત્યમ્=ગર્ગ્યઃ, ગર્ગ્યસ્ય યુવા અપત્યમ્=ગર્ગ્યાયણઃ, ગર્ગ્યાયણસ્ય છાત્રાઃ=ગર્ગ્યાયણીયાઃ છાત્રાઃ-જ્યારે આયનળ નો લોપ થાય ત્યારે ગર્ગીયાઃ છાત્રાઃ અને લોપ ન થાય ત્યારે ગર્ગ્યાયણીયાઃ છાત્રાઃ પ્રયોગ થાય અર્થાત્ પ્રાગ્જિતીય ફ્રીય પ્રત્યય લાગતાં આયનળ નો લોપ વિકલ્પે થતાં ગર્ગીયાઃ તથા ગર્ગ્યાયણીયાઃ એવા બે પ્રયોગો થાય.

આયનિજ્-હોતુઃ અપત્યં હૌત્રઃ, હૌત્રસ્ય યુવા અપત્યં હૌત્રાયણિઃ, હૌત્રાયણેઃ છાત્રાઃ અર્થમાં પ્રાગ્જિતીય અર્થનો ફ્રીય પ્રત્યય લાગતાં હૌત્રાયણીયાઃ છાત્રાઃ થાય અને આયનિજ્ પ્રત્યયનો લોપ થતાં હૌત્રીયાઃ છાત્રાઃ પ્રયોગ થાય.

॥ ૬૧૧૧૧૩૮ ॥

દ્રીઞઃ વા ॥ ૬૧૧૧૧૩૯ ॥

દ્રિ સંશાવાળા ઇજ્ પ્રત્યય પછી કોઈ યુવા અર્થવાળો પ્રત્યય આવે તો તેનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

ઇજ્ નો લોપ—ઔદુમ્બરસ્ય અપત્યમ્=ઔદુમ્બરિઃ ઔદુમ્બરેઃ યુવા અપત્યમ્ ઔદુમ્બરાયણઃ-અહીં ઇજ્ પ્રત્યયવાળા ઔદુમ્બરિ નામને (ઔદુમ્બરિ+આયનળ=) યુવા અર્થનો આયનળ લાગેલ છે એથી આ નિયમથી જ્યારે આયનળ પ્રત્યયનો લોપ થાય ત્યારે ઔદુમ્બરિઃ થાય અને આયનળ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે ઔદુમ્બરાયણઃ પ્રયોગ થાય.

॥ ૬૧૧૧૧૩૯ ॥

ઞિદ્-આર્ષાદ્ અળ્-ઇઞ્ઃ ॥ ૬૧૧૧૧૪૦ ॥

જે નામને અપત્ય અર્થવાચી જ્ ના નિશાનવાળા પ્રત્યય લાગેલ હોય તથા ળીન્ને આર્ષ પ્રત્યય જે નામને લાગેલ હોય તે નામ પછી યુવા અર્થમાં આવેલા અળ્ અને ઇજ્ પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે.

અળ્-તૈકસ્ય અપત્યમ્ તૈકાયણિઃ તૈકાયણેઃ અપત્યમ્-અહીં અપત્ય અર્થમાં આવેલા (તૈકાયણિ+અળ્) અળ્ પ્રત્યયનો લોપ થઈ જતાં તૈકાયણિઃ પિતા, તૈકાયણિઃ પુત્રઃ એમ પ્રયોગ થાય છે. તૈકાયણિ નામમાં જ્ ના નિશાનવાળો ઇજ્ પ્રત્યય લાગેલ છે.

ઇજ્—આર્ષ-વાશિષ્ઠસ્ય અપત્યમ્ વાશિષ્ઠઃ વાશિષ્ઠસ્ય અપત્યમ્=અહીં અપત્ય અર્થમાં આવેલા (વાશિષ્ઠ+ઇજ્) ઇજ્ નો લોપ થતાં વાશિષ્ઠઃ પિતા, વાશિષ્ઠઃ પુત્રઃ એમ પ્રયોગ થાય છે.

॥ ૬૧૧૧૧૪૦ ॥

અબ્રાહ્મણાત્ ॥ ૬૧૧૧૧૪૧ ॥

બ્રાહ્મણુ જાતિ સિવાયના વૃદ્ધ પ્રત્યયવાળા નામને લાગેલા યુવા અર્થવાળા પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે.

અબ્રાહ્મણસ્ય અપત્યમ્ અબ્રાહ્મઃ (અબ્રાહ્મ+અળ્) અબ્રાહ્મસ્ય અપત્યમ્ (અબ્રાહ્મ+આયનિજ્) એવા અર્થમાં આવનાર આયનિજ્ નો લોપ થઈ જતાં અબ્રાહ્મઃ પિતા, અબ્રાહ્મઃ પુત્રઃ પ્રયોગ થાય.

ગાર્ગ્યઃ પિતા, ગાર્ગ્યાયણઃ પુત્રઃ—અહીં ગાર્ગ્ય બ્રાહ્મણ છે તેથી ગાર્ગ્યસ્ય અપત્યમ્ એવા અર્થમાં લાગેલા આયનળ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય તેથી પિતા તરીકે ગાર્ગ્યઃ અને પુત્ર તરીકે ગાર્ગ્યાયણઃ રૂપો થાય છે. ॥ ૬ । ૧ । ૧૪૧ ॥

પૈલાદેઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૪૨ ॥

પૈલ વગેરે નામોને જે યુવા અર્થનો પ્રત્યય લાગેલ હોય તો તેનો લોપ થઈ જાય છે.

પીલાયાઃ અપત્યમ=પૈલઃ પૈલસ્ય અપત્યમ્ (પૈલ+આયનિજ્ઞ) એ અર્થમાં આવેલા આયનિજ્ઞ પ્રત્યયનો લોપ થઈ જતાં પૈલઃ પિતા, પૈલઃ પુત્રઃ પ્રયોગ થાય પણ 'પૈલાયનિઃ પુત્રઃ' એવો પ્રયોગ ન થાય.

શાલક્રોઃ અપત્યમ=શાલક્રિઃ, શાલક્રોઃ અપત્યમ્ (શાલક્રિ+આયનળ) એ અર્થમાં આવતા આયનળ પ્રત્યયનો લોપ થઈ જતાં શાલક્રિઃ પિતા, શાલક્રિઃ પુત્રઃ પ્રયોગ થાય પણ શાલક્રાયનઃ પુત્રઃ એવો પ્રયોગ ન થાય. ॥ ૬ । ૧ । ૧૪૨ ॥

પ્રાચ્ય-ઇજઃ અતૌલ્વલ્યાદેઃ ॥ ૬ । ૧ । ૧૪૩ ॥

પ્રાચ્ય ગોત્ર અર્થમાં આવતો ઇજ્ પ્રત્યય જે નામોને લાગેલ છે તેવાં તૌલ્વલિ વગેરે નામો સિવાયનાં નામોને લાગેલા યુવા અર્થવાળા પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે.

ઇજ્—

પાન્નાગારસ્ય અપત્યમ્=પાન્નાગારિઃ, પાન્નાગારેઃ યુવા અપત્યમ્ (પાન્નાગારિ+આયનળ) પાન્નાગારિઃ—અહીં આયનળ પ્રત્યયનો લોપ થવાથી પાન્નાગારિઃ પિતા, પાન્નાગારિઃ પુત્રઃ એમ પ્રયોગ થાય પણ પાન્નાગારાયણઃ પુત્રઃ એવો પ્રયોગ ન થાય.

માન્થરષેણસ્ય અપત્યમ્=માન્થરષેણિઃ, માન્થરષેણેઃ યુવા અપત્યમ્ (માન્થરષેણિ+આયનળ) માન્થરષેણિઃ—અહીં આયનળ પ્રત્યયનો લોપ થવાથી માન્થરષેણિઃ પિતા, માન્થરષેણિઃ પુત્રઃ એમ પ્રયોગ થાય પણ માન્થરષેણાયણઃ પુત્રઃ એવો પ્રયોગ ન થાય.

દાક્ષિઃ પિતા, દાક્ષાયણઃ પુત્રઃ—અહીં પ્રાચ્ય ગોત્ર અર્થમાં ઇજ્ પ્રત્યય આવેલ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે એટલે યુવા અર્થવાળા આયનળ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય.

તૌલ્વલિઃ પિતા, તૌલ્વલ્યાયણઃ પુત્રઃ—અહીં તૌલ્વલિ વગેરે શબ્દોને વર્જેલા હોવાથી આ નિયમ ન લાગે એટલે યુવા અર્થવાળા આયનળ પ્રત્યય કાયમ રહ્યો.

॥ ૬ । ૧ । ૧૪૩ ॥

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની સ્વોપજ્ઞ

લઘુવૃત્તિના છઠા અધ્યાયના તદ્વિત પ્રકરણના પ્રથમ પાઠની

મુજશાંતી વૃત્તિ તથા વિવેચનનો અનુવાદ સમાપ્ત.

પ્રથમ પાઠ સમાપ્ત

૫૭૭ અધ્યાય (દ્વિતીય પાઠ)

*

રક્તાર્થકપ્રત્યય

રાગાત્ ટઃ રક્તે ॥ ૬ । ૨ । ૧ ॥

રાગ-રંગ-વાચી તૃતીયાંત નામથી 'તે વડે રંગેલું' એવા અર્થમાં જે પ્રત્યયો કહ્યા છે તે બધા યથાવિહિત થાય છે. કુસુમ-કુસુમો-વગેરે પદાર્થો વડે કપડાં રંગાય છે તેથી તેના સૂચક શબ્દો રાગવાચક કહેવાય છે.

જે શબ્દોને ઉત્સર્ગરૂપ કે અપવાદરૂપ જે પ્રત્યયો લગાડવાના કહ્યા છે તે બધા પ્રત્યયો તે તે શબ્દોને લાગે એ 'યથાવિહિત' નો અર્થ છે.

અર્થ —

કુસુમ્મેન રક્તમ્ વાસઃ=કુસુમ્મ+અળ=કૌસુમ્મે વાસઃ-કુસુમ વડે -કુસુમ વડે-
રંગેલું વસ્ત્ર-કુસુમલ કપડું ચુંદડી વગેરે

૧૧૧૧૧૧ સૂત્રથી તદ્દિતના તમામ પ્રત્યયો વિકલ્પે આવે છે. એમ સમજવાનું છે એટલે જ્યારે તદ્દિતનો પ્રત્યય ન થાય ત્યારે-કુસુમ્મેન રક્તમ્=કુસુમ્મરક્તમ્-એવો સમાસ પણ કરી શકાય અને જ્યારે સમાસ કરવાની ઈચ્છા ન હોય ત્યારે કુસુમ્મેન રક્તમ્ એવું વાક્ય પણ રહે.

॥ ૬ । ૨ । ૧ ॥

લાક્ષા-રોચનાદ્ ઇકળ્ ॥ ૬ । ૨ । ૨ ॥

તૃતીયા વિભક્તિવાળા લાક્ષા અને રોચના શબ્દોથી 'તે વડે રંગેલું' એવા અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્—

લાક્ષયા રક્તમ્=લાક્ષા+ઇકળ્=લાક્ષિકમ્-લાખથી રંગેલું-લાખોટલ

રોચનયા રક્તમ્=રોચના+ઇકળ્=રૌચનિકમ્-રોચનાથી રંગેલું. રોચના-સિંદૂરિયો રંગ.

॥ ૬ । ૨ । ૨ ॥

શકલ-કર્દમાદ્ વા ॥ ૬ । ૨ । ૩ ॥

તૃતીયા વિભક્તિવાળા શકલ અને કર્દમ નામોથી 'વડે રંગેલું' એવા અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય.

ઇકળ્—

શકલેન રક્તમ્=શકલ+ઇકળ્=શાકલિકમ્, શાકલમ્, શકલ-રક્ત ચંદન,

કર્દમેન રક્તમ્=કર્દમ+ઇકળ્=કાર્દમિકમ્, કાર્દમમ્, કર્દમ-'પાંડચ દેશમાં પ્રસિદ્ધ

એવો માટીનો રંગ' એમ વિશ્રાંતવિધાધર વ્યાકરણમાં કહેલું છે.

॥ ૬ । ૨ । ૩ ॥

નીલ-પીતાદ્ અ-કમ્ ॥ ૬ । ૨ । ૪ ॥

તૃતીયા વિભક્તિવાળા નીલ નામથી 'તે વડે રંગેલ' એવા અર્થમાં જ થાય છે અને તૃતીયા વિભક્તિવાળા પીત નામથી 'તે વડે રંગેલ' એવા અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

અ—નીલેન રક્તમ્=નીલ્યા વા રક્તમ્=નીલ+અ નીલી+અ=નીલમ્—નીલીવડે રંગેલું. નીલી—ગળી

ક—પીતેન રક્તમ્=પીત+ક=પીતકમ્—પીત વર્ણુવડે રંગેલું—પીળું

॥ ૬ । ૨ । ૪ ॥

યુક્તાર્થકપ્રત્યય

ઉદિતગુરોઃ માદ્ યુક્તે અબ્દે ॥ ૬ । ૨ । ૫ ॥

જે નક્ષત્રમાં ગુરુનો ઉદય થયેલો છે તે નક્ષત્રવાચી તૃતીયાંત નામ પછી 'તેનાથી યુક્ત વર્ષ' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

અળ-પુષ્પેણ ઉદિતગુરુના યુક્ત વર્ષમ્=પુષ્પ+અળ=પૌષ વર્ષમ્-ગુરુના ઉદયવાળા પુષ્પ નક્ષત્રથી યુક્ત વર્ષ. વર્ષ-વરસ. ॥ ૬ । ૨ । ૫ ॥

ચન્દ્રયુક્તાત્ કાલે, લુપ્તુ અપ્રયુક્તે ॥ ૬ । ૨ । ૬ ॥

જે નક્ષત્ર ચંદ્રથી યુક્ત હોય તે નક્ષત્રવાચી તૃતીયાંત નામથી 'તેનાથી યુક્ત કાળ' એવા અર્થમાં જેમ કહ્યા છે તેમ પ્રત્યયો થાય છે.

અળ-પુષ્પેણ ચન્દ્રયુક્તેન યુક્તમ્ અહઃ=પૌષમ્ અહઃ—ચંદ્ર યુક્ત પુષ્પ નક્ષત્રથી યુક્ત દિવસ.

હવે જે પ્રયોગમાં કાળવાચી નામ ન આપેલું હોય તો આ કાળવાચી પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે.

અથ પુષ્પઃ—આજે પુષ્પ છે. અહીં દિવસ કે રાત વગેરે કાળવાચી નામનો પ્રયોગ નથી તેથી કાળવાચી પ્રત્યયનો લોપ થયેલો છે ॥ ૬ । ૨ । ૬ ॥

દ્વન્દ્વાદ્ ર્દયઃ ॥ ૬ । ૨ । ૭ ॥

જે નક્ષત્ર ચંદ્રથી યુક્ત હોય તે નક્ષત્રવાચી દ્વન્દ્વ સમાસવાળા તૃતીયાંત નામથી 'યુક્ત કાળ' અર્થમાં ર્દય પ્રત્યય થાય છે.

ર્દય—રાધાઅનુરાધાભિઃ ચન્દ્રયુક્તાભિઃ યુક્તમ્ અહઃ इति=રાધાનુરાધા+ર્દય=રાધાનુરાધીમમ્ અહઃ—ચંદ્રથી યુક્ત રાધા અને અનુરાધા નક્ષત્રથી યુક્ત દિવસ.

॥ ૬ । ૨ । ૭ ॥

શ્રવણ-અશ્વત્થાદ નામ્નિ અઃ ॥ ૬ । ૨ । ૮ ॥

તૃતીયાંત અને ચંદ્રયુક્ત એવા શ્રવણ અને અશ્વત્થ નામોને 'યુક્ત કાશ્વ' અર્થમાં સંજ્ઞાનું સૂચન થતું હોય તો જ થાય છે.

અ—

ચન્દ્રયુક્તેન શ્રવણેન યુક્તા રાત્રિઃ=શ્રવણ+અ=શ્રવણા રાત્રિઃ—વિશેષ નામ છે.

ચન્દ્રયુક્તેન અશ્વત્થેન યુક્તા પૌર્ણમાસી=અશ્વત્થ+અ=અશ્વત્થા પૌર્ણમાસી ”

શ્રવણેન યુક્તમ્ અહઃ=શ્રાવણમ્ અહઃ—શ્રવણ નક્ષત્ર વડે યુક્ત દિવસ.

અશ્વત્થેન યુક્તમ્ અહઃ=આશ્વત્થમ્ અહઃ—અશ્વત્થ નક્ષત્ર વડે યુક્ત દિવસ.

આ બન્ને પ્રયોગો કાંઈ વિશેષ સંજ્ઞાના વાચક નથી તેથી આ નિયમ ન જાગે.

॥ ૬ । ૨ । ૮ ॥

પષ્ટયાઃ સમૂહૈ ॥ ૬ । ૨ । ૯ ॥

સમૂહાર્થક પ્રત્યય

કોઈ પણ પષ્ટયાંત નામને 'સમૂહ' અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

અળ-ચાષાણાં સમૂહઃ=ચાષમ્—આપ પક્ષીઓનો સમૂહ.

નવ્-છીણાં સમૂહઃ=સ્ત્રૈણમ્—(૬।૧।૨૫) સ્ત્રીઓનો સમૂહ. ॥ ૬ । ૨ । ૯ ॥

મિશ્રાદેઃ ॥ ૬ । ૨ । ૧૦ ॥

મિશ્રા વગેરે પષ્ટચંત નામોને 'સમૂહ' અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય.

અળ—

મિશ્રાણાં સમૂહઃ=મૈશ્રમ્—મિશ્રાનો સમૂહ

ગર્ભિણીનાં સમૂહઃ=ગર્ભિણમ્—ગર્ભિણીઓનો સમૂહ. ॥ ૬ । ૨ । ૧૦ ॥

શુદ્રકમાલવાત્ સેનાનામ્નિ ॥ ૬ । ૨ । ૧૧ ॥

પષ્ટચંત એવા શુદ્રકમાલવ શબ્દને સેનાનું નામ હોય તો 'સમૂહ' અર્થમાં જ થાય છે.

અળ—શુદ્રકાશ્વ માલવાશ્વ શુદ્રકમાલવાઃ । શુદ્રકમાલવાનાં સેના=શૌદ્રકમાલવી સેના—ઘેઈ સેનાનું નામ છે.

॥ ૬ । ૨ । ૧૧ ॥

ગોત્ર-ઉક્ષ-વત્સ-ઉષ્ટ્ર-વૃદ્ધ-અજ-ઉરધ્ર-મનુષ્ય-રાજ-રાજન્ય-રાજપુત્રાદ્ અકન્

॥ ૬ । ૨ । ૧૨ ॥

ગોત્ર પ્રત્યયાંત નામોને 'સમૂહ' અર્થમાં અકન્ થાય છે તથા ઉક્ષત્, વત્સ, ઉષ્ટ્ર, વૃદ્ધ, અજ, ઉરધ્ર, મનુષ્ય, રાજ, રાજન્ય અને રાજપુત્ર એ નામોને 'સમૂહ' અર્થમાં અકન્ થાય છે.

અકન્—

ગોત્રપ્રત્યયાંત-ગાર્ગ્યાણાં સમૂહઃ=ગર્ગ+અકન્=ગાર્ગકમ્-ગાર્ગ્યેતી સમૂહ
 ઉક્ષાં સમૂહઃ=ઉક્ષ+અકન્=ઔક્ષકમ્-અળદોતુ ટોળું
 વત્સાનાં સમૂહઃ=વત્સ+અકન્=વાત્સકમ્-વાઙ્ઙાંઓતુ ટોળું
 ઉષ્ટ્રાણાં સમૂહઃ=ઉષ્ટ્ર+અકન્=ઔષ્ટ્રકમ્-ઊટોતુ ટોળું
 વૃદ્ધાનાં સમૂહઃ=વૃદ્ધ+અકન્=વાર્દ્ધકમ્-વૃદ્ધોતી સમૂહ
 અજાનાં સમૂહઃ=અજ+અકન્=આજકમ્-અકરાંઓતુ ટોળું
 ઊરભ્રાણાં સમૂહઃ=ઊરભ્ર+અકન્=ઔરભ્રકમ્-ધેરાંઓતુ ટોળું
 મનુષ્યાણાં સમૂહઃ=મનુષ્ય+અકન્=માનુષ્યકમ્-મનુષ્યેતી સમૂહ
 રાજાં સમૂહઃ=રાજન્+અકન્=રાજકમ્-રાજાઓતી સમૂહ
 રાજન્યનાં સમૂહઃ=રાજન્ય+અકન્=રાજન્યકમ્-ક્ષત્રિયેતી સમૂહ
 રાજપુત્રાણાં સમૂહઃ=રાજપુત્ર+અકન્=રાજપુત્રકમ્-રાજપુત્રેતી સમૂહ

॥ ૬૧૨.૧૨ ॥

કેદારાત્ પ્યશ્ચ ॥ ૬૧૨.૧૩ ॥

કેદાર નામને 'સમૂહ' અર્થમાં પ્ય અને અકન્ એવા બે પ્રત્યયો થાય છે.
 વ્ય-કેદારાણાં સમૂહઃ=કેદાર+પ્ય=કૈદાર્યમ્-ક્યારાઓતી સમૂહ.
 અકન્-કેદારાણાં સમૂહઃ=કેદાર+અકન્=કૈદારકમ્-ક્યારાઓતી સમૂહ

॥ ૬૧૨.૧૩ ॥

કવચિ-હસ્તિ-અચિત્તાત્ ચ ઇકળ ॥ ૬૧૨.૧૪ ॥

કવચિ નામને, હસ્તિ નામને અને અચિત્ત અર્થવાળાં નામોને-નિર્ણય વસ્તુ-
 વાચક નામોને અને કેદાર નામને સમૂહ અર્થમાં ઇકળ થાય છે.

ઇકળ—

કવચિનાં સમૂહઃ=કવચિ+ઇકળ=કાવચિકમ્-કવચવાળાઓ સમૂહ.

હસ્તિનાં સમૂહઃ હસ્તિનીનાં સમૂહો વા હસ્તિ+ઇકળ=હાસ્તિકમ્-હાથીઓતી ૩
 હાથથીઓતી સમૂહ

અચિત્ત-અપૂર્વાનાં સમૂહઃ=અપૂર્વ+ઇકળ=આપૂર્વિકમ્-પુરૂષાઓતી થોકડો.

કેદારાણાં સમૂહઃ=કેદાર+ઇકળ=કૈદારિકમ્-ક્યારાઓતી સમૂહ

॥ ૬૧૨.૧૪ ॥

ધેનોઃ અનજઃ ॥ ૬૧૨.૧૫ ॥

નજ્ સમાસમાં ન હોય એવા ધેનુ નામને 'સમૂહ' અર્થમાં ઇકળ થાય છે.

ઇકળ-ધેનૂનાં સમૂહઃ=ધેનુ+ઇકળ=ધૈનુકમ્-ગાયોતુ ટોળું-ધણુ.

અધેનુ-અધેનૂનાં સમૂહઃ=આધૈનવમ્-અધેનુઓનો સમૂહ-વેનુ સિવાય બીજાઓનો।
સમૂહ. અહીં નન્ સમાસ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે, ॥ ૬૧૨૧ ૧૫ ॥

બ્રાહ્મણ-માળવ-વાલવાદ્ યઃ ॥ ૬૧૨૧ ૧૬ ॥

બ્રાહ્મણ, માળવ અને વાલવ નામોને 'સમૂહ' અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય.
ય—

બ્રાહ્મણાનાં સમૂહઃ=બ્રાહ્મણ+ય=બ્રાહ્મણ્યમ્-બ્રાહ્મણોનો સમૂહ.

માળવાનાં સમૂહઃ=માળવ+ય=માળવ્યમ્-માણવોનો-સમૂહ.

વાલવાનાં સમૂહઃ=વાલવ+ય=વાલવ્યમ્-વાલવોનો-બ્રાહ્મણોનો-સમૂહ.

॥ ૬૧૨૧ ૧૬ ॥

ગણિકાયાઃ પ્ચઃ ॥ ૬૧૨૧ ૧૭ ॥

ગણિકા શબ્દને 'સમૂહ' અર્થમાં પ્ચ થાય છે.

પ્ચ—ય-ગણિકાનાં સમૂહઃ=ગણિકા+ય-ગણિક્યમ્-ગણિકાઓનો સમૂહ.

॥ ૬૧૨૧ ૧૭ ॥

કેશાદ્ વા ॥ ૬૧૨૧ ૧૮ ॥

કેશ શબ્દને 'સમૂહ' અર્થમાં પ્ચ-ય-વિકલ્પે થાય છે.

પ્ચ-કેશાનાં સમૂહઃ કેશ+ય-કૈશ્યમ્

કેશ+ઇકળ કૈશિકમ્-કેશ-વાળ-નો-હયલો. કૈશિક પદના ઇકળ માટે
૬૧૨૧૪૧ સૂત્ર જોવું. ॥ ૬૧૨૧ ૧૮ ॥

વા અશ્વાદ્ ઈયઃ ॥ ૬૧૨૧ ૧૯ ॥

અશ્વ શબ્દને 'સમૂહ' અર્થમાં ઈય વિકલ્પે થાય છે.

ઈય—અશ્વાનાં સમૂહઃ=અશ્વ+ઈય-અશ્વીયમ્ અથવા અશ્વ+અળ આશ્વમ્—
ધોડાઓનો સમૂહ ॥ ૬૧૨૧ ૧૯ ॥

પર્શ્વાઃ હ્રવણ્ ॥ ૬૧૨૧ ૨૦ ॥

પર્શુ શબ્દને 'સમૂહ' અર્થમાં હ્રવણ્ થાય છે. એટલે 'વ' પ્રત્યય થાય છે.

હ્રવણ્—પર્શ્વાનાં સમૂહઃ-પર્શુ+હ્રણ્-પાર્શ્વ+વ-પાર્શ્વમ્=ફરસીઓનો સમૂહ

॥ ૬૧૨૧ ૨૦ ॥

ઈનઃ અહઃ ક્રતૌ ॥ ૬૧૨૧ ૨૧ ॥

અહન્ શબ્દને યસ અર્થ હોય તો 'સમૂહ' અર્થમાં ઈન થાય છે.

ઈન-અહાં સમૂહઃ અહન્+ઈન અહીનઃ ક્રતુઃ-યસ-જે યસમાં ધણા દિવસો
લાગે તે યસ.

આહમ્-દિવસોનો સમૂહ-અહીં યસ અર્થ નથી પણ દિવસોનો સમૂહ
અર્થ છે તેથી ઈન ન થાય ॥ ૬૧૨૧ ૨૧ ॥

પૃષ્ઠાદ્ યઃ ॥ ૬ । ૨ । ૨૨ ॥

પૃષ્ઠ શબ્દને યઃ અર્થે હોય તો ‘સમૂહ’ અર્થમાં ય થાય છે.

ય— પૃષ્ઠાનાં સમૂહઃ પૃષ્ઠયઃ—કતુઃ—પૃષ્ઠ એટલે દિવસ—ને યરામાં ઘણાં પૃષ્ઠો—
દિવસો—લાગે તે યઃ. ॥ ૬ । ૨ । ૨૨ ॥

ચરણાદ્ ધર્મવત્ ॥ ૬ । ૨ । ૨૩ ॥

કઠ વગેરે ચરણવાચી શબ્દોને જે પ્રત્યયો ‘ધર્મ’ અર્થમાં કહ્યા છે તે પ્રત્યયો ‘સમૂહ’ અર્થમાં થાય છે.

અક્ષ—યથા કઠાનાં ધર્મઃ કાઠકમ્—જેમ કઠોનો ધર્મ કાઠક કહેવાય તથા
કઠાનાં સમૂહઃ કાઠકમ્—તેમ કઠોનો સમૂહ કાઠક કહેવાય.

‘કઠોનો ધર્મ’ અર્થમાં જેમ કાઠક પ્રયોગ થાય તેમ ‘કઠોનો સમૂહ’ અર્થમાં
પણ કાઠક પ્રયોગ થાય ॥ ૬ । ૨ । ૨૩ ॥

ગો-રથ-વાતાત્ ત્રલ્-કટચલ્-ઝલમ્ ॥ ૬ । ૨ । ૨૪ ॥

‘સમૂહ’ અર્થમાં ગો શબ્દને ત્રલ પ્રત્યય થાય છે. ‘સમૂહ’ અર્થમાં રથ શબ્દને
કટચલ પ્રત્યય થાય છે. ‘સમૂહ’ અર્થમાં વાત શબ્દને ઝલ પ્રત્યય થાય છે.

આ પ્રત્યયો જે નામને લાગે છે તે નામ નારીન્નતિમાં આવે છે. એ હકીકત
સૂચવવા પ્રત્યયને છેડે ‘લ’નું નિશાન કરેલ છે.

ત્રલ્-ગવાં સમૂહઃ ગો+ ત્ર=ગોત્રા—ગાયોતું ટોળું.

કટચલ્-રથાનાં સમૂહઃ રથ+કટચ-રથકટચા—રથોનો સમૂહ.

ઝલ-વાતાનાં સમૂહઃ વાત+ઝલ=વાતૂલઃ—વાયુઓનો સમૂહ—વાવાઝોડું.

॥ ૬ । ૨ । ૨૪ ॥

પાશાદેઃ ચ લ્યઃ ॥ ૬ । ૨ । ૨૫ ॥

પાશ આદિ શબ્દોને અને ગો આદિ શબ્દોને ‘સમૂહ’ અર્થમાં લ્ય એટલે ય
પ્રત્યય થાય છે. આ પ્રત્યયમાં લ્ નું નિશાન છે તેથી આ પ્રત્યયવાળું નામ
નારીન્નતિમાં વપરાય છે.

લ્ય—ય—

પાશાનાં સમૂહઃ=પાશ+ય=પાશ્યા—ફાંસાઓનો સમૂહ.

તૃગાનાં સમૂહઃ=તૃગ+ય=તૃગ્યા—તણખલાંઓનો ઢગલો.

ગવાં સમૂહઃ=ગો+ય=ગવ્યા—ગાયોનો સમૂહ.

રથાનાં સમૂહઃ=રથ+ય=રથ્યા—રથોનો સમૂહ.

વાતાનાં સમૂહઃ=વાત+ય=વાત્યા—વાયુઓનો સમૂહ—પવનોનો સમૂહ.

॥ ૬ । ૨ । ૨૫ ॥

શ્વાદિભ્યઃ અજ્ ॥ ૬ । ૨ । ૨૬ ॥

શ્વન્ વગેરે શબ્દોને 'સમૂહ' અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે.

અજ્—

શુનાં સમૂહઃ=શ્વન્+અ=શૌભમ્—કૂતરાંઓનો સમૂહ.

અઙ્કાં સમૂહઃ=અહન્+અજ્=આઙમ્—દિવસોનો સમૂહ. ॥ ૬ । ૨ । ૨૬ ॥

સલાદિભ્યઃ લિન્ ॥ ૬ । ૨ । ૨૭ ॥

સલ વગેરે શબ્દોને 'સમૂહ' અર્થમાં લિન્-ઇન્-પ્રત્યય થાય. 'લ્' નું નિશાન બ્રીહિગ મૂલ્યક છે.

લિન્—

સલાનાં સમૂહઃ=સલ+ઇન્=સલિમી-ખલોનો સમૂહ.

ઊકાનાં સમૂહઃ=ઊક્+ઇન્=ઊકિની-ઊકોનો સમૂહ ॥ ૬ । ૨ । ૨૭ ॥

ગ્રામ-જન-વન્ધુ-ગજ-સહાયાત્ તલ્ ॥ ૬ । ૨ । ૨૮ ॥

ગ્રામ, જન, વન્ધુ, ગજ અને સહાય એ શબ્દોને 'સમૂહ' અર્થમાં તલ્-ત-થાય છે.

તલ્—

ગ્રામાણાં સમૂહઃ=ગ્રામતા-ગ્રામડાંઓનો સમૂહ.

જનાનાં સમૂહઃ=જનતા-માણસોનો સમૂહ.—આમ જનતા.

વન્ધૂનાં સમૂહઃ=વન્ધુતા-બાઈઓનો સમૂહ.

ગજાનાં સમૂહઃ=ગજતા-હાથીઓનો સમૂહ.

સહાયાનાં સમૂહઃ=સહાયતા-સહાયોનો સમૂહ. ॥ ૬ । ૨ । ૨૮ ॥

પુરુષાત્ કૃત-હિત-વધ-વિકારે ચૈયજ્ ॥ ૬ । ૨ । ૨૯ ॥

પુરુષ શબ્દને તેણે કરેલું, તેનું હિત, તેનો વધ, તેનો વિકાર અને તેનો સમૂહ અર્થમાં એયજ્ પ્રત્યય થાય છે.

એયજ્-એય—

પુરુષેણ કૃતઃ પ્રન્યઃ=પુરુષ+એય=પૌરુષેયઃ પ્રન્યઃ—પુરુષે કરેલો અંથ.

પુરુષાય હિતમ્ પુરુષ+એય=પૌરુષેયં હિતમ્-પથ્યમ્-પુરુષને હિત-પથ્ય.

પુરુષાણાં વધઃ પુરુષ+એય=પૌરુષેયઃ વધઃ—પુરુષોનો વધ.

પુરુષાણાં વિકારઃ પુરુષ+એય=પૌરુષેયઃ વિકારઃ—પુરુષોનો વિકાર.

પુરુષાણામ્ સમૂહઃ=પુરુષ+એય=પૌરુષેયઃ સમૂહઃ—પુરુષોનો સમૂહ.

એયજ્ પ્રત્યયમાં જ્ નિશાન રૂપ છે. ॥ ૬ । ૨ । ૨૯ ॥

વિકારાર્થ પ્રત્યય—

વિકારે ॥ ૬ । ૨ । ૩૦ ॥

પ્રક્રયાંત નામને વિકાર અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

અણ-અ-

અસ્મનાં વિકારઃ અસ્મન્+અણ=આસ્મનઃ અથવા આસ્મઃ-પૃથ્વરોનો વિકાર.

ગુઓ-ખાડાડ૩૧

॥ ૬ । ૨ । ૩૦ ॥

પ્રાણિ-ઔષધિ-વૃક્ષેભ્યઃ અવયવે ચ ॥ ૬ । ૨ । ૩૧ ॥

પ્રાણી વિમકિતવાળાં પ્રાણીવાચક નામ, ઔષધિવાચક નામ અને વૃક્ષવાચક નામને અવયવ અર્થમાં અને વિકાર અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય.

અણ-

પ્રાણી-કપોતસ્ય અવયવઃ કપોત+અ=કાપોતં સચિય-કબ્ધૂતરનો અવયવ સાથળ.

કપોતસ્ય વિકારઃ કપોત+અ=કાપોતં માંસમ્-કબ્ધૂતરનું માંસ.

ઔષધિ-દુર્વાયાઃ અવયવઃ દુર્વા+અ=દૌર્વ કાણ્ડમ્-દુર્વાનો કાંડરુપ અવયવ.

દુર્વાયાઃ વિકારઃ દુર્વા+અ=દૌર્વ મસ્મ-દુર્વાનો વિકાર-ભરમ-ધરેલી રાખ.

વૃક્ષ-ચિલ્વસ્ય અવયવઃ ચિલ્વ+અ=ચૈલ્વં કાણ્ડમ્-ખિલાનો અવયવ કાંડરુપ.

ચિલ્વસ્ય વિકારઃ ચિલ્વ+અ=ચૈલ્વં મસ્મ-ખિલાનો વિકાર-ખિલાની-ખરમ.

॥ ૬ । ૨ । ૩૧ ॥

તાલાદ્ ધનુષિ ॥ ૬ । ૨ । ૩૨ ॥

તાલ શબ્દને ધનુષ ૩૫ વિકાર હોય તો અણ થાય છે.

અણ- તાલસ્ય વિકારઃ=તાલ+અ=તાલં ધનુઃ-તાલનો વિકાર-તાડતા લાડડા-માર્થી બનાવેલું ધનુષ.

તાલમયં કાણ્ડમ્-તાડનું કાંડ-અહો ધનુષ નથી, કાંડ છે તેથી મથદ થયો પણ અણ થયો નહીં. ॥ ૬ । ૨ । ૩૨ ॥

ત્રપુ-જતોઃ ષઃ અન્તશ્ચ ॥ ૬ । ૨ । ૩૩ ॥

ત્રપુ અને જતુ શબ્દોને વિકાર અર્થમાં અણ થાય છે અને શબ્દોને આંત્રે ષ ઉમેરાય છે.

અણ-

ત્રપુણઃ વિકારઃ=ત્રપુ+ષ+અ=ત્રાપુષમ્-ત્રપુનો વિકાર-તરવો-ત્રણ-ધાતુનો વિકાર.

જતુણઃ વિકારઃ જતુ+ષ+અ=જાતુષમ્-જાતુનો વિકાર. ॥ ૬ । ૨ । ૩૩ ॥

શમ્યાઃ લઃ ॥ ૬ । ૨ । ૩૪ ॥

શમી શબ્દને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં સ્મૃ થાય અને શબ્દને છેડે જ હિમેરાય છે.

અર્થ-

શમ્યાઃ વિકારઃ શમી+લ+અ=શામીલં ભસ્મ=શમી-ખીજડા-ની ભસ્મ.

શમ્યાઃ અવયવઃ=શમી+લ્+અ=શામીલો શાસ્ત્રા-ખીજડાની શાખા.

॥ ૬ । ૨ । ૩૪ ॥

પયઃ-દ્રોઃ યઃ ॥ ૬ । ૨ । ૩૫ ॥

પયસ્ અને દ્રુ નામેને વિકાર અર્થમાં ય થાય છે.

ય-

પયસઃ વિકારઃ=પયસ્+ય=પયસ્યમ્-દૂધનો વિકાર કે પાણીનો વિકાર.

દ્રોઃ વિકારઃ=દ્રુ+ય=દ્રવ્યમ્-ઝાડનો કે લાકડાનો વિકાર-ઝાડમાંથી કે લાકડામાંથી પનેલુ. ॥ ૬ । ૨ । ૩૫ ॥

ઉષ્ટ્રાદ્ અકન્ ॥ ૬ । ૨ । ૩૬ ॥

ઉષ્ટ્ર શબ્દને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં અકન્ થાય છે.

અકન્-

ઉષ્ટ્રસ્ય, ઉષ્ટ્રાઃ વા વિકારઃ=ઉષ્ટ્ર+અક=ઔષ્ટ્રકં માંસમ્-ઊંટનું માંસ કે ઊંટડીનું દૂધ.

ઉષ્ટ્રસ્ય, ઉષ્ટ્રાઃ વા અવયવઃ=ઉષ્ટ્ર+અક=ઔષ્ટ્રકમ્ અજ્ઞમ્-ઊંટનો કે ઊંટડીનો અવયવ-શરીરનો ભાગ. ॥ ૬ । ૨ । ૩૬ ॥

ઉમા-ઊર્ણાદ્ વા ॥ ૬ । ૨ । ૩૭ ॥

ઉમા અને ઊર્ણા શબ્દને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં અકન્ યથાસંભવ રેકલપે થાય છે.

અકન્-

ઉમાયાઃ વિકારઃ=ઉમા+અક=ઔમકમ્, ઔમમ્-અળસીનો વિકાર.

,, અવયવઃ=,, ,, ,, ,, ,, અળસીનો અવયવ.

ઊર્ણાઃ વિકારઃ=ઊર્ણા+અક=ઔર્ણકમ્, ઔર્ણઃ કમ્બલઃ-ઊનનો વિકાર-કાંબળ.

,, અવયવઃ=,, ,, ,, ,, ,, ઊનનો અવયવ-તાંતણી.

॥ ૬ । ૨ । ૩૭ ॥

एण्याः एयन् ॥ ६ । ૨ । ૩૮ ॥

एणी શબ્દને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં યથાસંભવ જેમ થતો હોય તેમ યન્ થાય છે.

અયજ્—

અપ્યાઃ વિકારઃ=અણી+અય=એણેયં માંસમ્-હરણીનું માંસ.

અપ્યાઃ અવયવઃ=અણી+અય=એણેયમ્ અન્નમ્-હરણીને શરીરરૂપ અવયવ.

॥ ૬૧૨૧૩૮ ॥

કૌશેયમ્ ॥ ૬૧૨૧૩૯ ॥

કોશ શબ્દને વિકાર અર્થમાં અયજ્ થાય છે.

અયજ્-કોશસ્ય વિકારઃ=કોશ+અય=કૌશેયં વસ્ત્રમ્ સૂત્રમ્ વા—કોશનો વિકાર-વસ્ત્ર અથવા સૂતર.

કોશ શબ્દનો અર્થ કોશટો સમજવાનો છે એટલે કૌશેય-રેશમો વસ્ત્ર અથવા રેશમનો તાંત્રો.

કૌશેય શબ્દ વિકારરૂપ વસ્ત્ર અથવા વિકારરૂપ સૂતર અર્થમાં જ વપરાય છે તેથી કૌશેયં મ્સ એવો પ્રયોગ ન થાય. ॥ ૬૧૨૧૩૯ ॥

પરશવ્યાદ્ યલુક્ ચ ॥ ૬૧૨૧૪૦ ॥

પરશવ્ય શબ્દને વિકાર અર્થમાં અણ થાય અને ય નો લોપ થઈ જાય છે.

અણ-પરશવ્યસ્ય વિકારઃ=પરશવ્ય+અણ=પારશવમ્—લોહાનો વિકાર.

॥ ૬૧૨૧૪૦ ॥

કંસીયાદ્ ડયઃ ॥ ૬૧૨૧૪૧ ॥

કંસીય શબ્દને વિકાર અર્થમાં ડય થાય અને ય નો લોપ થાય છે.

વ્ય-કંસીયસ્ય વિકારઃ=કંસીય+વ=કાંસ્યમ્—કાંસું. ॥ ૬૧૨૧૪૧ ॥

હેમાર્થાદ્ માને ॥ ૬૧૨૧૪૨ ॥

હેમ-સોનું-અર્થવાળા શબ્દોને માન-માપ-રૂપ વિકાર અર્થમાં અણ થાય છે. માન એટલે એક જાતનું માપ.

અણ—હાટકસ્ય વિકારઃ=હાટક+અ=હાટકઃ નિષ્કઃ-સોનાના અમુક વજન ॥ સિક્કાનું નામ.

હાટકમયી યદ્ધિઃ-સોનાની કાકડી.-અહીં માપ અર્થ નથી તેથી અણ ન થયો.

॥ ૬૧૨૧૪૨ ॥

દ્રોઃ વયઃ ॥ ૬૧૨૧૪૩ ॥

દ્રુ શબ્દને માનરૂપ વિકાર અર્થમાં વય થાય છે.

વય-દ્રોઃ વિકારઃ=દ્રુ+વય=દ્રુવયં માનમ્-કાકડાનો વિકાર-દ્રુવય શબ્દ અમુક પ્રકારના માપનો વાચક છે. ॥ ૬૧૨૧૪૩ ॥

માનાત્ ક્રીતવત્ ॥ ૬ । ૨ । ૪૪ ॥

માન એટલે ધિતા-અમુક આટલું એમ જણાવનાર એક, બે, ત્રણ વગેરે સંખ્યાવાચક શબ્દો તથા બીજા માન-માપ-વાચક શબ્દો. એવા માનવાચક શબ્દોને જે પ્રત્યયો 'ક્રીત'-પરીદેહુ' અર્થમાં બતાવેલા છે તે પ્રત્યયો વિકાર અર્થમાં પણ થઈ જાય છે.

ય તથા ઇક—યથા શતેન ક્રીતઃ=શત+ય=શત્યઃ, શતિકઃ વા-સોવડે પરીદેહ તથા શતસ્ય વિકારઃ શત+ય=શત્યઃ, શતિકઃ વા-શતનો વિકાર-સોનો વિકાર.
॥ ૬ । ૨ । ૪૪ ॥

હેમાદિભ્યઃ અન્ ॥ ૬ । ૨ । ૪૫ ॥

હેમ આદિ નામોને યથાયોગ-રેન જણાવેલ છે તેમ-વિકાર અને અવયવ અર્થમાં અન્ થાય છે.

અન્-

હેમ્નઃ વિકારઃ, અવયવઃ વા=હેમ+અ=હેમી યષ્ટિઃ—સોનાની લાકડી.

રજતસ્ય વિકારઃ, અવયવઃ વા=રજત+અ=રાજતઃ—ચાંદીનો વિકાર-ચાંદીમાંથી બનેલી બીજા.
॥ ૬ । ૨ । ૪૫ ॥

અભક્ષ્ય-આચ્છાદને વા મયટ્ ॥ ૬ । ૨ । ૪૬ ॥

અભક્ષ્ય-ખાવાનું અને આચ્છાદન-એઢવાનું—એ બે અર્થ સિવાય બીજા અર્થવાળા પદ્ધતિના નામોને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં મયટ્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

મયટ્—મસ્મનઃ વિકારઃ, અવયવઃ વા—મસ્મ+મય=મસ્મમયમ્, માસ્મનમ્—રાખનો વિકાર.

મૌદ્ગઃ સૂપઃ—મગની દાળ-અભક્ષ્ય છે તેથી મયટ્ ન થયો.

કાર્પાસઃ પટઃ—કપાસનું કપડું—આચ્છાદન છે તેથી મયટ્ ન થયો. ॥ ૬ । ૨ । ૪૬ ॥

શર-દર્મ-કૂદી-તૃણ-સોમ-વલ્વજાત્ ॥ ૬ । ૨ । ૪૭ ॥

અભક્ષ્ય અને આચ્છાદન અર્થ સિવાયના શર, દર્મ, કૂદી, તૃણ, સોમ અને વલ્વજ શબ્દોને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં નિત્ય મયટ્ પ્રત્યય લાગે છે.

મયટ્-

શરસ્ય વિકારઃ, અવયવઃ—શરમયમ્—શરનો વિકાર-શરમાંથી બનેલ વસ્તુ અર્થવા અવયવ

દર્મસ્ય વિકારઃ, અવયવઃ—દર્મમયમ્—દર્મનો વિકાર-દર્મમાંથી બનેલ વસ્તુ અર્થવા અવયવ

કૃયાઃ વિકારઃ, અવયવઃ—કૃદીમયમ્—કૃદીનો વિકાર—કૃદીમાંથી અનેક પરંતુ અથવા અવયવ

તૃણસ્ય વિકારઃ, અવયવઃ—તૃણમયમ્—તણુનો—વાસનો—વિકાર—વાસમાંથી અનેક પરંતુ અથવા અવયવ

સોમસ્ય વિકારઃ, અવયવઃ—સોમમયમ્—સોમનો વિકાર—સોમમાંથી અનેક પરંતુ અથવા અવયવ

વલ્લજસ્ય વિકારઃ, અવયવઃ—વલ્લજમયમ્—દોરીનો વિકાર—દોરીમાંથી અનેક પરંતુ અથવા અવયવ

॥ ૬૧૨૧૪૭ ॥

एकस्वरात् ॥ ६ । २ । ४८ ॥

બક્ષ્ય અને આચ્છાદન અર્થ સિવાયના એક સ્વરવાળા શબ્દોને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં નિત્ય મયદ્ પ્રત્યય લાગે છે.

મયદ્—વાર્તા વિકારઃ, અવયવઃ—વાર્તામયમ્—શાસ્ત્ર અથવા વર્ણ. ॥ ૬૧૨૧૪૮ ॥

दोः अप्राणिनः ॥ ६ । २ । ४९ ॥

બક્ષ્ય અને આચ્છાદન અર્થ સિવાયના બે સંજ્ઞાવાળા અપ્રાણીવાચી નામોને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં મયદ્ પ્રત્યય લાગે છે.

મયદ્—આત્મસ્ય વિકારઃ, અવયવઃ—આત્મમયમ્—આત્માનો વિકાર અથવા અવયવ—આત્માનું કૃણ અથવા શાખા.

ચાષમ્—ચાષ પક્ષીનો અવયવ અથવા વિકાર—ચાષ શબ્દ પ્રાણીવાચી હોવાથી નિત્ય મયદ્ ન થયો. ચાષમયમ્—, , ,

॥ ૬૧૨૧૪૯ ॥

गोः पुरीषे ॥ ६ । २ । ५० ॥

ગો શબ્દથી પુરીષ૩૫—છાણ૩૫—વિકાર—અર્થમાં મયદ્ પ્રત્યય લાગે છે.

મયદ્—ગોઃ વિકારઃ—ગોમયમ્—છાણ.

પયસ્ તુ ગવ્યમ્—દૂધ કહેવું હોય તો ગવ્ય ૩૫ થાય ગોમય ન થાય.

॥ ૬૧૨૧૫૦ ॥

ब्रीहेः पुरोडाशे ॥ ६ । २ । ५१ ॥

બ્રીહિ શબ્દને પુરોડાશ૩૫ વિકાર અર્થમાં નિત્ય મયદ્ લાગે છે.

મયદ્—બ્રીહેઃ વિકારઃ—બ્રીહિમયઃ પુરોડાશઃ—યોજાનો પુરોડાશ—યજ્ઞમાં મૂકવાનું

નેવેશ.

બ્રૈહઃ ઓદનઃ—પ્રીદિના યોજા.

બ્રૈહમ્ મસ્મ—પ્રીદિની ભસ્મ.

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં પુરોડાશ અર્થ નથી તેથી મયટ્ ન થયો.

॥ ૬૧૨૧૫૧ ॥

તિલ-યવાદ્ અનામ્નિ ॥ ૬૧૨૧૫૨ ॥

તિલ અને યવ શબ્દોને વિકાર અને અવયવ અર્થમાં કોઈ વસ્તુનું વિશેષ નામ ન હોય તેો મયટ્ પ્રત્યય જાગે છે.

મયટ્-

તિલસ્ય વિકારઃ, અવયવઃ-તિલમયમ્-તત્તનો વિકાર અથવા અવયવ-મોળ.

યવસ્ય વિકારઃ, અવયવઃ-યવમયમ્-યવનો વિકાર અથવા અવયવ.

તૈલમ્-તેલ. વિશેષ નામ છે તેથી મયટ્ ન થાય.

યાવઃ-દારૂ. વિશેષ નામ છે તેથી મયટ્ ન થાય. ॥ ૬૧૨૧૫૨ ॥

પિષ્ટાત્ ॥ ૬૧૨૧૫૩ ॥

પિષ્ટ શબ્દને વિકાર અર્થમાં જે કોઈનું વિશેષ નામ ન હોય તેો મયટ્ જાગે છે.

મયટ્-પિષ્ટસ્ય વિકારઃ=પિષ્ટમયમ્-પીસેલી વસ્તુનો વિકાર-મગનું મીઠું, અડદનું પીઠું. એ પિષ્ટનો વિકાર છે. ॥ ૬૧૨૧૫૩ ॥

નામ્નિ કઃ ॥ ૬૧૨૧૫૪ ॥

પિષ્ટ શબ્દને વિકાર અર્થમાં ક થાય છે, જે એ વિશેષ નામ હોય તેો.

ક-પિષ્ટસ્ય વિકારઃ=પિષ્ટઃક=પિષ્ટ+ક=પિષ્ટિકા-પીડી. ॥ ૬૧૨૧૫૪ ॥

હ્યોગોદાહાદ્ ઈનન્ હિયજ્જુશ્ચ અસ્ય ॥ ૬૧૨૧૫૫ ॥

હ્યોગોદોહ શબ્દને વિકાર અર્થમાં જે વિશેષ નામ હોય તેો ઈનન્ થાય છે. અને હ્યોગોદોહ નું હિયજ્જુ રૂપ થઈ જાય છે.

ઈનન્-હ્યોગોદોહસ્ય વિકારઃ=હ્યોગોદોહ+ઈનન્=હિયજ્જુ+ઈનન્=હૈયજ્જવીતમ્-નવનીતમ્ ઘૃતં વા-માખણુ અથવા ઘી-ગંઈ કાલે દોહવાયેલ દૂધનું માખણ કે ઘી, બીણું કંઈ નહિ.

હ્યોગોદોહં તક્મ્-ગંઈ કાલે દોહવાયેલ દૂધનો વિકાર-જાશ અથવા ગમે તે બીણું વસ્તુ, આ વિશેષ નામ નથી તેથી ઈનન્ ન થયો. ॥ ૬૧૨૧૫૫ ॥

અપઃ યન્ વા ॥ ૬૧૨૧૫૬ ॥

અપ્ શબ્દને વિકાર અર્થમાં યન્ વિકલ્પે જાગે છે.

અપ્-અપાં વિકારઃ=અપ્+અ=આપ્યમ્; અપ્+મય=અમ્મયમ્-પાણીનો વિકાર-પરિણામ ॥ ૬૧૨૧૫૬ ॥

લુપ્ વહુલં પુષ્પ-મૂલે ॥ ૬ । ૨ । ૫૭ ॥

તો પુષ્પરૂપ વિકાર હોય કે પુષ્પરૂપ અવયવ હોય અથવા મૂલરૂપ વિકાર હોય કે મૂલરૂપ અવયવ હોય તો વિકાર અને અવયવ અર્થમાં પ્રત્યયનો બહુલં લોપ થાય છે.

મયદ્ નો લોપ

મલ્લિકાયાઃ વિકારઃ અવયવો વા=મલ્લિકા+મય=મલ્લિકા-પુષ્પમ્-મલ્લિકાનું પુષ્પ.

વિદાર્યાઃ વિકારઃ અવયવો વા=વિદારી+મય=વિદારી-મૂલમ્-વિદારીનું મૂળ.

વરણસ્ય અવયવઃ=વારણં પુષ્પમ્—વરણુનો અવયવ-વરણુ નામની ઔષધીનું પુષ્પ.

ઐરણ્ડસ્ય અવયવઃ ઐરણ્ડં મૂલમ્—ઐરણ્ડનો અવયવ-ઐરણ્ડનું મૂળ.

વહુલં કહેવાથી આ બંને ઉદાહરણોમાં પ્રત્યયનો લોપ ન થયો.

॥ ૬ । ૨ । ૫૭ ॥

ફલે ॥ ૬ । ૨ । ૫૮ ॥

ફલરૂપ વિકાર કે અવયવ હોય તો લોપ નિત્ય થાય.

મયદ્નો લોપ—આમલકસ્ય વિકારઃ અવયવો વા=આમલક+મય=આમલકં ફલમ્—આંબળું. ॥ ૬ । ૨ । ૫૮ ॥

પ્લક્ષાદેઃ અળ્ ॥ ૬ । ૨ । ૫૯ ॥

પ્લક્ષાદિ શબ્દોને ફળરૂપ વિકાર અને અવયવ અર્થમાં અળ્ થાય છે.

અળ્—

પ્લક્ષસ્ય વિકારઃ અવયવો વા=પ્લક્ષ+અળ્=પ્લક્ષમ્—પ્લક્ષનો ફળરૂપ વિકાર કે અવયવ

અશ્વત્થસ્ય વિકારઃ અવયવો વા=અશ્વત્થ+અળ્=અશ્વત્થમ્—અશ્વત્થનો ફળરૂપ વિકાર કે અવયવ. ॥ ૬ । ૨ । ૫૯ ॥

જમ્બવા વા ॥ ૬ । ૨ । ૬૦ ॥

જમ્બુ શબ્દને ફળરૂપ વિકાર કે અવયવ અર્થમાં અળ્ વિકરૂપે થાય છે.

અળ્—જમ્બવા વિકારઃ અવયવો વા=જમ્બુ+અળ્=જામ્બવમ્, જ્યારે અળ્ ન થાય અને બીજા થયેલ પ્રત્યયનો લોપ થાય ત્યારે જમ્બુ, જમ્બૂઃ—જાંબુડાનું ફળ.

જમ્બુ એ નંપુંસકલિંગી રૂપ છે અને જમ્બૂઃ એ સ્ત્રીલિંગી રૂપ છે.

॥ ૬ । ૨ । ૬૦ ॥

ન દ્વિઃ અદ્રુવય-ગોમય-ફલાત્ ॥ ૬ । ૨ । ૬૧ ॥

દ્રુવય શબ્દ, ગોમય શબ્દ અને ફલ અર્થવાળા શબ્દોને છોડીને બીજા શબ્દોથી વિકાર અને અવયવ અર્થમાં બે વાર પ્રત્યયો ન થાય.

અણ-કપોતસ્ય વિકારઃ અવયવઃ વા=કપોત+અણ=કાપોતમ્-અહીં ॥ ૬૧ ૨ ૩૧ ॥
સૂત્રથી અણ થયેલો છે. હવે કાપોતસ્ય વિકારઃ અવયવો વા એવા અર્થમાં ફરીવાર
મયદ્ પ્રત્યય ન થાય.

દ્રુવયસ્ય અવયવઃ=દ્રૌવયં સ્વષ્ઠમ્-દ્રુવયનો. અવયવ-(દ્રુવયનામના માપવાથી
પદાર્થનો ખડ એટલે ભાગ)

ગોમયસ્ય વિકારઃ=ગૌમયં મસ-ઝાણનો વિકાર.

કાપિત્થસ્ય વિકારઃ=કાપિત્થઃ રસઃ-કોઠા નામના ફળનો રસ.

આ દ્રુવય વગેરે પ્રત્યયચાળા નામોને એકવાર પ્રત્યય લાગ્યા પછી ફરીવાર
પણ પ્રત્યય લાગેલા છે. ॥ ૬૧ ૨ ૬૧ ॥

વિકાર અર્થ યુરો થયો.

પિતૃ-માતૃઃ વ્ય-હુલં ભ્રાતરિ ॥ ૬૧ ૨ ૬૨ ॥

પિતૃ શબ્દને 'તેનો ભાઈ' અર્થમાં વ્ય પ્રત્યય લાગે અને માતૃ શબ્દને 'તેનો
ભાઈ' અર્થમાં હુલ-હુલ-પ્રત્યય લાગે.

વ્ય-પિતૃઃ ભ્રાતા=પિતૃ+વ્ય=પિતૃવ્યઃ-પિતાનો ભાઈ-કાકો.

હુલ-માતૃઃ ભ્રાતા=માતૃ+હુલ=માતૃહુલઃ-માતાનો ભાઈ-મામો. ॥ ૬૧ ૨ ૬૨ ॥

પિત્રોઃ હામહટ્ ॥ ૬૧ ૨ ૬૩ ॥

પિતૃ શબ્દને 'તેનો પિતા' અને 'તેની માતા' અર્થમાં હામહ (હામહટ્)
પ્રત્યય થાય છે અને માતૃ શબ્દને 'તેનો પિતા' અને 'તેની માતા' અર્થમાં હામહ
(હામહટ્) પ્રત્યય થાય છે.

હામહ-

પિતૃઃ પિતા=પિતૃ+હામહ=પિતામહઃ-પિતાનો પિતા-દાદા.

પિતૃઃ માતા=પિતૃ+હામહ=પિતામહી-પિતાની માતા-દાદી.

માતૃઃ પિતા=માતૃ+હામહ=માતામહઃ-માતાનો પિતા-દાદા.

માતૃઃ માતા=માતૃ+હામહ=માતામહી-માતાની માતા-દાદી. ॥ ૬૧ ૨ ૬૩ ॥

અવેઃ દુગ્ધે સોઢ-દૂસ-મરીસમ્ ॥ ૬૧ ૨ ૬૪ ॥

અવિ શબ્દને 'દુગ્ધ' અર્થમાં સોઢ, દૂસ અને મરીસ એવા પ્રત્યયો લાગે છે.

સોઢ-અવેઃ દુગ્ધમ્-અવિ+સોઢ=અવિસોઢમ્-બકરીનું દૂધ.

દૂસ-,, ,, અવિ+દૂસ=અવિદૂસમ્-બકરીનું દૂધ.

મરીસ,, ,, અવિ+મરીસ=અવિમરીસમ્ બકરીનું દૂધ. ॥ ૬૧ ૨ ૬૪ ॥

રાષ્ટ્રવાચી પ્રત્યયો—

રાષ્ટ્રે અનજ્ઞાદિભ્યઃ ॥ ૬ । ૨ । ૬૫ ॥

અજ્ઞવગેરે શબ્દોને ઓડીને પદ્યતં નામને 'રાષ્ટ્ર' અર્થમાં અણ થાય છે.

અણ-શિબીનાં રાષ્ટ્રમ્=શિબિ+અણ=શૈબમ્—શિબિ લોકોનો દેશ.

અજ્ઞાનાં જ્ઞાનાં વા રાષ્ટ્રમ્ इति वाक्यमेव-અહીં અંગ વગેરે શબ્દોને વર્ત્યા છે તેથી પ્રત્યય ન થાય. પણ અનાવેલ વાક્ય જ રહે. ॥ ૬ । ૨ । ૬૫ ॥

રાજન્યાદિભ્યઃ અકજ્ ॥ ૬ । ૨ । ૬૬ ॥

રાજન્ય વગેરે શબ્દોને 'રાષ્ટ્ર' અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય લાગે છે.

અકજ્—

રાજન્યાનાં રાષ્ટ્રમ્=રાજન્ય+અકજ્=રાજન્યકમ્—રાજન્યોનો દેશ.

દેવયાતવાનાં રાષ્ટ્રમ્=દેવયાતવ+અકજ્=દેવયાતવકમ્—દેવયાતવોનો દેશ.

॥ ૬ । ૨ । ૬૬ ॥

વસાતેઃ વા ॥ ૬ । ૨ । ૬૭ ॥

વસાતિ શબ્દોને 'રાષ્ટ્ર' અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

અકજ્-વસાતીનાં રાષ્ટ્રમ્=વસાતિ+અકજ્=વસાતકમ્, વસાતં રાષ્ટ્રમ્-વસાતિ લોકોનો દેશ.

॥ ૬ । ૨ । ૬૭ ॥

ભૌરિકિ-ણ્ણુકારિ-આદેઃ વિથ-મક્તમ્ ॥ ૬ । ૨ । ૬૮ ॥

ભૌરિકિ વગેરે શબ્દોને 'રાષ્ટ્ર' અર્થમાં વિથ પ્રત્યય લાગે છે અને ણ્ણુકારિ વગેરે શબ્દોને 'રાષ્ટ્ર' અર્થમાં મક્ત પ્રત્યય લાગે છે.

વિથ-ભૌરિકીનાં રાષ્ટ્રમ્=ભૌરિકિ+વિથ=ભૌરિકિવિથમ્—ભૌરિકિ લોકોનો દેશ.

મક્ત-ણ્ણુકારીનાં રાષ્ટ્રમ્=ણ્ણુકારિ+મક્ત=ણ્ણુકારિમક્તમ્—ણ્ણુકારી લોકોનો દેશ.

મક્ત-સારસાયનસ્ય રાષ્ટ્રમ્=સારસાયન+મક્ત=સારસાયનમક્તમ્—સારસાયન લોકોનો દેશ.

॥ ૬ । ૨ । ૬૮ ॥

નિવાસ આદિ અર્થ—

નિવાસ-અદૂરભવ इति देशे नाम्नि ॥ ૬ । ૨ । ૬૯ ॥

નિવાસ અને અદૂરભવ-નજીક-અર્થમાં જો દેશનું કે નગરનું રૂઢ નામ હોય તો યથાવિદિત પ્રત્યય લાગે.

અણ—

શિબીનાં નિવાસઃ=શિબિ+અણ=શૈબમ્—દેશનું નામ

વિદિશાયાઃ અદૂરભવમ્=વિદિશા+અણ=વૈદિશં નગરમ્—વૈદિશ નગર-વર્તમાન કાળમાં બિલસા નગર.

॥ ૬ । ૨ । ૬૯ ॥

તદ્ અત્ર અસ્તિ ॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૭૦ ॥

પ્રથમાંત નામને 'તે અહીં' છે એવા સપ્તમીના અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે, જો દેશનું રૂઢ નામ હોય તો.

અણ-ઉદુમ્બરાઃ અસ્મિન્ દેશે સન્તિ इति=ઉદુમ્બર+અણ=ઔદુમ્બરં નગરમ્ જે દેશમાં ઉંખરાનાં ઝાડ છે તે નગર. ॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૭૦ ॥

તેન નિર્વૃત્તે ચ ॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૭૧ ॥

તૃતીયાંત નામથી નિર્વૃત્ત-જનેલું-નિપજેલું-એવા અર્થમાં જો દેશનું નામ હોય તો યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

ફેમ-કુશામ્બેન નિર્વૃત્ત=કુશામ્બ+ફેન્=કૌશામ્બો-કુશામ્બ નામના રાજપુત્રે સ્થાપેલી-તેના દ્વારા નિપજેલી તે કૌશામ્બી. કૌશામ્બો દેશ અથવા નગરી.

॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૭૧ ॥

નિવાસાદિ ચાર અર્થના સૂચક પ્રત્યય—

નદ્યાં મતુઃ ॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૭૨ ॥

નિવાસ, અદૂરભવ, તદત્રાસ્તિ-તે અહીં' છે, તેન નિર્વૃત્ત-તેનાથી નિપજેલું-એવા ચાર અર્થમાં જો નદીનું રૂઢ નામ હોય તો નામને મતુ પ્રત્યય થાય છે.

મતુ—

ઉદુમ્બરાણાં નિવાસઃ—ઉદુમ્બર+મતુ=ઉદુમ્બરાવતી-ઉમરાવતી નદી

ઉદુમ્બરાણામ્ અદૂરભવા— „ „ „ „

ઉદુમ્બરાઃ અસ્થાં સન્તિ— „ „ „ „

ઉદુમ્બરૈર્નિર્વૃત્ત— „ „ „ „

॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૭૨ ॥

મધ્વાદેઃ ॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૭૩ ॥

મધુ વગેરે શબ્દોને જો દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થમાં મત્-મતુ પ્રત્યય થાય છે.

મત્—

મધુનઃ નિવાસઃ=મધુ+મત્=મધુમાન-દેશનું નામ છે.

„ અદૂરભવઃ= „ „ „ „

મધુ અસ્થાં અસ્તિ—મધુમતી „ „ „

મધુમિઃ નિર્વૃત્તઃ—મધુમાન્ „ „ „

વિસસ્ય અદૂરભવઃ=વિસ+મત્=વિસવાન્— „ ॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૭૩ ॥

નહ-કુમુદ-વેતસ-મહિષાદ્ ડિત્ ॥ ૬ ॥ ૨ ॥ ૭૪ ॥

નહ, કુમુદ, વેતસ, મહિષ એ શબ્દોને ઉપર જણાવેલ ચારે અર્થમાં જો દેશનું નામ હોય તો મત્-મતુહ પ્રત્યય થાય છે.

મત્—

નહાઃ સન્તિ યત્ર=નહ+મત્ નહવાન્ દેશઃ=દેશનું નામ છે.

કુમુદાઃ સન્તિ યત્ર=કુમુદ + મત્=કુમુદવાન્ ,,

વેતસાઃ સન્તિ યત્ર=વેતસ+મત્=વેતસ્વાન્ ,,

મહિષાઃ સન્તિ યત્ર=મહિષ + મત્=મહિષ્માન્ ,,

મહિષ્મતિ દેશે ભવા માહિષ્મતી નગરી. ॥ ૬ । ૨ । ૭૪ ॥

નહ-શાદાદ્ વલઃ ॥ ૬ । ૨ । ૭૫ ॥

નહ અને શાદ શબ્દોને ઉપરના ચારે અર્થમાં જો દેશવાચી નામ હોય તો વલ (વલહ) પ્રત્યય થાય છે.

વલ—

નહાઃ સન્તિ યત્ર=નહવલમ્—દેશ કે નગરનું નામ.

શાદાઃ સન્તિ યત્ર શાદવલમ્—,, ,, ,, ॥ ૬ । ૨ । ૭૫ ॥

શિખાયાઃ ॥ ૬ । ૨ । ૭૬ ॥

શિખા શબ્દને જો દેશનું નામ હોય તો ઉપરના ચારે અર્થમાં વલ પ્રત્યય થાય છે.

વલ-શિખામિઃ નિર્વૃત્તમ્—શિખા-વલ=શિખાવલ પુરમ્—નગરનું નામ. ॥ ૬ । ૨ । ૭૬ ॥

શિરીષાદ્ ઇક-કળૌ ॥ ૬ । ૨ । ૭૭ ॥

શિરીષ શબ્દને જો દેશનું નામ હોય તો ઉપરના ચારે અર્થમાં ઇક અને કળ પ્રત્યયો થાય છે.

ઇક, કળ—શિરીષાણામ્ અદૂરભવઃ પ્રામઃ—શિરીષ+ઇક=શિરીષિકઃ, શિરીષ+કળ=શિરીષકઃ—શિરીષ નામના વૃક્ષો પાસેનું ગામ—શિરીષા—જૈન તીર્થ—યુજરાતમાં કલોલ પાસેનું ॥ ૬ । ૨ । ૭૭ ॥

શર્કરાયા ઇકળ્-ઈય-અળ્ ચ ॥ ૬ । ૨ । ૭૮ ॥

શર્કરા શબ્દને દેશનું નામ હોય તો ઉપરના ચારે અર્થમાં ઇકળ્, ઈય, અળ્, ઇક, અને કળ્-એમ પાંચ પ્રત્યયો લાગે છે

ઇકળ્-શર્કરાઃ અસ્મિન્ દેશે સન્તિ=શર્કરા+ઇક=શાર્કરિકઃ—દેશનું નામ છે.

ઈય—,, ,, ,, ,, +ઈય=શાર્કરીયઃ—,, ,,

અળ્—,, ,, ,, ,, +અળ્=શાર્કરઃ—,, ,,

ઇક—,, ,, ,, ,, +ઇક=શાર્કરિકઃ—,, ,,

કળ્—,, ,, ,, ,, +કળ્=શાર્કરકઃ—,, ,,

શાર્કરિક-ભાવનગર પાસેના સણોસરામાં સાકરિયો નામે કુલો છે. ॥ ૬ । ૨ । ૭૮ ॥

રઃ અશ્માદેઃ ॥ ૬ । ૨ । ૭૯ ॥

અશ્મ આદિ શબ્દોને જો દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થમાં ર પ્રત્યય થાય છે.

ર—

અશ્માનઃ સન્તિ યત્ર ઇતિ=અશ્મ+ર=અશ્મરઃ—દેશનું નામ છે.

યૂષાઃ સન્તિ યત્ર ઇતિ=યૂષ+ર=યૂષરઃ—,, ,, જૂસર-દેશનું કે ગામનું નામ ॥ ૬ । ૨ । ૭૯ ॥

પ્રેક્ષાદેઃ ઇન્ ॥ ૬ । ૨ । ૮૦ ॥

પ્રેક્ષા આદિ શબ્દોને દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇન્—

પ્રેક્ષા અત્ર અસ્તિ ઇતિ=પ્રેક્ષા+ઇન્=પ્રેક્ષી-દેશનું નામ.

ફલકા અત્ર અસ્તિ ઇતિ ફલકા+ઇન્ ફલકી—,, ,, ॥ ૬ । ૨ । ૮૦ ॥

તૃણાદેઃ સલ્ ॥ ૬ । ૨ । ૮૧ ॥

તૃણ આદિ નામોને જો દેશનું નામ હોય-તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થમાં સ (સલ) પ્રત્યય થાય છે.

સલ્—

તૃણાનિ યત્ર સન્તિ=તૃણ+સલ્-તૃણસા દેશનું નામ છે. ભાવનગર પાસે વર્તમાનમાં તણસા ગામ છે.

નદાઃ યત્ર સન્તિ=નદ+સલ્-નદસા—,, ,, ॥ ૬ । ૨ । ૮૧ ।

કાશાદેઃ ઇલઃ ॥ ૬ । ૨ । ૮૨ ॥

કાશ આદિ નામોને જો દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થમાં ઇલ પ્રત્યય લાગે.

ઇલ—

કાશાઃ સન્તિ યત્ર=કાશ+ઇલ-કાશિલમ્-દેશનું નામ છે.

વાશાઃ સન્તિ યત્ર=વાશ+ઇલ-વાશિલમ્—,, ॥ ૬ । ૨ । ૮૨ ॥

અરીહણાદેઃ અકળ્ ॥ ૬ । ૨ । ૮૩ ॥

અરીહણ આદિ નામોને જો દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થમાં અક-અકળ્ લાગે છે.

અકળ્—

અરીહણાનામ્ અદૂરભવઃ=અરીહણ—અક—આરીહણકમ્—દેશનું નામ છે.

સ્વપ્નનામ્ અદૂરભવઃ=સ્વપ્નહુ+અક—સ્વાપ્નહવકમ્ ,, ,, —ખંડવા

નામનો પ્રદેશ

॥ ૬૧ ૨ ૮૩ ॥

સુપન્થિ-આદેઃ ડ્યઃ ॥ ૬૧ ૨ ૮૪ ॥

સુપન્થિન્ વગેરે નામોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થોમાં ય (ડ્ય) પ્રત્યય લાગે.

ડ્ય—

સુપથઃ અદૂરભવઃ=સુપન્થિન્+ડ્ય=સૌપન્થ્યમ્—દેશનું નામ છે.

સુવથઃ અદૂરભવઃ=સુવન્થિન્+ડ્ય=સૌવન્થ્યમ્—,, ,, ॥ ૬૧ ૨ ૮૪ ॥

સુતક્ષ્માદેઃ ઇન્ ॥ ૬૧ ૨ ૮૫ ॥

સુતક્ષ્મ વગેરે નામોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થોમાં ઇ (ઇન્) પ્રત્યય થાય છે.

ઇન્—

સુતક્ષ્મેઃ નિર્વૃત્તા=સુતક્ષ્મ+ઇન્=સૌતક્ષ્મિઃ—નગરીનું નામ છે.

મુનિવિત્તેન નિર્વૃત્તા=મુનિવિત્ત+ઇન્=સૌનિવિત્તિઃ—,, ,, ॥ ૬૧ ૨ ૮૫ ॥

બલાદેઃ યઃ ॥ ૬૧ ૨ ૮૬ ॥

બલ આદિ નામોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપરના ચારે અર્થમાં ય થાય છે.

ય—

બલેન નિર્વૃત્તમ્—બલ+ય=બલ્યમ્—દેશનું નામ છે. ઉત્તરપ્રદેશનો બલિયા

પ્રાંત

પુલેન નિર્વૃત્તમ્—પુલ+ય=પુલ્યમ્—,, ,, ॥ ૬૧ ૨ ૮૬ ॥

અહરાદિભ્યઃ અન્ ॥ ૬૧ ૨ ૮૭ ॥

અહન્ વગેરે શબ્દોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપરના ચારે અર્થોમાં અ (અન્) પ્રત્યય લાગે છે.

અન્—

અહ્ના નિર્વૃત્તમ્=અહન્+અન્=આહ્નમ્—દેશનું નામ છે.

લોમ્ના નિર્વૃત્તમ્=લોમન્+અન્=લૌમમ્—,, ,, ॥ ૬૧ ૨ ૮૭ ॥

સઘ્યાદેઃ ઇયન્ ॥ ૬૧ ૨ ૮૮ ॥

સઘ્ઘિ આદિ નામોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપરના ચારે અર્થોમાં ઇયન્ પ્રત્યય થાય છે.

અયણ-

સહ્યા નિર્વૃત્તિઃ=સહિ+અય=સાહેયઃ-દેશનું નામ છે.

સહિદત્તેન નિર્વૃત્તિઃ=સહિદત્ત+અય=સાહિદત્તેયઃ ,, ॥૬।૨।૮૮॥

પન્થિ-આદેઃ આયનળ ॥ ૬ । ૨ । ૮૯ ॥

પન્થિન્ આદિ નામેને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થોમાં આયન-આયનળ-પ્રત્યય થાય છે.

આયનળ—

પથા નિર્વૃત્તિઃ=પન્થિન્+આયન=પાન્થાયનઃ-દેશનું નામ છે.

પક્ષેળ નિર્વૃત્તિઃ=પક્ષ+આયન=પાક્ષાયનઃ-,, ,, ॥ ૬ । ૨ । ૮૯ ॥

કર્ણાદેઃ આયનિઝ્ ॥ ૬ । ૨ । ૯૦ ॥

કર્ણ આદિ નામેને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થોમાં આયનિ-આયનિઝ-પ્રત્યય થાય છે.

આયનિઝ—

કર્ણેન નિર્વૃત્તિઃ=કર્ણ+આયનિઝ્=કર્ણાયનિઃ-દેશનું નામ છે.

વશિષ્ઠેન નિર્વૃત્તિઃ=વશિષ્ઠ+આયનિઝ્=વાશિષ્ઠાયનિઃ-,, ॥ ૬ । ૨ । ૯૦ ॥

ઉત્કરાદેઃ ઈયઃ ॥ ૬ । ૨ । ૯૧ ॥

ઉત્કર આદિ નામેને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થોમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે.

ઈય-

ઉત્કરાણામ્ અદૂરભવઃ=ઉત્કર+ઈય=ઉત્કરીયઃ-દેશનું નામ છે.

સહ્કરાણામ્ અદૂરભવઃ સહ્કર+ઈય=સહ્કરીયઃ-,, ॥ ૬ । ૨ । ૯૧ ॥

નડાદેઃ કીયઃ ॥ ૬ । ૨ । ૯૨ ॥

નડ આદિ નામેને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપરના ચારે અર્થોમાં કીય પ્રત્યય થાય છે.

કીય-

નડાનામ્ અદૂરભવઃ=નડ+કીય=નડકીયઃ-દેશનું નામ છે.

પ્લક્ષકાણામ્ અદૂરભવઃ=પ્લક્ષ+કીય=પ્લક્ષકીયઃ-,, ॥ ૬ । ૨ । ૯૨ ॥

કૃશાશ્વાદેઃ ઈયળ ॥ ૬ । ૨ । ૯૩ ॥

કૃશાદવ વગેરે શબ્દોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થોમાં
ઈયળ પ્રત્યય થાય છે.

ઈયળ—

કૃશાદવેન નિર્વૃત્તઃ—કૃશાદવ+ઈયળ—કાર્શ્વીયઃ—દેશનું નામ છે

અરિષ્ટેન નિર્વૃત્તઃ—અરિષ્ટ+ઈય—આરિષ્ટીયઃ—,, ॥ ૬૧૨૧૬૩ ॥

ઋશ્યાદેઃ કઃ ॥ ૬૧૨૧૪ ॥

ઋશ્ય વગેરે શબ્દોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થોમાં
ક પ્રત્યય છે.

ક—

ઋશ્યેન નિર્વૃત્તઃ ઋશ્ય+ક=ઋશ્યકઃ—દેશનું નામ છે.

ન્યપ્રોધેન નિર્વૃત્તઃ—ન્યપ્રોધ+ક—ન્યપ્રોધઃ—,, ॥ ૬૧૨૧૬૪ ॥

વરાહાદેઃ કળ ॥ ૬૧૨૧૫ ॥

વરાહ વગેરે નામોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થોમાં
ક—કળ—પ્રત્યય થાય છે.

કળ—

વરાહાઃ સન્તિ યત્ર—વરાહ+ક—વારાહકમ્—દેશનું નામ છે.

પલાશાઃ સન્તિ યત્ર—પલાશ+ક—પાલાશકમ્—,, ॥ ૬૧૨૧૬૫ ॥

કુમુદાદેઃ ઇકઃ ॥ ૬૧૨૧૬ ॥

કુમુદ વગેરે નામોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે અર્થોમાં
ઇક પ્રત્યય થાય છે.

ઇક—

કુમુદાઃ સન્તિ યત્ર—કુમુદ+ઇક—કુમુદિકમ્—દેશનું નામ છે.

ઇવકટાઃ સન્તિ યત્ર—ઇવકટ+ઇક—ઇવકટિકમ્—,, ॥ ૬૧૨૧૬૬ ॥

અશ્વત્થાદેઃ ઇકળ ॥ ૬૧૨૧૭ ॥

અશ્વત્થ આદિ નામોને જે દેશનું નામ હોય તો ઉપર જણાવેલા ચારે
અર્થોમાં ઇક—ઇકળ—પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ—

અશ્વત્થાનામ્ અદૂરભવઃ—અશ્વત્થ+ઇકળ—આશ્વત્થિકમ્—દેશનું નામ છે.

કુમુદાનામ્ અદૂરભવઃ—કુમુદ+ઇકળ—કૌમુદિકમ્—,, ॥ ૬૧૨૧૬૭ ॥

પૌર્ણમાસી સૂચક પ્રત્યય--

સા અસ્ય પૌર્ણમાસી ॥ ૬ । ૨ । ૧૮ ॥

પૌર્ણમાસી સૂચક પ્રથમાંત નામથી 'તે એની' એવા અર્થમાં જો વિશેષ નામ હોય તો યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

અળ-પૌષી પૌર્ણમાસી યસ્ય इति પૌષઃ માસઃ અર્ધમાસઃ વા-એ મહિનાની પૂનમ પૌષી હોય તે પોષ મહિનો અથવા અર્ધો પોષ મહિનો. ॥ ૬ । ૨ । ૧૮ ॥

આગ્રહાયણી-અશ્વત્થાદ્ ઇક્ષ્ણુ ॥ ૬ । ૨ । ૧૯ ॥

પૌર્ણમાસીસૂચક આગ્રહાયણી અને અશ્વત્થા નામોથી 'તે એની' એવા અર્થમાં વિશેષ નામ હોય તો ઇક્ષ્ણુ-ઇક્ષ્ણુ- પ્રત્યય થાય છે.

ઇક્ષ્ણુ

આગ્રહાયણી પૌર્ણમાસી અસ્ય इति આગ્રહાયણી+ઇક્ષ્ણુ-આગ્રહાયણિકઃ માસઃ અર્ધમાસઃ વા-માગશર મહિનો, અથવા અર્ધો માગશર મહિનો.

અશ્વત્થા પૌર્ણમાસી અસ્ય इति અશ્વત્થા+ઇક્ષ્ણુ-આશ્વત્થિકઃ માસઃ અર્ધમાસઃ વા-આશ્વત્થિક-આસો મહિનો અથવા અડધો આસો મહિનો.

॥ ૬ । ૨ । ૧૯ ॥

ચૈત્રી-કાર્તિકી-ફાલ્ગુની-શ્રવણાદ્ વા ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૦ ॥

પૌર્ણમાસીસૂચક ચૈત્રી કાર્તિકી ફાલ્ગુની અને શ્રવણા નામોથી 'તે એની' એવા અર્થમાં વિશેષ નામ હોય તો ઇક્ષ્ણુ વિકલ્પે લાગે છે.

ઇક્ષ્ણુ-

ચૈત્રી પૌર્ણમાસી અસ્ય ચૈત્રી+ઇક્ષ્ણુ-ચૈત્રિકઃ, ચૈત્રઃ-ચૈત્રમાસઃ અર્ધમાસઃ વા-ચૈત્ર મહિનો અથવા અર્ધો ચૈત્ર મહિનો.

કાર્તિકી પૌર્ણમાસી અસ્ય કાર્તિકી+ઇક્ષ્ણુ-કાર્તિકિકઃ, કાર્તિકઃ-કાર્તિક મહિનો અથવા અર્ધો કાર્તિક મહિનો.

ફાલ્ગુની પૌર્ણમાસી અસ્ય ફાલ્ગુની+ઇક્ષ્ણુ-ફાલ્ગુનિકઃ, ફાલ્ગુનઃ-ફાલ્ગુ મહિનો અથવા અર્ધો ફાલ્ગુ મહિનો.

શ્રવણા પૌર્ણમાસી અસ્ય શ્રવણા+ઇક્ષ્ણુ-શ્રાવણિકાઃ શ્રાવણઃ-શ્રાવણ આખો મહિનો અથવા અર્ધો મહિનો.

દેવતા અર્થક પ્રત્યય--

॥ ૬ । ૨ । ૧૦૦ ॥

દેવતા ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૧ ॥

દેવ-દેવતા-સૂચક પ્રથમાંત નામને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો લાગે છે.

અણ્-જિનઃ દેવતા અસ્ય इति=જૈનઃ—જૈન-જિન જેનો દેવ છે.

एयण्-अग्निः દેવતા અસ્ય इति=આગ્નેયઃ—આગ્નેય-અગ્નિ જેનો દેવ છે.

यस्-आदित्यः દેવતા અસ્ય इति=આદિત્યઃ—આદિત્ય જેનો દેવ છે.

॥ ૬૧૨ ॥ ૧૦૧ ॥

पैङ्गाक्षीपुत्रादेः इयः ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૨ ।

પૈંગાક્ષીપુત્ર આદિ શબ્દોને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં ઈય પ્રત્યય લાગે છે.

ઈય—

પૈંગાક્ષીપુત્રો દેવતા અસ્ય=પૈંગાક્ષીપુત્ર+ઈય=પૈંગાક્ષીપુત્રીયમ્—જેનો દેવતા પૈંગાક્ષીપુત્ર છે એવું હવિ.

तार्णबिन्दवो દેવતા અસ્ય=તાર્ણબિન્દવ+ઈય=તાર્ણબિન્દવીયમ્ હવિઃ—જેનો દેવતા તાર્ણબિન્દવ છે એવું હવિ

॥ ૬૧૨ ॥ ૧૦૨ ॥

शुक्राद् इयः ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૩ ॥

શુક્ર નામને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં ઈય પ્રત્યય લાગે છે.

इय-शुक्रः દેવતા અસ્ય=શુક્ર+ઈય=શુક્રિયમ્ હવિઃ—જેનો દેવતા શુક્ર છે એવું હવિ

॥ ૬૧૨ ॥ ૧૦૩ ॥

शतरुद्रात् तौ ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૪ ॥

શતરુદ્ર નામને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં ઈય અને ઈય એ એ પ્રત્યયો લાગે છે.

ईय, इय-शतरुद्रः દેવતા અસ્ય=શતરુદ્ર+ઈય=શતરુદ્રીયમ્, શતરુદ્ર+ઈય=શતરુદ્રિયમ્ જેનો દેવતા શતરુદ્ર છે તે

॥ ૬૧૨ ॥ ૧૦૪ ॥

अपोनपात्-अपान्नपातः तृ च आतः ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૫ ॥

અપોનપાત્ અને અપાન્નપાત્ નામોને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં ઈય અને ઈય પ્રત્યયો લાગે છે અને જ્યારે આ બન્ને પ્રત્યયો લાગે ત્યારે આ બન્ને શબ્દોના છેડાના આત્ અંશનો તૃ બોધાય છે.

ઈય, ઈય—

અપોનપાત્ દેવતા અસ્ય=અપોનપાત્+ઈય=આતનો તૃ-અપોનપૃ+ઈય=અપોનપૃત્રીયમ્—

અપોનપાત્ દેવતા અસ્ય=અપોનપાત્+ઈય=આત નો તૃ-અપોનપૃ+ઈય=અપો-નપૃત્રીયમ્—જેનો દેવતા અપોનપાત છે તે

અપાન્નપાત્ર દેવતા અસ્ય=અપાન્નપાત્ર+ઈય=આત્ર નો તૃ-અપાન્નપત્ર+ઈય=અપાન્નપ્રીયમ્--

” ” ” અપાન્નપાત્ર+ઈય=આત્ર નો તૃ-અપાન્નપત્ર+ઈય=અપાન્નપ્રીયમ્--જેનો દેવતા અપાન્નપાત્ર છે તે ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૫ ॥

મહેન્દ્રાદ્ વા ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૬ ॥

મહેન્દ્ર નામધી 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં 'ઈય' અને 'ઈય' પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે.

ઈય, ઈય-મહેન્દ્ર: દેવતા અસ્ય=મહેન્દ્રીયમ્, મહેન્દ્ર+ઈય=મહેન્દ્રીયમ્, મહેન્દ્ર+અણ=મહેન્દ્રં હવિ:-જેનો દેવતા મહેન્દ્ર છે તે હવિ. ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૬ ॥

ક-સોમાત્ ટ્વણ ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૭ ॥

ક નામને અને સોમ નામને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં ય-ઠ્ઠણ-પ્રત્યય લાગે છે.

ઠ્ઠણ--

ક: (ક: પ્રનાપતિ:) દેવતા અસ્ય=ક+ઠ્ઠણ=કાયમ્-જેનો દેવ ક-પ્રનાપતિ-છે તે હવિ

સોમ: દેવતા અસ્ય=સોમ+ઠ્ઠણ=સૌમ્યં હવિ:-સૌમ્ય-જેનો દેવ સોમ છે તે હવિ ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૭ ॥

દાવાપૃથિવી-શુનાસીર-અગ્નીષોમ-મરુસ્વત્-વાસ્તોષ્પતિ-

ગૃહમેધાદ્ ઈય-યૌ ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૮ ॥

દાવાપૃથિવી, શુનાસીર, અગ્નીષોમ, મરુસ્વત્, વાસ્તોષ્પતિ અને ગૃહમેધ નામોને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં 'ઈય' અને 'ય' પ્રત્યયો લાગે છે.

ઈય, ય--

દૌશ્વ પૃથિવી ચ=દાવા-પૃથિવ્યૌ દેવતે અસ્ય ઇતિ=દાવા-પૃથિવી+ઈય=દાવાપૃથિવીયમ્; દાવાપૃથિવી+ય=દાવાપૃથિવ્યમ્--જેના દેવ દાવાપૃથ્વી છે.

શુનશ્વ સીરન્વ=શુનાસીરૌ દેવતે અસ્ય ઇતિ=શુના-સીર+ઈય=શુનાસીરીયમ્, શુના-સીર+ય=શુનાસીર્યમ્-(શુન-વાયુ અને સીર-સૂર્ય)-વાયુ અને સૂર્ય જેના દેવો છે.

અગ્નિન્વ સોમન્વ=અગ્નીષોમૌ દેવતે અસ્ય ઇતિ=અગ્નીષોમ+ઈય=અગ્નીષોમીયમ્ અગ્નીષોમ+ય=અગ્નીષોમ્યમ્-અગ્નિ અને સોમ જેના દેવો છે.

વાસ્તોષ્પતિદેવતા અસ્ય इति=વાસ્તોષ્પતિ+ईय=વાસ્તોષ્પતીયમ્, વાસ્તોષ્પતિ+ય=વાસ્તોષ્પત્યમ્=બૃહસ્પતિ જેનો દેવ છે.

ગૃહમેધઃ દેવતા અસ્ય इति=ગૃહમેધ+ईय=ગૃહમેધીયમ્, ગૃહમેધ+ય=ગૃહમેધ્યમ્-ગૃહમેધ જેનો દેવ છે.

॥ ૬ । ૨ । ૧૦૮ ॥

વાયુ-ઋતુ-પિતૃ-ઉષસઃ યઃ ॥ ૬ । ૨ । ૧૦૯ ॥

વાયુ, ઋતુ, પિતૃ અને ઉષસ્ શબ્દોને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં ય લાગે છે.

ય-

વાયુઃ દેવતા અસ્યેતિ-વાયુ+ય-વાયવ્યમ્-વાયુ જેનો દેવ છે.

ઋતુઃ દેવતા અસ્યેતિ-ઋતુ+ય-ઋતવ્યમ્-ઋતુ જેનો દેવ છે.

પિતા દેવતા અસ્યેતિ-પિતૃ+ય-પિતૃવ્યમ્-પિતા જેનો દેવ છે.

ઉષા દેવતા અસ્યેતિ-ઉષસ્+ય-ઉષસ્યમ્-પ્રભાત જેનો દેવ છે.

॥ ૬ । ૨ । ૧૦૯ ॥

મહારાજ-પ્રોષ્ઠપદાદ્ ઇકળ્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૧૦ ॥

મહારાજ અને પ્રોષ્ઠપદા નામોને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં ઇકળ્ લાગે છે.

ઇકળ્-

મહારાજઃ દેવતા અસ્ય મહારાજ+ઇકળ્-માહારાજિકમ્-મહારાજ જેનો દેવ છે.

પ્રોષ્ઠપદા દેવતા અસ્ય પ્રોષ્ઠપદા+ઇકળ્-પ્રોષ્ઠપદિકમ્-પ્રોષ્ઠપદા જેનો દેવ છે.

॥ ૬ । ૨ । ૧૧૦ ॥

કાલાત્ ભવવત્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૧૧ ॥

જે રીતે ભવ અર્થમાં જે પ્રત્યયો કહેવાના છે તે પ્રત્યયો તે જ રીતે વિશેષ કાલવાચક શબ્દોને 'તે એનો દેવતા' એવા અર્થમાં પણ લાગી જાય છે.

ઇકળ્-યથા-માસે ભવમ્ માસ+ઇકળ્-માસિકમ્-એકમાસમાં થયેલું તથા-માસઃ દેવતા અસ્ય इति માસિકમ્-જેનો માસ દેવ છે

एण्य-પ્રાવૃદ્ દેવતા અસ્ય इति પ્રાવૃષ્+एण्य-પ્રાવૃષેણ્યમ્-વર્ષા ઋતુ જેનો દેવ છે.

॥ ૬ । ૨ । ૧૧૧ ॥

छन्दस अर्थक-

आदेः छन्दसः प्रगाथे ॥ ६ । २ । ११२ ॥

પ્રગાથ અર્થ જણાવતો હોય તો છંદવાચક પ્રથમાંત નામને 'એનો આદિ છંદ' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રગાથ-વેદગાનમાં મંત્રની જે બે ઋચાઓ હોય છે તે ઋચાઓને પ્રકર્ષપૂર્વક આવાથી તથા ઋચાઓ કરવામાં આવે એવા મંત્રવિશેષને પ્રગાથ કહે છે.

અર્ણ-

પદ્ધિ: આદિ: यस्य પ્રગાથસ્ય સ:- પદ્ધિ+અર્ણ-પાદ્ધિ: પ્રગાથ:-પંક્તિ નામનો આદિભૂત છંદ જે પ્રગાથનો છે તે પાદ્ધત.

અનુદુર્લભ મધ્યમ્ यस્ય પ્રગાથસ્ય-અનુદુર્લભ જે પ્રગાથના મધ્યરૂપ છે. અહીં આદિભૂત છંદ અર્થ નથી પણ મધ્યરૂપ છંદ અર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે

યુદ્ધાર્થક પ્રત્યય

॥ ૬૧૨ ॥ ૧૧૨ ॥

યોદ્ધ-પ્રયોજનાદ યુદ્ધ ॥ ૬૧૨ ॥ ૧૧૩ ॥

‘યોદ્ધા-લડનાર’-અર્થવાળા પ્રથમાંત નામને અને ‘લડાઈનું પ્રયોજન’ સૂચવનારા પ્રથમાંત નામને ‘તેનું યુદ્ધ’ એવો અર્થ જણાતો હોય તો મથાવિહિત પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રવૃત્તિ વડે મેળવવાના ફળનું નામ પ્રયોજન.

અર્ણ-વિદ્યાધરા: યોદ્ધાર: અસ્ય યુદ્ધસ્ય इति વિદ્યાધર+અર્ણ-વૈદ્યાધર યુદ્ધમ્-જે લડાઈના યોદ્ધાઓ વિદ્યાધરો છે.

અર્ણ-સુભદ્રા પ્રયોજનમ્ અસ્ય યુદ્ધસ્ય इति સુભદ્રા+અર્ણ-સૌભદ્ર યુદ્ધમ્-જે યુદ્ધનું પ્રયોજન સુભદ્રા છે તે સૌભદ્ર યુદ્ધ-સુભદ્રાને મેળવવા સારુ થયેલું યુદ્ધ.

॥ ૬૧૨ ॥ ૧૧૩ ॥

માવઘજ: અસ્યાં જ: ॥ ૬૧૨ ॥ ૧૧૪ ॥

જે નામને ‘ભાવ’અર્થમાં ઘજ્ પ્રત્યય લાગેલો છે એવા પ્રથમાંત નામને ‘સ્ત્રીલિંગી એમાં’ એવા અર્થમાં જ-જ-પ્રત્યય લાગે છે.

જ-પ્રપાત: અસ્યામ્ તિથૌ વર્તેતે પ્રાપાતા તિથિ:-પ્રાપાના તિથિ-જે તિથિમાં પ્રપાત છે. આ પ્રપાત શબ્દ જ્યોતિષનો છે.

પ્રાકાર: વર્તેતે અસ્યામ્ એવા અર્થમાં ‘પ્રાકાર’ શબ્દને જ પ્રત્યય ન થાય. કેમકે યં કુર્વન્તિ સ પ્રાકાર: એવી વ્યુપત્તિ કરેલ છે તેથી ‘પ્રાકાર’ શબ્દને કર્મ અર્થમાં ઘજ્ થયેલ છે ભાવ અર્થમાં ઘજ્ થયેલ નથી ॥ ૬૧૨ ॥ ૧૧૪ ॥

જ્યૈનમ્પાતા-તૈલમ્પાતા ॥ ૬૧૨ ॥ ૧૧૫ ॥

જ્યૈન શબ્દ પછી અને તિલ શબ્દ પછી ઘજ્ પ્રત્યયવાળો પાત શબ્દ આવેલો હોય તો જ પ્રત્યય લાગે છે અને જ્યૈન તથા તિલ શબ્દને છેડે મ્ નો આગમ ઉમેરાય છે.

જન્—

શ્યેનપાતઃ અસ્યામ્ इति श्येन+म्+पात+ण-श्यैनम्पाता-तिथि, ક્રીડા, અથવા ક્રિયાભૂમિ.

તિલપાતઃ અસ્યામ્ इति तिल+म्+पात+ण-तैलम्पाता-तिथि. ક્રીડા અથવા ક્રિયાભૂમિ. ॥ ૬ । ૨ । ૧૧૫ ॥

ક્રીડા અર્થક પ્રત્યય

प्रहरणात् क्रीडायाम् णः ॥ ६ । २ । ११६ ॥

પ્રહરણવાચી પ્રયમાંત નામ પછી 'ક્રીડા' અર્થમાં ણ લાગે છે.

ण—

दण्डः प्रहरणम् अस्यां क्रीडायाम् इति दण्ड+ण-दाण्डा क्रीडा-न्ते क्रीडाभां इति प्रहरण-दधीयान्-छे.

खड्गः प्रहरणम् अस्यां सेनायाम्-न्ते सेनाभां तत्पार प्रहरण छे.-अधी' क्रीडा अર્થ નથી, સેના અર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૬ । ૨ । ૧૧૬ ॥

वेत्ति अधीते अर्थक प्रत्यय

तद् वेत्ति अधीते ॥ ६ । ૨ । ૧૧૭ ॥

દ્વિતીયાંત નામને 'વેત્તિ-બાણે છે' અથવા 'અધીતે-બાણે છે' અર્થમાં યથા-વિહિત પ્રત્યય લાગે છે.

अण्—

मुहूर्त वेत्ति अधीते वा मुहूर्त+अण्-मौहूर्तः मुहूर्त नामना ग्रंथ ने बाणुनारे अथवा बाणुनारे-न्योतिष शास्त्रेण पंडित के विद्यार्थी.

छन्दः वेत्ति अधीते वा छन्दस+अण्-छान्दसः-छंदने बाणुनारे अथवा बाणુનારે. ॥ ૬ । ૨ । ૧૧૭ ॥

न्यायादेः इकण् ॥ ६ । ૨ । ૧૧૮ ॥

દ્વિતીયાંત ન્યાય વગેરે શબ્દોને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકણ લાગે છે.

इकण्—

न्यायं वेत्ति अधीते वा न्याय+इकण्-नैयायिकः-न्याय शास्त्रेण बाणुनारे अथवा बाणુનારે.

न्यासं वेत्ति अधीते वा न्यास+इकण्-नैयासिकः-न्यासने बाणुनारे अथवा बाणુનારે. ॥ ૬ । ૨ । ૧૧૮ ॥

પદ--કલ્પ-લક્ષણાન્ત--કતુ--આખ્યાન--

આખ્યાયિકાત્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૧૯ ॥

જે નામને છેડે પદ, કલ્પ, અને લક્ષણ શબ્દો છે એવા દ્વિતીયાંત નામને વેત્તિ કે અધીતે અર્થમાં ફક્ત થાય છે. તથા કતુ, આખ્યાન, આખ્યાયિકા એવા અર્થ-વાળા દ્વિતીયાંત નામને વેત્તિ અથવા અધીતે અર્થમાં ફક્ત લાગે છે.

ફક્ત—

અંતે પદ-પૂર્વપદં વેત્તિ અધીતે વા પૂર્વપદ+ફક્ત-પૌર્વપદિકઃ-પૂર્વના પદને જાણનારો અથવા જાણનારો. પૂર્વ નામનું એક પ્રાચીન જૈન શાસ્ત્ર છે.

અંતે કલ્પ-માતૃકલ્પ વેત્તિ અધીતે વા માતૃકલ્પ+ફક્ત-માતૃકલ્પિકઃ-માતૃકલ્પ નામના ગ્રંથને જાણનારો અથવા જાણનારો.

અંતે લક્ષણ-ગોલક્ષણ વેત્તિ અધીતે વા ગોલક્ષણ+ફક્ત-ગૌલક્ષણિકઃ જેમાં ગાયોનાં લક્ષણ બતાવેલાં છે એવા ગોલક્ષણ નામના ગ્રંથને જાણનારો અથવા જાણનારો.

કતુ—

યજ્ઞવાચક-અગ્નિષ્ઠોમં વેત્તિ અધીતે વા અગ્નિષ્ઠોમ+ફક્ત-અગ્નિષ્ઠોમિકઃ-અગ્નિષ્ઠોમ નામના યજ્ઞને જાણનારો અથવા તે સંબંધી ગ્રંથને જાણનારો. આખ્યાન-યજ્ઞકીર્તિ આખ્યાનં વેત્તિ અધીતે વા યજ્ઞકીર્તિ+ફક્ત-યાજ્ઞકીર્તિકઃ-યજ્ઞકીર્તિ નામના આખ્યાનને જાણનારો અથવા જાણનારો.

આખ્યાયિકા-વાસવદત્તામ્ આખ્યાયિકાં વેત્તિ અધીતે વા વાસવદત્તા+ફક્ત-વાસવ-દત્તિકઃ-વાસવદત્તા નામની આખ્યાયિકાને જાણનારો અથવા જાણનારો.

॥ ૬ । ૨ । ૧૧૯ ॥

અકલ્પાત્ સૂત્રાત્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૦ ॥

કલ્પ નામ સિવાય જે નામને છેડે સૂત્ર શબ્દ આવેલો હોય એવા દ્વિતીયાંત નામને વેત્તિ અથવા અધીતે, અર્થમાં ફક્ત લાગે છે.

ફક્ત—વૃત્તિસૂત્ર વેત્તિ અધીતે વા વૃત્તિસૂત્ર+ફક્ત-વૃત્તિસૂત્રિકઃ વૃત્તિસૂત્ર સૂત્રને જાણનારો અથવા જાણનારો.

આ નિયમમાં 'ઉત્તરપદરૂપ ન હોય એવા કેવળ સૂત્ર શબ્દ લેવાનો નથી' એમ સમજવાનું છે જેથી—

ફક્ત વેત્તિ અધીતે વા સૂત્ર-થાય-અહીં આ નિયમથી ફક્ત ન લાગ્યો.

કલ્પસૂત્ર વેત્તિ અધીતે વા કલ્પસૂત્ર-કલ્પસૂત્રને જાણનારો કે જાણનારો—અહીં

કલ્પ શબ્દ છે તેથી ફક્ત ન લાગ્યો.

॥ ૬ । ૨ । ૧૨૦ ॥

અધર્મ-ક્ષત્ર-ત્રિ-સંસર્ગ-અજ્ઞાદ વિદ્યાયાઃ ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૧ ॥

ધર્મ, ક્ષત્ર, ત્રિ, સંસર્ગ અને અજ્ઞ શબ્દોને છોડીને બીજા નામ પછી આવેલા દ્વિતીયાંત વિદ્યા શબ્દને વેત્તિ કે અધીતે અર્થમાં ફક્ત્ર લાગે છે.

ફક્ત્ર—વાયસવિદ્યાં વેત્તિ અધીતે વા વાયસવિદ્યા+ફક્ત્ર-વાયસવિદ્યિકઃ—કામડાની વિદ્યા બળ્યુનારો અથવા બાલ્યુનારો.

આ સૂત્રમાં પણ ઉત્તરપદરૂપ ન હોય એવો એકલો વિદ્યા શબ્દ લેવાનો છે. તેથી એકલા વિદ્યા શબ્દનું ૨૫ આ પ્રમાણે થાય—

વિદ્યાં વેત્તિ અધીતે વા વૈદ્યઃ—ફક્ત્ર ન લાગે.

ધર્મવિદ્યાં વેત્તિ અધીતે વા ધર્મવિદ્યે—ધર્મવિદ્યાને બળ્યુનારો કે બળ્યુનારો.

ક્ષત્રવિદ્યાં વેત્તિ અધીતે વા ક્ષાત્રવિદ્યઃ—ક્ષત્રવિદ્યાને બળ્યુનારો કે બળ્યુનારો.

ત્રિવિદ્યાં ,, ,, ત્રૈવિદ્યઃ—ત્રેના ત્રણ ભાગ છે એવી ત્રિવિદ્યાને બળ્યુનારો કે બળ્યુનારો.

સંસર્ગવિદ્યાં ,, ,, સાંસર્ગવિદ્યઃ—સંસર્ગવિદ્યાને બળ્યુનારો કે બળ્યુનારો.

અજ્ઞવિદ્યાં ,, ,, અજ્ઞવિદ્યઃ—અજ્ઞવિદ્યાને બળ્યુનારો, કે બળ્યુનારો.

અંગવિદ્યા નામનું પ્રાચીન એક જૈનશાસ્ત્ર અથવા અંગવિદ્યા એટલે સામુદ્રિક શાસ્ત્ર

॥ ૬ । ૨ । ૧૨૧ ॥

યાજ્ઞિક-ઔકૃથિક-લૌકાયતિકમ્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૨ ॥

યજ્ઞ, ઉકથ અને લોકાયત શબ્દોને વેત્તિ અથવા અધીતે અર્થમાં ફક્ત્ર પ્રત્યય લાગે છે. અને લોકાયત શબ્દના ય નો યિ બોલાય છે

ફક્ત્ર—

યજ્ઞં વેત્તિ અધીતે વા યજ્ઞ+ફક્ત્ર-યાજ્ઞિકઃ યજ્ઞને બળ્યુનારો, કે બળ્યુનારો.

ઉકથં વેત્તિ અધીતે વા=ઉકથ+ફક્ત્ર=ઔકૃથિકઃ—સામવેદનાં કેટલાંક સૂક્તો માટે આ ઉકથ શબ્દ રૂઢ છે.

ફક્ત્ર-લોકાયતં વેત્તિ અધીતે વા લોકાયત+ફક્ત્ર=લૌકાયતિકમ્-લોકાયત શાસ્ત્રને બળ્યુનારો અથવા બળ્યુનારો.

॥ ૬ । ૨ । ૧૨૨ ॥

અનુબ્રાહ્મણાદ્ ઇન્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૩ ॥

અનુબ્રાહ્મણ શબ્દથી વેત્તિ કે અધીતે અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય લાગે છે.

ઇન્—બ્રહ્મણ પ્રોક્તો પ્રત્યઃ બ્રાહ્મણઃ બ્રાહ્મણસદ્દશઃ અનુબ્રાહ્મણમ્—અનુબ્રાહ્મણં વેત્તિ અધીતે વા અનુબ્રાહ્મણ+ઇન્=અનુબ્રાહ્મણો—અનુબ્રાહ્મણને બળ્યુનારો અથવા બળ્યુનારો.

॥ ૬ । ૨ । ૧૨૩ ॥

શત-ષષ્ટે: પથ: ઇકદ્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૪ ॥

શતપથિન્ અને ષષ્ટિપથિન્ શબ્દોને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇકદ્ પ્રત્યય લાગે.

ઇકદ્—શતપથં વેત્તિ અધીતે વા—શતપથ+ઇકદ્=શતપથિકી—શતપથને જાણનારી અથવા જાણનારી. શતપથિક: પ્રયોગ પશુ થાય છે.

ઇકદ્—ષષ્ટિપથં વેત્તિ અધીતે વા—ષષ્ટિપથ+ઇકદ્=ષષ્ટિપથિક:—ષષ્ટિપથને જાણનારી. અથવા જાણનારી. નારીજનિમાં ષષ્ટિપથિકી પશુ પ્રયોગ થાય છે.

સાંખ્યોનાં તંત્રોમાટે ષષ્ટિતંત્ર શબ્દ વપરાય છે એટલે આ ષષ્ટિપથ શબ્દ ષષ્ટિતંત્રનો સૂચક હોઈ શકે. ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૪ ॥

પદોત્તરપદેભ્ય: ઇક: ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૫ ॥

જે શબ્દ પછી પદ શબ્દ ઉત્તરપદ રૂપે હોય તેને તથા પદ શબ્દને અને પદોત્તર શબ્દ પછી આવેલા પદ શબ્દને વેત્તિ અને અધીતે અર્થમાં ઇક પ્રત્યય લાગે છે.

ઇક—પૂર્વપદં વેત્તિ અધીતે વા—પૂર્વપદ+ઇક=પૂર્વપદિક:—પૂર્વપદને જાણનારી અથવા જાણનારી.

ઇક—દં વેત્તિ અધીતે વા—પદ+ઇક=પદિક:—પદને જાણનારી, જાણનારી.

ઇક—પદોત્તરપદં વેત્તિ અધીતે વા—પદોત્તરપદ+ઇક=પદોત્તરપદિક:—પદોત્તરપદને જાણનારી. અથવા જાણનારી. ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૫ ॥

પદ-ક્રમ-શિક્ષા-મીમાંસા-સામ્ન: અક: ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૬ ॥

પદ, ક્રમ, શિક્ષા, મીમાંસા અને સામન્ શબ્દોને વેત્તિ અથવા અધીતે અર્થમાં અક પ્રત્યય લાગે છે.

અક—

પદં વેત્તિ અધીતે વા—પદ+અક=પદક:—પદને જાણનારી, જાણનારી.

ક્રમં વેત્તિ અધીતે વા—ક્રમ+અક=ક્રમક:—ક્રમને જાણનારી, જાણનારી.

શિક્ષાં વેત્તિ અધીતે વા—શિક્ષા+અક=શિક્ષક:—શિક્ષાને જાણનારી, જાણનારી.

મીમાંસાં વેત્તિ અધીતે વા—મીમાંસા+અક=મીમાંસક:—મીમાંસાનામના શાસ્ત્રને જાણનારી, જાણનારી.

સામ વેત્તિ અધીતે વા—સામન્+અક=સામક:—સામવેદને જાણનારી, જાણનારી.

॥ ૬ । ૨ । ૧૨૬ ॥

સ-સર્વપૂર્વાત્ લુપ્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૭ ॥

જે નામની આદિમાં સ શબ્દ છે તથા જે નામની આદિમાં સર્વ શબ્દ છે તે નામને વેત્તિ કે અધીતે અર્થમાં થયેલા પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

વાર્તિકેન સહ સર્વાતિકમ્-સર્વાતિકં વેત્તિ અધીતે વા સર્વાતિકઃ-વાર્તિક સહિત બળુનારો, બળુનારો.

સર્વવેદાન્ વેત્તિ અધીતે વા-સર્વવેદઃ-સર્વ વેદોને બળુનારો અથવા બળુનારો.

॥ ૬ । ૨ । ૧૨૭ ॥

સહ્યાકાત્ સૂત્રે ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૮ ॥

જે સંખ્યાવાચક નામ પછી ક પ્રત્યય આવેલો હોય તે નામ જે 'સૂત્ર' અર્થને બળુવાતું હોય તે વેત્તિ કે અધીતે અર્થમાં જે પ્રત્યયો આવનાર હોય તેમનો લોપ થઇ જાય છે.

અષ્ટૌ અધ્યાયાઃ પરિમાણં यस્ય ઇતિ અષ્ટકમ્-અષ્ટકમ્ સૂત્રં વિદન્તિ અધીયતે વા અષ્ટકાઃ પાણિનીયાઃ-પાણિનીના આઠ અધ્યાયોને જેઓ બળે, બળે તે.

॥ ૬ । ૨ । ૧૨૮ ॥

પ્રોક્તાત્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૯ ॥

જે નામને પ્રોક્ત અર્થમાં પ્રત્યય લાગેલો હોય તે નામથી વેત્તિ કે અધીતે અર્થમાં જે પ્રત્યયો આવનાર હોય તેમનો લોપ થાય છે.

ગૌતમેન પ્રોક્તમ્ ગૌતમમ્ તદ્ વેત્તિ અધીતે વા ગૌતમઃ-ગૌતમને-ગૌતમે કહેલા શાસ્ત્રને-બળુનારો અથવા બળુનારો. ॥ ૬ । ૨ । ૧૨૯ ॥

વેદ્ર-ઇન્બ્રાહ્મણમ્ અઞ્ચૈવ ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૦ ॥

પ્રોક્ત પ્રત્યયવાળું વેદવાચી નામ, અને ઇન્ પ્રત્યયવાળું બ્રાહ્મણવાચી નામ-આ બન્ને નામો વેત્તિ કે અધીતે અર્થમાં જ વપરાય છે.

કઠેન પ્રોક્તં વેદં વિદન્તિ અધીયતે વા કઠાઃ-કઠે કહેલા વેદને જેઓ બળે કે બળે.

ઇન્-તાણ્દ્રયેન પ્રોક્તં બ્રાહ્મણં વિદન્તિ અધીયતે વા તાણ્દ્રિયઃ-તાંબ્રે કહેલા બ્રાહ્મણને જેઓ બળે કે બળે.

॥ ૬ । ૨ । ૧૩૦ ॥

વેત્તિ અને અધીતે અર્થ સમાપ્ત

છન્ન અર્થ

તેન છન્ને રથે ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૧ ॥

તુલીયાંત નામને 'અધી આજુએ ઢાકેલો રથ' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો લાગે છે.

અળ-વસ્ત્રેણ છન્નો રથઃ=વાસ્ત્રઃ રથઃ-અધી આજુએ કપડાંથી ઢાકાયેલો રથ.

॥ ૬ । ૨ । ૧૩૧ ॥

પાણ્ડુકમ્બલાદ્ ઇન્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૨ ॥

તૃતીયાંત એવા પાણ્ડુકમ્બલ શબ્દને ‘અધી બાબુએ ઢાંકેલો રથ’ એવા અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય લાગે છે.

ઇન્-પાણ્ડુકમ્બલેન છન્નો રથઃ-પાણ્ડુકમ્બલ+ઇન્=પાણ્ડુકમ્બલો રથઃ-પાંડુકંબલ નામના વિશેષ પ્રકારના કંબલવડે અથવા પાંડુ કંબલથી-ધોળા કંબલથી-ઢાંકેલો રથ. ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૨ ॥

૬૪ અર્થ

દૃષ્ટે સામ્નિ નામ્નિ ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૩ ॥

તૃતીયાંત નામને ‘જોયેલું સામ’ એવા અર્થમાં જો કોઈ વિશેષરૂપ નામ જણાતું હોય તો યથાવિધિત પ્રત્યય લાગે છે.

અણ્-કુચ્ચેન દૃષ્ટ સામ કૌશ્ચં સામ-કુચ્ચે જોયેલું સામ.

ણ્ય-કલિના દૃષ્ટ સામ કાલેયં સામ-કલિએ જોયેલું સામ. ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૩ ॥

ગોત્રાદ્ અક્રવત્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૪ ॥

જે પ્રત્યયો ‘તેનો અંક’ અર્થમાં કહેવા છે તેની જેવા પ્રત્યયો ગોત્રવાચી તૃતીયા વિભક્તિવાળા નામને ‘જોયેલું સામ’ એવા અર્થમાં લાગે.

ઔપગવેન દૃષ્ટ સામ ઔપગવકં સામ-ઔપગવે જોયેલું સામ.

સૂત્રમાં ‘અંકવત્’ કહેલ છે પણ તેનો અર્થ ‘તેનો અંક’ એવા ન સમજતાં ‘તેનું આ’ એમ સામાન્યરૂપે અર્થ સમજવાનો છે-એમ બૃહદ્વૃત્તિમાં કહેલ છે.

॥ ૬ । ૨ । ૧૩૪ ॥

વામદેવાદ્ યઃ ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૫ ॥

તૃતીયાંત એવા વામદેવ શબ્દને ‘જોયેલું સામ’ એવા અર્થમાં ય પ્રત્યય લાગે છે.

ય- વામદેવેન દૃષ્ટ સામ-વામદેવ+ય=વામદેવ્યં સામ-વામદેવે જોયેલું સામ.

॥ ૬ । ૨ । ૧૩૫ ॥

હિદ્ વાઽણ્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૬ ॥

‘જોયેલું સામ’ એવા અર્થમાં તૃતીયાંત નામને અ-હણ્-પ્રત્યય વિઠ્ઠપે થાય છે.

હણ્-ઉશનસા દૃષ્ટ સામ=ઉશનસ+હણ્=ઔશનસ ઔશનસમ્-ઉશનસે જોયેલું સામ.

‘સામ’ પદના ત્રણ અર્થો છે-સામવેદ, ‘સામ’ નામની નીતિ અને પ્રિય.

॥ ૬ । ૨ । ૧૩૬ ॥

વા જાતે દ્વિઃ ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૭ ॥

‘જાત’ એવા અર્થમાં જે ઔત્સર્ગિક અણ કહેલો છે તેનો અપવાદ૩૫ પ્રત્યયથી બાધ થનાં પાછું ફરીથી જે અણ તું વિધાન કરેલું છે તે ફરી વિધાન કરેલા અણ ને વિકલ્પે હળુ સમજવો.

હળુ-શતભિષજિ જાતઃ શતભિષજ્+હળુ=શતભિષઃ, જળ-શતભિષજ્+અણ=શતભિષજઃ શતભિષજ નામના નક્ષત્રમાં થયેલો.

હિમવતિ જાતઃ-હૈમવતઃ-હિમવતમાં થયેલો-આ પ્રયોગમાં ડમલ અણ થયો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. ॥૬।૨।૧૩૭॥

ઉદ્ઘટ અર્થ

તત્ર ઉદ્ઘટ પાત્રેભ્યઃ ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૮ ॥

સપ્તમ્યંત નામથી ‘પાત્ર દ્વારા કે કોઈ વિશેષ પાત્ર દ્વારા ઉઢારેલું’-અકાર કાટેલું’ એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય લાગે છે.

શરાવેષુ ઉદ્ઘટઃ ઓદનઃ શારાવઃ ઓદનઃ-શરાવમાં કાટેલા ચોખા. શરાવ એટલે મોઢું કોઠિયું-રામપાતર.

લોકમાં પાત્રનો જે રૂઢ અર્થ છે તે અહીં લેવાનો છે તેથી પાણિષુ ઉદ્ઘટમ્ એ પ્રયોગમાં આ નિયમ ન લાગે. ॥૬।૨।૧૩૮॥

શયન અર્થ

સ્થળિલાત્ શેતે વ્રતી ॥ ૬ । ૨ । ૧૩૯ ॥

જે સુનારો વ્રતી હોય તો સપ્તમ્યંત સ્થળિલ શબ્દને શેતે-‘સુવે છે-શયન કરે છે’ અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય લાગે.

અણ-સ્થળિલે એવ શેતે=સ્થાળિલઃ મિશ્રુઃ સ્થાંડિલમાં સુનારો એટલે સ્થાંડિલ-૩૫ ભૂમિ ઉપર જ સુવું’ એવા વ્રતવાળો ભિક્ષુ. સ્થળિલ એટલે શુદ્ધ કરેલી નિર્દોષ જમ્યા. ॥૬।૨।૧૩૯॥

સંસ્કૃત અર્થ

સંસ્કૃતે મદ્યે ॥ ૬ । ૨ । ૧૪૦ ॥

સપ્તમ્યંત નામથી ‘સંસ્કારેલું’ ભક્ષ્ય-ખાવાનું’ એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય લાગે.

જે વસ્તુ હયાત હોય તેમાં ઉત્કર્ષ કરવો તેને ‘સંસ્કાર’ કહેવાય છે અને એવો સંસ્કાર જેને થયો હોય તેને ‘સંસ્કૃત’ કહે છે.

અણ-બ્રાહ્મે સંસ્કૃતાઃ બ્રાહ્માઃ અપૂષાઃ-ભટ્ટીમાં સંસ્કારેલા પૂડા. ॥૬।૨।૧૪૦॥

શૂલ-ઉચ્ચાદ્ યઃ ॥ ૬ । ૨ । ૧૪૧ ॥

સપ્તમ્યંત એવા શૂલ અને ઉચ્ચા શબ્દોને 'સંસ્કારેલું ભક્ષ્ય' એવા અર્થમાં પ્રત્યય લાગે છે.

ય—શૂલે સંસ્કૃત માંસમ્ શૂલ+ય=શૂલ્ય માંસમ્-શૂલ-લોહાના સૂત્રી-ઉપર સંસ્કારેલું માંસ.

ઉચ્ચાર્ય સંસ્કૃત માંસમ્=ઉચ્ચા+ય=ઉચ્ચ્ય માંસમ્— યાળીમાં સંસ્કારેલું માંસ

॥ ૬ । ૨ । ૧૪૧ ॥

ક્ષીરાદ્ ઇયન્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૪૨ ॥

સપ્તમ્યંત એવા ક્ષીર શબ્દને 'સંસ્કૃત ભક્ષ્ય' એવા અર્થમાં ઇયન્ પ્રત્યય લાગે છે.

ઇયન્-ક્ષીરે સંસ્કૃતા યવાગૂઃ ક્ષીર+ઇયન્=ક્ષીરેયી યવાગૂઃ-દૂધમાં સંસ્કારેલી રાખ.

॥ ૬ । ૨ । ૧૪૨ ॥

દધ્ન ઇકળ્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૪૩ ॥

સપ્તમ્યંત એવા દધિ શબ્દને 'સંસ્કૃત ભક્ષ્ય' અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય લાગે છે.

ઇકળ્-દધિ સંસ્કૃતમ્ દધિ+ઇકળ્=દધિકમ્-દહીમાં સંસ્કારેલું-રાખતું વગેરે-ભક્ષ્ય એટલે ખાવાની ચીજ

॥ ૬ । ૨ । ૧૪૩ ॥

વા ઉદશ્વિતઃ ॥ ૬ । ૨ । ૧૪૪ ॥

સપ્તમ્યંત એવા ઉદશ્વિત્ શબ્દને 'સંસ્કૃત ભક્ષ્ય' અર્થમાં ઇકળ્ વિકલ્પે લાગે છે.

ઇકળ્-ઉદશ્વિતિ સંસ્કૃત ભક્ષ્યમ્ ઉદશ્વિત્+ઇકળ્=ઉદશ્વિતિકમ્, ઉદશ્વિતમ્ બ્રહ્માં સંસ્કારેલું ભક્ષ્ય-બ્રહ્મ વડે વધારેલ ખાવાની ચીજ.

॥ ૬ । ૨ । ૧૪૪ ॥

ક્વચિત્ ॥ ૬ । ૨ । ૧૪૫ ॥

અપત્ય વગેરે અર્થથી ત્રીજા અર્થમાં પણ ક્વચિત્ યથાવિહિત પ્રત્યય લાગે છે.

અણ—

ચક્ષુષા ગૃણતે રૂપમ્ इति चाक्षुषं रूपम्-ચક્ષુષી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવું રૂપ તે આક્ષુષ રૂપ.

ભરૂં: ગણતે=આશ્વો રથઃ-ધોડાઓથી વહન કરાવ એવો હોય તે આશ્વ રથ.

॥ ૬ । ૨ । ૧૪૫ ॥

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર વિરચિત સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની સ્વોપજ્ઞ

લઘુવૃત્તિના છઠા અધ્યાયના તદ્વિત પ્રકરણના દ્વિતીય પાઠની

ગુજરાતી વૃત્તિ તથા વિવેચનનો અનુવાદ સમાપ્ત.

દ્વિતીય પાઠ સમાપ્ત

તૃતીય પાઠ

શેષે ॥ ૬ । ૩ । ૧ ॥

આ અધ્યાયના આગળના એ પાઠોમાં જે જે અર્થોનો ઉપયોગ થયેલ છે તે સિવાયના બાકીના જે અર્થો હોય તે શેષ અર્થો કહેવાય.

આ પછીના સૂત્રથી જ્યાં જે જે પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલ છે ત્યાં ત્યાં જે જે સૂત્રોમાં કોઈ વિશેષ અર્થ ન બતાવેલ હોય ત્યાં તે તે સૂત્રોમાં બતાવેલા પ્રત્યયો શેષ અર્થમાં સમજવા. પાઠ પુરું થયા પછી ચોથા પાઠમાં તેન જિત-અવદ્-દીવ્યત-સ્વનત્તુ એવું બીજું જ સૂત્ર આવેલ છે. તેમાં સૌથી પહેલાં જિત અર્થનો નિર્દેશ છે એટલે એ જિત અર્થની પહેલાં જે જે અર્થો બતાવેલ છે તે બધા પ્રાગ્જિત અર્થો કહેવાય. હવે પછી જે પ્રત્યયોનું વિધાન થવાનું છે તે તમામ પ્રત્યયો સામાન્ય રીતે પ્રાગ્જિતીય શેષ અર્થમાં સમજવાના છે. ॥ ૬ । ૩ । ૧ ॥

નદ્યાદેઃ एयण् ६ । ૩ । ૨ ॥

પ્રાગ્જિતીય શેષ અર્થમાં નદી વગેરે શબ્દોને एयण् પ્રત્યય લાગે છે,
નદ્યાં ભવઃ નદી+एय=नादेयः નદીમાં થયેલો

નદ્યાં જાતઃ નાદેયઃ—નદીમાં જનમેલો

વને ભવઃ વન+एय=वानेयः વનમાં થયેલો

વને જાતઃ વન+एय=वानेयः—વનમાં જનમેલ

નદીનાં સમૂહઃ નાદિકમ્—નદીઓનો સમૂહ.

આ અધ્યાયના બીજા પાઠના નવમા સૂત્રમાં {સમૂહ અર્થનો ઉપયોગ આવી ગયેલ છે એથી 'સમૂહ' અર્થ શેષ અર્થ નથી તેથી સમૂહ અર્થમાં આ નિયમ ન લાગે. ॥ ૬ । ૩ । ૨ ॥

राष्ट्राद् इयः ॥ ૬ । ૩ । ૩ ॥

પ્રાગ્જિતીય શેષ અર્થમાં રાષ્ટ્ર શબ્દને इय પ્રત્યય લાગે છે.

રાષ્ટ્રે ક્રીતઃ રાષ્ટ્ર+इय=राष्ट्रियः—રાષ્ટ્રમાં ખરીદાયેલ

રાષ્ટ્રે કુશલઃ રાષ્ટ્ર+इय=राष्ट्रियः—રાષ્ટ્રમાં કુશળ

રાષ્ટ્રે જાતઃ—રાષ્ટ્ર+इय=राष्ट्रियः રાષ્ટ્રમાં જન્મ પામેલ.

રાષ્ટ્રે ભવઃ—રાષ્ટ્ર+इय=राष्ट्रियः—રાષ્ટ્રમાં થયેલ.

રાષ્ટ્રસ્ય અપત્યમ્ રાષ્ટ્રિયઃ—રાષ્ટ્રનું અપત્ય રાહિ—આ એક ઉપનામ છે. બધાવર શહેરમાં રાહિની મિત્ર છે.

અપત્ય અર્થનો ઉપયોગ આ અધ્યાયના પહેલા પાઠમાં જ થયેલ છે તેથી અપત્ય અર્થ શેષ અર્થ ન કહેવાય માટે રાષ્ટ્ર શબ્દને અપત્ય અર્થમાં इय પ્રત્યય ન લાગે. ॥ ૬ । ૩ । ૩ ॥

દૂરાદ્ એત્યઃ ॥૬।૩।૪॥

દૂર શબ્દને શેષ અર્થમાં એત્ય પ્રત્યય થાય છે.

એત્ય-દૂરે જાતઃ ભવો વા=દૂર+એત્ય=દૂરેત્યઃ- દૂરના સ્થલે થયેલો.

ઉત્તરાદ્ આહજ્ ॥૬।૩।૫॥

ઉત્તર શબ્દને શેષ અર્થમાં આહજ્ પ્રત્યય થાય છે.

આહજ્-ઉત્તરે જાતઃ ભવો વા=ઉત્તર+આહજ્=ઔત્તરાહઃ- ઉત્તરમાં થયેલો.

પારાવારાદ્ ઈનઃ ॥૬।૩।૬॥

પારાવાર શબ્દને શેષ અર્થમાં ઈન થાય છે.

ઈન-પારાવારે જાતઃ ભવો વા=પારાવાર+ઈન=પારાવારીણઃ-સમુદ્રમાં થયેલો.

વ્યસ્ત વ્યત્યસ્તાત્ ॥૬।૩।૭॥

પારાવાર શબ્દના વ્યસ્ત એટલે જુદા જુદા કરેલા પાર શબ્દથી, અવાર શબ્દથી કે 'પારાવાર' શબ્દને ઉલટો કરવાથી વ્યત્યસ્ત એવા અવારપાર શબ્દથી શેષ અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે.

ઈન- પારે જાતઃ ભવો વા=વાર+ઈન=વારીણઃ-સમુદ્રમાં થયેલો.

,, અવારે જાતઃ ભવો વા=અવાર+ઈન= અવારીણઃ- ,,

,, અવારપારે જાતઃ ભવો વા=અવારપાર+ઈન=અવારપારીણઃ- ,,

દ્યુ-પ્રાગ્-અપાગ્-ઉદજ્-પ્રતીચો યઃ ॥૬।૩।૮॥

અવ્યય૩૫ કે અનવ્યય૩૫ દિવ્ શબ્દ, પ્રાજ્, અપાજ્, ઉદજ્, અને પ્રત્યજ્ શબ્દોને શેષ અર્થમાં ય પ્રત્યય લાગે છે.

ય- દિવિ ભવમ્=દિવ્+ય=દિવ્યમ્- આકાશમાં થયેલું.

,, પ્રાચ્યાં ભવમ્=પ્રાજ્+ય=પ્રાચ્યમ્- પૂર્વમાં થયેલું.

,, અપાચ્યાં ભવમ્=અપાજ્+ય=અપાચ્યમ્ દક્ષિણમાં થયેલું.

,, ઉદીચ્યાં ભવમ્=ઉદીજ્+ય=ઉદીચ્યમ્-ઉત્તરમાં થયેલું.

,, પ્રતીચ્યાં ભવમ્=પ્રતીજ્+ય=પ્રતીચ્યમ્- પશ્ચિમમાં થયેલું.

ગ્રામાદ્ ઈનજ્ ચ ॥૬।૩।૯॥

શેષ અર્થમાં ગ્રામ શબ્દને ઈનજ્ અને ચ પ્રત્યયો લાગે છે.

ઈનજ્-ગ્રામે ભવઃ=ગ્રામ+ઈનજ્=ગ્રામીણઃ; ગામમાં થયેલો.

ચ-ગ્રામે ભવઃ ગ્રામ+ચ=ગ્રામ્યઃ

કત્રી-આદેઃ ચ એકજ્ ॥૬।૩।૧૦॥

શેષ અર્થમાં કત્રીવગેરે શબ્દોને અને ગ્રામ શબ્દને એકજ્ પ્રત્યય થાય છે. એકજ્-કત્ર્યાં ભવઃ=કત્રી+એકજ્=કાત્રેયકઃ-તે સ્થલે ધર્મ અર્થ અને ગ્રામ એ ત્રણેને કૃતિત માનવામાં આવે છે, એવા સ્થલમાં થયેલો-ક+ત્રિ=કત્રિમાં કત્રિ- ॥૩।૨।૧૩॥

એકજ્-પુષ્કરે ભવઃ=પુષ્કર+એકજ્=પૌષ્કરેયકઃ-સરોવરમાં અથવા પાણીમાં થયેલો.
,, ગ્રામે ભવઃ=ગ્રામ+એકજ્=ગ્રામેયકઃ- ગામમાં થયેલો.

કુણ્ડયા-આદિભ્યઃ યલુક્ ચ ॥૬।૩।૧૧॥

શેષ અર્થમાં કુણ્ડયા વગેરે શબ્દોને એકજ્ પ્રત્યય થાય છે અને એ થતાં મૂળ શબ્દના ય તો લેાપ થાય છે.

એકજ્ કુણ્ડયાયાં ભવઃ=કુણ્ડયા+એકજ્=કૌણ્ડેયકઃ-કુણ્ડયામાં થયેલો.

,, કુણ્યાયાં ભવઃ=કુણ્યા+એકજ્=કૌણ્ણેયકઃ-કુણ્યામાં થયેલો.

કુલ-કુક્ષિ-ગ્રીવાત્ શ્વા-અસિ-અલક્ષારે ॥૬।૩।૧૨

કુલ શબ્દને શેષ અર્થમાં 'કૂતરો' અર્થ હોય તો, કુક્ષિ શબ્દને શેષ અર્થમાં 'તરવાર' અર્થ હોય તો અને ગ્રીવા શબ્દને શેષ અર્થમાં અલંકાર-આભૂષણ-અર્થ હોય તો એકજ્ પ્રત્યય થાય છે.

એકજ્-કુલે- શુદ્ધાન્વયે-જાતઃ ભવઃ વા=કુલ+એકજ્=કૌલેયકઃ શ્વા-શુદ્ધ કૂતરાના વંશમાં થયેલો કૂતરો. 'કૂતરો' અર્થ ન હોય તો કૌલઃ=કુલ+અણ-કૌલઃ-કુળમાં થયેલો.

,, કુક્ષી જાતઃ ભવઃ વા=કુક્ષિ+એકજ્=કૌક્ષેયકઃ, અસિઃ તરવાર 'તરવાર' અર્થ ન હોય તો કૌક્ષઃ= કુક્ષિ+અણ । કુક્ષિમાં થયેલો.

,, ગ્રીવાયાં જાતઃ ભવઃ વા=ગ્રીવા+એકજ્=ગ્રૈવેયકઃ અલંકારઃ-ડોકનો અલંકાર. આભૂષણ અર્થ ન હોય તો ગ્રૈવઃ---ડોકનો ભાગ-ગ્રીવા+અણ ।

દક્ષિણા-પશ્ચાત્-પુરસઃ ત્યજ્ ॥૬।૩।૧૩॥

દક્ષિણા, પશ્ચાત્ અને પુરસ્ શબ્દોને શેષ અર્થમાં ત્યજ્ પ્રત્યય થાય છે. ત્યજ્- દક્ષિણાયાં જાતઃ ભવઃ વસતિ વા દક્ષિણા+ત્યજ્=દક્ષિણાત્યઃ-દક્ષિણમાં થયેલો કે વસનારો.

પશ્ચાદ્ ભવઃ વસતિ વા=પશ્ચાત્+ત્યજ્=પશ્ચાત્યઃ-પશ્ચિમમાં થયેલો કે વસનારો

पूर्वस्यां जातः वसति वा=पुरस्+त्यण्=पौरस्त्यः-पूर्वभां थयेलो કે વસનારો પણ
प्रश्न-अर्धो दक्षिणा शब्द दिशावाची लेवानो छे के 'दक्षिणा'-दान-अर्थ-
वालो लेवानो छे ?

उत्तर-अर्धो दिशावाचक दक्षिणा शब्द लेवानो छे. तथा ते अर्थाने
'दक्षिणा' अन्वयश्च शब्द लेवानो छे. પણ બ્રાહ્મણને જે દક્ષિણા મળે છે,
એવા અર્થવાળો 'દક્ષિણા' શબ્દ લેવાનો નથી તેથી દાનશ્ચ દક્ષિણા શબ્દનું
દાક્ષિણઃ ૩૫ થાય પણ દાક્ષિણત્યઃ ૩૫ ન થાય.

वह्नि-ऊर्दि-पर्दि-कापिश्याः टायनण् ॥ ६३। १४॥

वह्लि, ऊर्दि, पर्दि અને કાપિશી શબ્દોને શેષ અર્થમાં ટાયનણ્ પ્રત્યય
થાય છે.

टायनण्- वहलौ भवः जातः वा=वहलि+टायनण्=वहल्यायनः- वहलि नामना पंशभां
થયેલો.

,, ऊर्दौ भवः जातः वा=ऊर्दि+टायनण्=और्दायनः-કીડામાં થયેલો.

,, पर्दौ भवः जातः वा=पर्दि+टायनण्=पार्दायनः- પર્દાને કરવાની એક જાતની
કીડામાં થયેલો.

,, कापिश्यां भवः जातः वा=कापिशी+टायनण्=कापिशायनी द्राक्षा-कापिश नामना
વનમાં થયેલી દ્રાક્ષા અથવા મધ. કાપિશી=જેમાં ઘણું વાદરાં છે એવી
અટવી-વન.

रङ्गोः प्राणिनि वा । ६। ३। १५॥

विशिष्ट प्राणी अर्थ જણાતો હોય તો રંગુ શબ્દને શેષ અર્થમાં ટાયનણ્
પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

टायनण्- रङ्गौ जातः=रङ्ग+टायनण् रङ्गवायनः— રંગુ નામના પ્રદેશમાં થયેલો
જળદ

रङ्गवः गौः— રંગુ પ્રદેશમાં થયેલો જળદ

रङ्गवः कम्बलः— રંગુ પ્રદેશની કંભાળ. આ પ્રયોગમાં રંગુ શબ્દનો પ્રાણી
અર્થ નથી પણ કુંબલ અર્થ છે તેથી ટાયનણ્ પ્રત્યય ન થયો.

क्व-इह-अमा-त्र-तसः त्यच् ॥ ६। ३। १६॥

ક, ઇહ અને અમા એ નામો પછી શેષ અર્થમાં ત્યચ્ પ્રત્યય થાય છે.
તથા ત્ર પ્રત્યયવાળાં અને તસ પ્રત્યયવાળાં નામો પછી શેષ અર્થમાં ત્યચ્
પ્રત્યય થાય છે.

ત્યચ્-કવ ભવઃ=ક+ત્યચ્=કવત્યઃ- ક્યા થયેલો.

„ ઇહ ભવઃ=ઇહ+ત્યચ્=ઇહત્યઃ- અહીં થયેલો.

„ અમા ભવઃ=અમા+ત્યચ્=અમાત્યઃ- સાથે થયેલો.

„ તત્ર ભવઃ=તત્ર+ત્યચ્=તત્રત્યઃ- ત્યાં થયેલો.

„ કુતઃ ભવઃ=કુતસ્+ત્યચ્=કુતસ્ત્યઃ- ક્યાંથી થયેલો.

નેઃ ધ્રુવે ॥૬।૩।૧૭॥

‘ધ્રુવ’ અર્થ જણાતો હોય તે નિ શબ્દને શેષ અર્થમાં ત્યચ્- પ્રત્યય લાગે છે. ત્યચ્- નિતરાં જાતમ્=નિ+ત્યચ્=નિત્યમ્- ધ્રુવ-અચળ.

નિસો ગતે ॥૬।૩।૧૮॥

‘ગત’ અર્થ હોય તે નિષ્ શબ્દને શેષ અર્થમાં ત્યચ્ પ્રત્યય થાય છે. વર્ણાશ્રમાત્ નિર્ગતઃ=નિસ+ત્યચ્=નિષ્ટયઃ ચળ્ડાલઃ-વર્ણાશ્રમમાંથી નીકળી ગયેલો-ચંડાલ.

ऐषमः-ह्यस्-श्वसः वा ।६।३।१९॥

ऐषमस्, ह्यस् અને શ્વસ્ શબ્દોને શેષ અર્થમાં ત્યચ્ વિકલ્પે થાય છે. ત્યચ્-ऐषमः ભવઃ=ऐषमस्+ત્યચ્=ऐषमस्त्यમ્, ऐषमस्तनम्- આ સાલનું-ઓણનું

„ હ્યઃ ભવઃ=ह्यस्+ત્યચ્=ह्यस्त्यમ્, ह्यस्तनम्- અધકાલે થયેલ.

„ શ્વઃ ભવઃ=श्वस्+ત્યચ્=श्वस्त्यમ્, श्वस्तनम्- આવતી કાલે થનાર.

कन्यायाः इकण् ॥६।३।२०॥

કન્યા (ગામનું નામ) નામને શેષ અર્થમાં ઇકણ્ થાય છે.

इकण्-कन्यायाः ભવઃ=कन्या+इकण्=कान्थिकः-કંથા નામના ગામમાં થયેલો-વર્તમાનમાં વલ્લીપુર- વળા પાસેના પછેગામ પાસે કંથા ‘રીયું’ ગામ છે.

वर्णौ अकञ् ॥६।३।२१॥

वर्ण (વર્તમાનમાં બન્નુ પ્રદેશ) દેશમાં જે કન્યા ગામ છે તેને શેષ અર્થમાં અકજ્ થાય છે.

अकञ्-कन्यायाः ભવઃ=कन्या+अकञ्=कान्थिकः- બન્નુ પ્રદેશના કન્યા ગામમાં થયેલો.

‘रूप्य’उत्तरपद-अगण्याद् णः ।६।३।२२॥

જે નામને ઉત્તર પદમાં રૂપ્ય શબ્દ લાગેલો છે તે નામને અર્થાત્ જ્યારે રૂપ્ય શબ્દ કોઈ સમાસને છેડે હોય તેવા નામને અને અગ્ણ્ય શબ્દને શેષ અર્થમાં ણ પ્રત્યય લાગે છે.

ળ- વૃક્ષરૂપ્યે જાતઃ=વૃક્ષરૂપ્ય+ળ= વાર્કરૂપ્યઃ- વૃક્ષરૂપ્ય નામના ગામમાં થયેલો.
 ,, અરણ્યે જાતાઃ=અરણ્ય+ળ=આરણ્યાઃ સુમનસઃ- અરણ્યમાં થયેલાં પુષ્પો.

દિક્પૂર્વાદ્ અનામ્નઃ ।૬।૩૨૩॥

દિશાવાચક શબ્દ જેના પૂર્વપદમાં છે તેવાં નામથી શેષ અર્થમાં જે વિશેષ નામ ન હોય તો ણ થાય છે.

ળ- પૂર્વશાલાયાં ભવઃ=પૂર્વશાલા+ળ=પૌર્વશાલઃ- પૂર્વશાલામાં થયેલો.

પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકાયાં ભવઃ=પૂર્વકાર્ણમૃત્તિકા- પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકા ગામમાં થયેલો.-
 અહીં વિશેષ નામ હોવાથી અળ થયો પણ ણ ન થયો, કેમકે અહીં પૂર્વ શબ્દ દિશાવાચ્યો નથી.

મદ્રાદ્ અન્ ।૬।૩૨૪॥

દિશાવાચક શબ્દ પછી આવેલા સમાસવાળા મદ્ર શબ્દને શેષ અર્થમાં અન્ થાય છે. અન્-પૂર્વમદ્રે ભવઃ=પૂર્વમદ્ર+અન્=પૌર્વમદ્રઃ- મદ્રદેશના પૂર્વભાગમાં થયેલ.

ઉદગ્રામાદ્ યકુલ્લોમ્નઃ ।૬।૩૨૫॥

ઉદગ્રામ વાચી એટલે ઉત્તરદિશાનાં આવેલા કોઈ ગામના વાચક એવા યકુલ્લોમન્ શબ્દથી શેષ અર્થમાં અન્ થાય છે.

અન્-યકુલ્લોમ્નિ ભવઃ=યકુલ્લોમન્+અન્=યકુલ્લોમઃ- ઉત્તરદિશાના ગામરૂપ યકુલ્લોમ નામના ગામમાં થયેલો.

અ્યારે યકુલ્લોમન્ શબ્દ ઉત્તરદિશાના ગામરૂપ અર્થવાળો ન હોય ત્યારે યકુલ્લોમનઃ એવો પ્રયોગ થાય-યકુલ્લોમન્+અળ્.

ગોષ્ઠી-તૈકી-નૈકેતી-ગોમતી-શૂરસેન-વાહીક-રોમક-

પટચ્ચરાત્ ।૬।૩૨૬॥

ગોષ્ઠી, તૈકી, નૈકેતી, ગોમતી, શૂરસેન, વાહીક, રોમક અને પટચ્ચર શબ્દોને શેષ અર્થમાં અન્ થાય છે.

ગોષ્ઠી - ગૌષ્ઠ્યાં ભવઃ ગોષ્ઠઃ - અહીં ગોષ્ઠી વગેરે શબ્દો દ્વારા ગામના વાચક અથવા દેશના વાચક

તૈકી - તૈક્યાં ભવઃ તૈકઃ - ,, ,,

નૈકેતી- નૈકેત્યાં ભવઃ નૈકેતઃ- ,, ,,

ગોમતી- ગોમત્યાં ભવઃ ગોમતઃ- ,, ,,

શૂરસેન- શૂરસેને ભવઃશૂરસેનઃ- ,, ,,

વાહીક- વાહીકે ભવઃ વાહીકઃ- „	„
રોમક - રોમકે ભવઃ રોમકઃ - „	„
પટચર - પટચરે ભવઃ પાટચ્ચરઃ „	„

શકલાદેઃ યઞઃ ॥૬૩૨૭॥

યજ્ પ્રત્યયવાળા શકલ આદિ શબ્દોને શેષ અર્થમાં અજ્ થાય છે.
 અજ્-શકલસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્=શાકલ્યમ્, શાકલ્યે ભવાઃ=શાકલ્ય+અજ્=શાકલાઃ, શાક-
 લ્યાદાગતાઃ=શાકલાઃ- શાકલ્યમાં થયેલા અથવા શાકલ્યથી આવેલા અથવા
 શાકલ્યસ્ય છાત્રાઃ શાકલાઃ-શાકલ્યના છાત્રો.
 અજ્-કણ્ઠસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્=કાણ્ઠ્યમ્, કાણ્ઠ્યે ભવાઃ, કાણ્ઠ્યાદ્ આગતાઃ કાણ્ઠા-કાંઠ્યમાં
 થયેલા અથવા કાંઠ્યથી આવેલા અથવા કણ્ઠસ્ય છાત્રાઃ-કાંઠ્યના છાત્રો
 છાપેલી લઘુવૃત્તિમાં કણ્ઠ ને અંશે કવ્ પાડે છે ત્યાં કવ્સ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્-કાણ્યમ્.
 કાણ્યસ્ય છાત્રાઃ કાણ્વાઃ એમ સમજવું.

વૃદ્ધેઽયઃ ॥૬૩૨૮॥

વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં ઇજ્ પ્રત્યયવાળા નામને શેષ અર્થમાં અજ્ થાય છે.
 અજ્-દક્ષસ્ય વૃદ્ધાપત્યમ્=દાક્ષિઃ, દાક્ષે છાત્રાઃ=દાક્ષિ+અજ્=દાક્ષાઃ-દાક્ષિના છાત્રો.
 સુતજ્ઞમેન નિર્વૃત્તા = સૌતંગમી નગરી, સૌતંગમ્યાં ભવઃ-સૌતંગમીયઃ—અહીં વૃદ્ધા-
 પ્રત્ય અર્થમાં ઇજ્ થયેલો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ન દ્વિસ્વરાત્ પ્રાગ્-ભરતાત્ ॥૬૩૨૯॥

પ્રાગ્ ગોત્રવાળા તથા ભરત ગોત્રવાળા એવા જન્મેને વૃદ્ધાપત્ય અર્થમાં ઇજ્
 પ્રત્યય લાગેલ છે એવા બે સ્વરવાળા શબ્દોને શેષ અર્થમાં અજ્ ન થાય.
 પ્રાગ્-ગોત્ર-ચિહ્નાયા વૃદ્ધાપત્યમ્=ચૈઙ્ગઃ, સ્ત્રીલિંગી ચૈઙ્ગી, ચૈઙ્ગ્યાં ભવાઃ—ચૈઙ્ગી+ય=
 ચૈઙ્ગીયાઃ છાત્રાઃ=ચૈંગીના છાત્રો.
 ભ-તગોત્ર - કાશ-કાશીયાઃ છાત્રાઃ=કાશના છાત્રો.

પાન્નાગારસ્ય વૃદ્ધાપત્યં પાન્નાગારિઃ, પાન્નાગારેઃ છાત્રાઃ=પાન્નાગારાઃ

અહીં પાન્નાગાર શબ્દ એ સ્વરવાળો નથી પણ ચાર સ્વરવાળો છે તેથી
 અજ્ થયો છે.

મવતોઃ ઇકણ્-ઈયસૌ ॥૬૩૩૦॥

જેને છેડે ઉકાર ત્ નિશાન છે એવા મવતુ-મવત્ શબ્દોને શેષ અર્થમાં
 ઇકણ્ અને ઈંદસૂ પ્રત્યયો થાય છે.

इकण्-भवतः इदम्=भवत्+इक=भावत्कम्-आपनुं

यस्-भवतः इदम्=भवद्+ईय=भवदीयः-आपनुं ईयस् એ સકારાંત પ્રત્યય નથી પણ અકારાંત એવો ઈય પ્રત્યય છે. સ્ તે માત્ર નિશાનરૂપ છે. ૧૧૧૨૧ સૂત્ર જોવું. 'ભા' ધાતુને 'ઉવતુ' પ્રત્યય લાગીને જે 'ભવતુ' શબ્દ અને છે તેને જ અહીં લેવાનો છે- ડગા ૦ ૮૮૬ । ખીજા કોઈ ભવતુ કે ભવત્ શબ્દને અહીં લેવાના નથી.

पर-जन-राज्ञः अकीयः । ६।३।३१॥

પર, જન અને રાજન્ શબ્દોને શેષ અર્થમાં અકીય પ્રત્યય થાય છે.

रकीय-परस्य अयम्=र+अकीय=परकीयः-परतो-आपनो.

„ जनस्य अयम्=जन+अकीय=जनकीयः-जनतो-आनरतो.

„ राज्ञः अयम्=राजन्+अकीय=राजकीयः राजनो.

दोः ईयः । ६।३।३२ ।

દુ સંસારાળાં નામોને શેષ અર્થમાં ઈય થાય છે.

य-देवदत्तस्य अयम्=देवदत्त+ईय=देवदत्तीयः-देवदत्ततो.

, तस्य अयम्=तद्+ईय=तदीयः-तेतो.

उष्णादिभ्यः कालात् ॥ ६।३।३३॥

જે નામમાં ઉષ્ણ વગેરે શબ્દો પૂર્વપદમાં છે અને કાલ શબ્દ ઉત્તરપદમાં છે એવાં નામોને શેષ અર્થમાં ઈય થાય છે.

य-उष्णकाले भवम्=उष्णकाल+ईय=उष्णकालीयम्-उष्णाળામાં થયેલ. ॥ ૬।૩।૩૩॥

वि-आदिभ्यः णिक-इकणौ ॥ ६।३।३४॥

વિ વગેરે શબ્દો પછી કાલ શબ્દ આપ્યો હોય તો શેષ અર્થમાં ણિક અને ઇકણ્ પ્રત્યયો થાય છે.

इकण् प्रत्यय लागे त्वारे स्त्रीलिङ्गी नामने ह्ये एटले ई प्रत्यय लागे છે અને गेक-प्रत्ययवाणा नामने ह्ये प्रत्यय लागतो नही, એ જાતની વિશેષતા ઇકણ્ અને गेक प्रत्ययनी વચ્ચે છે.

વિ વગેરે શબ્દો પ્રયોગ પ્રમાણે જાણવાના છે, એથી હરકાલ, આપત્કાલ, રોગકાલ, કોપકાલ, ક્રોધકાલ, તત્કાલ, પૂર્વકાલ, ઊર્ધ્વકાલ. વગેરે શબ્દો સમજાવેલા, તેથી તત્કાલિક વગેરે પ્રયોગો થાય છે.

गेक -विकाले भवा=विकाल+णिक=विकालिका.

વિકાલે ભવા વિકાલ+ઇકણ્=વિકાલિકા-વિઘાસમાં થયેલી

ગિક-અનુકાલે ભવા=અનુકાલ+ગિક=અનુકાલિકા-પાછલા કાળમાં થયેલી.
 ફકળ-અનુકાલિકી-પાછલા કાળમાં થયેલી.

કાશ્યાદેઃ ॥૬।૩।૩૫॥

દુ સંજ્ઞાવાળા કાશી વગેરે નામોને શેષ અર્થમાં ગિક અને ફકળ એમ બે પ્રત્યયો થાય છે.

ગિક- કાશ્યાં ભવા-કાશી+ગિક=કાશિકા-કાશીમાં થયેલ
 ફકળ- „ કાશી+ફકળ=કાશિકી
 ગિક-ચેડ્યાં ભવા=ચેડી+ગિક=ચેડિકા-ચેડી નગરીમાં થયેલ
 ફકળ „ ચેડી+ફકળ=ચેડિકી-

વાહીકેષુ ગ્રામાત્ ॥૬।૩।૩૬॥

વાહીક દેશમાં આવેલા દુ સંજ્ઞાવાળા ગ્રામવાસી નામોને શેષ અર્થમાં ગિક અને ફકળ પ્રત્યયો થાય છે.

ગિક-કારન્તપે ભવા=કારન્તપ+ગિક=કારન્તપિકા-કારન્તપ ગામમાં થયેલી.
 ફકળ-કારન્તપ+ફકળ=કારન્તપિકી-

વા ઉશોનરેષુ ॥૬।૩।૩૭॥

ઉશોનર દેશમાં આવેલા દુ સંજ્ઞાવાળા ગ્રામવાસી નામોને શેષ અર્થમાં ગિક અને ફકળ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

ગિક-આહજાલે+ફકળ=આહજાલિકી અને આહજાલ+ફકળ=આહજાલીયઃ-આહજાલ-નામના ગામમાં થયેલ.

અહીં ગિક અને ફકળ પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે આહજાલીયઃ પ્રયોગ થાય.

વૃજિ-મદ્રાદ્ દેશાત્ કઃ ॥૬।૩।૩૮॥

દેશવાચક વૃજિ અને મદ્ર શબ્દોને શેષ અર્થમાં ક થાય છે.

ક-વૃજૌ ભવઃ=વૃજિ+ક=વૃજિકઃ-વૃજિદેશમાં થયેલી.

„ મદ્રે ભવઃ=મદ્ર+ક=મદ્રકઃ-મદ્રદેશમાં થયેલી-વર્તમાનમાં મદ્રાસ નગર સાથે પ્રસ્તુત મદ્રનો સંબંધ ધરાવી શકાય.

અવર્ણાદ્ ફકળ ॥૬।૩।૩૯॥

દેશવાચક અવર્ણાદ નામને શેષ અર્થમાં ફકળ થાય છે.

ફકળ-શામ્બરજમ્બૌ ભવઃ = શામ્બરજમ્બુ+ફકળ=શામ્બરજમ્બુકઃ-શામ્બરજમ્બુ નામના સ્થાનમાં થયેલી.

દોઃ એવ પ્રાચઃ ॥૬૩૪૦॥

શરાવતી નદીથી જે દેશ પૂર્વ દિશામાં છે તે 'પ્રાગ્દેશ' કહેવાય. એ પ્રાગ્દેશાર્થક ઉવર્ણિત દુ સંજ્ઞાવાળા નામને જ શેષ અર્થમાં ફક્ત થાય છે.
ફક્ત-આષાદજમ્બુ ભવઃ=આષાદજમ્બુ+ફક્ત=આષાદજમ્બુકઃ-આષાદજમ્બુ નામના દેશમાં થયેલો.

ઈતઃ અકઞ્ ॥૬૩૪૧॥

પ્રાગ્દેશાર્થક ફીર્ષ્ ઈ કારાંત દુ સંજ્ઞાવાળા નામને શેષ અર્થમાં અકઞ્ થાય છે.
અકઞ્-કાકન્ધ્યા ભવઃ=કાકન્ધી+અકઞ્=કાકન્ધકઃ-કાકન્ધી નગરીમાં થયેલો.

ર-ઉપાન્ત્યાત્ ॥૬૩૪૨॥

પ્રાગ્દેશવાચી ર ઉપાન્ત્યાવાળાં દુ સંજ્ઞાવાળા નામને શેષ અર્થમાં અકઞ્ થાય.
અકઞ્-ગટલિપુત્રે ભવઃ=ગટલિપુત્ર+અકઞ્=ગટલિપુત્રકઃ-પાટલિપુત્રમાં - વર્તમાન પટનામાં થયેલો.

પ્રસ્થ-પુર-વહાન્ત-યોપાન્ત્ય-ધન્વાર્થાત્ ॥૬૩૪૩॥

દેશવાચક દુ સંજ્ઞાવાળાં એવા તથા પ્રસ્થ, પુર અને વહ જેને અને છે એવાં નામોને અને ઉપાન્ત્યમાં જેમને ય છે એવાં નામોને અને ધન્વ અર્થવાળાં નામોને શેષ અર્થમાં અકઞ્ થાય છે.

અકઞ્-પ્રસ્થાન્ત-માલાપ્રસ્થે ભવઃ=માલાપ્રસ્થ+અકઞ્=માલાપ્રસ્થકઃ-માલાપ્રસ્થ દેશમાં થયેલો.

„ પુરાન્ત-નાન્દીપુરે ભવઃ=નાન્દીપુર+અકઞ્=નાન્દીપુરકઃ-નાન્દીપુરમાં થયેલો.

„ વહાન્ત-પીલુવહૈ ભવઃ=પીલુવહ+અકઞ્=પીલુવહકઃ-પીલુવહમાં થયેલો.

„ યોપાન્ત્ય-સાક્કાશ્યે ભવઃ=સાક્કાશ્ય+અકઞ્=સાક્કાશ્યકઃ-સાક્કાશ્યમાં થયેલો.

„ ધન્વ-પારેષન્વનિ ભવઃ=પારેષન્વ+અકઞ્=પારેષન્વકઃ-પારેષન્વમાં થયેલો. ધન્વન્ શબ્દને મરુદેશવાચી એટલે મારવાડ દેશનો સ્વયંક સમજવો.

રાષ્ટ્રેભ્યઃ ॥૬૩૪૪॥

દુ સંજ્ઞાવાળાં રાષ્ટ્રઅર્થવાળાં નામોને શેષ અર્થમાં અકઞ્ થાય છે.

અકઞ્-અભિસારે ભવઃ=અભિસાર+અકઞ્=અભિસારકઃ-અભિસાર દેશમાં થયેલો.

અભિસાર વર્તમાનમાં હિસાર નામનો પ્રદેશ છે.

બહુવિષયેભ્યઃ ॥૬૩૪૫॥

અહુવચનવાળા દેશવાચી શબ્દોને શેષ અર્થમાં અકઞ્ થાય.

અકઞ્-અંગેષુ ભવઃ=અંગ+અકઞ્=અંગકઃ-અંગદેશમાં થયેલો. વર્તમાનમાં અંગ એટલે ભાગલપુર-ચંપાનગરનો પ્રદેશ.

ધૂમાદેઃ ॥૬।૩।૪૬॥

દેશવાચક ધૂમ આદિ શબ્દોને શેષ અર્થમાં અકજ્ થાય છે.

અકજ્-ધૂમેષુ ભવઃ=ધૂમ+અકજ્=ધૂમકઃ-ધૂમ દેશમાં થયેલો.

,, ષડ્ઞેષુ ભવઃ=ષડ્ઞ+અકજ્=ષડ્ઞકઃ-૫૩૩ દેશમાં થયેલો. વત્માનમાં
'સાદીડા' નામનું મામ સણોસરા પાસે છે.

સૌવીરેષુ કૂલાત્ ॥૬।૩।૪૭॥

સૌવીર દેશ અર્થવાળા કૂલ શબ્દને શેષ અર્થમાં અકજ્ થાય છે.

અકજ્-કૂલે ભવઃ=કૂલ+અકજ્=કૂલકઃ સૌવીરેષુ-સૌવીર દેશના કૂળમાં-કાંડામાં-
થયેલો.

સૌવીર દેશનો સંખ્યા ન હોય ત્યાં કૂલ શબ્દનો કૌલઃ પ્રયોગ થાય.

સમુદ્રાદ નૃ-નાવોઃ ॥૬।૩।૪૮॥

દેશવાચક સમુદ્ર શબ્દને શેષ અર્થમાં અકજ્ થાય, જે પ્રત્યક્ષાંત નામ
નર અને નૌ-નાવ-ના અર્થને જણાવતું હોય તે.

અકજ્-સમુદ્રે ભવઃ=સમુદ્ર+અકજ્=સામુદ્રકઃ ના-સમુદ્ર દેશમાં થયેલો પુરુષ

,, સમુદ્રે ભવાઃ=સમુદ્ર+અકજ્=સામુદ્રિકા નૌઃ-સમુદ્રમાં રહેનારી નાવ.

અન્યત્ સામુદ્રમ્-ગ્રીભ અર્થમાં સામુદ્ર થાય. સામુદ્ર એટલે સમુદ્રનું મીઠું.

નગરાત્ કુત્સા-દાક્ષ્યે ॥૬।૩।૪૯॥

દેશવાચક નગર શબ્દને શેષ અર્થમાં અકજ્ થાય છે, જે કુત્સા-નિઠા
અથવા ચાતુર્ય અર્થ જણાતો હોય તે.

અકજ્-ચૌરા હિ નાગરકાઃ, નગરે ભવાઃ=(નગર+અકજ્)-નગરના લોકો ચોર હોય છે.

,, દક્ષા હિ નાગરકાઃ, નગરે ભવાઃ=(નગર+અકજ્) નગરનાં લોકો હોશિયાર હોય છે.

‘કચ્છ-અગ્નિ-વક્ત્ર-વર્ત’ઉત્તરપદાત્ ॥૬।૩।૫૦॥

કચ્છ, અગ્નિ, વક્ત્ર અને વર્ત શબ્દો જે નામના ઉત્તરપદમાં હોય એવાં
દેશવાચક નામોને શેષ અર્થમાં અકજ્ થાય છે.

અકજ્-મારકચ્છે ભવઃ=મારકચ્છ+અકજ્=મારકચ્છઃ-અશ્યમાં થયેલો.

,, કાળ્હાગ્નૌ ભવઃ=કાળ્હાગ્નિ+અકજ્=કળ્હાગ્નકઃ-કાંડાગ્નિ નામના સ્થાનમાં
થયેલો.

,, હન્દુવક્ત્રે ભવઃ=હન્દુવક્ત્ર+અકજ્=હેન્દુવક્ત્રકઃ-ઈન્દુવક્ત્રમાં થયેલો.

,, બાહુવર્તે ભવઃ=બાહુવર્ત+અકજ્=બાહુવર્તકઃ-બાહુવર્તમાં થયેલો.

અરણ્યાત્ પથિ-ન્યાય-અધ્યાય-ઈમ-નર-વિહારે ॥૬।૩।૫૧॥

પ-થ. -યાય, અધ્યાય, ઇમ-હાથી, નર અને વિહાર અર્થ જણાતો હોય તો દેશવાચક અરણ્ય શબ્દથી શેષ અર્થમાં અકજ્ થાય છે.

અકજ્-અરણ્યે મવઃ=અરણ્ય+અકજ્=આરણ્યકઃ-જંગલનો માર્ગ, જંગલનો ન્યાય. જંગલમાં અધ્યાય-જણાતો, જંગલનો હાથી, જંગલનો મનુષ્ય અને જંગલમાં આવેલો વિહાર.

સૂત્રમાં જણાવેલા માર્ગ વગેરે અર્થો ન હોય અને ફૂલ કે પશુ અર્થ હોય તો આરણ્યાઃ પ્રયોગ થાય-આરણ્ય એટલે જંગલો ફૂલો અથવા જંગલો પશુઓ.

ગોમયે વા ॥૬।૩।૫૨॥

પ્રત્યયાંત નામ ગોમય વાચક હોય તો દેશવાચક અરણ્ય શબ્દનો શેષ અર્થમાં અકજ્ વિકલ્પે થાય છે.

અકજ્-અરણ્યે મવાઃ=અરણ્ય+અકજ્=આરણ્યકઃ અથવા આરણ્યાઃ ગોમયાઃ=અડાયાં એટલે થાપ્યા વગરનાં જાણ્યાં 'આરણ્ય' શબ્દને મળતો આવે એવો 'અડાયા' શબ્દ છે-નિરુક્તિ પ્રમાણે તો જે ડાહ્યાં નથી તે અડાહ્યાં-અડાયાં અન્યવસ્થિત ઘાટવાળાં-જાણ્યાં.

કુરુ-યુગન્ધરાદ વા ॥૬।૩।૫૩॥

દેશવાચક કુરુ અને યુગન્ધર શબ્દોને શેષ અર્થમાં અકજ્ વિકલ્પે થાય છે અકજ્-કુરુપુ મવઃ=કુરુ+અકજ્=કૌરવકઃ, કૌરવઃ-કુરુદેશમાં થયેલો.

„ યુગન્ધરે મવઃ=યુગન્ધર+અકજ્=યૌગન્ધરકઃ, યૌગન્ધરઃ-યુગન્ધરમાં થયેલો.

સાલ્વાદ્ ગો-યવાગૂ-અપત્તૌ ॥૬।૩।૫૪॥

દેશવાચી સાલ્વ શબ્દને શેષ અર્થમાં અકજ્ થાય, જે ગો એટલે ગાય કે બળદ અને યવાગૂ અર્થ વાચ્ય-જણાતો-હોય-તેમ જ પત્તિ-પઠાતિ-પગી-સિવાયનો મનુષ્ય અર્થ વાચ્ય હોય તો.

અકજ્-સાલ્વેષુ મવઃ=સાલ્વ+અકજ્=સાલ્વકઃ ગૌઃ-સાલ્વ દેશમાં થયેલો બળદ અથવા ગાય.

„ સાલ્વેષુ મવાઃ=સાલ્વ+અકજ્=સાલ્વિકા યવાગૂઃ-સાલ્વ દેશની ગાય.

„ સાલ્વેષુ મવઃ=સાલ્વ+અકજ્=સાલ્વકઃ ના-સાલ્વ દેશનો પુરુષ

સાલ્વ દેશમાં થયેલાં 'યોખા' અથવા સાલ્વ દેશમાં થયેલો 'પગી' અર્થ જણાતો હોય તો સાલ્વાઃ વ્રીહયઃ અથવા સાલ્વઃ પત્તિઃ એવો જ પ્રયોગ થાય.

કચ્છાદેઃ નૃ-નૃસ્યે ॥૬।૩।૫૫॥

દેશવાચક કચ્છ વગેરે શબ્દોને શેષ અર્થમાં અકચ્ થાય, જે પ્રત્યયાંત શબ્દ મનુષ્યને અગર મનુષ્યમાં રહેલી કોઈ પણ ક્રિયાને કે વસ્તુને સૂચવતો હોય. અકચ્-કચ્છેષુ મવઃ=કચ્છ+અકચ્=કાચ્છકઃ ના-કચ્છ દેશનો પુરુષ.

„ „ મવા= „ „ કાચ્છિકા ચૂલા-કચ્છદેશમાં થયેલ ચૂડા-બોલોયાં.

„ „ મવમ્= „ „ કાચ્છકમ્ અસ્ય સ્મિતમ્-આનું હાસ્ય કચ્છ દેશીય છે-કચ્છ મનુષ્યના હાસ્ય જેવું છે

‘ક’ઉપાન્ત્યાત્ ચ અણ્ ॥૬।૩।૫૬॥

ક ઉપાન્ત્યાવાળા દેશવાચક શબ્દોને અને કચ્છ આદિ શબ્દોને શેષ અર્થમાં અણ્ થાય છે.

અણ્-ઋષિકેષુ મવઃ=ઋષિક+અણ્=આર્ષિકઃ ઋષિ નામના દેશમાં થયેલો.

શું અહીં ‘ઋષિ’ શબ્દ દ્વારા ‘રશિયાદેશ’નું સૂચન હશે ?

„ કચ્છેષુ મવઃ=કચ્છ+અણ્=કાચ્છઃ-કચ્છ દેશમાં થયેલો.

„ સિન્ધુષુ મવઃ=સિન્ધુ+અણ્=સૈન્ધવઃ-સિન્ધુ દેશમાં થયેલો.

‘ગર્ત્ત’ ઉત્તરપદાદ્ ઈયઃ ॥૬।૩।૫૭॥

ગર્ત્ત શબ્દ ઉત્તરપદમાં આવેલો હોય તેવા દેશવાચક શબ્દોને શેષ અર્થમાં ઈય થાય છે.

ઈય સ્વાવિદ્ગર્ત્તે મવઃ=સ્વાવિદ્ગર્ત્ત+ઈય=સ્વાવિદ્ગર્ત્તીય-સ્વાવિદ્ગર્ત્ત નામના દેશમાં થયેલો. આનને વીંધનારા એટલે કૂતરાને મારી નાખનારા દેશમાં

કટપૂર્વાત્ પ્રાચઃ ॥૬।૩।૫૮॥

જે નામની પૂર્વમાં કટ શબ્દ હોય તેવા પ્રાગ્દેશ વાચક નામને શેષ અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય.

ઈય-કટગ્રામે મવઃ=કટગ્રામ+ઈય=કટગ્રામીયઃ-કટગ્રામમાં થયેલો. વર્તમાનમાં બંગાળમાં ‘ચટગ્રામ’ નામનું ગામ છે.

‘ક’-‘સ્વ’ઉપાન્ત્ય-કન્થા-પલદ-નગર-ગ્રામ-હૃદોત્તરપદાદ્

દોઃ ॥૬।૩।૫૯॥

દેશવાચક દુ સંજ્ઞાવાળું ક ઉપાન્ત્યાવાળું અથવા સ્વ ઉપાન્ત્યાવાળું નામ હોય તથા કન્થા, પલદ, નગર, ગ્રામ અને હૃદ શબ્દો જે નામના ઉત્તરપદમાં હોય એવાં નામોને શેષ અર્થમાં ઈય થાય છે.

ईय-कोपान्नय-आरोहणके भवः=आरोहणक+ईय=आरोहणकीयः-आरोहण्युक्त-
नामना स्थानभां थयेलो.

१, लोपान्नय-कौटशिखे भवः=कौटशिख+ईय=कौटशिखीयः-कौटशिख नामना
स्थानभां थयेलो.

२, कन्यान्त-दाक्षिकन्यायां भवः=दाक्षिकन्या+ईय=दाक्षिकनयीयः-दाक्षिकं थभां
थयेलो. इक्षिकं थ वगेरे काँष्ठ विशेष स्थान अथवा ग्रामनां नाम छे.

३, पलदान्त-दाक्षिपलदे भवः=दाक्षिपलद+ईय=दाक्षिपलदीयः-दाक्षिपलदभां
थयेलो.

४, नगरान्त-दाक्षिनगरे भवः=दाक्षिनगर+ईय=दाक्षिनगरीयः-दाक्षिनगरभां
थयेलो.

५, ग्रामान्त-दाक्षिग्रामे भवः=दाक्षिग्राम+ईय=दाक्षिग्रामीयः-दाक्षिग्रामभां
थयेलो.

६, हृदान्त-दाक्षिहृदे भवः=दाक्षिहृद+ईय=दाक्षिहृदीयः-दाक्षिહृદभां थयेलो.

पर्वतात् ॥६॥३६०॥

દેશવાચક પર્વત શબ્દને શેષ અર્થમાં ईय થાય.

ईय-पर्वते भवः=पर्वत+ईय=पर्वतीयः राजा-पर्वतवाणा प्रदेशेनो राज.

अनरे वा ॥६॥३६१॥

દેશવાચક પર્વત શબ્દને જો મનુષ્ય અર્થ ન હોય તો ईय વિકલ્પે થાય છે.

ईय-पर्वते भवः=पर्वत+ईय=पर्वतीयानि पर्वतानि फलानि-पर्वत वाणा प्रदेशनां
कुलो वगेरे.

पर्ण-कृकणाद् भारद्वाजात् ॥६॥३६२॥

ભારદ્વાજ દેશના વાચક पर्ण અને कृकण નામોને શેષ અર્થમાં ईय થાય છે.

ईय-पर्णे भवः=पर्ण+ईय=पर्णीयः-भारद्वाजः । वर्तमानभां पर्णा प्रदेशतुं नाम
प्रसिद्ध छे.

२, कृकणे भवः=कृकण+ईय=कृकणीयः-भारद्वाजः । वर्तमानभां प्रयक्षित
'कृकणी' केणनि। 'कृकणी' शब्द प्रस्तुत कृकण शब्दने भणतो नथी आवतो ?

गहादिभ्यः ॥६॥३६३॥

યથાસંભવ દેશવાચક ગહાદિ નામોને શેષ અર્થમાં ईय પ્રત્યય થાય છે.

ईय-गहे भवः=गह+ईय=गहीयः-गहदेशभां थयेलो.

३, अन्तस्थे भवः=अन्तस्थ+ईय=अन्तस्थीयः-छेવાડાના દેશમાં થયેલો.

पृथिवीमध्याद् मध्यमः चास्य ॥६॥३॥६४॥

દેશવાચક પ્રથિવીમધ્ય શબ્દને શેષ અર્થમાં હેવ થાય અને એ યતાં પ્રથિવીમધ્ય
માના મધ્યનું મધ્યમ રૂપ થઈ જાય છે

ईय-पृथिवीमध्ये भवः-मध्यम+इय=मध्यमोयः-पृथिवी मध्य देशनां ययेवा।

निवासात् चरणे अण् ॥६॥३॥६५॥

૧૧વા સંજ્ઞીત દેશવાચી પૃથિવીમધ્ય શબ્દને શેષ અર્થમાં અણ થાય, જે પ્રત્યયાંત શબ્દ નિવાસ કરનાર ચરણોનો સૂચક હોય તેો અને અણ થનાં પૃથિવીમધ્યના મધ્યનું મધ્યમ રૂપ થઈ જાય છે.

अणू-पृथिवीमध्य' निवासः येषां चरणानाम्=मध्यम+अणू=माध्यमाः चरणाः-

जे निवास करनार 'थरस' न होय तो 'पृथिवीमध्य' तो मध्यमीय प्रयोग
थाय अर्थात् अणु प्रत्यय न थाय

वेणुकादिभ्यः ईयण् ॥६॥३॥६६॥

દેશવાચક વેણુકાદિ નામેને શિષ્ય અર્થમાં યથાયોગ એટલે પ્રયોગોને અનુસરીને
કૃત્યણ થઈ જાય છે.

ईयण्-वेणुके भवः=वेणुक+ईयण्=वैणुकीयः-वेणुः देशभां थयेले।

वेत्रके भवः=वेत्रक+ईयण्=वैत्रकीयः--वेत्रक देशभां थयेले।

वा युष्मद्-अस्मद्ः अञ्-ईतजौ युष्माक्-अस्माकौ च, अस्य

एकत्वे तु तवक-ममकम् ॥६॥३॥६७॥

યુષ્મત્ તથા અસ્મત્ શબ્દને શેષ અર્થમાં અન્ અને ઈન્જ વિકલ્પે થાય,
 અને એ બન્ને પ્રયયો થાય ત્યારે યુષ્મત્ નું યુષ્માક અને અસ્મત્ નું અસ્માક
 રૂપ થાય છે અને એકવચનવાળા યુષ્મત્ ના તવનું તવક થાય અને અસ્મત્ના
 મમનું મમક થાય છે.

अञ्-युवयोः युष्मकं वा इयम्=युष्मत्+अञ् यौष्माक+ङी=यौष्माकी-तभारी
 भेती है तभारी.

अयम् = युष्मत् + ईन्ञ् + युष्माक् + ईन्ञ् = यौष्माकीणः, युष्मदीयः
—तमारा ज्येष्ठा के तमारे।

અર્જ-આવયોઃ અસ્માકં શા ઇયમ્ = અસ્મત્+અર્જ=અસ્માક+અર્જ-હી=આસ્માકી-અમારા.
ખેતી કે અમારી.

अञ्-ईनञ्-आवयोः अस्माकं वा अयम्=अस्मत्+ईनञ्=अस्माक+ईनञ्=आस्माकीनः,
अस्मदीयः-अभारा भेने। ३ अभारो.

અન્- તવ અયમ્=તવ+અન્=તવક+અન્=તાવકઃ - તારે।

„, ઈનન્ „, „ તવ+ઈનન્=તવક+ઈનન્=તાવકીનઃ ત્વઢીઘઃ- તારે।

„, અન્-મમ અયમ્=મમ+અન્=મમક+અન્=મામકઃ- મારે।

„, ઈનન્ „, „ =મમ+ઈનન્=મમક+ઈનન્=મામકીનઃ, મરીયઃ-મારે આ.

દ્વીપાદ્ અનુસમુદ્રં ણ્યઃ ॥૬૩૬૮॥

‘સમુદ્ર પાસેનો દ્વીપ’ એવા અર્થવાળા દ્વીપ શબ્દને શેષ અર્થમાં ણ્ય થાય છે
‘ણ્ય-દ્વીપે ભવઃ=દ્વીપ+ણ્ય=દ્વૈણ્યઃ ના, તદ્વાસો વા=દ્વીપમાં થયેલો પુરુષ કે દ્વીપમાં
થયેલો તેનો વાસ-દ્વીપનો રહેવાશી.

અર્ધાદ્ યઃ ॥૬૩૬૯॥

અર્ધ શબ્દને શેષ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-અર્ધે ભવમ્=અર્ધ+ય=અર્ધ્યમ્-અર્ધે થયેલ-અડધામાં થયેલું

સર્વાદ્ ઇકળ ॥૬૩૭૦॥

પૂર્વપદવાળા અર્ધ શબ્દને શેષ અર્થમાં ઇકળ થાય છે.

ઇકળ-પુષ્કર્ણે ભવઃ=પુષ્કર્ણ+ઇકળ=પૌષ્કર્ણિકઃ-પુષ્કર્ણમાં થયેલો.

દિક્પૂર્વાત્ તૌ ॥૬૩૭૧॥

પૂર્વપદમાં દિશાવાચી શબ્દ હોય એવા અર્ધ શબ્દને શેષ અર્થમાં ય થાય
છે અને ઇકળ પણ થાય છે.

ય, ઇકળ-પૂર્વાધે ભવમ્=પૂર્વાધ+ય=પૂર્વાર્ધ્યમ્. પૂર્વાધ+ઇકળ=પૌર્વાધિકમ્-પૂર્વાધમાં-
‘પૂર્વના અડધા ભાગમાં-થયેલું’.

ગ્રામ-રાષ્ટ્રાંશાદ્ અળ્-ઇકળૌ ॥૬૩૭૨॥

જ્યારે અર્ધ શબ્દ, ગ્રામના અને રાષ્ટ્રના અંશવાચી હોય અને એ અર્ધ
શબ્દની પહેલાં દિશાવાચી શબ્દ આવેલા હોય તો શેષ અર્થમાં અળ્ અને ઇકળ
એમ બે પ્રત્યય વારાફરતી થાય છે.

અળ્-ગ્રામસ્ય રાષ્ટ્રસ્ય વા પૂર્વાર્ધમ્, તત્ર ભવઃ=પૂર્વાર્ધ+અળ્=પૌર્વાર્ધઃ

ઇકળ- પૂર્વાર્ધ+ઇકળ=પૌર્વાધિકઃ-ગ્રામ અથવા રાષ્ટ્ર ના પૂર્વના અડધા
ભાગમાં થયેલો.

પર-અવર-અધમ-ઉત્તમાદેઃ યઃ ॥૬૩૭૩॥

પરાર્ધ, અવરાર્ધ, અધમાર્ધ, ઉત્તમાર્ધે શબ્દોને શેષ અર્થમાં ય થાય.

ય-પરાર્ધે ભવમ્=પરાર્ધ+ય=પરાર્ધ્યમ્-ખીજા અડધામાં થયેલું

„, અવરાર્ધે ભવમ્=અવરાર્ધ+ય=અવરાર્ધ્યમ્ „

- „અધમાર્થે ભવમ્=અધમાર્થ+ય=અધમાર્થ્યમ્-હ્રસ્વઃ અડધા ભાગમાં થયેલું
 „ ઉત્તમાર્થે ભવમ્=ઉત્તમાર્થ+ય=ઉત્તમાર્થ્યમ્-ઉત્તમ અડધા ભાગમાં થયેલું.

અમઃ અન્ત-અવસૂ-અધસઃ ॥૬૩॥૭૪॥

અન્ત શબ્દ, અવસૂ શબ્દ, અને અધસૂ શબ્દને શેષ અર્થમાં અમ પ્રત્યય થાય છે.

અમ-અન્તસ્ય અયમ્=અન્ત+અમ્=અન્તમઃ-અંતનો-છેડાનો.

„ અવઃ ભવઃ=અવસૂ+અમ=અવમઃ-નીચે થયેલો.

„ અધઃ ભવઃ=અધસૂ+અમ=અધમઃ-નીચે થયેલો-અધમ

પશ્ચાદ્-આદિ-અન્ત-અગ્રાદ્ ઇમઃ ॥૬૩॥૭૫॥

પશ્ચાદ્, આદિ, અન્ત, અને અગ્ર નામોને શેષ અર્થમાં ઇમ પ્રત્યય થાય છે.

ઇમ-પશ્ચાદ્ ભવઃ=પશ્ચાદ્+ઇમ=પશ્ચિમઃ-પાછળ થયેલો.

„આદૌ ભવઃ=આદિ+ઇમ=આદિમઃ-આદિમાં થયેલો.

અન્તે ભવઃ=અન્ત+ઇમ=અન્તિમઃ અંતે-છેડે-થયેલો.

„ અગ્રે ભવઃ=અગ્રે+ઇમ=અગ્રિમઃ-અગ્રે થયેલો.

મધ્યાદ્ મઃ ॥૬૩॥૭૬॥

મધ્ય શબ્દથી શેષ અર્થમાં મ પ્રત્યય થાય છે.

મ-મધ્યે જાતઃ=મધ્ય+મ=મધ્યમઃ-મધ્યમાં થયેલો-ઉત્તમ નહીં તેમ અધમ નહીં પણ મધ્યમ.

મધ્યે ઉત્કર્ષ-અપકર્ષયોઃ અઃ ॥૬૩॥૭૭॥

‘અહુ ઉત્કર્ષ અને અહુ અપકર્ષ એ બેની વચ્ચે’ એવા અર્થના સૂચક મધ્ય શબ્દને અ થાય છે.

અ-ન અત્યુત્કૃષ્ટઃ ન અત્યપકૃષ્ટઃ મધ્યપરિમાણઃ મધ્યઃ વિદ્વાન્-

મધ્ય+અ=મધ્યઃ = વચલા વર્ગનો વિદ્વાન્ એટલે અહુ ઉત્તમ કેટલો નહીં, તેમ અહુ હલકી કેટલો નહીં એવો પડેલો.

અધ્યાત્માદિભ્યઃ ઇકળ્ ॥૬૩॥૭૮॥

અધ્યાત્મ આદિ શબ્દોને શેષ અર્થમાં ઇકળ્ થાય છે.

ઇકળ્-અધ્યાત્મ ભવમ્= અધ્યાત્મ=ઇકળ્=આધ્યાત્મિકમ્- આધ્યાત્મિક

ઇકળ્-અધિદૈવ ભવમ્= અધિદૈવ+ઇકળ્=આધિદૈવિકમ્-આધિદૈવિક

સમાનપૂર્વ-લોકોત્તરપદાત્ ॥૬।૩।૭૯॥

જે નામને સમાન શબ્દ પૂર્વપદમાં હોય તે નામને શેષ અર્થમાં ફક્ત થાય, તથા જે નામને લોક શબ્દ ઉત્તરપદમાં હોય તે નામને શેષ અર્થમાં ફક્ત થાય છે. ફક્ત-સમાનગ્રામે ભવઃ=સમાનગ્રામ+ફક્ત=સમાનગ્રામિકઃ-સરખા ગામમાં થયેલો. ફક્ત-ફલલોક+ફક્ત=ફલલોકિકઃ-આ પ્રત્યક્ષ લોકમાં થયેલો.

વર્ષા-કાલેભ્યઃ ॥૬।૩।૮૦॥

વર્ષા શબ્દને અને વિશેષરૂપ કાળવાચી શબ્દને શેષ અર્થમાં ફક્ત થાય છે. ફક્ત-વર્ષાયાં ભવઃ=વર્ષા+ફક્ત=વાર્ષિકઃ-વર્ષાઋતુમાં થયેલો. ફક્ત-માસે ભવઃ=માસ+ફક્ત=માસિકઃ-માસમાં થયેલો-માસિક પગાર વગેરે

શરદઃ શ્રાદ્ધે કર્મણિ ॥૬।૩।૮૧॥

શરદ્ શબ્દને શેષ અર્થમાં ફક્ત થાય છે, જે પ્રત્યક્ષાંત નામ શ્રાદ્ધકર્મનું વાચક હોય તો. ફક્ત-શરદિ ભવમ્=શરદ્+ફક્ત=શારદિકમ્-શ્રાદ્ધમ્ શરદ્ ઋતુમાં થયેલું શ્રાદ્ધ.

નવા રોગ-આતપે ॥૬।૩।૮૨॥

શરદ્ શબ્દને શેષ અર્થમાં ફક્ત વિકલ્પે થાય છે, જે પ્રત્યક્ષાંત નામ રોગનું સૂચક હોય અને આતપનું સૂચક હોય તો. ફક્ત-શરદિ ભવઃ=શરદ્+ફક્ત=શારદિકઃ તથા ગરદ્+અણ્=શારદઃ - શરદ્ ઋતુમાં થયેલો રોગ કે તડકો

નિશા-પ્રદોષાત્ ॥૬।૩।૮૩॥

નિશા શબ્દ અને પ્રદોષ શબ્દને શેષ અર્થમાં ફક્ત વિકલ્પે થાય છે. ફક્ત-નિશાયાં ભવઃ=નિશા+ફક્ત=નૈશિકઃ, નિશા+અણ્=નૈશઃ-રાત્રિમાં થયેલો. " પ્રદોષે ભવઃ=પ્રદોષ+ફક્ત=પ્રાદોષિકઃ, પ્રદોષ+અણ્=પ્રાદોષઃ પ્રદોષ કાળમાં થયેલો.

શ્વસઃ તાદિઃ ॥૬।૩।૮૪॥

આવતી કાવના વાચક શ્વસ શબ્દને શેષ અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યક્ષ વિકલ્પે થાય છે. ફક્ત-શ્વઃ ભવઃ=શ્વસ+ફક્ત=શૌવસ્તિકઃ, શ્વસ્ત્યઃ આવતી કાલે થનારો.

ચિર-પરુત્-પરારેઃ ત્નઃ ॥૬।૩।૮૫॥

કાવવાચક ચિર, પરુત્, પગરિ શબ્દોને શેષ અર્થમાં ત્ન પ્રત્યક્ષ વિકલ્પે થાય છે. રત્ન-ચિરં ભવમ્=ચિર+ત્ન=ચિરત્નમ્, ચિરન્તનમ્-જૂનું. જાંબા કાળનું

ત્ત-પર ભવમ્=પરત્+ત્ત=પરતત્તમ્, પરતતત્તમ્-પરાત્તુ-અથા વર્ષત્તું
 ”-પરાભિ ભવમ્=પરાભિ+ત્ત=પરાભિતત્તમ્, પરાભિતતત્તમ્-પરાત્તુ-અથા વર્ષત્તી આગત્તા
 વર્ષત્તું

પુરો નઃ ॥૬૩૮૬॥

કાલવાચી પુરા શબ્દને શેષ અર્થમાં ન વિકલ્પે થાય છે.

ન-પુરા ભવમ્=પુરા+ન=પુરાણમ્, પુરા+તન=પુરાતનમ્-પુરાણુ-જૂતું

પૂર્વાહ્નિ-અપરાહ્નત્ તનદ્ ॥૬૩૮૭॥

કાલવાચી પૂર્વાહ્નિ અને અપરાહ્ન શબ્દોને શેષ અર્થમાં તનદ્ વિકલ્પે થાય છે.

તનદ્-પૂર્વાહ્નિ ભવમ્=પૂર્વાહ્નિ+તનદ્=પૂર્વાહ્નિતનઃ, પૂર્વાહ્નિતનઃ-૩૧૨૧૪. પૌર્વાહ્નિકઃ
 દિવસના પૂર્વ ભાગમાં થયેલ.

તનદ્-અપરાહ્નિ ભવમ્=અપરાહ્નિ+તનદ્=અપરાહ્નિતનઃ, અપરાહ્નિતનઃ આપરાહ્નિકઃ-
 દિવસના ઉત્તર ભાગમાં થયેલ છે.

સાયં-ચિરં પ્રાહ્ણે-પ્રગે અવ્યયાત્ ॥૬૩૮૮॥

કાલવાચી સાયમ્, ચિરમ્, પ્રાહ્ણે, પ્રગે શબ્દો અને કાલવાચી અવ્યયરૂપ
 નામોને શેષ અર્થમાં તનદ્ પ્રત્યય નિત્ય થાય છે.

તનદ્-સાયં ભવમ્=સાયમ્+તન=સાયંતનમ્-સાં જે થયેલું.

”-ચિરં ભવમ્=ચિરં+તન=ચિરંતનમ્-જૂતું થયેલ-કાંઆ કાળનું

” પ્રાહ્ણે ભવમ્=પ્રાહ્ણે+તન=પ્રાહ્ણેતનમ્-દિવસના પૂર્વભાગમાં થયેલ

” પ્રગે ભવમ્=પ્રગે+તન=પ્રગેતનમ્-દિવસ કોઈ ને પહેલાં થયેલું.

” દિવા ભવમ્=દિવા+તન=દિવાતનમ્-દિવસે થયેલું

સ-ઋતુ-સન્ધ્યાદેઃ અણ્ ॥૬૩૮૯॥

કાલવાચી એવા નક્ષત્રવાચક શબ્દો, ઋતુસૂચક શબ્દો અને સન્ધ્યા વગેરે
 શબ્દોને શેષ અર્થમાં અણ્ થાય છે.

મ-પુષ્યે મવઃ=પુષ્ય+અણ્=પૌષઃ-પુષ્ય નક્ષત્રમાં થયેલ.

ઋતુ-ગ્રીષ્મે મવઃ=ગ્રીષ્મ+અણ્=ગ્રૈષ્મઃ-ગ્રીષ્મ ઋતુમાં થયેલ.

સન્ધ્યાદિ-સન્ધ્યાયાં મવઃ=સન્ધ્યા+અણ્=સાન્ધ્યઃ-સન્ધ્યામાં થયેલ.

,, -અમાવસ્થાયાં મવઃ=અમાવસ્થા+અણ્=આમાવાસ્થ્યઃ-અમાસને દિવસે થયેલ.

સંવત્સરાત્ ફલ-પર્વણોઃ ॥૬૩૯૦॥

સંવત્સર શબ્દને શેષ અર્થમાં અણ્ થાય છે, જે પ્રત્યયાંત નામ ફળ કે
 પર્વતું સૂચક હોય તો.

અણ્-સંવત્સરે ભવમ્=સંવત્સર+અણ્=સંવત્સરં ફલમ્, પર્વં વા-સંવત્સરતું ફળી વર્ષફળી
અથવા સંવત્સરી પર્વં. જૈન પરંપરાનાં સંવત્સરી પર્વં પ્રસિદ્ધ છે.

હેમન્તાદ વા, તલુક ચ ॥૬।૩।૧૧॥

ઋતુનાયક એવા હેમન્ત શબ્દને શેષ અર્થમાં અણ્ વિકલ્પે થાય છે અને અણ્
થાય ત્યારે હેમન્ત નો ત વિકલ્પે નીકળી જાય છે.

અણ્-હેમન્તે ભવમ્=હેમન્ત+અણ્=હેમન્તમ્, હેમન્તમ્, હેમન્તિકમ્-હેમન્ત ઋતુમાં થયેલું

પ્રાવૃષઃ ણ્યઃ ॥૬।૩।૧૨॥

ઋતુનાયક એવા પ્રાવૃષ્ શબ્દને શેષ અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય થાય છે.

ણ્ય-પ્રાવૃષિ ભવઃ=પ્રાવૃષ્+ણ્ય=પ્રાવૃષેણ્યઃ-પર્ષા ઋતુમાં થયેલ

સ્થામ-અજિનાન્તાદ્ લુપ્ ॥૬।૩।૧૩॥

જે નામને છેડે સ્થામ શબ્દ હોય અને જે નામને છેડે અજિન શબ્દ હોય
તે નામને બાગેલા શેષર્થ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

અશ્વસ્થામનિ ભવઃ જાતઃ=અશ્વસ્થામા-નામ છે.

સિંહાજિને ભવઃ=સિંહાજિનઃ-નામ છે.

કૃત આદિ અર્થના સૂચક પ્રત્યય-

તત્ર કૃત-લઘ્-ક્રીત-સંમૂતે ॥૬।૩।૧૪॥

સમન્વિત નામને કૃત, લઘ્, ક્રીત અને સંમૂત અર્થમાં યથાયોગ અણ્ વગેરે
અને ણ્યણ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

અણ્-સુધ્ને કૃતઃ, લઘ્ઃ, ક્રીતઃ, સંમૂતઃ=સુધ્ન+અણ્=સુધ્નઃ

ણ્યણ્-સુધ્નેયઃ સુધ્ન નામના પ્રદેશમાં કરાયેલો, મેળવેલો, ખરીદેલો, થયેલો.

અણ્-ઉત્સે કૃતઃ, લઘ્ઃ, ક્રીતઃ, સંમૂતઃ=ઉત્સ+અણ્=ઔત્સઃ

ણ્યણ્-ઔત્સેયઃ ઉત્સમાં કરાયેલો, મેળવેલો, ખરીદેલો, થયેલો.

અણ્-બહિઃ કૃતઃ, લઘ્ઃ, ક્રીતઃ, સંમૂતઃ=બહિઃ+અણ્=વાહ્યઃ.

બહાર કરાયેલો, મેળવેલો, ખરીદેલો, થયેલો.

ણ્યણ્-વાહિરેયઃ=વાહિર+ણ્યણ્=

” તથાં કૃતઃ, લઘ્ઃ, ક્રીતઃ, સંમૂતઃ=નદી+ણ્યણ્=નદિયઃ નદીમાં કરાયેલો, મેળવેલો,
ખરીદેલો, થયેલો.

હ્ય-રાષ્ટ્રે કૃતઃ, લઘ્ઃ, ક્રીતઃ, સંમૂતઃ=રાષ્ટ્ર+હ્ય=રાષ્ટ્રિયઃ-રાષ્ટ્રમાં કરાયેલો, મેળવેલો,
ખરીદેલો, થયેલો.

કુશલે ॥૬।૩।૯૫॥

સપ્તમ્યંત નામને કુશળ અર્થમાં યથાવિહિત અળ્, ઇયળ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.
અળ્-મથુરાયાં કુશલઃ = મથુરા+અળ્ = માથુરઃ - મથુરામાં વિદ્યા ભોજન
વગેરે વડે કુશલ.

ઇયળ્-નદ્યાં કુશલઃ = નદી+ઇયળ્ = નાદેયઃ - નદી તરવા વગેરેમાં કુશળ.

પથઃ અકઃ ॥૬।૩।૯૬॥

સપ્તમ્યંત પથ શબ્દને કુશળ અર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે,

અક-પથિ કુશલઃ = પથ+અક = પથકઃ = માર્ગ ઉપર ચાલવામાં કુશલ.

કઃ અશ્મદેઃ ॥૬।૩।૯૭॥

સપ્તમ્યંત શબ્દને કુશળ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

ક-અશ્મનિ કુશલઃ=અશ્મ+ક =અશ્મકઃ- પથરને ધડવામાં કુશળ.

,, અશનૌ કુશલઃ=અશનિ+ક=અશનિકઃ- વજ્રને ધડવામાં કુશળ.

જાતાર્થક પ્રત્યય—

જાતે ॥૬।૩।૯૮॥

સપ્તમ્યંત નામને જાત અર્થમાં યથાવિહિત અળ્, ઇયળ્, વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.
અળ્-મથુરાયાં જાતઃ=મથુરા+અળ્=માથુરઃ- મથુરામાં થયેલો.

,, ઉત્સે જાતઃ=ઉત્સ+અળ્=ઔત્સઃ- ઉત્સમાં થયેલો.

,, બહિર્ જાતઃ=બહિર્+અળ્=બાહ્યઃ- બહાર થયેલો.

ઇયળ્ નદ્યાં જાતઃ=નદી+ઇયળ્=નાદેયઃ- નદીમાં થયેલો.

ઇય રાષ્ટ્રે જાતઃ=રાષ્ટ્ર+ઇય=રાષ્ટ્રયઃ- રાષ્ટ્રમાં થયેલો.

પ્રાવૃષઃ ઇકઃ ॥૬।૩।૯૯॥

સપ્તમ્યંત પ્રાવૃષ શબ્દને જાત અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે.

ઇક-પ્રાવૃષિ જાતઃ પ્રાવૃષ+ઇક=પ્રાવૃષિકઃ-ચોમાસામાં થયેલો-જન્મેલો.

નામ્નિ શરદઃ અકઃ ॥૬।૩।૧૦૦॥

સપ્તમ્યંત શરદ્ શબ્દને જાત અર્થમાં અકઃ થાય છે, જે પ્રત્યયાત
શબ્દ વિશેષ નામને સચવતો હોય તે.

અકઃ-શરદિ જાતાઃ=શરદ્+અકઃ=શરદકાઃ; દર્માઃ-શરદ્ ઋતુમાં થયેલા ડાબ.

શરદં સસ્યમ્-શરદ્ ઋતુનું ધાસ-અહીં વિશેષ નામ નથી.

સિન્ધુ-અપકરાત્ ક-અળૌ ॥૬।૩।૧૦૧॥

સપ્તમ્યંત એવા સિન્ધુ અને અપકર શબ્દોને જ્ઞાત અર્થમાં ક અને અળ પ્રત્યયો થાય છે, જે પ્રત્યયાંત નામ વિશેષ નામને સૂચવતું હોય તે.

ક, અળ-સિન્ધૌ જાતઃ=સિન્ધુ+ક=સિન્ધુકઃ, સૈન્ધવઃ-વિશેષ નામ.

ક, અળ-અપકરે જાતઃ=અપકર+ક=અપકરકઃ, આપકરઃ ” ” કચરાભાઈ

પૂર્વાહ્ન-અપરાહ્ન-આર્દ્રા-મૂલ-પ્રદોષ-અવસ્કરાત્ અકઃ ॥૬।૩।૧૦૨॥

સપ્તમ્યંત એવા પૂર્વાહ્ન, અપરાહ્ન, આર્દ્રા, મૂલ, પ્રદોષ અને અવસ્કર શબ્દોને જ્ઞાત અર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે, જે પ્રત્યાંતનામ વિશેષ નામને સૂચવતું હોય તે.

અક-પૂર્વાહ્ને જાતઃ=પૂર્વાહ્ન+અક=પૂર્વાહ્નકઃ-વિશેષ નામ

” અપરાહ્ને જાતઃ=અપરાહ્ન+અક=અપરાહ્નકઃ- ” ”

” આર્દ્રાં જાતઃ=આર્દ્રા+અક=આર્દ્રકઃ— ” ”

” મૂલે જાતઃ=મૂલ+અક=મૂલકઃ— ” ”

” પ્રદોષે જાતઃ=પ્રદોષ+અક=પ્રદોષકઃ— ” ”

” અવસ્કરે જાતઃ= અવસ્કર+અક=અવસ્કરકઃ-એખરમાં થયેલો, એધડભાઈ

પથઃ પન્થ ચ ॥૬।૩।૧૦૩॥

સપ્તમ્યંત પથિન્ શબ્દોને જ્ઞાત અર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે અને અક થવા સાથે પથિન્ શબ્દનું પન્થ થાય છે, જે પ્રત્યયાંત નામ વિશેષ નામને સૂચવતું હોય તે.

અક-પથિ જાતઃ=પથિન્+અક=પન્થ+અક=પન્થકઃ=માર્ગમાં થયેલો-પથ ભાઈ

અશ્વ વા અમાવાસ્યાયાઃ ॥૬।૩।૧૦૪॥

સપ્તમ્યંત એવા અમાવાસ્યા શબ્દોને જ્ઞાત અર્થમાં અ પ્રત્યય અને અક પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે, જે પ્રત્યયાંત નામ સંજ્ઞા સૂચવતું હોય તે.

અ-અમાવાસ્યાં જાતઃ-અમાવાસ્ય+અ=અમાવાસ્યઃ,

અક-અમાવાસ્યા+અક=અમાવાસ્યકઃ,

અળ-અમાવાસ્યા+અળ=આમાવાસ્યઃ-અમાસે થયેલો.

શ્રવિષ્ઠા-અપાઠાદ્ ઈયળ ચ ॥૬।૩।૧૦૫॥

સપ્તમ્યંત એવા શ્રવિષ્ઠા અને અપાઠા શબ્દોને જ્ઞાત અર્થમાં ઈયળ અને અ પ્રત્યયો થાય છે, જે પ્રત્યયાંત નામ વિશેષ અર્થને સૂચવતું હોય તે.

ઈયળ-શ્રવિષ્ઠાસુ જાતઃ=શ્રવિષ્ઠા+ઈયળ=શ્રવિષ્ઠીયઃ,

અ-શ્રવિષ્ઠા+અ=શ્રવિષ્ઠઃ શ્રવિષ્ઠામાં થયેલો-શ્રાવળ

ઈયળ્-આષાઢાસુ જાતઃ=અષાઢા+ઈયળ્=અષાઢીયઃ,

અ-અષાઢ+અ=અષાઢઃ-અષાઢામાં થયેલો-અસાઠ માસ અથવા આસડનામનો પુરુષ

ફલગુન્યાઃ ટઃ ॥૬૩૧૦૬॥

સપ્તમ્યંત એવા ફલગુની શબ્દને જાત અર્થમાં ટ થાય છે, જે પ્રત્યયાંત નામ સંજ્ઞા સૂચવતું હોય તે.

ટ-ફલગુન્યોઃ જાતઃ=ફલગુનો+ટ=ફલગુનઃ-ફલગુનીમાં થયેલો-ફાગળ

વદુલા-અનુરાધા-પુણ્યાર્થ-પુનર્વસુ-હસ્ત-વિશાખા-

સ્વાતેઃ લુપ્ ॥૬૩૧૦૭॥

સપ્તમ્યંત એવા વદુલા, અનુરાધા, પુણ્ય અર્થક શબ્દો, પુનર્વસુ, હસ્ત, વિશાખા અને સ્વાતિ શબ્દોને લાગેલા નક્ષત્રઅર્થસૂચક અળ્નો જાત અર્થમાં લોપ થાય છે, જે પ્રત્યયાંત નામ વિશેષ નામ સૂચવતું હોય તે.

અળ્ લોપ-વદુલાસુ જાતઃ વદુલા+અળ્=વદુલઃ-વદુલ નક્ષત્રમાં થયેલો.

” ” અનુરાધાસુ જાતઃ=અનુરાધા+અળ્=અનુરાધઃ-અનુરાધા નક્ષત્રમાં થયેલો.

” ” પુણ્યે જાતઃ=પુણ્ય+અળ્=પુણ્યઃ-પુણ્ય નક્ષત્રમાં થયેલો.

” ” તિષ્યે જાતઃ=તિષ્ય+અળ્=તિષ્યઃ-તિષ્ય નક્ષત્રમાં થયેલો.

” ” પુનર્વસૌ જાતઃ=પુનર્વસુ+અળ્=પુનર્વસુઃ-પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં થયેલો.

” ” હસ્તે જાતઃ=હસ્ત+અળ્=હસ્તઃ-હસ્ત નક્ષત્રમાં થયેલો લાગિયો વરસાદ

” ” વિશાખાયાં જાતઃ=વિશાખા+અળ્=વિશાખા નક્ષત્રમાં થયેલો.

” ” સ્વાતૌ જાતઃ=સ્વાતિ+અળ્=સ્વાતિઃ શિશુઃ-સ્વાતિ નક્ષત્રમાં જન્મેલું બાળક

ચિત્રા-રેવતી-રોહિણ્યાઃ સ્ત્રિયામ્ ॥૬૩૧૦૮॥

સપ્તમ્યંત એવા ચિત્રા, રેવતી, રોહિણી શબ્દોને લાગેલા નક્ષત્ર સૂચક અળ્ નો જાત અર્થમાં, જે સ્ત્રીનું નામ હોય તે લોપ થાય છે.

અળ્ લોપ-ચિત્રાયાં જાતઃ સ્ત્રી=ચિત્રા+અળ્=ચિત્રા-ચિત્રા નક્ષત્રમાં થયેલી. ચિત્રા નામની છોકરી.

” ” રેવત્યાં જાતઃ સ્ત્રી=રેવતી+અળ્=રેવતી-રેવતી નક્ષત્રમાં થયેલી. રેવતીબેન.

” ” રોહિણ્યાં જાતઃ સ્ત્રી=રોહિણી+અળ્=રોહિણી-રોહિણી નક્ષત્રમાં થયેલી. રોહિણીબેન

બહુલમ્ અન્યેભ્યઃ ॥૬૩૧૦૯॥

નક્ષત્ર અર્થવાળા, સપ્તમી વિકસિતવાળા, ખીમ શબ્દોને પણ લાગેલા નક્ષત્ર અર્થસૂચક અળ્ પ્રત્યયનો જાત અર્થમાં જે નામ હોય તે અહુલ લોપ થાય છે. અન્ય શબ્દથી શ્રવિષ્ઠા વગેરે શબ્દો સમજવાના છે.

અળ લોપ / વિકલ્પે લોપ-અભિજિતિ જાતઃ=અભિજિત્+અળ=અભિજિત્, -અભિજિ-
તર્માં થયેલો

„ „ „ „ અભિજિત્+અળ=અભિજિતઃ- „

„ „ „ „ અશ્વયુજિ જાતઃ=અશ્વયુજ્+અળ=અશ્વયુજ્, અશ્વયુજ્માં
થયેલો

„ „ „ „ અશ્વયુજ્+અળ=આશ્વયુજઃ- „

„ નો કવચિત્ નિત્ય લોપ-અશ્વિનીષુ જાતઃ=અશ્વિન+અળ=અશ્વિનઃ અશ્વિનીમાં
થયેલો

„ લોપ ન થાય-મધ્યામાં જાતઃ=મવા+અળ=માઘઃ=મધ્યામાં થયેલો

સ્થાનાન્ત-ગોશાલ-સ્વરશાલાત્ ॥૬।૩।૧૧૦॥

જે શબ્દને છોડે સ્થાન શબ્દ છે એવા સપ્તમ્યંત શબ્દો, ગોશાલ અને
સ્વરશાલ શબ્દોને જાત અર્થમાં થયેલા પ્રત્યયનો લોપ થઈ જાય છે, જે સંજ્ઞાનું
સૂચન હોય તો.

અળ લોપ-ગોસ્થાને જાતઃ=ગોસ્થાન+અળ=ગોસ્થાનઃ ગોસ્થાનમાં થયેલો

„ „ ગોશાલે જાતઃ=ગોશાલ+અળ=ગોશાલઃ-ગોશાલમાં થયેલો-ગોશાલ નામનો
એક પ્રાચીન આચાર્ય

„ „ સ્વરશાલે જાતઃ=સ્વરશાલ+અળ=સ્વરશાલઃ-સ્વરશાલમાં થયેલો.

વત્સશાલાદ્ વા ॥૬।૩।૧૧૧॥

સપ્તમ્યંત એવા વત્સશાલ શબ્દ પછી જાત અર્થમાં આવેલા પ્રત્યયનો
વિકલ્પે લોપ થઈ જાય છે, જે સંજ્ઞાનું સૂચન હોય તો.

અળ લોપ-વત્સશાલે જાતઃ=વત્સશાલ+અળ=વત્સશાલઃ, વત્સશાલ+અળ=વાત્સશાલઃ-
વત્સશાલામાં થયેલો.

સોદર્ય-સમાનોદર્યો ॥૬।૩।૧૧૨॥

સોદર અને સમાન શબ્દોને જાત અર્થમાં થાય છે. અને સાથે દર નું
દર્ થઈ જાય છે.

સમાનોદરે=સોદરે, સોદરે જાતઃ=-સોદર=ચ=સોદર્યઃ સગો ભાઈ ‘સમાનોદર’
શબ્દનો ‘સોદર’ શબ્દ થયેલ છે.

સમાનોદરે જાતઃ=સમાનોદરઃ=સમાનોદર+ચ=સમાનં દર્યઃ
કાણવાચી દેવાર્થક પ્રત્યય—

કાલાદ્ દેયે કળે ॥૬।૩।૧૧૩॥

સપ્તમ્યંત કાળવાચક નામથી દેવું-કરજ-આપવું એવા અર્થમાં યથાવિહિત
પ્રત્યય થાય છે.

સાધુ-પુણ્યત્-પચ્યમાને ॥૬।૩।૧૧૭॥

કાળવાચી સપ્તમ્યંત નામને સાધુ, પુણ્યત્ અને પચ્યમાન અર્થમાં યથાવિ-
હિત પ્રત્યયો થાય છે.

અણ-હેમન્તે સાધુ=હેમન્ત+અણ=હેમનમ્ અનુલેખનમ્, હેમન્તમ્-હેમંત ઋતુમાં કરવામાં
આવતું અનુલેખન

,, વસન્તે પુણ્યત્=વસન્ત+અણ=વાસન્તી, વાસન્ત્યઃ કુન્દલતા-વસંત ઋતુમાં
પુષ્ટ થનાર કુંદલતા.

,, શરદિ પચ્યમાના=શરદ્+અણ=શારદાઃ શાલયઃ-શરદઋતુમાં પાકનાર ઓખા.

ઉપ્તે ॥૬।૩।૧૧૮॥

કાળવાચક સપ્તમ્યંત નામને ઉપ્ત-વાવેલું-અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.
અણ-શરદિ ઉપ્તાઃ=શરદ્ અણ=શારદાઃ યવાઃ-શરદ ઋતુમાં વાવેલા જવ.

,, હેમન્તે ઉપ્તાઃ=હેમન્ત+અણ=હેમનાઃ યવાઃ-હેમંતઋતુમાં વાવેલા જવ.

આશ્વયુજ્યા અકચ્ ॥૬।૩।૧૧૯॥

કાળવાચી સપ્તમ્યંત એવા આશ્વયુજી શબ્દથી ઉત્ત-વાવેલું-અર્થમાં અકચ્
પ્રત્યય થાય છે.

અકચ્-આશ્વયુજ્યામ્ ઉપ્તાઃ=આશ્વયુજી+અકચ્=આશ્વયુજકાઃ માષાઃ - શરદ પૂતમે
વાવેલા અડદ

ગ્રોષ્મ-વસન્તાદ્ વા ॥૬।૩।૧૨૦॥

કાળવાચી સપ્તમ્યંત એવા ગ્રોષ્મ અને વસન્ત શબ્દોને ઉપ્ત-વાવેલું અર્થમાં
અકચ્ વિકલ્પે થાય છે.

અકચ્-ગ્રોષ્મે ઉપ્તમ્=ગ્રોષ્મ+અકચ્=ગ્રૌષ્મકમ્, ગ્રૌષ્મં સસ્યમ્-ગ્રોષ્મકાળમાં વાવેલું ધાસ.
વસન્તે ઉપ્તમ્=વસન્ત+અકચ્=વાસન્તકમ્. વાસન્તે સસ્યમ્ વસંતકાળમાં વાવેલું ધાસ

વ્યાહરતિ મૃગે ॥૬।૩।૧૨૧॥

કાળવાચક સપ્તમ્યંત નામને 'ઓલના પશુ' અર્થમાં-યથાવિહિત પ્રત્યયો
થાય છે.

અણ-નિશિ વ્યાહરતિ=નિશા+અકચ્=નૈશિકઃ રાત્રે ઓલના રો શૃગાળ.

મૃ , , નિશા+અણ=નૈષઃ

અણ-પ્રદોષે વ્યાહરતિ=પ્રદોષ+અકચ્=પ્રાદોષિકઃ

મૃ , , પ્રદોષ+અણ=પ્રાદોષઃ

વસન્તે વ્યાહરતિ કોકિલઃ—રોકિલ વસન્તમાં બોલે છે.—અહીં કોકિલ પશુવાયી નામ નથી પણ પક્ષી વાયી નામ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

જયિનિ ચ । ૬૩૧૨૨ ॥

કાળવાયી સપ્તમ્ભંત નામને જયિની—જય મેળવનાર અર્થમાં — યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

इकण्-निशाभवम् अभ्ययनं निशा, निशायां जयी=निशा+इकण्=नैशिकः

अण् " " " " " निशा+अण्=नैशः—

રાતે ભણવાના પાઠમાં જય મેળવનાર એટલે સદૃશ રાતે ભણનાર

इकण्-प्रदोषे जयी=प्रदोष+इकण्=प्रादोषिकः,

अण्- " " " " " अण्=प्रदोषः—प्रदोषिणी प्रवृत्तिर्भां जय मेलवनार

इकण्-वर्षे जयी=वर्ष+इकण्=वार्षिकः—वर्षिणी प्रवृत्तिर्भां जय मेलवनाર.

લાવાયીક પ્રત્યય

भवे ॥ ६३१२३ ॥

સપ્તમ્ભંત નામને ભવ=પન ૩—એવા અર્થમાં યથાવિહિત અણ્, ઇયણ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

अण्-सुप्ते भवः=सुप्+अण्=सौप्तः सुप्त नामना गामभां थयेत्तो.

„ उत्से भवः=उत्स+अण्=औत्सः उत्सभां थयेत्तो.

एयण्-नद्यां भवः=नदी+एयण्=नादेयः—नदीभां थयेत्तो.

„ ग्रामे भवः=ग्राम+एयण्=ग्रामेयः— ગામડામાં થયેત્તો.

दिगादि देहांशाद् यः ॥ ६३१२४ ॥

સપ્તમ્ભંત એવા દિક્ વગેરે શબ્દોને અને દેહતા અવયવવાચી શબ્દોને ભવ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

य-दिशि भवः=दिश्+य=दिश्यः—દિશામાં થયેત્તો.

„ અપ્સુ ભવઃ=અપ્સુ+ય=અપ્સવ્યઃ—(૩૨૧૨૮) પાણીમાં થયેત્તો.

„ મૂર્ધનિ ભવઃ=મૂર્ધન્+ય=મૂર્ધન્ય—માથામાં થયેત્તો અવાગ્.

नाम्नि उदकात् ॥ ६३१२५ ॥

સપ્તમ્ભંત ઉદક શબ્દને ભવ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે, બે પ્રત્યયાંત નામ-સંજ્ઞાવાચક હોય તો.

य-उदके भवा=उदक+य=उदकया रजस्वला—ઉદકયા શબ્દ રજસ્વલાનો સૂચક છે માટે એ વિશેષ નામ છે.

મધ્યાદ્ દિનણ્-જ્ઞર્ણયાઃ મઃ અન્તશ્ચ ॥૬।૩।૧૨૬॥

સપ્તમ્યંત મધ્ય શબ્દથી ભવ અર્થમાં દિનજ્ઞ, જ્ઞ અને ર્ણ પ્રત્યય થાય છે અને મધ્ય શબ્દની છેડે મ ઉમેરાય છે.

દિનજ્ઞ-મધ્યે ભવાઃ=મધ્ય+દિનજ્ઞ=માધ્યમ્+દિન=માધ્યંદિનાઃ-માધ્યંદિની શાખા વાળા જ્ઞ-મધ્યે ભવઃ=મધ્ય+જ્ઞ=માધ્યમ્+જ્ઞ=માધ્યમઃ-મધ્યનો-વચ્ચેનો.

ર્ણ-મધ્યે ભવઃ=મધ્ય+ર્ણ=માધ્યમ્+ર્ણ=માધ્યર્ણયઃ- , , ,

જિહ્વામૂલ અઙ્ગુલેશ્ચ ર્ણયઃ ॥૬।૩।૧૨૭॥

સપ્તમ્યંત જિહ્વામૂલ, અઙ્ગુલિ અને મધ્ય શબ્દોને ભવ અર્થમાં ર્ણ પ્રત્યય થાય છે.

ર્ણ-જિહ્વામૂલે ભવઃ=જિહ્વામૂલ+ર્ણ=જિહ્વામૂલીયઃ-ગિરહવામૂલીય વર્ણ

,, અઙ્ગુલી ભવઃ=અઙ્ગુલ+ર્ણ=અઙ્ગુલીયઃ-અઙ્ગુલીમાં થયેલો.

,, મધ્યે ભવઃ=મધ્ય+ર્ણ=મધ્યર્ણયઃ-વચ્ચે થયેલો.

વર્ગાન્તાન્ ॥૬।૩।૧૨૮॥

જે નામને છેડે વર્ગ શબ્દ છે એવા સપ્તમ્યંત નામને ભવ અર્થમાં ર્ણ પ્રત્યય થાય છે.

ર્ણ-કવર્ગે ભવઃ=કવર્ગ+ર્ણ=કવર્ગીયઃ વર્ગઃ-ક વર્ગનો વર્ણ

ઈન-યો ચ અશ્વઙ્ગે ॥૬।૩।૧૨૯॥

જે નામને છેડે વર્ગ શબ્દ છે એવા સપ્તમ્યંત નામને ભવ અર્થમાં ર્ણ પ્રત્યય થાય છે, અને ર્ણ પ્રત્યયો થાય છે, પ્રત્યયાંત નામનો 'શબ્દ' એવો અર્થ ન હોય તો.

ઈન-ભરતવર્ગે ભવઃ=ભરતવર્ગ+ઈન=ભરતવર્ગીયઃ

ય-ભરતવર્ગ+ય=ભરતવર્ગીયઃ,

ર્ણ-ભરતવર્ગ+ર્ણ=ભરતવર્ગીયઃ-ભરત ગોત્રના વર્ગમાં થયેલો.

કવર્ગીયઃ-કવર્ગનો. -અહીં વર્ગ શબ્દ 'શબ્દ'વાચી છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

દત્તિ-કુક્ષિ-કલશિ-વસ્તિ-અદ્દેઃ ઇયણ્ ॥૬।૩।૧૩૦॥

સપ્તમ્યંત એવા દત્તિ, કુક્ષિ, કલશિ વસ્તિ અને અદ્દિ નામોને ભવ અર્થમાં ઇયણ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇયણ્-દત્તો ભવમ્=દત્તિ+ઇયણ્=દત્તેયં જલમ્-મશકનું પાણી

,, કુક્ષો ભવમ્=કુક્ષિ+ઇયણ્=કૌક્ષેયઃ વ્યાધિઃ-અપાકમાં થનારો વ્યાધિ.

,, કલશ્યાં ભવમ્=કલશી+ઇયણ્=કાલશેયં તક્ષમ્-ગોળીમાં થનારી છાશ.

„ વસ્તૌ ભવમ્=વસ્તિ+અવળ્=વાસ્તેયં પુણ્યમ્-વસ્તિ-ગુદામાં થનારી વિષ્ટા

„ અહૌ ભવમ્=અહિ+અવળ્=આદેયં વિષમ્ સાપતું એર.

આસ્તેયમ્ ॥૬૧૩૧૩૧॥

સપ્તમ્યંત એવા અસ્તિ (નિભક્તિ પ્રતિરૂપક અવ્યય) શબ્દને ભવ અર્થમાં અવળ્ થાય છે, અથવા અસૂજ્ શબ્દને ભવ અર્થમાં અવળ્ પ્રત્યય થાય અને તે સાથે અસૂજ્ શબ્દનું અસ્તિ એવું રૂપ બને છે

અવળ્-અસ્તિ ભવમ્=અસ્તિ+અવળ્=આસ્તેયમ્ ધનમાં થયેલું.

અસ્તિ એટલે ધન અથવા વિદ્યમાનતા-હયતી.

„ સુન્નિ ભવમ્=સૂજ્+અવળ્=અસ્તિ+અવળ્=આસ્તેયમ્- લોહીમાં થયેલું.

ગ્રીવાતઃ અળ્ ચ ॥૬૧૩૧૩૨॥

સપ્તમ્યંત ગ્રીવા શબ્દને ભવ અર્થમાં અળ્ અને અવળ્ પ્રત્યયો થાય છે અળ્-ગ્રીવાયાં ગ્રીવાસુ વા ભવમ્=ગ્રીવા+અળ્=ગ્રૈવમ્-ગળામાં થનારું અથવા ગળાનું નાડીઓમાં થનારું

અવળ્- „ „ ગ્રીવા+અવળ્=ગ્રૈવેયમ્- „ „

ગ્રીવા એટલે ડોક અથવા ગળાની નાડીઓ.

ચતુર્માસાદ્ નામ્નિ ॥૬૧૩૧૩૩॥

સપ્તમ્યંત એવા ચતુર્માસ શબ્દને ભવ અર્થમાં અળ્ થાય, પ્રત્યયાંત શબ્દ સંજ્ઞાવાચી હોય તે.

અળ્-ચતુર્માસે ભવા=ચતુર્માસ+અળ્=ચાતુર્માસે-આષાઢયાદિવૈર્ણમાસી-ચતુર્માસી એટલે આષાઢ માસની પૂનમ, કાર્તિક માસની પૂનમ, અને ક્રાગણ માસની પૂનમ.

યજ્ઞે ડ્યઃ ॥૬૧૩૧૩૪॥

સપ્તમ્યંત ચતુર્માસ શબ્દને 'તેમાં થયેલો યજ્ઞ' એવા અર્થમાં ડ્ય પ્રત્યય થ. છે. ડ્ય-ચતુર્માસ્યાં ભવાઃ=ચતુર્માસી+ડ્ય=ચાતુર્માસ્યાઃ યજ્ઞાઃ-ચતુર્માસીના યજ્ઞો

ગમ્મીર પચ્ચજનં બહિર્ દેવાત્ ॥૬૧૩૧૩૫॥

સપ્તમ્યંત એવા ગમ્મીર, પચ્ચજન, બહિર્ અને દેવ શબ્દોને ભવ અર્થમાં ડ્ય પ્રત્યય થાય છે.

ડ્ય-ગમ્મીરે ભવઃ=ગમ્મીર+ડ્ય=ગમ્મીરેઃ-જેંડાણમાં થયેલો.

„ પચ્ચજને ભવઃ=પચ્ચજન+ડ્ય=પચ્ચજન્યઃ-શંખ.

„ બહિર્ ભવઃ=બહિર્+ડ્ય=બહિર્-બહાર થયેલો.

„ દેવે ભવઃ=દેવ+ડ્ય=દૈવ્યઃ-દેવમાં થયેલો

પરિમુખાદેઃ અવ્યયીભાવાત્ ॥૬।૩।૧૩૬॥

અવ્યયીભાવ સમાસવાળા પરિમુખ આદિ શબ્દને તત્ત્વ મત્ત્વ અર્થમાં ડવ પ્રત્યય થાય છે. 'તત્ત્વ ભવ' તેમાં થયેલું.

ડવ-પરિમુખે મત્ત્વઃ=પરિમુખ+ડવ=પરિમુખ્યઃ-મુખની આસપાસ થયેલું.

, પરિહનો મત્ત્વઃ=પરિહનુ+ડવ=પરિહનવ્યઃ-જડનાની આસપાસ થયેલું.

અન્તઃપૂર્વાદ્ ઇકણ્ ॥૩।૬।૧૩૭॥

અવ્યયીભાવ સમાસવાળા અને પૂર્વપદમાં રહેલા અન્તર શબ્દને તત્ત્વ મત્ત્વ અર્થમાં ઇકણ્ થાય છે.

ઇકણ્-અન્તરગારે મત્ત્વઃ = અન્તરગાર+ઇકણ્=આન્તરગારિકઃ-ધરની અંદરના ભાગમાં થયેલો.

પરિ-અનોઃ પ્રામાત્ ॥૬।૩।૧૩૮॥

અવ્યયીભાવ સમાસવાળા પરિગ્રામ અને અનુગ્રામ શબ્દોને તત્ત્વ મત્ત્વ અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકણ્-પરિગ્રામે મત્ત્વઃ=પરિગ્રામ+ઇકણ્=પરિગ્રામિકઃ-ગ્રામની ચારે બાજુએ થયેલો.

, અનુગ્રામે મત્ત્વઃ=અનુગ્રામ+ઇકણ્=આનુગ્રામિકઃ-ગ્રામની પાછળ થયેલો.

ઉપાદ્ જાનુ-નીવિ-કર્ણાત્ પ્રાયેણ ॥૬।૩।૧૩૯॥

જાનુ, નીવિ, અને કર્ણ શબ્દો જેની અંતે છે એવા ઉપ સાથેના અવ્યયી-ભાવ સમાસવાળા એ શબ્દોને પ્રાયઃ તત્ત્વ મત્ત્વ અર્થમાં ઇકણ્ થાય છે.

ઇકણ્-ઉપજાનુ મત્ત્વઃ=ઉપજાનુ+ઇકણ્=ઉપજાનુકઃ સેવકઃ ગોઠણ પાસે બેસી રહેનારો -સેવક.

ઉપનીવિ મત્ત્વઃ=ઉપનીવિ+ઇકણ્=ઉપનીવિકં ગ્રીવાદામ-નાહી સુધી પહોંચતી ગળાની માળા.

ઉપકર્ણ મત્ત્વઃ=ઉપકર્ણ+ઇકણ્=ઉપકર્ણિકઃ સૂચકઃ-ચાડિયે-કાનની પાસે આવીને ચાડી ખાનારો,

રુદ્ધો અન્તઃપુરાદ્ ઇકઃ ॥૬।૩।૧૪૦॥

સપ્તમ્યંત એવા અન્તઃપુર શબ્દને તત્ત્વ મત્ત્વ અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે, જે રૂઢિ જણાતી હોય તો. રૂઢ એટલે અન્તઃપુર શબ્દનો 'રાણીવાસ' એવા અર્થ હોય તો.

ઇક-અન્તઃપુરે મત્ત્વઃ=અન્તઃપુર+ઇક=અન્તઃપુરિકા-અન્તઃપુરમાં થયેલી સ્ત્રી.

આન્તઃપુરઃ-પુરની અંદરમાં થયેલો-અહીં રૂઢિ અર્થ જણાતો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે. આ પ્રયોગમાં શબ્દનો રૂઢ અર્થ નથી પણ યૌગિક અર્થ છે.

કર્ણ-લલાટાત્ કલ્ ॥૬।૩।૧૪૧॥

સપ્તમ્યંત એવા કર્ણ અને લલાટ શબ્દોથી મવ અર્થમાં કલ્ પ્રત્યય થાય, પ્રત્યયાંત નામ રૂઢિચાથી અર્થમાં હોય તેા.

કલ્-કર્ણે મવા=કર્ણ+કલ્=કર્ણિકા-કર્ણમગ્નમ્-કાનનું આભરણુ-ધરણુ.

,, લલાટે મવા=લલાટ+કલ્=લલાટિકા-લલાટમગ્નનમ્-લલાટનું આભરણુ.

કાનમાં થયેલો મેલ એથવા લલાટમાં થયેલો પરમેલો અર્થ હોય તેા ત્યાં આ નિયમ ન લાગે.

તસ્ય વ્યાખ્યાને ચ ગ્રન્થાત્ ॥૬।૩।૧૪૨॥

પદ્યંત નામથી વ્યાખ્યાન અર્થમાં યથાવિદિત પ્રત્યયો થાય છે અને જે પ્રથમ અર્થ જણાતો હોય તેા તત્ત્વમ્ નામથી મવ અર્થમાં યથાવિદિત પ્રત્યયો થાય છે.

અંથ એટલે શબ્દનો સંદર્ભ-શબ્દો ગુંથણી અને વ્યાખ્યાન એટલે જે વડે પ્રથમના દરેક અવયવનું વિવેચન કરતામાં આવે તે સાધન

અણ્-કૃતાં કૃત્તુ વા મવં વ્યાખ્યાનમ્=કૃત્+અણ્=કાર્ત્તમ્-કૃદંતનું અથવા કૃદંત વિશેનું વ્યાખ્યાન કરનાર સાધન

ઇકળ્-પ્રતિપદિ મવં વ્યાખ્યાનમ્=પ્રતિપદ+ઇકળ્=પ્રાતિપદિકમ્ દરેકપદનું વ્યાખ્યાન આપનાર સાધન,

ઈય-પ્રતિપદિ મવં વ્યાખ્યાનમ્ પ્રાતિપદિકમ્ તત્સંબન્ધિ પ્રાતિપદિક+ઈય=પ્રાતિપદિકીયમ્ પ્રતિપદિકને લગતું પુસ્તક. પ્રાતિપદિક એટલે નામ

પ્રાયઃ બહુસ્વરાદ્ ઇકળ્ ॥૬।૩।૧૪૩॥

બહુસ્વરવાળા અંથવાથી નામને 'તેના વ્યાખ્યાન' અર્થમાં અને 'તેમાં થયેલું' એવા અર્થમાં ઇકળ્ થાય છે.

ઇકળ્-પરવ-ગત્વયોઃ વ્યાખ્યાનમ્, પરવ-ગત્વે વા મવમ્=પરવ-ગત્વ+ઇકળ્=પારવગત્વિકમ્ પારવ-ચ્યુત્વસંબંધી વ્યાખ્યાન. આ વ્યાકરણમાં આવેલા ખીજા અધ્યાયનું ત્રીજું પાઠ.

સંક્રિતમ્-સંક્રિતામાં થયેલું. પ્રાયઃ કહેવાથી અહીં ઇકળ્ પ્રત્યય ન થયો.

ઋક્ષ્વ-દ્વિસ્વર-યાગેભ્યઃ ॥૬।૩।૧૪૪॥

ઋક્ શબ્દને, ઋકારાંત શબ્દને, એ સ્વરવાળા શબ્દોને અને યજુવાથી શબ્દોને પ્રથમ અર્થ હોય તેા તેનું વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને તત્ત્વ મવ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-ઋક્-ઋકાં વ્યાખ્યાનમ્, ઋક્ષ્વ મવં વા=ઋક્+ઇકળ્=આર્વિકમ્-ઋચાઓનું વ્યાખ્યાન

ઇકળ્ ક્રકારાન્ત-ચતુર્હોતુઃ વ્યાખ્યાનમ્, ચતુર્હોતરિ મવં વા=ચતુર્હોતૃ+ઇકળ્=ચાતુર્હોતૃકમ્
ચારહોતાઓનું વ્યાખ્યાન.

,, દ્વિસ્વર-અક્ષર વ્યાખ્યાનમ્, અક્ષે મવં વા=અક્ષ+ઇકળ્=આક્ષિકમ્-અંબ શાસ્ત્રનું
વ્યાખ્યાન વગેરે.

,, યજ્ઞવાલ્ક્ય-રાજસૂયસ્ય વ્યાખ્યાનમ્, રાજસૂયે મવં વા=રાજસૂય+ઇકળ્=રાજસૂયિકમ્
રાજસૂયયજ્ઞનું વ્યાખ્યાન.

ઋષેઃ અધ્યાયે ॥૬૩॥૧૪૫॥

ઋષિ અર્થવાળો શબ્દ અંથવાથી હોય ત્યારે તેનું વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને
તત્ર મવ અર્થમાં નો અધ્યાય અર્થ હોય તો ઇકળ્ થાય છે.

ઇકળ્-વશિષ્ઠસ્ય ગ્રન્થસ્ય વ્યાખ્યાનં તત્ર મવો વા અધ્યાયઃ=વશિષ્ઠ+ઇકળ્=વાશિષ્ઠકઃ
અધ્યાયઃ-વશિષ્ઠના ગ્રંથનું વ્યાખ્યાન અને તેનો અધ્યાય.

વાશિષ્ઠી ઋક્ વશિષ્ઠ ઋષિની ઋચા-અહીં આ અધ્યાયવાચી નથી પણ
ઋચાવાચી છે તેથી ઇકળ્ પ્રત્યય ન થાય.

પુરોડાશ-પૌરોડાશાદ્ ઇક-ઇકટૌ ॥૬૩॥૧૪૬॥

અંથવાથી પુરોડાશ અને પૌરોડાશ શબ્દને 'તેના વ્યાખ્યાન' અર્થમાં અથવા
'તેમાં થયેલું' એવા અર્થમાં અધ્યાયવાચી અર્થ હોય તો ઇક અને ઇકદ્ પ્રત્યયો
થાય છે.

પુરોડાશ-પિમેલ લોટ વગેરેના પિંડો. એ પિંડોસાથે સંબંધ રાખનાર
મંત્રગ્રંથ પણ પુરોડાશ કહેવાય.

પૌરોડાશ પૂર્વોક્ત પુરોડાશ સાથે સંબંધ રાખનાર અથવા એ પુરોડાશોમાં
નો થયેલ હોય તે પૌરોડાશ કહેવાય.

ઇક-પુરોડાશસ્ય વ્યાખ્યાનમ્, તત્ર મવં વા=પુરોડાશ+ઇક=પુરોડાશિકા,

ઇકદ્-,, પુરોડાશ+ઇકદ્=પુરોડાશિકી-પુરોડાશના મંત્રનું વ્યાખ્યાન.

ઇકદ્-,, પૌરોડાશ+ઇકદ્=પૌરોડાશિકી-પૌરોડાશના મંત્રનું વ્યાખ્યાન
અથવા પૌરોડાશનો અધ્યાય.

છન્દસઃ યઃ ॥૬૩॥૧૪૭॥

અંથવાથી છન્દસ્ શબ્દને 'તેના વ્યાખ્યાન' અર્થમાં અને તેમાં થયેલું એવા
અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-છન્દસઃ વ્યાખ્યાનમ્, છન્દસિ મવં=છન્દસ+ય=છન્દસ્યઃ છંદ અંથનું વ્યાખ્યાન અથવા
છંદમાં થયેલ.

શિક્ષાદેઃ ચ અણ્ ॥૬।૩।૧૪૮॥

પ્રથવાચી શિક્ષા આદિ શબ્દોને અને છન્દસ્ શબ્દને વ્યાખ્યાન અર્થમાં અને 'તેમાં થયેલું' એવા અર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે.

અણ્-શિક્ષાયાઃ વ્યાખ્યાનં, તત્ર ભવઃ=શિક્ષા+અણ્=શૈક્ષઃ-ઉચ્ચારણને લગના પ્રથમે શિક્ષા કહેવાય છે. શિક્ષાનું વ્યાખ્યાન, અથવા શિક્ષામાં થયેલ.

,, ઋગ્-અયનસ્ય વ્યાખ્યાનં, તત્ર ભવઃ=ઋગયન+અણ્=આર્ગયનઃ-ઋગયનનું વ્યાખ્યાન વગેરે

,, છન્દસઃ વ્યાખ્યાનં, તત્ર ભવઃ=છન્દસ્+અણ્=છન્દસઃ=છંદનું વ્યાખ્યાન વગેરે 'આગત' અર્થનો સૂચક પ્રત્યય

તતઃ આગતે ॥૬।૩।૧૪૯॥

પંચમ્યંત નામને 'તેમાંથી આવેલું' એવા અર્થમાં યથાવિહિત અણ્ અને ઇયણ્ વગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

અણ્-સુમ્નાદ આગતઃ=સુધ્ન+સુધ્ન દેશથી આવેલો.

ય-ગોઃ આગતઃ ગો+ય=ગવ્યઃ-ગાય કે બળદ પાસેથી આવેલો.

ઇયણ્-નદ્યાઃ આગતઃ=નદી+ઇયણ્=નાદેયઃ-નદીથી આવેલો.

ચ-ગ્રામત્ આગતઃ=ગ્રામ+ચ=ગ્રામ્યઃ-ગામથી આવેલો.

વિદ્યા-યોનિસમ્બન્ધાદ્ અકન્ ॥૬।૩।૧૫૦॥

જે નામોનો સંબંધ વિદ્યા સાથે છે અથવા જે નામોનો સંબંધ યોનિ-જન્મની સાથે છે એવા પંચમ્યંત નામોને 'તેનાથી આવેલું' એવા અર્થમાં અકન્ પ્રત્યય થાય છે.

વિદ્યાસંબન્ધ-આચાર્યાદ્ આગતમ્=આચાર્ય+અકન્=આચાર્યકમ્-આચાર્યથી આવેલું.

યોનિસંબન્ધ-પિતામહાદ્ આગતમ્=પિતામહ+અકન્=પૈતામહકમ્-પિતામહથી પિનાતા

પિતા-દાદા-તરફથી આવેલું.

પિતુઃ યો વા ॥૬।૩।૧૫૧॥

યોનિ સંબંધના સૂચક પંચમ્યંત પિતૃ શબ્દને 'તેનાથી આવેલું' અર્થમાં ય વિકલ્પે થાય છે.

ય-પિતુઃ આગતમ્=પિતૃ+ય=પિતૃયમ્=પિતા પાસેથી આવેલું-મળેલું.

ઇકણ્- , પિતૃ+ઇકણ્=પૈતૃકમ્= , , , ,

ઋતઃ ઇકણ્ ॥૬।૩।૧૫૨॥

વિદ્યા સંબંધના સૂચક તથા યોનિ સંબંધના સૂચક ઋકારાંત નામને 'તેનાથી આવેલું' અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

इकण् त्रिधा-हातुः आगतम्=हातु+इकण्=हातुकम्-होता। तरक्ष्यी आवेलुं
 ,, येनि-मातुः आगतम्=मातु+इकण्=मातुकम्-माता। तरक्ष्यी आवेलुं.

आयस्थानात् ॥६।३।१५३॥

સ્વામીનો રાજઆલ્ય ભાગ-કર-જ્યાં કિયન્ન થાય, જ્યાં લેવામાં આવે તે સ્થાનનું નામ આયસ્થાન-(માંડવી)

આયસ્થાન વાચક પંચમ્યંત નામને 'તેમાંથી આવેલું' અર્થમાં ઇકણ પ્રત્યય થાય છે.

इकण्-आतराद् आगतम्=आतर+इकण्=आतरिकम्-नदीनां घाटना करे छिद्रावधाना स्थानं पासैथी आवेलो कर. ज्यां आवीने લોકો તરે તે સ્થાન-નદીતીર્થ-નદીનો ઘાટ આતરે કહેવાય.

शुण्डिकादेः अण् ॥६।३।१५४॥

પંચમ્યંત એવા શુણ્ડિક વગેરે શબ્દોને 'તેમાંથી આવેલું' એવા અર્થમાં અણ થાય છે.

अण्-शुण्डिकात्, शुण्डिकायाः वा आगतम्=शुण्डिक+अण्=शौण्डिकम्-हाइनीं दुकानमांथीं के हाइ वेयनार पासैथी आवतुं धत.

अण्-उदधानात् आगतम्=उदधान+अण्=औदधानम्-પણી પાવાના સ્થાનથી-પરબમાંથી આવતું ધત.

गोत्राद् अकृवत् ॥६।३।१५५॥

અંક અર્થમાં જે પ્રત્યયો લાગે છે તે ગોત્રવાચી નામને 'તેમાંથી આવેલું' અર્થમાં લગાડવાના છે.

अण्-विदेभ्यः आगतम्=विद+अण्=वैदम्-विदो पासैथी आवेलुं.

अकृञ्-औपगवेभ्यः आगतम्=औपगव+अकृञ्=औपगवकम्-औपगवो पासैथી आवेलुं.

तृहेतुभ्यः रूप्य-मयटौ वा ॥६।३।१५६॥

પંચમ્યંત એવા પુરુષવાચક શબ્દને 'તેમાંથી આવેલું', એવાં અર્થનાં રૂપ્ય અને મયટ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. તથા પંચમ્યંત એવા હેતુવાચક શબ્દને 'તેમાંથી

આવેલું' એવા અર્થમાં રૂપ્ય અને મયદ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

રૂપ્ય-ચૈત્રાદ્ આગતમ્=ચૈત્ર+રૂપ્ય=ચૈત્રરૂપ્યમ્

મયદ= ,, ,, ચૈત્ર+મયદ=ચૈત્રમયમ્, ચૈત્રથી આવેલું.

રૂપ્ય-સમાદ્ આગતમ્=સમ+રૂપ્ય=સમરૂપ્યમ્,

મયદ-સમ+મયદ=સમમયમ્, સમીયમ્-સમાન હેતુથી આવેલું.

‘તત્ર પ્રભવ’ અર્થક પ્રત્યય—

પ્રભવતિ ॥૬।૩।૧૫૭॥

પંચમ્યંત નામથી ‘તેમાંથી પહેલવહેલું નીકળતું’-તેમાંથી પહેલવહેલું ઉપલબ્ધ થતું’ એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

અણ્-હિમવતઃ પ્રભવતિ = હિમવત્+અણ્=હૈમવતી ગજા-હિમાલયથી પહેલવહેલી નીકળતી ગંગા.

વૈદ્યઃ ॥૬।૩।૧૫૮॥

પંચમ્યંત વિદ્ય શબ્દથી ‘તેમાંથી પહેલવહેલું નીકળતું’ એવા અર્થમાં વ્ય પ્રત્યય થાય છે.

વ્ય-વિદ્યારાત્ પ્રભવતિ = વિદ્યાર+વ્ય-વૈદ્યો મણિઃ-વિદ્યુર ગામમાંથી પહેલવહેલો નીકળેલ વૈદ્ય મણિ.

ત્યદાદેઃ મયદ ॥૬।૩।૧૫૯॥

પંચમ્યંત એવા ત્યદ્ આદિ શબ્દોને ‘તેમાંથી પહેલવહેલું નીકળેલું’ એવા અર્થમાં મયદ પ્રત્યય થાય છે.

મયદ-તસ્માત્ પ્રભવતિ=તત્+મયદ=તન્મયમ્—

,, મવતઃ પ્રભવતિ=મવત્+મયદ=મવન્મયમ્—

તસ્ય इदम् અર્થસૂચક—

તસ્ય इदम् ॥૬।૩।૧૬૦॥

પાંચમ્યંત નામને ‘તેનું આ’ એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

અણ્-મયુરાયાઃ इदम्=મયુરા+અણ્=માયુરમ્-મયુરાનું આ.

યણ્-દિતેઃ इदम्=દિતિ+યણ્=દૈત્યમ્-દિતિનું આ.

અયન્-કલે: ઇદમ્=કલિ+અયન્=કાલેયમ્-કળિનું આ.

,, તથા: ઇદમ્=તદી+અયન્=તાદેયમ્-તદીનું આ.

ઈન-પારમ્ય ઇદમ્=પાર+ઈન=પારીણમ્-પારનું આ.

ઈય-માનો: ઇદમ્=માનુ+ઈય=માનવીયમ્-સૂર્યનું આ.

હલ-સીરાદ્ ઇકળ્ ॥૬૩૧૬૧॥

હલ અને સીર શબ્દોને 'તેનું' આ' એવા અર્થમાં ઇકળ્ થાય છે.

ઇકળ્-હલ-અ ઇદમ્=હલ+ઇકળ્=હાલિકમ્-હળનું આ.

,, સીર-અ ઇદમ્=સીર+ઇકળ્=સીરિકમ્-સીર-હળનું આ.

સમિથઃ આધાને ટેન્યન્ ॥૬૩૧૬૨॥

સમિથ્ શબ્દને 'તેનું' આ આધાન' એવા અર્થમાં ટેન્યન્ પ્રત્યય થાય છે.

ટેન્યન્-સમિથઃ ઇદમ્ આધાનમ્ = સમિથ્+ટેન્યન્ = સામિથેન્યઃ મન્ત્ર:-સમિથિનું આધાન કરે તે મન્ત્ર.

વિવાહે દ્વન્દ્વાદ્ અકલ્ ॥૬૩૧૬૩॥

દ્વન્દ્વસમાસવાળા નામને 'તેનો વિવાહ' એવા અર્થમાં અકલ્ પ્રત્યય થાય છે.

અત્રિમારદ્વાજાનો વિવાહ:=અત્રિમારદ્વાજ+અકલ્ = અત્રિમારદ્વાજિકા અત્રિ અને આરદ્વાજોનો વિવાહ.

અદેવાસુરાદિભ્યઃ વૈરે ॥૬૩૧૬૪॥

દેવાસુર વગેરે શબ્દોને છોડીને બીજા દ્વન્દ્વ સમાસવાળા શબ્દોને તેનું આ વૈર' એવા અર્થમાં અકલ્ પ્રત્યય થાય છે.

અકલ્-વાઘવશાલ્હાયનામ્ હદં વૈરમ્=વાઘવશાલ્હાયન+અકલ્=વાઘવશાલ્હાયનિકા-વાઘવ અને શાલ્હાયનોનું વૈર-વાઘવ અને શાલ્હાયનોની લડાઈ

દેવાસુરમ્-દેવ અને અસુરનું યુદ્ધ.

રાક્ષાસમ્-રાક્ષસ અને અસુરનું વૈર.

દેવાસુર વગેરે શબ્દો ન લેવાના હોવાથી આ ગાને ઉદાહરણોમાં આ નિયમ ન લાગે.

નૃત્ત અર્થનો પ્રત્યય —

નટાદ્ નૃત્તે ક્યઃ ॥૬૩૧૬૫॥

નટ શબ્દને 'તેતું' આ નૃત્ત' એવા અર્થમાં ક્ય પ્રત્યય થાય છે.

ક્ય-નટસ્ય इङ् નૃત્તમ્=નટ+ક્ય=નાટયમ્-નટનું આ નૃત્ત-નાચ.

**છન્દોગ-ઔચિધિક-યાજ્ઞિક-વહ્વૃચાત્ ચ ધર્મ-આમ્નાય-
સંધે ॥૬૩૧૬૬॥**

છન્દોગ, ઔચિધિક, યાજ્ઞિક, વહ્વૃચ અને નટ શબ્દોને ક્ય પ્રત્યય થાય, જે એ પ્રત્યયાત શબ્દો 'તેનો આ ધર્મ, તેનો આ આમ્નાય અને તેનો આ સંધ એવો અર્થ' હોય તે.

ક્ય-છન્દોગાનાં ધર્મઃ આમ્નાયઃ સંધો વા છન્દોગ+ક્ય=છાન્દોગ્ય ધર્માદિઃ-

આમ્નાયઃ સંધઃ વા-

છન્દોગોનો ધર્મ આમ્નાય કે સંધ

„ ઔચિધિકાનાં ધર્માદિ-ઔચિધિક+ક્ય=ઔચિધિક્ય ઔચિધિકોનાં „

„ યાજ્ઞિકાનાં ધર્માદિ-યાજ્ઞિક+ક્ય=યાજ્ઞિક્ય યાજ્ઞિકોનાં „

„ વહ્વૃચાનાં ધર્માદિ-વહ્વૃચ+ક્ય=વાહ્વૃચ્ય વહ્વૃચોનો „

„ નટસ્ય ધર્માદિ-નટ+ક્ય=નાટ્ય નટનો „

આયર્વણિકાદ્ અળ્-ઇકલુક્ ચ ॥૬૩૧૬૭॥

આયર્વણિક શબ્દને 'તેનો આ ધર્મ, આમ્નાય અને સંધ એવા અર્થો હોય તે અળ્ પ્રત્યય થાય અને અળ્ થવા સાથે આયર્વણિક શબ્દના ઇકનો લેખ થઈ જાય છે.

અળ્-આયર્વણિક+અળ્=આયર્વળ+અળ્=આયર્વળઃ-આયર્વળનો ધર્મ, આમ્નાય અને સંધ

ચરણાદ્ અકચ્ ॥૬૩૧૬૮॥

ચરણ-વેદની શાખા. વેદની શાખાને લાણનાના પણ ચરણ કહેવાય અર્થાત્ ચરણ કહ્યાદિ. ચરણસૂચક નામને 'તેનો ધર્મ, આમ્નાય અને સંધ એવા અર્થમાં અકચ્ પ્રત્યય થાય છે.

અકચ્-ચરણાનાં ધર્મઃ, આમ્નાયઃ સંધઃ વા=ચર+અકચ્=ચારકઃ-કહોનો ધર્મ, આમ્નાય અથવા સંધ.

„ ચરકાનાં ધર્મઃ, આમ્નાયઃ સંધઃ વા=ચરક+અકચ્=ચારકઃ-ચરકોનો ધર્મ, આમ્નાય અગર સંધ.

ગોત્રાદ્ અદણ્ડમાણવ-શિષ્યે ॥૬।૩।૧૬૯॥

ગોત્ર અર્થવાળા નામને 'તેનું' આ' એવા અર્થમાં અકજ્ પ્રત્યય થાય છે, અને અદણ્ડમાણવ અને શિષ્ય સિવાય બીજા અર્થો હોય તો.

અકજ્-ઔપગવસ્ય इदम्=ઔપગવ+અકજ્=ઔપગવકમ્-ઔપગવનું આ.

કાણ્વસ્ય इमे કાણ્વાઃ અદણ્ડમાણવાઃ, શિષ્યાઃ વા કાણ્વના દંડમાણુવો અથવા શિષ્યો.

કાણ્વ શબ્દ, સૂત્રમાં નિર્ણય એવા દંડમાણુવ અને શિષ્ય સાથે સંબંધવાળો હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

દંડમાણુવ--આશ્રમનાં રહામઠે હાથમાં દંડ ધારણ કરનારા પરિચારકો-શિષ્યો-આશ્રમમાં રહીને ભણનારાઓ.

રૈવતિકાદેઃ ઈયઃ ॥૬।૩।૧૭૦॥

ગોત્ર અર્થવાળા રૈવતિક વગેરે શબ્દોને 'તેનું' આ' એવા અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે.

ઈય-રૈવતિકસ્ય इमे-રૈવતિક+ઈય=રૈવતિકીયાઃ અદણ્ડમાણવા વા શિષ્યાઃ રૈવતિકના દંડમાણુવો અથવા શિષ્યો.

ગૌરમ્નાવ+ઈય=ગૌરમ્નાવૈય શકટમ્-ગૌરમ્નાવાવાળા બળદોનું ગાડું.

કૌપિજ્જલ-હાસ્તિપદાદ્ અણ્ ॥૬।૩।૧૭૧॥

ગોત્ર અર્થના સૂચક કૌપિજ્જલ અને હાસ્તિપદ શબ્દોને 'તેનું' આ' એવા અર્થ હોય તો અણ્ પ્રત્યય થાય છે.

અણ્-કૌપિજ્જલ+અણ્=કૌપિજ્જલાઃ શિષ્યાઃ-કૌપિજ્જલના શિષ્યો.

„ હાસ્તિપદ+અણ્=હાસ્તિપદાઃ શિષ્યાઃ-હાસ્તિપદના શિષ્યો.

સૂત્રમાં હાસ્તિપદ નિર્દેશ કરેલો હોવાથી મૂળ હાસ્તિપદ ને બદલે હાસ્તિપદ રૂપ થાય છે.

કૌપિજ્જલ શબ્દ ઉપરથી અપત્ય અર્થસૂચક કૌપિજ્જલ શબ્દ બનેલ છે.

હાસ્તિપદ શબ્દ ઉપરથી „ „ હાસ્તિપદ „ „

સઙ્ઘ-ઘોષ-અઙ્ક-લક્ષણે અન્-યન્-ઇન્ ॥૬૩૧૭૨॥

અન્, યન્, ઇન્ પ્રત્યયવાળા ગોત્રાર્થક નામોને, સઙ્ઘ, ઘોષ, અઙ્ક, અને લક્ષણ અર્થમાં અન્ પ્રત્યય થાય છે.

અન્—

અન્-વૈદસ્ય અયમ્=વૈદ+અન્=વૈનઃ સંઘાદિઃ-વેદોનો સંઘ, ધોષ, અંક અને લક્ષણ
યન્-ગાર્ગ્યસ્ય અયમ્=ગાર્ગ્ય+અન્=ગાર્ગ્યઃ. ગાર્ગ્યમ્ સંઘાદિ-ગાર્ગ્યનો સંઘ વગેરે
ઇન્-દાક્ષેઃ અયમ્=દાક્ષિ+અન્=દાક્ષઃ. દાક્ષમ્ સંઘાદિ-દાક્ષિનો.

શાકલાદ્ અકન્ ચ ॥૬૩૧૭૩॥

શાકલ શબ્દને તેનો સંઘ, ઘોષ, અંક અને લક્ષણ અર્થમાં અકન્ અને અન્ પ્રત્યયો થાય છે.

અકન્ શાકલસ્ય અયં સંઘઃ=શાકલ+અકન્=શાકલકઃ.

અન્-શાકલ+અન્=શાકલઃ. સંઘાદિઃ, શાકલ+અન્-શાકલમ્-લક્ષણમ્-શાકલનો સંઘ, ધોષ, અંક અને લક્ષણ.

ગૃહે અગ્નીધો રણ ધશ્વ ॥૬૩૧૭૪॥

અગ્નીધૂ શબ્દને તેનું ધર-એવા અર્થમાં રણ પ્રત્યય થાય છે અને અંતનો ધ કાયમ રહે છે. અગ્નીધૂ એ કન્વિજનું વિશેષ નામ છે.

રણ-અગ્નીધઃ દદમ્=અગ્નીધૂ+રણ=આગ્નીધ્રમ્-અગ્નીધનું આ ધર.

શંકા-અગ્નીધૂ પદમાં ધ છે જ નહતાં ધ કાયમ રહે એમ શા માટે કહ્યું ?

સમા અગ્નીધૂ+ર-અહીં ૨/૧/૭૬ નિયમ ન લાગુ થાય માટે ધ કાયમ રહે એમ કહેલ છે.

રથાન્ સાદેઃ ચ વોટ્-અઙ્ગે ॥૬૩૧૭૫॥

રથ શબ્દ એકત્રી હોય કે સમાસમાં-ઉત્તરપદમાં-હોય તો 'તેનું' આ અર્થમાં ને પ્રત્યયો થાય તે જ પ્રત્યયો રથ શબ્દને તેને વહન કરનાર અને તેનું અંગ-અવયવ-એવા અર્થમાં થાય છે.

એકલો-ય-રથસ્ય વોટા=રથ+ય=રથયઃ-રથને વહન કરનાર

,, રથસ્ય અઙ્ગં ચક્રમ્=રથ+ય=રથયમ્-રથનું અંગ પૈડું વગેરે

સમાસમાં અ-દ્વયોઃ રથયોઃ વોટા=દ્વિરથ+અ=દ્વિરથઃ અથઃ એ રથને વહન કરનાર ધોડો

અન્-અથરથસ્ય અઙ્ગં ચક્રમ્=અથરથ+અન્=આથરથં ચક્રમ્-અથરથનું અંગ-ચક્ર-પૈડું.

યઃ ॥૬।૩।૧૭૬॥

રથ શબ્દ એકલો હોય કે સમાસમાં—ઉત્તરપદમાં—હોય તો રથ શબ્દને ‘તેનું’ આ’ એવા અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય

એકલો—રથસ્ય વોટા=રથ+ય=રથ્યઃ— રથને વહન કરનાર

સમાસમાં—દ્વયોઃ રથયોઃ વોટા=દ્વિરથ+ય=દ્વિરથ્યઃ—એ રથ ને વહન કરનાર.

પત્રપૂર્વાદ્ અન્ ॥૬।૩।૧૭૭॥

પત્ર એટલે વાહન. વાહનવાચક શબ્દ પછી રથ શબ્દ આગ્યો હોય તો રથ શબ્દને તેનું આ’ અર્થમાં અન્ પ્રત્યય થાય છે

અન્—અશ્વરથસ્ય ચક્રન્=અશ્વરથ+અન્=આશ્વરથન્—અશ્વરથનું ચક્ર—પૈડું.

વાહનાત્ ॥૬।૩।૧૭૮॥

વાહનવાચી નામને ‘તેનું’ આ’ એવા અર્થમાં અન્ પ્રત્યય થાય છે,
અન્—અશ્વસ્ય અયમ્=અશ્વ+અન્=ઐશ્વઃ રથઃ—ગિંટનો રથ—ગિંટે જોડેલો રથ.

વાહ્ય-પથિ-ઉપકરણે ॥૬।૩।૧૭૯॥

વાહનવાચી શબ્દને ‘તેનું’ આ’ અર્થમાં જે કોઈ પ્રત્યય જતાવેલ છે એટલે વાહ્ય અર્થમાં માર્ગ અર્થમાં અને ઉપકરણ અર્થમાં જતાવેલ છે, તેને વાહન અર્થમાં, રસ્તા અર્થમાં અને ઉપકરણ અર્થમાં જ સમજવાના છે. પણ ખીજા અર્થમાં સમજવાના નથી.

અણ-અશ્વ+અણ=આશ્વઃ રથઃ, પન્થા વા=ધોડાવાળો રથ, ધોડા મોટેનો રસ્તો.

,, અશ્વસ્ય હ્રદમ્=આશ્વ પલ્લયનમ્—ધોડાનું પલાણુ—પલાણુ ધોડાનું ઉપકરણ છે.

આગવી કદા—ધોડાની ચામુક—ચામુક પણ ઉપકરણ છે. ખીજે કોઈ અર્થ હોય તો તે અર્થમાં વાક્ય જ રહે છે, જેમ—અશ્વાનાં ઘાસઃ— ધોડાઓનું ઘાસ. આ પ્રયાગમાં ઘાસ અર્થમાં અશ્વને કોઈ પ્રત્યય ન લાગે

વહેઃ તુઃ ઇઃ ચ આદિઃ ॥૬।૩।૧૮૦॥

વહ માનુંને તૃષ્ઠ કે તૃન્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય એટલે કે વહ ઉપરથી વહ+તૃ જાગ્યો હોય એવો તૃ પ્રત્યયવાળો શબ્દ જોની છેડે આવેલો હોય એવા શબ્દને ‘તેનું’ આ’ એવા અર્થમાં અન્ થાય છે. અને તૃ પહેલાં હ ઉમેરાય છે એટલે અહીં

બતાવેલો પ્રત્યય વહિત્ શબ્દને લગાડવાનો છે.

અચ્-સંવોદુઃ इदम्=સંવહિત્+અચ્=સાંવહિત્+૨થ હાકનારતું આ—

સંવોદા-સારથિ

સીધી રીતે તો વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે વહ્ ધાતુ દ્વારા ત્ પ્રત્યય વાળું વોટુ ૩૫ બને છે. પણ અહીં તો અંચકારે જ વહ્ ધાતુને ત્ પ્રત્યય અગાડીને વહિત્ ૫૬ બનાવેલ છે.

પ્રોક્તાથૈક પ્રત્યય—

તેન પ્રોક્તે ॥૬૧૩૧૮૧॥

તૃતીયાંત નામથી 'તેણે કહેલું' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

અણ-મદ્રવાહુના પ્રોક્ત શાસ્ત્રમ્=ભાદ્રવાહુવં શાસ્ત્રમ્-ભદ્રવાહુએ કહેલું શાસ્ત્ર.

ઈય-પાણિનિના પ્રોક્ત શાસ્ત્રમ્=પાણિનીયં શાસ્ત્રમ્-પાણિનિએ કહેલું શાસ્ત્ર-વ્યાકરણ

યણ-વૃહસ્પતિના પ્રોક્ત શાસ્ત્રમ્=બાર્હસ્પત્યં શાસ્ત્રમ્-બૃહસ્પતિએ કહેલું શાસ્ત્ર.

મૌદાદિભ્યઃ ॥૬૧૩૧૮૨॥

તૃતીયાંત એવા મૌદાદિ શબ્દોને 'તેણે કહેલું' એવા અર્થમાં યથાવિહિત અણ પ્રત્યય થાય છે.

અણ-મૌદેન પ્રોક્ત વેદં વિદન્તિ અધીયતે વા=મૌદ+અણ=મૌદઃ-મૌદે કહેલો વેદ જાણે છે કે ભણે છે તેને મૌદ કહેવાય.

અણ-પિષ્પલેન પ્રોક્ત વેદં વિદન્તિ અધીયતે વા=પિષ્પલ+અણ=પૈષ્પલાદઃ પિષ્પલે કહેલો વેદ જાણે છે કે ભણે છે તે પિષ્પલાદ કહેવાય.

કઠાદિભ્યઃ વેદે છૂ ॥૬૧૩૧૮૩॥

તૃતીયાંત એવા કઠાદિ શબ્દોને 'તેણે કહેલો વેદ' એવા અર્થમાં આવેલા પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

અણ-કઠેન પ્રોક્ત વેદં વિદન્તિ અધીયતે વા=કઠ+અણ=કઠાઃ-કઠે કહેલો વેદ જાણે છે કે ભણે છે તે કઠ કહેવાય

અણ-ચરકેન પ્રોક્ત વેદં વિદન્તિ અધીયતે વા=ચરક+અણ=ચરકાઃ-ચરકે કહેલો વેદ જાણનારા કે ભણનારા ચરક કહેવાય

તિત્તિરિ-વરતન્તુ-ઘણિક-ઉચ્ચાદ્ ઈયન્ ॥૬।૩।૧૮૪॥

તૃતીયાંત એવા તિત્તિરિ, વરતન્તુ, ઘણિક અને ઉચ્ચ શબ્દોને 'તેણે કહેલો વેદ' એવા અર્થમાં ઈયન્ થાય છે.

ઈયન્-તિત્તિરિના પ્રોક્ત વેદ વિદન્તિ અધીયતે વા=તિત્તિરિ+ઈયન્=તૈત્તિરીયાઃ-
 ,, વરતન્તુના પ્રોક્ત વેદ વિદન્તિ અધીયતે વા=વરતન્તુ+ઈયન્=વારતન્તવીયાઃ-
 ,, ઘણિકેન પ્રોક્ત વેદ વિદન્તિ અધીયતે વા=ઘણિક+ઈયન્=ઘાણિકીયાઃ-
 ,, ઉચ્ચેન પ્રોક્ત વેદ વિદન્તિ અધીયતે વા=ઉચ્ચ+ઈયન્=ઔચીયાઃ-

છગલિનો ગેયિન્ ॥૬।૩।૧૮૫॥

તૃતીયાંત એવા છગલિન્ શબ્દને 'તેણે કહેલો વેદ' એવા અર્થમાં ગેયિન્ પ્રત્યય થાય છે.

ગેયિન્-છગલિના પ્રોક્ત વેદ વિદન્તિ અધીયતે વા=છગલિન્+ગેયિન્=છાગલેયિનઃ ।

શૌનકાદિભ્યઃ ગિન્ ॥૬।૩।૧૮૬॥

તૃતીયાંત એવા શૌનક વગેરે શબ્દોને 'તેણે કહેલો વેદ' એવા અર્થમાં ગિન્ પ્રત્યય થાય છે.

ગિન્-શૌનકેન પ્રોક્ત વેદ વિદન્તિ અધીયતે-શૌનક+ગિન્-શૌનકિનઃ
 ,, -શાઙ્ગરવિના પ્રોક્ત વેદ વિદન્તિ અધીયતે-શાઙ્ગરવિ+ગિન્-શાઙ્ગરવિનઃ

પુરાણે કલ્પે ॥૬।૩।૧૮૭॥

તૃતીયાંત નામથી 'તેણે કહેલો પુરાણ એવો કલ્પ' અર્થમાં ગિન્ પ્રત્યય થાય છે.
 ગિન્-પિઙ્ગેન પ્રોક્ત પુરાણઃ કલ્પઃ=પિઙ્ગ+ગિન્=પૈઙ્ગી કલ્પઃ-પિંગે કહેલો જૂનો કલ્પ

કાશ્યપ-કૌશિકાદ્ વેદવચ્ચ ॥૬।૩।૧૮૮॥

તૃતીયાંત એવા કાશ્યપ અને કૌશિક શબ્દોને 'તેણે કહેલો પુરાણ કલ્પ' અર્થમાં ગિન્ થાય છે, અને તેને વેદ અર્થમાં આવતા પ્રત્યયની જેમ કાર્ય થાય છે.

ગિન્-કાશ્યપેન પ્રોક્ત પુરાણ કલ્પ વિદન્તિ અધીયતે વા=કાશ્યપ+ગિન્=કાશ્યપિનઃ
 ,, કૌશિકેન પ્રોક્ત પુરાણ કલ્પ વિદન્તિ અધીયતે વા=કૌશિકિનઃ-

વેદવત્ કહેવાથી અકલ્પ કાશ્યપિનામ્ અયં સંઘઃ, ધર્મઃ વા=કાશ્યપકઃ-કૌશિકિનામ્
 અયં સંઘઃ ધર્મઃ વા=કૌશિકક.

શિલાલિ-પારાશર્યાદ્ નટ-મિશ્રસૂત્રે ॥૬।૩।૧૮૯॥

તૃતીયાંત એવા શિલાલિ શબ્દને 'તેણે કહેલું' નટસૂત્ર' અર્થમાં ગિન્ પ્રત્યય થાય છે તથા તૃતીયાંત એવા પારાશર્ય શબ્દને 'તેણે કહેલું' ભિશ્તુસૂત્ર' એવા અર્થમાં ગિન્ થાય છે, અને તેને વેદ અર્થમાં આવતા પ્રત્યયની જેમ કાર્ય થાય છે.

નટાનામ્ અધ્યયનમ્= નટસૂત્રમ્-નટોને બણવાનું શાસ્ત્ર—નટસૂત્ર

મિશ્રણામ્ અધ્યયનમ્=મિશ્રસૂત્રમ્-ભિશ્તુએને બણવાનું શાસ્ત્ર—ભિશ્તુસૂત્ર.

ગિન્-શિલાલિના પ્રોક્ત નટસૂત્રં વિદન્તિ અધીયતે વા=શિલાલિ+ગિન્=શૈલાલિનઃ નટાઃ

પારાશર્યેણ પ્રોક્ત મિશ્રસૂત્રં વિદન્તિ અધીયતે વા=પારાશર્ય+ગિન્=પારાશરિણઃ મિશ્રવઃ

વેદવત્ કહેવાને લીધે નીચેના પ્રયોગોમાં અકજ્ પ્રત્યય થયેલ છે.

શૈલાલિનામ્ ધર્મઃ આમ્નાત્રઃ મંધો વા શૈલાલકમ્—

પારાશરિણામ્ ,, ,, ,, ,, પારાશરકમ્—

કૃશાશ્વ-કર્મન્દાદ્ ઇન્ ॥૬।૩।૧૯૦॥

તૃતીયાંત એવા કૃશાશ્વ શબ્દને 'તેણે કહેલું' નટસૂત્ર' એવો અર્થ હોય તો ઇન્ પ્રત્યય થાય છે અને તૃતીયાંત એવા કર્મન્દ શબ્દને 'તેણે કહેલું' ભિશ્તુસૂત્ર' એવો અર્થ હોય તો ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. અને તેને વેદ અર્થમાં આવતા પ્રત્યય જેવું કાર્ય થાય.

ઇન્-કૃશાશ્વેન પ્રોક્ત નટસૂત્રં વિદન્તિ અધીયતે વા=કૃશાશ્વ+ઇન્=કૃશાશ્વિનઃ નટાઃ

,, કર્મન્દેન પ્રોક્ત મિશ્રસૂત્રં વિદન્તિ અધીયતે વા=કર્મન્દ+ઇન્=કર્મન્દિનઃ મિશ્રવઃ

વેદવત્ કહેવાને લીધે ધર્મ, આમ્નાય, સંધ અર્થમાં કાશાશ્વકમ્ તથા કર્મન્દકમ્ એવા અકજ્ પ્રત્યયવાળા પાણુ પ્રયોગો થાય.

ઉપજ્ઞાત અર્થ—

ઉપજ્ઞાતે ॥૬।૩।૧૯૧॥

પહેલાં જેનો ઉપદેશ ન થયો હોય છતાં એ બાણેલું હોય અર્થાત્ કતીએ પોતાની સ્વતંત્રશુદ્ધિથી બાણેલું હોય તે 'ઉપજ્ઞાત' કહેવાય છે. તૃતીયાંત નામથી તેણે બાણેલું એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય.

ઈય-પાગિનિના ઉપજ્ઞાત શાસ્ત્રમ્=પાગિનિ+ઈય=પાગિનીયં શાસ્ત્રમ્-પાણિનિએ પોતાની સ્વતંત્ર શુદ્ધિ દ્વારા પહેલવહેલું રચેલું શાસ્ત્ર.

કૃત અર્થ—

કૃતે ॥૬।૩।૧૯૨॥

તૃતીયાંત એવા 'તેણે કરેલું' એવા અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.
અળ-સિવેન કૃતઃ ગ્રન્થઃ=સિવ+અળ=શૈવઃ ગ્રન્થઃ— શિવે કરેલો ગ્રંથ.

ईय-सिद्धमेनेन कृतः स्तवः=सिद्धसेन+ईय=सिद्धसेनीयः स्तवः—सिद्धसेने કરેલો
સ્તવ-સ્તુતિ.

नाम्नि मक्षिकादिभ्यः ॥६।३।१९३॥

તૃતીયાંત એવા મક્ષિકાદિ શબ્દોને 'તેણે કરેલું' એવા અર્થમાં વિશેષ નામ
હોય તો યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

अण्-मक्षिकामिः कृतम्=मक्षिका+अण्=माक्षिकं मधु-भाभीओओ કરેલું મધ.

,, सरधामिः कृतम्=सरधा+अण्=सारधम्-सरधा એટલે મધમાખી-સરધા
માખીઓએ બનાવેલું મધ.

कुलालादेः अकञ् ॥६।३।१९४॥

તૃતીયાંત એવા 'કુલલ' આદિ શબ્દોને 'તેણે કરેલું' એવા અર્થમાં અકજ્
પ્રત્યય થાય છે, જે પ્રત્યયાંત શબ્દ વિશેષ નામ હોય તો.

अकञ्-कुलालेन कृतम्=कुलाल+अकञ्=कौलालकं माण्डवम्-કુંભારે કરેલ પાત્ર-નાનો
ધડો કેડિયું વગેરે વાસણ. વાસણ સિવાય કુંભાર--કુસાલ-ખીજી કાંઈ પણ ને કરે
તે અહીં નહીં લેવું.

अकञ्-वरुटेन कृतम्=वरुट+अकञ्=वारुटकं शूर्प-पिटकादि-वरुटे-वांसनां सगीओना।
ગુંથનારે વાંસમાંથી વસ્તુઓ બનાવનારે—કરેલું સૂપડું, સુંડલો, પેટી વગેરે.
એટલે વરુટ સૂપડા સુંડલા વગેરે સિવાય ખીજી પણ ને કાંઈ કરતો હોય તેને અહીં
નહીં લેવું.

सर्वचर्मण ईन-ईनञौ ॥६।३।१९५॥

તૃતીયાંત એવા સર્વચર્મન શબ્દને 'તેણે કરેલું' એવા અર્થમાં વિશેષ નામ
હોય તો ઈન અને ઈનજ્ પ્રત્યયો થાય છે.

ईन-सर्वः चर्मणा कृतः=सर्वचर्मन्+ईन=सर्वचर्मणः,

ईनञ्-सर्वचर्मन्+ईनञ्=सार्वचर्मणः—અધોયે ચામડાથી મટેલો હોય તે રથ
સર્વચર્મીણ કે સાર્વચર્મીણ કહેવાય.

उरसः य-अणौ ॥६।३।१९६॥

તૃતીયાંત એવા ઉરસ શબ્દને 'તેણે કરેલું' એવા અર્થમાં ય અને અણ પ્રત્યયો થાય છે.

ય-ઉરસા કૃતઃ=ઉરસ +ય=ઉરસ્યઃ- સગો પુત્ર

અણ-ઉરસા કૃતઃ=ઉરસ +અણ=ઔરસઃ- „

छन्दस्यः ॥६।३।१९७॥

તૃતીયાંત એવા છન્દસ શબ્દને 'તેણે કરેલું' અર્થમાં વિશેષ નામ હોય તેા ય પ્રત્યય થાય છે. અહીં છન્દસ શબ્દ ઇચ્છાવાચક છે.

ય-છન્દસા ઇચ્છયા કૃતઃ=છન્દસ +ય=છન્દસ્યઃ-વેદમંત્રનું વિશેષ નામ છે.

કરેલો અંથ એવો અર્થ—

अमः अधिकृत्य ग्रन्थे ॥६।३।१९८॥

‘ અધિકાર કરીને-કાઠીને મુખ્યપાત્ર બનાવીને-કરેલો અંથ ’ એવા અર્થમાં દ્વિતીયાંત નામને યથાવિહિત પ્રત્યય થાય છે.

અણ-મદ્રામ્ અધિકૃત્ય કૃતઃ ગ્રન્થઃ-મદ્ર+અણ=માદ્રઃ-ભદ્રાને અધિકાર કરીને-ભદ્રાને પાત્રરૂપે બનાવીને-કરેલો અંથ

ज्योतिषम् ॥६।३।१९९॥

‘તેને ઉદ્દેશીને કરેલો અંથ’ એવા અર્થમાં દ્વિતીયાંત એવા જ્યોતિષ શબ્દને અણ થાય અને વૃદ્ધિ ન થાય.

અણ-જ્યોતીષિ અધિકૃત્ય કૃતઃ ગ્રન્થઃ=જ્યોતિષ+અણ=જ્યોતિષમ્-જ્યોતિષને -તારાઓને-ઉદ્દેશીને કરેલો અંથ.

शिशुकन्दादिभ्यः ईयः ॥६।३।२००॥

દ્વિતીયાંત એવા ‘શિશુકન્દ’ આદિ શબ્દોને ‘તેને ઉદ્દેશીને કરેલો અંથ’ એવા અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય.

ઈય-શિશુકન્દમ્ અધિકૃત્ય કૃતઃ ગ્રન્થઃ=શિશુકન્દ+ઈય=શિશુકન્દીયઃ ગ્રન્થઃ - જે અંથમાં પ્રધાન વિષય શિશુકન્દ હોય. શિશુકન્દ એટલે બાળકનું રુદન

ઈય-યમસમ્ અધિકૃત્ય કૃતઃ ગ્રન્થઃ=યમસમ+ઈય=યમસમીયઃ ગ્રન્થઃ-જે અંથમાં પ્રધાન વિષય યમસભા હોય.

દ્વન્દ્વાત્ પ્રાયઃ ॥૬૧૩૨૦૧॥

૬-૬સમાસવાળા દ્વિતીયાંત નામને 'તેને ઉદ્દેશાને કરેલો મંથ' એવા અર્થમાં પ્રાયઃ હૈય પ્રત્યય થાય છે.

હૈય-વાક્યપદાનિ અધિકૃત્ય કૃતઃ ગ્રન્થઃ=વાક્યપદ+હૈય=વાક્યપદીયમ્-જેમાં વાક્ય અને પદનું વિવેચન છે એવો ભર્તૃહરિએ કરેલો વાક્યપદીય નામનો ગ્રંથ

દૈવાસુરમ્-પ્રાયઃ કહેવાથી અહીં હૈય ન થયો-જે ગ્રંથમાં પ્રધાન વિષય દેવ અનં અસુર છે તેનું નામ દૈવાસુર.

૧૨૬ નીકળતું દ્વાર અર્થ

અભિનિષ્ક્રામતિ દ્વારે ॥૬૧૩૨૦૨॥

દ્વિતીયાંત નામથી 'નીકળતું બારણું' એવા અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે. અળ-મથુરામ અભિનિષ્ક્રામતિ=મથુરા+અળ=મથુરમ્-મથુરા ૧૨૬ નીકળતું દ્વાર-મથુરા ૧૨૬ જવાનું દ્વાર.

અળ-નદામ્ અભિનિષ્ક્રામતિ=નદી+અળ=નાદયમ્-નદી ૧૨૬ નીકળતું દ્વાર

હય-રાષ્ટ્રમ્ અભિનિષ્ક્રામતિ=રાષ્ટ્ર+હય=રાષ્ટ્રિયમ્-રાષ્ટ્ર ૧૨૬ નીકળતું દ્વાર.

જનારો અર્થ--

ગચ્છતિ પથિ દૂતે ॥૬૧૩૨૦૩॥

દ્વિતીયાંત નામથી 'જનારો માર્ગ' તથા 'જનારો દૂત' એવા અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

અળ-સુધનં ગચ્છતિ=સુધન+અળ=સૌધનઃ-સુધન ભણી જનારો માર્ગ કે દૂત
ય-ગ્રામ ગચ્છતિ=ગ્રામ+ય=ગ્રામ્યઃ-પંથા; દૂતઃ વા-ગામ ભણી જનારો માર્ગ કે દૂત

ભજતિ અર્થ--

મજતિ ॥૬૧૩૨૦૪॥

દ્વિતીયાંત નામથી 'મજતિ-આશ્રય કરે છે' એવા અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યય થાય છે.

અળ-સુધનં મજતિ=સુધન+અળ=સૌધનઃ-સુધન નો આશ્રય લેનાર

હય-રાષ્ટ્ર મજતિ=રાષ્ટ્ર+હય=રાષ્ટ્રિયઃ-રાષ્ટ્રનો આશ્રય લેનાર

મહારાજાદ્ ઇકળ્ ॥૬।૩।૨૦૫॥

દ્વિતીયાંત એવા મહારાજ શબ્દને 'મજતિ-આશ્રય કરે છે' એવા અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-મહારાજ મજતિ=મહારાજ+ઇકળ્=માહારાજિક:-મહારાજનો આશ્રય લેનાર

અચિત્તાદ્ અદેશ-કાલાત્ ॥૬।૩।૨૦૬॥

દેશ અને કાલને છોડીને દ્વિતીયાંત અચિત્ત નામને મજતિ અર્થમાં ઇકળ્ થાય છે.

ઇકળ્-અપૂર્વ મજતિ ઇતિ=અપૂર્વ+ઇકળ્=આપૂર્વિક:-અપૂર્વનો આશ્રય લેનાર-
મૂડલા બનાવીને જીવનાર

દૈવદત્ત:-દેવદત્તને ભજનારે—અહીં દેવદત્ત અચિત્ત નામ નથી.

સૌંધન:-સુધ્નદેશને ભજનારે—આ નામ દેશવાચી છે તેથી ઇકળ્ ન થાય.

હૈમન:-હેમંત ઋતુને ભજનારે, અહીં કાલવાચી છે તેથી ઇકળ્ ન થાય.

વાસુદેવ-અર્જુનાદ્ અકઃ ॥૬।૩।૨૦૭॥

દ્વિતીયાંત એવા વાસુદેવ અને અર્જુન શબ્દોને મજતિ અર્થમાં અક પ્રત્યય થાય છે.

અક-વાસુદેવ મજતિ=વાસુદેવ+અક=વાસુદેવકઃ વાસુદેવને ભજનારે

„-અર્જુન મજતિ=અર્જુન+અક=અર્જુનકઃ-અર્જુનને ભજનારે.

ગોત્ર-ક્ષત્રિયેભ્યઃ અકજ્ પ્રાયઃ ॥૬।૩।૨૦૮॥

ગોત્રવાચી અને ક્ષત્રિયવાચી દ્વિતીયાંત નામને મજતિ અર્થમાં પ્રાયઃ અકજ્ પ્રત્યય થાય છે.

અકજ્-ગોત્ર-ઔપગવ મજતિ=ઔપગવ+અક=ઔપગવકઃ-ઔપગવને ભજનારે

„-ક્ષત્રિય-નાકુલ મજતિ=નાકુલ+અક=નાકુલકઃ-નાકુલને ભજનારે

પાણિનીયઃ-પણ્ણિનો છોકરો પાણિન, અને પાણિનને ભજનારે તે પાણિનીય-
અહીં ગોત્ર કે ક્ષત્રિયવાચી નામ ન હોવાથી અકજ્ ન થયો.

સરૂપાદ્ દ્રેઃ સર્વં રાષ્ટ્રવત્ ॥૬૩૨૦૯॥

જે શબ્દ રાષ્ટ્ર-દેશવાચી હોય તે જ શબ્દ ક્ષત્રિયવાચી હોય અને જે શબ્દ ક્ષત્રિયવાચી હોય તે જ શબ્દ રાષ્ટ્ર-દેશ-વાચી હોય એ રીતે સમાન રૂપવાળા-એક-સરખા-રાષ્ટ્રવાચી અને ક્ષત્રિયવાચી શબ્દોથી ૬૧૧૧૬ સૂત્રમાં જે દ્વિ પ્રત્યય કહેલો છે તે દ્વિ પ્રત્યયથી તૈયાર થયેલા નામને મજતિ અર્થમાં રાષ્ટ્રનો માફક એટલે રાષ્ટ્ર-અર્થમાં જણાવેલા પ્રત્યયની જેમ-પ્રત્યય થાય છે. એટલે દેશવાચક વૃજિ, મદ્ર તથા પાણ્ડુ શબ્દોને જે પ્રત્યય કહેલ છે તે પ્રત્યય ક્ષત્રિય વાચક વાજ્ય, માદ્ર અને પાણ્ડય શબ્દને પણ થાય છે.

૬ક-વાજ્યમ્ વાજ્યૌ વૃજીન્ વા મજતિ इति=વૃજિક:-વૃજિને બજનારો.

૬ક-માદ્રમ્ માદ્રૌ મદ્રાન્ વા મજતિ इति=મદ્રક:-મદ્રને બજનારો.

૬કજ્-પાણ્ડયમ્ પાણ્ડયૌ પાણ્ડુન્ વા મજતિ इति=પાણ્ડવક:-પાંડુને બજનારો.

વૃજિ, મદ્રા, પાણ્ડુ એ શબ્દો દેશવાચીય છે. બીજા, વાજ્ય, માદ્ર, પાણ્ડય શબ્દો ક્ષત્રિયવાચી છે.

પૌરવીયસ્-રાબ્દતુ' નામ 'પુરુ' છે અને રાષ્ટ્રતુ' નામ 'અતુ'પંડ' છે એટલે રાષ્ટ્ર અને ક્ષત્રિય નામમાં સરૂપતા નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

તુલ્યદિશા અર્થ—

ટઃ તુલ્યદિશિ ॥૬૩૨૧૦॥

તૃતીયાંત નામને તુલ્ય દિશા-સરખી દિશા-અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય. ઇન્-સુદામ્ના એકદિગ્-સૌદામિની વિશુત્-સુદામ નામનો એક પહાડ છે. તેની જે દિશા છે તે દિશામાં બીજાની થાય તે સૌદામિની કહેવાય.

તસિઃ ॥૬૩૨૧૧॥

તૃતીયાંત નામને તુલ્ય દિશા અર્થમાં તસિ પ્રત્યય થાય છે.

તસ્-સુદામતઃ વિશુત્-સુદામ પહાડ જે દિશામાં છે તે દિશામાં બીજાની થાય તે સુદામતઃ વિશુત્ કહેવાય.

યઃ ચ ઊરસઃ ॥૬૩૨૧૨॥

તૃતીયાંત એવા ઊરસ શબ્દને તુલ્ય દિશા અર્થમાં ય અને તસિ પ્રત્યયો થાય છે.

ય-ઊરસા એકદિક્=ઊરસ્+ય=ઊરસ્યઃ-છાતીની સરખી દિશામાં.

તસ્-ઊરસા તુલ્યદિક્=ઊરસ્+તસ્=ઊરસ્તઃ-છાતીની સરખી દિશામાં.

નિવાસ અર્થ

સે: નિવાસાદ્ અસ્ય ॥૬૩૨૧૩॥

નિવાસ અર્થવાળા પ્રથમાંત નામને 'તેનો નિવાસ' અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યય થાય.

અળ્-સુઘ્ન: નિવાસ: અસ્ય=સુઘ્નઃ+અળ્=સૌઘ્નઃ-જેનો નિવાસ સુધ્ન છે.

ઇયળ્-નદી નિવાસ: અસ્ય=નદી+ઇયળ્=નાદયઃ-જેનો નિવાસ નદી છે-જે નદી પાસે રહે છે.

આભિજનાત્ ॥૬૩૨૧૪॥

આભિજન-પૂર્વના યંધુઓ. આભિજન નિવાસ અર્થવાળા પ્રથમાંત નામને 'આ તેનો નિવાસ' એવા અર્થમાં-યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

અળ્-સુઘ્ન: અસ્ય આભિજન: નિવાસ:=સુઘ્નઃ+અળ્=સૌઘ્નઃ-જેમના પૂર્વ યંધુઓના નિવાસ વાળો સુધ્ન દેશ એટલે જેમના પૂર્વ યંધુઓ સુધ્નમાં રહેતા હોય તે.

ઇય-રાષ્ટ્ર: અસ્ય આભિજન: નિવાસ:=રાષ્ટ્ર+ઇય=રાષ્ટ્રિયઃ-જેમના પૂર્વ યંધુઓના નિવાસવાળો દેશ જેમના પૂર્વ યંધુઓ રાષ્ટ્રમાં રહેતા હોય તે

શણ્ડિકાદે: ણ્ય: ॥૬૩૨૧૫॥

આભિજન નિવાસ અર્થવાળા પ્રથમાંત શણ્ડિક આદિ શાસ્ત્રોને 'આ તેનો નિવાસ' એવા અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય થાય છે.

ણ્ય-શણ્ડિક: આભિજનો નિવાસ: અસ્ય = શણ્ડિક+ણ્ય = શાણ્ડિક્યઃ - જેમનો આભિજન નિવાસ શણ્ડિક છે.

ણ્ય-કુચવાર: આભિજનો નિવાસ: અસ્ય=કુચવાર+ણ્ય=કૌચવાર્યઃ-જેમનો આભિજન નિવાસ કુચવાર છે.

સિન્ધુ-આદે: અઙ્ ॥૬૩૨૧૬॥

આભિજન નિવાસ અર્થવાળાં સિન્ધુ વગેરે પ્રથમાંત નામને 'તેનો આ નિવાસ' અર્થમાં અઙ્ પ્રત્યય થાય છે.

અઙ્-સિન્ધુ: આભિજનો નિવાસ: અસ્ય=સિન્ધુ+અઙ્=સૈન્ધવઃ - સિન્ધુ જેમનો આભિજન નિવાસ છે.

અઙ્-વર્ણ: આભિજનો નિવાસ: અસ્ય = વર્ણ+અઙ્ = વાર્ણવઃ-વર્ણુ-અન્તુ-જેમનો આભિજન નિવાસ છે.

વર્તમાનમાં બન્નુ પ્રદેશ છે અને હિંદુસ્તાનની ઉત્તર દિશામાં આવેલ છે.

સલાતુરાદ્ ઈયણ્ ॥૬।૩।૨૧૭॥

આભિજન નિવાસ અર્થવાળા એવા પ્રથમાંત સલાતુર નામને 'તેનો નિવાસ' એવા અર્થમાં ઈયણ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઈયણ્-સલાતુર: આભિજનો નિવાસ: અસ્ય = સલાતુર+ઈયણ્=સાલાતુરીય: પાણિનિ: ન્જેમના પૂર્વ અંધુઓનો નિવાસ સલાતુર છે એવા સાલાતુરીય પાણિનિ.

તૂદી-વર્મત્યા ઇયણ્ ॥૬।૩।૨૧૮॥

આભિજન નિવાસ અર્થવાળા પ્રથમાંત એવા તૂદી અને વર્મતી નામોને 'તેનો નિવાસ' અર્થમાં ઇયણ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇયણ્-તૂદી આભિજન: નિવાસ: અસ્ય-તૂદી+ઇયણ્=તૌદય:-તૂદી ન્જેમનો આભિજન નિવાસ છે

ઇયણ્-વર્મતી આભિજન: નિવાસ: અસ્ય-વર્મતી+ઇયણ્=વર્મતેય:-વર્મતી ન્જેમનો આભિજન-નિવાસ છે.

ગિરે: ઈય: અસ્ત્રાજીવે ॥૬।૩।૨૧૯॥

આભિજન નિવાસ વાયક વિશેષ પર્વતવાચી પ્રથમાંત નામને 'અસ્ત્રાજીવનો આભિજન નિવાસ' અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે.

જે હોડો અસ્ત્રો વડે જીવતા હોય-અસ્ત્રો બનાવવાનો વા વેચવાનો ધંધો કરતા હોય વા અસ્ત્રો વડે લડીને જીવતા હોય-તે અસ્ત્રાજીવ કહેવાય છે.

ઈય-હરગોલ: પર્વત: આભિજન: નિવાસ: અસ્ત્ર-અસ્ત્રાજીવસ્ય ઇતિ = હરગોલ+ઈય= હરગોલીય:-હરગોલ પર્વત ન્જેમના આભિજનોનો નિવાસ છે તે અસ્ત્રાજીવ મનુષ્ય હરગોલીય કહેવાય છે.

આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસનની સ્વોપપ્ત લઘુવૃત્તિના છઠ્ઠા અધ્યાયનો તૃતીય પાઠનો સંવિવેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

૫૫૪ અધ્યાય

(ચતુર્થ પાદ)

इकण् ॥६११॥

આ ચોથા આખા પાદ સુધી ઇકણ્ નો અધિકાર છે. જ્યાં કોઈ વિશેષ પ્રત્યય બતાવ્યો ન હોય ત્યાં આ ઇકણ્ પ્રત્યય સમજવો.

जितेजुं, जिततुं, रभतुं, भोदतुं-अर्थ

तेन जित-जयद्-दीव्यत्-खनत्सु ॥६१२॥

जित-जितेज, जिततुं, કીડા કરતું અને બોદતું એવા ચાર અર્થમાં તૃતીયાંત નામથી ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

इकण्-जित-अक्षैर्जितम्=अक्ष+इकण्=आक्षिकम्-पासाओ। वडे जितेजुं.

„ जयत्-अक्षैर्जयति=आक्षिकः-जुगारी. जुगारी पासाओથી જ્ય પામે છે અગર રમે છે.

दीव्यत्-अक्षैः दीव्यति= „ „ „

खनत्-अभ्र्या खनति= आक्षिकः-आगणनो लाग तीક્ષ્ણ હોય એવા લાકડાના દધિયારને ‘અબ્રા’ કહે છે. અબ્રા વડે બોદે છે તે આક્ષિક.

संस्कृत अर्थ—

संस्कृते ॥६१३॥

‘તેણે સંસ્કારેલા’ અર્થમાં તૃતીયાંત નામને ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

विद्यमान वस्तुમાં કંઈક ઉત્કર્ષનું આધાર કરવું તેનું નામ સંસ્કાર કહેવાય.

इकण्-दध्ना संस्कृतम्=दधि+इकण्=दाधिकम् दहीं वडे संस्कारेज

„-विद्यया संस्कृतम्-विद्या+इकण्=वैयिकम्-विद्या वडे संस्कार पामेल.

कुलत्थ-‘क’ उपान्त्याद् अण् ॥६१४॥

તૃતીયાંત એવા કુલત્થ નામને અને જેની ઉપાંત્યમાં ક છે એવા તૃતીયાંત નામને ‘સંસ્કૃત’ અર્થમાં અણ થાય છે.

अण्-कुलत्थेन संस्कृतम्=कुलत्थ+अण्=कौलत्थम्-कण्ठीथी संस्कारेजुं.

„ तित्तिडङ्किन संस्कृतम्=तित्तिडङ्क+अण्=तैत्तिडङ्कम्-तिंतिडीकथी-आंयलीथी-संस्कारेजुं.

સંસૃષ્ટ અર્થ—

સંસૃષ્ટે ॥૬૧૪૫॥

તૃતીયાંત એવા નામને સંસૃષ્ટ-સંસર્ગવાળા-અર્થમાં ઇક્ષ્ણ થાય છે.
 ઇક્ષ્ણ-દધના સંસૃષ્ટમ્=દધિ+ઇક્ષ્ણ=દાધિકમ્-દહીના સંસર્ગવાળું-જેમાં દહીં નાખેલ
 છે તેવું.

લવણાદ્ અઃ ॥૬૧૪૬॥

લવણ શબ્દને 'તે વડે સંસૃષ્ટ-સંસર્ગવાળું' એવા અર્થમાં અ થાય છે.
 અ-લવણેન સંસૃષ્ટઃ=લવણ+અ=લવણઃ સૂપઃ-તમકના સંસર્ગવાળો સૂપ-મીઠાવાળો સૂપ.

ચૂર્ણ-મુદ્ગાભ્યામ્ ઇન્-અર્ણી ॥૬૧૪૭॥

ચૂર્ણ શબ્દને 'તે વડે સંસૃષ્ટ' એવા અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે અને મુદ્ગ
 શબ્દને 'તે વડે સંસૃષ્ટ' એવા અર્થમાં અર્ણ પ્રત્યય થાય છે.

ઇન્-ચૂર્ણેન સંસૃષ્ટાઃ=ચૂર્ણ+ઇન્=ચૂર્ણિનઃ અપૂવાઃ-ચૂર્ણવાળા પૂડલા.

અર્ણ-મુદ્ગેન સંસૃષ્ટાઃ=મુદ્ગ+અર્ણ=મૌર્ગી યવાગુઃ-મગવાળી રાખ.

ચૂર્ણ-ખાવા જેવી કોઈ વસ્તુનો ભૂકો-ખાદ્ય વસ્તુને સુગંધિત કરનારું
 અથવા વસ્તુમાં રસ વધારનારું અથવા ખાદ્ય વસ્તુનો દોષ દૂર કરનારું
 એવું ચૂર્ણ.

ઉપસિક્ત અર્થ—

વ્યઞ્જનેભ્યઃ ઉપસિક્તે ॥૬૧૪૮॥

ભોજનમાં રસ વધારનારા સૂપ-ડાળ, શાક, ચટણી વગેરે વ્યઞ્જન કહેવાય.
 વ્યઞ્જન અર્થવાળા તૃતીયાંત નામને 'તે વડે ઉપસિક્ત' એવા અર્થમાં ઇક્ષ્ણ પ્રત્યય
 થાય છે. ઉપસિક્ત-છંટાએલ.

તૈલેન ઉપસિક્તમ્=તૈલ+ઇક્ષ્ણ=તૈલિકં શાકમ્=તેલવાળું શાક.

તરનાર અર્થ—

તરતિ ॥૬૧૪૯॥

તૃતીયાંત નામથી તરતિ 'તરે છે' એવા અર્થમાં ઇક્ષ્ણ પ્રત્યય થાય છે.
 ઇક્ષ્ણ-ઉદ્ગ્રેને તરતિ=ઉદ્ગ્ર+ઇક્ષ્ણ=ઔદ્ગ્રિકઃ-ત્રાપા વડે તરનારો

નો-દ્વિસ્વરાદ્ ઇકઃ ॥૬૧૪૧૦॥

તૃતીયાંત એવા નૌ શબ્દને અને તૃતીયાંત એવા એ સ્વરવાળા શબ્દોને તરતિ અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે.

ઇક-નાવા તરતિ=નો+ઇક=નાવિકા-નાવથી તરનારી

„ બાહુમ્યાં તરતિ=વાહુ+ઇક=વાહુકા-હાથથી તરનારી.

ચાલનાર અર્થ, ચરનાર-જમનાર-અર્થ

ચરતિ ॥૬૧૪૧૧॥

તૃતીયાંત નામથી 'ચરતિ-તે જાય છે કે ચરે છે—આય છે' એવા અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ-હસ્તિના ચરતિ=હસ્તિન+ઇકળ=હાસ્તિકઃ-હાથી વડે ફરનારે

„ દધના ચરતિ=દધિ+ઇકળ=દાધિકઃ દહીં વડે જમનારે

પર્પાદેઃ ઇકદ્ ॥૬૧૪૧૨॥

તૃતીયાંત એવા પર્પ વગેરે શબ્દોને ચરતિ અર્થમાં ઇકદ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકદ-પર્પેળ ચરતિ=પર્પ+ઇકદ=પર્પિકી-ત્રાપા જેવા તરવાના સાધન વડે ફરનારી.

„ અશ્વેન ચરતિ=અશ્વ+ઇકદ=અશ્વિકી-ધોડા વડે ફરનારી.

પદિકઃ ॥૬૧૪૧૩॥

તૃતીયાંત પાદ શબ્દને ચરતિ અર્થમાં ઇકદ પ્રત્યય થાય છે અને પાદ તુ પદ રૂપ થાય છે.

ઇકદ-પાદેન ચરતિ=પાદ+ઇકદ=પદિકઃ-પગી

શ્વગણાદ્ વા ॥૬૧૪૧૪॥

તૃતીયાંત શ્વગણ શબ્દને ચરતિ અર્થમાં વિકલ્પે ઇકદ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકદ-શ્વગણેન ચરતિ=શ્વગણ+ઇકદ=શ્વગણિકી, શ્વાગણિકઃ-ફૂતરાના ટોળાને સાથે ઘઈને ચાલનારી અથવા ચાલનારે

જીવનાર અર્થ—

વેતનાદેઃ જીવતિ ॥૬૧૪૧૫॥

તૃતીયાંત એવા વેતન વજરે શબ્દોને જીવતિ અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.
ફક્ત-વેતનેન જીવતિ=વેતન+ફક્ત=વૈતનિક:-વેતન-પગાર-વડે જીવનારો.
,, વાહેન જીવતિ=વાહ+ફક્ત=વાહિક:-ધોડા વડે જીવનારો.

વ્યસ્તાત્ ચ ક્રય-વિક્રયાદ્ ફકઃ ॥૬૧૪૧૬॥

વ્યસ્ત-જુદા જુદા-તૃતીયાંત એવા કય, શબ્દોને તથા વિકય શબ્દોને અને આખા
કયવિકય શબ્દોને જીવતિ અર્થમાં ફક પ્રત્યય થાય છે.
ફક-ક્રયેણ જીવતિ=કય+ફક=કયિક:-ખરીદી કરીને જીવનારો.
,, વિક્રયેણ જીવતિ=વિક્રય+ફક=વિક્રયિક:-વેચીને જીવનારો.
,, કય-વિક્રયેણ જીવતિ=કય-વિક્રય+ફક=કયવિકયિક:-ખરીદ તથા વેચાણ
કરીને જીવનારો.

વસ્નાત્ ॥૬૧૪૧૭॥

તૃતીયાંત એવા વસ્ન શબ્દોને જીવતિ અર્થમાં ફક પ્રત્યય થાય છે.
ફક-વસ્નેન જીવતિ=વસ્ન+ફક=વસ્નિક:-વસ્ત્રોના વેપાર કરીને જીવનારો.

આયુધાદ્ ફયશ્ચ ॥૬૧૪૧૮॥

તૃતીયાંત એવા આયુધ શબ્દોને જીવતિ અર્થમાં ફય અને ફક પ્રત્યયો થાય છે.
ફય-આયુધેન જીવતિ=આયુધ+ફય=આયુધીય:-શસ્ત્રો વડે એટલે શસ્ત્રો બનાવીને
ફે વેચીને ગુજાર કરનારો.
ફક-આયુધ+ફક=આયુધિક: ,,

વાતાદ્ ફનન્ ॥૬૧૪૧૯॥

તૃતીયાંત એવા વાત શબ્દથી જીવતિ અર્થમાં ફનન્ પ્રત્યય થાય છે.
ફનન્-વાતેન જીવતિ=વાત+ફનન્=વાતિન:-, વાતીના માર્યા વચ્ચે ફતિ=વાતીના-
માર્યા:-શરીરના શ્રમ વડે જીવનાર-અનેક જાતનો વ્યવસાય કરનારો એવા અનેક
પ્રકારના સંધોને 'વાત' કહેવાય છે, વાતીન એટલે વ્યવસાયો કરનારોના ટોળામાં
રહીને જીવનારી જેની સ્ત્રી છે તે.

નિર્વૃત્ત અર્થ—

નિર્વૃત્તેઽક્ષયૂતાદેઃ ॥૬૧૪૨૦॥

તૃતીયાંત એવા અક્ષયૂત વગેરે શબ્દોથી નિર્વૃત્ત-નિષ્પન્ન-અર્થમાં ફળ પ્રત્યય થાય છે.

ફળ-અક્ષયૂતેન નિર્વૃત્તમ્=અક્ષયૂત+ફળ=અક્ષયૂતિકમ્=પાસાના છૂત વડે થયેલું.

, જહ્યાપ્રહતેન નિર્વૃત્તમ્=જાહ્યાપ્રહત+ફળ=જાહ્યાપ્રહતિકં વૈરમ્=ખંધો ઉપર પ્રહારો કરવા વડે થયેલું વૈર.

ભાવાદ્ ઇમઃ ॥૬૧૪૨૧॥

તૃતીયાંત એવા ભાવવાચી શબ્દને 'તેના વડે નિષ્પન્ન' એવા અર્થમાં ઇમ પ્રત્યય થાય છે.

ઇમ-પાકેન નિર્વૃત્તમ્=વાક+ઇમ=વાકિમમ્-પકવવાથી નીપજેલું.

યાચિત-અપમિત્યાત્ કળ ॥૬૧૪૨૨॥

તૃતીયાંત એવા યાચિત અને અપમિત્ય શબ્દોને 'તેના વડે નિષ્પન્ન' એવા અર્થમાં કળ પ્રત્યય થાય છે.

કળ-યાચિતેન નિર્વૃત્તમ્=યાચિત+કળ=યાચિતકમ્-માગવાથી મળેલું-માગીને નિષ્પન્ન-થયેલું.

,, અપમિત્યેન નિર્વૃત્તમ્=અપમિત્ય+કળ=આપમિત્યકમ્-અદલામાં આપવાથી મળેલું.

હરનાંશ વા હરી જય છે અર્થ—

હરતિ ઉત્સન્નાદેઃ ॥૬૧૪૨૩॥

તૃતીયાંત એવા ઉત્સન્ન આદિ શબ્દોને 'તેના વડે હરી જય છે-લઈ જય છે' એવા અર્થમાં કળ પ્રત્યય થાય છે.

કળ-ઉત્સન્નેન હરતિ = ઉત્સન્ન+કળ = ઔત્સન્નિકઃ-ખોળા વડે હરી જય છે-ખોળામાં ખેસાડીને લઈ જય છે

કળ-ઉત્તુપેન હરતિ=ઉત્તુપ+કળ=ઔત્તુપિકઃ ઉત્તુપ વડે લઈ જય છે.

ઉત્તુપ નો અર્થ કૌતુક પણ થાય છે.

ધાતુપાઠમાં 'હિંસા' ના અર્થમાં ત્રુપ ધાતુ શ્વાદિ ગણમાં દર્શાવેલ છે.

કોઈ રથજો ઉત્તુપ એવો પણ પાઠ છે ઉત્તુપ ઉપરથી ઔત્તુપિકઃ થાય.

મસ્ત્રાદેઃ ઇકદ્ ॥૬૧૪૨૪॥

તૃતીયાંત એવા મસ્ત્રા વગેરે શબ્દોને હરતિ એવા અર્થમાં ઇકદ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકદ-મસ્ત્રા હરતિ મસ્ત્રા+ઇકદ=મસ્ત્રિકી-મશક વડે લઈ જનારી.

ઇકદ-મરટેન હરતિ=મરટ+ઇકદ=મરટિકી-ત્રાપા જેવા સાધન વડે લઈ જનારી.

વિવધ-વીવધાદ્ વા ॥૬૧૪૨૫॥

તૃતીયાંત એવા વિવધ શબ્દોને તથા વીવધ શબ્દોને હરતિ એવા અર્થમાં ઇકદ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઇકદ-વિવધેન હરતિ વિવધ+ઇક=વિવધિકી-માર્ગ વડે લઈ જનારી..

„ વીવધેન હરતિ વીવધ+ઇક=વીવધિકી „ „

ઇકળ-વિવધેન હરતિ વિવધ+ઇક=વૈવધિકી-માર્ગ વડે લાઇ જનારી.

કુટિલિકાયા અળ્ ॥૬૧૪૨૬॥

તૃતીયાંત એવા કુટિલિકા શબ્દોને 'તેન હરતિ' અર્થમાં અળ્ થાય છે.

૧. કુટિલિકા-લટ્ટીમાંથી અંગારાને ખેંચવા માટે-કાઢવા માટે -આગલા ભાગમાં વાંકી અને લોઢા વગેરેમાંથી બનાવેલી સાંડસી.

૨. કુટિલિકા-વાંકી ચાલ-વાંકી ગતિ.

૩. કુટિલિકા-પરાજને ખેંચવા માટે કે લઈ જવા માટે આગલા ભાગમાં વાંકા લાંબા દંડવાળી-દાંતાવાળી અંપાળી વગેરે.

૪. કુટિલિકા-સમિધ કે કૂલ વગેરેને મેળવવા સાડુ સંન્યારી પોતાની પાસે એક વિશેષ પ્રકારનું અંકુશના આકારનું જે ઉપકરણ-સાધન- રાખે છે તે.

૫. કુટિલિકા-હોડી કે ઘર ઉપર ચડવા માટે ચોર લોકો પોતાની પાસે લાંબા દોરડાથી બાંધેલો લોઢાનો અંકુશ રાખે છે કે જે વડે હોડી ઉપર કે ઘર ઉપર ચડી શકાય.

૧. કુટિલિકયા અઙ્ગારાન્ હરતિ=કુટિલિકા+અળ્=કૌટિલિકઃ કર્મારઃ-કુટિલિકા નામના લાંબા દાંડાવાળા અને આગલા ભાગમાં વાંકા લોઢાના સાધન વડે અંગારાને બહાર કાઢનારો બહાર કૌટિલિક કહેવાય.

૨. કુટિલિકયા હરતિ વ્યાધમ્-કૌટિલિકો મૃગઃ, કુટિલિકા+અળ=કૌટિલિકઃ-શિકારીને પોતાની વાંકી ચાલ વડે દૂર દૂર લઈ જનારું હરણુ.

૩. કુટિલિકા+અળ=કૌટિલિકઃ-કુટિલિકયા હરતિ પલાલમ્-કૌટિલિકઃ કર્બકઃ-કુટિલિકા-દાંતાવાળી ખંપાળી જેવા સાધન-વડે પરાળને લઈ જનારો ખેડૂત.

૪. કુટિલિકા+અળ=કૌટિલિકઃ-કુટિલિકયા હરતિ પુષ્પાણિ-કૌટિલિકઃ પરિવ્રાજકઃ-કુટિલિકા નામના ઉપકરણ દ્વારા ફૂલોને ચૂંટનાર તાપસ.

૫. કુટિલિકા+અળ=કૌટિલિકઃ-કુટિલિકયા હરતિ નાવમ્ કૌટિલિકઃ ચૌરઃ-કુટિલિકા નામના સાધન વડે નાવ ઉપર ચડીને નાવને હરી લઈ જનારો ચોર. અથવા કુટિલિકા નામના સાધન વડે ઘર ઉપર ચડીને ખાતર પાડનાર ચોર.

ઓજસ્-સહસ્-અમ્મસઃ વર્તતે ॥૬૧૪૨૭॥

તૃતીયાંત એવા ઓજસ્. સહસ્ અને અમ્મસ્ શબ્દોને ‘વર્તતે’ અર્થમાં ફળ થાય છે.

ફળ-ઓજસા વર્તતે=ઓજસ્+ફળ=ઔજસિકઃ ઓજસવાળો, યજ્ઞવાળો.

,, સહસા વર્તતે=સહસ્+ફળ=સાહસિકઃ-સાહસિક

,, અમ્મસા વર્તતે=અમ્મસ્+ફળ=આમ્મસિકઃ-પાણીવાળો કે શક્તિવાળો.

તં પ્રતિ-અનોઃ લોમ-ઈપ-કૂલાત્ ॥૬૧૪૨૮॥

ક્રિયાવિશેષણ ૩૫ દ્વિતીયાંત એવા પ્રતિલોમ, અનુલોમ, પ્રતીપ, અન્વીપ, પ્રતિ-કૂલ, અનુકૂલ-એ નામોને વર્તતે અર્થમાં ફળ થાય છે.

ફળ-પ્રતિલોમં વર્તતે इति=પ્રતિલોમ+ફળ=પ્રાતિલોમિકઃ-પ્રતિકૂળપણે વર્તનાર-
વિરોધી

,, અનુલોમં વર્તતે इति=અનુલોમ+ફળ=આનુલોમિકઃ-અનુકૂળ વર્તનાર

,, પ્રતીપં વર્તતે इति=પ્રતીપ+ફળ=પ્રાતીપિકઃ-વિરોધી

,, અન્વીપં વર્તતે इति=અન્વીપ+ફળ=આન્વીપિકઃ-અનુકૂળ વર્તનાર

,, પ્રતિકૂલં વર્તતે इति=પ્રતિકૂલ+ફળ=પ્રાતિકૂલિકઃ-પ્રતિકૂળ વર્તનાર

,, અનુકૂલં વર્તતે इति=અનુકૂલ+ફળ=આનુકૂલિકઃ-અનુકૂળ વર્તનાર

પરેઃ મુખ-પાર્શ્વોત્ ॥૬૧૪૨૯॥

ક્રિયાવિશેષણ રૂપ દ્વિતીયાંત એવા પરિમુખ અને પરિપાર્શ્વ શબ્દોને વર્તે તે અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

પરિ-૧ વર્તન-છોડી દેવું. અથવા ૨ બધી રીતે સામે રહેવું.

ઇકળ્-પરિમુખ વર્તે તે=પરિમુખ+ઇક=પરિમુખિકઃ-૧ પોતાના માલિકનું મુખ જે તરફ હોય તે તરફ નહીં રહેનારો. ૨ પોતાના માલિકનું મુખ જે જે બાજુ હોય તે તે બધી બાજુએ રહેનારો.

„ -પરિપાર્શ્વ વર્તે તે=પરિપાર્શ્વ+ઇક=પરિપાર્શ્વિકઃ-૧ પોતાના માલિકનું પડખું જે તરફ હોય તે તરફ નહીં રહેનારો. ૨ પોતાના માલિકનું પડખું જે જે બાજુ હોય તે તે બધી બાજુએ-પડખે-રહેનારો.

પરિમુખિક-સામે મુખે રહેનારો-મુખ સામે બેસનારો.

પરિપાર્શ્વિક-પડખે-બાજુમાં-રહેનારો-બેસનારો.

રક્ષત્ અને ઉચ્છત્ અર્થ—

રક્ષદ્-ઉચ્છતોઃ ॥૬૧૪૩૦॥

દ્વિતીયાંત એવા શબ્દોને રક્ષત્-સાચવનાર અને ઉચ્છત્-વીણનાર અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-નગર રક્ષતિ=નગર+ઇક=નાગરિકઃ-નગરને સાચવનાર-નગરની રખેવાળી કરનાર.

„ વદરાણિ ઉચ્છતિ=વદર+ઇકળ્=વદરિકઃ-બેરને વીણનાર.

પક્ષિ-હણુનાર અર્થ—

પક્ષિ-મત્સ્ય-મૃગાર્થોત્ ઘનતિ ॥૬૧૪૩૧॥

દ્વિતીયાંત એવા પક્ષી અર્થવાળા શબ્દોને, દ્વિતીયાંત મત્સ્ય અર્થવાળા શબ્દોને અને દ્વિતીયાંત મૃગ અર્થવાળા શબ્દોને ‘ઘનતિ-હણુ છે’ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-પક્ષિણં હન્તિ=પક્ષિન્+ઇકળ્=પાક્ષિકઃ-પક્ષીએને મારનાર

„ મત્સ્યં હન્તિ=મત્સ્ય+ઇકળ્=માત્સ્યિકઃ-માછલાં મારનાર

„ મૃગં હન્તિ=મૃગ+ઇકળ્=માર્ગિકઃ-મૃગોને હણનાર

તિષ્ઠત્-ઝિભો રહેનાર અર્થ—

પરિપન્થાત્ તિષ્ઠતિ ચ ॥૬૧૪૩૨॥

દ્વિતીયાંત એવા પરિપન્થ શબ્દને તિષ્ઠતિ અને ધ્વનિતિ એવા અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.

શબ્દ તો પરિપન્થ છે પણ સૂત્રકારે પરિપન્થ શબ્દ મૂક્યો છે તેથી પરિપન્થ શબ્દ લેવો.

ઇકળ-પરિપન્થ તિષ્ઠતિ=પરિપન્થ+ઇકળ=પરિપન્થિકઃ ચૌરઃ—વિશેષથી રહેનાર

પરિપન્થ હનિતિ વા પરિપન્થ+ઇકળ=પરિપન્થિકઃ—વિશેષ કરનારને અથવા શત્રુને હણનાર.

પરિપન્થાત્ ॥૬૧૪૩૩॥

દ્વિતીયાંત એવા પરિપન્થ શબ્દને તિષ્ઠતિ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ-પરિપન્થ તિષ્ઠતિ=પરિપન્થ+ઇકળ=પરિપન્થિકઃ—રસ્તાને ઘેરીને ઝિભો રહે તે અથવા રસ્તાને છોડીને ઝિભો રહે તે—પારગટિયો

ગર્હ ગૃહ્ણત્-નિંદનીય રીતે ગ્રહણ કરનાર-અર્થ

અવૃદ્ધેઃ ગૃહ્ણતિ ગર્હે ॥૬૧૪૩૪॥

અવૃદ્ધિ શિવાયના દ્વિતીયાંત નામથી ‘ગર્હ’-નિંદનીય-અન્યાયથી ગ્રહણ કરનાર એવા અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે—જો ગ્રહણ કરનાર અન્યાયથી ગ્રહણ કરતો હોઈ નિંદનીય બનતો હોય તો.

અન્યાયપૂર્વકં દ્વિગુણં ગૃહ્ણતિ = દ્વિગુણ+ઇકળ = દ્વિગુણિકઃ—અમણું લેનાર-વિશેષ નફાખોર.

કુસીદાદ્ ઇકદ્ ॥૬૧૪૩૫॥

દ્વિતીયાંત એવા કુસીદ શબ્દને નિ-દ-અન્યાયથી ગ્રહણ કરવા-અર્થમાં ઇકદ પ્રત્યય થાય છે.

કુસીદ એટલે વૃદ્ધિ-વધારો. પોતાના ધનને વધારવા સારુ જે ધન લેવાય તે પણ કુસીદ જ કહેવાય.

અન્યાયપૂર્વકં કુસીદં ગૃહ્ણતિ=કુસીદ+ઇકદ=કુસીદિકી—અન્યાયથી બ્યાબ ગ્રહણ કરનારી.

દશૈકાદશાદ્ ઇકશ્ચ ॥૬૧૪૩૬॥

દ્વિતીયાંત એવા દશૈકાદશ શબ્દને નિન્દ-અન્યાયથી અહણુ કરવા-અર્થમાં
 ઇક અને ઇકદ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇક-દશૈકાદશાન્ ગૃહ્ણાતિ इति=દશૈકાદશ+ઇક=દશૈકાદશિકા,

ઇકદ્-દશૈકાદશ+ઇકદ્=દશૈકાદશિકી-અન્યાયથી દશ-અગિયાર અહણુ કરનારી.

અહણુ કરનાર અર્થ—

અર્થ-પદ-પદોત્તર-લલામ-પ્રતિકળ્ઠાન્ ॥૬૧૪૩૭॥

દ્વિતીયાંત અર્થ શબ્દને, દ્વિતીયાંત પદ શબ્દને તથા પદ શબ્દ જેને છેડે છે
 એવા દ્વિતીયાંત શબ્દોને, દ્વિતીયાંત લલામ શબ્દને અને દ્વિતીયાંત પ્રતિકળ્ઠ શબ્દને
 ‘અહણુ કરવા’ અર્થમાં ઇકળ્ થાય છે.

ઇકળ્-અર્થ ગૃહ્ણાતિ=અથ+ઇકળ્=આર્થિક:-અર્થને અહણુ કરનારો.

,, પદં ગૃહ્ણાતિ=પદ+ઇકળ્=પાદિક:-પદને અહણુ કરનારો.

,, પૂર્વપદં ગૃહ્ણાતિ=પૂર્વપદ+ઇકળ્=પૂર્વપદિક:-પૂર્વપદને અહણુ કરનારો.

,, લલામં ગૃહ્ણાતિ=લલામ+ઇકળ્=લાલામિક:-લલામ-ઠપાળને અહણુ કરનારો.

,, પ્રતિકળ્ઠં ગૃહ્ણાતિ=પ્રતિકળ્ઠ+ઇકળ્=પ્રાતિકળ્ઠિક:-ઠંને અહણુ કરનારો.

અથવા કાંઈને અહણુ કરનારો.

ગરુત્ જનારો-અર્થ—

પરદારાદિભ્યઃ ગચ્છતિ ॥૬૧૪૩૮॥

દ્વિતીયાંત એવા પરદાર વગેરે શબ્દોને ગચ્છતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-પરદારાન્ ગચ્છતિ-પરદાર+ઇકળ્=પારદારિક:-વ્યભિચારી, પારકી-ખીખની-
 સ્ત્રીઓ તરફ જનાર

,, ગુરુદારાન્ ગચ્છતિ-ગુરુદાર+ઇકળ્=ગૌરુદારિક:-ગુરુની સ્ત્રી તરફ જનાર.

પ્રતિપથાદ્ ઇકશ્ચ ॥૬૧૪૩૯॥

દ્વિતીયાંત એવા પ્રતિપથ શબ્દને ગચ્છતિ અર્થમાં ઇક અને ઇકળ્ પ્રત્યયો
 થાય છે

ઇક-પ્રતિપથં ગચ્છતિ=પ્રતિપથ+ઇક=પ્રતિપથિક;

ઇકળ્=પ્રતિપથ+ઇકળ્=પ્રાતિપથિક:-રસ્તે રસ્તે જનારો અથવા રસ્તા તરફ
 અભિમુખ થઈને જનાર.

ધાવત્-હોડતો-અર્થ—

માથોત્તરપદ-પદવી-આક્રન્દાદ્ ધાવતિ ॥૬૧૪૧૦॥

માથ શબ્દ જેને છેડે છે એવા દ્વિતીયાંત શબ્દોને, દ્વિતીયાંત પદવી ને તથા દ્વિતીયાંત આક્રન્દ શબ્દને ‘ધાવતિ-હોડવા’ અર્થમાં ફક્ળ પ્રત્યય થાય છે.

ફક્ળ-દણ્ડમાથ ધાવતિ=દણ્ડમાથ+ફક્ળ=દણ્ડમાથિક:-સરળ ભાગે હોડનારો.

„ પદવી ધાવતિ=પદવો+ફક્ળ=પદાધિક:-૨૨તે જનારો.

„ આક્રન્દ ધાવતિ=આક્રન્દ+ફક્ળ=આક્રન્દિક:-દુઃખી-રડતા માણસ પ્રતિ હોડનારો અથવા આક્રન્દ નામના દેશ તરફ હોડનારો.

પશ્ચાતિ અનુપદાત્ ॥૬૧૪૧૧॥

પશ્ચાત્ અર્થવાળા દ્વિતીયાંત એવા અનુપદ શબ્દને ‘ધાવતિ-હોડવા’ અર્થમાં ફક્ળ થાય છે.

ફક્ળ-અનુપદ ધાવતિ=અનુપદ+ફક્ળ=અનુપદિક:-પાછળ પાછળ હોડનારો.

પૃચ્છત્-પૂછનારો અર્થ—

સુસ્નાતાદિભ્યઃ પૃચ્છતિ ॥૬૧૪૧૨॥

દ્વિતીયાંત એવા સુસ્નાત આદિ શબ્દોને ‘પૃચ્છતિ-પૂછવા’ અર્થમાં ફક્ળ પ્રત્યય થાય છે.

ફક્ળ-સુસ્નાત પૃચ્છતિ=સુસ્નાત+ફક્ળ=સૌસ્નાતિક:-‘સારી રીતે નાહ્યા’ એમ પૂછનારો.

„ સુખરાત્રિ પૃચ્છતિ=સુખરાત્રિ+ફક્ળ=સૌખરાત્રિક:-‘સુખે રાત્રિ પસાર થઈ’ એમ પૂછનારો.

બ્રુવત્ બોલનારો અર્થ—

પ્રભૂતાદિભ્યઃ બ્રુવતિ ॥૬૧૪૧૩॥

ક્રિયાવિશેષણરૂપ દ્વિતીયાંત એવા પ્રભૂત આદિ શબ્દોને ‘બ્રુવતિ-બોલે છે’ એવા અર્થમાં ફક્ળ પ્રત્યય થાય છે.

ફક્ળ-પ્રભૂત્ બ્રૂતે=પ્રભૂત+ફક્ળ=પ્રાભૂતિક:-બહુ બોલનારો.

„ પર્યાપ્ત્ બ્રૂતે=પર્યાપ્ત+ફક્ળ=પાર્યાપ્તિક:-પૂરતું-જેઈએ તેટલું પૂરતું-બોલનારો.

પ્રભૂત વગેરે શબ્દો ક્રિયાવિશેષણ ન હોય ત્યાં આ નિયમ પ્રાયઃ ન લાગે
પ્રભૂતમ્ અર્થમ્ વ્રૂતે અહીં કર્મરૂપ પ્રભૂત શબ્દને ઇકળ પ્રત્યય ન થાય

કોઈક પ્રયોગમાં કર્મરૂપ શબ્દને પણ ઇકળ પ્રત્યય થઈ જાય છે જેમકે સ્વર્ગમત્
વ્રૂતે સૌવર્ગમતિકઃ—સ્વર્ગ તરફના ગમનને બોલનાર. સ્વાગત્ વ્રૂતે—સ્વાગતિકઃ સ્વાગતને
બોલનાર. સ્વસ્તિક્ વ્રૂતે સૌસ્તિકઃ । સ્વસ્તિને—કલ્યાણને—બોલનાર. પ્રભૂત વગેરે
શબ્દોને પ્રયોગો ઉપરથી જાણવાના છે.

માશબ્દ इत्यादिभ्यः ॥૬૧॥૪૪॥

દ્વિતીયાંત એવા માશબ્દને જુવતિ—બોલે છે એવા અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય
થાય છે.

ઇકળ—માશબ્દમ્ इति વ્રૂતે | —માશબ્દ+ઇકળ=માશબ્દિકઃ—‘મા’ શબ્દને બોલનાર
મા શબ્દઃ ક્રિયતામ્ | એટલે ‘અવાજ ન કરે’ એમ બોલનાર.

„ —કાર્યઃ શબ્દઃ इति વ્રૂતે—કાર્યશબ્દ+ઇકળ=કાર્યશબ્દિકઃ—શબ્દ કાર્યરૂપ છે—
અનિત્ય છે—એમ બોલનાર.

शाब्दिक-दार्ढरिक-ललाटिक-कौककुट्टिकम् ॥૬૧॥૪૫॥

દ્વિતીયાંત એવા શબ્દ, દર્દર, લલાટ અને કુકકુટ્ટિક શબ્દોને લોકપ્રસિદ્ધ વિશેષ
અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ—શબ્દ કરોતિ=શબ્દ+ઇકળ=શાબ્દિકઃ વैयाकरणः—શાબ્દિક એટલે વૈયાકરણ અર્થાત્
શબ્દને, શબ્દના સ્વરૂપને, શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા નિષ્પત્તિ વગેરેને બરાબર
જાણતો હોય અને શુદ્ધ શબ્દને બોલતો હોય તેવો વૈયાકરણ—વ્યાકરણને
જાણનારો હોય તે જ શાબ્દિક કહેવાય છે પણ બીજો કોઈ બોલનારો
‘શાબ્દિક’ ન કહેવાય.

„ દર્દર કરોતિ=દર્દર+ઇકળ=દાર્દરિકઃ—वादित्रकृत-वाण् કરનારો એટલે જે કોઈ
દર્દરને કરનારો—બનાવનારો—હોય તે જ દર્દરિક કહેવાય પણ બીજો કોઈ નહીં.
દર્દર એટલે ઘડો અથવા વિશેષ પ્રકારનું વાદ્ય—वाण्. પ્રસ્તુતમાં દર્દર એટલે
વાદિત્ર સમજવાનું છે. અથવા દર્દર એટલે ઘડારૂપ વાદિત્ર સમજવાનું છે.
પણ માત્ર ઘડો સમજવાનો નથી—गुजरातમાં भाणुभट्टો, भाणुને એક પ્રકારના
ઘડાને—वगाडतां वगाडतां કીર્તન કરતા એ પ્રસિદ્ધ છે અર્થાત્ એવી भाणुને
વંગાડનારો પણ દાર્દરિક કહી શકાય.

.. લલાટં પર્યતિ=લલાટ+इकण्=लालाटिकः प्रमत्तः सेवाकृत-कार्यમાં હાજર ન થતાં દૂરથી શેઠનું કપાળ જોઈને ચાલ્યો જનારો, અગર શેઠનું કપાળ જોયા કરનારો એટલે પોતાના કામમાં આગસુ એવો નોકર-શેઠનું કપાળ દૂરથી-છેટેથી જોઈ લીધું-હાજરી પુરાવાઈ ગઈ એમ સમજી કામ ન કરનારો અથવા શેઠ પ્રસન્ન છે કે ગુસ્સામાં છે એવા વિચારથી શેઠનું કપાળ જોયા કરનારો પણ કાર્ય નહીં કરનારો નોકર.

.. कुक्कुटी पर्यति=कुक्कुटी+इकण्=कौक्कुटिकः मिथुः-દાંભિક-ચિત્તશુદ્ધિનો દેખાડો કરવા સારુ સ્નાન વગેરેની મિથ્યા ચેષ્ટા કરનારો. અથવા ધીમે ધીમે શાંતિથી ચાલનારો.

૧. કુક્કુટી શબ્દ કુકકુટીપાતનો-કૂકડીની ગતિનો-સૂચક છે. કૂકડા કરતાં કૂકડી વધારે ધીમે ધીમે ચાલે છે માટે વધારે ધીમે ચાલવાના સૂચન માટે અહીં 'કુકકુટી' શબ્દ સ્વીકારેલ છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જે ભિક્ષુ, સાધુ કે સંન્યાસી નીચે જોઈને ધીમે ચાલનારો હોય તે કૌકકુટિક કહેવાય.

૨. કુક્કુટી-દંભ-કપટ. એટલે જે ભિક્ષુ દંભી હોય તે પણ કૌકકુટિક કહેવાય અર્થાત્ જે ભિક્ષુ પોતે જેવો છે તેવો ન દેખાતાં જેવો નથી તેવો દેખાવાનો પ્રયત્ન કરનાર-ખાલ્સશૈયને અને મિથ્યા આચારોને આચરનાર.

૩. કુક્કુટી-હૃદયનો એક લાગ છે તેને જોઈને કે સાંભળીને જે સાધુ-સંન્યાસી ચાલે અર્થાત્ હૃદયના યડકારા વધી જાય એવી રીતે જે ન ચાલે પણ શાંત ગતિએ ચાલે તે પણ 'કૌકકુટિક' કહેવાય.

સમવેત-અવયવરૂપ-અર્થ—

समूहार्थात् समवेते ॥६॥४१४६॥

દ્વિતીયાંત સમૂહાર્થક નામને 'સમવેત-ભેગા થયેલા' અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

इकण्-समूहं समवेतः-समूह+इकण्=सामूहिकः-સમૂહમાં રહેલો કે સમૂહ સાથે અવયવ-રૂપે સંકળાયેલો.

.. समाजं समवेतः-समाज+इकण्=सामाजिकः-સમાજમાં રહેલો કે સમાજ સાથે અવયવરૂપે સંકળાયેલો.

પર્વદઃ ણ્યઃ ॥૬૧૪૭૭॥

દ્વિતીયાંત એવા પર્વદ શબ્દને 'સમવેત-ભોગા થયેલા' એવા અર્થમાં ણ્ય પ્રત્યય થાય છે.

ણ્ય-પર્વદઃ સમવેતઃ-પર્વદ્+ણ્ય=પાર્વદઃ--સભામાં આવેલો કે સભા સાથે અવયવરૂપે સંકળાયેલો.

સેનાયાઃ વા ॥૬૧૪૭૮॥

દ્વિતીયાંત એવા સેના શબ્દને 'સમવેત' અર્થમાં વિદ્યે ણ્ય થાય છે.

ણ્ય-સેનાં સમવેતઃ=સેના+ણ્ય=સૈન્યઃ, સેના+ઇકળ્=સૈનિકઃ--સૈનિક-સેના સાથે અવયવરૂપે સંકળાયેલો.

ચરતિ-આચરણ અર્થ—

ધર્મ-અધર્માત્ ચરતિ ॥૬૧૪૭૯॥

દ્વિતીયાંત એવા ધર્મ અને અધર્મ શબ્દોને 'ચરતિ-આચરણ' અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-ધર્મ ચરતિ-ધર્મ+ઇકળ્=ધાર્મિકઃ--ધર્મનું આચરણ કરનારો.

„ અધર્મ ચરતિ-અધર્મ+ઇકળ્=આધર્મિકઃ--અધર્મનું આચરણ કરનારો.

ધર્મયુક્ત અર્થ—

પષ્ટયાઃ ધર્મે ॥૬૧૪૮૦॥

પષ્ટયાંત નામને 'ધર્મયુક્ત' અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-શુલ્કશાલાયાઃ ધર્મ્યમ્-શુલ્કશાલા + ઇકળ્ = શૌલ્કશાલિકમ્ -શુલ્કશાલાની અપેક્ષાએ જે ધર્મયુક્ત-ઉચિત હોય તે અર્થાત્ કાયદા પ્રમાણે કર લેવો તે.

ઋત્-નરાદેઃ અળ્ ॥૬૧૪૮૧॥

પષ્ટયાંત એવા ઋત્વ ઋકારાંત શબ્દોને તથા પષ્ટયાંત એવા 'નર' વગેરે શબ્દોને 'ધર્મયુક્ત આચરણ' અર્થ સૂચવવા માટે અળ્ પ્રત્યય લાગે છે.

અળ્-નુઃ ધર્મ્યમ્=નૃ+અળ્=નારમ્-નરનું ધર્મ્ય આચરણ

„ નરસ્ય ધર્મ્યમ્=નર+અળ્=નારમ્-નરનું „ „

„ મહિષ્યાઃ ધર્મ્યમ્=મહિષી+અળ્=માહિષમ્-મહિષીનું-પદ્માણીનું-ધર્મ્ય આચરણ

વિભાજયિત્-વિશસિત્: ણિ-इङ्लक् च ॥६।४।५२॥

પઠ્યંત એવા વિભાજયિત્ શબ્દો અને વિશસિત્ શબ્દને ધર્મ્ય અર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. તે થતાં વિભાજયિત્ નો ણિ લોપાય છે અને વિશસિત્ ના ઇદનો લોપ થાય છે.

અણ-વિભાજયિત્: ધર્મ્યમ્=વિભાજયિત્+અણ=વિભાજિત્+અણ=વૈભાજિત્-વિભાગ કરનારનું
-વહેંચણીના કામ કરનારનું-ધર્મ્યુક્ત કાર્ય.

„ વિશસિત્: ધર્મ્યમ્=વિશસિત્+અણ=વિશસ્ત્+અણ=વૈશક્ત્-મારનારનું ધર્મ્યુક્ત કાર્ય.

અવકય-ભાડું-અર્થ—

अवक्रये ॥६।४।५३॥

પઠ્યંત એવા નામને ‘અવકય-ભાડું’ એવા અર્થમાં ઇક્ષ પ્રત્યય થાય છે.

ઇક્ષ-આપણસ્ય અવકય:==આપણ+ઇક્ષ=આપણિક:==ફુકાનનું ધર્મ્ય-ઉચિત-અથવા

અધર્મ્ય-અનુચિત ભાડું.

पश्य-वेयवान्ती वस्तु-अर्थ—

तदस्य पण्यम् ॥६।४।५४॥

વેચવા ગોચ્ય પદાર્થવાચક પ્રથમાંત નામને ‘જે વેચવાનું છે’ એવા અર્થમાં ઇક્ષ પ્રત્યય થાય છે.

ઇક્ષ-અપૂર્વા: પણ્યં यस्य=અપૂર્વ+ઇક્ષ=આપૂર્વિક:-જેનું વેચવાનું પૂડલા છે-પૂડલાનો વેચનાર.

किशरादे: इकद् ॥६।४।५५॥

કિશર આદિ શબ્દોને ‘જે વેચવાનું’ એવા અર્થમાં ઇકદ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકદ-કિશર: પણ્યં यस्य=કિશર+ઇકદ=કિશરિકી-જેનું વેચવાનું કિશર-કેસર-છે-કેશરને વેચનારી.

„ તગર: પણ્યં यस्य=તગર+ઇકદ=તગરિક:-જેનું વેચવાનું તગર છે-તગરને વેચનાર તગરનો અર્થ ‘વિશેષ પ્રકારનું સુગંધી દ્રવ્ય’.

કિશર વગેરે શબ્દો વિશેષ પ્રકારના સુગંધી દ્રવ્ય અર્થના સૂચક છે.

સિદ્ધ-૧૯

શલાલુનઃ વા ॥૬૧૪૧૫૬॥

શલાલુ શબ્દને 'જે વેચવાનું' એવા અર્થમાં ફક્ત વિકલ્પે થાય છે.
 ફક્ત-શલાલુ વર્ણ્યં यस્ય=શલાલુ+ફક્ત=શલાલુકી,
 ફક્ત-શલાલુ+ફક્ત=શલાલુકી-સુગંધી દ્રવ્ય વેચનારી.

શિલ્પ અર્થ—

શિલ્પમ્ ॥૬૧૪૧૫૭॥

શિલ્પવાચી પ્રથમાંત નામને 'તે જેનું શિલ્પ' એવા અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.
 ફક્ત-નૃત્ત શિલ્પં यस્ય इति=નૃત્ત+ફક્ત=નાર્તિકઃ-નાચવાનો ધંધો કરનારો.
 શિલ્પ એટલે કુશળતા, ગમે તે કળાના વિજ્ઞાનની-ઉત્તમોત્તમ જાણકારીનો પ્રકાર.

મહ્લુક-જ્ઞર્જરાદ વા અળ ॥૬૧૪૧૫૮॥

મહ્લુક અને જ્ઞર્જર એ જે શબ્દોને 'તે જેનું શિલ્પ' એવા અર્થમાં અળ વિકલ્પે થાય છે.
 અળ-મહ્લુકઃ શિલ્પં यस્ય=મહ્લુક+અળ=માહ્લુકઃ, મહ્લુક+ફક્ત=માહ્લુકિકઃ-મહ્લુક નામના વાળને ધંધો તરીકે ઉત્તમોત્તમ રીતે વગાડનારો.
 જ્ઞર્જરઃ શિલ્પં यस્ય=જ્ઞર્જર+અળ=જ્ઞર્જરઃ, જ્ઞર્જર+ફક્ત=જ્ઞર્જરિકઃ-જ્ઞર્જર નામના વાળને ધંધો તરીકે ઉત્તમોત્તમ રીતે વગાડનારો.
 હિંદી ભાષામાં વાલરૂપ 'ઘડા'ના અર્થનો મૂળક જ્ઞર્જર-જ્ઞર્જર-શબ્દ છે.

શીલ-સ્વભાવ-અર્થ—

શીલમ્ ॥૬૧૪૧૫૯॥

પ્રથમાંત નામને 'એનું શીલ-સ્વભાવ-અથવા ટેવ-ફળની અપેક્ષા વિનાની પ્રવૃત્તિ'-એવા અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.
 ફક્ત-અપૂર્વાઃ શીલં यस્ય=અપૂર્વ+ફક્ત=આપૂર્વિકઃ-પૂરલા ખાવાની જેની ટેવ-સ્વભાવ-છે.
 શીલ એટલે એકનો એક અભ્યાસ અથવા એકની એક પ્રવૃત્તિ વારંવાર કરવી -એવા પણ શીલનો બીજો અર્થ છે.

અહ-સ્થાત્ છત્રાદેઃ અજ્ ॥૬।૪।૬૦॥

સ્થા ધાતુથી બનેલા અહ પ્રત્યયવાળા શબ્દોને અને છત્રાદિ-છત્ર વગેરે-શબ્દોને 'તે આનું શીલ' એવા અર્થમાં અજ્ પ્રત્યય થાય છે.

અજ્-આસ્થા શાલં यस્ય=આસ્થા+અજ્=આસ્થઃ-ફળની અપેક્ષા રાખ્યા વિના આસ્થા રાખવાની ટેવવાળો.

.. છત્રં શીલં यस્ય=છત્ર+અજ્=છાત્રઃ-ગુરુના દોષોને ઢાંકવાનો અને ગુરુને દોષોથી બચાવવાનો જેનો ફળનિરપેક્ષ સ્વભાવ છે તે છાત્ર. છત્ર એટલે ઢાંકવાનું સાધન.

.. તપઃ શીલમ્ અસ્ય=તપસ્+અજ્=તાપસઃ-તાપસ, જેનો ફળની અપેક્ષા વિનાનો તપ કરવાનો સ્વભાવ છે તે અથવા જે વારંવાર તપ કરે તે તાપસ.

તૂણીકઃ ॥૬।૪।૬૧॥

તૂણીમ્ શબ્દને 'તે આનું શીલ' એવા અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે અને મ્ નો લોપ થાય છે.

ક-તૂણી શીલમ્ અસ્ય=તૂણીમ્+ક=તૂણીકઃ-ફળની અપેક્ષા વિનાનું મૌન જેનું શીલ છે. અથવા જે વારંવાર મૌન રાખવાની ટેવ પાડે છે તે તૂણીક કહેવાય.

પ્રહરણુ અર્થ—

પ્રહરણમ્ ॥૬।૪।૬૨॥

'પ્રહરણુ' અર્થવાળા પ્રથમાંત નામથી 'તે એનું પ્રહરણુ' એવા અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-અસિઃ પ્રહરણમ્ અસ્ય=અસિ+ઇકળ્=આસિકઃ-જેનું તરવાર શસ્ત્ર છે એટલે તરવાર વર્તમાનમાં વાપરતો હોય કે ન વાપરતો હોય પણ જ્યારે હથિયાર વાપરે ત્યારે તરવાર જ વાપરે છે બીજું હથિયાર નથી વાપરતો તે આસિક કહેવાય.

પરશ્વધાદ્ વા અણ્ ॥૬।૪।૬૩॥

પ્રથમાંત એવા પરશ્વધ શબ્દને 'તે એનું પ્રહરણુ' એવા અર્થમાં અણ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

અણ્-પરશ્વધઃ પ્રહરણમ્ અસ્ય=પરશ્વધ્+અણ્=પારશ્વધઃ, પરશ્વધ+ઇકળ્=પારશ્વધિકઃ-જેનું શસ્ત્ર પરશુ-ફરસી-છે. ફરસી સિવાય બીજું હથિયાર નહીં વાપરનારો.

શક્તિ-ચષ્ટે: ટીકણ ॥૬।૪।૬૪॥

પ્રહરણુવાચી શક્તિ શબ્દને અને ચષ્ટિ શબ્દને 'તે એનું પ્રહરણુ' એવા અર્થમાં ટીકણ પ્રત્યય થાય છે.

ટીકણ-શક્તિ: પ્રહરણમ્ અસ્ય=શક્તિ+ટીકણ=શાક્તિકી-'શક્તિ' નામના શબ્દને જ હથિયાર રૂપે વાપરનારી કે શાક્તિક:-'શક્તિ' નામના હથિયારને જ વાપરનારી.

„ ચષ્ટિ: પ્રહરણમ્ અસ્ય=ચષ્ટિ+ટીકણ=ચાષ્ટિકી-લાઠીને-લાઠીને-જ હથિયાર રૂપે વાપરનારી કે ચાષ્ટિક: વાપરનારી.

વા ઇષ્ટ્યાદિભ્ય: ॥૬।૪।૬૫॥

ઇષ્ટિ વગેરે શબ્દોને 'તે એનું પ્રહરણુ' એવા અર્થમાં ટીકણ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ટીકણ-ઇષ્ટિ: પ્રહરણમ્ અસ્ય:=ઇષ્ટિ+ટીકણ=એષ્ટીકી, ઇષ્ટિ+ઇકણ=એષ્ટિકી-જેનું પ્રહરણુ ઇષ્ટિ છે-ઇષ્ટિને જે હથિયાર રૂપે વાપરનારી કે એષ્ટીક:-વાપરનારી.

„ ઈષા પ્રહરણમ્ અસ્ય=ઈષા+ટીકણ=એષીક:, ઈષા+ઇકણ=એષિકી-જેનું પ્રહરણુ ઈષા છે. ઈષા એટલે હળનો દાંડો એ જ જેનું હથિયાર છે. ઈષા એટલે ખાટલાની ઈસ પાણુ અર્થ થાય છે.

ટીકણ અને ઇકણ બન્ને પ્રત્યયોમાં હ્રસ્વ ઇ અને દીર્ઘ ઈનો જ ફેર છે, બીજો ફેર નથી.

નાસ્તિક-આસ્તિક-દૈષ્ટિકમ્ ॥૬।૪।૬૬॥

નાસ્તિ, અસ્તિ અને દિષ્ટા અથવા દિષ્ટ શબ્દોને 'તેનું આ' એવા અર્થમાં ઇકણ થાય છે ને તે દ્વારા નાસ્તિક, આસ્તિક તથા દૈષ્ટિક શબ્દો વ્યુત્પન્ન થાય છે.

નાસ્તિ પરલોક: પુણ્યં પાપં વા ઇતિ મતિ: યસ્ય=નાસ્તિક:-નાસ્તિક-પરલોક નથી, પુણ્ય નથી તથા પાપ નથી એવી જેની બુદ્ધિ છે તે.

અસ્તિ પરલોક: પુણ્યં પાપં વા ઇતિ મતિ: યસ્ય=આસ્તિક:-આસ્તિક-પરલોક છે, પુણ્ય છે કે પાપ છે એવી જેની બુદ્ધિ છે તે.

દિષ્ટં દૈવમ્ પ્રમાણમ્ ઇતિ મતિર્યસ્ય, અથવા દિષ્ટા પ્રમાણાનુપાલિની મતિર્યસ્ય-દૈષ્ટિક:-ભાગ્યવાદી અથવા પ્રમાણાનુસારી બુદ્ધિવાળો. દિષ્ટ એટલે ભાગ્ય અથવા નશીબ તથા દિષ્ટા એટલે પ્રમાણને અનુસરનારી મતિ.

આસ્તિક નો મૂળ શબ્દ અસ્તિ અને નાસ્તિકનો મૂળ શબ્દ નાસ્તિ એ બન્ને અવ્યયો છે.

‘અપપાઠ’ અર્થ—

વૃત્તઃ અપપાઠઃ અનુયોગે ॥૬૧૪૬૭॥

પ્રથમાંત નામને ‘અનુયોગ-પરીક્ષામાં-પાઠાનું’ પરીક્ષણ કરતી વખતે વર્તતો એવો અશુદ્ધ પાઠ’ એવા અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ-એકઃ અન્યઃ વૃત્તઃ અપપાઠઃ યસ્ય-એકાન્ય+ઇકળ=એકાન્યિકઃ-જે બોલે છે તે એક બીજો બોલે પાઠ છે-પરીક્ષણ કરતી વખતે જણાવું કે જે બોલે છે તે એક બીજો બોલે પાઠ છે.

આ સૂત્ર ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં પણ મૂળ શુદ્ધપાઠના અનેક પાઠાંતરો થયેલાં અને એ પાઠાંતરોનું પરીક્ષણ કરતાં એમ જણાવું કે આ એક બીજો પાઠ-પાઠાંતર-બોલે પાઠ છે અર્થાત્ મૂળપાઠ અને બોલે પાઠને શોધવાની રીત હતી.

बहुस्वरपूर्वाद् इकः ॥६१४६८॥

જે નામનું પૂર્વપદ બહુસ્વરવાળું છે તેવા પ્રથમાંત નામને ‘પરીક્ષામાં એનો અશુદ્ધ પાઠ’ એવા અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે.

ઇક-एकादश अन्ये अपपाठाः वृत्ताः यस्य=एकादशान्य+इकण=एकादशान्यिकः-પરીક્ષણ કરતાં જણાવું કે બોલનારના એક પાઠના બીજા અગિયાર અશુદ્ધ પાઠ થયેલ છે.

‘हित’ अर्थ—

भक्ष्यं हितम् अस्मै ॥६१४६९॥

ભક્ષ્યવાચી પ્રથમાંત નામથી ‘એના માટે હિતરૂપ ભક્ષ્ય’ અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.
ઇકળ-अपूतः भक्ष्यं हितम् अस्मै=अपूप+इकण=आपूपिकः-જેને માટે પુડલા હિતરૂપ ભક્ષ્ય છે.

‘निरंतर देवाय छ’ એ અર્થ—

नियुक्तं दीयते ॥६१४७०॥

પ્રથમાંત નામથી ‘એના માટે નિરંતર દેવાનું’ એવા અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ-अग्रभोजनं-नियुक्तम्-निरन्तरम् दीयते अस्मै=अग्रभोजन+इकण=आग्रभोजनिकः-નિરંતર પહેલાં જ જમનારો. જેને માટે નિરંતર પહેલું જ ભોજન નિયુક્ત-દેરાવેલ-છે તે.

શ્રાણા-માંસૌદનાદ્ ઇકઃ વા ॥૬।૪।૭૧॥

શ્રાણા શબ્દને અને માંસૌદન શબ્દને 'તેને માટે દેવાનું' નિરંતર ઠરાવેલ છે' એવા અર્થમાં વિકલ્પે ઇક પ્રત્યય થાય છે.

ઇક-શ્રાણા નિયુક્તા દીયતે અસ્મૈ=શ્રાણા+ઇક=શ્રાણિકા, શ્રાણા+ઇકણ્=શ્રાણિકી-જેને સારુ નિરંતર રાખ દેવાનું ઠરાવેલ છે તે-પથ્યને ખાનાર કે ખાનારી.

.. માંસૌદન નિયુક્ત દીયતે અસ્મૈ=માંસૌદન+ઇક=માંસૌદનિકઃ, માંસૌદન+ઇકણ્ માંસૌદનિકી જેને હમેશાં માંસ તથા ઓદન દેવાનું ઠરાવેલ હોય તે અથવા તેણી.

ઇકણ્ પ્રત્યય થાય ત્યારે છેડે કી વાળું નામ બને છે અને ઇક પ્રત્યય થાય ત્યારે છેડે કા વાળું નામ બને છે.

મક્ત-ઓદનાદ્ વા અણ્-ઇકદ્ ॥૬।૪।૭૨॥

મક્ત શબ્દને 'એને માટે નિરંતર દેવાનું' ઠરાવેલ છે' એવા અર્થમાં અણ્ વિકલ્પે થાય અને ઓદન શબ્દને 'એને માટે નિરંતર દેવાનું' ઠરાવેલ છે' એવા અર્થમાં ઇકદ વિકલ્પે થાય છે.

અણ્-મક્તમ્ અસ્મૈ નિયુક્ત દીયતે-મક્ત+અણ્=માક્તઃ

મક્ત+ઇકણ્=માક્તિકઃ- જેને નિરંતર ભાત દેવાનું ઠરાવેલ છે તે.

ઇકદ્-ઓદનમ્ અસ્મૈ નિયુક્ત દીયતે=ઓદન+ઇકદ્=ઔદનિકી, ઔદનિકઃ-જેને નિરંતર ઓદન દેવાનું ઠરાવેલ છે તે.

ઓદન એટલે ભોજન અથવા ભાત.

'વર્તે' છે' અર્થ—

નવયજ્ઞાદયઃ અસ્મિન્ વર્તન્તે ॥૬।૪।૭૩॥

પ્રથમાંત એવા નવયજ્ઞ વગેરે શબ્દોને 'એમાં વર્તે' છે એટલે થાય છે' એવા અર્થમાં ઇકણ્ થાય છે.

ઇકણ્-નવયજ્ઞાઃ અસ્મિન્ વર્તન્તે=નવયજ્ઞ+ઇકણ્=નાવયજ્ઞિકઃ-જે સમયમાં નવા યજ્ઞો થાય છે.

.. પાકયજ્ઞાઃ અસ્મિન્ વર્તન્તે=પાકયજ્ઞ+ઇકણ્=પાકયજ્ઞિકઃ-જે-સમયમાં પાકયજ્ઞો વર્તે છે-થાય છે.

‘નિયુક્ત’ અર્થ—

તત્ર નિયુક્તે ॥૬।૪।૭૪॥

સપ્તમ્યંત નામથી ‘તેમાં-તે માટે-નિમાયેલો’ એવા અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.

ફક્ત-શુલ્કશાલાયાં નિયુક્તઃ-શુલ્કશાલા+ફક્ત=શૌલ્કશાલિકઃ-કર લેવા માટેની ઓફિસમાં નિમાયેલો-ચુગીધરનો-જકાત ખાતાનો-કારકુન.

અગારાન્તાદ્ ફકઃ ॥૬।૪।૭૫॥

જે નામને છેડે અગાર શબ્દ છે તેને ‘તેમાં નિયુક્ત’ એવા અર્થમાં ફક પ્રત્યય થાય છે.

ફક-દેવાગારે નિયુક્તઃ=દેવાગાર+ફક=દેવાગારિકઃ-દેવધરમાં નિમાયેલો-પૂજારી.

‘અધ્યાયવાળો-ભણનાર’ અર્થ—

અદેશ-કાલાદ્ અધ્યાયિનિ ॥૬।૪।૭૬॥

જે પ્રદેશ એટલે સ્થાન અને જે સમય અધ્યયન માટે નિર્ધારિત છે એવા પ્રદેશવાચી તથા સમયવાચી સપ્તમ્યંત નામને ‘ભણનાર’ અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.

ફક્ત-દેશ-અશુચી અધ્યાયી-અશુચિ+ફક્ત=આશુચિકઃ-અપવિત્ર જગ્યામાં ભણનારો.

.. કાલ-સન્ધ્યાયામ્ અધ્યાયી-સન્ધ્યા+ફક્ત=સાંધ્યિક-સંધ્યા સમયે ભણનારો.

‘રહે છે’ અર્થ—

નિકટાદિષુ વસતિ ॥૬।૪।૭૭॥

નિકટ વગેરે સપ્તમ્યંત શબ્દોને ‘વસતિ-વસે છે’ અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.

ફક્ત-નિકટે વસતિ=નિકટ+ફક્ત=નૈકટિકઃ-નિકટમાં રહેનાર-પાડોશી

.. સરણ્યે વસતિ=સરણ્ય+ફક્ત=આરણ્યિકઃ મિશ્રઃ-અરણ્યમાં રહેનારો ભિક્ષુ-ગામથી એક કોશ દૂર રહેવું-એવો નિયમ જે પાળતો હોય તે આરણ્યિક કહેવાય.

.. વૃક્ષમૂલે વસતિ=વૃક્ષમૂલ+ફક્ત=વાર્ક્ષમૂલિકઃ-ઝાડ તળે રહેનારો-ઝાડના મૂળ પાસે રહેનારો.

સતીર્થ્ય: ॥૬૧૪૭૮॥

સમાનતીર્થે શબ્દને 'તેમાં વસે છે' એવા અર્થમાં વ થાય છે અને સમાનનો સ થઈ જાય છે. તીર્થ એટલે ગુરુ.

ય-સમાનતીર્થે વસતિ=સમાનતીર્થ+ય=સતીર્થ+ય=સતીર્થ્ય:--સાથે લણનારો અથવા ગુરુ પાસે સાથે રહેનારો-સહાધ્યાયી-જેનો ગુરુ સમાન-એક-જ છે તે.

'વ્યવહાર કરનારો' અર્થ--

પ્રસ્તાર-સંસ્થાન-તદન્ત-કઠિનાન્તેભ્યઃ વ્યવહરતિ ॥૬૧૪૭૯॥

પ્રસ્તાર, સંસ્થાન અને પ્રસ્તાર તેમ જ સંસ્થાન જેને છેડે છે એવા શબ્દોને તથા કઠિન શબ્દ જેને છેડે છે એવા શબ્દોને વ્યવહરતિ-વ્યવહાર કરે છે-અવિપરીત ક્રિયા કરે છે-બરાબર ક્રિયા કરે છે, એવા અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.

કઠિન-એટલે એસતી વખતે વાંસા-પીઠ-પાઞ્ચરાખવાનું પાટિયું-પીઠ અથવા તાપસનું પાત્ર.

ફક્ત-પ્રસ્તારે વ્યવહરતિ=પ્રસ્તાર+ફક્ત=પ્રાસ્તારિક:-સમૂહમાં વ્યવહાર બરાબર કરનારો.

.. સંસ્થાને વ્યવહરતિ=સંસ્થાન+ફક્ત=સાંસ્થાનિક:-સંસ્થાનમાં બરાબર વ્યવહાર કરનારો.

.. કાંસ્યપ્રસ્તારે વ્યવહરતિ=કાંસ્યપ્રસ્તાર+ફક્ત=કાંસ્યપ્રસ્તારિક:-કાંસાના પ્રસ્તારમાં બરાબર વ્યવહાર કરનારો.

.. ગોસંસ્થાને વ્યવહરતિ=ગોસંસ્થાન+ફક્ત=ગોસંસ્થાનિક:-ગો સંસ્થાનમાં બરાબર વ્યવહાર કરનારો.

વંશકઠિને વ્યવહરતિ=વંશકઠિન+ફક્ત=વાંશકઠિનિક:-વાંસડાના પીઠનો અથવા વાંસડાના લાજનનો બરાબર વ્યવહાર કરનારો.

સંખ્યાદેઃ ચ આર્હદ્ અલુચઃ ॥૬૧૪૮૦॥

અહીંથી લઈને અર્હત અર્થ આવે ત્યાં સુધી (એટલે ૬૧૪૧૪૯ સુત્ર સુધી) જે નામને જે પ્રત્યય લગાડવાનું કહેવાયું છે તે નામ એકલું સમજવું-સમાસવાળું ન સમજવું. અથવા આદિમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ હોય તેવું સમજવું પણ તેવા બંને જાતના નામને લાગેલા કોઈ પ્રત્યયનો લોપ થયેલો ન હોવો જોઈએ.

ફક્ત-ચન્દ્રાયણં ચરતિ=ચન્દ્રાયણ+ફક્ત=ચાન્દ્રાયણિક:-ચંદ્રાયણ વ્રતને આચરનાર

.. દ્વિચન્દ્રાયણં ચરતિ=દ્વિચન્દ્રાયણ+ફક્ત=દ્વિચન્દ્રાયણિક:-બે ચંદ્રાયણ વ્રતને આચરનાર

‘દ્વિશૂર્ષેણ ક્રીતેન ક્રીતમ્=દિશૌર્ષિકમ્-એ સૂપડા વડે ખરીદેલ-પદાર્થ દ્વારા ખરીદેલું-અહીં આ નિયમ ન લાગે કેમકે અહીં પ્રત્યયનો લોપ થયેલો છે.

‘અહ્યચર્ય’ અર્થ—

ગોદાનાદીનાં બ્રહ્મચર્યે ॥૬।૪।૮૧॥

પઠ્યંત એવા ગોદાન વગેરે શબ્દોને અહ્યચર્ય અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે. દાન એટલે કાપવું અથવા દાન એટલે દેવું-એમ બંને અર્થ છે.

દેવું-દાન આપવું-અર્થ હોય તો ‘દા’ ધાતુ હોવો અને કાપવું અર્થ હોય તો ચોથા ગણનો ‘દો’ ધાતુ હોવો.

ફક્ત-ગોદાનસ્ય બ્રહ્મચર્યમ્=ગોદાન+ફક્ત=ગોદાનિકમ્-ગાયનાં ડુંવાડાં કાપી નાંખવાં તે ગોદાન અથવા ગાયનું દાન આપવું તે ગોદાન ન્યાં સુધી ગોદાન ન થાય ત્યાં સુધી અહ્યચર્ય પાળનાર તે ગોદાનિક.

.. આદિત્યવ્રતાનાં બ્રહ્મચર્યમ્=આદિત્યવ્રત+ફક્ત=આદિત્યવ્રતિકમ્-સૂચ હોય ત્યાં સુધી અહ્યચર્ય પાળવું તે.

‘ચરતિ-આચરણ કરવું’ અર્થ—

ચન્દ્રાયણં ચ ચરતિ ॥૬।૪।૮૨॥

દ્વિતીયાંત એવા ચન્દ્રાયણ શબ્દને તથા ગોદાન વગેરે શબ્દોને ચરતિ-આચરણ કરવું-અર્થમાં ફક્ત થાય છે.

ફક્ત-ચન્દ્રાયણં ચરતિ=ચન્દ્રાયણ+ફક્ત=ચન્દ્રાયણિકઃ-ચન્દ્રાયણ પ્રત કરનાર

.. ગોદાનં ચરતિ=ગોદાન+ફક્ત=ગોદાનિકઃ-ગાયના દાનને આચરનાર.

૧ દ્વામ્યાં શૂર્ષામ્યામ્ ક્રીતમ્ દિશૂર્ષમ્ દિશૂર્ષ+અણ્=દિશૂર્ષમ્-એ સૂપડા વડે ખરીદેલ. આ પ્રયોગમાં દિશૂર્ષ ને લાગેલા અણ્ પ્રત્યયનો ૬।૪।૧૪૧ નિયમ દ્વારા લોપ થયેલ છે. પણ દિશૂર્ષેણ ક્રીતમ્ દિશૌર્ષિકમ્ અર્થાત્ એ સૂપડા વડે ખરીદેલ ચીજ દ્વારા ખરીદેલ તે દિશૌર્ષિક કહેવાય—(ખડ્દવૃત્તિ)

અહીં પ્રથમના દિશૂર્ષ શબ્દને લાગેલા અણ્ પ્રત્યયનો લોપ થયેલ છે. આ જ હકીકત લઘુવૃત્તિમાં દિશૂર્ષેણ ક્રીતેન ક્રીતમ્ એ વાક્ય દ્વારા જણાવેલ છે એટલે ખડ્દવૃત્તિના અને લઘુવૃત્તિના ઉદ્દેશમાં માત્ર શબ્દયોજનાનો ફેર છે પણ આશયનો ભેદ પણ ફેર નથી.

દેવવ્રતાદીન્ ઢિન્ ॥૬૧૪૮૩॥

દ્વિતીયાંત એવા દેવવ્રત વગેરે શબ્દોને ચરતિ-આચરણ કરવું-અર્થમાં ઢિન્ પ્રત્યય થાય છે.

ઢિન્-દેવવ્રત ચરતિ=દેવવ્રત+ઢિન્=દેવવ્રતિન્-દેવવ્રતી-દેવવ્રતનું આચરણ કરનારો.

„ મહાવ્રત ચરતિ=મહાવ્રત+ઢિન્=મહાવ્રતિન્-મહાવ્રતી-મહાવ્રતોનું આચરણ કરનારો.

ઢકઃ ચ અષ્ટાચત્વારિંશતં વર્ષાણામ્ ॥૬૧૪૮૪॥

વ્રતવિષયક એવા દ્વિતીયાંત અષ્ટાચત્વારિંશત્ શબ્દને ‘આચરણ’ અર્થમાં ઢક અને ઢિન્ પ્રત્યયો થાય છે.

ઢક-વર્ષાણામ્ અષ્ટાચત્વારિંશતં ચરતિ = અષ્ટાચત્વારિંશત+ઢક = અષ્ટાચત્વારિંશકઃ-

ઢિન્-અષ્ટાચત્વારિંશત+ઢિન્=અષ્ટાચત્વારિંશી-અડતાલીસ વર્ષો સુધીનું વ્રત આચરનાર.

ભગવાન બુદ્ધના સમય પૂર્વે ત્યાગી અને નિરપૃહ બ્રાહ્મણો અડતાલીસ વર્ષ સુધી નૈમિત્તિક બ્રહ્મચર્ય વ્રત રાખતા એવી નોંધ પાલિપિટક ગ્રંથોમાં આવે છે. અહીં એ હકીકતની નોંધ જણાય છે.

ચાતુર્માસ્યં તૌ યલુક્ ચ ॥૬૧૪૮૫॥

વ્રતવિષયક એવા દ્વિતીયાંત ચાતુર્માસ્ય શબ્દને ‘આચરણ’ અર્થમાં ઢક અને ઢિન્ પ્રત્યયો થાય છે અને ય નો લોપ થાય છે.

ઢક-ચાતુર્માસ્ય ચરતિ = ચાતુર્માસ્ય +ઢક = ચાતુર્માસિકઃ

ઢિન્-ચાતુર્માસ્ય ચરતિ = ચાતુર્માસ્ય+ઢિન્ = ચાતુર્માસી

ચોમાસામાં-વર્ષાઋતુમાં-ચારે મહિના એક સ્થળે રહેવાનું વ્રત આચરનાર-મુનિ, લિશ્તુ કે સંન્યાસી.

‘સામે જવાને યોગ્ય’ અર્થ—

ક્રોશ-યોજનપૂર્વાત્ શતાદ્ યોજનાત્ ચ અભિગમાર્હે ॥૬૧૪૮૬॥

પંચમ્યંત એવા ક્રોશશત અને યોજનશત શબ્દને તથા એકલા યોજન શબ્દને ‘સામે જવાને યોગ્ય’ એવા અર્થમાં ઇક્ષ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇક્ષ્-ક્રોશશતાદ્ અભિગમમ્ અર્હતિ=ક્રોશશત+ઇક્ષ્=ક્રૌશશતિકઃ મુનિઃ—સો ક્રૌશ-ગાઉ-સુધી સામે જવાને યોગ્ય એવા મુનિ અથવા ગુણવંત પુરુષ.

इकण-बोजनशताद् अभिगमम् अर्हति=योजनशत+इकण=यौजनशतिकः-सो योजन सुधी
साभे जवाने योज्य એવો મુનિ.

„ योजन+इकण=यौजनिकः-એકે યોજન સુધી સાભે જવાને યોગ્ય એવો સાધુ
અથવા ગુણવંત પુરુષ.

‘याति-जनारे’ अर्थ—

तद् याति णभ्यः ॥६।४।८७॥

દ્વિતીયાંત એવા ક્રોશશત, યોજનશત અને એકલા યોજન શબ્દને ‘યાતિ-નય
છે’ એવા અર્થમાં ઇકણ પ્રત્યય થાય છે.

इकण-क्रोशशतं याति=क्रोशशत+इकण=कौशशतिकः-सो क्रोश जनारे.

„ योजनशतं याति=योजनशत+इकण=यौजनशतिकः-सो योजन जनारे.

„ योजनं याति=योजन+इकण=यौजनिकः इतः-એકે યોજન જનારો ખેપિયો
અથવા દૂત.

पथ इकद् ॥६।४।८८॥

દ્વિતીયાંત પથિન્ શબ્દને ‘યાતિ-નય છે’ એવા અર્થમાં ઇકદ પ્રત્યય થાય છે.
इकद्-पन्थानं याति=पथ+इकद्=पथिकः-भागे जनार स्त्री चेत् पथिकी-भागे जनारी.

‘नित्य जनारे’ अर्थ—

नित्यं णः पन्थश्च ॥६।४।८९॥

દ્વિતીયાંત એવા પથિન્ શબ્દને ‘નિત્યં યાતિ-નિત્ય નય છે’ એવા અર્થમાં
ण થાય છે અને પથિન્નો પન્થ આદેશ થાય છે.

ण-पन्थानं याति=पथिन्+ण=पन्थ+ण=पान्थः-રસ્તે નિત્ય ચાલનારો ખેપિયો વગેરે.

‘ते द्वारा लाववाभां आवेलं અને તે द्वारा નય ’-અર્થ—

शङ्कु-उत्तर-कान्तार-अज-वारि-स्थल-जङ्गलादेः तेन आहूते च

॥६।४।९०॥

તૃતીયાંત એવા શઙ્કુપથ, ઉત્તરપથ, કાન્તારપથ, અજપથ, વારિપથ, સ્થલપથ,
જંગલપથ એવાં નામેને ‘તે દ્વારા-વડે-આણેલું-લાવવામાં આવેલું’ અથવા ‘તે
દ્વારા-વડે-નય’ એવા અર્થમાં ઇકણ પ્રત્યય થાય છે.

- ઇકળ્-શહ્ કુપથા આહતઃ, યાતિ વા=શહ્કુપથ+ઇકળ્=શાહ્કુપથિકઃ-જો માર્ગ શંકુનાં-
ખીલાનાં-નિશાનવાળો હોય-હિમાલય ઉપર જવાનો માર્ગ એવો હોય છે.
શકુપથ દ્વારા લાવેલો, શંકુપથ દ્વારા જનારો.
- „ ઉત્તરપથા આહતઃ, યાતિ વા=ઉત્તરપથ+ઇકળ્=ઔત્તરપથિકઃ-ઉત્તરપથ દ્વારા લાવેલો
સામાન વગેરે. ઉત્તરપથ દ્વારા જનારો.
- „ કાન્તારપથા આહતઃ, યાતિ વા=કાન્તારપથ+ઇકળ્=કાન્તારપથિકઃ-જંગલના માર્ગથી
લાવેલો, જંગલમાર્ગ દ્વારા જનારો.
- „ અજપથા આહતઃ, યાતિ વા=અજપથ+ઇકળ્=આજપથિકઃ-જો માર્ગ બકરાં વડે
જ જઈ શકાય-બકરાંઓ ઉપર ખેસીને જ જઈ શકાય અથવા ન્યાં
બકરાંઓ જ ચાલી શકે તે અજપથ કહેવાય. અજપથથી લાવેલો,
અજપથ દ્વારા જનારો.
- „ વારિપથા આહતઃ, યાતિ વા=વારિપથ+ઇકળ્=વારિપથિકઃ-વારિપથથી લાવેલો,
વારિપથ દ્વારા જનારો. વારિપથ એટલે જળમાર્ગ
- „ સ્થલપથા આહતઃ, યાતિ વા=સ્થલપથ+ઇકળ્=સ્થાલપથિકઃ-સ્થલપથથી આવેલો,
સ્થલપથ દ્વારા જનારો.
- „ જગ્ગલપથા આહતઃ, યાતિ વા=જગ્ગલપથ+ઇકળ્=જાગ્ગલપથિકઃ-જંગલપથથી લાવેલો,
જંગલપથ દ્વારા જનારો. જંગલપથ એટલે જંગલનો રસ્તો.

સ્થલાદેઃ મધુક-મરિચે અળ્ ॥૬૧૪૧૧॥

આહત-આણેલો-પદાર્થ જો મધુક અને મરિચ હોય તો સ્થલપથ શબ્દથી
આહત અર્થમાં અળ્ થાય છે.

મધુક=મહુડાં. મરિચ=મરી અથવા તીખાં.

અળ્-સ્થલપથા આહત મધુ મરિચમ્ વા ઇતિ=સ્થલપથ+અળ્=સ્થાલપથમ્-સ્થલ માર્ગ વડે
આણવામાં આવેલ જેડીમધ કે મરી

‘યજમાન તથા ભણુનાર’ અર્થ—

તુરાયણ-પારાયણં યજમાન-અધીયાને ॥૬૧૪૧૨॥

દ્વિતીયાંત એવા તુરાયણ શબ્દને ‘યજમાન’ અર્થમાં અને દ્વિતીયાંત એવા
પારાયણ શબ્દને ‘ભણુનાર’ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય ડાય છે.

ઇકળ્-તુરાયણં યજતે=તુરાયણ+ઇકળ્=તૌરાયણિકઃ-તુરાયણ નામના યજ્ઞને કરનાર.

„ પારાયણમ્ અધીતે=પારાયણ+ઇકળ્=પારાયણિકઃ પારાયણ-ધાતુપારાયણ વગેરે શાસ્ત્રને
ભણુનાર અથવા પરાયણ કરનાર.

‘પ્રાપ્ત’ અર્થ—

સંશય પ્રાપ્તે જ્ઞેયે ॥૬૪૧૩॥

દ્વિતીયાંત એવા સંશય શબ્દને ‘પ્રાપ્ત એવું જ્ઞેય’ એવા અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.

ફક્ત-સંશય પ્રાપ્ત: = સંશય + ફક્ત = સાંશયિક: અર્થ:—જે અર્થ અંગે સંશય હોય તે જ્ઞેય રૂપ જ અર્થ સાંશયિક કહેવાય પણ બીજું જે કાંઈ સંશયપ્રાપ્ત હોય તે સાંશયિક ન કહેવાય અર્થાત્ સંશય કરનારો પોતે જ સંશયપ્રાપ્ત છે તો પણ તે સાંશયિક ન કહેવાય.

‘શક્ત’ અર્થ—

તસ્મૈ યોગાદે: શક્તે ॥૬૪૧૪॥

ચતુર્થાંત એવા યોગ વગેરે શબ્દોને ‘શક્ત’ અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.
ફક્ત-યોગાય શક્ત: = યોગ + ફક્ત = યૌગિક:—યોગ માટે શક્તિશાળી

.. સંતાપાય શક્ત: = સંતાપ + ફક્ત = સંતાપિક:—સંતાપ માટે શક્ત એટલે સંતાપને સહન કરવા માટે કે સંતાપને ઉભો કરવા માટે શક્ત-સમર્થ.

યોગ-કર્મભ્યાં ચ-ઉકર્મૌ ॥૬૪૧૫॥

ચતુર્થાંત એવા યોગ શબ્દને શક્ત અર્થમાં ચ થાય છે અને ચતુર્થાંત એવા કર્મ શબ્દને શક્ત અર્થમાં ઉકર્મ પ્રત્યય થાય છે.

ચ-યોગાય શક્ત: = યોગ + ચ = યૌગ્ય:—યોગ માટે શક્ત.

ઉકર્મ-કર્મણે શક્તમ્ = કર્મ + ઉકર્મ = કાર્મુકમ્—કર્મ માટે શક્ત-કાર્ય કરવાને સમર્થ.

યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્—યોગ એટલે કાર્યો અંગેની કુશળતા.

‘દક્ષિણ’ અર્થ—

યજ્ઞાનાં દક્ષિણાયામ્ ॥૬૪૧૬॥

પઞ્ચમંત એવા યજ્ઞવાચી શબ્દને યજ્ઞની દક્ષિણા અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.
જ્ઞ-અગ્નિષ્ટોમસ્ય દક્ષિણા = અગ્નિષ્ટોમ + ફક્ત = અગ્નિષ્ટોમિકી—અગ્નિષ્ટોમ યજ્ઞની દક્ષિણા.

‘દેય’ અર્થ—

તેષુ દેયે ॥૬૧૪૧૭॥

સપ્તમ્યંત એવા યજ્ઞવાત્કી શબ્દને ‘યજ્ઞમાં દેય’ અર્થમાં હ્રકળ પ્રત્યય થાય છે. હ્રકળ-વાજપેયે દેયં મક્તમ્=વાજપેય+હ્રકળ=વાજપેયિકં મક્તમ્-વાજપેય યજ્ઞમાં દેવામાં આવતો ભાત અથવા ભોજન.

‘દેય અને કાર્ય’ અર્થ—

કાલે કાર્યે ચ ભવત્ ॥૬૧૪૧૮॥

કાળવાત્કી સપ્તમ્યંત નામથી ભવ અર્થમાં જે પ્રત્યયો જે રીતે-જે શરતો પ્રમાણે ઠહ્યા છે તે દેય અને કાર્ય અર્થમાં પણ થાય છે.

હ્રકળ-યથા વર્ષાસુ ભવમ્=વાર્ષિકમ્ તથા વર્ષાસુ દેયમ્ કાર્યં વા=વર્ષા+હ્રકળ=વાર્ષિકમ્-યોમાસામાં દેવાતું દાન કે કરવાનું કાર્ય-વ્રત વગેરે.

વ્યુષ્ટાદિષુ અળ્ ॥૬૧૪૧૯॥

સપ્તમ્યંત વ્યુષ્ટ આદિ શબ્દોને દેય અને કાર્ય અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે. અળ્-વ્યુષ્ટે દેયમ્, કાર્યં વા=વ્યુષ્ટ+અળ્=વૈયુષ્ટમ્-જે વખતે દિવસ અને રાત સરખાં હોય તે વ્યુષ્ટ, એ વ્યુષ્ટ કાળમાં દેવાતું કે કરવામાં આવતું જે હોય તે.

નિત્યં દેયમ્, કાર્યં વા=નિત્ય+અળ્=નૈત્યમ્-નિત્ય દેવાતું કે કરવાતું.

આ નિત્ય શબ્દ અહીં કાળવાત્ક સમજવાનો છે.

યથાકથાચાદ્ ગઃ ॥૬૧૪૧૦૦॥

‘અનાદર’ અર્થના યથાકથાચ શબ્દને દેય અને કાર્ય અર્થમાં ગ પ્રત્યય થાય છે. ગ-યથાકથાચ દેયમ્, કાર્યં વા=યથાકથાચ+ગ=યાથાકથાચમ્-જેમ તેમ-અનાદરપૂર્વક-દેવું કે કરવું,

તેન હસ્તાદ્ યઃ ॥૬૧૪૧૦૧॥

તૃતીયાંત એવા હસ્ત શબ્દને દેય અને કાર્ય અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. ય-હસ્તેન દેયમ્, કાર્યં વા=હસ્ત+ય=હસ્ત્યમ્-હાથ વડે દેવાતું કે કરવાતું કાર્ય.

‘શોભમાન’ અર્થ—

શોભમાને ॥૬૪૧૦૨॥

તૃતીયાંત એવા શબ્દને શોભમાન અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.
ફક્ત-કર્ણવેષ્ટકામ્યાં શોભતે=કર્ણવેષ્ટક+ફક્ત=કર્ણવેષ્ટકિકં મુક્તમ-કર્ણવેષ્ટકાથી એટલે
કાનના વેદલાથી-કાન ઉપર પહેરવાના આભૂષણથી શોભતું મુખ.

કર્મ-વેષાદ્ યઃ ॥૬૪૧૦૩॥

તૃતીયાંત એવા કર્મ અને વેષ નામેથી શોભમાન અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.
ય-કર્મણા શોભતે=કર્મન+ય=કર્મણ્યં શૌર્યમ્-કર્મ દ્વારા-અવૃત્તિ દ્વારા-શોભતું શૌર્ય.
.. વેષેણ શોભતે=વેષ+ય=વેષ્યઃ નટઃ-વેષ દ્વારા શોભતો નટ.

૧ કાબુમાં લાવી શકાય-જિતી શકાય, ૨ મેળવી શકાય, ૩ કરી શકાય ૪ કરવાનું સહેલું હોય-એમ ચાર અર્થ

કાલાત્ પરિજય-લભ્ય-કાર્ય-સુકરે ॥૬૪૧૦૪॥

તૃતીયાંત એવા શબ્દને પરિજય-કાબુમાં લવાય એવા, લભ્ય-મેળવાય એવા, કાર્ય-કરી શકાય એવા અને સુકર-સહેલાઈથી કરી શકાય એવા ચાર અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.

ફક્ત-૧ માસેન પરિજયઃ વ્યાધિઃ=માસ+ફક્ત=માસિકઃ વ્યાધિઃ-મહિનામાં કાબુમાં લઈ શકાય એવો વ્યાધિ.

.. ૨ માસેન લભ્યઃ પટઃ=માસિકઃ પટઃ-વણુકર પાસેથી મહિનામાં મેળવાય એવો પટ-વસ્ત્ર.

.. ૩ માસેન કાર્યં ચાન્દ્રાયણમ્=માસિકં ચાન્દ્રાયણમ્-મહિના સુધી કરી શકાય એવું ચાંદ્રાયણ વ્રત.

.. ૪ માસેન સુકરઃ પ્રાસાદઃ=માસિકઃ પ્રાસાદઃ-મહિનામાં સહેલાઈથી-ચણી શકાય-કરી શકાય-એવો પ્રાસાદ-મહેલ.

‘થનારુ’ અર્થ

નિર્વૃત્તે ॥૬૪૧૦૫॥

કાલવાચી તૃતીયાંત નામથી નિર્વૃત્ત થનારું અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.
ફક્ત-અઘા નિર્વૃત્તમ્=અહન+ફક્ત=આહ્નિકમ્ દિવસ વડે થનારું-દિવસ વડે પૂરું થાય એવું.

‘ભાવી અને ભૂત’ અર્થ—

તં ભાવિ-ભૂતે ॥૬૧૪૧૦૬॥

દ્વિતીયાંત કાલવાચી નામને ‘ભાવિ-ચનારુ’ એવા અર્થમાં અને ‘ભૂત-થયેલું’ અર્થમાં પ્રત્યય થાય છે.

इकणू-भासं भावी=भास+इकणू=भासिकः उत्सवः-भक्षिना सुधी यनारो उत्सव.

„ भासं भूतः=भास+इकणू=भासिकः उत्सवः-भक्षिना सुधी यथेलो उत्सव.

‘ભૂત અને અધીષ્ટ’ અર્થ—

तस्मै भूत-अधीष्टे च ॥६१४१०७॥

ચતુર્થાંત એવા કાલવાચી નામનો ‘ભૂત-પગાર આપીને રોકેલો’-અને ‘અધીષ્ટ-કામ કરી આપવા સત્કાર સાથે ધરણેલો’ એવા અર્થમાં ઇકણૂ પ્રત્યય થાય છે.

इकणू-भासाय भूतः=भासिकः कर्मकरः-भक्षिना भाटे राखेलो नोकर.

„ भासाय अधीष्टः=भासिकः उपाध्यायः-भक्षिना भाटे आहरपूर्वक राखेला उपाध्याय.

षण्मासाद् अवयसि ण्य-इकौ ॥६१४१०८॥

ઉમર અર્થને નહીં સૂચવનારા તૃતીયાંત એવા કાલવાચી ષણ્માસ શબ્દને તેનાથી નિર્વૃત્ત અર્થમાં, દ્વિતીયાંત એવા ષણ્માસ શબ્દને ભાવી અને ભૂત અર્થમાં તથા ચતુર્થાંત એવા ષણ્માસ શબ્દને ભૂત અને અધીષ્ટ અર્થમાં ણ્ય અને ઇક પ્રત્યયો થાય છે.

ण्य, इक-षण्मासेन निर्वृत्तः=षण्मास+ण्य=षण्मास्यः, षण्मास इक=षण्मासिकः छ भासभां निष्पन्न

„ „ षण्मासं भावी= „ „ „ छ भास सुधी यनार-यालनार

„ „ षण्मासं भूतः= „ „ „ छ भास सुधी यथेल

„ „ षण्मासाय भूतः= „ „ „ छ भास भाटे રોકેલો નોકર.

„ „ षण्मासाय अधीष्टः= „ „ „ छ भास भाटे લણાવવાસારુ
સાદર રોકેલ શિક્ષક.

સમાયા ઈનઃ ॥૬૪૧૦૯॥

દ્વિતીયાંત એવા સમા શબ્દને ભાવી અને ભૂત અર્થમાં તથા તૃતીયાંત એવા સમા શબ્દને તેના વડે નિષ્પન્ન અર્થમાં તથા ચતુર્થાંત એવા સમા શબ્દને 'ભૂત અને અધીષ્ટ' અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે.

ઈન—સમાં માર્ગો=સમા+ઈન=સમાનઃ—એક વર્ષ સુધી થનારો.

„ સનયા નિર્વૃત્તઃ=સમા+ઈન=સમાનઃ—એક વર્ષમાં નિષ્પન્ન.

„ સમાં મૂતઃ=સમા+ઈન=સમાનઃ—એક વર્ષ સુધી થયેલો.

„ સમાયે મૃતઃ=સમા+ઈન=સમાનઃ—એક વર્ષ માટે રાખેલો નોકર.

„ સમાયે અધીષ્ટઃ=સમા+ઈન=સમાનઃ—એક વર્ષ માટે ભણાવવા સારુ સારુ દર્શિષ્ઠ શિક્ષક.

રાત્રિ-અહઃ-સંવત્સરાત્ ચ દ્વિગોઃ વા ॥૬૪૧૧૦॥

રાત્રિ, અહન, સંવત્સર અને સમા શબ્દો નેમને છેડે છે એવા દિશુ સમાસ-વાળાં દ્વિતીયાંત નામેને 'ભા' અને 'ભૂત' અર્થમાં તથા તૃતીયાંત નામેને 'તેના વડે નિષ્પન્ન' અર્થમાં અને ચતુર્થાંત એવા તે જ નામેને ભૂત અને અધીષ્ટ અર્થમાં ઈન વિકલ્પે થાય છે.

રાત્રિ—

ઈન-દ્વામ્યાં રાત્રિમ્યાં નિર્વૃત્તઃ—દ્વિરાત્રિ+ઈન=દ્વિરાત્રીણઃ, દ્વિરાત્રિ+હવળ્=દ્વૈરાત્રિકઃ—એ રાત વડે નિષ્પન્ન થયેલ.

„ દે રાત્રી માર્ગો—દ્વિરાત્રિ+ઈન=દ્વિરાત્રીણઃ, દ્વિરાત્રિ+હવળ્=દ્વૈરાત્રિકઃ—એ રાત સુધી થનારો.

„ રાત્રે રાત્રી મૂતઃ—દ્વિરાત્રીણઃ, દ્વૈરાત્રિકઃ—એ રાત સુધી થયેલો.

„ દ્વામ્યાં રાત્રિમ્યાં મૃતઃ— „ —એ રાત માટે રાખેલો નોકર.

„ દ્વામ્યાં રાત્રિમ્યામ્ અધીષ્ટઃ— „ —એ રાત માટે સત્કારપૂર્વક રાખેલો શિક્ષક.

અહન—

„ દ્વામ્યાં અહોમ્યાં નિર્વૃત્તઃ—દ્વ્યહન+ઈન=દ્વ્યહનીનઃ, દ્વ્યૈયહ્નિકઃ—એ દિવસ વડે નિષ્પન્ન થયેલો.

„ રાત્રે અહન માર્ગો—દ્વ્યહનીનઃ, દ્વ્યૈયહ્નિકઃ—એ દિવસ સુધી થનારો.

„ રાત્રે અહન મૂતઃ— „ —એ દિવસ સુધી થયેલો.

„ દ્વામ્યામ્ અહોમ્યાં મૃતઃ— „ —એ દિવસ માટે રાખેલો નોકર.

„ દ્વામ્યામ્ અહોમ્યામ્ અધીષ્ટઃ— „ „ „ „ „ સત્કારપૂર્વક રાખેલો શિક્ષક

સિદ્ધ—૨૩

સંવત્સર—

- „ દ્વામ્યાં સંવત્સરામ્યાં નિર્વૃત્તઃ દ્વિસંવત્સર+ઈન=દ્વિસંવત્સરીણઃ, દ્વિસંવત્સર+ઈકળ= દ્વિસંવત્સરિકઃ—એ વર્ષે નિષ્પન્ન થયેલ.
- „ દ્વે સંવત્સરે ભાવી=દ્વિસંવત્સરીણઃ દ્વિસંવત્સરિકઃ—એ વર્ષે સુધી થનારો.
- „ દ્વે સંવત્સર મૃતઃ= „ „ —એ વર્ષે સુધી થયેલો.
- „ દ્વામ્યાં સંવત્સરામ્યાં મૃતઃ= „ „ —એ વર્ષે માટે રાખેલો નોકર.
- „ દ્વામ્યાં સંવત્સરામ્યામ્ અધીષ્ટઃ= „ „ —એ વર્ષે માટે સત્કારપૂર્વક રાખેલ શિક્ષક.

સમા—

- ઈન-દ્વામ્યાં સમામ્યાં નિર્વૃત્તઃ=દ્વિસમા+ઈન=દ્વિસમીનઃ, દ્વિસમા+ઈકળ=દ્વૈસમિકઃ—એ વર્ષે નિષ્પન્ન થયેલો.
- ઈન-દ્વે સમે ભાવી=દ્વિસમીનઃ દ્વૈસમિકઃ—એ વર્ષે સુધી થનારો.
- „ દ્વે સમે મૃતઃ= „ „ —એ વર્ષે સુધી થયેલો.
- „ દ્વામ્યાં સમામ્યાં મૃતઃ= „ „ —એ વર્ષે માટે રાખેલો નોકર.
- „ દ્વામ્યાં સમામ્યામ્ અધીષ્ટઃ= „ „ —એ વર્ષે માટે સત્કારપૂર્વક રાખેલ શિક્ષક.

વર્ષાદ્ અથ્વા વા ॥૬૪॥૧૧॥

વર્ષ શબ્દ જેને જેડે છે એવા કાલવાચી દિશુ સમાસવાળા દ્વિતીયાંત નામને 'તેના વડે નિષ્પન્ન' અર્થમાં, તૃતીયાંત એવા એ જ નામને લાવી અને ભૂત અર્થમાં, અને ચતુર્થાંત એવા એ જ નામને ભૂત અને અધીષ્ટ અર્થમાં અ અને ઈન પ્રત્યયો થાય છે.

અ-દ્વામ્યાં વર્ષામ્યાં નિર્વૃત્તઃ— દ્વિવર્ષ+અ=દ્વિવર્ષઃ,

ઈન-દ્વિવર્ષ+ઈન=દ્વિવર્ષીણઃ - એ વર્ષમાં નિષ્પન્ન થયેલો.

અ- „ દ્વે વર્ષે ભાવી=દ્વિવર્ષઃ, એ વર્ષે સુધી થનારો.

ઈન-દ્વેવર્ષે ભાવી દ્વિવર્ષીણઃ

અ, ઈન દ્વે વર્ષે મૃતઃ દ્વિવર્ષઃ, દ્વિવર્ષીણ —એ વર્ષે સુધી થયેલો.

અ, ઈન- દ્વામ્યાં વર્ષામ્યાં મૃતઃ „ —એ વર્ષે માટે રાખેલો નોકર.

અ ઈન- દ્વામ્યાં વર્ષામ્યામ્ અધીષ્ટઃ દ્વિવર્ષઃ, દ્વિવર્ષીણઃ —એ વર્ષે માટે આદરપૂર્વક રાખેલો શિક્ષક.

થયેલા પ્રાણીનો અર્થ—

પ્રાણિનિ ભૂતે ॥૬૧૧૧૨॥

જે નામને છેડે વર્ષ શબ્દ હોય એવા કાલવાચી દ્વિગુ સમાસવાળા નામને 'થયેલો પ્રાણી' એવા અર્થમાં 'અ' થાય છે.

અ-દ્વે વર્ષ ભૂતઃ=દ્વિવર્ષ+અ=દ્વિવર્ષ વત્સઃ— જે વર્ષનો વાછડો

દ્વિવર્ષઃ, દ્વિવર્ષિણઃ દ્વિવર્ષિકઃ સરકઃ—જે વર્ષનો જૂના સરકો-દાડ.

અહીં પ્રાણીવાચી અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અમુક ઉંમરનું ભૂત-થયેલું-અર્થ

માસાદ્ વયસિ યઃ ॥૬૧૧૧૩॥

જે નામને છેડે માસ શબ્દ છે એવા દ્વિગુસમાસવાળા નામને ઉંમર અર્થ જણાતો હોય તો મૂત અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-દ્વૌ માસો મૂતઃ=દ્વિમાસ+ય=દ્વિમાસ્યઃ શિશુઃ—જે મહિનાનું બાળક

દ્વિમાસિકઃ વ્યાધિઃ—જે મહિનાનો વ્યાધિ. અહીં ઉંમર જણાતી નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ઈન્દ્ર ચ ॥૬૧૧૧૪॥

માસ શબ્દને 'ભૂત' અર્થમાં ઈન્દ્ર અને ચ પ્રત્યયો થાય છે, જે 'ઉંમર' અર્થ જણાતો હોય તો.

ઈન્દ્ર-પાસ મૂતઃ=ઈન્દ્ર+ઈન્દ્ર=પાસો શિશુ-મહિનાનું બાળક.

ચ— પાસ+ચ=પાસ્ય

વળમાસાદ્ ય-યળ્-ઇક્ષ્ ॥૬૧૧૧૫॥

કાલવાચી વળમાસ શબ્દને 'ભૂત' અર્થમાં ય, યળ્ અને ઇક્ષ પ્રત્યયો થાય છે, જે ઉંમર જણાતી હોય તો.

ય-વળમાસાન્ મૂતઃ=વળમાસ+ય=વળમાસ્યઃ

યળ્— .. વળમાસ+યળ્=વળમાસ્યઃ

ઇક્ષ્— .. વળમાસ+ઇક્ષ્=વળમાસિકઃ શિશુઃ—

છ મહિનાનો થયેલો બાળક.

બ્રહ્મચર્ય તથા બ્રહ્મચારી અર્થ—

સઃ અસ્ય બ્રહ્મચર્ય-તદ્વતોઃ ॥૬૧૪૧૧૬॥

કાલવાચી પ્રથમાંત નામને 'બ્રહ્મચર્ય'નો સમય અને 'બ્રહ્મચારી'ના સમય એવા અર્થમાં ફક્ત થાય છે.

ફક્ત-માસઃ અસ્ય બ્રહ્મચર્યસ્ય-માસ+ફક્ત=માસિકં વ્રત્તચર્યમ્-એક મહિનાનું બ્રહ્મચર્ય-આ બ્રહ્મચર્યને મહિનો થયો.

.. માસઃ અસ્ય વ્રત્તચારિણઃ-માસિકઃ તદ્વાત્-એક મહિના માટે બ્રહ્મચારી-આ બ્રહ્મચારીને એક મહિનો થયો.

પ્રયોજન અર્થ—

પ્રયોજનમ્ ॥૬૧૪૧૧૭॥

પ્રયોજનવાચી પ્રથમાંત નામથી 'પ્રયોજન' અર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે. ફક્ત-જૈનમહઃ પ્રયોજનમ્ અસ્ય-જૈનમહ+ફક્ત=જૈનમહિકં દેવાગમનમ્-આ મનુષ્ય લોકમાં દેવોને આવવાનું પ્રયોજન જિનમહ-જિનનો ઉત્સવ છે.

एकागारात् चोरे ॥६१४११८॥

પ્રથમાંત એવા એકાગાર શબ્દને 'એતું પ્રયોજન' એવા અર્થમાં 'ચોર અર્થ' જણાતો હોય તેો ફક્ત થાય છે. એક-અસહાય-રક્ષણ વગરનું.

ફક્ત-એકાગાર પ્રયોજનમ્ અસ્ય=એકાગાર+ફક્ત=એકાગારિકઃ ચોર-ચોર આવવાનું પ્રયોજન-કારણ રહેવાળી વગરનું-એકલું-ધર છે.

चूडादिभ्यः अण् ॥६१४११९॥

ચૂડા વગેરે શબ્દોને 'એતું પ્રયોજન' એવા અર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે. અણ-ચૂડા પ્રયોજનમ્ અસ્ય=ચૂડા+અણ=ચૂડાં આદ્યમ્-આ આદ્ય કરવાનું પ્રયોજન કાનણ-ચૂડા સંસ્કાર-કરવાની ક્રિયા-છે.

विशाखा-आपाढाद् मन्थ-दण्डे ॥६१४१२०॥

'એતું પ્રયોજન' એવા અર્થમાં 'મન્થ એટલે વસોવવું' અથવા રવૈયા-અર્થ હોય તેો વિશાખા શબ્દને અણ થાય છે તથા આપાઢા શબ્દને 'એતું પ્રયોજન' અર્થમાં દંડ' અર્થ હોય તેો અણ પ્રત્યય થાય છે.

અણ-વિશાખા પ્રયોજનમ્ અન્થ=વિશાખા+અણ=વૈશ્વઃ મન્થ-વસોવવું અથવા રવૈયા. વિશાખા એટલે વૃક્ષની વિશેષ પ્રકારની શાખા. 'વસોવવા'માં કે રવૈયો થવામાં આ શાખા કારણ છે.

.. આપાઢા પ્રયોજનમ્ અસ્ય=આપાઢા+અણ=આપાઢઃ દણ્ડઃ-આપાઢા નક્ષત્રમાં રાખવા લાયક દંડ.

ઉત્થાપનાદેઃ ઈયઃ ॥૬।૪।૧૨૧॥

પ્રથમાંત એવા ઉત્થાપન આદિ શબ્દોને 'આ તેનું પ્રયોજન' એવા અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે.

ઈય-ઉત્થાપન પ્રયોજનમ્ અસ્ય=ઉત્થાપન+ઈય=ઉત્થાપનીયઃ-ઉત્થાપન જેનું પ્રયોજન છે તે પ્રવૃત્તિ.

„ ઉપસ્થાપન પ્રયોજનમ્ અસ્ય=ઉપસ્થાપન+ઈય=ઉપસ્થાપનીયઃ-ઉપસ્થાપન જેનું પ્રયોજન છે તે પ્રવૃત્તિ.

વિશિ-રુહિ-પદિ-પૂરિ-સમાપેઃ અનાત્ સર્વૃપદાત્ ॥૬।૪।૧૨૨॥

'અન' પ્રત્યયવાળા વેશન, રોહણ, પદન, પૂરણ અને સમાપન એ શબ્દો જેની અંતે છે એવાં નામોને 'એનું આ પ્રયોજન' એવા અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે.

ઈય-ગૃહપ્રવેશન પ્રયોજનમ્ અસ્ય=ગૃહપ્રવેશન+ઈય=ગૃહપ્રવેશનીયમ્-જેનું પ્રયોજન ગૃહ-પ્રવેશ છે એવું કાર્ય.

„ આરોહણ પ્રયોજનમ્ અસ્ય=આરોહણ+ઈય=આરોહણીયમ્-જેનું પ્રયોજન આરોહણ છે. „

„ ગોપ્રપદન પ્રયોજનમ્ અસ્ય=ગોપ્રપદન+ઈય=ગોપ્રપદનીયમ્-જેનું પ્રયોજન ગાયત્રી ગતિ છે. „

„ પ્રાપૂરણ પ્રયોજનમ્ અસ્ય=પ્રાપૂરણ+ઈય=પ્રાપૂરણીયમ્-જેનું પ્રયોજન પરમ્ ભરી દેવી છે. „

„ અજ્ઞસમાપન પ્રયોજનમ્ અસ્ય=અજ્ઞસમાપન+ઈય=અજ્ઞસમાપનીયમ્-અંગનું-જેનું પ્રયોજન 'અંગ શાસ્ત્રનું' અધ્યયનસમાપન-પૂરું કરવાનું-છે

સ્વર્ગ-સ્વસ્તિવાચનાદિભ્યઃ ય-હ્રુપૌ ॥૬।૪।૧૨૩॥

સ્વર્ગ આદિ શબ્દોને 'એના પ્રયોજન' અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે. અને સ્વસ્તિવાચન વગેરે શબ્દોને 'એના પ્રયોજન' અર્થમાં થયેલા (ઈકળ) પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

ય-સ્વર્ગ પ્રયોજનમ્ અસ્ય=સ્વર્ગ+ય=સ્વર્ગ્યમ્-સ્વર્ગ જેનું પ્રયોજન છે.

ય- આયુઃ પ્રયોજનમ્ અસ્ય=આયુષ્+ય=આયુષ્યમ્-આયુષ્ય જેનું પ્રયોજન છે.

ઈકળ લોપ-સ્વસ્તિવાચન પ્રયોજનમ્ અસ્ય=સ્વસ્તિવાચન+ઈકળ=સ્વસ્તિવાચનમ્-જેનું પ્રયોજન સ્વસ્તિવાચન છે.

ઈકળ લોપ-શાન્તિવાચન પ્રયોજનમ્ અસ્ય=શાન્તિવાચન+ઈકળ=શાન્તિવાચનમ્-જેનું પ્રયોજન શાન્તિવાચન છે.

પ્રાપ્ત અર્થ—

સમયાત્ પ્રાપ્તઃ ॥૬૧૪૧૨૪॥

પ્રથમાંત સમય શબ્દને 'એનો સમય આવી પહોંચેલ છે' એવા અર્થમાં
ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-સમયઃ પ્રાપ્તઃ અસ્ય=સમય+ઇકળ્=સામયિકમ્ કાર્યમ્-એનો સમય થઈ ગયો છે-
આવી પહોંચેલ છે-એવું કાર્ય

ઋતુ-આદિભ્યઃ અળ્ ॥૬૧૪૧૨૫॥

પ્રથમાંત એવા ઋતુ વગેરે શબ્દોને 'સમય આવી પહોંચ્યો' એવા અર્થમાં
અળ્ પ્રત્યય થાય છે.

અળ્-ઋતુઃ પ્રાપ્તઃ અસ્ય=ઋતુ+અળ્=આર્તવ ફલમ્-જેની ઋતુ આવી ગઈ છે એવું પુષ્પ કે ફળ
,, ઉપવસ્તા પ્રાપ્તઃ અસ્ય=ઉપવસ્તુ+અળ્=ઔવસ્ત્રમ્-ઉપવાસ કરનારો જેને માટે આવી
પહોંચેલ છે-પ્રાપ્ત થયો છે એટલે પારણામાં આવનારી જે ચીજ માટે ઉપવાસી
આવી પહોંચ્યો છે તે ચીજ.

અમરકોશ વગેરે દ્રેથોમાં ઔવસ્ત્રશબ્દનો 'ઉપવાસ' અર્થ આપેલ છે.

કાલાદ્ યઃ ॥૬૧૪૧૨૬॥

પ્રથમાંત કાલ શબ્દને 'કાળ આવી પહોંચ્યો છે' એવા અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-કાલઃ પ્રાપ્તઃ एषाम्-કાલ+ય=કાલ્યાઃ સ્ત્રીઃ-જેના કાળ-વખત-આવી પહોંચ્યો
છે એવા મેંઘા-વાદળો.

દીર્ઘઃ ॥૬૧૪૧૨૭॥

પ્રથમાંત કાલ શબ્દને 'એને લાંબો કાળ થયો હોય' એવા અર્થ હોય તો

ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે

ઇકળ્-દીર્ઘઃ કાલઃ પ્રાપ્તઃ અસ્ય-કાલ+ઇકળ્=કાલિકમ્ ઋતુમ્ જે કરજતે થયો સમય
થઈ ગયો છે તે.

'જે રાજો થાય છે તે જ કાળે નાશ પામે છે' એવો અર્થ—

આકાલિકમ્ ઇકઃ ચ આચ્યન્તે ॥૬૧૪૧૨૮॥

જેના આદિ અને અંત એક હોય એવા અર્થના આકાલ શબ્દને 'ભવતિ'—

'છે' અર્થમાં ઇક અને ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે

ઇક, ઇકળ્-આકાલ ભવતિ इति=આકાલ+ઇક=આકાલિકઃ અવધાયઃ-આગલા દિવસે
જે સમયે શરૂ થયેલો અનધ્યાય (ભણવાની રજા) તે જાંજો દિવસે તે જ સમયે
પૂરો થાય તેને આકાલિક કહેવાય.

આકાલિકી, આકાલિકા વા વિચુન્-વીજળી-જે વખતે વીજળી થઈ તે જ વખતે તે
નાશ પામી તેથી તે આકાલિકી કહેવાય.

ત્રિશદ્-વિંશતેઃ ડકઃ અસંજ્ઞાયામ્ આ-અર્હદર્થે ॥૬।૪।૧૨૯॥

અર્હત્ અર્થ સુધીમાં જે પ્રત્યયો કહેવાના છે તે પ્રત્યયોના સ્થાને અસંજ્ઞા હોય-વિશેષ નામ ન હોય-તો ત્રિશદ્ અને વિંશતિ શબ્દોને ડક પ્રત્યય થાય છે.
ડક-ત્રિગતા ક્રીતમ્=ત્રિગત+ડક=ત્રિશકમ્-ત્રીશ વડે ખરીદેલું.

„ વિંશત્યા ક્રીતમ્=વિંશતિ+ડક=વિંશકમ્-વીશ વડે ખરીદેલું

„ વિશકઃ ત્રીશ વડે ખરીદેલો

„ વિશકઃ વીશ વડે ખરીદેલો.

વિંશતકમ્-વિશેષ નામ છે.

વિંશતિકમ્ „ „ — વિશેષ નામ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે એટલે ડક પ્રત્યય ન થાય.

સંખ્યા-હતેઃ ચ અશત્-તિ-ષ્ટેઃ કઃ ॥૬।૪।૧૩૦॥

જેની છેડે શત્ શબ્દ છે, તિ શબ્દ છે અને ષ્ટિ શબ્દ છે એવા શબ્દોને છોડી દઈને સંખ્યાવાચી નામ, ક્રીતિ પ્રત્યયાંત નામ તથા ત્રિશદ્ અને વિંશતિ નામોને અર્હદ અર્થ સુધીમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

ક-દ્વામ્બાં ક્રીતમ્=ક્રી+ક=ક્રીકમ્-એ વડે ખરીદેલું.

„ ક્રીતિમિઃ ક્રીતમ્=ક્રીતિ+મિ=ક્રીતિકમ્-કેટલા વડે ખરીદેલું.

„ ત્રિશતા ક્રીતમ્=ત્રિગત+ક=ત્રિશત્કમ્-ત્રીશ વડે ખરીદેલું.

„ વિંશત્યા ક્રીતમ્=વિંશતિ+ત્ર=વિંશતિકમ્-વીશ વડે ખરીદેલું.

ચાત્વારિંશત્કમ્-ચાલીશ વડે ખરીદેલું. અંતે શત્ શબ્દ છે તેથી આ સૂત્રથી ક ન થાય

સાત્તતિકમ્-સત્તર વડે ખરીદેલું. અંતે તિ શબ્દ છે તેથી આ સૂત્રથી ક ન થાય.

ષાટ્તિકમ્-સાઠ વડે ખરીદેલું અંતે ષ્ટિ શબ્દ છે તેથી આ સૂત્રથી ક ન થાય.

શતાત્ કેવલાદ્ અતસ્મિન્ ય-ઇકૌ ॥૬।૪।૧૩૧॥

એકલા શત શબ્દને જો શત નો અર્થ શતથી લિન્ન હોય એટલે એનો એ ન હોય તો અર્હદ અર્થ સુધીના અર્થમાં ય અને ઇક પ્રત્યયો થાય છે.

ય-શતેન ક્રીતમ્=શત+ય=ગત્યમ્ સો વડે ખરીદેલું કપડું

ઇક- „ શત+ઇક=ગતિકમ્

„ „ „ દ્વિગતકમ્-એ શત વડે ખરીદેલું. —અહીં એકલો શબ્દ નથી તેથી ઇક અને 'ય' પ્રત્યયો ન થાય.

શતકં સ્તાત્રકમ્-સો શ્લોકવાળું ખરીદેલું સ્તાત્ર-આ પ્રયોગમાં સો અને શ્લોક એ બન્ને અલિન્ન છે એટલે સો એ જ શ્લોકો છે અને શ્લોકો એ જ સો છે, એ રીતે સો અને શ્લોકમાં ભેદ નથી તેથી ય અને ઇક પ્રત્યયો ન થયા

વા અતોઃ ઇકઃ ॥૬૧૪૧૩૨॥

અતુ પ્રત્યયાંત સંખ્યાસૂચક નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીમાં ઇક વિકલ્પે થાય છે.
 ઇક-યાવતા ક્રીતમ્=યાવત્+ઇક=યાવતિકમ્, યાવત્+ક=યાવત્કમ્, -ઝેટલા વડે ખરીદેલું

કાર્ષાપણાદ્ ઇકદ્ પ્રતિઃ ચ અસ્ય વા ॥૬૧૪૧૩૩॥

કાર્ષાપણ શબ્દને અર્હદ્ અર્થ સુધીમાં ઇકદ પ્રત્યય થાય છે, અને કાર્ષાપણને બદલે પ્રતિ શબ્દ વિકલ્પે બોલાય છે.

ઇકદ-કાર્ષાપણેન ક્રીતમ્=કાર્ષાપણ+ઇકદ=કાર્ષાપણિકી-કાર્ષાપણ વડે ખરીદેલી દવા.

પ્રતિ+ઇકદ=પ્રતિકી-કાર્ષાપણ વડે ખરીદેલ પડિકી

અહીં કાર્ષાપણ શબ્દને બદલે તેનો પ્રતિ શબ્દરૂપે આદેશ થયેલ છે. આ ઉપરથી જાણાય છે કે 'પડિકી' કે 'પડીકુ' શબ્દ કેટલો બધો પ્રાચીન છે.

અર્ધાત્ પલ-કંસ-કર્ષાત્ ॥૬૧૪૧૩૪॥

અર્ધપલ, અર્ધકંસ અને અર્ધકર્ષ શબ્દોને અર્હદ્ અર્થ સુધીમાં ઇકદ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકદ-અર્ધપલેન ક્રીતા=અર્ધપલ+ઇકદ=અર્ધપલિકી-અર્ધ પલથી ખરીદેલી.

„ અર્ધકંસેન ક્રીતા=અર્ધકંસ+ઇકદ=અર્ધકંસિકી-અર્ધ કંસથી ખરીદેલી.

„ અર્ધકર્ષેન ક્રીતા=અર્ધકર્ષ+ઇકદ=અર્ધકર્ષિકી-અર્ધ કર્ષથી ખરીદેલી.

કંસ-અર્ધાત્ ॥૬૧૪૧૩૫॥

કંસ અને અર્ધ શબ્દોને અર્હદ્ અર્થ સુધીમાં ઇકદ થાય છે

ઇકદ-કંસેન ક્રીતા=કંસ+ઇકદ=કંસિકી-કંસ નામના માપ વડે ખરીદેલી

„ અર્ધેન ક્રીતા=અર્ધ+ઇકદ=અર્ધિકી-અડધા વડે ખરીદેલી

સહસ્ર-શતમાનાદ્ અન્ ॥૬૧૪૧૩૬॥

સહસ્ર અને શતમાન શબ્દોને અર્હદ્ અર્થ સુધીમાં અન્ થાય છે.

અન્-સહસ્રેન ક્રીતઃ=સહસ્ર+અન્=સાહસ્ર -એક હજાર વડે ખરીદેલો.

„ શતમાનેન ક્રીતઃ=શતમાન+અન્=શાતમાનઃ-એક સોના માપથી ખરીદેલો.

શૂર્પાત્ વા અન્ ॥૬૧૪૧૩૭॥

અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થમાં શૂર્પ શબ્દથી અન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

અન્-શૂર્પેન ક્રીતમ્=શૂર્પ+અન્=શૌર્પમ્,
 ઇકન્- „ શૂર્પ+ઇકન્=તૌર્પિકમ્) સુપડાના માપ વડે ખરીદેલું.

વસનાત્ ॥૬।૪।૧૩૮॥

વસન શબ્દને અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થમાં ઝજ થાય છે.

ઝજ-વસનેન ક્રીતમ્=વસન+ઝજ=વાસનમ્-વસ્ત્ર વડે ખરીદેલું.

વિંશતિકાત્ ॥૬।૪।૧૩૯॥

વિંશતિક શબ્દને અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થમાં ઝજ થાય છે.

ઝજ-વિંશતિકેન ક્રીતમ્=વિંશતિક+ઝજ=વૈંશતિકમ્-વીશના માપ વડે ખરીદેલું.

દ્વિગોઃ ફનઃ ॥૬।૪।૧૪૦॥

દ્વિગુસમાસવાળા વિંશતિક શબ્દને અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થમાં ફન પ્રત્યય થાય છે.

ફન-દ્વામ્યાં વિંશતિકામ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિવિંશતિક+ફન=દ્વિવિંશતિકીનમ્-બાવીશના માપ વડે ખરીદેલું.

અનામ્નિ અદ્વિઃ પ્લુપ્ ॥૬।૪।૧૪૧॥

દ્વિગુસમાસવાળા નામને અર્હદ્ અર્થ સુધીના અર્થમાં થયેલા પ્રત્યયનો પ્લુપ્ થાય છે એટલે લોપ થાય અને તે લોપનો પ્ નિશાનવાળો સમજવાનો છે, જે અસંજ્ઞા હોય તો એટલે કોઈનું વિશેષ નામ ન હોય તો લોપ થયા પછી ફરીથી લોપ ન થાય.

દ્વામ્યાં કંસામ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિકસમ્-બે કંસથી ખરીદેલું. કંસ માપનું નામ છે.

પચ્ચ લોહિત્યઃ પરિમાણમ્ અસ્થ=પાચ્ચલોહિતિકમ્-પાંચ લોહિતીઓ જેનું પરિમાણ છે.—લોહિતી શબ્દ પરિમાણસૂચક છે. પલ્લુ આ પ્રયોગમાં આ કોઈનું નામ છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

દ્વામ્યામ્ શૂપાંમ્યામ્ ક્રીતમ્=દ્વિશૂર્પમ્ આ પ્રયોગમાં લાગેલા ઝજ પ્રત્યયનો લોપ થયેલ છે લોપ થયા પછી દ્વિશૂર્પેણ ક્રીતમ્ દ્વિશૂર્પિકમ્ આ પ્રયોગમાં ફળ પ્રત્યય થયેલ છે આ મૂત્રમાં કહેલ છે કે પ્રત્યયનો લોપ એક જ વાર થાય. બે વાર ન થાય એટલે અહીં એક વાર લોપ થયેલ છે તેથી બે વાર લોપ ન થયેલ અને તે એમ થવાથી દ્વિશૂર્પિકમ્ પ્રયોગમાં લાગેલા ફળ પ્રત્યયનો લોપ ન થયેલ અને તે પ્રત્યય કાયમ રહ્યો એટલે દ્વિશૂર્પિકમ્ પ્રયોગ થયો દ્વિશૂર્પિકમ્ એટલે બે સૂપડાં વડે એટલે બે સૂપડામાં ભરેલી કોઈ ચીજ વડે ખરીદેલ પદાર્થ વડે ખરીદેલ કરેલ વસ્તુ.

ન વા અળઃ ॥૬૪૧૪૨॥

દ્વિયુસમાસવાળા નામને 'અહત્' અર્થ સુધીના અર્થમાં થયેલ અળનો લોપ વિકલ્પે થાય છે. આ લોપને ૫ નિશાનવાળો સમજવાનો છે અને એકવાર લોપ થયા પછી બીજી વાર લોપ ન થાય.

દ્રામ્યાં સહસ્રામ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિમહત્તમ્, દ્વિસાહસ્રમ્-એ હજાર વડે ખરીદેલું.

દ્વિમહત્તમ પ્રયોગમાં અળનો લોપ થયેલ છે.

સુવર્ણ-કાર્ષાપણાત્ ॥૬૪૧૪૩॥

દ્વિયુસમાસવાળા સુવર્ણ અને કાર્ષાપણ નામોને 'અહત્' અર્થ સુધીના અર્થમાં થયેલ પ્રત્યયનો લોપ વિકલ્પે થાય છે. એકવાર લોપ થયા પછી ફરીવાર લોપ ન થાય.

દ્રામ્યાં સુવર્ણામ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિસુવર્ણમ્, દ્વિસૌર્વર્ણિકમ્-એ સોનામહાર વડે ખરીદેલું
દ્રામ્યાં કાર્ષાપણામ્યાં ક્રીતમ્=ત્રિકાર્ષાપણમ્, ત્રિકાર્ષાપણિકમ્-એ કાર્ષાપણ વડે ખરીદેલું

દ્વિ-ત્રિ-વહોઃ નિષ્ક-વિસ્તાત્ ॥૬૪૧૪૪॥

દ્વિયુ સમાસવાળા દ્વિનિષ્ક, ત્રિનિષ્ક અને બહુનિષ્ક તથા દ્વિવિસ્ત, ત્રિવિસ્ત અને બહુવિસ્ત નામોને 'અહત્' અર્થ સુધીમાં અતાવેલા અર્થમાં થયેલ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. અને એક વાર લોપ થયા પછી ફરી વાર લોપ થતો નથી.

દ્રામ્યાં નિષ્કામ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિનિષ્કમ્, દ્વિનૈષ્કિકમ્-એ નિષ્ક વડે ખરીદેલું.

ત્રિમિઃ નિષ્કૈઃ ક્રીતમ્=ત્રિનિષ્કમ્, ત્રિનૈષ્કિકમ્-ત્રણ નિષ્કો વડે ખરીદેલું.

બહુમિઃ નિષ્કૈઃ ક્રીતમ્=બહુનિષ્કમ્, બહુનૈષ્કિકમ્-બહુનિષ્ક વડે ખરીદેલું.

દ્રામ્યાં વિસ્તામ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિવિસ્તમ્, દ્વિવૈસ્તિકમ્-એ વિસ્ત વડે ખરીદેલું.

ત્રિમિઃ વિસ્તૈઃ ક્રીતમ્=ત્રિવિસ્તમ્, ત્રિવૈસ્તિકમ્-ત્રણ વિસ્ત વડે ખરીદેલું.

બહુમિઃ વિસ્તૈઃ ક્રીતમ્=બહુવિસ્તમ્, બહુવૈસ્તિકમ્-બહુ વિસ્ત-વડે ખરીદેલું.

વિસ્ત એટલે એથી રતિના વગનનો સોનાનો સિક્કો.

શતાદ્ યઃ ॥૬૪૧૪૫॥

દ્વિયુસમાસવાળા શત શાબ્દને 'અહત્' અર્થ સુધીના અર્થમાં ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે

૧-દ્વિગત+ય=દ્વિગત્યમ્, દ્વિગત+ક=દ્વિગતિકમ્-એ સો-અસો વડે-ખરીદેલું.

દ્વિગત-ક ઉપરથી દ્વિગતમ્ પ્રયોગ થાય છે આ પ્રયોગમાં ક પ્રત્યયનો લોપ પાંચથી દ્વિગતકમ્ પ્રયોગ ન થાય પણ-દ્વિગતમ્ પ્રયોગ થાય.

દ્વિગુસમાસવાળા આ સૂત્ર દ્વારા ય પ્રત્યય લાગેલ છે અને આ સૂત્ર દ્વારા વિધાન કરેલ હોવાથી તેનો લોપ થતો નથી. લોપ કરી દઈએ તો આ સૂત્રનું વિધાન નિષ્ફળ થાય.

શાણાત્ ॥૬૧૪૧૪૬॥

દ્વિગુસમાસવાળા શાણ શબ્દને ‘અહીંત્’ અર્થ સુધીના અર્થમાં ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

શાણ-કસોટી, આ માપવાળી શબ્દ છે.

ય-અભિ. શાણૈઃ ક્રીતમ્=અશાણ+ય=અશાણ્યમ્, પચ્ચશાણમ્-પાંચ શાણો વડે ખરીદેલું.
પચ્ચશાણ+इकण् એતું પચ્ચશાણમ્ રૂપ થયેલ છે આ પ્રયોગમાં લાગેલ इकण્ નો લોપ થયેલ છે.

द्वि-त्रि-आदेः य-अण् वा ॥६१४१४७॥

દ્વિગુસમાસવાળા દ્વિશાણ અને ત્રિશાણ શબ્દોને ‘અહીંત્’ અર્થ સુધીના અર્થમાં ય અને અણ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

શાણ એટલે કસોટી, આ શબ્દ માપ વાચક છે.

ય-દ્વામ્યાં ત્રિશાણમ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિશાણ+ય=દ્વિશાણ્યમ્, ત્રૈશાણમ્
અણ- દ્વિશાણમ્, ત્રિશાણમ્-એ શાણથી ખરીદેલું.
ય-ત્રિભિઃ શાણૈઃ ક્રીતમ્=ત્રિશાણ+ય=ત્રિશાણ્યમ્
અણ- ત્રિશાણમ્, ત્રિશાણમ્-ત્રણ શાણો વડે ખરીદેલું.

આ પ્રયોગોમાં છેલ્લો પ્રયોગ દ્વિશાણમ્ અને ત્રિશાણમ્ બતાવેલ છે. તે બન્ને પ્રયોગોમાં લાગેલા इकण् પ્રત્યયનો લોપ થયેલ છે.

पण-पाद-माषाद् यः ॥६१४१४८॥

દ્વિગુસમાસવાળા પણ, પાદ અને માષ શબ્દોને ‘અહીંત્’ અર્થ સુધીના અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-દ્વામ્યાં પણમ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિપણ+ય=દ્વિપણ્યમ્-એ પણથી ખરીદેલું.
..-દ્વામ્યાં પાદમ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિપાદ+ય=દ્વિપાદ્યમ્-એ પાદથી ખરીદેલું. પાદ એટલે પાલાગ
.. અષ્ટધર્મમ્યાં માષામ્યાં ક્રીતમ્=અષ્ટધર્મમાષ+ય=અષ્ટધર્મમાષ્યમ્-દોઢ માષા-માસા-વડે ખરીદેલું

અષ્ટધર્મ-જેમાં અડધું અધિક છે એવો માપ તે અષ્ટધર્મ માપ

અહીં પાદ તથા માષ એ બન્ને શબ્દો માપના સૂચક લેવાના છે.

खारी-काकणीभ्यः कच् ॥६।४।१४९॥

દ્વિગુ સમાયવાળાં યાચી અને કાકણી શબ્દોને ‘ખાર્હત્’ અર્થ સુધીના અર્થમાં કચ્ પ્રત્યય થાય છે.

કચ્-દ્વામ્યાં યાચીન્યાં ક્રીતમ્=દ્વિયાચી+કચ્=દ્વિયાચીકમ્-એ ખાચીથી ખરીદેલું.

,, દ્વામ્યાં કાકણીમ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિકાકણી+કચ્=દ્વિકાકણીકમ્-એ કાકણીથી ખરીદેલું.

ખાચીકમ્-ખાચીથી ખરીદેલું } આખનને પ્રયોગોમાં દ્વિગુસમાસ નથી તેથી
કાકણીકમ્-કાકણીથી ખરીદેલું } આ નિયમ ન લાગે.

કાકણી શબ્દમાપનો સૂચક છે.

ક્રીત અર્થ—

मूल्यैः क्रीते ॥६।४।१५०॥

તૃતીયાંત એવા મૂલ્યવાચી શબ્દોને ‘ખરીદેલું’ એવા અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

इकण्-प्रस्थेन क्रीतम्=प्रस्थ+इकण्=प्रस्थिकम्-प्रस्थ वडे 'ખરીદેલું'.

क-त्रिशता क्रीतम्=त्रिशत+क=त्रिशकम्-त्रीश वडे 'ખરીદેલું'.

तस्य वापे ॥६।४।१५१॥

પાઠ્યાંત નામને વાપ-વાવવા-અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

इकण्-प्रस्थस्य वापः=प्रस्थ+इकण्=प्रस्थिकम्-प्रस्थ जेटली वावण्णी-‘प्रस्थ’ वज्जत
जेटलीं ग्नी वाप्यां.

क-खाद्या वापः=खादी+क=खादीकम्-ખાચી જિટલી વાવણી.

वात-पित्त-श्लेष्म-सन्निपातात् शमन-कोपने ॥६।४।१५२॥

પાઠ્યાંત એવા, વાત, પિત્ત, શ્લેષ્મન અને સન્નિપાત શબ્દોને શમન અને કોપ અર્થમાં યથોક્ત ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

इकण्-वातस्य शमनम् कोपनं वा=वात+इकण्=वातिकम्-वायु दोग्धनुं शमन अथवा प्रकोप

,, पित्तस्य शमनम् कोपनं वा=पित्त+इकण्=पैत्तिकम्-‘पित्त’ शमन अथवा प्रकोप

,, श्लेष्मणः शमनं कोपनं वा=श्लेष्म+इकण्=श्लैष्मिकम्-श्लेष्म-उद्-नुं शमन अथवा प्रकोप

, સન્નિપાતસ્ય શમનં કોપનં વા=સન્નિપાત+ઇકણ્=સન્નિપાતિકમ્-સન્નિપાતનું એટલે
વાત પિત્ત અને કફ એ ત્રિદોષનું શમન કે પ્રકોપ.

સંયોગ અને ઉત્પાત અર્થ—

હેતો સંયોગ-ઉત્પાતે ॥૬૧૪૧૫૩॥

જે હેતુ સંયોગરૂપ હોય કે જે હેતુ ઉત્પાતરૂપ હોય તે હેતુરૂપ પાક્યંત શબ્દને યથોક્ત પ્રત્યય થાય છે.

પ્રાણીના શુભને અથવા અશુભને મુચવનારું મહાભૂતનું પરિણામ તે ઉત્પાત

ય-સંયોગ-શતસ્ય હેતુઃ=શત+ય=વત્યઃ,) સો રૂપિયા મેળવવામાં
 ફક-શત+ફક=ગતિકઃ વાતૃસંયોગઃ) માતારનો સંયોગ હેતુરૂપ છે

ફક-ઉત્પાત-સોમગ્રહણસ્ય હેતુઃ=સોમગ્રહણ+ફક=વામગ્રહણિકઃ ભૂમિકમ્પઃ=ભૂકંપરૂપ
 ઉત્પાત થવામાં સોમગ્રહણ-ચંદ્રગ્રહણ-હેતુરૂપ છે.

પુત્રાદ્ ય-ઈયૌ ॥૬૧૪૧૫૪॥

જે હેતુ સંયોગરૂપ હોય, જે હેતુ ઉત્પાતરૂપ હોય તે હેતુરૂપ પાક્યંત નામને ય અને ઈય પ્રત્યયો થાય છે.

ય, ઈય-પુત્ર ય હેતુઃ સંયોગઃ=પુત્ર+ય=પુત્ર્યઃ, પુત્ર+ઈય=પુત્રાયઃ-સતોપરૂપ શુભનો
 સંયોગ થવામાં પુત્રનો સંયોગ-હેતુરૂપ છે.

ય-પુત્રસ્ય હેતુઃ ઉત્પાતઃ=પુત્ર્યઃ, પુત્રીયઃ) કવહરૂપ ઉત્પાત થવામાં પુત્ર હેતુરૂપ છે.
 ઈય-પુત્રાય હેતુઃ પુત્ર+ઈય-પુત્રીયઃ)

દ્વિસ્વર-બ્રહ્મવર્ચસાદ્ યઃ અસંખ્ય-અપરિમાણ-અશ્વાદેઃ ॥૬૧૪૧૫૫॥

જે હેતુ સંયોગરૂપ હોય કે જે હેતુ ઉત્પાતરૂપ હોય તે સંખ્યાવાચક શબ્દ, પરિમાણુદાયક શબ્દ અને અશ્વ વગેરે શબ્દોને છોડીને પાક્યંત એ સ્વર વાળા શબ્દોને તથા પાક્યંત બ્રહ્મવર્ચસ શબ્દને ય પ્રત્યય થાય છે.

સંખ્યા અને પરિમાણુવચ્ચે ભેદ છે.

કવચં માત્ર ફિલ્લ ઉન્માત્મ પરિમાણ ન સર્વતઃ । આયામરતુ પ્રમાણં યાત્ર સંસ્થા તાદ્યા તુ સર્વતઃ ॥

અર્થાત્ ઉન્માત, પરિમાણુ અને પ્રમાણુ ત્રણ ભેદ અમુક માપના અર્થના સૂચક છે બીંત કે રસ્ત્ર વગેરેના માપને ઉન્માત કહેવાય ચારે આકૃતિ માપને એટલે થી દૂધ વગેરેના માપને પરિમાણુ કહેવાય, દોરડી વગેરેની લંબાઈના માપને આપામ એટલે લંબાઈ વગેરેના માપને પ્રમાણુ કહેવાય અને આ ત્રણ પ્રકારના માપથી સંખ્યા જુદી જ છે. એક, એ ત્રણ વગેરેની ગુણવતી સંખ્યા કહેવાય.

ય-ધનસ્ય હેતુઃ=ધન+ય=ધન્યઃ-ધનવાન વગેરેના સંયોગ ધનના હેતુરૂપ છે.

„ બ્રહ્મવર્ચસઃ હેતુઃ=બ્રહ્મવર્ચસ+ય=બ્રહ્મવર્ચસ્યઃ-બ્રહ્મતેજવાળા જ્ઞાનીનો સંયોગ બ્રહ્મચર્યનો હેતુરૂપ છે.

પન્થનાં સંયોગઃ હેતુઃ, ઉત્પાતો વા હેતુઃ=પન્થકઃ-હેતુરૂપ પાંચનો સંયોગ અથવા હેતુ-રૂપ પાંચનો ઉત્પાત. અહીં સંખ્યા વાચક શબ્દ છે.

પ્રસ્થસ્ય સંયોગઃ હેતુઃ, ઉત્પાતો વા હેતુઃ=પ્રાસ્થિકઃ-હેતુરૂપ પ્રસ્થનો સંયોગ અથવા હેતુરૂપ પ્રસ્થનો ઉત્પાત અહીં પરિમાણ સૂચક શબ્દ છે.

અશ્વસ્ય સંયોગઃ હેતુઃ, ઉત્પાતો વા હેતુઃ=અશ્વિકઃ-હેતુરૂપ ઘોડાનો સંયોગ અથવા હેતુરૂપ ઘોડાનો ઉત્પાત અહીં અશ્વ વગેરે શબ્દો છે.

સંખ્યા વાચક શબ્દનો પરિમાણ અર્થના અને અશ્વ અર્થના હેતુઓનો નિષેધ કરેલો આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

ઈશ અને જ્ઞાત અર્થ—

પૃથિવી-સર્વભૂમેઃ ઈશ-જ્ઞાતયોઃ ચ અજ્ઞ ॥૬૧૪૧૫૬॥

પૃથિવી શબ્દને ઈશ અર્થમાં અને જ્ઞાત અર્થમાં અજ્ઞ પ્રત્યય થાય, સર્વભૂમિ શબ્દને ઈશ અર્થમાં અને જ્ઞાત અર્થમાં અજ્ઞ પ્રત્યય થાય તથા પૃથિવી શબ્દને અને સર્વભૂમિ શબ્દને સંયોગરૂપ હેતુ અર્થનો સૂચક તથા ઉત્પાતરૂપ હેતુ અર્થમાં અજ્ઞ પ્રત્યય થાય.

પૃથિવ્યા ઈશઃ-પૃથિવિઃ-પૃથિવીનો ઈશ એટલે રાજા

પૃથિવ્યા જ્ઞાતઃ-પૃથિવિ-પૃથિવીએ જાણેલો-પૃથિવીમાં પ્રસિદ્ધ

સર્વભૂમેઃ ઈશઃ-સર્વભૂમિઃ સર્વ ભૂમિનો ઈશ-ચક્રવર્તી રાજા

સર્વભૂમેઃ જ્ઞાતઃ-સર્વભૂમિઃ-સર્વભૂમિમાં જ્ઞાત પ્રસિદ્ધ

પૃથિવ્યા હેતુઃ-સંયોગરૂપઃ પૃથિવિઃ-પૃથિવીનો સંયોગરૂપ હેતુ

પૃથિવ્યાઃ હેતુઃ-ઉત્પાતરૂપઃ પૃથિવિઃ-પૃથિવીનો ઉત્પાતરૂપ હેતુ

સર્વભૂમેઃ હેતુઃ-સંયોગરૂપઃ-સર્વ ભૂમિનો સંયોગરૂપ હેતુ

સર્વભૂમેઃ હેતુઃ-ઉત્પાતરૂપઃ-સર્વભૂમિનો ઉત્પાતરૂપ હેતુ

જ્ઞાત અર્થ—

લોક-સર્વલોકાત્ જ્ઞાતે ॥૬૧૪૧૫૭॥

પણ્યંત એવા લોક શબ્દને અને સર્વલોક શબ્દને જ્ઞાત અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યય થાય છે ;

લક-લોકસ્ય જ્ઞાતઃ=લોક+લક=લોકિકઃ-લોકીનો જાણીતો.

લક-સર્વલોકસ્ય જ્ઞાતઃ=સર્વલોકિકઃ-સર્વ લોકીનો જાણીતો.

તદ્ અત્ર અસ્મૈ વા વૃદ્ધિ-આય-લાભ-ઉપદા-શુલ્કં દેયમ્ ॥૬૧॥૧૫૮॥

લોકો દ્વારા દેય એવા વૃદ્ધિરૂપ, આવકરૂપ, લાભરૂપ, લાંચરૂપ અને કરરૂપ, પ્રથમાંત નામને 'તે અહીં દેય' એવા સપ્તમીના અર્થમાં અને 'તે આને માટે દેય' એવા ચતુર્થના અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

વૃદ્ધિ-જેટલું ધન લીધું હોય તેથી વધુ હેતુદારે હેતુદારને આપવું - વ્યાજ સાથે મૂડી બધી આપવી તે 'વૃદ્ધિ' કહેવાય.

આય-ગ્રામ વગેરેમાંથી ગાન અથવાસ્વામી જે પોતાનો ભાગ ગ્રહણ કરે તે આય કહેવાય. લાભ-નફા-મૂલ્યથી વધારે ધન મેળવવું તે લાભ કહેવાય.

ઉપદા-લાંચ આપવી તે 'ઉપદા' કહેવાય

રાજભાગ-શુલ્ક-ચુ'ગી=જકાત-મકાત-વેપારીઓની સલામતી માટે

એટલે વેપારીઓના વેપાર વગેરેને સાચવવા માટે જકાત રૂપે-ચુ'ગી રૂપે-જે રાજભાગ લેવાતો હોય તે 'શુલ્ક' કહેવાય.

ક-પચ્ચ અસ્મિન્ શતે વૃદ્ધિઃ इति=પચ્ચક-આ શતની એટલે સોની રકમમાં પાંચ દેયરૂપે વધ્યા.

„ પચ્ચ અસ્મિન્ ગ્રામે આયઃ इति=પચ્ચક-ગ્રામઃ-આ ગામમાં પાંચનો લાભ લોકો દ્વારા દેયરૂપે થયો.

„ પચ્ચ અસ્મિન્ પટે લાભઃ इति=પચ્ચકઃ પટઃ-એક કપડું વેચતાં પ્રાહક-ચરાક દ્વારા દેયરૂપે પાંચ મળ્યા.

„ પચ્ચ અસ્મિન્ વ્યવહારે ડારા ડારા इति=પચ્ચકઃ વ્યવહારઃ-ગરજૂ માણસે દેયરૂપે પાંચ ॥ લાંચ આપીએવો વ્યવહાર

પચ્ચ કસ્મિન્ શતે શુલ્કમ્ इति=પચ્ચકં શતમ્-આ સોમાં પાંચનો કર લોકોએ દેયરૂપે આપ્યો. એ જ રીતે ગત્યનાં અને શતિક નાં ઉદાહરણો સમજવાં,

„ પચ્ચ અસ્મૈ દેવદત્તાય વૃદ્ધિઃ=પચ્ચકમ્-દેવદત્તને હેતુદાર દ્વારા દેયરૂપે પાંચની વૃદ્ધિ થઈ.

„ પચ્ચ અસ્મૈ દેવદત્તાય આયઃ=પચ્ચકઃ-દેવદત્તને ભાગીદાર દ્વારા દેયરૂપે પાંચનો ભાગમાં લાભ થયો.

„ પચ્ચ અસ્મૈ દેવદત્તાય લાભઃ=પચ્ચકઃ „ „ „ „ „ „

„ પચ્ચ અસ્મૈ દેવદત્તાય ડારા-પચ્ચક-ગરજૂદ્વારા દેયરૂપે દેવદત્તને પાંચ લાંચમાં મળ્યા

„ પચ્ચ અસ્મૈ દેવદત્તાય શુલ્કમ્-પચ્ચક-દેવદત્તને દેયરૂપે પાંચને પાંચ રૂપિયાનો કર થયો.

પૂરણ-અર્ધાદ્ ઇકઃ ॥૬।૪।૧૫૯॥

વૃદ્ધિરૂપ, આયરૂપ, લાભરૂપ, ઉપદારૂપ અને શુલ્કરૂપ પ્રથમાંત એવા પૂરણ પ્રત્યયાંત શબ્દને અને ‘અર્ધ’ શબ્દને ‘એમાં દેવું’ અને ‘એના માટે દેવું’ એ અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે.

ઇક-દ્વિતીયઃ વૃદ્ધિરૂપઃ અસ્મિન્ દીયતે અસ્મૈ વા દીયતે=દ્વિતીયિકઃ-આમાં કે આને માટે એ ની રકમ વૃદ્ધિરૂપ છે.

“ “ આયરૂપઃ “ “ “ “ “ “ આયરૂપ છે

“ “ લાભરૂપઃ “ “ “ “ “ “ લાભરૂપ છે

“ “ ઉપદારૂપઃ “ “ “ “ “ “ લાંચરૂપ છે

“ “ શુલ્કરૂપઃ “ “ “ “ “ “ કરરૂપ છે

“ અર્ધ વૃદ્ધિરૂપમ્ “ “ “ “ “ અધિકમ્ આમાં કે આને માટે અડધું-અડધો રૂપિયો-વૃદ્ધિરૂપ છે.

“ “ આયરૂપમ્ “ “ “ “ “ અડધું આયરૂપ છે.

“ “ લાભરૂપમ્ “ “ “ “ “ અડધું લાભરૂપ છે.

“ “ ઉપદારૂપમ્ “ “ “ “ “ અડધું લાંચરૂપ છે.

“ “ શુલ્કરૂપમ્ “ “ “ “ “ અડધું કરરૂપ છે

ભાગાદ્ ય-ઇકૌ ॥૬।૪।૧૬૦॥

ભાગ શબ્દથી ‘એમાં’ અને ‘એના માટે’ વૃદ્ધિ. આય, લાભ, ઉપદા અને શુલ્ક એ પૈકી કોઈ પણ એકને ‘દેવું’ એ અર્થમાં ય અને ઇક પ્રત્યય થાય છે. આં હેમચંદ્રે ભાગ ‘એટલે અડધો રૂપિયો’ અર્થ લખ્યો છે

ય, ઇક-માગઃ-વૃદ્ધિઃ અસ્મિન્ અસ્મૈ વા-માગ+ય=માગ્યઃ, માગિકઃ-આમાં કે આને માટે ભાગ વૃદ્ધિરૂપ છે.

“ “ આયરૂપઃ “ “ “ માગ્યઃ “ “ ભાગ આયરૂપ છે

“ “ લાભરૂપઃ “ “ “ “ “ “ ભાગ લાભરૂપ છે.

“ “ ઉપદારૂપઃ “ “ “ “ “ “ ભાગ લાંચરૂપ છે.

“ “ શુલ્કરૂપઃ “ “ “ “ “ “ ભાગ કરરૂપ છે..

આ રીતે જ માગ+ઇક-માગિક શબ્દની સાધના અને અર્થ સમજવાના છે.

પચતિ અર્થ—

તં પચતિ દ્રોણાદ્ વા અન્ ॥૬।૪।૧૬૧॥

દ્વિતીયાંત દ્રોણ શબ્દને પચતિ અર્થમાં અન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

અન્-દ્રોણં પચતિ=દ્રોણ+અન્=દ્રૌણી, દ્રોણ+ઇક્ષ્ણ=દ્રૌણિકી સ્થાલી-દ્રોણ માપ જેટલું રાંધી શકાય એવી થાળી. દ્રોણ શબ્દ એક પ્રકારના પ્રાચીન માપનો સૂચક છે.

ભાષામાં પ્રચલિત 'દોણું' શબ્દ આ દ્રોણ માપ સાથે સંબંધિત જણાય છે. જેટલું 'દોણું'માં માપ તેટલા માપને જુના લોકો 'દ્રોણું' કહેતા હશે.

સંભવ અને અવહાર અર્થ—

સમ્ભવત્-અવહરતોથ ॥૬।૪।૧૬૨॥

દ્વિતીયાંત નામને પચતિ, સંભવતિ અને અવહરતિ અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

પ્રમાણનો અતિરેક કર્યા સિવાય 'આટલું' આમાં સમાઈ શકે એવી કલ્પનાને 'સંભવ' કહે છે.

પ્રમાણથી વધારે નાખવું એને 'અવહાર' કહે છે.

ઇક્ષ્ણ-પ્રસ્થં પચતિ, સંભવતિ, અવહરતિ વા=પ્રસ્થ+ઇક્ષ્ણ=પ્રાસ્થિકી ગૃહિણી-પ્રસ્થ પ્રમાણ રાંધે, પ્રસ્થનો સંભવ હોય એટલું રાંધે અને પ્રસ્થના માપથી વધારે રાંધે તેવી ધર ધણિયાણી-સ્ત્રી.

પાત્ર-આચિત-આઢકાદ્ ફનઃ વા ॥૬।૪।૧૬૩॥

દ્વિતીયાંત એવા પાત્ર, આચિત અને આઢક શબ્દોને પચતિ, સંભવતિ અને અવહરતિ અર્થમાં ફન પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પાત્ર, આચિત અને આઢક શબ્દો અસુક પરિમાણના સૂચક છે ૧૦ ભાર=૧ આચિત.

ફન-પાત્રં પચતિ, સંભવતિ, અવહરતિ વા=પાત્ર+ફન=પાત્રીણા, પાત્રિકી-પાત્રમાં માપ તેટલું રાંધનાર સ્ત્રી, પાત્રમાં જેટલું સંભવિત હોય અથવા પાત્રમાં સમાય તે કરતાં પણ વધારે માપ મરણીને રાંધનાર સ્ત્રી.

ફન-આચિતં પચતિ, સંભવતિ, અવહરતિ વા=આચિતીના, આચિતિકી-આચિતના માપ જેટલું રાંધે, લગભગ આચિત જેટલું રાંધે અથવા આચિતના માપથી વધારે મરણીને રાંધે તે સ્ત્રી.

ફન-આઢકં પચતિ, સંભવતિ, અવહરતિ=આઢકીના, આઢકિકી-આઢકના માપ જેટલું રાંધે, લગભગ આઢક જેટલું રાંધે અથવા આઢકના માપથી વધારે મરણીને રાંધે તે સ્ત્રી.

આ બધાં ઉદાહરણોમાં રાંધનાર વ્યક્તિને કતાં સમજવો અને પાત્ર વગેરે શબ્દોને રાંધવાની વસ્તુનું 'પરિમાણ' સૂચવનારા સમજવા.

દ્વિગોઃ ફન-ફકટૌ વા ॥૬૪॥૧૬૪॥

દ્વિગુસમાસવાળા પાત્ર, આચિત અને આટક શબ્દો જેને છેડે છે એવા દ્વિતીયાંત નામને પચતિ, સંભવતિ અને અવહરતિ અર્થમાં ફન અને ફકટ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. પક્ષમાં-એટલે એ પ્રત્યયો ન થાય ત્યારે ફકળ પ્રત્યય પણ થાય.

“અનામ્નિ” ૬૧૪.૧૪૧૧ સૂત્રથી પુપ્ થાય પણ ફન અને ફકટ નો લોપ ન થાય.

ફન, ફકટ-દ્વયોઃ પાત્રયોઃ સમાહારઃ-દ્વે પાત્રે પચતિ, સંભવતિ, અવહરતિ इति=દ્વિપાત્રીના દ્વિપાત્રિકૌ, દ્વિપાત્રી-

“ ” -દ્વયોઃ આચિતયોઃ સમાહારઃ-દ્વૌ આચિતૌ પચતિ, સંભવતિ અવહરતિ વા=દ્વ્યાચિતીના, દ્વ્યાચિતિકી, દ્વ્યાચિતા

“ ” -દ્વયોઃ આટકયોઃ સમાહારઃ-દ્વૌ આટકૌ પચતિ, સંભવતિ, અવહરતિ વા=દ્વ્યાટકીના દ્વ્યાટકિકી, દ્વ્યાટકી-

આ પ્રયોગોમાં દ્વૌ આચિતૌ વગેરે શબ્દો દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચન વાળા છે છેલ્લા છેલ્લા દ્વિપાત્રી, દ્વ્યાચિતા, અને દ્વ્યાટકી પ્રયોગોમાં થયેલ પ્રત્યયનો ૬૧૪.૧૪૧૧ સૂત્ર દ્વારા લોપ થયેલ છે.

કુલિજાદ્ વા લુપ્ વ ॥૬૪॥૧૬૫॥

દ્વિગુસમાસવાળા દ્વિતીયાંત કુલિજ શબ્દને પચતિ, સંભવતિ, અવહરતિ એવા અર્થમાં ફન અને ફકટ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. પક્ષમાં ફકળ થાય અને તેનો ૬૧૪.૧૪૧૧ સૂત્ર દ્વારા લોપ વિકલ્પે થાય છે.

ફન, ફકટ- દ્વે કુલિજે પચતિ, સંભવતિ, અવહરતિ વા=દ્વિકુલિજ+ફન=દ્વિકુલિજીના, દ્વિકુલિન+ફકટ=દ્વિકુલિજિકી, દ્વિકુલિજ+ફકળ=(લોપ) દ્વિકુલિજઃ,

દ્વિકુલિજ+ફકળ=દ્વૈકુલિજિકી

કુલિજ શબ્દ એક વિશેષ પ્રકારના માપનો સૂચક છે.

જનનારો, ઉપાડનારો તથા સ્વીકાર કરનારો અર્થ—

વંશાદેઃ મારાદ્ હરદ્-વહદ્-આવહત્સુ ॥૬૪॥૧૬૬॥

વંશ આદિ શબ્દો પછી આવેલ દ્વિતીયાંત માર શબ્દને હરતિ, વહતિ અને આવહતિ અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

ફકળ-વંશમારં હરતિ, વહતિ, આવહતિ इति=વંશમાર+ફકળ=વાંશમારિકઃ-વાંસડાના ભારને બંધ જનારો અથવા ચોરી જનારો, અથવા ઉપાડીને ધારણ કરનારો અથવા સ્વીકારનારો.

કુટમારં હરતિ, વહતિ, આવહતિ इति=કુટમાર+इकण्=कौटमारिकः-કુટના ભારને લઈ

જનારો વા ચોરી જનારો વા ઉપાડીને ધારણ કરનારો વા સ્વીકારનારો.
હરતિ-દેશાન્તરપ્રાપ્તિ ચોર્યે વા-લઈ જાય છે અથવા ચોરી જાય છે.

વહતિ-उत्क्षिप्य ધારણે-ઉપાડીને ધારણ કરવું.

આવહતિ-उपादाने-સ્વીકારવું, ગ્રહણ કરવું.

‘બૃહદ્વૃત્તિ’માં બીજો અર્થ આ પ્રકારે બતાવ્યો છે—

ભાર૩૫ જે વંશ આદિ શબ્દોને હરતિ, વહતિ અને આવહતિ અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

મારભૂતાન્ વંશાદીન્ હરતિ, વહતિ, આવહતિ वा=वंशमारिकः-ભારભૂત વાંસડા વગેરેને

લઈ જનારો વા ચોરી જનારો વા ઉપાડીને વહન કરનારો વા સ્વીકારનારો.

મારભૂતાન્ કુટાદીન્ હરતિ, વહતિ, આવહતિ वा=कौटमारिकः-ભારભૂત કુટ વગેરેને
લઈ જનારો વગેરે પૂર્વવત્ સમશ્લેષું.

द्रव्य-वस्नात् क-इकम् ॥६।४।१६७॥

દ્વિતીયાંત એવા દ્રવ્ય અને વસ્તુ શબ્દોને હરતિ, વહતિ અને આવહતિ એવા અર્થોમાં ક્રમશઃ ક અને ઇક પ્રત્યયો થાય છે-દ્રવ્ય શબ્દને ‘ક’ અને વસ્તુ શબ્દને ‘ઇક’ પ્રત્યય થાય છે.

ક-द्रव्य હરતિ, વહતિ, આવહતિ वा इति=द्रव्य+क=द्रव्यकः-દ્રવ્યને લઈ જનારો વગેરે.

ઇક-वस्नात् હરતિ, વહતિ, આવહતિ वा इति=वस्ना+इक=वस्निकः-વસ્તુને લઈ જનારો વગેરે.

વસ્તુ એટલે નિયતકાલક્રયમૂલ્યમ્—અમુક ચોક્કસ વખતની ખરીદીની કિંમત.

એનાં ભૂતિ વગેરે અર્થ—

सः अस्य भृति-वस्नांश्चम् ॥६।४।१६८॥

પ્રથમાંત નામથી ‘એનાં ભૂતિ, વસ્તુ અને અંશ’ અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

ક-पञ्च अस्य भृतिः=पञ्च+क=पञ्चकः कर्मकृत्-જેનો પાંચ રૂપિયા પગાર છે તે નોકર.

„-पञ्च अस्य वस्नम्=पञ्चकः पटः-જેનું મૂલ્ય અમુક વખત માટે પાંચ વસ્તુ છે તે કપડું.

„-पञ्चास्ति अंशः=पञ्च+क=पञ्चकः ग्रामः-જેના પાંચ અંશો છે તે ગામ.

અળ-सहस्रम् अस्य भृतिः=पाहस्रः कर्मकृत्-જેનો પગાર હજાર રૂપિયા છે તે નોકર.

„-सहस्रम् अस्य वस्नानि=साहस्रः पटः-જેનું મૂલ્ય અમુક વખત માટે હજાર વસ્તુ છે તે કપડું.

„-सहस्रम् अस्य अंशाः=साहस्रः ग्रामः-જેના હજાર અંશો છે તે ગામ.

એતુ' માન અર્થ—

માનમ્ ॥૬૧૪૧૬૯॥

માનવાચી પ્રથમાંત નામને 'એતુ' માન' અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યય થાય.
 ઇકળ્-દ્રોણ' માનમ્ અસ્ય=દ્રોણ+ઇકળ્=દ્રૌણિક; રાશિ:-આ ઢગલાનું માપ દ્રોણ છે.
 „-સ્વારીક' માનમ્ અસ્ય=સ્વારી+ઇકળ્=સ્વારીક; રાશિ:-આ ઢગલાનું માપ ખારી છે.

જીવિતસ્ય સન્ ॥૬૧૪૧૭૦॥

જીવિત તુ'-જિંદગીના માન સૂચક પ્રથમાંત શબ્દને 'એતુ' માન' અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યય થાય અને તેનો લોપ ન થાય, જે જેની જિંદગીનું માપ બતાવવાનું છે તે વિઘ્નમાન-જીવતો-હોય તો.
 ઇકળ્-દ્વે ષષ્ટી જીવિતમાનમ્ અસ્ય=દ્વિષષ્ટિ+ઇકળ્=દ્વિષષ્ટિક; ના-૧૨૦ વર્ષનો જીવતો માણસ.

સંખ્યાયાઃ સંઘ-સૂત્ર-પાઠે ॥૬૧૪૧૭૧॥

પ્રથમાંત એવા સંખ્યાવાચક શબ્દને સંઘતું માન, સૂત્રતું માન અને પાઠતું માન એવા અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યયો થાય છે.

સંઘ એટલે પ્રાણીઓનો સમૂહ,

સૂત્ર એટલે શાસ્ત્રગ્રંથ

પાઠ એટલે ભણવાનો સમય.

ક-પચ્ચ માનમ્ અસ્ય=પચ્ચ+ક=પચ્ચક; સંઘ:-પાંચ પ્રાણીના માન-માપવાળો-સંઘ
 „-અષ્ટૌ માનમ્ અસ્ય=અષ્ટ+ક=અષ્ટક' પાણિનીય સૂત્રમ્-આઠ અધ્યાયના માનવાળું પાણિનીય સૂત્ર.
 „-અષ્ટૌપાઠઃ અસ્ય=અષ્ટ+ક=અષ્ટક; પાઠ:-જેના આઠ પાઠ છે તે-ભણતાં ભણતાં આઠ પાઠ વડે જે પુરું થાય તે.

નામ્નિ ॥૬૧૪૧૭૨॥

સંખ્યાવાચી પ્રથમાંત નામને યથોક્ત પ્રત્યય થાય, જે સંજ્ઞા હોય તો.
 ક-પચ્ચ માનમ્ અસ્ય=પચ્ચ+ક=પચ્ચક:-પંચક-જેનું માપ પાંચ છે.
 પચ્ચકાઃ શકુન્તલ:-જેઓ પાંચ પાંચની ટોળી માં રોજ સાથે રહેતા હોય એવા પક્ષીઓના ટોળાનું વિશેષ નામ છે.

‘વિંશતિ’ આદયઃ ।૬।૪।૧૭૩।

અમુક સંખ્યાના વિશેષ નામ રૂપે વિંશતિ વગેરે શબ્દોને સાધવાના છે. પણ તે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિમાં ‘જેનું માન’ એવો ભાવ સમાયેલો હોવો જોઈએ.

વિંશતિ થી માંડીને શત સુધીની સંખ્યાના શબ્દોમાં દશત્ શબ્દનો પ્રધાન સંબંધ છે. દશત્ એટલે દશ. દશ-દશત્ શબ્દને ‘જેનું માન’ અર્થના સૂચક તરીકે જુદા જુદા પ્રત્યયો લગાડવાના છે અને એ પ્રત્યયો લગાડતા દશત્ શબ્દમાં જે કાંઈ ફેરફાર થાય છે તે આ નીચે જણાવેલ છે.

દ્વૌ દશતૌ માનમ્ યેષાં સંખ્યેયાનામ્ તે વિંશતિઃ, દ્વિદશત્+શતિ=વિંશતિઃ ‘દ્વિદશત્’નું વિ રૂપ ખનાવવું અને શતિ પ્રત્યય લગાડવો. ગણવાલાયક જે પદાર્થનું એ દશ માન છે તે વીશ.

અથવા

દ્વૌ દશતૌ માનમ્ यस्य संख्यानस्य- જે સંખ્યા એ દશ માનવાળી છે તે વિંશતિ વીશ એટલે એ દશ.

ત્રયો દશતૌ માનમ્ યેષાં સંખ્યેયાનામ્ તે ત્રિંશત, ત્રિ+દશત્+શત્ = ત્રિંશત-ત્રિદશત્ નું ત્રિ રૂપ ખનાવવું અને શત પ્રત્યય. ગણવા લાયક જે પદાર્થનું ત્રણ દશ માન છે તે ત્રીશ.

અથવા

ત્રયો દશતૌ માનમ્ यस्य संख्यानस्य-જે સંખ્યા ત્રણ દશ માનવાળી છે. તે ત્રિંશત ત્રીશ એટલે ત્રણ દશ.

ચત્વારો દશતૌ માનમ્ યેષાં સંખ્યેયાનામ્ તે ચત્વારિંશત-ચતુર+દશત્, ચતુર+દશત્+શત્- ચત્વારિંશત-ચતુરદશત્ નું ચત્વારિ રૂપ ખનાવવું અને શત પ્રત્યય લગાવવો. ગણવાલાયક જે પદાર્થોનું ચાર દશ માન છે તે ચાલીશ.

અથવા

ચત્વારો દશતૌ માનમ્ यस्य संख्यानस्य-જે સંખ્યા ચાર દશ માનવાળી છે તે ચત્વારિંશત-ચાલીશ.

પચ્ચ દશતૌ માનમ્ યેષામ્ સંખ્યેયાનામ્ यस्य वा संख्यानस्य-ગણવા લાયક જે પદાર્થોનું માન પાંચ દશ છે અથવા જે સંખ્યાનું માન પાંચ દશ છે તે પચ્ચાશદ્-પચાસ પચ્ચ+દશત્+શત્=પચ્ચાશત્, પચ્ચદશત્ નું પચ્ચા રૂપ ખનાવવું અને શત પ્રત્યય.

ષદ્ દશતો માનમ્ યેષામ્ સંખ્યેયાનામ્ યસ્ય વા સંખ્યાનસ્ય-ગણુવા લાયક જે પદાર્થોનું માન છ દશ છે અથવા જે સંખ્યાનું માન છ દશ છે તે ષષ્ટિ:-ષદ્+દશત્ +તિ=ષષ્ટિ, ષદ્દશત્ નું ષષ્ ૩૫ બનાવવું અને તિ પ્રત્યય. ષ્+તિ=ષષ્ટિ-જેમાં છ દશ છે તે સાહ

સપ્ત દશતો માનમ્ યેષામ્ સંખ્યેયાનામ્ યસ્ય વા સંખ્યાનસ્ય-ગણુવા લાયક જે પદાર્થોનું માન સાત દસ છે અથવા જે સંખ્યાનું માન સાત દસ છે તે સપ્તતિ:-સપ્ત+દશત્+તિ=સપ્તતિ-સપ્તદશત્ નું સપ્ત ૩૫ બનાવવું અને તિ પ્રત્યય જેમાં સાત દસ છે તે શિસોર.

અષ્ટૌ દશતો માનમ્ યેષાં સંખ્યેયાનામ્ યસ્ય વા સંખ્યાનસ્ય-ગણુવા લાયક જે પદાર્થોનું માન આઠ દસ છે અથવા જે સંખ્યાનું માન આઠ દસ છે તે અષીતિ:-અષ્ટ+દશત્+તિ=અષીતિ-અષ્ટદશત્ નું અષી ૩૫ બનાવવું અને તિ પ્રત્યય-જેમાં આ દસ છે તે એંશી.

નવ દશતો માનમ્ યેષાં સંખ્યેયાનામ્ યસ્ય વા સંખ્યાનસ્ય-ગણુવા યોગ્ય પદાર્થોનું માન નવ દસ છે અથવા જે સંખ્યાનું માન નવ દસ છે તે નવતિ:-નવ+દશત્ +તિ=નવતિ, નવદશત્ નું નવ ૩૫ અને તિ પ્રત્યય-જેમાં નવદસ છે તે નેવું.

દશ-દશતો માનમ્ યેષાં સંખ્યેયાનામ્ યસ્ય વા સંખ્યાનસ્ય-ગણુવા યોગ્ય જે પદાર્થોનું માન દસ દસ છે અથવા જે સંખ્યાનું માન દસ દસ છે તે શતત્-દશ+દશત્+ત=શત, દશદશત્ નું 'શ' ૩૫ બનાવવું અને ત પ્રત્યય-જેમાં દસ દસ છે તે સો. દશ શતાનિ માનમ્ યેષાં સંખ્યેયાનામ્ યસ્ય વા સંખ્યાનસ્ય સહસ્રમ્-ગણુવા લાયક જે પદાર્થોનું માન દસ સો છે અથવા જે સંખ્યાનું માન દસ સો છે તે સહસ્રમ્

એજ પ્રકારે દશ સહસ્રાણિ અયુતમ્-દસ હજાર નું નામ અયુત

દશ અયુતાનિ-નિયુતમ્-દસ દસ હજારનું નામ નિયુત -લાખ, દશ નિયુતાનિ પ્રયુતમ્-દસ નિયુતનું નામ પ્રયુત-દસ લાખ

દશ પ્રયુતાનિ-અર્બુદમ્-દસ પ્રયુતનું નામ એટલે દસ દસ લાખ.

દસ દસ લાખનું નામ અર્બુદ-કોટિ-કરોડ

દશ અર્બુદાનિ ન્યર્બુદમ્-દસ અર્બુદ એટલે દસ કરોડનું નામ ન્યર્બુદ

મૂત્રમાં વિંશત્યાદયઃ એમ બહુવચનવાળો પ્રયોગ મુકેલ છે તેથી લક્ષ-લાખ, કોટિ-કરોડ, સર્વ-દસ કરોડ અને તિલ્લર્વ-સો કરોડ વગેરે શબ્દોને પણ સમ-જવાના છે.

જે કાંઈ વ્યાકરણના નિયમ વડે ન સાધી શકાય તે બધું નિપાત દ્વારા સાધી લેવાનું છે ૥૬૧૧૭૩૥

ત્રૈશ-ચાત્વારિંશઃ ॥૬૪૧૭૪॥

જો કોઈ વિશેષ નામનું સૂચન થતું હોય તો પ્રથમા વિભક્તિવાળા ત્રિંશત શબ્દને અને ચત્વારિંશત શબ્દને 'તેનું માન' એવા અર્થનો સૂચક અ(ઙ્ઞ)પ્રત્યય લાગે છે.

ત્રિંશદ્ માનમ્ यस્ય-ત્રિંશત્+અ=ત્રૈશ-ત્રૈશાનિ બ્રાહ્મણાનિ-એમનું માપ ત્રીશ અધ્યાય છે એવા બ્રાહ્મણુ ગ્રંથો-વિશેષ નામ છે.

ચત્વારિંશદ્ માનમ્ यस્ય-ચત્વારિંશત્+અ=ચાત્વારિંશ-ચાત્વારિંશાનિ બ્રાહ્મણાનિ-એમનું માપ ચાલીશ અધ્યાય છે એવા બ્રાહ્મણુ ગ્રંથો-વિશેષ નામ છે.

વર્ગાનું માન અર્થ—

પઞ્ચદ્-દશદ્ વર્ગે વા ॥૬૪૧૭૫॥

વર્ગાનું માન-માપ-પાતાવણું હોય તો પઞ્ચ શબ્દને અત્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે. તથા દશ શબ્દને પણ અત્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

પઞ્ચ માનં यस્ય વર્ગસ્ય-પઞ્ચ+અત્=પઞ્ચત્ અથવા પઞ્ચ+ક=પઞ્ચકઃ પઞ્ચત્ વા પઞ્ચક પાંચ પાંચનો વર્ગ

દશ માનં यस્ય વર્ગસ્ય-દશ+અત્=દશત્ અથવા દશ+ક=દશકઃ- દશત્ વા દશક-દસ દસનો વર્ગ ॥૬૪૧૭૫॥

સ્તોમનું માન અર્થ—

સ્તોમે ઢદ્ ॥૬૪૧૭૬॥

સ્તોમનું માન પાતાવણું હોય તો સંજ્યાવાચી નામને 'તેનું માન' એવા અર્થમાં ઢદ્ પ્રત્યય થાય છે. સ્તોમ-વેદ વગેરેની ઋચાઓનો સમૂહ.

ઢદ્-વિંશતિઃ ઋચો માનમ્ અસ્ય=વિંશતિ+ઢદ્=વિંશઃ સ્તોમઃ-વીશ ઋચાઓનો સમૂહ.

અતિ-યોગ્ય-અર્થ—

તમ્ અર્હતિ ॥૬૪૧૭૭॥

દ્વિતીયાંત નામને અર્હત્ અર્થમાં યથોક્ત પ્રત્યય થાય.

ઇકળ્-વેષમ્ અર્હતિ=વેષ+ઇકળ્=વૈષિકઃ-વેષને યોગ્ય.

અળ્-સહસ્રમ્ અર્હતિ=સહસ્ર+અળ્=સાહસ્રઃ-હજારને યોગ્ય.

મોજનમ્ અર્હતિ અથવા પાનમ્ અર્હતિ-રૂઢિ ન હોવાથી એ અર્થવાળા પ્રયોગોમાં પ્રત્યય થતો નથી પણ એવા વાક્યો જ વપરાય છે.

दण्डादेः यः ॥६।४।१७८॥

દ્વિતીયાંત એવા દણ્ડ આદિ શબ્દોને અર્હતિ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.
 ય-દણ્ડમ્ અર્હતિ=દણ્ડ+ય=દણ્ડયઃ-દંડુને યોગ્ય.
 ,, અર્ધમ્ અર્હતિ=અર્ધ+ય=અર્ધયઃ-અડધા ભાગને યોગ્ય.

यज्ञाद् इयः ॥६।४।१७९॥

દ્વિતીયાંત એવા યજ્ઞ શબ્દને અર્હતિ અર્થમાં ઇય પ્રત્યય થાય છે.
 ઇય-યજ્ઞમ્ અર્હતિ=યજ્ઞ+ઇય=યજ્ઞિયઃ વેશ:- યજ્ઞને યોગ્ય દેશ.
 યજ્ઞ એટલે કોઈ પ્રકારની ક્રિયાઓનો સમુદાય.

पात्रात् तौ ॥६।४।१८०॥

દ્વિતીયાંત એવા પાત્ર શબ્દને અર્હતિ અર્થમાં ય અને ઇય પ્રત્યય થાય છે
 ય-પાત્રમ્ અર્હતિ=પાત્ર+ય=પાત્રયઃ-પાત્રને યોગ્ય.
 ઇય- ,, ,, પાત્ર+ઇય=પાત્રિયઃ- ,,

दक्षिणा-कङ्कर-स्थालीबिलाद् ईय-यौ ॥६।४।१८१॥

દ્વિતીયાંત એવા દક્ષિણા, કઙ્કર, સ્થાલીબિલ શબ્દોને અર્હતિ અર્થમાં ઈય અને ય થાય છે.
 ઈય-દક્ષિણામ્ અર્હતિ=દક્ષિણ+ઈય=દક્ષિણીયઃ,
 ય-દક્ષિણ+ય=દક્ષિણયઃ ગુરુઃ । દક્ષિણાને યોગ્ય ગુરુ
 ઈય-કઙ્કરમ્ અર્હતિ=કઙ્કર+ઈય=કઙ્કરીયાઃ,
 ય-કઙ્કર+ય=કઙ્કરયઃ; કઙ્કરીયઃ ગૌઃ બ્રહ્મ-અડદ મગ વગેરેનું કારમું-કારમાને યોગ્ય
 અથવા કોઈ પણ પશુ.
 ઈય-સ્થાલીબિલમ્ અર્હતિ=સ્થાલીબિલ+ઈય=સ્થાલીબિલીયાઃ,
 ય-સ્થાલીબિલ+ય=સ્થાલીબિલયાઃ તાપ્તૂલાઃ-સ્થાલી બિલને સ્થાલીના ખાલી ભાગમાં
 નાખવાને યોગ્ય તાંદળા

छेदादेः नित्यम् ॥६।४।१८२॥

દ્વિતીયા વિભક્તિવાળા છેદ વગેરે નામોને 'નિત્યમ્ અર્હતિ નિત્યયોગ્ય છે'
 અર્થમાં જેમ આગળ પ્રત્યયો કહેલા છે તેમ પ્રત્યયો થાય છે.
 છેદ નિત્યમ્ અર્હતિ-છેદ+ઈકળ-છેદિકઃ-છેદને નિત્ય યોગ્ય-નિત્ય છેદવા યોગ્ય
 એદ નિત્યમ્ અર્હતિ-એદ+ઈકળ-એદિકઃ-એદને નિત્ય યોગ્ય-નિત્ય એદવાયોગ્ય.

વિરાગાદ્ વિરજ્ઞાશ્ચ ॥૬।૪।૧૮૩॥

દ્વિતીયા વિભક્તિવાળા વિરાગ શબ્દને નિત્ય યોગ્ય છે અર્થમાં જેમ કહેલા છે તેમ પ્રત્યયો થાય છે. જ્યારે પ્રત્યય લાગે ત્યારે વિરાગ શબ્દનું વિરજ્ઞ રૂપ બનાવી દેવું.

વિરાગમ્ નિત્યમ્ અર્હતિ-વિરાગ+ઇકળ-વૈરજ્ઞિક:-વિરાગને નિત્ય યોગ્ય.

શીર્ષચ્છેદાદ્ યો વા ॥૬।૪।૧૮૪॥

નિત્ય યોગ્ય છે અર્થમાં દ્વિતીયા વિભક્તિવાળા શીર્ષચ્છેદ શબ્દને ય પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

શીર્ષચ્છેદં નિત્યમ્ અર્હતિ-શીર્ષચ્છેદ+ય=શીર્ષચ્છેદયઃ અથવા

શીર્ષચ્છેદ+ઇકળ=શીર્ષચ્છેદિક:-શીર્ષચ્છેદને નિત્ય યોગ્ય એવો ચોર.

શાલીન-કૌપીન-આર્ત્વિજીનમ્ ॥૬।૪।૧૮૫॥

૧. 'નિત્ય યોગ્ય છે' અર્થમાં દ્વિતીયાંત એવા શાલાપ્રવેશન શબ્દને ફૈનજ્ પ્રત્યય લાગે છે અને શાલાપ્રવેશન નું શાલા રૂપ બની જાય છે.

શાલાપ્રવેશનમ્ નિત્યમ્ અર્હતિ-શાલાપ્રવેશન+ફૈનજ્=શાલા+ફૈનજ્=શાલીન:-શાલામાં

નિત્ય પ્રવેશને યોગ્ય. શાલીન એટલે અધૂઠ-દાક્ષિણ્યવાળાં-આંખની શરમવાળાં સાદસ-શાલીન શબ્દ રહ છે એટલે તેનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ ન કરવો.

૨. નિત્ય યોગ્ય છે અર્થમાં દ્વિતીયાંત એવા કૂપપ્રવેશન શબ્દને ફૈનજ્ પ્રત્યય લાગે છે અને કૂપપ્રવેશન નું માત્ર કૂપ રૂપ બની જાય છે

કૂપપ્રવેશનમ્ નિત્યમ્ અર્હતિ-કૂપપ્રવેશન+ફૈનજ્=કૂપ+ફૈનજ્=કૌપીન:-કૂવાના નિત્ય પ્રવેશને યોગ્ય અર્થાત કૂવામાં ફેંકી દેવા જેવું-કૌપીન-લગોટ કૌપીન શબ્દના ત્રણ અર્થો છે : (૧) પાપ (૨) ગુદા અને પુશ્ચિહ્ન તથા (૩) ગુદા અને પુશ્ચિહ્નને ઢાંકી રાખવા માટે વપરાતો લૂગડાનો ટુકડો.

(ખરી રીતે જે ગોપનીય લાગ છે તેને ઢાંકી રાખવા માટે કૌપીન શબ્દ પ્રચલિત છે. તેની વ્યુત્પત્તિ કૂપપ્રવેશન શબ્દ દ્વારા કરવા કરતાં 'ગુપ' ધાતુ ઉપરથી કરવામાં આવે તો વધારે સમુચિત છે. ગુપ્યતે અને તદ્ ગોપનમ્, ગોપનમ્ एव ગૌપીનમ્ આ રીતે વ્યુત્પત્તિ કરતાં 'ગ' નો ક કરવો જરૂરી છે. જે વડે ગોપન થાય તે ગૌપીન-કૌપીન)-સંપાદક.

આ શબ્દ પણ ૩૬ છે એટલે કૃપપ્રવેશન વાળી વ્યુત્પત્તિ સાથે તેનો સીધો સંબંધ નથી.

૩. 'નિત્ય યોગ્ય છે.' એવા અર્થમાં દ્વિતીયાંત કૃત્વિજ્ શબ્દને ફ્રીન્ડ પ્રત્યય થાય છે.

કૃત્વિજમ્ નિત્યમ્ અર્હતિ—કૃત્વિજ્+ફ્રીન્ડ=આર્તિર્વજીનઃ—નિત્ય યોગ્ય એટલે જેને નિત્ય કૃત્વિજ ની જરૂર પડે એવો યજમાન.

કૃત્+ફ્રીન્ડ=કૃત્વિજ્—યજ્ઞ કરનાર પુરોહિત અથવા ઋતુઓને પૂજનાર અથવા કૃત્વિકર્મ નિત્યમ્ અર્હતિ—કૃત્વિકર્મ+ફ્રીન્ડ=આર્તિર્વજીનઃ કૃત્વિજના કર્મને નિત્ય યોગ્ય—નિત્ય કૃત્વિજનું કર્મ કરનાર. કૃત્વિકર્મ શબ્દને ફ્રીન્ડ પ્રત્યય લાગે ત્યારે ઉત્તરપદ્ધત્ કર્મ શબ્દનો લોપ કરવો.

શાલીન શબ્દને લાગનારો ફ્રીન્ડ પ્રત્યય જ નિશાનવાળો છે એથી શાલીના માર્યા યસ્ય સ શાલીના માર્યાઃ—જેની સ્ત્રી સાલસ છે, દાક્ષિણ્યવાળી છે તે શાલીનામાર્યાઃ આ પ્રયોગમાં શાલીના પદનું શાલીન એમ ન થયું અર્થાત્ પુર્વહસાવ ન થયો પણ શાલીના શબ્દ સ્ત્રીલિંગીજ રહેલ છે જ નિશાનવાળા પ્રત્યયો જે નામને લાગ્યા હોય તેનો પુર્વહસાવ થતો નથી

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ સ્વરચિત્ વૃત્તિવાળા

સદ્દહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનના છઠ્ઠા અધ્યાયના

ચોથા પાદનો ગુજરાતી વૃત્તિ અને વિવેચન

સહિત અનુવાદ સમાપ્ત

છઠ્ઠો અધ્યાય સમાપ્ત

* * *

* *

*

સપ્તમ અધ્યાય

(પ્રથમ પાદ)

યઃ ॥૭૧૧॥

આ અધિકાર સૂત્ર છે. આ અધિકાર, રૂપ પ્રત્યયના વિધાન પહેલાં એટલે ॥૭૧૧॥૭૬॥ સૂત્ર સુધી સમજવાનો છે, તેથી આગળ નહીં. અહીંથી આગળ જે અમે કહેવાનાં છીએ ત્યાં તેમાં જ્યાં વિશેષ પ્રત્યય બતાવ્યો ન હોય ત્યાં 'ય' પ્રત્યય થાય છે એમ સમજવાનું છે.

વહન અર્થ—

વહતિ રથ-યુગ-પ્રાસજ્ઞાત્ ॥૭૧૨॥

દ્વિતીયાંત એવા રથ, યુગ અને પ્રાસજ્ઞ શબ્દોને વહતિ અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-દ્વૌ રથૌ વહતિ=દ્વિરથ+ય=દ્વિરથ્યઃ-એ રથોને વહન કરનાર.

„ યુગ વહતિ=યુગ+ય=યુગ્યઃ-ધોંસરાને વહન કરનાર-બળદ વગેરે

„ પ્રાસજ્ઞ વહતિ=પ્રાસજ્ઞ+ય=પ્રાસજ્ઞ્યઃ-ખીજી ધૂંસરી અથવા કેળવવા-પલોટવા માટે વા જોડાવા માટે કાંધ ઉપર નાખવાની એક પ્રકારની ધૂંસરી, જોતર.

ધુરો ય-ણ્ ॥૭૧૩॥

દ્વિતીયાંત ધુર શબ્દને વહતિ અર્થમાં ય અને ણ્ પ્રત્યયો થાય છે.

ય-ધુરં વહતિ=ધુર+ય=ધુર્યઃ- } દોર, બળદ-ધોંસરાને વહન કરનાર.
 ણ્ „ ધુર+ણ્=ધૌર્યઃ- }

વામાઘાદેઃ ર્દનઃ ॥૭૧૪॥

વામ વગેરે શબ્દો જેની આદિમાં હોય એવા દ્વિતીયાંત ધુર શબ્દને વહતિ અર્થમાં ર્દન થાય છે.

ર્દન-વામા ધૂઃ-વામધૂરા-વામધુરાં વહતિ=વામધૂર+ર્દન=વામધૂરીણઃ-ડાબી તરફની ધુરાને વહન કરનાર.

„ સર્વધુરં વહતિ=સર્વધુર+ર્દન=સર્વધૂરીણઃ-તમામ વાહનની ધુરાને વહન કરનાર.

અઃ ચ એકાદેઃ ॥૭૧૧૫॥

દ્વિતીયાંત એવા એકધુર શબ્દને વહતિ અર્થમાં અ અને ઈન પ્રત્યય થાય છે.

અ-એકધુરં વહતિ=એકધુર+અ=એકધુરઃ-એક ધુરાને બરાબર સરખી રીતે વહન કરનાર.
ઈન-એકધુર+ઈન=એકધુરીનઃ--

..

હલ-સીરાદ્ ઇકળ્ ॥૭૧૧૬॥

દ્વિતીયાંત એવા હલ શબ્દને અને સીર શબ્દને વહતિ અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકળ્-હલં વહતિ=હલ+ઇકળ્=હાલિકઃ-હળને વહન કરનાર.

.. સીરં વહતિ=સીર+ઇકળ્=સૈરિકઃ--

..

શકટાદ્ અળ્ ॥૭૧૧૭॥

દ્વિતીયાંત એવા શકટ શબ્દને વહતિ અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે.

અળ્-શકટં વહતિ=શકટ+અળ્=શકટઃ ગૌઃ-શકટને-છકડાને-ગાડાને વહન કરનાર
બળદ વગેરે.

વી'ધવું અર્થ--

વિધ્યતિ અનન્યેન ॥૭૧૧૮॥

વી'ધનાર કર્તા અને કરણ બંને એક હોય તો દ્વિતીયાંત શબ્દને 'વિધ્યતિ
વી'ધવા' અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ચૌરં વિધ્યતિ ચૈત્રઃ-ચૈત્ર ચોરને વી'ધે છે.-અહીં વી'ધનાર બીજો છે અને વી'ધવાનું
કરણ-સાધન-બીજું છે-કરણ અને કર્તા એક નથી તેથી ય પ્રત્યય ન થાય.

ય-પાદૌ વિધ્યતિ इति=पद+य=पद्यः । पद्याः-शर्कराः-કાંકરા, નાના પથરી-લાઠી. આ
ઉદાહરણમાં વી'ધનારા કાંકરા વગેરે કર્તા પણ છે અને કાકરા વગેરેનો અણીદાર
આગળનો લાગ કરણરૂપ પણ છે એટલે કર્તા તથા કરણમાં કશો ભેદ નથી.

લાલ મેળવનાર અર્થ--

ધન-ગણાદ્ લઘ્વરિ ॥૭૧૧૯॥

દ્વિતીયાંત એવા ધન અને ગણ શબ્દને 'પ્રાપ્ત કરનાર' અર્થમાં ય પ્રત્યય
થાય છે.

ય-ધનં લઘ્વા=ધન+ય=ધન્યઃ-ધનનો લાલ મેળવનાર.

.. ગણં લઘ્વા=ગણ+ય=ગણ્યઃ-ગણનો લાલ મેળવનાર.

ળઃ અન્નાત્ ॥૭૧૧૧૦॥

દ્વિતીયાંત એવા અન્ન શબ્દને 'પ્રાપ્ત કરનાર' અર્થમાં ણ પ્રત્યય થાય છે.

ળ-અન્ન' લઘ્વા-અન્ન+ળ=આન્નઃ-અન્નનો લાભ મેળવનાર.

હય-પથ-તુલ્ય-મૂલ્ય-વશ્ય-પથ્ય-વયસ્ય-ધેનુષ્યા- ગાર્હપત્ય-જન્ય-ધર્મ્યમ્ ॥૭૧૧૧૧॥

હય, પથ, તુલ્ય, મૂલ્ય, વશ્ય, પથ્ય, વયસ્ય, ધેનુષ્યા, ગાર્હપત્ય, જન્ય અને ધર્મ્ય-આ બધા શબ્દોને જુદા જુદા અર્થમાં ય પ્રત્યય લાગેલો છે.

ય-હૃદયસ્ય પ્રિય' =હૃદ+ય=હૃદ્યમ્ ઔષધમ્ હૃદયને પ્રિય એવું ઔષધ. જુઓ. ૩૨૧૮૪.

„ પદમ્ અસ્મિન્ દશ્યમ્ =પદ+ય=પદ્યઃ કર્દમઃ-કાદવ-જેમાં પગાતું દેખાય તેવો કાદવ
-તદન પ્રવાહી નહીં તેમ તદન સુકો પણ નહીં એવો કાદવ.

„ તુલ્યા સંમિતમ્=તુલ+ય=તુલ્યમ્-માણડમ્-સદક્ષમ્-સરખું લાંડ વાસણ વગેરે.

„ મૂલેત આનામ્યમ્=મૂલ+ય=મૂલ્યમ્-મૂલ-વસ્તુની સાથે જે નમતું આવતું હોય
અર્થાત્ અનાજ રૂપ મૂલ્ય અથવા કપડું વગેરે વેચવાથી બદલામાં જે મળે
તે મૂલ-કિંમત

„ વશ' મત=વશ+ય=વશ્યઃ ગૌઃ-વશ થયેલો બળદ કે ગાય.

„ પથઃ અનપેતમ્=પથ+ય=પથ્યમ્ ઓદનાદિઃ-આરોગ્યતા પથથી (માર્ગથી) દૂર ન
હોય તે લાત વગેરે પથ્ય.

„ વયસા તુલ્યઃ=વયસ્+ય=વયસ્યઃ સત્તા-મિત્ર-ઉંમર વડે સરખો હોય તે.

„ ધેનુરેવ=ધેનુષ્+ય=ધેનુષ્યાઃ પીતૃગ્વા ગૌઃ-દેણુદારે પિતાતું દેણું ફેડવા સારુ લેણુદારને
દૂધ પીવા માટે જે ગાય આપી હોય તે 'વિશિષ્ટ ગાય અર્થને સ્વયંવવા
ધેનુ શબ્દને અંતે ષ થાય છે.

„ ગૃહપતિના સંયુક્તઃ-ગૃહપતિ+ઋય=ગાર્હપત્ય-ગાર્હપત્યઃ-જે અગ્નિ ગૃહપતિથી યુક્ત
હોય તે વિશિષ્ટ અગ્નિ બીજો સાધારણ અગ્નિ નહીં.

„ જનીં વધૂમ્ વહન્તિ=જની+ય=જન્યાઃ વરવયસ્યાઃ-જેઓ વહ્નને લઈ જાય છે તે જનૈયા
જનસ્ય જલ્પઃ-જન્યઃ-માણસની બોલાબોલી

„ ધર્મેણ પ્રાપ્યમ્=ધર્મ+ય=ધર્મ્યમ્ સુલમ્-ધર્મથી વિરુદ્ધ નહીં-ધર્માનુસારી એવું સુખ.
અહીં જે અર્થમાં જે શબ્દો જણાવ્યા છે તે જ અર્થમાં તે શબ્દો વપરાય
બીજા અર્થમાં ન વપરાય.

તરવા યોગ્ય, વધ કરવા યોગ્ય અર્થ—

નો-વિષેણ તાર્ય-વધ્યે ॥૭૧૧૧૨॥

તૃતીયાંત એવા નો શબ્દને 'તરવા યોગ્ય' અર્થમાં અને તૃતીયાંત એવા વિષ શબ્દને 'વધ કરવા યોગ્ય' અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-નાવા તાર્યા=નો+ય=નાવ્યા નદી-નાવ વડે તરી શકાય એવી નદી.

„ વિષેણ વધ્ય=વિષ+ય=વિષ્યઃ ગજઃ-વિપથી મારીનાખવા લાયક હાથી.

રહિત નહીં અર્થ—

ન્યાયાર્થાદ્ અનપેતે ॥૭૧૧૧૩॥

પંચમી વિભક્તિવાળા ન્યાય શબ્દને અને અર્થ શબ્દને મર્યાદાયુક્ત અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-ન્યાયાદ્ અનપેતમ્=ન્યાય+ય=ન્યાયમ્-ન્યાયયુક્ત એટલે ન્યાય સહિત.

„ અર્થાદ્ અનપેતમ્ =અર્થ+ય= અર્થમ્-અર્થયુક્ત એટલે અર્થ સહિત.

કરણું અર્થ—

મત-મદસ્ય કરણે ૭૧૧૧૪॥

પાઠ્યાંત એવા મત શબ્દને અને મદ શબ્દને કરણું અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-મતસ્ય કરણમ્=મત+ય=મત્યમ્-સમીકર અથવા શુદ્ધિ.

„ મદસ્ય કરણમ્=મદ+ય=મદ્યમ્-મદનું સાધન.

સૂત્રમાં જણાવેલ 'કરણું' શબ્દ સાધનને તથા માત્ર ક્રિયાને પણ સૂચવે છે.

સાધુ અર્થ—

તત્ર સાધૌ ॥૭૧૧૧૫॥

સપ્તમ્યાંત નામને સાધુ-પ્રવીણ-અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-સમાયાં સાધુઃ=સમા+ય=સમ્યઃ-સમ્ય.

પથિ-અતિથિ-વસતિ-સ્વપતેઃ ઇયણ્ ॥૭૧૧૧૬॥

પથિન્, અતિથિ, વસતિ અને સ્વપતિ શબ્દોને સાધુ અર્થમાં ઇયણ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇયણ્-પથિ સાધુ=પથિન્+ઇયણ્=પાથેયમ્-રસ્તામાં સુખકર-ભાતું.

„ અતિથૌ સાધુ=અતિથિ+ઇયણ્=આતિથેયમ્-અતિથિ માટે સાડું-સારી મહેમાનગીરી.

„ વસતૌ સાધુ=વસતિ+ઇયણ્=વાસતેયમ્-ઘર માટે સાડું.

„ સ્વપતૌ સાધુ=સ્વપતિ+ઇયણ્=સ્વાપતેયમ્-સ્વપતિ-શેઠ-માટે-સાડું-ધન.

મક્તાદ્ ણઃ ॥૭૧૧૭॥

સપ્તમ્યંત મક્ત શબ્દને 'સાધુ' અર્થમાં ણ પ્રત્યય થાય છે.

જ- મક્તે સાધુઃ=મક્ત+ણ=માક્તઃ શાલિઃ-ભાત માટે શાળ સારી છે.

પર્ષદઃ ણ્ય-ર્ણો ॥૭૧૧૮॥

સપ્તમ્યંત પર્ષત શબ્દને સાધુ અર્થમાં ણ્ય અને ણ પ્રત્યયો થાય છે.

ણ્ય-પર્ષદિ સાધુઃ=પર્ષત+ણ્ય=પાર્ષદઃ-પરિપક્વમાં સાધુ-સભ્ય.

જ- „ પર્ષદ્+ગ=પાર્ષદઃ

સર્વજનાદ્ ણ્ય-ઇનર્જો ॥૭૧૧૯॥

સપ્તમ્યંત સર્વજન શબ્દને 'સાધુ' અર્થમાં ણ્ય અને ઇનર્જ પ્રત્યયો થાય છે.

ણ્ય-સર્વજને સાધુઃ=સર્વજન+ણ્ય=સાર્વજન્યઃ

ઇનર્જ-સર્વજન+ઇનર્જ=સાર્વજનીનઃ-સર્વજનમાં સાધુ.

પ્રતિજનાદેઃ ઈનર્જ ॥૭૧૨૦॥

સપ્તમ્યંત પ્રતિજન વગેરે શબ્દોને 'સાધુ' અર્થમાં ઈનર્જ-પ્રત્યય થાય છે.

ઇનર્જ-પ્રતિજને સાધુઃ=પ્રતિજન+ઈનર્જ=પ્રાતિજનીનઃ-પ્રતિજન-પ્રતિકૂળ જન અથવા

પ્રત્યેક માણસમાં પ્રવીણ

અનુજને સાધુઃ=અનુજન+ઈનર્જ=આનુજનીનઃ-અનુજન-અનુકૂળ જનમાં પ્રવીણ.

કથાદેઃ ઇકણ્ ॥૭૧૨૧॥

કથા આદિ શબ્દોને 'સાધુ' અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇકણ્-કથાયાં સાધુઃ=કથા+ઇકણ્=કાથિકઃ-સારી કથા કહેનાર

„ વિકથાયાં સાધુઃ=વિકથા+ઇકણ્=વૈકથિકઃ-સારી વિકથા કહેનાર

વિકથા એટલે ખરાબ કથા-નિંદા વગેરે અથવા વિવિધ કથા.

તેને માટે અર્થ—

દેવતાન્તાત્ તદર્થે ॥૭૧૨૨॥

જે શબ્દને છેડે દેવતા શબ્દ છે તે શબ્દને 'તેને માટે આ' અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-અગ્નિદેવતાયૈ હ્રદમ્=અગ્નિદેવતા+ય=અગ્નિદેવત્યં હ્રદિઃ-અગ્નિદેવતા માટેનું આ હૃદય.

પાદ્ય અર્ચ્યે ॥૭૧૧૨૩॥

પાદ્ય શબ્દ અને અર્ચ્ય શબ્દને 'તેને માટે આ' અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ય-પાદાય इदम्=પાદ+ય=પાદ્યં જલમ્-પગે ધોવાનું પાણી

„ અર્ચાય इदम्=અર્ચ+ય=અર્ચ્યં રત્નમ્-કીમતી રત્ન-મૂલ્ય અથવા પૂજા.

ખ્યઃ અતિથેઃ ॥૭૧૧૨૪॥

અતિથિ શબ્દને 'તેને માટે આ' અર્થમાં ખ્ય પ્રત્યય થાય છે:

ખ્ય-અતિથેઃ इदम्=અતિથિ+ખ્ય=આતિથ્યમ્-અતિથિને માટે આ. મહેમાનગીરી કે પરીણીત

સાદેઃ ચ આ તદઃ ॥૭૧૧૨૫॥

આ સૂત્રથી લઈને "તદ" ૭૧૧૫૦ સૂત્ર સુધી જે પ્રત્યયો કહેવાના છે તે એકલા નામને થાય છે અથવા આદિવાળા (નામની પહેલાં કોઈ બીજો શબ્દ હોય એવા) નામને થાય છે. એમ સમજવાનું છે.

ખેડ અર્થ—

હલસ્ય કર્ષે ॥૭૧૧૨૬॥

ષષ્ઠ્યંત એવા હલ શબ્દને 'કર્ષ-ખેડવા' અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ખેતરના જે લાગ ઉપર હળ ચાલ્યું હોય તેનું નામ કર્ષ.

ય-હલસ્ય કર્ષ=હલ+ય=હલ્યા-હળથી ખેડેલી જમીન.

„ દ્વયોઃ હલયોઃ કર્ષઃ=દ્વિહલ+ય=દ્વિહલ્યા-ખે હળથી ખેડેલી જમીન

સંગત અર્થ—

સીતયા સંગતે ॥૭૧૧૨૭॥

તૃતીયાંત નામથી 'સંગત' અર્થમાં ય થાય છે.

ય-સીતયા સંગતમ્=સીતા+ય=સીત્યમ્-હળ વડે ખેડી શકાય એવું ખેતર

„ ત્રિસીતયા સંગતમ્=ત્રિસીતા+ય=ત્રિસીત્યમ્-ત્રણુવાર હળ વડે ખેડેલું ખેતર

ઈયઃ ॥૭૧૧૨૮॥

આ સૂત્રથી લઈને "તદ" ૭૧૧૫૦ સૂત્ર સુધી અમે જે અર્થો કહીશું તે અધા અર્થોમાં અધામાં ઈય પ્રત્યય સમજવો.

હવિઃ-અન્નભેદ-અપૂપાદેઃ યો વા ॥૭૧૧૨૯॥

હવિષ્ના ભેદવાચક શબ્દોને, અન્નના ભેદવાચક શબ્દોને તથા અપૂપ આદિ શબ્દોને “તદ્” ॥૭૧૧૫૦ સૂત્ર સુધી જે અર્થોમાં પ્રત્યયો કલા છે તે બધા અર્થો માં ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ય-આમિક્ષાયૈ इदम्=આમિક્ષા+ય=આમિક્ષયમ્,—હવિષને ભેદ છે.

ईय-આમિક્ષા+ईय=આમિક્ષીયમ્—

य-ओदनाय इमे=ઓદન+ય=ઓદન્યાઃ=ઓઆ માટે આ.

ईय-ओदन+ईय=ओदनीयाः—

य-अपूपाय इदम्=અપૂપ+ય=અપૂપ્યમ્,—પુડલા માટે આ.

ईय-अपूप+ईय=अपूपीयम्—

य-यवापूपाय इदम्=યવાપૂપ+ય=યવાપૂપ્યમ્—જવના પુડલા માટે આ.

ईय-यवापूप+ईय=यवापूपीयम्—

उवर्ण-युगादेः यः ॥७११३०॥

ઉ વર્ણાંત શબ્દોને અને યુગ આદિ શબ્દોને “તદ્” ॥૭૧૧૫૦ સૂત્ર સુધીના અર્થોમાં ય પ્રત્યય લાગે છે.

य-शङ्खे इदम्=શક્કુ+ય=શક્કવ્યમ્ દારુ-ખીલા માટે લાકડું.

.. युगाय इदम्=યુગ+ય=યુગ્યં દારુ-ધૂંસરી માટે લાકડું.

.. हविषे इदम्=હવિષ્+ય=હવિષ્યમ્—હવિષ્ માટે આ.

नाभेः नभ् च अदेहांशात् ॥७११३१॥

દેહનો અવયવ ન હોય એવા નાભિ શબ્દને “તદ્” ॥૭૧૧૫૦ સૂત્ર સુધીના અર્થોમાં ય પ્રત્યય થાય અને નાભિ નો નમ્ આદેશ થાય છે.

1-नाभेः अभ्यम्=નાભિ+ય=નભ્+ય=નભ્યઃ અક્ષઃ—ગાડાના આરાતી વચ્ચેના પૈડાનો અવયવ.

॥भेः हितम्=નાભ્યં તૈલમ્—નાભિને હિત રૂપ કાપકારક તેલ—અહીંનો નાભિ શબ્દ દેહનો અવયવ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

न् च ऊधस् ॥७११३२॥

“તદ્” ॥૭૧૧૫૦ સૂત્ર સુધીના અર્થોમાં ડધસ્ શબ્દને ય પ્રત્યય થાય છે અને ડધસ્ ના અંતના ‘સ્’ નો ન્ થાય છે.

ऊधमे हितम्=ડધસ્+ય=ડધન્+ય=ડધન્યમ્—આઉંને માટે હિતરૂપ.

શુનઃ વઃ ચ ઉદ્ ઝત્ ॥૭૧૧૩૩॥

શૂન્ શબ્દને “તદ્” ૭૧૧૫૦૧ સૂત્ર સુધીના અર્થોમાં ય પ્રત્યય થાય છે અને મ્વન્નાં શુન અને શૂન રૂપો થઈ જાય છે.

શુને હિતમ્=શૂન+ય=શૂન્યમ્, શૂન્યમ્-કુતરા માટે હિતરૂપ-એકાંત સ્થળ.

કમ્બલાદ્ નામ્નિ ॥૭૧૧૩૪॥

કમ્બલ શબ્દને “તદ્” ૭૧૧૫૦૧ સૂત્ર સુધીના અર્થોમાં જે વિશેષ નામ હોય તે ય પ્રત્યય થાય છે.

કમ્બલઃ અલ્પ પરિમાણમ્=કમ્બલ+ય=કમ્બલ્યમ્-જે જિનનું પરિમાણ એક કમ્બલ થાય જેટલું છે. તે જિન અર્થાત્

કર્ણપલશતમ્—એક કાંબળ માટેની સો પળ જિન. અહીં કાંબલ શબ્દ વિશેષ નામને સૂચક છે.

કમ્બલીયા કર્ણા—

કમ્બલીયા શબ્દ વિશેષનામરૂપ ન હોવાથી ય ન થાય અર્થાત્ આ નિયમ ન લાગે.

હિત અર્થ—

તસ્મૈ હિતે ॥૭૧૧૩૫॥

અતુર્યંત નામને હિત અર્થમાં યથાવિહિત પ્રત્યયો થાય છે.

વત્સાય હિતઃ=વત્સ+ઈય=વત્સીયઃ—વત્સ માટે હિતરૂપ.

આમિક્ષાયૈ હિતઃ=આમિક્ષા +ય=આમિક્ષ્યઃ, આમિક્ષા+ઈય=આમિક્ષીયઃ—

યુગાય હિતઃ=યુગ+ય=યુગ્યઃ—

ન રાજ-આચાર્ય-બ્રાહ્મણ-વૃષ્ણઃ ॥૭૧૧૩૬॥

અતુર્યંત એવા રાજન્, આચાર્ય, બ્રાહ્મણ અને વૃષ્ણ શબ્દોને હિત અર્થમાં અધિકૃત પ્રત્યય થતો નથી.

રાજે, આચાર્યાય, બ્રાહ્મણાય, વૃષ્ણે વા હિતઃ इति વાક્યમેવ ।

અહીં રાજન્ વગેરે શબ્દોને કોઈ પ્રત્યય ન લાગે પણ રાજે હિતઃ વગેરે વાક્ય જ રહે.

પ્રાણ્યજ્ઞ-રથ-ચલ-તિલ-યવ-વૃષ-બ્રહ્મ-માષાદ્ યઃ ॥૭૧૧૩૭॥

અતુથ્યંત એવા પ્રાણ્યજ્ઞ-પ્રાણીના અંગ સૂચક-શબ્દોને તથા રથ, ચલ, તિલ, યવ, વૃષ, બ્રહ્મ, અને માષ શબ્દોને હિત અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

દન્તાય હિતમ્=દન્ત+ય=દન્તયમ્- દાંતને માટે હિત૩૫.

રથાય હિતમ્=રથ+ય=રથયા મૂમિઃ-રથને ચાલવા માટે સારી સપાટ જમીન.

ચલાય હિતમ્=ચલ+ય=ચલયમ્-અગ્નિરક્ષણમ્-ખલ એટલે ખોળ, દુર્ગ્ગન અનાજનું ખણું-એ ખાધી ચીજોના ભજા માટે અગ્નિને સાચવવો તેનું નામ ખલ્ય.

તિલાય હિતઃ=તિલ+ય=તિલયઃ વાયુઃ=તલ માટે હિતકર વાયુ.

યવાય હિતઃ=યવ+ય=યવ્યઃ તુષારઃ-યવના છોડ માટે હિતકર હિમ.

વૃષાય હિતમ્=વૃષ+ય=વૃષયં ક્ષીરચાણમ્-પોષણ માટે અથવા રતિક્રીડા માટે હિતકર
દુગ્ધપાન-દૂધ પીવાનું.

„ „ „ „ „-વૃષ એટલે બળદ, તેમને માટે હિતકાર
ખાણરૂપ ભૂસું વગેરે.

બ્રહ્મણે હિતઃ=બ્રહ્મન્+ય=બ્રહ્મણ્યઃ દેશઃ-આહ્વાણ માટે જે દેશ હિતકર હોય તે દેશ અથવા
અહ્યર્થ માટે જે પ્રયત્ન હિતકાર હોય તે.

માષાય હિતઃ=માષ+ય=માષ્યઃ-અડદના છોડ માટે હિતકાર વાયરો.

રાજમાષાય હિતઃ=રાજમાષ+ય=રાજમાષ્યઃ- રાજમાષ માટે હિતકર વાયરો.

રાજમાષ= વિશેષ પ્રકારના અડદ

અવિ-અજાત્ ધ્યપ્ ॥૭૧૧૩૮॥

અતુથ્યંત એવા અવિ અને અજ શબ્દોને 'તેને માટે હિત' એવા અર્થમાં ધ્યપ્ પ્રત્યય થાય છે.

અવિમ્યો હિતમ્=અવિ+ધ્યપ્=અવિધ્યમ્-ખકરીઓ માટે હિતકર જૂઈની વેલ.

અજામ્યો હિતમ્=અજા+ધ્યપ્=અજઞ્યા યૂથિઃ-„ „ „ „

ચરક-માણવાદ્ ઈનજ્ ॥૭૧૧૩૯॥

અતુથ્યંત એવા ચરક અને માણવ શબ્દોને પૂર્વોક્ત અર્થમાં ઈનજ્ પ્રત્યય થાય છે.

ચરકાય હિતઃ=ચરક+ઈનજ્=ચારકીણઃ-ચરક નામના વિશેષખલિના આહ્વાણો માટે હિતકર.

માણવાય હિતઃ=માણવ+ઈનજ્=માણવીનઃ-માણુવ માટે-ખાળક માટે-હિતકર, અથવા
માણુવ નામના હાર માટે હિતકર-ઉપયોગી-મોતી વગેરે.

મોગોચરપદ-આત્મભ્યામ્ ઈનઃ ॥૭૧૧૪૦॥

ચતુર્થ્યંત એવા મોગાન્ત-જેને ઉત્તર પદમાં મોગ શબ્દ છે એવાં-નામે અને આત્મન્ શબ્દને 'હિત અર્થમાં' ઈન પ્રત્યય થાય છે.

માતૃમોગાય હિતઃ=માતૃમોગ+ઈન=માતૃમામોગઃ-માતૃભોગ માટે હિતકર.

આત્મને હિતઃ=આત્મન્ ઈન=આત્મનોનઃ-આત્મા માટે હિતકર.

પઞ્ચ-સર્વ-વિશ્વાદ્ જનાત્ કર્મધારયે ॥૭૧૧૪૧॥

કર્મધારય સમાસવાળો અને ચતુર્થ્યંત એવા પઞ્ચજન, સર્વજન અને વિશ્વજ શબ્દોને હિત અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે.

પઞ્ચજનાય હિતઃ=પઞ્ચન+ઈન=પઞ્ચજનીનઃ-પંચજન માટે હિતકર-પંચજન એટ

રથકાર સહિત ચારેવર્ણી-બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર સર્વજનાય હિતઃ=સર્વ જન+ઈન=સર્વજનીનઃ-સર્વજનો માટે હિતરૂપ.

વિશ્વજનાય હિતઃ=વિશ્વજન+ઈન=વિશ્વજનીનઃ-સમગ્ર જનો માટે હિતરૂપ.

પંચાનાં જનાનાં હિતઃ=પઞ્ચજનીયઃ-પંચ જણુના હિતરૂપ. અહીં પંચજન શબ્દ કર્મધારય સમાસવાળો નથી પણ તત્પુરુષ સમાસ વાળો છે તેથી આ નિયમ ન લાં:

મહત્-સર્વોદ્ ઇકણ્ ॥૭૧૧૪૨॥

કર્મધારયસમાસવાળો અને ચતુર્થ્યંત એવા મહાજન અને સર્વજન શબ્દો હિત અર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે

ઇકણ્-મહાજનાય હિતઃ-મહાજન+ઇકણ્=માહાજનિકઃ-મહાજન માટે હિત રૂપ.

ઇકણ્-સર્વજનાય હિતઃ-સર્વજન+ઇકણ્=સર્વજનિકઃ-સર્વજન માટે ,,

સર્વોદ્ નઃ વા ॥૭૧૧૪૩॥

ચતુર્થ્યંત એવા સર્વ શબ્દને હિત અર્થમાં ન પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ન-સર્વસ્મૈ હિતઃ=સર્વ+ન=સર્વઃ, સર્વ+ઈય=સર્વોયઃ-સર્વ કોઈને માટે હિતરૂપ-

મહાવીર, બુદ્ધ વગેરે મહાપુરુષે

પરિણામરૂપ હેતુ અર્થ

પરિણામિનિ તદયે ॥૭૧૧૪૪॥

ચતુર્થ્યંત શબ્દને પરિણામ હેતુ હોય તો યથાઅધિકૃત પ્રત્યયો થાય છે.

અહ્ગારેભ્ય इमानि हेतुभूतानि=અહ્ગાર+ઈય=અહ્ગારીયાણિ કાષ્ઠાનિ-અગારા માટે હેતુરૂપ લાકડાં,

શક્તે इदं हेतुभूतम्=શક્તુ+ય=શક્ત્યં દારુ-ખીલા માટે હિતરૂપ લાકડું.

અહીં અગારા અને ખીલા લાકડાનું એક પ્રકારનું પરિણામ-રૂપાંતર છે.

चर्मणि अञ् ॥७११४५॥

ચતુર્થાંત ચર્મન્ શબ્દને ‘પરિણામી’ અર્થમાં હોય તો અન્ થાય છે.
વર્ધાય हेतुभूतम्=વર્ધ+અન્=વર્ધાઈ ચર્મ-વાધરી માટેનું ચામડું.

ऋषभ-उपानहाद् ऋयः ॥७११४६॥

ચતુર્થાંત એવા ઋષભ અને ઉપાનહ શબ્દોને ‘પરિણામી’ અર્થમાં ઋય પ્રત્યય થાય છે.

ઋષભાય अयम्=ઋષભ+ઋય=આર્વભ્યઃ વત્સઃ-વૃષભ થવા માટે આ વાછડો-વાછડો મોટો બળદ થવાનો છે.

ઉપાનહે अयम्=ઉપનાહ+ઋય=ઔપાનહઃ મુજ્જઃ-જોડા માટે મુંજ-પગમાં પહેરવાનાં-મુંજના બનાવેલાં-પાવલાં.

छदिस-बलेः एयण् ॥७११४७॥

ચતુર્થાંત એવા છદિસ શબ્દને અને બલિ શબ્દને ‘પરિણામી’ અર્થમાં એયણ થાય છે.
છદિષે इदम्=છદિષ્+એયણ=છાદિષેયં તૃણમ્-વંડી ઉપરના જાન માટેનું ઘાસ.
બલયે इदम्=બલિ+એયણ=બાલેયાઃ તણ્ડુલાઃ-તૈવેદ્ય માટે ચોખા.

परिक्षा अस्य स्यात् ॥७११४८॥

પ્રથમાંત એવા પરિક્ષા શબ્દને ‘પરિણામી’ અર્થમાં એયણ થાય છે, જે એ પરિણામી રૂપ પરિક્ષા હોય તે.

પરિક્ષાયાઃ इमाः=પરિક્ષા+એયણ=પારિક્ષેયઃ ઇષ્ટકાઃ-પરિક્ષા માટે ઈંટો (પરિક્ષાથી એકલચન છે અને પારિક્ષેયઃ બહુલચન છે.)

પરિક્ષા આસાં સંભવેયુઃ આ ઈંટોની પરિક્ષા થવાનો સંભવ છે, —સામે પડેલો ઈંટોનો ઢગલો જોઈને કોઈ એમ કહે આ ઈંટોની પરીક્ષા થવાનો સંભવ છે. —પરિક્ષા એટલે નગરના કિલ્લાની ફરતી ખાઈ.

અત્ર ચ ॥૭૧૧૪૯॥

‘પરિખા થવાનો સંભવ’ હોય તો પ્રથમાંત એવા પરિખા શબ્દને સપ્તમી અર્થમાં એયળ થાય છે.

પરિખા અસ્યાં સંભવતિ=પરિખા+અયળ=પરિખેયી ભૂમિ:-પરિખા માટેની સંભવિત ભૂમિ.
આ ભૂમિમાં પરિખા સંભવિ શકે.

સંભવિત અર્થ—

તદ્ ॥૭૧૧૫૦॥

પ્રથમાંત નામથી સંભવતિ અર્થમાં પરિણામી અર્થ હોય તો સપ્તમી અર્થમાં અધિકૃત પ્રત્યય થાય.

આસાં પ્રાકાર: સંભવતિ=પ્રાકાર+ઈય=પ્રાકારીયા ઇષ્ટકા:-પ્રાકાર ચાલુવા માટે સંભવવાળી ઈંટો આ ઈંટોમાથી પ્રાકાર-કિલો થવો સંભવિત છે.

અસ્ય પરશુ: સંભવતિ=પરશુ+અય=પરશવ્ય અવ:-પરશુ માટે લોહુ આ લોહામાંથી પરશુ થવો સંભવી શકે એમ છે.

પ્રાસાદા: અસ્ય સંભવન્તિ=પ્રાસાદ+ઈય=પ્રાસાદીય: દેશ:-પ્રાસાદ હોવાના સંભવવાળો પ્રદેશ-આ પ્રદેશને પ્રાસાદો-મોટા મકાનો-મહેલો-સંભવી શકે એમ છે.

આહુ અર્થ—

તસ્ય અર્હે ક્રિયાયાં વત્ ॥૭૧૧૫૧॥

પષ્ટમાંત નામથી ક્રિયા૩૫ યોગ્ય અર્થને સૂચવવા માટે વત્ પ્રત્યય થાય છે.

રાજ્ઞ: અર્હમ્=રાજન્+વત્=રાજવત્ વત્તમ્ રાજ્ઞ:-રાજનું આચરણ રાજ્ઞ જેવું છે. ધણા રાજ્ઞઓ રાજ્ઞ જેવું આચરણ નથી કરતા અને અમુક રાજ્ઞ રાજ્ઞ જેવું આચરણ કરે છે માટે રાજવત્ વત્તમ્ રાજ્ઞ: એ ઉદાહરણ સગત થઈ શકે તેમ છે.

સ્યાદે: ઇવે ॥૭૧૧૫૨॥

વિભક્ત્યાંત નામને ક્રિયા૩૫ સાદૃશ્ય અર્થને બતાવવા સારુ વત્ પ્રત્યય થાય છે.

અશ્વ ઇવ=અશ્વ+વત્=અશ્વવત્ માતિ ચૈત્ર:-ચૈત્ર થોડાંતી પેટે બળ છે.

દેવમ્ ઇવ=દેવ+વત્=દેવવત્ પર્યન્તિ મુનિમ્-મુનિને દેવની જેમ જુએ છે દેવની જેમ માન આપે છે.

તત્ર ॥૭૧૧૫૩॥

સપ્તમ્યંત નામને ક્રિયારૂપ સાદૃશ્ય અર્થને સૂચવવાનારો વત્ પ્રત્યય લાગે છે.

સુધ્ને ઇવ સાકેતે પરિણા-સુધ્ન+વત્=સુધ્નવત્ સાકેતે પરિણા-સુધ્ન ગામની ફરતી જેમ પરિણા છે તેમ સાકેતની ફરતી પરિણા છે.
સાકેત એટલે અયોધ્યા.

તસ્ય ॥૭૧૧૫૪॥

પષ્ટ્યંત નામને સાદૃશ્ય અર્થને સૂચવવાનારો વત્ પ્રત્યય થાય છે.

ચૈત્રસ્ય ઇવ=ચૈત્ર+વત્=ચૈત્રવત્ મૈત્રસ્ય મૂ=ચૈત્રની પેઠે મૈત્રની જમીન છે.

ભાવ અર્થ—

ભાવે ત્વ-તત્ ॥૭૧૧૫૫॥

પષ્ટ્યંત નામને ‘સ્વરૂપ’ અર્થ ને સૂચવવાનારો ત્વ પ્રત્યય થાય છે અને તત્ પ્રત્યય થાય છે. વ્યવહારમાં વસ્તુને માટે જે ગુણને લઈને શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય તે ગુણ ભાવ અથવા સ્વરૂપ કહેવાય છે.

ત્વ-ગોઃ ભાવઃ=ગો+ત્વ=ગોત્વમ્, તત્-ગો+તત્=ગોતા-ગાયનો ભાવ-ગાયપણું

શુક્લસ્ય ભાવઃ=શુક્લ+ત્વ=શુક્લત્વમ્, તત્-શુક્લ+તત્=શુક્લતા-શુક્લને ભાવ-શુક્લપણું

પ્રાકૃ ત્વાદ્ અગડુલાદેઃ ॥૭૧૧૫૬॥

“વ્રહ્મણસ્ત્વઃ ॥૭૧૧૫૭॥” સૂત્ર સુધીનાં તમામ સૂત્રોમાં એટલે પદ થી ૭૭ સુધીનાં સૂત્રોમાં ત્વ અને તત્ પ્રત્યયોનો અધિકાર સમજવાનો છે. તથા ત્વ અને તત્ પ્રત્યયો ગડુલ વગેરે શબ્દોને લાગતા નથી. ગડુલ વગેરે શબ્દો વળ્યાં છે માટે ગડુલતા અને ગડુલત્વ રૂપો ન થાય. પણ ગડુલ+ટથણ્=ગડુલ્યમ્ એવો પ્રયોગ થાય-ગડુલપણું-કુબડાપણું. એ પ્રમાણે કમણ્ડલુ શબ્દનું કમણ્ડલુત્વમ્, કમણ્ડલુતા એવાં રૂપો પણ ન થાય.

કમણ્ડલુ+અણ્=કામણ્ડલવમ્-કમંડુલપણું-એવો પ્રયોગ થાય.

નત્તત્પુરુષાદ્ અબુધાદેઃ ॥૭૧૫૭॥

નત્ તત્પુરુષવાળા શબ્દોને સ્વરૂપ અર્થના સૂચક ત્વ અને તત્ત્વ પ્રત્યયો થાય છે, પણ અબુધ વગેરે શબ્દોને આ નિયમ લાગતો નથી

અશુકલસ્ય ભાવઃ=અશુકલ+ત્વ=અશુકલત્વમ્,

અશુકલ+તત્ત્વ=અશુકલતા-અશુકલપણું

ત્વ-અપતેઃ ભાવઃ=અપતિ+ત્વ=અપતિત્વમ્, તત્ત્વ-અપતિ+તત્ત્વ=અપતિતા-અપતિપણું

અબુધસ્ય ભાવઃ=આબુધ્યમ્-અબૂઅપણું-એવો પ્રયોગ થાય પણ અબુધત્વમ્ કે અબુધતા પ્રયોગ ન થાય.

અચતુરસ્ય ભાવઃ=આચતુર્યમ્-અચતુરપણું-પ્રયોગ થાય પણ અચતુરત્વમ્ કે અચતુરતા પ્રયોગ ન થાય.

પૃથ્વાદેઃ ઇમન્ વા ॥૭૧૫૮॥

પૃથુ વગેરે શબ્દોને ભાવ અર્થનો સૂચક ઇમન્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

પૃથોઃ ભાવઃ = પૃથુ+ઇમન્=પ્રથિમા, પૃથુ+ત્વમ્ = પૃથુત્વમ્, પૃથુ+અણ= પાર્યવમ્-પૃથુપણું-
વિસ્તાર

મૃદોઃ ભાવઃ=મૃદુ+ઇમન્=મદિમા, મૃદુ+ત્વમ્=મૃદુત્વમ્, મૃદુ+અણ=માર્દવમ્-મૃદુપણું
-નરમાઈ. પૃથુના પ્રથ માટે તથા મૃદુના મદ માટે જુઓ સૂત્ર ૭/૪/૩૯.

વર્ણ-ઢઢાદિભ્યઃ ટચણ ચ વા ॥૭૧૫૯॥

વિશેષ વર્ણ વાચક શબ્દોને અને ઢઢ વગેરે શબ્દોને ભાવ અર્થ ના સૂચક ટચણ અને ઇમન્ પ્રત્યયો વિકલ્પે લાગે છે.

વર્ણવાચી- શુકલસ્ય ભાવઃ=શુકલ+ટચણ=શૌકલ્યમ્, શુકિલમા, શુકલત્વમ્, શુકલતા-
શુકલનો ભાવ-શુકલપણું-સફેદી

શિતિ-શિતેઃ ભાવઃ=શિતિ+ટચણ=શૈત્યમ્, શિતિમા, શિતિત્વમ્, શૈતમ્-કાળાપણું

દઢ-દઢસ્ય ભાવઃ=દઢ+ટચણ=દઢાર્યમ્, દ્રઢિમા, દઢત્વમ્, દઢતા દ્રઢપણું

વિમતિ-વિમતેઃ ભાવઃ=વિમતિ+ટચણ=વૈમત્યમ્, વિમતિમા, વિમતિત્વમ્, વિમતિતા, વૈમતમ્
વિમતિ-વિવિધમતિપણું.

પતિ-રાજાન્ત-ગુણાઙ્ગ-રાજાદિભ્યઃ કર્મણિ ચ ॥૭૧૧૬૦॥

જે નામને છેડે પતિ શબ્દ છે તેમને, જેને છેડે રાજન્ શબ્દ છે તેમને, જે શબ્દ ગુણવાચક છે તેમને અને રાજન્ વગેરે શબ્દોને ભાવ-સ્વરૂપ-અર્થનો સૂચક અને ક્રિયા-કર્મ અથવા કાર્ય અર્થનો સૂચક દષણ પ્રત્યય થાય છે.

પત્યન્ત-અધિપતેઃ ભાવઃ કર્મ વા=અધિપતિ+દયણ=આધિપત્યમ્-અધિપતિપણું; અધિપતિની

ક્રિયા તથા અધિપતિનું કામ

રાજાન્ત-અધિરાજઃ ભાવઃ કર્મ વા=અધિરાજન્+દયણ=આધિરાજ્યમ્-અધિરાજપણું
અધિરાજની ક્રિયા તથા અધિરાજનું કાર્ય. અધિરાજ એટલે સામ્રાજ્યવાળો રાજા.

ગુણવાચક અર્થ—

મૂઢસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=મૂઢ+દયણ=મૌઢ્યમ્-મૂઢપણું તથા મૂઢનું કામ-મૂઢતારૂપ ક્રિયા

રાજન્ વગેરે શબ્દો-કવેઃ ભાવઃ કર્મ વા=કવિ+દયણ=કાવ્યમ્-કવિપણું કવિતાની

ક્રિયા, કવિનું કામ-કવિતા

રાજઃ ભાવઃ કર્મ વા=રાજ+દયણ=રાજ્યમ્-રાજપણું, રાજાની પ્રવૃત્તિ તથા રાજાનું કાર્ય.

અર્હતઃ તઃ ન્ત ચ ॥૭૧૧૬૧॥

અર્હત શબ્દને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક દષણ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને અર્હત શબ્દના અંતના ત્નો ન્ત થાય છે.

અર્હતઃ ભાવઃ=અર્હત+દયણ=આર્હત્યમ્, અર્હત્ત્વમ્, અર્હતા-અર્હતપણું-પૂજની યોગ્યતા, અર્હતની પ્રવૃત્તિ અથવા અર્હતનું કાર્ય

સહાયાદ્ વા ॥૭૧૧૬૨॥

સહાય શબ્દને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક દષણ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. સહાયસ્ય ભાવઃ=સહાય+દયણ=સાહાય્યમ્, સાહાયકમ્, સહાયત્વમ્, સહાયતા-સહાયપણું.

સંખિ-વણિગ્-દૂતાદ્ યઃ ॥૭૧૧૬૩॥

સંખિ, વણિગ્ તથા દૂત શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક ય પ્રત્યય થાય છે.

સંખ્યુઃ ભાવઃ કર્મ વા=સંખિ+ય=સંખ્યમ્, સંખિત્વમ્, સંખિતા-મિત્રતા તથા સંખિનું કાર્ય

વણિજઃ ભાવઃ કર્મ વા=વણિજ્+ય=વણિજ્યા, વણિકૃત્વમ્, વણિક્તા, વણિજ્યમ્-વાણિજ્યપણું તથા વાણિયાનું કાર્ય.

દૂતસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=દૂત+ય=દૂત્યમ્, દૂતત્વમ્, દૂતતા, દૂત્યમ્-દૂતપણું કે દૂતનું

કાર્ય, દૂત એટલે રાજદૂત અથવા સંદેશવાહક

સ્તેનાદ્ નલુક્ ચ ॥૭૧૧૬૪॥

સ્તેન શબ્દથી લાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક ય પ્રત્યય થાય છે અને ય થવા સાથે સ્તેનના ન નો લોપ થઈ જાય છે.

સ્તેનસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=સ્તેન+ય=સ્તેયમ્, સ્તેનત્વમ્, સ્તેનતા. સ્તૈન્ધ્યમ્-ચોરપણું અથવા ચોરનું કામ-ચોરી.

કપિ-જ્ઞાતેઃ ઇયણ્ ॥૭૧૧૬૫॥

કપિ અને જ્ઞાતિ શબ્દોને લાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક ઇયણ્ પ્રત્યય થાય છે.

કપેઃ ભાવઃ કર્મ વા=કપિ+ઇયણ્=કાપેયમ્, કપિત્વમ્, કપિતા-વાંદરાપણું-વાનરવેડા અથવા વાંદરાનું કામ.

જ્ઞાતેઃ ભાવઃ કર્મ વા=જ્ઞાતિ+ઇયણ્=જ્ઞાતેયમ્, જ્ઞાતિત્વમ્, જ્ઞાતિતા-જ્ઞાતિપણું અથવા જ્ઞાતિનું કાર્ય

પ્રાણિજાતિ-વયોઽર્થાદ્ અન્ ॥૭૧૧૬૬॥

પ્રાણિજાતિવાચક શબ્દોને અને વય-ઉંમર-સૂચક શબ્દોને લાવ તથા કર્મ અર્થનો સૂચક અન્ પ્રત્યય થાય છે.

પ્રાણિજાતિ —અર્થર્થ ભાવઃ કર્મ વા=અય+અન્=આશ્રમ્, અશ્રત્વમ્, અશ્રતા-ધોડાપણું કે ધોડાનું અર્થ

વય-કુમારસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=કુમાર+અન્=કૌમારમ્, કુમારત્વમ્, કુમારતા-કુમારપણું કુવારી અવસ્થા કે કુમારનું કાર્ય

યુવાદેઃ અણ્ ॥૭૧૧૬૭॥

યુવાદિ શબ્દોને લાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક અણ્ થાય છે.

યૂતઃ ભાવઃ કર્મ વા=યુવન્+અણ્=યૌવનમ્, યુવત્વમ્, યુવતા-યૌવન અથવા યુવાનની ક્રિયા તથા યુવાનનું કાર્ય

સ્થવિરસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=સ્થવિર+અણ્=સ્થાવિરમ્, સ્થવિરત્વમ્, સ્થવિરતા-સ્થવિરપણું કે સ્થવિરનું કાર્ય. સ્થવિર એટલે વયોવૃદ્ધ મનુષ્ય-હરેલ મનુષ્ય.

હાયનાન્તાત્ ॥૭૧૬૮॥

હાયન શબ્દ જેને છેડે છે એવા શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક અળ્ પ્રત્યય થાય છે.

દ્વિહાયનસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=દ્વિહાયન+અળ્=દ્વિહાયનમ્, દ્વિહાયનત્વમ્, દ્વિહાયનતા-એ વર્ષ જેટલા જીવતા પદાર્થનો કર્મ અથવા એ વર્ષજેટલા જીવતા પદાર્થનું કાર્ય.

શ્વવર્ણાદ્ લઘ્વાદેઃ ॥૭૧૬૯॥

જેની આદિમાં લઘુ અક્ષર છે, એવા શ્વવર્ણાંત, ષ્વવર્ણાંત અને ઋવર્ણાંત શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક અળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઈકારાંત-શુચેઃ ભાવઃ કર્મ વા=શુચિ+અળ્=સૌચમ્, શુચિત્વમ્, શુચિતા-પવિત્રપણું તથા શુચિનું કાર્ય.

ઈકારાંત-હરીતકયા ભાવઃ કર્મ વા=હરીતકી+અળ્=હારીતકં ચૂર્ણમ્-હરડેનું ચૂર્ણ

ઊકારાંત-પટોઃ ભાવઃ કર્મ વા=પટ+અળ્=પાટવમ્-પટુતા-ચતુરાઈ અથવા ચતુરનું કાર્ય

ઊકારાંત-વધ્વાઃ ભાવઃ કર્મ વા=વધૂ+અળ્=વાધવમ્-વહૂપણું કે વહનું કાર્ય

ઋકારાંત-પિતુઃ ભાવઃ કર્મ વા=પિતૃ+અળ્=પિતૃત્વમ્-પિતાપણું કે પિતાનું કાર્ય

વાળકુલ્લમ્-પાંડુપણું અહીં વાળકુ શબ્દમાં આદિમાં લઘુ અક્ષર નથી. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

પુરુષ-હૃદયાદ્ અસમાસે ॥૭૧૭૦॥

સમાસમાં ન હોય એવા પુરુષ અને હૃદય શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક અળ્ પ્રત્યય થાય છે.

પુરુષસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=પુરુષ+અળ્=પૌરુષમ્, પુરુષત્વમ્, પુરુષતા-પુરુષપણું કે પુરુષનું કર્મ કે પુરુષની ક્રિયા

હૃદયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=હૃદય+અળ્=હૃદયમ્, હૃદયત્વમ્, હૃદયતા-હૃદયપણું કે હૃદયનું કર્મ અથવા હૃદય

પરમપુરુષત્વમ્-પરમપુરુષપણું-અહીં સમાસ છે. તેથી આ નિયમન ન લાગે એટલે પરમપૌરુષમ્ એવો પ્રયોગ ન થાય.

શ્રોત્રિયાદ્ યલુક્ ચ ॥૭૧।૭૧॥

શ્રોત્રિય શબ્દને લાવ અને કર્મ અર્થ નો સૂચક અળ થાય છે અને અળ થતાં ય નો લોપ થાય છે.

શ્રોત્રિયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=શ્રોત્રિય+અળ=શ્રૌત્રમ્, શ્રોત્રિયત્વમ્, શ્રોત્રિયતા, શ્રૌત્રિયકમ્—
શ્રોત્રિયપણું અથવા શ્રોત્રિયનું કર્મ.

શ્રોત્રિય એટલે વૈદિક કર્મકાંડી બ્રાહ્મણ.

યોપાન્ત્યાદ્ ગુરુપોત્તમાદ્ અસુપ્રત્યાદ્ અકન્ ॥૭૧।૭૨॥

સુપ્રત્ય શબ્દ સિવાયના જે શબ્દો ત્રણ કે તેથી વધારે અક્ષરવાળા છે, જે શબ્દના ઉપાન્ત્યમાં ય છે તથા એ ય ની પહેલાં ગુરુ અક્ષર છે એવા શબ્દોને લાવ અને કર્મ અર્થ નો સૂચક અકન્ પ્રત્ય થાય છે.

ગુરુ+ઉપોત્તમ=ગુરુપોત્તમ—ત્રણ અક્ષર કે તેથી વધારે અક્ષરવાળા શબ્દોના અંતને વ્યાકરણમાં ઉત્તમ કહેવાય છે. તે ઉત્તમની પાસે જે હોય તેને ઉપોત્તમ કહેવામાં આવે છે. જે શબ્દના ઉપોત્તમમાં ગુરુ અક્ષર આવેલો હોય તેને ગુરુપોત્તમ કહેવામાં આવે છે. આ સૂત્રમાં એવા ત્રણ અક્ષરવાળા કે તેથી વધારે અક્ષરવાળા ગુરુપોત્તમ શબ્દોને લેવાના છે.

રમણીયસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=રમણીય+અકન્=રમણીયકમ્, રમણીયત્વમ્, રમણીયતા—
રમણીયપણું અથવા રમણીય પદાર્થનું કાર્ય

આચાર્યસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=આચાર્ય+અકન્=આચાર્યકમ્—આચાર્યપણું કે આચાર્યનું કાર્ય
ક્ષત્રિયત્વમ્—ક્ષત્રિયપણું—આ પ્રયોગમાં ય ની પહેલાં ગુરુ અક્ષર નથી.

કાયત્વમ્—શરીરપણું—આ એ અક્ષરનો શબ્દ છે.

સુવચ્ચત્વમ્—સારી રીતે ખ્યાત પણું—આ શબ્દ વળેલો છે.

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

ચોરાદેઃ ॥૭૧।૭૩॥

ચોર આદિ શબ્દોને લાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક અકન્ પ્રત્ય થાય છે.

ચોરસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=ચોર+અકન્=ચોરિકા, ચૌરત્વમ્, ચોરતા—ચોરપણું કે ચોરનું કાર્ય.

ધૂર્તસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=ધૂર્ત+અકન્=ધૌર્તિકા, ધૂર્તત્વમ્, ધૂર્તતા, —ધૂર્તપણું કે ધૂર્તનું કાર્ય.

દ્વન્દ્વાદ્ લિત્ ॥૭૧૧૭૪॥

૬-૬ સમાસમાં આવેલા શબ્દોને ભાવ અર્થમાં અને કર્મ અર્થમાં લ નિશાન વાળો અકન્-લકન્ પ્રત્યય થાય છે.

વિશ્વ પક્ષી ના ચ નરઃ=(વિ-નૃ)=વિત્રોઃ 'ભાવઃ કર્મ વા=વિનૃ+અક=વૈત્રિકા, વિનૃત્વમ્, વિનૃતા-પક્ષીપણ્ અને નર-મનુષ્ય-પણ્ અથવા પક્ષી અને નરનું કાર્ય'.

જે શબ્દને લ નિશાનવાળો પ્રત્યય લાગેલ હોય તે શબ્દ સ્ત્રીલિંગી અને છે, એ હકીકત સૂચવવા અકન્ને લ ના નિશાનવાળો જણાવેલ છે.

ગોત્ર-ચરણાત્ શ્લાઘા-અત્યાકાર-પ્રાપ્તિ-અવગમે ॥૭૧૧૭૫॥

ગોત્ર એટલે અપત્ય તથા જેની નોંધ પ્રવરાધ્યાય સાથે સંબંધિત છે-જેને પ્રવરાધ્યાયમાં કહેલ છે-તે પણ ગોત્ર કહેવાય. ચરણ એટલે શાખાનું નિમિત્ત. કદ વગેરે ગોત્રવાચી અને ચરણવાચી શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક લકન્-'લ' નિશાનવાળો અકન્-પ્રત્યય લાગે છે. જે શ્લાઘા પ્રશંસા, અત્યાકાર ખીજનો તિરસ્કાર, પ્રાપ્તિ અને અવગમ એ અર્થમાંનો કોઈ અર્થ જણાતો હોય તો. ગોત્ર-ગાર્ગિશ્ચ ભાવઃ કર્મ વા=ગર્મ+અકન્=ગાર્ગિકા, ગાર્ગિકા શ્લાઘતે, અત્યાકુરુતે વા, ગાર્ગિકાં પ્રાપ્તઃ, અવગતઃ વા-ગાર્ગિકા વડે શ્લાઘા કરે છે અથવા ખીજનો તિરસ્કાર કરે છે, ગાર્ગિકાને પ્રાપ્ત થયો છે અને ગાર્ગિકાને જાણે છે, ગાર્ગિકા એટલે ગર્ગપણ્ અથવા ગર્ગનું કર્મ.

ચરણ-એ જ રીતે, કઠસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=કઠ+અકન્=કાઠિકા, કાઠિકયા શ્લાઘતે, અત્યાકુરુતે વા, કાઠિકાં પ્રાપ્તઃ, અવગતઃ વા-કાઠિકા વડે શ્લાઘા કરે છે, અથવા ખીજનો તિરસ્કાર કરે છે, કાઠિકાને પ્રાપ્ત થયો અને કાઠિકાને જાણે છે. કાઠિકા એટલે કઠપણ્ કે કઠનું કાર્ય.

હોત્રામ્યઃ ઈયઃ ॥૭૧૧૭૬॥

હોત્રા શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે. હોત્રા એટલે વિશેષ પ્રકારનો સત્ત્વગૂ-યજ્ઞ કરનારો. હોત્રા વાચક શબ્દોને ભાવ અને કર્મ અર્થનો સૂચક ઈય પ્રત્યય થાય છે.

મૈત્રાવરુણસ્ય ભાવઃ કર્મ વા=મૈત્રાવરુણ+ઈય=મૈત્રાવરુણીયમ્, મિત્રાવરુણત્વમ્, મિત્રાવરુણતા-મૈત્રાવરુણ નામની ઋચાનો ભાવ અથવા મૈત્રાવરુણ નામની ઋચાનું કાર્ય મૈત્રાવરુણ વગેરે શબ્દો ઋચાવાચક છે.

ब्रह्मणः त्वः ॥७।१।७७॥

ऋत्विग् अथ वाणा ब्रह्मन् शब्दने लाव અને કર્મ અર્થનો સૂચક ત્વ પ્રત્યય થાય છે.

ब्रह्मणः भावः कर्म वा=ब्रह्मन्+त्व=ब्रह्मत्वम्-प्रतिपद्युं अथवा प्रह्मनुं कर्म.

ક્ષેત્ર અર્થ—

शाकट-शाकिनौ क्षेत्रे ॥७।१।७८॥

પૃષ્ઠચંત નામને 'ક્ષેત્ર અર્થમાં' શાકટ અને શાકિન્ પ્રત્યયો થાય છે,

इक्षोः क्षेत्रम्=इक्षु+शाकट=इक्षुशाकटम्-शेरडीनुं ખેતર.

शाकस्य क्षेत्रम्=शाक+शाकिन्=शाकशाकिनम्-शाકનું ખેતર.

જે જમીન ધાન્ય કે શાક વગેરેના આધારરૂપ હોય તે જમીનને ક્ષેત્ર કહેવાય.
આ સૂત્રમાં આ જ અર્થનો ક્ષેત્ર શબ્દ લેવાનો છે.

धान्येभ्यः ईनञ् ॥७।१।७९॥

પૃષ્ઠચંત એવા ધાન્યવાચી શબ્દોને 'ક્ષેત્ર અર્થમાં' ઈનન્ પ્રત્યય થાય છે.

मुद्गस्य क्षेत्रम्=मुद्ग+ईनञ्=मौद्गीनम्-મગનું ખેતર.

कोद्वस्य क्षेत्रम्=कोद्व+ईनञ्=कोद्वीणनम्-કોદરનું ખેતર.

व्रीहि-शालेः एयण् ॥७।१।८०॥

વ્રીહિ અને શાલિ શબ્દોને ક્ષેત્ર અર્થમાં એયન્ પ્રત્યય થાય છે.

व्रीहेः क्षेत्रम्=व्रीहि+एयण्=वैहेयम्-ચોખાનું ક્ષેત્ર.

शालेः क्षेत्रम्=शालि+एयण्=शालेयम्-શાલિના ચોખાનું ક્ષેત્ર.

यव-यवक-षष्टिकाद् यः ॥७।१।८१॥

યવ, યવક અને ષષ્ટિક શબ્દોને 'ક્ષેત્ર અર્થમાં' ય પ્રત્યય થાય છે.

यवस्य क्षेत्रम्=यव+य=यव्यम्-જવનું ખેતર.

यवकस्य क्षेत्रम्=यवक+य=यवक्यम्-જવ જેવા ધાન્યનું ખેતર.

“યવકાઃ યવતુલ્યા ધાન્યભેદાઃ”-દયાશ્રય સર્ગ ૧૮, શ્લોક ૧૮. યવક એટલે યવની જેવું વિશેષ પ્રકારનું ધાન્ય.

ષટ્કસ્ય ક્ષેત્રમ્=ષટ્ક+ય=ષટ્કસ્યમ્-સાદી ચોખાનું' ખેતર.

ખેતરમાં જે વીણિ- ચોખાની એક જાત-ને પાકતાં સાદ રાત્રીઓ લાગે તેને ષટ્ક કહેવાય છે.-સાદી ચોખા શબ્દ લાપામાં પ્રસિદ્ધ છે.

વા અણુ-માષાત્ ॥૭૧૧૮૨॥

અણુ અને માષ શબ્દોને 'તેનું' ક્ષેત્ર' અર્થમાં ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

અણોઃ ક્ષેત્રમ્= અણુ+ય=અણવ્યમ્, અણુ+ઈનજ્=આણવીનમ્-જીણા ચોખાનું' ખેતર.

માષસ્ય ક્ષેત્રમ્=માષ+ય=માષ્યમ્, માષ+ઈનજ્=માષીનમ્-અડદનું' ખેતર.

વા ઉમા-મજ્ઞા-તિલાત્ ॥૭૧૧૮૩॥

ઉમા, મજ્ઞા અને તિલ શબ્દોને ક્ષેત્ર અર્થમાં ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ઉમાયાઃ ક્ષેત્રમ્=ઉમા+ય=ઉમ્યમ્, ઉમા+ઈનજ્=ઓમીતમ્-ઉમાનું-અળસીનું' ખેતર.

મજ્ઞાયાઃ ક્ષેત્રમ્=મજ્ઞા+ય=મજ્ઞ્યમ્, મજ્ઞા+ઈનજ્=માજ્ઞીનમ્-ભાંગનું' ક્ષેત્ર.

તિલસ્ય ક્ષેત્રમ્=તિલ+ય=તિલ્યમ્, તિલ+ઈનજ્=તૈલીનમ્-તલનું' ક્ષેત્ર.

૨૪૬૭ અર્થ--

અલાબ્વાઃ ચ કટઃ રજસિ ॥૭૧૧૮૪॥

અલાબૂ, ઉમા, મજ્ઞા અને તિલ શબ્દોને 'તેની ૨૪' અર્થમાં કટ પ્રત્યય થાય છે.

અલાબૂનાં રજઃ=અલાબૂ+કટ=અલાબૂકટમ્-અલાબૂની ૨૪.

ઉમાનાં રજઃ=ઉમા+કટ=ઉમાકટમ્-અળસીની ૨૪.

મજ્ઞાનાં રજઃ=મજ્ઞા+કટ=મજ્ઞાકટમ્-ભાંગની ૨૪.

તિલાનાં રજઃ=તિલ+કટ=તિલકટમ્-તલની ૨૪.

૭૧૫ અર્થ--

અહ્ના ગમ્યે અશ્વાદ્ ઈનજ્ ॥૭૧૧૮૫॥

પશુચંત એવા અશ્વ શબ્દને 'એક દિવસે જવા યોગ્ય' એવા અર્થનો સૂચક ઈનજ્ પ્રત્યય થાય છે.

અશ્વસ્ય અહ્ના ગમ્યઃ અશ્વા=અશ્વ+ઈનજ્=આશ્વિનઃ અશ્વા-એક દિવસમાં યોગ્યથી જઈ શકાય એવા માર્ગ.

જટપ અર્થ—

કુલાદ્ જલપે ॥૭૧૧૮૬॥

પાઠ્યત એવા કુલ શબ્દને 'જટપ' અર્થનો સૂચક ઈનજ્ પ્રત્યય થાય છે.
કુલસ્ય જલપઃ=કુલ+ઈનજ્=કૌલીનઃ—કુલ સંબંધી વાતચીત અથવા કુલ વચ્ચેની વાતચીત.

પાક અર્થ—

પીલ્વાદેઃ કુળઃ પાકે ॥૭૧૧૮૭॥

પીલુ વગેરે શબ્દોને 'તેના પાક' અર્થમાં કુળ પ્રત્યય થાય છે.
પીલુનાં પાકઃ=પીલુ+કુળ=પીલુકુળઃ—પીલુને પાક.
શમીનાં પાકઃ=શમી+કુળ=શમીકુળઃ—શમી—સેમળાનો પાક.

મૂલ અર્થ—

કર્ણાદેઃ મૂલે જાહઃ ॥૭૧૧૮૮॥

કર્ણાદિ-કણ્ઠ વગેરે શબ્દોને 'તેના મૂળ' અર્થનો સૂચક જાહ પ્રત્યય થાય છે.
કર્ણસ્ય મૂલમ્=કર્ણ+જાહ=કર્ણજાહમ્—કાનનું મૂળ.
અક્ષઃ મૂલમ્=અક્ષિ+જાહ=અક્ષિજાહમ્—આંખનું મૂળ.

પક્ષાત્ તિઃ ॥૭૧૧૮૯॥

પક્ષ શબ્દને 'તેના મૂળ' અર્થનો સૂચક તિ પ્રત્યય થાય છે.
પક્ષસ્ય મૂલમ્=પક્ષ+તિ=પક્ષતિઃ—પાંખનું મૂળ. પક્ષતિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે.

સહ અર્થ—

હિમાદ્ ઇલઃ સહે ॥૭૧૧૯૦॥

હિમ શબ્દને 'સહન કરનારો' એવા અર્થમાં ઇલ પ્રત્યય થાય છે.
હિમસ્ય સહઃ વા હિમં સહનાતઃ=હિમ+ઇલ=હિમેલઃ—હિમન સહન કરનારો.

બલ-વાતાદ્ ઝલઃ ॥૭૧૧૯૧॥

બલ અર્થે વાત શબ્દોને 'સહન કરનારો' એવા અર્થમાં ઝલ પ્રત્યય થાય છે.
બલસ્ય સહઃ વા બલં સહમાનઃ=બલ+ઝલ=બલઝલઃ—બળને સહન કરનારો.
વાતસ્ય સહઃ વા વાતં સહમાનઃ=વાત+ઝલ=વાતઝલઃ—વાયુને સહન કરનારો.

‘અસહમાન’ અર્થ—

શીત-ઉષ્ણ-તૃપ્તાદ્ આહુઃ અસહે ॥૭૧।૧૨॥

શીત, ઉષ્ણ અને તૃપ્ત શબ્દોને અસહમાન અર્થમાં આહુ પ્રત્યય થાય છે.

શીતસ્ય અસહઃ, શીતમ્ અસહમાનો વા=શીતાહુઃ—શીતને સહન ન કરે તે.

ઉષ્ણસ્ય અસહઃ, ઉષ્ણમ્ અસહમાનો વા=ઉષ્ણાહુઃ—ઉષ્ણુને—તાપને—સહન ન કરે તે.

તૃપ્તસ્ય અસહઃ, વા તૃપ્તમ્ અસહમાનો વા=તૃપ્તાહુઃ—તૃપ્તને—કુ:ખને—સહન કરે તે.

‘તે એમાં દેખાય’ અર્થ—

યથામુખ-સંમુખાદ્ ઈનઃ તદ્ દશ્યતે અસ્મિન્ ॥૭૧।૧૩॥

પ્રથમાંત એવા યથામુખ શબ્દને અને સંમુખ શબ્દને સપ્તમી અર્થમાં ‘એમાં તે દેખાય’ એવો અર્થ હોય તો ઈન પ્રત્યય થાય છે.

યથામુખં દશ્યતે અસ્મિન્=યથામુક્તમ્-પ્રતિવિમ્બમ્-ફલે=યથામુખ+ઈન=યથામુખીનઃ આદર્શઃ—જેવું મુખ છે તેવું એમાં—જેમાં—દેખાય તે દર્શણ વગેરે.

સમં મુખં દશ્યતે અસ્મિન્=સંમુખમ્-મુખસ્ય સમમ્ અનેન વા=સંમુખ+ઈન=સંમુખીનઃ—જેમાં મુખ સામું કે બરાબર સરખું દેખાય તે.

‘વ્યાપી જાય’ અર્થ—

સર્વાદેઃ પથિ-અઙ્ગ-કર્મ-પત્ર-પાત્ર-શરાવં વ્યાપ્નોતિ ॥૭૧।૧૪॥

દ્વિતીયાંત એવા સર્વપથ, સર્વાઙ્ગ, સર્વકર્મ, સર્વપત્ર, સર્વપાત્ર, સર્વશરાવ શબ્દોને ‘તેમાં વ્યાપી જાય છે—ફેલાઈ જાય છે’ એ અર્થમાં ઈન પ્રત્યય થાય છે.

સર્વપથં વ્યાપ્નોતિ=સર્વપથ+ઈન=સર્વપથીનઃ રથઃ—સર્વ ભાગમાં વ્યાપી જતો રથ—આખા ભાગને ઘેરી લેતો રથ.

સર્વાઙ્ગં વ્યાપ્નોતિ=સર્વાઙ્ગ+ઈન=સર્વાઙ્ગીનઃ તાવઃ—પર્વ અંગમાં વ્યાપી જતો તાવ.

સર્વકર્મં વ્યાપ્નોતિ=સર્વકર્મ+ઈન=સર્વકર્મીનઃ—અર્ધા કર્મોને—કાર્યોને—વ્યાપેલો—પહોંચી વળતો—પુરુષ.

સર્વપત્રં વ્યાપ્નોતિ=સર્વપત્ર+ઈન=સર્વપત્રીનઃ—અર્ધા પત્રોને—યાનેને—વાહનેને—વ્યાપેલો—તમામ જાતનાં યાન વાહનેને હંકારી શકે તેવો સારથિ.

સર્વપાત્રં વ્યાપ્નોતિ=સર્વપાત્ર+ઈન=સર્વપાત્રીનઃ ભક્તમ્—આખા પાત્રને વ્યાપેલો—આખા પાત્રમાં ફેલાયેલો—ભાત.

સર્વશરાવં વ્યાપ્નોતિ=સર્વશરાવ+ઈન=સર્વશરાવીનમ્ ઓદનમ્—આખા શકોરામાં—લિક્ષા પાત્રમાં—વ્યાપેલો ઓદન ભાત.

હેમ-૨૩

આપ્રપદમ્ ॥૭૧૧૯૫॥

દ્વિતીયાંત એવા આપ્રપદ શબ્દને 'વ્યાપ્નોતિ-વ્યાપી જાય છે'-એવા અર્થમાં
 ફ્રીન પ્રત્યય થાય છે. આપ્રપદ એટલે ધુંટી સુધીના પગ.

આપ્રપદ વ્યાપ્નોતિ=આપ્રપદ+ઈન=આપ્રપદીનઃ પટ:-ઠેઠ ધુંટી સુધી વ્યાપી જાય-પહોંચી
 શકે- એવું કપકું.

આપ્રપદીન શબ્દ કપડા વગેરેની લંબાઈનો કે પહોળાઈનો સૂચક છે.

'અદ્' અર્થ—

અનુપદં વદ્વા ॥૭૧૧૯૬॥

દ્વિતીયાંત એવા અનુપદ શબ્દને 'આધિલા' અર્થમાં ફ્રીન થાય છે.

અનુપદં વદ્વા=અનુપદ+ઈન=અનુપદીના ઉપાનત-પગની સાથે પગ જેટલા લાંબા આધિલા
 ભેડા.

અપ+આ+નત=પાસે+મર્યાદામાં+આધિલા-ભેડા.

'નેય' અર્થ—

અયાનયં નેયઃ ॥૭૧૧૯૭॥

દ્વિતીયાંત એવા અયાનય શબ્દને 'નેય-લઈ જવા યોગ્ય'-અર્થમાં ફ્રીન પ્રત્યય
 થાય છે.

અય-જમણી બાજુ, અન+અય=અનય-ડાબી બાજુ, અય+અનય=અયાનય-

અયાનયં નેયઃ શારઃ=અયાનય+ઈન=અયાનયીનઃ-બાજુ ઉપર રહેલી જમણી બાજુ કે
 ડાબી બાજુ લઈ જવાય તે સોગંદી.

અયઃ-શુભદેવ-ભાગ્ય.

અનયઃ-અશુભ દેવ-અભાગ્ય. શુભથી-શુભ ક્રિયા કરવાને લીધે-અશુભ ભાગ્ય
 ટપી જાય તેને પણ અયાનય કહેવાય છે. અર્થાત્ અયાનય એટલે શાંતિકર્મ
 -ચાર શરણુ સ્વીકારવા, અભય-અમારી-ની ઘોષણા કરવી, દેવ-શુરુની પૂજા
 કરવી, તપ કરવું, દા : દેવું તથા અભયર્થ, સત્ય વગેરે સદાચરણોનો નિયમ
 રાખવો. જે વ્યક્તિને શાંતિકર્મરૂપ આ નિયમો તરફ દોરી જવાનો-લઈ
 જવાનો-હોય તેને પણ 'આયનયીન' કહેવાય. અયાનય+ઈન=અયાનયીન

‘ખાનાર’ અર્થ—

સર્વાન્નમ્ અત્તિ ॥૭।૧।૯૮॥

દ્વિતીયાંત એવા (સર્વ+અન્ન=)સર્વાન્ન શબ્દને ‘ખાય છે’ અર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે.

સર્વાન્નમ્ અત્તિ=સર્વાન્ન+ફેન=સર્વાન્નીનઃ મિશ્રઃ—અર્થા પ્રકારનું અન્ન ખાનારો ભિક્ષુ અર્થાત્ અમુક અન્ન ખાવું અને અમુક પ્રકારનું અન્ન ન ખાવું એવા નિયમ વિનાનો ભિક્ષુ.

‘અનુભવે છે’ અર્થ—

પરોવરીણ-પરમ્પરીણ-પુત્રપૌત્રીણમ્ ॥૭।૧।૯૯॥

પરાવર શબ્દને ‘અનુભવતિ-અનુભવ કરે છે’ એવા અર્થમાં ફેન થતાં તેનું પરોવરીણ રૂપ થાય. પર-પરતર-શબ્દને ‘અનુભવ કરે છે’ એવા અર્થમાં ફેન થાય. અને તેનું પરમ્પરીણ-રૂપ થાય. પુત્ર-પૌત્ર શબ્દને ‘અનુભવ કરે છે’ એવા અર્થમાં ફેન થાય અને તેનું પુત્ર-પૌત્રીણ થાય.

પરાંશ્ચ અવરાંશ્ચ અનુભવતિ=પરોવરીણઃ—આગલા-પાછલાને અનુભવનારો.

પરાન્ પરતરાંશ્ચ અનુભવતિ=પરમ્પરીણઃ—પર અને પરતરને અનુભવનારો.

પુત્રાન્ પૌત્રાંશ્ચ અનુભવતિ=પુત્રપૌત્રીણઃ—પુત્ર અને પૌત્રોને અનુભવનારો.

‘ગામી-ગતિ કરનાર’-અર્થ—

યથાકામ-અનુકામ-અત્યન્તં ગામિનિ ॥૭।૧।૧૦૦॥

દ્વિતીયાંત એવા યથાકામ, અનુકામ, અને અત્યન્ત શબ્દોને ‘ગામી-જનારો’-અર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે.

યથાકામં ગામી=યથાકામ+ફેન=યથાકામીનઃ—૪૨૭ પ્રમાણે જનારો.

અનુકામં ગામી=અનુકામ+ફેન=અનુકામીનઃ— “ “ “

અત્યન્તં ગામી=અત્યન્ત+ફેન=અત્યન્તીનઃ—૪૨૭ જનારો—ખૂબ ખૂબ ચાલનારો ખેપિયો.

પારાવારં વ્યસ્ત-વ્યત્યસ્તં ચ ॥૭।૧।૧૦૧॥

વ્યસ્ત એટલે પાર અને અવાર જુદા જુદા લેવા. વ્યત્યસ્ત એટલે પારાવાર શબ્દને ઊલટો અવારપાર શબ્દ લેવો.

દ્વિતીયાંત એવા પારાવાર, પાર, અવાર અને અવારપાર શબ્દોને 'જનારો' અર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે.

પારાવારં ગામી-પારાવાર+ફેન=પારાવારોણઃ-સમુદ્ર તરફ જનારો-સમુદ્રની મુસાફરી કરનારો.

પારં ગામી-પાર+ફેન=પારીણઃ-સમુદ્રની પાર જનારો-સમુદ્રને સામે કાંઠે જનારો.

અવારં ગમી=અવાર+ફેન=અવારોણ-સમુદ્રને પાર 'સામે' કાંઠે-તીરે-જનારો.

અવારપારં ગામી=અવારપાર+ફેન=અવારપારીણઃ-એટલે સમુદ્રની મુસાફરી કરનારો.

'પર્યાપ્ત-ઠેઠ સુધી-જનાર' અર્થ—

અનુગુ અલમ્ ॥૭૧૧૧૦૨॥

દ્વિતીયાંત અનુગુ શબ્દને 'અલંગામી' અર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે.

ગવાં પશ્વાદ અનુગુ અલંગામી=અનુગુ+ફેન=અનુગવીનઃ-ગામની પાછળ ઠેઠ સુધી જનારો.

અધ્વાનં ય-ફેનો ॥૭૧૧૧૦૩॥

દ્વિતીયાંત એવા અધ્વન્ શબ્દને 'અલંગામી' અર્થમાં ય અને ફેન પ્રત્યયો થાય છે.

ય-અધ્વાનમ્ અલંગામી=અધ્વન્+ય=અધ્વન્યઃ

ફેન-અધ્વન્+ફેન=અધ્વવીનઃ-ઠેઠ સુધી રસ્તા ઉપર જનારો.

અમ્યમિત્રમ્ ફેયંશ્ચ ॥૭૧૧૧૦૪॥

દ્વિતીયાંત એવા અમ્યમિત્ર શબ્દને 'અલંગામી' અર્થમાં ય અને ફેન પ્રત્યયો થાય છે.

અમ્યમિત્રમ્ અલંગામી=અમ્યમિત્ર+ફેયંશ્ચ=અમ્યમિત્રોયઃ-શત્રુની સામે ઠેઠ સુધી-છેવટ લગી-ખરાખરા જનારો.

ય=અમ્યમિત્ર=અમ્યમિત્રયઃ

અમ્યમિત્ર+ફેન=અમ્યમિત્રીણઃ-શત્રુની સામે ઠેઠ સુધી-છેવટ લગી-ખરાખરા જનારો.

અમિ-સામે. અમિત્ર-શત્રુ-મિત્ર નહીં તે.

સમાંસમીન-અદ્યશ્વીન-અદ્યપ્રાતીન-આગવીન-સાપ્તપદીનમ્ ॥૭૧૧૧૦૫॥

સમાસમા, અદ્યશ્વસ, અદ્યપ્રાતર્ અને આગુ શબ્દોને ફેન પ્રત્યય થાય છે, માત્ર એક સપ્તપદ શબ્દને ફેનજ પ્રત્યય થાય છે.

અંતકાર આચાર્યે આ શબ્દોના વિશિષ્ટ અર્થો આ પ્રકારે બતાવ્યા છે-

સમાં સમાં ગમં ધારયતિ=સમાંસમીના ગૌઃ-વર્ષે વર્ષે ગર્ભ ધારણ કરનારી ગાય.

અદ્ય શ્વો વા વિજનિલ્યમાણા=અદ્યશ્વીના ગૌઃ-આજકાલમાં પીયાનારી ગાય.

અદ્ય પ્રાતઃ મનિલ્યતિ=અદ્યપ્રાતીનઃ લાભઃ-આજે સવારે થનારો લાભ.

આ ગોઃ પ્રતિદાનં કારી=આગવીનઃ કર્મકૃત-ઉછીની લીધેલ ગાયને પાછી આપે ત્યાં સુધી કામ કરનારો નોકર. આ શબ્દનો બીજો અર્થ પણ બીજા વૈયાકરણો કહે છે-કરજ લીધું હોય તે પાછું વાળે ત્યાં સુધી કામ કરનારો નોકર-આ શબ્દ ૩૬ છે.

મૂળમાં આગવીન શબ્દ છે તે જોતાં મૂળ આગુ શબ્દ વધારે ઠીક છે પણ અંતકાર આચાર્યે આ શબ્દનો ૨૫૪ અર્થ સમજાવ્યો માટે આગુ ને બદલે 'આગોપ્રતિદાન' શબ્દ દ્વારા આગવીન શબ્દ સાધેલ છે અને પ્રતિદાન શબ્દનો લોપ કરવાની સૂચના કરેલ છે.

સપ્તમિઃ પદૈઃ અવાપ્યમ્=સાપ્તપદીનં સહયમ્-સાત પગલાં સુધી સાથે ચાલીને પ્રાપ્ત થતી મિત્રતા-ઘૈરી.

અપઙ્ક્ષ-આશિતંગુ-અલંકર્મ-અલંપુરુષાદ્ ફેનઃ ॥૭૧૧૧૦૬॥

અપઙ્ક્ષ, આશિતંગુ, અલંકર્મ અને અલંપુરુષ શબ્દોને સ્વાર્થમાં ફેન પ્રત્યય થાય છે.

અવિદ્યમાનાનિ ષઙ્ અક્ષીણિ અસ્મિન્-અપઙ્ક્ષ+ફેન=અપઙ્ક્ષીણઃ મન્ત્રઃ-જેમાં છ આંખો ભેગી થઈ ન હોય એટલે જેને માત્ર જેજ માણસો જાણતા હોય એવો મંત્ર.

એજ પ્રકારે અપઙ્ક્ષીણા ક્રીડા-જેમાં રમનારા આંખવાળા એજ જણ હોય અર્થાત્ જેમાં છ આંખો ભેગી થતી ન હોય તેવી રમત.

અપઙ્ક્ષીણઃ કન્વુકઃ-જે દડાને માત્ર ચાર આંખો જ જોતી હોય એટલે દડા વડે રમનારા માત્ર જે જ જણ હોય તેવો દડો.

અપઙ્ક્ષીણઃ ચૈત્રઃ-જેને છ આંખો જોવાનો પ્રસંગ ન આવેલો હોય એટલે જેણે પોતાના બાપને, બાપના બાપને, અને પુત્રને ન જોયા હોય તેવો ચૈત્ર નામનો માણસ. આ અર્થ સમજાતી વખતે અદ્યશ્વાનિ ષઙ્ અક્ષીણિ યસ્ય આવી વ્યુત્પત્તિ કરવી.

અષઙ્ક્ષીણ શબ્દમાંનો અક્ષ શબ્દ इन्द्रिय શબ્દના પર્યાય રૂપ પણુ હતી શકે છે એટલે જેને પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠું મન ન હોય તેવો પ્રાણી અર્થાત્ જે વિના વિચાર-અમનસ્ક હોય તે રીતે-પ્રવૃત્તિ કરે તે પણુ અષઙ્ક્ષીણ કહેવાય. આ અર્થ સમજતી વખતે અવિદ્યમાનાનિ ષઙ્ અક્ષીણિ યસ્ય આ જાતની વ્યુત્પત્તિ કરવી.

અશિતા ગાવોઽસ્મિન્=આશિતંગુ+ઈન્=આશિતંગવીનમ્ અરણ્યમ્--જેમાં ગાયોને ખવડાવવામાં આવું છે એવું વનનું સ્થાન.
અલં કર્મણે--અલં કર્મનુ+ઈન્=અલં કર્મણિઃ--કર્મ માટે સમર્થ.

અલં પુરુષાય--અલં પુરુષ+ઈન્=અલં પુરુષીણઃ--પુરુષ માટે સમર્થ.

‘સ્વાર્થ’ અર્થ—

અદિક્ષિયાં વા અઠ્ઠઃ ॥૭૧૧૧૦૭॥

જેને છેડે અઠ્ઠ શબ્દ છે તેવા નામને સ્વાર્થ--અર્થનો સૂચક રૂપ પ્રત્યય વિકલ્પે રાખી છે પણુ અઠ્ઠ છેડાવાળું નામ નારીજાતિની દિશાનું સૂચક ન હોવું જોઈએ.
પ્રાચ્ચ=પ્રાક્-પહેલાંનું

પ્રાચ્ચ+ઈન્=પ્રાચીનમ્--પ્રાચીન--પહેલાંનું અથવા જૂનું.

પ્રાચીના શાખા--પ્રાચીન શાખા--પહેલાંની શાખા--પ્રાચીન શાખામાં જે કે રીજાતિ તો છે પણુ દિશાનું સૂચન નથી તેથી આ નિયમ લાગ્યો છે.

પ્રાચ્ચ+ઠી=પ્રાચી દિક્-પૂર્વ દિશા--અઠી ‘પ્રાચી’ શબ્દ દિશાવાચી સ્ત્રીલિંગી ભા હોવાથી રૂપ ન થાય.

‘તુલ્ય’ અર્થ—

તસ્ય તુલ્યે કઃ સંજ્ઞા-પ્રતિકૃત્યોઃ ॥૭૧૧૧૦૮॥

પદ્યંત નામને ‘તુલ્ય’ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય, જે તે સંજ્ઞા એટલે કોઈનું મ હોય કે પ્રતિકૃતિ-મૂર્તિરૂપ હોય તો.

તસ્ય તુલ્યઃ--અશ્વ+ક=અશ્વકઃ--આ શબ્દ વિશેષ સંજ્ઞાવાચી છે.

તસ્ય તુલ્યમ્--અશ્વ+ક=અશ્વકં રૂપમ્--અશ્વની પ્રતિકૃતિ છે--અશ્વના આકારવળી મૂર્તિ.

‘નૃ’ વગેરે તુલ્ય અર્થ—

ન નૃ-પૂજાર્થ-ધ્વજ-ચિત્રે ॥૭૧૧૧૦૯॥

પુરુષ અર્થમાં, પૂજા અર્થમાં, ધ્વજ અર્થમાં અને ચિત્ર અર્થમાં સ્વાર્થનો સૂચક ક પ્રત્યય થતો નથી.

નૃ અર્થ—વચ્ચા ના-ચાડિયો પુરુષ-આ નામ પુરુષની સંજ્ઞાનું વાચક છે.

પૂજા અર્થ—અર્હન-અર્હત-પૂજાને યોગ્ય-અર્હન એટલે અર્હતની પ્રતિકૃતિ-મૂર્તિ

ધ્વજ અર્થ—સિંહઃ-ધ્વજમાં નિશાન રૂપે જે સિંહ હોય તે સિંહ, બીજો જીવતો સિંહ નહીં.

ચિત્ર અર્થ—ભીમઃ—ચિત્રમાં જે ભીમનું ચિત્ર હોય તે ભીમ, બીજો જીવતો ભીમ નહીં.

‘તુલ્ય’ અર્થ—

અપણ્યે જીવને ॥૭૧૧૧૧૦॥

અપણ્ય-વેચવાની વસ્તુ સિવાય, જેના વડે જીવન ચાલતું હોય એવા નામને ક પ્રત્યય ન થાય.

શિવેન-શિવતુલ્યેન-જીવનં यस્ય=શિવઃ—શિવ સદશ, શિવની મૂર્તિ. આ ‘શિવ’ શબ્દ મૂર્તિવાચક છે અને એના વડે પૂજારીનું જીવન ચાલે છે પણ શિવની મૂર્તિ વેચવાની ચીજ નથી.

હસ્તિકાનુ વિકોળીતે-હાથીઓને વેચે છે-અહીં હાથીઓ વેચવાની વસ્તુ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. જ્યાં હાથી વેચવા રૂપે ન હોય પણ રમકડા રૂપે રમવાની વસ્તુ હોય ત્યાં તો ક પ્રત્યય થઈ જાય. અર્થાત્ આ નિષેધનો નિયમ ન લાગે હસ્તિકેન રમતે-હાથીના રમકડા વડે રમે છે, અહીં હસ્તિનુ શબ્દને ક પ્રત્યય લાગેલો છે.

દેવપથાદિભ્યઃ ॥૭૧૧૧૧૧॥

દેવપથ વગેરે શબ્દોને ‘તુલ્ય’ અર્થમાં ક ન થાય, જે સંજ્ઞા અને પ્રતિકૃતિ અર્થ હોય તો.

દેવપથસ્ય તુલ્યઃ=દેવપથઃ-દેવોના માર્ગ જેવો માર્ગ-દેવપથ શબ્દ સંજ્ઞાવાચક છે.

હંસપથસ્ય તુલ્યઃ=હંસપથઃ-હંસોના માર્ગ જેવો માર્ગ-હંસપથ શબ્દ સંજ્ઞાવાચક છે.

વસ્તેઃ ઇયન્ ॥૭૧૧૧૧૨॥

વસ્તિ શબ્દને તુલ્ય અર્થમાં ઇયન્ પ્રત્યય થાય છે, જે સંજ્ઞા અને પ્રતિકૃતિ ન હોય તો.

વસ્તિ+ઇયન્=વાસ્તેયી પ્રણાલિકા-અસ્તીના માપ જેટલી નળી-એનીમાના રબરની નળી.

શિલાયાઃ એચ ॥૭૧૧૧૩॥

શિલા શબ્દને તુલ્ય અર્થમાં 'એચ' અને એચ્ પ્રત્યય થાય છે.

એચ્-શિલાતુલ્યમ્=શિલા+એચ્=શિલેયં દધિ,

એચ્-શિલા+એચ્=શૈલેયં દધિ-પથ્થર જેવું કંઠ્યુ જામેલું દહીં-છરીયી કાપી શકાય એવું ઉત્તમ દહીં.

શિલેયી અથવા શૈલેયી દ'ષ્ટકા-પથ્થર જેવી મળખૂત ઈંટ.

શાખાદેઃ યઃ ॥૭૧૧૧૪॥

શાખાદિ-શાખા વગેરે-શબ્દોને 'તુલ્ય' અર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

શાખાયાઃ તુલ્યઃ=શાખા+ય=શાખ્યઃ-શાખાની જેવો-શાખા એટલે પુરુષના સ્કંધનો ભાગ અથવા ઝાડની શાખા-ડાળ.

મુલ્કસ્ય તુલ્યઃ=મુલ્ક+ય=મુલ્ક્યઃ-પ્રધાન-જેમ શરીરમાં મુખ પ્રધાન તેવો પ્રધાન.

દ્રોઃ મવ્યે ॥૭૧૧૧૫॥

દ્રુ શબ્દને 'તુલ્ય' એવા ભવ્ય' અર્થનો મૂલ્યક ય પ્રત્યય થાય છે.

દ્રુતુલ્ય' = દ્રુ+ય=દ્રવ્યમ્, દ્રવ્યમ્ જય" ના-આ માણસ ભવ્ય દ્રવ્ય છે.

દ્રવ્યમ્-સ્વર્ણાદિ ચ સોનું વગેરે ભવ્ય દ્રવ્ય છે.

કુશાગ્રાદ્ ઈયઃ ॥૭૧૧૧૬॥

કુશાગ્ર શબ્દને 'તુલ્ય' અર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય છે.

કુશાગ્ર+ઈય=કુશાગ્રીયા બુદ્ધિઃ-કુશાગ્રસ્ય તુલ્યા બુદ્ધિઃ-કુશના અગ્રભાગ જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ

કાકતાલીયાદયઃ ॥૭૧૧૧૭॥

કાકતાલીય વગેરે શબ્દોને 'તુલ્ય' અર્થમાં ઈય પ્રત્યયવાળા સમજવાના છે.

કાકશ્ચ તાલશ્ચ-કાકતાલમ્, તસ્ય તુલ્યમ્=કાકતાલીયમ્-ઊડતા કાગડાનો તાડના ફળ સાથે આકસ્મિક સંયોગ થતાં તાડનું ફળ કોકના માથા ઉપર પડ્યું. તેની જેવું જે કાર્ય હોય તે કાકતાલીય કહેવાય.

જલતિશ્ચ બિલ્વશ્ચ-જલતિબિલ્વમ્, જલતિબિલ્વસ્ય તુલ્યમ્=જલતિબિલ્વીયમ્-ટાલિયો માણસ અને પિલાનો આકસ્મિક સંયોગ-ટાલિયા માણસના માથા ઉપર જેમ અકસ્માત ખીલું પડે તેની જેવું જે કાર્ય તે પણ જલતિબિલ્વીય કહેવાય.

શર્કરાદેઃ અળ્ ॥૭૧૧૧૮॥

શર્કરાદિ-શર્કરા વગેરે-શબ્દોને 'તુલ્ય' અર્થમાં અળ્ પ્રત્યય થાય છે.

શર્કરાયાઃ તુલ્યમ્=શર્કરા+અળ્=શાર્કરં દષિ-મધુર દહીં.

કપાલિકાયાઃ તુલ્યમ્=કપાલિકા+અળ્=કપાલિકમ્-કપાલિકા બિશુતું ભાજન અપ્પર, તેની જેવું.

અઃ સપત્ન્યાઃ ॥૭૧૧૧૯॥

સપત્ની શબ્દને 'તુલ્ય' અર્થમાં અ થાય છે.

સપત્ન્યાઃ તુલ્યઃ=સપત્ની+અ=સપત્નઃ-સપત્નીની તુલ્ય-શત્રુ.

એકશાલાયાઃ ઇકઃ ॥૭૧૧૨૦॥

એકશાલા શબ્દને 'તુલ્ય' અર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે.

એકશાલાયાઃ તુલ્યઃ=એકશાલા+ઇક=એકશાલિકઃ-એક ધરમાં રહેનારા જેવો.-સાથે રહેનારા અથવા મિત્ર

ગોળ્યાદેઃ ચ ઇકળ્ ॥૭૧૧૨૧॥

ગોળી વગેરે શબ્દોને અને એકશાલા શબ્દને 'તુલ્ય' અર્થમાં ઇકળ્ પ્રત્યય થાય છે.

ગોળ્યાઃ તુલ્યમ્=ગોળી+ઇકળ્=ગૌળિકમ્-ગુણિયું-દાણા ભરવાની ગુણુની જેવું

અઙ્ગુલ્યાઃ તુલ્યમ્=અઙ્ગુલો+ઇકળ્=આઙ્ગુલિકમ્-વીંટી

એકશાલાયાઃ તુલ્યમ્=એકશાલા+ઇકળ્=એકશાલિકમ્-એક ધરની જેવું.

કર્ક-લોહિતાત્ ટીકળ્ ચ ॥૭૧૧૨૨॥

કર્ક અને લોહિત શબ્દોને 'તુલ્ય' અર્થમાં ટીકળ્ અને ઇકળ્ પ્રત્યયો થાય છે.

ટીકળ્-કર્કસ્ય તુલ્યઃ=કર્ક+ટીકળ્=કાર્કીકઃ-ધોળા ધોડા જેવું

કર્ક+ઇકળ્=કાર્કિકઃ-

ટીકળ્-લોહિતસ્ય તુલ્યઃ=લોહિત+ટીકળ્=લૌહિતીકઃ, રક્તિક વગેરે જે ધોળું છે છતાં

બીજા લાલ પદાર્થના સંયોગથી લાલ જેવું દેખાય તે

લોહિત+ઇકળ્=લૌહિતિકમ્-

'વિસ્તૃત' અર્થ—

વેઃ વિસ્તૃતે શાલ-શક્કટૌ ॥૭૧૧૨૩॥

વિ શબ્દને 'વિસ્તૃત' અર્થમાં શાલ અને શક્કટ પ્રત્યયો થાય છે.

વિ+શાલઃ=વિશાલઃ-વિસ્તૃત,

વિ+શક્કટઃ=વિશક્કટઃ-

કટઃ ॥૭૧॥૧૨૪॥

વિ શબ્દને વિસ્તૃત અર્થમાં કટ પ્રત્યય થાય છે.

વિ+કટ=વિકટઃ-વિસ્તારવાળું.

‘સંકીર્ણ’ વગેરે અર્થ—

સમ્-પ્ર-ઉત્-નેઃ સંકીર્ણ-પ્રકાશ-અધિક-સમીપે ॥૭૧॥૧૨૫॥

સમ્ શબ્દને સંકીર્ણ અર્થમાં, પ્ર શબ્દને પ્રકાશ અર્થમાં, ઉત્ શબ્દને અધિક અર્થમાં અને નિ શબ્દને સમીપ અર્થમાં કટ પ્રત્યય થાય છે.

સમ્+કટ=સંકટઃ-સંકીર્ણ-સાંકડું

પ્ર+કટ=પ્રકટઃ-પ્રકાશિત-પ્રભુ

ઉત્+કટ=ઉત્કટઃ-અધિક-તીવ્ર

નિ+કટ=નિકટઃ-સમીપ.

અવાત્ કુટારઃ ચ અવનતે ॥૭૧॥૧૨૬॥

અવ શબ્દને ‘અવનત’ અર્થમાં કુટાર અને કટ પ્રત્યયો થાય છે.

અવ+કુટાર=અવકુટારઃ-અવનત.

અવ+કટ=અવકટઃ-

‘નમેલ નાક’ કે ‘જે માટે નમેલ નાક હોય’ તે અર્થ—

નાસાનતિ-તદ્વતોઃ ટીટ-નાટ-અટમ્ ॥૭૧॥૧૨૭॥

અવ શબ્દને ‘નમેલું નાકનું ટેરવું’ અર્થમાં તથા નીચા નાકવાળા એટલે જેને માટે તિરસ્કાર ખતાવનાર નાકનું ટેરવું નમાવાય છે તેવું કાર્ય કે વ્યક્તિ એવા અર્થમાં ટીટ, નાટ અને અટ એવા પ્રત્યયો થાય છે.

અવ+ટીટ=અવટીટમ્—તિરસ્કાર સૂચન માટે નમેલું નાકનું ટેરવું અથવા જેને

માટે તિરસ્કાર સૂચક નાકનું ટેરવું નમાવાય છે તેવો પુરુષ કે એવી પ્રવૃત્તિ.

અવ+નાટ=અવનાટમ્-જેને જેઈને નાકના ટેરવાને નીચું કરવામાં આવે તેવો પુરુષ કે એવી પ્રવૃત્તિ.

અવ+અટ=અવઅટમ્-

અપકૃષ્ટ પ્રવૃત્તિને કે કોઈ અપકૃષ્ટ-અનુત્તમ-વસ્તુને કે એવી વ્યક્તિને એટલે સ્ત્રીને કે પુરુષને જેઈને લોક પોતાના નાકનું ટેરવું નમાવે છે એટલે તિરસ્કારનું સૂચન કરે છે એ હકીકત જગજાહેર છે.

ને: इन-पिट-का: चिक्-चि-चिक: च अस्य ॥७।१।१२८॥

નાસાનતિ એટલે 'નમેલું' નાક' અર્થમાં તથા નાસાનતિવાળો એટલે 'નમેલ નાકવાળો' અર્થમાં નિ શબ્દને इन પ્રત્યય લાગે છે અને નિ ને બદલે ચિક્ રૂપ વપરાય છે તથા પૂર્વાક્ત અર્થમાં નિ શબ્દને पिट પ્રત્યય લાગે છે અને નિ ને બદલે ચિ રૂપ વપરાય છે એજ રીતે પૂર્વાક્ત અર્થમાં નિ શબ્દને क પ્રત્યય લાગે છે અને નિ ને બદલે ચિક્ રૂપ વપરાય છે.

इन प्रत्यय-नि+इन=चिक्+इन=चिकिनम्-नमेलुं' नाक

पिट „ नि+पिट=चि+पिट=चिपिटम्- „

क „ नि+क=चिक्+क=चिकम्- „

चिकिना-नमेल नासिका

चिपिट-अपटी नासिका

चिका- „

चिकिन:-नमेल नाकवाળો पुरुष

चिपिट:- „

चिक:- „

'नीर' 'वगेरे' अर्थ—

बिड-बिरीसौ नीरन्ध्रे च ॥७।१।१२९॥

નિ શબ્દને 'નીરન્ધ્ર-નિબિડ-સઘન-પારવા નહીં તેવા' અર્થમાં બિડ અને વિરીસ પ્રત્યયો થાય છે તથા 'નમેલું' નાક અને નમેલા નાકવાળો' અર્થ હોય ત્યારે પણ નિ શબ્દને બિડ અને વિરીસ પ્રત્યયો થાય છે.

नि+बिड=निबिडा: केशा:-सघन वाળ.

नि+बिरीस=निबिरीसा: केशा:- „

नि+बिड=निबिड वस्त्रम्-ઘટ્ટ વસ્ત્ર

नि+बिरीस=निबिरीसम् वस्त्रम्-ઘટ્ટ વસ્ત્ર

नि+बिड=निबिडम्-नासानमनम् नासा च-નમેલું' નાક વગેરે નમેલ નાકવાળું.

नि+बिरीस=निबिरीसम् नासानमन' नासा च- „ „ „

કિલન્નાદ્ લઃ ચક્ષુષિ ચિલ્-પિલ્-ચુલ્ ચ અસ્ય ॥૭૧૧૩૦॥

આંખના જ વિશેષણરૂપે વપરાતા કિલન્ન શબ્દને લ પ્રત્યય થાય છે અને લ થવા સાથે કિલન્ન શબ્દને રથાને ચિલ્, પિલ્ અને ચુલ્ શબ્દો બોલાય છે.

કિલન્ન+લ=ચિલ્+લ=ચિલ્મ્ ચક્ષુઃ-રેગવાળી આંખ

કિલન્ન+લ=પિલ્લમ્

"

કિલન્ન+લ=ચુલ્લમ્

"

હમેશા આંખ બીની બીની જ રહે અને આંખમાંથી પાણી ઝર્પા જ કરે વા ચીપડા થયા કરે તે આંખનો રોગ છે અને એ, કિલન્ન શબ્દનો અર્થ છે.

જ્યારે ચિલ્લઃ, ચિલ્લઃ, ચુલ્લઃ એવા પ્રયોગ હોય ત્યારે રોગવાળી આંખવાળો માણસ' અર્થ સમજવો અને આ શબ્દો જ જ્યારે નારીજાતિમાં હોય ત્યારે 'રોગ યુક્ત આંખવાળી સ્ત્રી' અર્થ સમજવો.

'પાસેની કે ઉપરની જમીન' અર્થ—

ઉપત્યકા-અધિત્યકે ॥૭૧૧૩૧॥

'પર્વત પાસેની જમીન' અર્થમાં ઉપત્યકા શબ્દ વપરાય છે અને 'પર્વત ઉપરની જમીન' અર્થમાં અધિત્યકા શબ્દ વપરાય છે.

ઉપ મવા-ઉપત્યકા-પર્વત પાસેની જમીન તળેટી

અધિ મવા-અધિત્યકા-પર્વત ઉપરની જમીન.

'સંઘાત' વગેરે અર્થ—

અવેઃ સંઘાત-વિસ્તારે કટ-પટમ્ ॥૭૧૧૩૨॥

પશુચંત એવા અવિ શબ્દને 'સંઘાત' અર્થમાં કટ પ્રત્યય થાય છે અને વિસ્તાર અર્થમાં પટ પ્રત્યય થાય છે.

અવીનાં સંઘાતઃ=અવિકટઃ-ઘેટાંઓનો સમૂહ.

અવીનાં વિસ્તારઃ=અવિપટઃ-ઘેટાંઓનો વિસ્તાર.

'સ્થાન' અર્થ—

પશુમ્યઃ સ્થાને ગોષ્ઠઃ ॥૭૧૧૩૩॥

પશુચંત એવા પશુ વાચક શબ્દોને 'સ્થાન' અર્થમાં ગોષ્ઠ પ્રત્યય થઈ જાય છે ૧વાં સ્થાનમ્-ગો+ગોષ્ઠમ્=ગોગોષ્ઠમ્-ગાયોનું સ્થાન.

પ્રજ્ઞાનાં સ્થાનમ્-અશ્વ+ગોષ્ઠમ્=અશ્વગોષ્ઠમ્-ઘોડાઓનું સ્થાન તથેલો.

‘દ્વિત્વ’ અર્થ—

દ્વિત્વે ગોયુગઃ ॥૭૧૧૩૪॥

પઠ્યંત એવા પશુવાચક શબ્દોને ‘દ્વિત્વ જોડી અર્થ’માં ગોયુગ પ્રત્યય થાય છે.

ગવોઃ દ્વિત્વમ્=ગો+ગોયુગ=ગોગોયુગમ્—એ ગાયો.

અશ્વયોઃ દ્વિત્વમ્=અશ્વ+ગાયુગ=અશ્વગાયુગમ્—એ શ્રોડા.

‘છ સંખ્યા’ અર્થ—

ષટ્ત્વે ષઙ્ગવઃ ॥૭૧૧૩૫॥

પઠ્યંત એવા પશુવાચક શબ્દોને ‘છ પદ્યુ—છ સંખ્યા એવા’ અર્થમાં ષઙ્ગવ પ્રત્યય થાય છે.

હસ્તિનાં ષટ્ત્વમ્=હસ્તિષઙ્ગવમ્—હાથીઓનું ‘ષટ્ક—છ હાથીઓનું’ ટાળું.

‘સ્નેહ અર્થ’—

તિલાદિભ્યઃ સ્નેહે તૈલઃ ॥૭૧૧૩૬॥

પઠ્યંત એવા તિલ વગેરે શબ્દોને ‘સ્નેહ-ચીકણ’ અર્થમાં તૈલ પ્રત્યય થાય છે

તિલસ્ય સ્નેહઃ=તિલ+તૈલ=તિલતૈલમ્—તલનું તેલ.

સર્વપસ્ય સ્નેહઃ=સર્વપ+તૈલ=સર્વપતૈલમ્—સરસવનું તેલ.

‘ઘટવુ—ચેષ્ટા કરવી’—અર્થ—

તત્ર ઘટતે કર્મણઃ ઠઃ ॥૭૧૧૩૭॥

સપ્તમ્યંત કર્મ શબ્દથી ‘ઘટતે’ અર્થમાં ઠ પ્રત્યય થાય છે.

કર્મેણિ ઘટતૈ=કર્મ+ઠ=કર્મઠઃ—કાર્ય કરવામાં ઉદ્યમશીલ—કામ કરવામાં કુશલ.

‘તે એનું થયેલું’ અર્થ—

તદ્ અસ્ય સઠ્ઞાતં તારકાદિભ્યઃ ઇતઃ ॥૭૧૧૩૮॥

પ્રથમાંત એવા તારક આદિ શબ્દોને ષઠી અર્થમાં એટલે ‘તે એનું થયું’ અર્થમાં ઇત પ્રત્યય થાય છે.

તારકાઃ સંજાતાઃ યસ્ય=તારક+ઇત=તારકિતં નમઃ—તારાઓ એના થયા—તારાઓ—વાળું આકાશ.

પુષ્પાણિ સંજાતાનિ યસ્ય=પુષ્પિતઃ તરુઃ—ફૂલો એને થયા—પુષ્પવાળું ઝાડ.

ગર્ભાદ્ અપ્રાણિનિ ॥૭૧૧૩૯॥

પ્રથમાંત એવા ગર્ભ શબ્દને પૂર્વ સૂચિત 'પષ્ટીના અર્થમાં' હત પ્રત્યય થાય છે પણ ગર્ભ પ્રાણીનો ન હોવો જોઈએ.

ગર્ભઃ સંજાતઃ અસ્ય=ગર્ભ+ઇત=ગર્ભિતઃ ક્રીહિઃ-ગરભ એને થયો-જેમાં ગર્ભ બંધાયેલ છે એવા બોખા.

'તે એનું પ્રમાણ' અર્થ—

પ્રમાણાદ્ માત્રદ્ ॥૭૧૧૪૦॥

લંબાઈના પ્રમાણસૂચક પ્રથમાંત નામને વઢી અર્થમાં માત્રદ પ્રત્યય થાય છે. લંબાઈ એ પ્રકારની છે.

૧ દોરકું વગેરે સાધન દ્વારા પાણીનું જાંડાણ બતાવાનારી અને

૨ જમીનને દોરડીથી મપાય એવી તિમ્છી સપાટીની.

જાનુની પ્રમાણમ્ અસ્ય=જાનુ+માત્ર=જાનુમાત્રં જલમ્-ધુંટણુ સુધીનું પાણી.

તત્ પ્રમાણમ્ અસ્યા=તત્+માત્ર=તન્માત્રી મૂ-તેટલા પ્રમાણની સપાટ જમીન.

હસ્તિ-પુરુષાદ્ વા અણ્ ॥૭૧૧૪૧॥

તે એનું પ્રમાણ એ રીતે 'પષ્ટીના' અર્થમાં પ્રથમાંત એવા હસ્તિ અને પુરુષ શબ્દથી અણ્ વિકલ્પે થાય છે.

હસ્તિપ્રમાણમ્ અસ્ય=હસ્તિન+અણ્=હાસ્તિનમ્, હસ્તિમાત્રમ્, હસ્તિદધ્વનમ્, હસ્તિદ્વયસં જલમ્-હાથીના પ્રમાણ જેટલું જાંડુ પાણી.

પુરુષપ્રમાણમ્ અસ્ય=પુરુષ+અણ્=પૌરુષમ્-પુરુષ પ્રમાણ જેટલું જાંડુ પાણી માથેડુ પાણી.

વા ઋર્ષ્વં દધ્નદ્-દ્વયસદ્ ॥૭૧૧૪૨॥

તે એનું જાંડુ પ્રમાણ એ રીતે પઠી અર્થમાં પ્રથમાંત નામોને દધ્નદ્ અને દ્વયસ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

ઋઃ પ્રમાણમ્ અસ્ય=ઋ+દધ્નદ્=ઋદધ્નમ્

„ ઋ+દ્વયમ્=ઋદ્વયસમ્,

ઋ+માત્રદ્=ઋમાત્રં જલમ્-જાંધ સુધી પહોંચે એટલું પાણી.

રજ્જુમાત્રી મૂ-દોરડા જેટલી લંબાઈવાળી જમીન. અહીં જાંડાઈનું પ્રમાણ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

માનાદ્ અણયે હસંપ્ ॥૭૧૧૪૩॥

જે પ્રમાણનો બિલકુલ સંશ્ચય ન હોય તે હાથ, વેંત વગેરે જે શબ્દોને સાક્ષાત્ માન-માપ-વાચક રૂપે પ્રસિદ્ધ છે તે શબ્દોને લાગેલા માત્રદ વગેરે પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે.

હસ્ત:-હાથ જેટલું લાંબું.

વિતસ્તિ:-વેંત જેટલું પહેળું

ઋતુમાત્રં જલમ્-અહીં ઋ શબ્દ હાથવેંત વગેરેની પેઠે માનવાચક રૂપે

પ્રસિદ્ધ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

શમમાત્રં સ્યાત્-ચોવીશ આગળ માપ છે કે નહીં એ પ્રમાણે અહીં માપને સંશય છે. શમ એટલે ચોવીશ આગળ તેથી આ પ્રયોગમાં આ નિયમ ન લાગે.

દ્વિગો: સંશયે ચ ॥૭૧૧૧૪૪॥

જેને છેડે માનવાચક શબ્દ છે એવા 'દ્વિગુ સમાસવાળા નામને' લાગેલા પ્રત્યુત્ત માત્રદ પ્રત્યયોનો માનનો સંશય હોય કે અસંશય હોય તો લોપ થાય છે.

દ્વિવિતસ્તિ:-પરાંપર એ વેંત જ હોય અથવા પરાંપર એ વેંત હોય કે ન હોય.

દ્વિરશ્વ:-પરાંપર એ પ્રસ્થ જ હોય અથવા પરાંપર એ પ્રસ્થ હોય કે ન હોય.

માત્રદ ॥૭૧૧૧૪૫॥

'તેનું માપ' એવા પછીના અર્થમાં માનવાચી પ્રથમાંત નામને માત્રદ પ્રત્યય થાય છે. જે સંશય હોય તો.

પ્રશ્ન: પરિમાણમ્ અશ્વ=રશ્વ+માત્ર=રશ્વમાત્રં સ્યાત્-સંભવ છે કે પ્રસ્થ જેટલું માન-
માપ-કદાચ હોય

શન્-શદ્-વિંશતે: ॥૭૧૧૧૪૬॥

માનસૂચક જે નામને છેડે શન્ શબ્દ છે અને માનસૂચક જે નામને છેડે શદ્ શબ્દ છે એવા સંખ્યાવાચી પ્રથમાંત નામને અને માનસૂચક વિંશતિ પ્રથમાંત નામને 'તેનું માપ' એવા પછીના અર્થમાં સંશય જણાતો હોય તો માત્રદ પ્રત્યય થાય છે.

શન્-દશ માનં યેષાં સ્યાત્=દશ+માત્રદ=દશમાત્રા: સ્યુ:-લગભગ જેનું દશનું માપ છે.

શદ્-ત્રિંશત્ માનં યેષાં સ્યાત્=ત્રિંશત્+માત્રદ=ત્રિંશત્માત્રા:-લગભગ ત્રીસનું માન છે.

વિંશતિ: માનં યેષાં સ્યાત્=વિંશતિ+માત્રદ=વિંશતિમાત્રા:-લગભગ વીસનું માન છે.

દિન્ ॥૭૧૧૧૪૭॥

જે નામને છેડે શન્ શબ્દ છે અને માનસૂચક જે નામને છેડે શદ્ શબ્દ છે એવા પ્રથમાંત માનવાચક નામને તથા સંખ્યારૂપ માનસૂચક વિંશતિ નામને 'તેનું માપ' એવા પછીના અર્થમાં દિન્ પ્રત્યય થાય છે.

પચ્ચદશ પરિમાણમ્ અસ્યાઃ સા=પચ્ચદશ+કિન્=પચ્ચદશી-જેનું' બરાબર પંદર અહોરાત્ર પરિમાણુ છે તે પંદરમી તિથિ અથવા અડધો મહિનો.

ત્રિશત પરિમાણમ્ અસ્યાઃ સા=ત્રિશત+કિન્=ત્રિશી-જેનું' બરાબર ત્રીશ અહોરાત્ર પરિમાણુ છે તે મહિનો.

વિશતિઃ પરિમાણમ્ એવામ્=વિશતિ+કિન્=વિશિનઃ મન્વેન્દ્રા-જેમનું' બરાબર વીશ પરિમાણુ છે તે વીશ ભવનેન્દ્રો-ભવનપતિ દેવો. (જૈન પરિભાષા)

ઇદમ્-કિમ્-અતુઃ ઇય્-કિય્ ચ અસ્ય ॥૭૧॥૧૪૮॥

માનસૂચક ઇદમ્ અને કિમ્ શબ્દોને 'તેનું માપ' એવા પછીના અર્થમાં 'મેય-માપવા યોગ્ય' અર્થ જણાતો હોય તો અત્(અતુ) પ્રત્યય થાય છે અને અતુ થવા સાથે ઇદમ્નો ઇય્ થાય છે અને કિમ્નો કિય્ થાય છે.

'માન' શબ્દ અહીં ચારે જાતનાં માપનો સૂચક છે. ૧. પ્રમાણુ-લંબાઈ કપડાંનું માપ, ૨. પરિમાણુ-ભરવાનું અનાજનું માપ, ૩, ઉ-માન-તોળવાનું સોના-ચાંદીનું માપ અને ૪. સંખ્યા-એક-બે વગેરે.

પ્રમાણુ-ઇદં માનમ્ અસ્ય=ઇદમ્+અત્=ઇયત્=ઇવાન્-આટલો લાંબો ઓછાડ.

કિં માનમ્ અસ્ય=કિમ્+અત્=કિયત્=કિયાન્ પટઃ-કેટલો લાંબો પટ એટલે કેટલો લાંબો ઓછાડ ?

પરિમાણુ-ઇયદ્ ધાન્યમ્-આટલું ધાન્ય.

કિયદ્ ધાન્યમ્-કેટલું ધાન્ય.

ઉ-માન ઇયત્ સુવર્ણમ્-આટલું સોનું.

કિયત્ સુવર્ણમ્-કેટલું સોનું.

સંખ્યા ઇયન્તો ગુણિનઃ-આટલા ગુણી પુરુષો.

કિયન્તો ગુણિનઃ-કેટલા ગુણી પુરુષો.

યત્-તદ્-એતદઃ ડાવ્ આદિઃ ॥૭૧॥૧૪૯॥

પ્રથમાંત અને માનસૂચક એલા યત્, તત્ અને એતત્ શબ્દોને 'મેય' અર્થ જણાતો હોય તો 'એનું માપ' એવા પછીના અર્થમાં આવત્-ડાવતુ-પ્રત્યય થાય છે.

યત્ માનમ્ અસ્ય=યત્+ડાવતુ=યાવત્=યાવાન્-જેટલો ધાન્યનો ઢગલો.

તત્ માનમ્ અસ્ય=તત્+ડાવતુ=તાવત્=તાવાન્-તેટલો ધાન્યનો ઢગલો.

એતદ્ માનમ્ અસ્ય=એતત્+ડાવતુ=એતાવત્=એતાવાન્=ધાન્યરાશિ-આટલો ધાન્યનો ઢગલો.

યત્-તત્-કિમ્ સંખ્યાયાઃ ઢતિઃ વા ॥૭૧॥૧૫૦॥

સંખ્યારૂપ માનસૂચક એટલે પ્રમાણ સૂચક અને પ્રથમાંત એવા યત્, તત્ અને કિમ્ શબ્દોને જે સંખ્યેય જણાતું હોય તો તેનું સંખ્યારૂપ 'માપ' એવા પછીના અર્થમાં અતિ-હતિ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

યદ માનં યસ્ય=યદ+હતિ=યતિ અથવા યાવન્તઃ-જેટલા.

તદ માનં યસ્ય=તદ+હતિ=તતિ અથવા તાવન્તઃ-તેટલા.

કિં માનં યસ્ય=કિમ્+હતિ=કતિ અથવા કિયન્તઃ-કેટલા.

'અવયવ' અર્થ—

અવયવાત્ તયદ્ ॥૭૧॥૧૫૧॥

અવયવ અર્થના સૂચક સંખ્યાવાચી પ્રથમાંત નામને 'તેનો અવયવ' એવા પછીના અર્થમાં તય (તયદ્) પ્રત્યય થાય છે.

પન્ચ અવયવાઃ યસ્ય=પન્ચ+તયદ્=પન્ચતયઃ યમઃ—જેના પાંચ અવયવ છે' એવો પાંચ પ્રકારનો યમ-મહાવ્રત.

દ્વિ-ત્રિમ્યામ્-અયદ્ વા ॥૭૧॥૧૫૨॥

અવયવસૂચક પ્રથમાંત એવા દ્વિ અને ત્રિ શબ્દોને 'તેનો અવયવ' એવા પછીના અર્થમાં અય (અયદ્) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

દ્વૌ અવયવૌ યસ્ય=દ્વિ+અયદ્=દ્વયમ્ અથવા દ્વિતયમ્-જેના એ અવયવ છે.

ત્રયઃ અવયવાઃ યસ્ય=ત્રિ+અયદ્=ત્રયમ્ અથવા ત્રિતયમ્-જેના ત્રણ અવયવો છે.

'મૂલ્ય અને ક્રેય' અર્થ—

દ્વચાદેઃ ગુણાદ્ મૂલ્ય-ક્રેયે મયદ્ ॥૭૧॥૧૫૩॥

એકગણું, બેગણું એ રીતે ગુણુ-ગણુ-વાચી અને પ્રથમાંત દ્વિ વગેરે શબ્દોને 'તેનું મૂલ્ય' અથવા 'તેને ખદલે ક્રેય-ખરીદવા યોગ્ય' એવા પછીના અર્થમાં મય-મયદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ચવાનાં દ્વૌ ગુણૌ મૂલ્યં યસ્ય ઉદશ્વિતઃ ક્રેયસ્ય તત્=દ્વિ+મય=દ્વિમયમ્ ઉદશ્વિત્ ચવાનામ્-ખરીદવાની જાણના મૂલ્યરૂપે વજનમાં જાણ કરતાં ખમણા જવ આપવા વડે તે જાણ અથવા ઉદશ્વિતો દ્વૌ ગુણૌ ક્રેયૌ યેષાં ચવાનામ્ તે દ્વિમયા ચવા ઉદશ્વિતઃ—જાણ ખરીદવી હોય તો ખમણા જવ આપવા વડે એવી જાણ.

હેમ-૨૪

યવાનાં ત્રયઃ ગુણાઃ મૂલ્યમ્ અસ્ય ત્રિમયમ્—ઉદશ્વિત્ યવાનામ્ અથવા ત્રિમયાઃ યવાઃ ઉદશ્વિતઃ ત્રમણા જવને પદ્ધતે છાશ એટલે છાશ કરતાં ત્રણ ગણા જવ છાશનું મૂલ્ય છે અથવા છાશને ખરીદવા ત્રમણા જવ દેવા પડે છે.

દ્વૌ વ્રોહિ—યવૌ મૂલ્યમ્ અસ્ય—આનું મૂલ્ય વ્રીહિ અને યવ છે. એટલે જેને ખરીદવા માટે ચોખ્ખા અને જવ એ બે વસ્તુ દેવાની હોય છે—અહીં ગુણવાચી એટલે ગણું—એકગણું—બમણું—એવો અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અધિકં તત્સંખ્યમ્ અસ્મિન્ શત-સહસ્રે શતિ-શદ્-દશાન્તાયાઃ
હઃ ॥૭૧૧૧૫૪॥

જેને છેડે શતિ, શદ્ અને દશ શબ્દો છે એવા સંખ્યાવાચી પ્રથમાંત નામને 'આટલી સંખ્યાવાળું જેમાં અધિક છે' એવા સપ્તમીના અર્થમાં સો અને હજાર એવો અર્થ હોય તો અ-હ પ્રત્યય થાય છે. શરત એ છે કે જે પ્રથમાંત નામ હોય તે માત્ર સંખ્યાવાચક હોય પણ સંખ્યેય સૂચક ન હોય તો.

વિંશતિ—યોજનાનાં વિંશતિઃ અથવા વિંશતિઃ યોજનાનિ અધિકા યસ્મિન્ શતે સહસ્રે વા इति વિंશ યોજનશતમ્, યોજનસહસ્રં વા—વીશ યોજન જેમાં વધારે છે એવાં સો યોજન એટલે ૧૨૦ યોજન અથવા વીશ યોજન જેમાં વધારે છે એવા હજાર યોજન એટલે ૧૦૨૦ યોજન. એ રીતે, શદ્—ત્રિંશમ્ । દશ—एकादशम् ।

વિંશતિઃ દષ્ટા અધિકા અસ્મિન્ યોજનશતે—સો યોજનમાં ૨૦ દંડ વધારે છે. અહીં વિંશતિ શબ્દ દંડનું વિશેષણ છે તેથી તે સંખ્યેય સૂચક છે પણ પ્રધાનપણે સંખ્યાસૂચક નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

'સંખ્યાપૂરણ' અર્થ—

સંખ્યાપૂરણે હદ્ ॥૭૧૧૧૫૫॥

સંખ્યાપૂરણ એટલે ખાંજો, પાંચમો વગેરે સંખ્યા પૂરણ અર્થ સૂચવાતો હોય ત્યારે તે તે સંખ્યાવાચક નામોને અ-હ પ્રત્યય થાય છે.

एकादशानां पूरणी=एकादश+इद=एकादश+इ=एकादशी—અગિયારશ—અગિયારમી તિથિ

एकादशानाम् उद्भिकाणां पूरणः षट्=આ ષટ અગિયાર ઉદ્ભિકાનો પૂરક છે —એટલે એક ઘડો બરાબર અગિયાર ઉદ્ભિકા થાય છે—ઉદ્ભિકા શબ્દ પાણીના માપનો સૂચક છે—અહીં एकादश શબ્દ સંખ્યાપૂરણ અર્થને સૂચવતો નથી પણ ઉદ્ભિકાને સૂચવે છે તેથી તેને હદ્ ન થાય.

મારવાડમાં ઊંટ ઉપર પાણી મંગાવવાની પદ્ધતિ અત્યારે પણ છે. એક-વાર ઊંટ જેટલું પાણી લાવે તેટલા પાણીને એક ઉદ્ભિકા કહેવાય.

વિંશત્યાદેઃ વા તમદ્ ॥૭૧૧૧૫૬॥

સંખ્યાવાચક વિંશતિ વગેરે શબ્દોને સંખ્યાપૂરણુ અર્થ સૂચવેલો હોય ત્યારે તમ—તમદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિંશતેઃ પૂરણઃ=વિંશતિ+તમદ્=વિંશતિતમઃ અથવા વિંશઃ-વીસમે.

વિંશતઃ પૂરણઃ=વિંશત+તમદ્=વિંશતમઃ અથવા વિંશઃ-ત્રીશમે.

શતાદિ-માસ-અર્ધમાસ-સંવત્સરાત્ ॥૭૧૧૧૫૭॥

શત આદિ સંખ્યાવાચક શબ્દોને, તથા માસ, અર્ધમાસ અને સંવત્સર શબ્દોને સંખ્યાપૂરણુ અર્થ સૂચવેલો હોય ત્યારે તમદ્ પ્રત્યય થાય છે.

શતસ્ય પૂરણી=શત+તમ=શતતમઃ=સોમો, શતતમી=સોમી.

સહસ્રસ્ય પૂરણી=સહસ્ર+તમ=સહસ્રતમઃ=હજારમે, સહસ્રતમી=હજારમી.

માસસ્ય પૂરણઃ=માસ+તમ=માસતમઃ, માસતમી=મહિનાને પૂરે કરનારો દિવસ.

અર્ધમાસસ્ય પૂરણઃ=અર્ધમાસ+તમ=અર્ધમાસતમઃ-અર્ધમાસને પૂરે કરનારો દિવસ.

સંવત્સરસ્ય પૂરણઃ-સંવત્સર+તમ=સંવત્સરતમમ્ દિનમ્-વર્ષને પૂરે કરનારો દિવસ.

ષષ્ટ્યાદેઃ અસદ્સ્વ્યાદેઃ ॥૭૧૧૧૫૮॥

જેમની આદિમાં સંખ્યાવાચી શબ્દ નથી એવા ષષ્ટિ વગેરે નામોને 'સંખ્યા-પૂરણુ' અર્થમાં તમદ્ પ્રત્યય થાય છે.

ષષ્ટેઃ પૂરણઃ=ષષ્ટિ+તમ=ષષ્ટિતમઃ-સાઠમે.

સપ્તતેઃ પૂરણઃ=સપ્તતિ+તમ=સપ્તતિતમઃ-શિરોરમે.

અષ્ટકઃ પૂરણઃ=અષ્ટક+તમ=અષ્ટકતમઃ-અઠી આદિમાં સંખ્યાવાચક શબ્દ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

નો મદ્ ॥૭૧૧૧૫૯॥

જેની આદિમાં સંખ્યાવાચી નામ નથી એવા નકારાત નામને સંખ્યાપૂરણુ અર્થમાં મ-મદ્ પ્રત્યય થાય છે.

પચ્ચાનાં સંખ્યાનાં પૂરણી=પચ્ચ+મદ્=પચ્ચમી-પાંચ સંખ્યાને પૂર્ણ કરનારી-પાંચમી અથવા પાંચમ.

દ્વયષિકાનાં દશાનાં પૂરણઃ-દ્વાદશઃ-જેમાં બે અધિક છે એવી દશ સંખ્યાનો પૂરક-બારમે -અઠી આદિમાં સંખ્યાવાચી શબ્દ છે તેથી મદ્ ન થાય.

પિત્ તિથદ્ बहु-गण-पूग-संघात् ॥७।१।१६०॥

बहु, गण, पूग અને સંઘ શબ્દોને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં તિથ (પિત્ તિથદ્) પ્રત્યય થાય છે.

बहुनां पूरणः=बहु+तिथद=बहुतिथः-अङुने। पूरक, बहुतिथी-अङुनी पूरक.
गणस्य पूरणः=गण+तिथद=गणतिथः गङुने। पूरक, गणतिथी-गङुनी पूरक.
पूगस्य पूरणः=पूग+तिथद=पूगतिथः-सम्भूने। पूरक, पूगतिथी-सम्भूनी पूरक.
संघस्य पूरणः=संघ+तिथद=संघतिथः संधने। पूरक, संघतिथी-संधनी पूरक
(७५ओ ॥१।१।४०।)

अतोः इथद ॥७।१।१६१॥

એને છેડે અતુ-અત્-પ્રત્યય લાગ્યો છે એવા નામને સંખ્યાપૂરણ અર્થમાં ઇથ-(પિત્ ઇથદ) પ્રત્યય થાય છે.

इयतां पूरणः=इयत्+इथद=इयतिथः-आटली संख्याने। पूरक.
तावतां पूरणः=तावत्+इथद=तावतिथः-तेटली संख्याने। पूरक.

षट्-कति-कतिपयात् थद ॥७।१।१६२॥

षट्, कति અને કતિવ્ય શબ્દોને 'સંખ્યાપૂરણ' અર્થમાં ષ-થદ્-પ્રત્યય થાય છે.
षण्णां पूरणः=षट्+थद=षष्ठी-छनी पूरक-छष्टी अथवा छठ ति थ
कतीनां पूरणः=कति+थद=कतिथः-केटलाने। पूरक.
कतिपयानां पूरणः=कतिपय+थद=कतिपयथः-केटलाने। पूरक.

चतुरः ॥७।१।१६३॥

चतुर् शબ્દને 'સંખ્યાપૂરણ' અર્થમાં ચ-થદ્-પ્રત્યય થાય છે.
चतुर्णां पूरणः=चतुर्थः-योथे।
चतुर्णां पूरणः=चतुर्+थद=चतुर्थी-योथी अथवा योथ तिथि

य-ईयौ च लुक् च ॥७।१।१६४॥

चतुर् શબ્દને 'સંખ્યાપૂરણ' અર્થમાં ય અને ઈય પ્રત્યયો થાય છે. અને
ન્યારે આ પ્રત્યયો થાય ત્યારે ચતુર્ ના ચ નો લોપ થાય છે.

य-चतुर्णां पूरणः=चतुर्+य=चतुर्थः,
ईय-चतुर्णां पूरणः=चतुर्+ईय=चतुर्थी-योथे।

દ્વે: તીય: ॥૭૧૧૧૬૫॥

દ્વિ શબ્દને 'સંખ્યાપૂરણુ' અર્થમાં તીય પ્રત્યય થાય છે.

દ્વયો: પૂરણ: = દ્વિ + તીય = દ્વિતીય: - બીજો.

ત્રે: ત્વ ચ ॥૭૧૧૧૬૬॥

ત્રિ શબ્દને 'સંખ્યાપૂરણુ' અર્થમાં તીય પ્રત્યય થાય છે ને તીય ચર્તા વિનુ' ત્ ૩૫ થાય છે.

ત્રયાણાં પૂરણ: - ત્રિ + તીય = ત્ + તીય = ત્વતીય: - ત્રીજો.

‘એ વડે એના’ અર્થ—

પૂર્વમ્ અનેન સાદે: ચ ઇન્ ॥૭૧૧૧૬૭॥

ક્રિયાવિશેષણ૩૫ એવો દ્વિતીયાંત પૂર્વ શબ્દ એકલો હોય કે તેની આદિમાં કોઈ બીજો શબ્દ હોય તો પૂર્વ શબ્દને અનેન-એવડે-અર્થાત્ કર્તા અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

એકલો પૂર્વમ્-પૂર્વમ્ અનેન પૂર્વા-આ વડે પૂર્વ

આદિવાળો પૂર્વ-કૃતં પૂર્વમ્ અનેન = કૃતપૂર્વ + ઇન્ = કૃતપૂર્વી કટ: - એણે પહેલાં સાદી બનાવેલી. પીતં પૂર્વમ્ અનેન = પીતપૂર્વ + ઇન્ = પીતપૂર્વી પચ: - એણે પહેલાં દૂધ કે પાણી પીધું.

ઇષ્ટાદે: ॥૭૧૧૧૬૮॥

પ્રથમાંત એવા ઇષ્ટ આદિ શબ્દોને ‘કર્તા’ અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

ઇષ્ટમનેન = ઇષ્ટ + ઇન્ = ઇષ્ટી યજ્ઞે - યજ્ઞમાં યજ્ઞન કરનારો.

પૂર્તમનેન = પૂર્ત + ઇન્ = પૂર્તી યજ્ઞે - યજ્ઞમાં હવન કરનારો.

‘આજો ખાધું’ અર્થ—

શ્રાદ્ધમ્ અથ્યુક્તમ્ ઇક-ઇનો ॥૭૧૧૧૬૯॥

પ્રથમાંત એવા શ્રાદ્ધ શબ્દને ‘ આજો ખાધું ’ એવા અર્થમાં કર્તાના સૂચક ઇક અને ઇન્ પ્રત્યયો થાય છે.

અથ્યુક્તમ્ અનેન શ્રાદ્ધમ્ = શ્રાદ્ધ + ઇક = શ્રાદ્ધિક: - એણે શ્રાદ્ધ આજો ખાધું છે.

“ ” શ્રાદ્ધ + ઇન્ = શ્રાદ્ધી - એણે શ્રાદ્ધમાં આજો ખાધું છે.

‘આવતી કાલે ખાશે’ એવા અર્થમાં આ નિયમ ન લાગે.

‘શોધક’ અર્થ —

અનુપદી અન્વેષ્ટા ॥૭૧૧૭૦॥

અનુપદી એવો. ફન્ છેડાવાળો શબ્દ, શોધક અર્થમાં-ગવેષણા કરનાર-અર્થમાં વપરાય છે.

અનુપદમ્ અન્વેષ્ટા=અનુપદ+ફન્=અનુપદા ગવામ્-ગાયેતે એનાં પગલે પગલે શોધનારો.

દાણ્ડાજિનિક-આયઃશૂલિક-પાર્શ્વકમ્ ॥૭૧૧૭૧॥

ફળ પ્રત્યયવાળા દાણ્ડાજિનિક તથા આયઃશૂલિક શબ્દો અને ક પ્રત્યયવાળો પાર્શ્વક શબ્દ અન્વેષ્ટા-ગવેષણા કરનાર-અર્થમાં વપરાય છે.

દાણ્ડાજિનેન અન્વેષ્ટા=દાણ્ડાજિન+ફળ=દાણ્ડાજિનિક:-દાંભિક-દંભી-દંડુ અને અજિન વ્યાધિયર્થમાં રાખવું, એ ઋષિઓનો વેશ છે પણ એનું આચરણ ન કરનારો હોવા છતાં એવો વેશ પહેરનારો ‘વેશ બતાવીને’ પૈસાને શોધે-પેદા કરે-પૈસાની શોધમાં રખડે તે.

અયઃ શૂલ એટલે લોહાનું શૂળ અર્થાત્ આક્રમે ઉપાય.

અયઃશૂલેન અન્વેષ્ટા=અયઃશૂલ+ફળ=આયઃશૂલિક:-તીક્ષ્ણોપાયેન અર્થાન્વેષ્ટા-ધણો આક્રમે ઉપાય કરીને-તાળાં કરીને પોતાના શરીર ઉપર ઘા કરીને પૈસાને મેળવનાર-લોહાની શૂળી ઉપર બેસીને પૈસા શોધનારો લોહાના અણીદાર શૂળ ઉપર બેઠેલો જોઈને લોહો તેની પાસે પૈસા નાખે છે.

પાર્શ્વેન અન્વેષ્ટા=પાર્શ્વ+ક=સ એવ પાર્શ્વક:-અનુજૂનાય:-સરળ ઉપાય છોડીને વક્ર ઉપર લાંચ વગેરે ઉપાયો-દ્વારા ધન મેળવનાર મનુષ્ય.

પાર્શ્વ એટલે સીધો સરળ ઉપાય નહીં પણ પડખેનો વક્ર ઉપાય.

‘બીજના ક્ષેત્રમાં’ અર્થ—

ક્ષેત્રે અન્યસ્મિન્ નાશ્ય ઇયઃ ॥૭૧૧૭૨॥

ક્ષેત્ર એટલે શરીર. સપ્તમ્યંત ક્ષેત્ર શબ્દને નાશ્ય અર્થમાં ઇય પ્રત્યય થાય છે, નાશ્ય-નાશ કરવા યોગ્ય-જે વ્યાધિ આ શરીરમાં હોય, તે આ શરીરમાં ન મટે અને જન્માંતરના શરીરમાં મટે એવા વ્યાધિને પણ અહીં ‘નાશ્ય’ના અર્થ રૂપે સમજવાનો છે.

અન્યસ્મિન્ ક્ષેત્ર શરીરે-નાશ્યઃ ઇતિ=ક્ષેત્ર+ઇય=ક્ષેત્રિયઃ વ્યાધિ:-અસાધ્ય વ્યાધિ.

અન્યસ્મિન્ ક્ષેત્રે પરદારેષુ નાશ્ય ઇતિ = ક્ષેત્રિયઃ જાર:-અર બીજના ક્ષેત્રમાં જાય છે તેથી તે નાશ્ય જ છે.

‘ભણે છે’ અર્થ—

છન્દઃ અધીતે શ્રોત્રઃ ચ વા ॥૭૧૧૧૭૩॥

દ્વિતીયાંત એવા છન્દસ્ શબ્દને અધીતે અર્થમાં હ્ય વિકલ્પે થાય છે. અને હ્ય થતાં છન્દસ્ શબ્દનો શ્રોત્ર આદેશ થાય છે.

છન્દઃ અધીતે=છન્દઃ+હ્ય=શ્રોત્ર+હ્ય=શ્રોત્રિયઃ અથવા છન્દસ્+અણ=છાન્દસઃ-છંદનું અધ્યયન કરનારો-વેદનું અધ્યયન કરનાર.

ઇન્દ્રિયમ્ ॥૭૧૧૧૭૪॥

ઇન્દ્રિય શબ્દને હ્ય પ્રત્યયવાળો સમજવાનો છે

ઇન્દ્રસ્ય લિङ્ગમ્=ઇન્દ્રિયમ્-ઈન્દ્ર એટલે આત્મા, આત્માનું નિશાન હોય તે ઈન્દ્રિય-ઈન્દ્રિય એટલે આંખ કાન, વગેરે.

ઇન્દ્રેણ દૃષ્ટમ્=ઈન્દ્ર વડે જોવાય તે ચક્ષુ વગેરે

„ સૃષ્ટમ્=ઈન્દ્ર વડે સર્જન કરાયેલું ચક્ષુ વગેરે

„ જુષ્ટમ્=ઈન્દ્ર વડે સેવાયેલું ચક્ષુ વગેરે.

„ વત્તમ્=ઈન્દ્ર વડે અપાયેલું ચક્ષુ વગેરે.

‘પ્રસિદ્ધ’ અર્થ—

તેન વિત્તે ચઞ્ચુ-ચર્ણૌ ॥૭૧૧૧૭૫॥

‘તે વડે પ્રસિદ્ધ અથવા પ્રકાશમાં આવેલ’ એવા અર્થમાં નામને ચઞ્ચુ અને ચર્ણ પ્રત્યયો થાય છે.

વિદ્યાય વિત્તઃ=વિદ્યા+ચઞ્ચુ=વિદ્યાચઞ્ચુઃ-વિદ્યા વડે પ્રસિદ્ધ.

કેશોન વિત્તઃ=કેશ+ચર્ણ=કેશચર્ણઃ-કેશ વડે પ્રસિદ્ધ-કેશોની વિવિધ રચના વડે પ્રસિદ્ધ.

‘ગ્રાહક’ અર્થ—

પૂરણાદ્ ગ્રન્થસ્ય ગ્રાહકે કઃ લુક્ ચ અસ્ય ॥૭૧૧૧૭૬॥

તૃતીયાંત એવા પૂરણ પ્રત્યયાંત નામને ગ્રંથના ગ્રાહક અર્થમાં ક થાય ત્યારે ‘પૂરણ’ પ્રત્યયનો લોપ થાય.

દ્વિતીયરૂપેણ ગ્રન્થસ્ય ગ્રાહકઃ=દ્વિ+ક=દ્વિકઃ શિષ્યઃ-ખીખ રૂપે ગ્રંથને ગ્રહણ કરનારો શિષ્ય.

ગ્રહણાદ વા ॥૭૧૧૭૭॥

જેનાથી વસ્તુનું ગ્રહણ થાય તે રૂપ વગેરેને ‘ગ્રહણ’ કહેવાય. અંથ વિષયક ગ્રહણાર્થક પૂરણપ્રત્યયાંત નામને સ્વાર્થમાં ક થાય અને ક થતાં પૂરણાર્થક પ્રત્યયનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

દ્વિતીયમેવ દ્વિકમ્ અથવા દ્વિતીયકં ગ્રન્થગ્રહણમ્ અસ્ય-આતું અંથગ્રહણ ખીજું-ખીજી-વારનું છે.

સસ્યાદ ગુણાત્ પરિજાતે ॥૭૧૧૭૮॥

ગુણવાચક-પ્રશસ્ય અર્થના વાચક-તૃતીયાંત એવા સસ્ય શબ્દને પરિજાત-‘ચારે બાજુ સંપત્તિયુક્ત’ એવા અર્થમાં ક થાય છે.

સસ્યેન પરિજાતઃ=સસ્ય+ક=સસ્યકઃ શાલિઃ, દેશઃ વા-ચારે બાજુ પ્રશસ્ય રીતે સંપત્તિયુક્ત હોવાથી શાલિ-સાળ-પ્રશસ્ય છે એટલે આ સાળ સર્વગુણ સંપન્ન છે, તેમાં કંઈ જ ખામી નથી તેથી તેને ‘સસ્યક’ કહેવાય. અથવા જે દેશમાં ચારે બાજુ પ્રશસ્ય હોવાથી તે દેશ કોઈ રીતે ખામીવાળો નથી અર્થાત્ તે દેશ પણ ‘સસ્યક’ કહેવાય.

સસ્યેન પરિજાતં ક્ષેત્રમ્-વાસથી ચારે બાજુએ જિગેણ ક્ષેત્ર-ખેતર-અડી ક પ્રત્યય ન થાય, કેમકે આ પ્રયોગનો સસ્ય શબ્દ અન્નવાચક છે, પ્રશંસાવાચક નથી અર્થાત્ ગુણવાચક નથી.

‘કામ’ અર્થ—

ધન-હિરણ્યે કામે ॥૭૧૧૭૯॥

સપ્તમ્યાંત એવા ધન અને હિરણ્ય શબ્દોને ‘કામ’ એટલે ‘કામના’ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. ધને કામઃ મૈત્રસ્ય-ધન+ક=ધનકઃ-મૈત્રને ધનની કામના છે.

હિરણ્યે કામઃ મૈત્રસ્ય-હિરણ્ય+ક=હિરણ્યકઃ-મૈત્રને સુવર્ણની કામના છે.

‘સક્ત-તત્પર’ અર્થ—

સ્વાહુગેષુ સક્તે ॥૭૧૧૮૦॥

સપ્તમ્યાંત એવા સ્વાંગવાચી શબ્દોને ‘સક્ત-તત્પર’ એવા અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

નલ્લે સક્તઃ =નલ્લ+ક=નલ્લકઃ-નખમાં તત્પર-તખની શોભામાં આસક્ત-નખની શોભા મટિ તત્પર.

કેશનસે સક્તઃ=કેશનસ+ક=કેશનસકઃ-કેશ અને નખની શોભામાં આસક્ત-કેશ અને નખની શોભા વધારવામાં તત્પર.

દન્તૌષ્ઠે સક્તઃ=દન્તૌષ્ઠ+વ=દન્તૌષ્ઠકઃ-દાંત અને હોઠની શોભા વધારવામાં આસક્ત-દાંત અને હોઠની શોભા વધારવામાં તત્પર.

ઉદરે સુ-ઇકળ આદૂને ॥૭૧॥૧૮૧॥

સપ્તમ્યંત એવા ઉદર શબ્દને આદૂન એવા સક્ત અર્થમાં ઇકળ પ્રત્યય થાય છે. આદૂન એટલે અવિન્નિગધુ અર્થાત્ વિજ્યની ઇચ્છા વિનાના એવા ભૂખથી પીડાયેલો.

ઉદરે સક્તઃ-આદૂનઃ=ઉદર+ઇકળ=ઔદરિકઃ-અવિન્નિગધુ એવા ભૂખથી પીડાયેલો, પેટ વિશે તત્પર અથવા પેટ ભરનારો.

ઉદરકઃ અન્ય.-ઉપર્યુક્ત ઉદર શબ્દને આદૂન-સક્ત-સિવાયના બીજા અર્થમાં ઇકળ ન થાય પણ ક થાય અર્થાત્ બીજા અર્થમાં આ નિયમ ન લાગે.

‘હરી જનાર-લઈ જનાર’ અર્થ—

અંશ હારિણિ ॥૭૧॥૧૮૨॥

દ્વિતીયાંત એવા અંશ નામને ‘હરનાર’ એવા અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

અંશ હારી=અંશ+વ=અંશકઃ દાયાદઃ-અંશને-લાગને-લઈ જનાર, ભાગીદાર.

‘તાજુ-તત્કાળ-ઉદ્ધરેલુ’ કે ઉતરેલુ” અર્થ—

તન્ત્રાદ્ અચિરોદ્ધૃતે ॥૭૧॥૧૮૩॥

પંચમ્યંત તન્ત્ર શબ્દને ‘તત્કાલ યંત્રથી ઉતરેલુ’ એવા અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

તન્ત્રાદ્ અચિરોદ્ધૃત=તન્ત્ર+વ=તન્ત્રકઃ ૫ટઃ-તત્કાલ યંત્રથી ઉતારેલો ૫ટ-તાજુ વણાઈને આવેલું કપડું.

બ્રાહ્મણાદ્ નામ્નિ ॥૭૧॥૧૮૪॥

પંચમ્યંત બ્રાહ્મણ શબ્દને ‘તત્કાળ ઉદ્ધાર કરેલા’ એવા અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

જો તે કોઈનું નામ હોય તો. બ્રાહ્મણાદ્ અચિરોદ્ધૃત=બ્રાહ્મણ+વ=બ્રાહ્મણકઃ નામ દેશઃ-દેશનું નામ. જ્યાં કાં ૩૨૫૪(આણથી ૨૫૪) નામના આયુધજીવી બ્રાહ્મણો હોય છે, તેમને જો દેશમાં સદાચારવાળા બ્રાહ્મણોથી તત્કાળ જીવિત કરેલ છે એવો દેશ.

उष्णात् ॥७११८५॥

પંચમ્યંત ઉષ્ણ શબ્દને 'તાણુ' બનાવેલું' એવા અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. ઉષ્ણાદ અચિરોદ્ભૂતા=ઉષ્ણ+ક=ઉષ્ણિકા યવાગૂઃ-ચૂલા ઉપરથી તત્કાલ જીની જીની ઉતારેલી ઓછા અનાજવાળી પેય એવી રાખ.

‘કરનાર’ અર્થ—

शीतात् च कारिणि ॥७११८६॥

દ્વિતીયાંત શીત અને ઉષ્ણ શબ્દને ‘કરનાર’ અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. જે કૌર્ણતું નામ હોય તો, આ સૂત્રમાં જણાવેલા શીત અને ઉષ્ણ શબ્દ માત્ર ગુણસૂચક નથી. શીતં કરોતિ-શીતક; અલસઃ-મંદ-ઠંડો એટલે કામ કરવામાં મંદ-ઠંડો. ઉષ્ણં કરોતિ-ઉષ્ણકઃ દક્ષઃ-શીઘ્ર-ગરમ એટલે કામ કરવામાં-ગરમ-ઝડપથી કામ કરનાર-ચતુર.

‘આરૂઢ’ અર્થ—

अघेः आरूढे ॥७११८७॥

આરૂઢ અર્થવાળા અધિ શબ્દને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. સ્વાર્થાં દ્રોણઃ અધિકઃ (અધિ+ક=અધિકઃ)-ખારીમાં દ્રોણ વધારે છે. અધિકા સ્વારી દ્રોણેન-એક દ્રોણ વડે ખારી વધારે છે. એટલે ખારી ઉપર એક દ્રોણ છે.

‘ખારી’ અને ‘દ્રોણ’ એ માપવાટી શબ્દો છે. સંભવે છે કે વર્તમાનમાં જેને ‘ખાંડી’ કહેવામાં આવે છે તે આ સ્વારી હોય અને જેને ‘દોણુ’ કહેવામાં આવે છે તે આ ‘દ્રોણ’ હોય.

‘ઘમ્છા રાખનાર’ અર્થ—

अनोः कमितरि ॥७११८८॥

અનુ શબ્દને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે, પ્રત્યયાંત શબ્દ જે ‘ઘમ્છુક’ અર્થનો વાચક હોય તો.

અનુ કામયતે=અનુ+ક=અનુકઃ-ઘમ્છા કરનારો.

अभेः ईः च वा ॥७११८९॥

અભિ શબ્દને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે અને ક થરા સાથે હ્રસ્વ ઇ નો દીર્ઘ ઈ વિકલ્પે થાય છે, જે ઘમ્છુક અર્થ હોય તો.

અભિ કામયતે=અભિ+ક=અભીકઃ અથવા અભિકઃ-ઘમ્છા કરનારો.

‘એના મુખ્ય’ અર્થ—

સઃ અસ્ય મુખ્યઃ ॥૭૧૧૧૯૦॥

મુખ્ય અર્થને સૂચવનારા પ્રથમાંત નામથી પછી અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે. દેવદત્તઃ મુખ્યઃ અસ્ય=દેવદત્ત+ક=દેવદત્તકઃ સદ્ધઃ—જેનો મુખ્ય નેતા દેવદત્ત છે એવો સંધ દેવદત્તક કહેવાય.

‘એનું બંધન’ અર્થ—

શુદ્ધચલકઃ કરમે ॥૭૧૧૧૯૧॥

કરમના-જિંટના બંધનાના-અર્થમાં ક પ્રત્યયાંત શુદ્ધચલક શબ્દ વાપરવો. શુદ્ધચલક બંધનમ્ અસ્ય=શુદ્ધચલ+ક=શુદ્ધચલકઃ કરમઃ—ઉચ્ચશિશુઃ—જિંટનું બંધન કે જેને પગે લાકડાનું બંધન બાંધેલું છે. શુંબચક એટલે જિંટને પગે બાંધવામાં આવતું લાકડાનું બંધન.

શુદ્ધચલક શબ્દ ૩૬ છે અને ઉંમર બતાવનારો છે.

‘ઉન્મન’ અર્થ—

ઉદ્-ઉત્સોઃ ઉન્મનસિ ॥૭૧૧૧૯૨॥

ઉત્ અને ઉત્સુ શબ્દોને ઉન્મનસ-ઉત્સુક-અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

ઉદગત મનઃ યસ્ય=ઉત્+ક=ઉત્કઃ—તત્પર.

ઉત્સુગત મનઃ યસ્ય=ઉત્સુ+ક=ઉત્સુકઃ—ઉત્સુક મનવાળો.

અહીં ઉત્ અને સુ એ બંને અવ્યયરૂપ છે.

‘એના રોગ’ અર્થ—

કાલ-હેતુ-ફલાદ્ રોગે ॥૭૧૧૧૯૩॥

પ્રથમાંત એવા વિશેષ કાળવાચી નામને, હેતુવર્ધક નામને અને ફળવાચી એટલે કાર્યવાચી નામને પછી અર્થ જે રોગ અર્થ સૂચવાતો હોય તો ક પ્રત્યય થાય છે વિશેષ કાળવાચી-દ્વિતીયઃ દિનઃ યસ્ય=દ્વિતીય+ક=દ્વિતીયકઃ ડરઃ—૬૨ બીજો દિવસે આવતો તાવ-એકાંતરિયો તાવ.

હેતુવર્ધક-પર્વતઃ હેતુઃ અસ્ય=પર્વત+ક=પર્વતકઃ રોગઃ—જેનો હેતુ પર્વત છે એવો રોગ-પર્વતના પાણીથી થનારો રોગ.

ફલ-કર્મ-વાચી-શીત ફલ કાર્યમ્ અસ્ય=શીત+ક=શીતકઃ ડરઃ—જેનું કાર્ય ટાઢ લાવવાનું છે એવો તાવ-જે તાવ આવતાં પહેલાં ઠંડી લાગે-ટાઢ વાય છે એવો તાવ-ટાઢિયો તાવ.

‘એમાં અન્ન’ અર્થ—

પ્રાયઃ અન્નમ્ અસ્મિન્ નાસ્મિ ॥૭૧૧૧૯૪॥

પ્રથમાંત નામથી સપ્તમી અર્થમાં સંજ્ઞાનું સૂચન થતું હોય તો ક પ્રત્યય થાય છે. પ્રથમાંત નામ પ્રાયઃ—ઘણે ભાગે—અન્નરૂપ હોવું જોઈએ.

ગુડાપૂવાઃ પ્રાયઃ અન્નમ્ અસ્યામ્=ગૂડાપૂપ+ક=ગૂડાપૂપિકા પૌર્ણમાસી—જે પૂર્ણિમાએ ગળ્યા પુડલા મોટે ભાગે ખાવાના હોય છે તે પૂર્ણિમા—પૂનમ.

કુલ્માસાત્ અણ ॥૭૧૧૧૯૫॥

પ્રથમાંત કુલ્માસ ક્ કુલ્માષ શબ્દને સપ્તમીના અર્થમાં સંજ્ઞાનું સૂચન થતું હોય તો અણ પ્રત્યય થાય છે. પ્રથમાંત નામ પ્રાયઃ અન્નરૂપ હોવું જોઈએ. કુલ્માસાઃ કુલ્માષા વા પ્રાયઃ અન્નમ્ અસ્યામ્=કૌલ્માસી પૂર્ણમાસી અથવા કૌલ્માષી પૌર્ણમાસી—જે પૂર્ણિમાએ કુલ્માસ એટલે બાફેલા અડદ જેવું અન્ન મોટે-ભાગે ખવાય છે તે.

કુલ્માસ અને કુલ્માષ એમ બન્ને શબ્દો છે.

વટકાદ્ ઇન્ ॥૭૧૧૧૯૬॥

પ્રથમાંત વટક શબ્દને સપ્તમી અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે. પ્રથમાંત નામ પ્રાયઃ અન્નરૂપ હોવું જોઈએ.

વટકાઃ પ્રાયઃ અન્નમ્ અસ્યામ્=વટક+ઇન્=વટકિની પૌર્ણમાસી—જે પૂર્ણિમાએ વડાં મોટે ભાગે ખાવાનાં હોય છે તે.

‘દ્રષ્ટા’ અર્થ—

સાક્ષાદ્ દ્રષ્ટા ॥૭૧૧૧૯૭॥

સાક્ષ શબ્દને ‘દ્રષ્ટા’ અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે, જે કોઈનું નામ હોય તો.

સાક્ષાત્ દ્રષ્ટા=સાક્ષ+ઇન્=સાક્ષિન્-સાક્ષી-સાક્ષાત્ જોનારે-સાક્ષી.

સાક્ષ એટલે સ+અક્ષ અર્થાત્ આંખવાળો.

આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસનની

સ્વોપર લઘુવૃત્તિના સાતમા અધ્યાયના પ્રથમ પાદનો

સવિવેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

* * *
* *

સપ્તમ અધ્યાય

(દ્વિતીય પાદ)

તદ્ અસ્ય અસ્તિ અસ્મિન્ इति मनुः ॥७२॥

‘તે એનું છે’ એવા અર્થમાં અને ‘તે એમાં છે’ એવા અર્થમાં પ્રથમાંત નામથી મન્-મનુ-પ્રત્યય થાય છે. ભૂતકાળ હોય તો ન થાય. અને ભવિષ્યકાળ હોય તો પણ ન થાય.

ગૌઃ અસ્ય અસ્તિ=ગો+મનુ=ગોમાન્-એની પાસે બળદ કે ગાય છે તે-ગોવાળ.

વૃક્ષઃ અસ્મિન્ અસ્તિ=વૃક્ષ+મનુ=વૃક્ષવાન્ ગિરિઃ-એમાં વૃક્ષ છે એવો પર્વત.

ગાવઃ અસ્ય આસન્-આને ગાયો હતી-અહીં ભૂતકાળ હોવાથી મનુ ન થાય.

ગાવઃ અસ્ય મન્વિતારઃ-આને ગાયો થશે-અહીં ભવિષ્યકાળ હોવાથી મનુ ન થાય.

પ્રાયઃ મૃનાદિ-ધણું વગેરે-અર્થમાં મનુ પ્રત્યય થાય છે.

સૂત્રમાં इति શબ્દ મુકેલો છે તેને લીધે એમ સમજવાનું છે કે ‘તે એનું છે’ અને ‘તે એમાં છે’ એ બે અર્થો ઉપરાંત ખીજા કેટલાક વિવક્ષિત અર્થોમાં પણ મનુ પ્રત્યય થાય છે અને મનુ અર્થવાળા ખીજા પ્રત્યયો પણ થાય છે. ખીજા જે વિવક્ષિત અર્થોમાં મનુ થાય છે તે વિવક્ષિત અર્થોને આચાર્યે નીચે જણાવેલા છે-

‘મૂમ-નિન્દા-પ્રશંસાસુ નિત્યયોગેડતિશાયને ।

સંસર્ગેડસ્તિવિવક્ષાયાં પ્રાયો મલ્લાદયો મતાઃ’ ॥૧॥

૧ મૂમ-ધણું-એમકે, ગોમાન્-ધણી ગાયો છે-એવું સૂચન છે.

૨ નિન્દા-નિંદા-એમકે, શદ્-સ્ત્રોદક+ઇન્-શદ્-સ્ત્રોદકી અથઃ-શંખોદક હોવું એ ઘોડાનું અપલક્ષણ છે-શંખોદકી શબ્દ ઘોડાની નિંદા સૂચવે છે.

૩ પ્રશંસા-વિશેષ વખાણુ-રૂપ+મન્=રૂપવતી-રૂપવાળી કન્યા, જે કે રૂપ તો કન્યા-માત્રમાં હોય છે પણ જે કન્યાનું રૂપ વિશેષ આકર્ષક-મનોહર હોય-તે કન્યા જ ખાસ કરીને રૂપવતી ગણાય છે. રૂપવતી શબ્દ કન્યાની પ્રશંસાનો સૂચક છે.

- ૪ નિસ્યયોગ-હમેશાં હયાતી-કાયમી-ક્ષીર+ઇન્-ક્ષીરિણઃ શ્લોકાઃ કણ્ઠકિનઃ-કાયમ દૂધવાળા રાયણુ વગેરે વૃક્ષો કાંટાવાળા હોય છે-ક્ષીરી શબ્દ દૂધની કાયમી હયાતીને સૂચવે છે તથા કાંટાની પણ કાયમી હયાતી સૂચવે છે
- ૫ અતિશાયન-સાધારણ હોય તેના કરતાં વધારે-બલવાન મલ્લઃ-મલ્લ બળવાળો છે. સાધારણ રીતે બળ તો દરેક મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીમાં હોય છે પણ મલ્લમાં વધારે પડતું બળ હોય છે એટલે આ બલવાન શબ્દ મલ્લના વધારે પડતા બળનો સૂચક છે.
- ૬ સંસર્ગ-સંબંધ-જે સંબંધ લાંબા કાળ માટે હોય છે તે સંબંધ-દણ્ડ+ઇન્=દણ્ડિન્-દણ્ડી-દંડવાળો સંન્યાસી. આમ તો ધણા લોકો પોતાની પાસે દંડ રાખે છે પણ સંન્યાસીનું નિશાન જ દંડ છે.
- ૭ અસ્તિ-વિદ્યમાનતા-હયાતી-વ્યાગ્ર+મત્=વ્યાગ્રવાન પર્વતઃ-વાધવાળો પર્વત છે અહીં મત્ પ્રત્યય વાધની સત્તાનો સૂચક છે.

આ યાત્ ॥૭૨॥૨॥

અહીંથી માંડીને ગુણાદિભ્યો યઃ ॥૭૨॥૫૩॥ તથા “રૂપાત્ પ્રજાસ્તાહતાત્ ॥૭૨॥૫૪॥” ના ય પ્રત્યય ના વિધાનવાળાં સૂત્રો સુધીમાં જે જે નામને-પ્રકૃતિને સ્ય અપ્રત્યયો કહેવાના છે તે તમામ પ્રકૃતિઓને તદ્ અસ્ય અસ્તિ-‘તે આનું છે’-અને તદ્ અસ્મિન્ અસ્તિ-‘તે આમાં છે’ એવા અર્થમાં મતુ થાય છે.

કુમારી અસ્ય, અસ્મિન્ વા અસ્તિ-કુમારી+મતુ=કુમારીમાન્-કુમારીવાળો.

ત્રીહિઃ અસ્ય, અસ્મિન્ વા અસ્તિ-ત્રીહિ+મતુ=ત્રીહિમાન્-ત્રીહિવાળો.

શં-પ્રથમ સૂત્ર વડે જ સર્વાત્ર મતુ પ્રત્યય થઈ જ જવાનો છે તો પછી આ સૂત્રનું વિધાન શા માટે ?

સ-વાત બરાબર છે પણ જે પ્રકૃતિઓ માટે આ સૂત્રનું વિધાન છે તે પ્રકૃતિઓને મતુ પ્રત્યયનો બાધ કરીને બીજા પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલ છે તેથી વિધાન કશા અપવાદરૂપ પ્રત્યયો થતા હોવાથી સામાન્યરૂપ મતુ પ્રત્યય તે તે પ્રકૃતિઓને લાગી શકે નહીં, માટે અપવાદનું વિધાન હોય તો પણ જણાવેલી તે તે પ્રકૃતિઓને તો મતુ પ્રત્યય પણ લગાડવાનો છે-એ સૂચન માટે આ સૂત્રનું વિધાન છે.

આ પ્રકરણમાં ‘એની’ એટલે એની સાથે, એની પાસે વગેરે અર્થ સમજાવેા તથા ‘એમાં’ એટલે એના તાબામાં-એના ઘરમાં વગેરે અર્થ સમજાવેા.

નાવાદેઃ ઇકઃ ॥૭૨૨૩॥

નૌ વગેરે શબ્દોને મત્વર્થમાં ઇક પ્રત્યય થાય છે.

નૌઃ અસ્ય, અસ્મિન્ વા અસ્તિ=નૌ+ઇક=નાવિકઃ અથવા નૌમાન્-હોડીવાળો-એની પાસે હોડી છે અથવા એના તાળામાં હોડી છે.

કુમારી અસ્ય, અસ્મિન્ વા અસ્તિ=કુમારી+ઇક=કુમારિકઃ અથવા કુમારોમાન્-કુમારી-વાળો-એની સાથે કુમારી છે અથવા એના તાળામાં કુમારી છે.

શિખાદિભ્યઃ ઇન્ ॥૭૨૨૪॥

શિખાદિ-શિખા વગેરે-શબ્દોને મત્વર્થમાં એટલે જે અર્થમાં મતુ પ્રત્યય થાય છે તે અર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

શિખા અસ્ય, અસ્મિન્ વા અસ્તિ=શિખા+ઇન્=શિખી, શિખાવાન્-ચોટલીવાળો-ચોટલી છે અથવા જેના માથામાં ચોટલી છે.

માલા અસ્ય, અસ્મિન્ વા અસ્તિ=માલા+ઇન્=માલી, માલાવાન્-માળાવાળો-ડોકમાં જેને માળા છે અથવા જેની ડોકમાં માળા છે.

ત્રીહ્યાદિભ્યઃ તૌ ॥૭૨૨૫॥

ત્રીહિ વગેરે શબ્દોને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ એ બન્ને પ્રત્યયો વારાફરતી થાય છે.

ત્રીહિઃ અસ્ય, અસ્મિન્ વા અસ્તિ-ત્રીહિ+ઇક = ત્રીહિકઃ, ત્રીહિ+ઇન્ = ત્રીહી, ત્રીહિમાન્-ચોખ્ખાવાળો. ‘એને છે,’ અને ‘એમાં છે’ એવો અર્થ બધા જ ઉદાહરણોમાં સમજવો.

માયા અસ્ય, અસ્મિન્ વા અસ્તિ-માયા+ઇક=માયિકઃ, માયા+ઇન્=માયી, માયાવાન્-કપટ કરનારો-કપટી અથવા ઇંદ્રબળ કરનારો.

અતઃ અનેકસ્વરાત્ ॥૭૨૨૬॥

અનેક સ્વરવાળા અક્ષરાંત નામને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યયો થાય છે.

દણ્ડ+ઇક=દણ્ડિકઃ, દણ્ડ+ઇન્-દણ્ડી, દણ્ડવાન્-સાકડીવાળો.

છત્ર+ઇક=છત્રિકઃ, છત્ર+ઇન્-છત્રી, છત્રવાન્-છત્રવાળો.

અશિરસઃ અશીર્ષઃ ચ ॥૭૨૧૭॥

અશિરસ શબ્દને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યયો થાય છે. અને મત્ પ્રત્યય પણ થાય છે. તથા એ પ્રત્યયો થતાં અશિરસને બદલે અશીર્ષ થાય છે.

અશિરસ+ઇક=અશીર્ષ+ઇક=અશીર્ષિકઃ, અશિરસ+ઇન્=અશીર્ષ+ઇન્=અશીર્ષી, અશીર્ષવાન-
માથા વગરનો

અર્થ-અર્થાન્તાદ્ માવાત્ ॥૭૨૧૮॥

ધન અર્થ સિવાયના લાવવાયક એટલે ઉપયાયન અથવા પ્રયોજનવાચક અર્થ શબ્દને અને લાવવાયક અર્થ શબ્દ જેને છેડે છે એવા શબ્દોને મત્વર્થમાં ઇક અને ઇન્ પ્રત્યયો જ થાય છે અર્થાત્ લાવવાયક અર્થ શબ્દને મત્ પ્રત્યય ન થાય.

અર્થ+ઇક=અર્થિકઃ, અર્થ+ઇન્=અર્થી-ઉપયાયન કરનાર-ગરબુ.

પ્રત્યર્થ+ઇક=પ્રત્યર્થિકઃ, પ્રત્યર્થ+ઇન્=પ્રત્યર્થી-શત્રુ.

અર્થવાન પૈસાવાળો-ધન અર્થમાં તે મત્ જ થાય એટલે આ નિયમ ન લાગે.

ત્રીહૃથ-તુન્દાદેઃ ઇલઃ ચ ॥૭૨૧૯॥

ત્રીહિ અર્થક શબ્દોને અને તુન્દ વગેરે શબ્દોને મત્વર્થમાં ઇલ, ઇક અને ઇન્ પ્રત્યયો થાય છે.

શાલિ+ઇલ=શાલિલઃ, શાલિ+ઇક=શાલિકઃ- શાલિ+ઇન્=શાલી, શાલિ+મત્=શાલિમાન-
સાળ-ચોખ્ખા-વાળો.

તુન્દ+ઇલ=તુન્દિલઃ, તુન્દ+ઇક=તુન્દિકઃ, તુન્દ+ઇન્=તુન્દી, તુન્દ+મત્=તુન્દવાન-દુઃખવાળો-
મોટા પેટવાળો.

ઉદર+ઇલ=ઉદરિલઃ, ઉદર+ઇક=ઉદરિકઃ, ઉદર+ઇન્=ઉદરી, ઉદર+મત્=ઉદરવાન-પેટવાળો.

સ્વાઙ્ગાદ્ વિવૃદ્ધાત્ તે ॥૭૨૧૧૦॥

વધારે વધેલા સ્વાંગવાચી નામથી ઇલ, ઇક અને ઇન્ પ્રત્યયો થાય છે.

વિવૃદ્ધૌ-મહાન્તૌ-કર્ણૌ અલ્પ=કર્ણ+ઇલ=કર્ણિલઃ, કર્ણ+ઇક=કર્ણિકઃ, કર્ણ+ઇન્ કર્ણી,
કર્ણ+મત્-કર્ણવાન-વધારે મોટા કાનવાળો-સાધારણ હોય છે તેના કરતાં વધારે
લાંબા પહોળા કાનવાળો.

વૃન્દાદ્ અરકઃ ॥૭૨।૧૧॥

વૃન્દ શબ્દને ભત્વર્થસૂચક આરક પ્રત્યય થાય છે.

વૃન્દ+આરક=વૃન્દારકઃ, વૃન્દવાન્-સમૂહવાળો.

શૃજાદ્ ॥૭૨।૧૨॥

શૃજ શબ્દને ભત્વર્થમાં આરક પ્રત્યય થાય છે.

શૃજ+આરક=શૃજારકઃ, શૃજવાન્-શી'ગડાંવાળો.

ફલ-વર્હાત્ ચ ઇનઃ ॥૭૨।૧૩॥

ફલ શબ્દને, વર્હ શબ્દને અને શૃજ શબ્દને ભત્વર્થમાં ઇન પ્રત્યય થાય છે.

ફલ+ઇન=ફલિનઃ, ફલવાન્-ફળવાળો.

વર્હ+ઇન=વર્હિણઃ, વર્હવાન્-પી'છાંવાળો-ભોર.

શૃજ+ઇન=શૃજિણઃ, શૃજવાન્-શી'ગડાંવાળું-પશુ અથવા શિખરવાળો-પર્વત.

મલાદ્ ઈમસઃ ચ ॥૭૨।૧૪॥

મલ શબ્દને ભત્વર્થમાં ઈમસ અને ઇન પ્રત્યયો થાય છે.

મલ+ઈમસ=મલીમસઃ-મેલો.

મલ+ઇન=મલિનઃ-મેલો, મલવાન્-મેલો.

મરુત્-પર્વણઃ તઃ ॥૭૨।૧૫॥

મરુત શબ્દને અને પર્વન્ શબ્દને ભત્વર્થમાં ત પ્રત્યય થાય છે.

મરુત+ત=મરુત્તઃ, મરુતવાન્-વાયુવાળો અથવા દેવવાળો.

પર્વન્+ત=પર્વતઃ, પર્વવાન્-પર્વ-હવાવાળો-પર્વત.

વલિ-વટિ-તુણ્ડેઃ મઃ ॥૭૨।૧૬॥

વલિ, વટિ અને તુણ્ડ શબ્દોને ભત્વર્થમાં મ પ્રત્યય થાય છે.

વલિ+મ=વલિમઃ, વલિવાન્-વળીઓ-કરચલીઓવાળો.

વટિ+મ=વટિમઃ, વટિવાન્- " " "

તુણ્ડ+મ=તુણ્ડમઃ, તુણ્ડવાન્-મોટી ઢુંટીવાળો.

હેમ-૨૫

ऊर्णा-अहं-शुभमः युस् ॥७॥२॥७॥

ऊर्णा, अहम्, અને शुभम् શબ્દોને મત્વર્થમાં યુ(યુસ્) પ્રત્યય થાય છે.

ऊर्णा+यु=ऊर्णायुः-ઊનવાળો-ધેટો.

शुभम्+यु=शुभयुः-શુભવાળો.

अहं+यु=अहयुः-અહંકારવાળો.

આ યુસ્ પ્રત્યય સ નિશાન વાળો છે એટલે સિત્ પ્રત્યય ગણાય.

कं-शंभ्यां युस्-ति-यस्-तु-त-व-भम् ॥७॥२॥८॥

कम् શબ્દને અને शम् શબ્દને મત્વર્થમાં યુ, તિ, ય, તુ, ત, વ, અને મ પ્રત્યયો થાય છે.

कम्+यु=कंयुः-કુખવાળો.

कम्+ति=कंतिः-,,

कम्+यस्=कंयः-,,

कम्+तु=कंतुः-,,

कम्+त=कंतः-,,

कम्+व=कंवः-,,

कम्+भ=कंभः-,,

शम्+यु=शंयुः-શુખવાળો.

शम्+ति=शंतिः-,,

शम्+यस्=शंयः-,,

शम्+तु=शंतुः-,,

शम्+त=शंतः-,,

शम्+व=शंवः-,,

शम्+भ=शंभः-,,

અહીં બતાવેલ યુસ્, યસ્ પ્રત્યયો સિત્ પ્રત્યયો છે.

बल-वात-दन्त-ललाटाद् ऊलः ॥७॥२॥९॥

बल, वात, दन्त અને લલાટ શબ્દોને મત્વર્થમાં ઊલ પ્રત્યય થાય છે.

बल+ऊल=बलूलः અથવા बलवान्-બળવાળો. વાત+ऊल=वातूलः-વાયુવાળો-વાયડો.

दन्त+ऊल=दन्तूलः-દાંતવાળો-બહાર નીકળેલ દાંતવાળો.

ललाट+ऊल=ललाटूलः-ભોટા લલાટવાળો.

આ બધા શબ્દોમાં મત્વ પ્રત્યય લગાડીને પણ ઉદાહરણો સમજવાનાં છે.

प्राण्यङ्गाद् आतः लः ॥७॥२॥१०॥

પ્રાણીના અંગવાચક આકારાંત નામને મત્વર્થમાં લ પ્રત્યય થાય છે.

चूडा+ल=चूडालः, चुडावान्-ચોટલીવાળો.

જઙ્ઘાવાન્ પ્રાસાદઃ- જંઘાવાળો મહેલ છે.-અહીંનો જંઘા શબ્દ પ્રાણ્યંગ નથી, તેથી લ પ્રત્યય ન થાય. મહેલના આધારરૂપ નીચેના ભાગને પણ જંઘા કહેવાય છે.

સિધ્માદિ-હુદ્રજન્તુ-રૂઘ્ન્યઃ ॥૭૨૨૧॥

સિધ્મ વગેરે શબ્દોને, હુદ્રજન્તુવાચક શબ્દોને અને રોગવાચક શબ્દોને મત્વર્થમાં લ થાય છે. નોળિયા સુધીના જવો હુદ્ર જન્તુ ગણાય.

સિધ્માદિ-સિધ્મ+લ=સિધ્મલઃ સિધ્મવાન્-ચામડીના રોગવાળો.

,, વર્ધ્મ+લ=વર્ધ્મલઃ, વર્ધ્મવાન્-વર્ધ્મવાળો.

હુદ્રજન્તુ-યૂકા+લ=યૂકાલઃ, યૂકાવાન્-જૂવાળો-માથામાં જૂ પડેલ છે એવો.

રોગ-મૂર્છા+લ=મૂર્છાલઃ, મૂર્છાવાન્-મૂર્છાવાળો-એલાન થવાના રોગવાળો.

પ્રજ્ઞા-પર્ણ-ઉદક-ફેનાદ્ લ-ઇલૌ ॥૭૨૨૨॥

પ્રજ્ઞા પર્ણ ઉદક અને ફેન શબ્દોને મત્વર્થમાં લ અને ઇલ પ્રત્યયો થાય છે.

પ્રજ્ઞા+લ=પ્રજ્ઞાલઃ, પ્રજ્ઞા+ઇલ=પ્રજ્ઞિલઃ-પ્રજ્ઞાવાળો-બુદ્ધિવાળો.

પર્ણ+લ=પર્ણલઃ, પર્ણ+ઇલ=પર્ણિલઃ-પાંદડાવાળો કે પાનવાળો.

ઉદક+લ=ઉદકલઃ, ઉદક+ઇલ=ઉદકિલઃ-પાણીવાળો.

ફેન+લ=ફેનલઃ, ફેન+ઇલ=ફેનિલઃ, ફેનવાન્-ફીણવાળો.

કાલા-જટા-ઘાટાન્ ક્ષેપે ॥૭૨૨૩॥

કાલા, જટા અને ઘાટા શબ્દોને મત્વર્થમાં લ અને ઇલ પ્રત્યયો થાય છે, જે ક્ષેપ-નિંદા-અર્થનું સૂચન થતું હોય તો.

કાલા+લ=કાલાલઃ-અથવા કાલા+ઇલ=કાલિલઃ-પગની નસવાળો.

જટા+લ=જટાલઃ-અથવા જટા+ઇલ=જટિલઃ-જટાવાળો-લોહોને ડગવા માટે

જટાવાળો થયેલો.

ઘાટા+લ=ઘાટાલઃ અથવા ઘાટા+ઇલ=ઘાટિલઃ ગળાના મોટા કૃંકણસ-કંઠમણિ-હિડિયા-વાળો

કાલાવાન્-અહીં ક્ષેપ અર્થ ન હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

વાચઃ આલ-આટૌ ॥૭૨૨૪॥

વાચ્ શબ્દને મત્વર્થમાં આલ અને આટ પ્રત્યયો થાય છે, જે નિંદા જણાતી હોય તો.

વાચ્+આલ=વાચાલઃ-વાચાળ-બહુ બકબક કરનારો-વાયડો.

વાચ્+આટ=વાચાટઃ-,, ,, ,, ,,

ગિન્ ॥૭૨૨૫॥

વાચ્ શબ્દને મત્વર્થમાં ગિન્ પ્રત્યય થાય છે.

વાચ્+ગિન્=વાગ્ગિન્-વાગ્મી, વાગ્વાન્-કુશળ વક્તા; વિદ્વાન.

મધ્વાદિભ્યઃ રઃ ॥૭૨૨૬॥

મધુ વગેરે શબ્દોને મત્વર્થમાં ર પ્રત્યય થાય છે.

મધુ+ર=મધુરઃ રસઃ-મધુર રસ.

સ્વ+ર=સ્વરઃ-ખતું-ગળાતું-મોટું કાણું, અવાળો-ગર્દભઃ-ગધેડો.

કૃષ્યાદિભ્યઃ વલ્ચ્ ॥૭૨૨૭॥

કૃષી આદિ શબ્દોને મત્વર્થમાં વલ્ચ્ પ્રત્યય થાય છે.

કૃષી+વલ્ચ્=કૃષીવલઃ કુટુંબી-ખેતીવાળો-કણખી.

આસુતી+વલ્ચ્=આસુતીવલઃ કલ્યાણલઃ-આસુતિમાન્-કલાલ.

લોમ-પિચ્છાદેઃ શ-ઇલ્મ્ ॥૭૨૨૮॥

લોમ આદિ શબ્દોને મત્વર્થમાં જ પ્રત્યય થાય અને પિચ્છ વગેરે શબ્દોને મત્વર્થમાં ઇલ પ્રત્યય થાય છે.

લોમ+શ=લોમશઃ, લોમવાન્-લોભવાળો. ગિરિ+શ=ગિરિશઃ, ગિરિમાન્-ગિરિશ-મહાદેવ.

પિચ્છ+ઇલ્=પિચ્છિલઃ પિચ્છવાન્-ચીકાશદાર, ખીન્ને અર્થ પીંછાવાળો.

ઊરસ+ઇલ્=ઊરસિલઃ, ઊરસવાન્-છાતીવાળો.

નઃ અજ્ઞાદેઃ ॥૭૨૨૯॥

અજ્ઞ વગેરે શબ્દોને મત્વર્થમાં ન પ્રત્યય થાય છે.

અજ્ઞ+ન=અજ્ઞન+આ=અજ્ઞતા ચાર્વજ્ઞી સ્ત્રી-સુંદર અંગવાળી સ્ત્રી. અજ્ઞવતી.

પામ+ન=પામનઃ, પામવાન્-ખસ કે ખરબવાના રોગવાળો.

શાકી-પલાલી-દર્દ્ર્વાઃ દ્વસ્વઃ ચ ॥૭૨૩૦॥

શાકી, પલાલી અને દર્દ્ર્ શબ્દોને મત્વર્થમાં ન થાય અને ન થતાં તે શબ્દોનો અન્ત્ય સ્વર દ્વસ્વ થઈ જાય છે.

શાકી+ન=શાકીનઃ, શાકીમાન્-શાકી-મોટું શાક કે શાકનો સમૂહ, શાકીવાળો.

પલાલી+ન=પલાલિનઃ, પલાલીમાન્-પલાલી-મોટું પરાણ કે પરાણનો ભૂકો-કડખનો ચૂરો પલાલીવાળો.

દર્દ્ર્+ન=દર્દ્ર્ણ, દર્દ્ર્વાન્-ધાધરના રોગવાળો.

વિષ્વચઃ વિષુઃ ચ ॥૭૨૨૩૧॥

વિષ્વક્ શબ્દને મત્વર્થમાં ન પ્રત્યય થાય અને ન ચતાં વિષ્વક્ને બદલે વિષુ રૂપ થાય છે.

વિષ્વક્+ન=વિષુ+ન=વિષુઃ.-રવિ અથવા વાયુ. વિષ્વન્વાન-બધે ફિરણોવાળો.

લક્ષ્મ્યાઃ અનઃ ॥૭૨૨૩૨॥

લક્ષ્મી શબ્દને મત્વર્થસૂચક અન પ્રત્યય થાય છે.

લક્ષ્મી+અન=લક્ષ્મણઃ, લક્ષ્મીવાન-લક્ષ્મીવાળો.

પ્રજ્ઞા-શ્રદ્ધા-અર્ચા-વૃત્તોઃ ણઃ ॥૭૨૨૩૩॥

પ્રજ્ઞા, શ્રદ્ધા, અર્ચા અને વૃત્તિ શબ્દોને મત્વર્થસૂચક ણ-ણ+અ-અ પ્રત્યય થાય છે.

ણ પ્રત્યય સાથે જે ણ છે તે તે વૃદ્ધિ રૂપ પરિવર્તનનો સૂચક છે.

પ્રજ્ઞા+અ=ગ્રજ્ઞઃ, પ્રજ્ઞાવાન બુદ્ધિશાળી. શ્રદ્ધા+અ=શ્રદ્ધઃ, શ્રદ્ધાવાન-શ્રદ્ધાવાળો.

અર્ચા+અ=આર્ચઃ, અર્ચાવાન અર્ચા-પૂજા કરનારો અથવા પૂજા પામનારો.

વૃત્તિ+અ=વાર્તઃ, વૃત્તિમાન-વૃત્તિવાળો-વૃત્તિ એટલે વૃત્તિ અથવા વિવરણ.

ઝયોત્સ્નાદિભ્યઃ અણ્ ॥૭૨૨૩૪॥

ઝયોત્સ્ના વગેરે શબ્દોને મત્વર્થસૂચક અણ્ પ્રત્યય થાય છે.

ઝયોત્સ્ના+અણ્=ઝયૌત્સ્નો રાત્રિઃ.-ઝયૌત્સ્નાવાળી રાત્રી.

સિકતા-શર્કરાત્ ॥૭૨૨૩૫॥

સિકતા અને શર્કરા શબ્દોને મત્વર્થસૂચક અણ્ પ્રત્યય થાય છે.

સિકતા+અણ્=સૈકતઃ, સિકતાવાન-રેતીવાળો.

શર્કરા+અણ્=શાર્કરઃ, શર્કરાવાન-ઠાંકરાવાળો ભાત.

ઇલઃ ચ દેશે ॥૭૨૨૩૬॥

સિકતા અને શર્કરા શબ્દોને 'દેશ' અર્થસૂચક મત્વર્થીય ઇલ અને અણ્ પ્રત્યયો થાય છે.

સિકતા+ઇલ=સિકતિલઃ, સિકતા+અણ્=સૈકતઃ, સિકતાવાન-રેતાળ પ્રદેશ.

શર્કરા+ઇલ=શર્કરિલઃ, શર્કરા+અણ્=શાર્કરઃ, શર્કરાવાન-ઠાંકરાવાળો પ્રદેશ.

શુ-દ્રોઃ મઃ ॥૭૨।૩૭॥

શુ અને દ્રુ શબ્દોને મત્વર્થસૂચક મ પ્રત્યય થાય છે.

શુ+મ=શુમઃ-આકાશવાળો પ્રદેશઃ

દ્રુ+મ=દ્રુમઃ-લાકડાવાળું-ઝાડ.

કાણ્ઠ-આણ્ઠ-માણ્ઠાદ્ ઈરઃ ॥૭૨।૩૮॥

કાણ્ઠ, આણ્ઠ અને માણ્ઠ શબ્દોને મત્વર્થસૂચક ઈર પ્રત્યય થાય છે.

કાણ્ઠ+ઈર=કાણ્ઠીરઃ, કાણ્ઠવાન્-કાંડવાળો.

આણ્ઠ+ઈર=આણ્ઠીરઃ, આણ્ઠવાન્-અંડકોશવાળો.

માણ્ઠ+ઈર=માણ્ઠીરઃ, માણ્ઠવાન્-માંડવાળો.

કચ્છુવાઃ ડુરઃ ॥૭૨।૩૯॥

કચ્છુ શબ્દને મત્વર્થ સૂચક ડુર (ડુર) પ્રત્યય થાય છે.

કચ્છુ+ડુર=કચ્છુરઃ, કચ્છુમાન્-ખરજવાળો.

દન્તાત્ ઉન્નતાત્ ॥૭૨।૪૦॥

‘ઉં’ આ દાંત’ અર્થ વાળા દન્ત શબ્દને મત્વર્થસૂચક ડુર (ડુર) પ્રત્યય થાય છે.

દન્ત+ડુર=દન્તુરઃ-મોટા દાંતવાળો.

દન્તવાન્-સામાન્ય દાંતવાળો.

મેઘા-રથાદ્ નવા ઈરઃ ॥૭૨।૪૧॥

મેઘા અને રથ શબ્દોને મત્વર્થ સૂચક ઈર પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

મેઘા+ઈર=મેઘીરઃ, મેઘાવાન્, મેઘાવી-ચુદ્ધિવાળો.

રથ+ઈર=રથીરઃ, રથવાન્, રથી-રથવાળો.

કૃપા-હૃદયાદ્ આલુઃ ॥૭૨।૪૨॥

કૃપા અને હૃદય શબ્દોને મત્વર્થસૂચક આલુ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

કૃપા+આલુ=કૃપાલુઃ, કૃપાવાન્-કૃપાળુ.

હૃદય+આલુ=હૃદયાલુઃ, હૃદયવાન્-હૃદયવાળો.

કેશાદ્ વઃ ॥૭૨।૪૩॥

કેશ શબ્દને મત્વર્થસૂચક વ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

કેશ+વ=કેશવઃ, કેશવાન્, કેશી-કેશવાળો.

મણ્યાદિભ્યઃ ॥૭૨।૪૪॥

મણિ વગેરે શબ્દોને મત્વર્થસૂચક વ પ્રત્યય થાય છે.

મણિ+વ=મણિકઃ, મણિમાન્-મણિવાળો.

હિરણ્ય+વ=હિરણ્યવઃ, હિરણ્યવાન્-હિરણ્યવાળો.

હીનાત્ સ્વાઙ્ગાદ્ અઃ ॥૭૨।૪૫॥

હીન એવા સ્વાઙ્ગનાવાચક શબ્દોને મત્વર્થસૂચક અ પ્રત્યય થાય છે.

હીનઃ કર્ણઃ યસ્ય અસ્તિ=કર્ણ+અ=કર્ણઃ--અ'હિત કાનવાળો.

કર્ણવાન્-કાનવાળો અહીં 'કર્ણુ' હીન અંગ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અબ્રાદિભ્યઃ ॥૭૨।૪૬॥

અબ્ર વગેરે શબ્દોને મત્વર્થસૂચક અ પ્રત્યય થાય છે.

અબ્ર+અ=અબ્રમ્-અબ્ર-આલ-આનાશ, મેઘ અથવા સ્વર્ગ અબ્રવાણુ સ્થાન.

અર્શસ+અ=અર્શસઃ કૈવઃ-હરસ-મસા-વળો મૈત્ર.

અસૃ તપઃ-માયા-મેધા-સ્રજઃ વિન્ ॥૭૨।૪૭॥

જેની છેડે અસૃ છે એવા શબ્દોને, તથા તપસ, માયા, મેધા, અને સ્રજ શબ્દોને મત્વર્થનો સૂચક વિન્ પ્રત્યય થાય છે.

યશસ+વિન્=યશસ્વી, યશસ્વાન્-યશસ્વી.

મેધા+વિન્=મેધાવી, મેધાવાન્-ધુહિવાળો.

તપસ+વિન્=તપસ્વી, તપસ્વાન્-તપસ્વી.

સ્રજ+વિન્=સ્રજ્વી, સ્રજવાન્-ભાગાવાળો.

માયા+વિન્=માયાવી, માયાવાન્-કપટી.

૭૨।૩૪। સૂત્રમાં જે જ્યોત્સ્નાદિ ગણુ આપેલ છે તેમાં 'તપસ' શબ્દને પણ ગણાવેલ છે. એટલે એને અળ તો થાય જ. પણ આ નિયમથી વિન્ પ્રત્યય પણ થાય છે. એ માટે સૂત્રમાં તપસ શબ્દનો નિર્દેશ કરેલ છે. અસૃ કહેવાથી જ તપસ શબ્દ આવી જાય છે પણ અળ પ્રત્યય, વિન્ પ્રત્યયને લાગતો ન અટકાવે માટે તપસનો જુદો ઉલ્લેખ કરેલ છે.

આમયાદ્ દીર્ઘશ્ચ ॥૭૨।૪૮॥

આમય શબ્દને ભવર્થસૂચક વિન્ પ્રત્યય થાય અને વિન્ થાય ત્યારે આમયનો અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થાય છે.

આમય+વિન્=આમયાવી, આમયવાન્-રોગવાળો.

સ્વાદ્ મિન્ ईशे ॥૭૨।૪૯॥

સ્વ શબ્દને 'ईश-સ્વામી' અર્થનું સૂચન થતું હોય તો ભવર્થસૂચક મિન્ પ્રત્યય થાય છે અને મિન્ થાય ત્યારે સ્વનો સ્વા થાય છે.

સ્વ+મિન્=સ્વા+મિન્=સ્વામી-સ્વવાળો-ઈશ-સ્વામી. સ્વ એટલે પોતાનું વન સ્વવાન્-ધનવાળો અહીં ઈશ અર્થ નથી તેથી મિન્ પ્રત્યય ન થયો.

ગોઃ ॥૭૨।૫૦॥

ગો શબ્દને ભવર્થસૂચક મિન્ પ્રત્યય થાય છે.

ગો+મિન્=ગોમી, ગોમાન્-ગાયવાળો.

કર્જઃ વિન્-વલો અસ્ ચ અન્તઃ ॥૭૨।૫૧॥

જકારાંત એવા કર્જ શબ્દને ભવર્થસૂચક વિન્ અને વલ પ્રત્યયો થાય છે ને એ પ્રત્યયો થતાં કર્જ શબ્દનું કર્જસ્ એવું સકારાંત રૂપ થાય છે.

કર્જ+વિન્=કર્જસ્+વિન્=કર્જસ્વી, કર્જસ્વલ; કર્જાન્-બળવાળો.

તમિસા-અર્ણવ-જ્યોત્સ્નાઃ ॥૭૨।૫૨॥

તમસ્ શબ્દને ભવર્થસૂચક ર પ્રત્યય લગાડીને અને તમસ્તું તમિસ્ રૂપ બનાવીને તમિસ્ શબ્દ બનાવવાનો છે. અર્ણવ શબ્દને ભવર્થસૂચક વ પ્રત્યય લગાડીને અને અર્ણવતું અર્ણ રૂપ બનાવીને અર્ણવ શબ્દ સાધવાનો છે, જ્યોતિસ્ શબ્દને ભવર્થસૂચક ન પ્રત્યય લગાડીને અને જ્યોતિસ્તું જ્યોત્સ્ રૂપ બનાવીને જ્યોત્સ્ના શબ્દ સાધવાનો છે. તમઃ અસ્યામ્ અસ્તિ સાન્તમસ્+રન્તમિસ્+આન્તમિસા, તમિસા રાત્રિઃ-તમ-અધકાર-વાળી રાત.

તમઃ અસ્તિ એવુ તાનિ=તમિસાણિ ગુહામુખાનિ-જેમાં ગાઢ અંધારાં છે એવાં ગુફાનાં મુખો.

અર્જઃ અસ્તિ અસ્મિન્ સઃ-અર્જસ+વ=અર્જ+વ=અર્જવઃ સમુદ્રઃ=અર્જસ-પાણી, જેમાં પાણી
બરેલ છે તે સમુદ્ર-દરિયો.

ઝયોતિઃ અસ્તિ અસ્યાં સા=ઝયોતિસ+ન+આ=ઝયોત્સ+ન+આ=ઝયોત્સ્ના-ઝયોતિવાળી
ચંદ્રની પ્રભા.

જેમ તમિસ પ્રયોગ થાય તેમ તમસ્વાન્ પણ થાય. તમસ્વાન્ અધારાવાળો ભાગ.
(જુ.એ. ૧૧૧૨૩૧)

ગુણાદિભ્યઃ યઃ ॥૭૨૧૫૩॥

ગુણ વગેરે શબ્દને ભત્વર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

ગુણ+ય=ગુણ્યઃ અથવા ગુણવાન્ ના-ગુણવાળો પુરુષ.

હિમ+ય=હિમ્યઃ અથવા હિમવાન્ ગિરિઃ-હિમવાળો પર્વત.

રૂપાત્ પ્રશસ્ત-આહતાત્ ॥૭૨૧૫૪॥

પ્રશસ્ત વિશેષણવાળા અને હથોડા વગેરેથી ટીપાચેલા અથવા ઘડેલા એવા
વિશેષણવાળા રૂપ શબ્દને ભત્વર્થમાં ય પ્રત્યય થાય છે.

રૂપ+ય=રૂપ્યઃ ગૌઃ-પ્રશસ્ત રૂપવાળો બળદ કે ગાય.

રૂપ+ય=રૂપ્યઃ કાર્ષાવિળમ્-એરણુ પર ખૂણીને હથોડાથી ટીપેલો-ઘડેલો-રૂપાનો સિક્કો.

રૂપવાન્ અન્યઃ-બીજા અર્થમાં રૂપવાન્ વપરાય છે.

પૂર્ણમાસઃ અણ્ ॥૭૨૧૫૫॥

પૂર્ણમાસ શબ્દને ભત્વર્થમાં અણ્ પ્રત્યય થાય છે.

પૂર્ણમાસ+અણ્=પૂર્ણમાઃ અસ્તિ અસ્યાં સા પૂર્ણમાસ+અણ્=પૂર્ણમાસ+ઈ= પૂર્ણમાસી-જે
દિવસે માસ એટલે ચંદ્ર પૂર્ણ થાય-દેખાય-તે તિથિ-પૂર્ણિમા-પૂનમ.

ગોપૂર્વાદ્ અતઃ ઇકણ્ ॥૭૨૧૫૬॥

પૂર્વપદમાં ગો શબ્દ હોય એવા અકારાંત શબ્દને ભત્વર્થમાં ઇકણ્ પ્રત્યય થાય છે.

ગો+શત+ઈકણ્=ગૌશતિકઃ-સો ગાયવાળો.

ગોવિંશતિમાન્-વીશ ગાયવાળો-અહીં અકારાંત શબ્દ નથી પણ વિંશતિ એવા
ઈકારાંત શબ્દ છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

નિષ્કાદેઃ શત-સહસ્રાત્ ॥૭૨૧૫૭॥

કેવળ - નિષ્કશત અને કેવળ નિષ્કસહસ્ર એ બન્ને શબ્દને મત્વર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.

નિષ્કશત+ફક્ત=નૈષ્કશતિકઃ—નિષ્ક નામના સો સિદ્ધાવાળો.

નિષ્કસહસ્ર+ફક્ત=નૈષ્કસહસ્રિકઃ—નિષ્ક નામના હજાર સિદ્ધાવાળો.

સ્વર્ણનિષ્કશતમ્ અસ્ય ઘટ્તિ-સોનાના સો સિદ્ધાઓ જેની પાસે છે—અહીં નિષ્કશત શબ્દ કેવળ—એકલો—નથી પણ 'સ્વર્ણનિષ્કશત' શબ્દ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

एकादेः कर्मधारयात् ॥७२१५८॥

જેની આદિમાં એક વગેરે શબ્દો હોય એવા કર્મધારય સમાસવાળા અકારાંત નામને મત્વર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય થાય છે.

एक+गो+फक्त्=ऐकगविकः—એક ગાયવાળો.

सर्वादेः इन् ॥७२१५९॥

જેની આદિમાં સર્વ શબ્દ હોય એવા અકારાંત શબ્દોને મત્વર્થમાં કર્મધારય-સમાસમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

सर्व+धन+इन्=सर्वधनी—અધા ધનવાળો.

प्राणिस्थाद् अस्वाङ्गाद् द्वन्द्व-रूप-निन्यात् ॥७२१६०॥

પ્રાણીમાં રહેલાં અસ્વાંગવાચી અદન્ત દ્વન્દ્વ સમાસવાળા નામને, રોગવાચી નામને અને નિંદાવાચી નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે.

अस्वाङ्ग—द्वन्द्वसमास—अदन्त—कटक+वलय+इन्=कटकवलयिनी—કડાં અને વલય પહેરનારી રોગવાચી—कुष्ट+इन्=कुष्टी—કોડના રોગવાળો.

निंदावाच्यी—ककुदावर्त+इन्=ककुदावर्ती—કકુદનો જેને આવર્ત હોય તે —ખુંધિયો—ખુંધવાળો.

पुष्पफलवान् वृक्षः—પુષ્પ અને ફળવાળું વૃક્ષ—આ પુષ્પફળ રૂપ અર્થ પ્રાણીમાં રહેલ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

स्तन-केशवती-स्तन અને કેશવાળી—આ સ્તનકેશ તો સ્વાંગરૂપ અર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વાત-અતીસાર-પિશાચાત્ કઃ ચ અન્તઃ ॥૭૨॥૬૧॥

વાત, અતીસાર અને પિશાચ શબ્દોને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય થાય છે અને એ ત્રણે શબ્દોને અન્તે 'ક' ઉમેરાય છે અર્થાત્ મત્વર્થમાં કિન્ પ્રત્યય થાય છે.

વાત+કિન્=વાતકી-વાયુ પ્રકૃતિવાળો.

અતીસાર+કિન્=અતીસારકી-અતીસાર રોગવાળો.

પિશાચ+કિન્=પિશાચકી-પિશાચના વળગાડવાળો.

પૂરણાદ વયસિ ॥૭૨॥૬૨॥

જો 'ઉંમર' જણાતી હોય તો પૂરણ પ્રત્યયંત નામને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે, મતુ થતો નથી.

પદ્મમ્ અસ્તિ અદ્ય=પદ્મમ+ઇન્=પદ્મમી બાલ:-પાંચમા દિવસનું કે પાંચમા માસનું કે પાંચમા વરસનું બાલક.

મુખાદેઃ ॥૭૨॥૬૩॥

મુખ વગેરે શબ્દોને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે, મતુ થતો નથી.

મુખ+ઇન્=મુખી-મુખી

દુઃખ+ઇન્=દુઃખી-દુઃખી.

માલાયાઃ ક્ષેપે ॥૭૨॥૬૪॥

માલા શબ્દને 'ક્ષેપ-નિંદા-અર્થ'માં મત્વર્થસૂચક ઇન્ પ્રત્યય જ થાય, મતુ ન થાય. માલા+ઇન્=માલી-માળી-જાતે માળી હોવા છતાં માળીનું કામ ન આવડતું હોય તેવો માળી-આ રીતે 'માળી' શબ્દ ક્ષેપસૂચક સમજવો.

માલાવાન્-માળાવાળો,-અહીં ઇન્ ન થાય પણ મતુ થાય.

ધર્મ-શીલ-વર્ણાન્તાત્ ॥૭૨॥૬૫॥

જો શબ્દને છેડે ધર્મ શબ્દ આવેલો હોય, જો શબ્દને છેડે શીલ શબ્દ આવેલો હોય અને જો શબ્દને છેડે વર્ણ શબ્દ આવેલો હોય તે શબ્દોને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે, મતુ થતો નથી.

મુનિધર્મ+ઇન્=મુનિધર્મી-મુનિના ધર્મવાળો-મુનિના આચારવાળો.

યતિશીલ+ઇન્=યતિશીલી-યતિના શીલવાળો.

બ્રાહ્મણવર્ણ+ઇન્=બ્રાહ્મણવર્ણી-બ્રાહ્મણવર્ણીવાળો.

વાહુ-ઝર્વાદેઃ વલાત્ ॥૭૨।૬૬॥

જેની આદિમાં વાહુ શબ્દ છે અને ઊરુ શબ્દ છે એવા વાહુવલ અને ઝર્વાલ શબ્દોને મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે, મતુ થતો નથી.

વાહુવલ+ઇન્=વાહુવલી-ખાહુખળવાળો.

ઝર્વાલ+ઇન્=ઝર્વાલી-સાઢળના ખળવાળો.

મન્-મ-અબ્જાદેઃ નામ્નિ ॥૭૨।૬૭॥

મન્ છેડાવાળા નામોને, મ છેડાવાળા નામોને અને અબ્જ વગેરે શબ્દોને 'વિશેષ નામ' અર્થે હોય તો મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય, મતુ ન થાય.

મન્-દામન્+ઇન્=દામિની-હારવાળી.

મ-સોમ+ઇન્=સોમિની-ચંદ્રવાળી.

અબ્જ+ઇન્=અબ્જિની-કમલવાળી.

કમલ+ઇન્=કમલિની-કમલવાળી.

હસ્ત-દન્ત-કરાજ્જાતૌ ॥૭૨।૬૮॥

હસ્ત, દન્ત અને કર શબ્દોને પ્રત્યય લાગ્યા પછી 'નતિ' અર્થે જણાતો હોય તો મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે.

હસ્ત+ઇન્=હસ્તી-હાથી

દન્ત+ઇન્=દન્તી-હાથી

કર+ઇન્=કરી-હાથી

'હાથી' શબ્દ અહીં હાથીની નતિને સૂચવે છે. માત્ર 'હાથવાળો' કે 'દાંતવાળો' એવો એક કોઈ અર્થ હોય તો હસ્તી, દન્તી કે કરી શબ્દો બનતા નથી પણ હસ્તવાન્, અને દન્તવાન્ કરવાન્ શબ્દો થાય છે.

વર્ણાદ્ બ્રહ્મચારિણિ ॥૭૨।૬૯॥

વર્ણ શબ્દને 'બ્રહ્મચારી' અર્થે જણાતો હોય તો મત્વર્થમાં ઇન્ પ્રત્યય જ થાય છે, મતુ થતો નથી.

વર્ણ+ઇ=વર્ણીન્-બ્રહ્મચારી.

બ્રહ્મચારી અર્થ ન હોય ત્યાં વર્ણવાન્ એટલે અમુક વર્ણુવાળો એવો જ અર્થ થાય છે.

પુષ્કરાદેઃ દેશે ॥૭૨।૭૦॥

પુષ્કર વગેરે શબ્દોને 'દેશ' અર્થ જણાતો હોય તો મત્વર્થમાં ફ્રન પ્રત્યય જ થાય છે મત્રુ થતો નથી.

પુષ્કર+ફન=પુષ્કરિન+ફ=પુષ્કરિણી પદ્મિની-પદ્મવાળી તળાવડી,

પુષ્કરવાનુ હસ્તી-હાથી

આ શબ્દ દેશવાચી નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સૂક્ત-સામ્નોઃ ફયઃ ॥૭૨।૭૧॥

સૂક્તવાચી અને સામવાચી શબ્દોને મત્વર્થમાં ફય પ્રત્યય થાય છે.

અચ્છા વાગૂ યસ્ય અસ્તિ=અચ્છાવાક્+ફય=અચ્છાવાકીયં સૂક્તમ્-અચ્છાવાકી નામનું સૂક્ત.
યજ્ઞસ્થ અયજ્ઞસ્થેતિ=યજ્ઞાયજ્ઞ+ફય=યજ્ઞાયજ્ઞીયં સામ-સામ વેદનું યજ્ઞાયજ્ઞીય પ્રકરણ.

લુઘ્ વાઽધ્યાય-અનુવાકે ॥૭૨।૭૨॥

અધ્યાય સૂચક અને અનુવાક સૂચક નામને લાગેલા મત્વર્થ સૂચક ફય પ્રત્યયનેા વિકલ્પે લોપ થાય છે.

'ગર્દભાળડ' શબ્દઃ અસ્મિન્ અધ્યાયે વા અનુવાકે અસ્તિ ઇતિ ગર્દભાળડ+ફય=ગર્દભાળડઃ

અથવા ગર્દભાળડીયઃ અધ્યાયઃ, અનુવાકઃ-ગર્દભાળડ શબ્દવાળો અધ્યાય કે અનુવાક.

મત્વર્થના આ પ્રકરણમાં અધ્યાયવાચક કે અનુવાકવાચક નામને ફય પ્રત્યયનું વિધાન આચાર્યે કયું નથી તેમ છતાં આચાર્ય અહીં વિકલ્પે લોપનું વિધાન કરે છે તેથી અનુમાન કરવું પડે છે કે અધ્યાય વાચક અને અનુવાક વાચક શબ્દોને મત્વર્થમાં ફય પ્રત્યય નું વિધાન સમજી લેવું અને પછા તેનો લોપ આ સૂત્રથી કરવો.

વિમુક્તાદેઃ અણ ॥૭૨।૭૩॥

વિમુક્ત આદિ શબ્દોને 'અધ્યાય' અર્થમાં અને 'અનુવાક' અર્થમાં મત્વર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે.

વિમુક્તઃ શબ્દઃ અસ્મિન્ અધ્યાયે અનુવાકે વા અસ્તિ વિમુક્ત+અણ=વૈમુક્તઃ-જે અધ્યાયમાં કે અનુવાકમાં વિમુક્ત શબ્દ આવે છે તે વૈમુક્ત અધ્યાય કે અનુવાક.

વૈવાસુરઃ અધ્યાયઃ અનુવાકઃ વા-દેવ અને અસુર શબ્દોવાળો અધ્યાય કે અનુવાક.

घोषदादेः अकः ॥७२१७४॥

घोषत् वगेरे शब्दोने 'अध्याय' अने 'अनुवाक' अर्थभां भत्वर्थभां अक प्रत्यय थाय छे.

घोषत् शब्द अस्मिन् अस्ति=घोषद+अकः=घोषदकः-जेभां 'घोषत्' शब्द आवे छे ते अध्याय के अनुवाक.

अहो' भत्वर्थी' प्रत्ययेन' विधान पुरु' थयु'.

प्रकारे जातीयर् ॥७२१७५॥

प्रथमांत नामने पछी 'ऐतो प्रकार' ऐवा-अर्थभां जातीयर्' प्रत्यय थाय छे.

सामान्य करतां जेभां जीव प्रकारनी विशेषता होय ते प्रकार कहेवाय.

पटुः प्रकारः अस्य=पटु+जातीयः=पटुजातीयः-पटु-पृथग्-प्रकारवाणो-जेनी रीत भात के शैली पटु छे ते.

कः अण्वादेः ॥७२१७६॥

अणु वगेरे प्रथमांत नामने 'ऐतो प्रकार' ऐवा-अर्थभां क प्रत्यय थाय छे.

अणुः प्रकारः अस्य=अणु+कः=अणुकः पटः-जीला प्रकारनुं वस्त्र-जीला सूतरमांथी वल्लेख पातणुं के हलका वस्त्रनुं जीली नतनुं वस्त्र.

स्थूलः प्रकारः अस्य=स्थूल+कः=स्थूलकः पटः-गडा प्रकारनुं वस्त्र-गडी नतनुं वस्त्र

जीर्ण-गोमूत्र-अवदात-सुरा-यव-कृष्णात् शालि-आच्छादन- सुरा-अहि व्रीहि तिले । ७२१७७॥

जीर्ण शब्दने शालि अर्थभां, गोमूत्र शब्दने ढांकवाना साधन अर्थभां, अवदात शब्दने सुरा-मद्य-अर्थभां, सुरा शब्दने साप अर्थभां, यव अने व्रीहि अर्थभां, अने कृष्ण शब्दने तल अर्थभां-आ यथा प्रथमांत शब्दोने ऐतो प्रकार ऐवा-अर्थभां क प्रत्यय लागे छे.

जीर्ण+क=जीर्णः प्रकारः अस्य=जीर्णकः शालिः-गूना प्रकारना अथवा छुला प्रकारना योप गोमूत्र+क=गोमूत्र प्रकारः अस्य=गोमूकम् आच्छादानम्-गोमूत्रना आकारनी भातवाणुं

भरत भरेलुं ढांकवानुं साधन अथवा गोमूत्रना रंग जेवुं आच्छादन.

अवदात+इ+क=अवदातः प्रकारः अस्य=अवदातिका सुरा-उत्तम प्रकारनी सुरा-मद्य.

सुरा+क=सुरा प्रकारः अस्य=सुरकः अहिः-दाइ जेवा वलुवाणी सर्प.

यव+क=यवः प्रकारः अस्य=यवकः व्रीहिः-ज्यज जेवे व्रीहि.

कृष्ण+क=कृष्णः प्रकारः अस्य=कृष्णकः तिलाः-डाणा प्रकारना तल-डाणा तल.

ભૂતપૂર્વે પ્ચરદ્ ॥૭૨।૭૮॥

‘ભૂતપૂર્વ-પહેલાં હતુ’ એવા અર્થમાં સ્વાર્થ સૂચક પ્ચરદ્ અર્થાત્ ચર-પ્રત્યય થાય છે. અહીંથી આગળ આવનારા સૂત્રોમાં કહેલા પ્રત્યયો ‘સ્વાર્થ’ અર્થના સૂચક સમજવા.

ભૂતપૂર્વમ્ આદયા-આદયચરી-એ પહેલાં પૈસાવાળી હતી તે.

ગોષ્ઠાદ્ ઈનન્ ॥૭૨।૮૧॥

ગોષ્ઠ શબ્દને ‘ભૂતપૂર્વ’ અર્થ સૂચક સ્વાર્થમાં-ઈન-(ઈનન્) પ્રત્યય થાય છે. ભૂતપૂર્વઃ ગોષ્ઠઃ=ગોષ્ઠ+ઈન=ગૌષ્ઠોનઃ દેશઃ-એ પહેલાં ગોષ્ઠ રૂપ હતો એવો દેશ.

ઘ્ઠયા રૂપ્ય-પ્ચરદ્ ॥૭૨।૮૦॥

પ્ઠયંત નામને ‘ભૂતપૂર્વ’ અર્થ સૂચક સ્વાર્થમાં રૂપ્ય અને ચર-પ્ચરદ્-પ્રત્યયો થાય છે.

મૈત્રસ્ય ભૂતપૂર્વઃ ગૌઃ=મૈત્ર+રૂપ્ય=મૈત્રરૂપ્યઃ ગૌઃ-પહેલાં આ બળદ મૈત્રનો હતો.

મૈત્ર+પ્ચરદ્=મૈત્રચરઃ ગૌઃ-પહેલાં આ બળદ મૈત્રનો હતો.

વ્યાશ્રયે તસુઃ ॥૭૨।૮૧॥

પ્ઠયંત નામને ‘જુદા જુદા પક્ષોનો આશ્રય’ અર્થ જણાતો હોય તો તસુ (તસુ) પ્રત્યય થાય છે.

વિ+આશ્રય-વિવિધ પક્ષોનો આશ્રય.

દેવા અર્જુનતઃ (અર્જુન+તસુ) અમવન્-દેવો અર્જુનના પક્ષમાં હતા. જુઓ ૧૧૧૩૨૧
રવિઃ કર્ણતઃ (કર્ણ+તસુ) અમવન્-સૂર્ય કર્ણના પક્ષમાં હતા.

રોગાત્ પ્રતીકારે ॥૭૨।૮૨॥

રોગવાચી પ્ઠયંત નામને જે ‘પ્રતીકાર’ અર્થ જણાતો હોય તો તસ-તસુ-પ્રત્યય થાય છે.

પ્રવાહિકાયાઃ-પ્રવાહિકા+તસુ=પ્રવાહિકાતઃ. અથવા પ્રવાહિકાયાઃ કુરુ-રોગસ્ય પ્રતીકારં કુરુ અર્થાત્ પ્રવાહિકા-સ અહણી-નામના રોગનો પ્રતીકાર કર.

પરિ-અમેઃ સર્વ-ઉમ્મચે ॥૭૨।૮૩॥

પરિ શબ્દને 'તમામ બાબુ' અર્થમાં અને અમિ શબ્દને 'એ બાબુ' અર્થમાં તસુ-તસ્-પ્રત્યય થાય છે.

પરિ+તઃ=પરિતઃ-ચારે બાબુએ.

અમિ+તઃ=અમિતઃ-એ બાબુએ.

વૃક્ષ' પરિ અમિ વા-વૃક્ષ તરફ અથવા વૃક્ષ સામે-આ પ્રયોગમાં 'તમામ બાબુ' કે 'એ બાબુ'નો અર્થ નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

‘આદિ’આદિભ્યઃ ॥૭૨।૮૪॥

વિભક્તિવાળા આદિ વગેરે શબ્દોને તસુ-તસ્-પ્રત્યય થાય છે.

આદૌ, આદેર્વા=આદિ+તસૂ=આદિતઃ-આદિમાંથી અથવા આદિથી-પહેલેથી-લઈને. મધ્યે, મધ્યાદ્ વા=મધ્ય+તસૂ=મધ્યતઃ-મધ્ય-વચ્ચ-માંથી કે વચ્ચેથી લઈને.

ક્ષેપ-અતિગ્રહ-અવ્યયેષુ અકર્તુઃ તૃતીયાયાઃ ॥૭૨।૮૫॥

અકર્તાવાચક તૃતીયાંત નામને ક્ષેપ-નિંદા-અર્થમાં, અતિગ્રહ-આગળ ચાલ્યા બુધું અથવા અતિશયતા-અધિકતા-અર્થમાં અને અવ્યયા-ચલાયમાન ન થવું-ક્ષોભ ન પામવો અથવા લય ન હોવો-અર્થમાં તસુ-તસ્-પ્રત્યય થાય છે.

વૃત્તેન ક્ષિપ્તઃ=વૃત્ત+તસૂ=વૃત્તતઃ ક્ષિપ્તઃ-આચારવડે નિંદિત

વૃત્તેન અતિગૃહ્યતે વૃત્તતઃ અતિગ્રાહ્યઃ-ખીનની અપેક્ષાએ વૃત્તથી-આચરણ દ્વારા-આગળ વધેલા આચારવાળો-વધારે સારા આચારવાળો.

વૃત્તેન ન વ્યયતે=વૃત્તતઃ ન વ્યયતે-જો પોતાના કોર વૃત્તથી-આચરણથી ચલાયમાન થતો નથી, ક્ષોભ પામતો નથી અથવા કોઈ જાતનો લય પામતો નથી.

મૈત્રેણ ક્ષિપ્તઃ-મૈત્રે તિરસ્કાર કર્યો-અહીં કર્તા અર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

પાપ-હીયમાનેન ॥૭૨।૮૬॥

અકર્તાવાચી તૃતીયાંત નામને પાપ અર્થનો સંબંધ હોય તો અથવા 'હીન થતા' અર્થનો સંબંધ હોય તો તસુ-તસ્-પ્રત્યય થાય છે.

જ્ઞાને પાપઃ=જ્ઞાન+તસૂ=જ્ઞાનતઃ-આચરણથી પાપરૂપ થાય છે.

જ્ઞાને હીયતે=જ્ઞાનતઃ હીયતે-આચરણથી હીનમાન-હીણ-થતો જાય છે.

પ્રતિના પઠ્ઠમ્યાઃ ॥૭૨૮૭॥

જે નામને પ્રતિ-પ્રતિનિધિના અર્થમાં પ્રતિના યોગમાં પંચમી વિભક્તિ થયેલી હોય તે નામને તે જ અર્થમાં તસુ-તસ-પ્રત્યય થાય અને પંચમી વિભક્તિ પણ થાય. એટલે એ બંને વારાફરતી વપરાય છે.

અભિમન્યુઃ ઈર્જુનાદ ઈર્જુવતઃ વા-અભિમન્યુ અનુર્જન પછી આવે છે એટલે અનુર્જન ને બદલે આવે છે-અનુર્જનનો પ્રતિનિધિ છે.

અહીય-રુહઃ અપાદાને ॥૭૨૮૮॥

જે નામને અપાદાનના અર્થમાં પંચમી વિભક્તિ થયેલ છે તેને તે જ અર્થમાં તસુ-તસ-પ્રત્યય થાય અને પંચમી વિભક્તિ પણ થાય. પણ અપાદાન અર્થવાળા પંચમી વિભક્તિવાળા નામ સાથે હીય અને રુહ ધાતુનો પ્રયોગ ન હોય તો.

ગ્રામાત્ ગ્રામતઃ વા-ગ્રામથી

સાર્થાદ્ હોનઃ-સાર્થથી હીન-સાર્થથી છૂટો પડી ગયેલો. અથવા જેને સાથે છોડી દીધેલ છે. સાર્થ એટલે વેપારી

ગિરેઃ અવરોહતિ-ગિરિથી ઊતરે છે.

આ બંને પ્રયોગોમાં હીય અને રુહ ધાતુના પ્રયોગો છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કિમ્-અદ્રચાદિસર્વાદિ-અવૈપુલ્યવહોઃ પિત્ તસ ॥૭૨૮૯॥

પંચમ્યંત કિમ્ શબ્દને તથા દ્વિ વગેરે શબ્દોને છોડીને પંચમ્યંત સર્વાદિ શબ્દોને અને પંચમ્યંત એવા અવૈપુલ્યવાચી बहु શબ્દને પિત્ તસ પ્રત્યય થાય છે.

કસ્માત્-કિમ્+તસ=કૃતઃ-કાંથી

સર્વસ્માત્-સર્વ+તસ=સર્વતઃ-સર્વથી

યસ્માત્-યત્+તસ=યતઃ-અર્થથી

बहुभ्यः-बहु+तस=बहुतः-બહુથી

દ્રાવ્યસ્-એથી.-અહીં દ્વિ શબ્દ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વહોઃ સ્માત્-ચલુ સૂપથી-અહીં વૈપુલ્યવાચી बहु શબ્દ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

હેમ-૨૬

इतः अतः कृतः ॥७२।९०॥

इतः, अतः અને કૃતઃ આ ત્રણે નામો તસ્ પ્રત્યયવાળાં છે.

इदमनो तस् पहेलां इ थयो છે, અને एतन्नो तस् पहेलां अ थयो છે અને किम् नो तस् पहेलां क थयो છે.

अस्माद् इति-इदम्+तस्=इ+तस्=इतः-आ आજુથી.

एतस्माद् इति-एतत्+तस्=अ+तस्=अतः-आ હેતુથી.

कस्माद् इति-किम्+तस्=कृ+तस्=कृतः-क्यांથી અથવા શાથી.

भवत्-आयुष्मद्-दीर्घायुः-देवानांप्रिय-एकार्थात् ॥७२।९१॥

भवत्, आयुष्मत्, दीर्घायुः, देवानांप्रिय એ શબ્દો જેના વિશેષણ હોય એવા નામની સાથે સંબંધ ધરાવનાર સમાન વિભક્તિવાળા અને તમામ વિભક્તિવાળા કિમ્ શબ્દને, અદ્વયાદિ સર્વાદિ શબ્દોને અને અવૈપુલ્યવાચી વહુ શબ્દને પિત્ તસ્ થાય છે અને વિભક્તિ પણ કાયમ રહે છે એટલે સઃ, તે વગેરે પ્રયોગો પણ રહે છે.

स भवान्-સ, તવભવાન્,

ते भवन्तः-તે, તતઃભવન્તઃ-

स आयुष्मान्-સ, તતઃઆયુષ્માન્-

स दीर्घायुः-સ, તતઃદીર્ઘાયુઃ-

तद् देवानांप्रियम्-તદ્, તતોદેવાનાંપ્રિયમ્-

स ततोभवान् वगेरे બધા શબ્દો રૂઢ છે અને પૂજા-આદર-સૂચક છે.

स, ततोभवान्-તેઆદરણીય આપ.

त्र च ॥७२।९२॥

भवत्, आयुष्मत्, दीर्घायुः અને દેવાનાંપ્રિય એ શબ્દો જેના વિશેષણ હોય એવા નામની સાથે સંબંધ ધરાવનાર સમાન વિભક્તિવાળા અને તમામ વિભક્તિવાળા કિમ્ શબ્દને અને અદ્વયાદિ સર્વાદિ શબ્દોને અને અવૈપુલ્યવાચી વહુ શબ્દને ત્ર ચ તથા પિત્ તસ્ પ્રત્યય થાય છે અને નામની વિભક્તિ પણ કાયમ રહે છે.

स भवान्-સ તવભવાન્, તતઃભવાન્-

तस्मिन् भवति-તસ્મિન્ તત્રભવતિ. તતઃ ભવતિ-

તે મવન્તિ-તે તવમવન્તિ, તતઃમવન્તઃ-

સ આયુષ્માન્-સ તવઆયુષ્માન્- તતઃ આયુષ્માન્-

સ દીર્ઘાયુઃ-સ તવદીર્ઘાયુઃ, તતઃદીર્ઘાયુઃ-

તદ્ દેવાનાંપ્રિયમ્-તદ્ તવદેવાનાંપ્રિયમ્, તતઃદેવાનાંપ્રિયમ્-

સ તવમવાન્ વગેરે યદા શબ્દો રૂઃ છે અને પૂજા-આદર-સૂચક છે.

સ તવમવાન્-તે આદરશીય આપ.

કવ-કુત્ર-અત્ર-ઇહ ॥૭૨।૧૩॥

કવ-ક્યાં, કુત્ર-ક્યાં, અત્ર-અહીં. આ નામે જણાવેલ અર્થમાં ત્રપ્ પ્રત્યયવાળાં છે. આ ચારે શબ્દો તમામ વિલક્ષિતા અર્થમાં વપરાય છે એથી કવ મવાન્, અત્ર મવાન્, ઇહ મવાન્ વગેરે આદર સૂચક પ્રયોગો થાય છે. એ રીતે આયુષ્મત્, દીર્ઘાયુઃ અને દેવાનાંપ્રિય શબ્દોમાં પણ સમજવું.

કિમ્+ત્રપ્=કુ+અ=કવ-ક્યાં. અહીં કિમ્ નું કુ રૂપ કરવું.

કિમ્+ત્રપ્=કુ+ત્ર=કુત્ર-ક્યાં.

એતદ્+ત્રપ્=અ+ત્ર=અત્ર-અહીં. અહીં એતદ્ નું અ રૂપ કરવું.

ઇદમ્+ત્રપ્=ઇ+હ=ઇહ-અહીં. અહીં ઇદમ્ નું ઇ રૂપ કરવું.

સપ્તમ્યાઃ ॥૭૨।૧૪॥

સપ્તમ્યાંત કિમ્ શબ્દને, અદ્વયાદિ સર્વાદિ શબ્દોને અને અવૈપુરુષવાચી બહુ શબ્દને ત્રપ્ પ્રત્યય થાય છે.

કસ્મિન્, કયોઃ, કેષુ-કુત્ર-ક્યાં

સર્વસ્મિન્, સર્વયોઃ, સર્વેષુ-સર્વત્ર-અધે

તસ્મિન્ તયોઃ, તેષુ-તત્ર-ત્યાં

બહૌ, બહ્વોઃ, બહુષુ-બહુત્ર-બહુભાં

કિમ્-યત્-તત્-સર્વ-એક-અન્યાત્ કાલે દા ॥૭૨।૧૫॥

સપ્તમ્યાંત કિમ્, યત્, તત્, સર્વ, એક અને અન્ય શબ્દોને કાલ અર્થમાં દા પ્રત્યય થાય છે.

કસ્મિન્ કાલે, કયોઃ કાલયોઃ, કેષુ વા કાલેષુ=કિમ+દા=કદા-કયારે.

યસ્મિન્, યયોઃ, યેષુ વા કાલેષુ=યત્+દા=યદા-અયારે.

તસ્મિન્ તયોઃ, તેષુ વા કાલેષુ=તત્+દા=તદા-ત્યારે.

સર્વસ્મિન્, સર્વોયોઃ, સર્વેષુ વા કાલેષુ=સર્વ+દા=સર્વદા-હંમેશાં-સર્વ સમયે.

એકસ્મિન્, એકયોઃ, એકેષુ વા કાલેષુ=એક+દા=એકદા-એક વેળા.

અન્યસ્મિન્, અન્યયોઃ, અન્યેષુ વા કાલેષુ=અન્ય+દા=અન્યદા-બીજે સમયે.

(જુઓ ૨૧૧૪૧૧)

સદા-અધુના-ઇદાનીમ્-તદાનીમ્-એતર્હિ ॥૭૨।૧૬॥

સદા, અધુના, ઇદાનીમ્, તદાનીમ્, એતર્હિ એ બધા શબ્દો અધિકરણરૂપ કાલ અર્થમાં સિદ્ધ થયેલા સમજવા.

સર્વસ્મિન્ સર્વોયોઃ સર્વેષુ વા કાલેષુ=સર્વ+દા=સ+દા=સદા-હંમેશાં. સર્વનું સ ૩૫ કરવું અને દા પ્રત્યય.

અસ્મિન્ અનયોઃ એષુ વા કાલેષુ=ઇદમ્+ધુના=અ+ધુના=અધુના-હમણાં. ઇદમ્ નું અ ૩૫ કરવું અને ધુના પ્રત્યય.

અસ્મિન્ અનયોઃ એષુ વા કાલેષુ=ઇદમ્+દાનીમ્=ઇ+દાનીમ્=ઇદાનીમ્-હમણાં. ઇદમ્ નું ઇ ૩૫ અને દાનીમ્ પ્રત્યય.

તસ્મિન્ તયોઃ તેષુ વા કાલેષુ=તદ્+દાનીમ્=ત+દાનીમ્=તદાનીમ્-ત્યારે. તદ્+દાનીમ્

જુઓ ૨૧૧૪૧૧

એતસ્મિન્ એતયોઃ એતેષુ વા કાલેષુ=ઇદમ્+ર્હિ=એત+ર્હિ=એતર્હિ-આ કાળમાં. એતદ+ર્હિ

જુઓ ૨૧૧૪૧૧

સઘસ્ર-અઘ-પરેઘવિ અહ્નિ ॥૭૨।૧૭॥

સઘસ્ર, અઘ અને પરેઘવિ શબ્દો દિવસરૂપ કાળ અર્થના સૂચક છે.

સમાને અહ્નિ-સમાન+ઘસ્ર=સ+ઘસ્ર=સઘઃ-સઘસ્ર માં સમાનનું સ ૩૫ કરવું અને ઘસ્ર પ્રત્યય. સરખે દિવસે.

અસ્મિન્ અહ્નિ-ઇમ્+ઘ=અ+ઘ=અઘ-આને, આ દિવસે

પરસ્મિન્ અહ્નિ-પર+ણવિ=પરેણવિ-અઘમાં ઇદમ્ શબ્દનું અ ૩૫ કરવું અને ઘ પ્રત્યય-‘લુગ્ સ્યાદેત્યપદે’ ૨૧૧૧૧૩૧ સૂત્રથી પરના અ નો લોપ થયો છે-બીજે દિવસે.

पूर्व-अपर-अधर-उत्तर-अन्य-अन्यतर-इतराद् एद्युस् ॥७।२।९८॥

पूर्व, अपर, अधर, उत्तर, अन्य, अन्यतर અને इतर એવા સપ્તમ્ય ત શબ્દોને દિવસરૂપ કાળનેા સૂચક એદ્યુસ્ પ્રત્યય થાય છે.

पूर्व+एद्युस्=पूर्वेद्युः-पूर्व दिवसमां-आगला दिवसे

अपर+एद्युस्=अपरेद्युः-अंन दिवसे

अधर+एद्युस्=अधरेद्युः-,, ,,

उत्तर+एद्युस्=उत्तरेद्युः-आगला दिवसे

अन्य+एद्युस्=अन्येद्युः-अंन दिवसे

अन्यतर+एद्युस्=अन्यतरेद्युः-अंन કોઈ દિવસે

इतर+एद्युस्=इतरेद्युः-अंन કોઈ દિવસે.

उभयाद् युस् च ॥७।२।९९॥

उभय शब्दने દિવસરૂપ કાળનેા સૂચક વ્યુસ્ અને એદ્યુસ્ પ્રત્યયો થાય છે
उभय+व्युस्=उभयद्युः-अंने દિવસે

उभय+एद्युस्=उभयेद्युः-,, ,,

ऐषमः-परुत्-परारि वर्षे ॥७।२।१००॥

ऐषमः, परुत् અને परारि શબ્દો વર્ષરૂપ કાળને સૂચવે છે

अस्मिन् संवत्सरे=इदम्+समसिण=इ-ते+समस=ऐषमः-इदम् तु इ ३५ કરવું અને સમર પ્રત્યય છે. આ વર્ષે.

पूर्वस्मिन् संवत्सरे=पूर्व+उत्त=पर+उत्त=परुत्-पूर्व तु पर ३५ અને उत्ત પ્રત્યય. પોર-આગલા સાલ

परस्मिन् संवत्सरे=पर+उत्त=परुत्-पर+उत्ત मां पर तु पर ३५-પોર-અીને વર્ષે.

पूर्वतरस्मिन् संवत्सरे=पूर्वतर+आरि=पर+आरि=परारि-पूर्वतरतु पर ३५. પોર-આગલ અીના કોઈ વર્ષે.

परतरस्मिन् संवत्सरे=परतर+आरि=पर+आरि=परारि-परतर तु पर ३५. ,, ,, ,

અનઘતને હિં: ॥૭૨।૧૦૧॥

સપ્તમ્યંત એવા કિમ્ શબ્દને, દ્વયાદિને છોડી સર્વાદિ શબ્દોને અને અવૈપુરુષ-વાચી બહુ શબ્દોને અનઘતનકાળમાં હિં પ્રત્યય થાય છે.

કસ્મિન્ અનઘતને કાલે=કિમ્+હિં=ક+હિં=કર્હિ-કપારે.

યસ્મિન્ અનઘતને કાલે=યત્+હિં=ય+હિં=યર્હિ-કપારે.

અમુષ્મિન્ અનઘતને કાલે=અવસ્+હિં=અમ્+હિં=અમુર્હિ-અમુક કાળે.

બહુષુ અનઘતનેષુ કાલેષુ=બહુ+હિં=બહુર્હિ-બહુ કાળે.

પ્રકારે થા ॥૭૨।૧૦૨॥

તમામ વિભક્તિઓ જેને લાગી છે એવા કિમ્ શબ્દને તથા દ્વયાદિ ને છોડીને સર્વાદિ શબ્દોને પ્રકાર અર્થમાં થા પ્રત્યય થાય છે.

સર્વેણ પ્રકારેણ=સર્વ+થા=સર્વથા-બધા પ્રકારે.

અન્યેન પ્રકારેણ=અન્ય+થા=અન્યથા-અન્ય પ્રકારે.

બહુ શબ્દથી ૧૦૪મા સૂત્ર દ્વારા થા પ્રત્યય લાગે છે તેથી બહુથા ઉદાહરણ આપેલ નથી.

કથમ્ ઇત્યમ્ ॥૭૨।૧૦૩॥

પ્રકારવાચી કથમ્ અને ઇત્યમ્ એવા શબ્દોને થમ પ્રત્યયવાળા સમજવા.

કેન પ્રકારેણ=કિમ્+થમ્=ક+થમ્=કથમ્-કથે પ્રકારે-કેવી રીતે-કેમ (જુઓ ૨૧૧૪૦)

અનેન પ્રકારેણ=ઇદમ્+થમ્=ઇદ+થમ્=ઇત્યમ્-ઇદમ્ તું ઇદ રૂપ કરવું અને થમ પ્રત્યય-આમ.

એતેન પ્રકારેણ=એતદ્+થમ્=ઇત્યમ્-એતદ્ તું ઇદ રૂપ અને થમ પ્રત્યય-આમ.

સહ્નવ્યાયાઃ ધા ॥૭૨।૧૦૪॥

સંખ્યાવાચક શબ્દોને પ્રકાર અર્થમાં ધા પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

એકેન પ્રકારેણ=એક+ધા=એકધા-એક પ્રકારે.

કતિમિઃ પ્રકારૈઃ=કતિ+ધા=કતિધા-કેટલા પ્રકારે.

બહુમિઃ પ્રકારૈઃ=બહુ+ધા=બહુધા-બહુ પ્રકારે.

વિચાલે ચ ॥૭૨।૧૦૫॥

જ્યાં વિચાલ અર્થ હોય એટલે એકનું અનેકીકરણ અને અનેકનું એકીકરણ કરવાનો અર્થ જણાતો હોય ત્યાં સંખ્યાવાચક નામને ધા પ્રત્યય થાય છે.

एको राशिः द्वौ-द्विधा क्रियते-द्वि+धा=द्विधा-એક ઢગલાના બે ઢગલા કરવા.

अनेकम् एकं क्रियते=एक+धा=एकधा-અનેકનું એક કરવું.

વિચાલ-પદાર્થની આગલી સંખ્યા ચાલી જાય અને તેને બદલે બીજી સંખ્યા આવી જાય તે. વિચાલ-વિશેષ રીતે ચલિત થવું.

वा एकाद् ध्यमञ् ॥७२।१०६॥

સંખ્યાવાચક એક શબ્દને પ્રકાર અર્થમાં તથા વિચાલ અર્થમાં પણ ધ્યમજ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પ્રકાર-એકેન પ્રકારે=एक+ध्यमञ्=एकध्यम, એકધા મુદ્-કતે । એક પ્રકારે ખાય છે. વિચાલ-અનેકમ્ એકં કરોતિ=एक+ध्यमञ्=एकध्यम, એકધા કરોતિ-અનેકનું એક કરે છે.

द्वि-त्रेः धमञ्-एधौ वा ॥७२।१०७॥

દ્વિ અને ત્રિ શબ્દોને બે પ્રકાર અને વિચાલ અર્થ જણાતો હોય તો ધમજ્ અને એધ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

પ્રકાર-द्वि+धमञ्=द्वैधम्-બે પ્રકારે

द्वि+एध=द्वेधा- „ „

द्वि+धा=द्विधा- „ „

त्रि+धमञ्=त्रैधम्- ત્રણ પ્રકારે

त्रि+एध=त्रेधा- „ „

त्रि+धा=त्रिधा- „ „

વિચાલ-एकराशिं द्विधा करोति=द्वैधम्, દ્વેધા, દ્વિધા-એક ઢગલાના બે ઢગલા કરે છે.

„ त्रिधा करोति=त्रैधम्, ત્રેધા, ત્રિધા-એક ઢગલાના ત્રણ ઢગલા કરે છે

તદ્વત્તિ ષણ્ ॥૭૨।૧૦૮॥

પ્રકાર અર્થવાળા અને વિચાલ અર્થવાળા દ્વિ અને ત્રિ શબ્દોને ષણ્ પ્રત્યય થાય છે.

દ્વિ+ષણ્=દ્વૈષણિ-જેમના બે પ્રકાર છે તે પદાર્થો અથવા અનેક પદાર્થના બે પદાર્થો કરે છે.

ત્રિ+ષણ્=ત્રૈષણિ-જેમના ત્રણ પ્રકાર છે તે અથવા અનેક પદાર્થના ત્રણ પદાર્થો કરે છે

વારે કૃત્વસ્ ॥૭૨।૧૦૯॥

સંખ્યાવાચી નામોને વાર અર્થ નો સૂચક કૃત્વસ્ પ્રત્યય થાય છે.

પચ્ચ વારાન્નુમ્મુહકતે=પચ્ચકૃત્વઃ મુહકતે-પાંચવાર ખાય છે.

દ્વિ-ત્રિ-ચતુરઃ સુચ્ ॥૭૨।૧૧૦॥

વાર અર્થવાળા સંખ્યાવાચી દ્વિ, ત્રિ અને ચતુર શબ્દોને વાર અર્થનો સૂચક સુચ્ પ્રત્યય થાય છે.

દ્વૌ વારાન્નુમ્મુહકતે-દ્વિ+સુચ્=દ્વિઃ બે વાર ભોજન કરે છે.

ત્રીન્ વારાન્નુમ્મુહકતે-ત્રિ+સુચ્=ત્રિઃ-ત્રણ વાર ભોજન કરે છે.

ચતુરઃ વારાન્નુમ્મુહકતે-ચતુર્+સુચ્=ચતુઃ-ચાર વાર ભોજન કરે છે.

૧કાત્ સકૃત્ ચ અસ્ય ॥૭૨।૧૧૧॥

૧ક શબ્દને બદલે એકવાર અર્થમાં સકૃત્ શબ્દ વપરાય છે. અને એક શબ્દને સુચ્ પ્રત્યય લાગે છે.

૧કવારં મુહકતે=૧ક+સુચ્=સકૃત્ મુહકતે-એક વાર ખાય છે.

બહોઃ ધા આસન્ને ॥૭૨।૧૧૨॥

સંખ્યાવાચક બહુ શબ્દને વાર એટલે નજીક નજીક, વારે વારે અર્થમાં ધા પ્રત્યય થાય છે.

બહૂન્ વારાન્નુમ્મુહકતે-બહુ+ધા=બહુધા મુહકતે-એક દિવસમાં નજીક નજીકમાં બહુ વારે ખાય છે.

દિક્શબ્દાદ્ દિગ્-દેશ-કાલેષુ પ્રથમા-પઠ્ઠમી-સપ્તમ્યાઃ ॥૭૨૧૧૩॥

દિશા અર્થમાં પ્રસિદ્ધ એવાં પ્રથમાંત, પંચમ્યાંત અને સપ્તમ્યાંત શબ્દને દિગ્, દેશ, અને કાલ અર્થમાં ધા પ્રત્યય થાય છે. અને તે ધા પ્રત્યયનો 'હ્રસ્વચ્ચેઃ' ૭૨૧૧૨૩ સૂત્રથી લેાપ થાય છે.

પ્રથમાંત-પ્રાચી દિગ્ રમ્યા=પ્રાચી+ધા=પ્રાગ્રમ્યમ્-પૂર્વ દિશા રમ્ય છે.

.. પ્રાચી+ધા=પ્રાગ્ દેશઃ કાલઃ વા રમ્યઃ=પ્રાગ્રમ્યઃ-પૂર્વ તરફનો દેશ અથવા કાળ રમ્ય છે.

પંચમ્યાંત-પ્રાચ્યાઃ દિશઃ-દેશ-કાલમ્યાં વા આગતઃ=પ્રાચી+ધા=પ્રાગ્ આગતઃ પૂર્વ દિશાથી, પૂર્વદેશથી કે પૂર્વકાળથી આવેલો.

સપ્તમ્યાંત-પ્રાચ્યાં દિશિ-દેશ-કાલયોઃ વા વાસઃ-પ્રાચી+ધા=પ્રાગ્વાસઃ-પૂર્વ દિશામાં, પૂર્વ દેશમાં કે પૂર્વ કાળમાં વાસ-વસવાટ.

ઊર્ધ્વાદ્ રિ-રિષ્ટાતૌ ઉપશ્ચ અસ્ય ॥૭૨૧૧૪॥

પ્રથમાંત, પંચમ્યાંત અને સપ્તમ્યાંત એવા ઊર્ધ્વ શબ્દને દિગ્, દેશ અને કાલ અર્થમાં રિ, રિષ્ટાત્ પ્રત્યયો થાય છે અને ઊર્ધ્વ ને બદલે ઉપ રૂપ થાય છે.

ઊર્ધ્વ રમ્યમ્-ઊર્ધ્વા દિગ્ રમ્યમ્=ઉપ+રિ=ઉપરિ રમ્યમ્.

ઊર્ધ્વાત્ રમ્યમ્ ઉપ+રિષ્ટાત્=ઉપરિષ્ટાત્,

ઊર્ધ્વે રમ્યમ્ ઊર્ધ્વરમ્યમ્-ઉપરની દિશા રમ્ય છે, ઉપરની દિશાથી રમ્ય છે કે ઉપરની દિશામાં રમ્ય છે.

પઠ્ઠમી-ઉપરિ, ઉપરિષ્ટાત્ આગતઃ-ઉપરની દિશામાંથી કે ઉપરના દેશમાંથી કે ઉપરના કાળમાંથી આવ્યો.

સપ્તમી-ઉપરિ, ઉપરિષ્ટાત્ વાસઃ-ઉપરની દિશામાં કે ઉપરના દેશમાં કે ઉપરના કાળમાં વાસ

પૂર્વ-અવર-અધરેભ્યઃ અસ્-અસ્તાતૌ પુરૂ-અવ્-અધઃ ચ ણ્ણમ્

॥૭૨૧૧૫॥

પ્રથમાંત, પંચમ્યાંત અને સપ્તમ્યાંત એવા પૂર્વ, અવર અને અધર શબ્દોને દિગ્, દેશ અને કાલ ના સૂચક અસ્ અને અસ્તાત્ પ્રત્યયો થાય છે. એ પ્રત્યયો યતાં પૂર્વ નો પુરૂ, અવર નો અવ્ અને અધર નો અધ્ પ્રયોગ થાય છે.

પૂર્વ+અસ=પુર+અસ=પુરઃ રમ્યમ્, આગતઃ વસો વા આગળ રમ્ય છે અથવા આગળ આંચો અથવા આગળ વાસ.

અવર+અસ=અવ+અસ=અવઃ- બીજું રમ્ય છે અથવા બીજેથી આંચો અથવા બીજે વાસ

અધર+અસ=અધ+અસ=અધઃ- નીચે રમ્ય છે અથવા નીચેથી „ „ „ નીચે „

પૂર્વ અસ્તાત્=પુર+અસ્તાત્=પુરસ્તાત્-આગળ રમ્ય છે અથવા આગળથી આંચો અથવા આગળ વાસ.

અવર+અસ્તાત્=અવ+અસ્તાત્=અવસ્તાત્ „-બીજે રમ્ય છે અથવા બીજેથી આંચો અથવા બીજે વાસ.

અધર+અસ્તાત્=અધ+અસ્તાત્=અધસ્તાત્-નીચે રમ્ય છે. નીચેથી આંચો અથવા વાસ.

પર-અવરાત્ સ્તાત્ ॥૭૨॥૧૧૬॥

દિગ્, દેશ અને કાળના સૂચક તથા વિભક્ત્યંત એવા પર અને અવર શબ્દોને સ્વાર્થમાં-પોતાના જ અર્થમાં સ્તાત્ પ્રત્યય થાય છે.

પર+સ્તાત્=પરસ્તાત્ રમ્યમ્ આગતઃ વાસો વા-પર રમ્ય છે, પરથી આંચો અથવા પરમાં વાસ.

અવર+સ્તાત્=અવરસ્તાત્ રમ્યમ્ આગતઃ વાસો વા-અવર રમ્ય છે, અવરથી આંચો અથવા અવરમાં વાસ.

દક્ષિણ-ઉત્તરાત્ ચ અતસ ॥૭૨॥૧૧૭॥

દિગ્, દેશ, અને કાળના સૂચક અને વિભક્ત્યંત એવા દક્ષિણ, ઉત્તર, પર અને અવર શબ્દોને સ્વાર્થમાં અતસ પ્રત્યય થાય છે.

દક્ષિણ+અતસ=દક્ષિણતઃ રમ્યમ્, આગતઃ વાસો વા-દક્ષિણ રમ્ય છે, દક્ષિણ દિશાથી આંચો અગર દક્ષિણમાં વાસ છે.

ઉત્તર+અતસ=ઉત્તરતઃ રમ્યમ્ આગતઃ વાસઃ વા-ઉત્તર રમ્ય છે, ઉત્તર દિશાથી આંચો કે ઉત્તરમાં વાસ છે.

પર+અતસ=પરતઃ રમ્યમ્ આગતઃ વાસઃ વા-પર-બીજે રમ્ય છે, બીજેથી આંચો કે બીજે વાસ છે.

અવર+અતસ=અવરતઃ આગતઃ વાસઃ વા- „ „ „ „

અધર-અપરાત્ ચ આત્ ॥૭૨।૧૧૮॥

દિગ્, દેશ અને કાળના સૂચક તથા વિકલ્પ્યંત એવા અધર, અપર, દક્ષિણ અને ઉત્તર શબ્દોને સ્વાર્થમાં આત્ પ્રત્યય થાય છે.

અધર+આત્=અધરાત્ રમ્યમ્ આગતઃ વાસો વા-અધર રમ્ય, અધરથી આ-એા કે અધરમાં વાસ.

અપર+આત્=અપરાત્ રમ્યમ્ આગતઃ વાસો વા-અપર રમ્ય છે પાછળથી આ-એા અથવા પાછળનો વાસ.

દક્ષિણ+આત્=દક્ષિણાત્ રમ્યમ્ આગતઃ વાસો વા-દક્ષિણ રમ્ય છે અથવા દક્ષિણ દિશાથી આ-એા અગર દક્ષિણનો વાસ.

ઉત્તર+આત્=ઉત્તરાત્ રમ્યમ્ આગતઃ વાસો વા-ઉત્તર રમ્ય છે. ઉત્તરથી આ-એા કે ઉત્તરનો વાસ.

વા દક્ષિણાત્ પ્રથમા-સપ્તમ્યાઃ આઃ ॥૭૨।૧૧૯॥

દિગ્, દેશ સૂચક પ્રથમાંત અને સપ્તમ્યાંત એવા દક્ષિણ શબ્દને વિકલ્પે આ થાય છે.

દક્ષિણ રમ્યમ્, દક્ષિણે વાસઃ-દક્ષિણ+આ=દક્ષિણા-દક્ષિણ દિશા રમ્ય છે અથવા દક્ષિણમાં વાસ છે.

આ-આહી દૂરે ॥૭૨।૧૨૦॥

દૂર દિશાનો સૂચક તથા, દૂર દેશ નો સૂચક પ્રથમાંત અને સપ્તમ્યાંત એવા દક્ષિણ શબ્દને આ અને આહિ પ્રત્યયો થાય છે.

પ્રામાત્ દક્ષિણા (દક્ષિણ+આ), દક્ષિણાહિ (દક્ષિણ+આહિ) રમ્યમ્ વાસઃ વા-ગામથી દૂર દક્ષિણ દિશા રમ્ય છે અગર દૂર દક્ષિણ દેશમાં વાસ-વસવાટ-છે.

વા ઉત્તરાત્ ॥૭૨।૧૨૧॥

દિગ્-દેશ અર્થવાળા પ્રથમાંત અને સપ્તમ્યાંત એવા ઉત્તર શબ્દને આ અને આહિ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

ઉત્તર+આ=ઉત્તરા, ઉત્તર+આહિ=ઉત્તરાહિ, ઉત્તરમ્, ઉત્તરે રમ્ય વાસઃ વા-ઉત્તર દિશા રમ્ય છે કે ઉત્તર પ્રદેશમાં વાસ-વસવાટ છે.

અદૂરે એનઃ ॥૭૨॥૧૨૨॥

અદૂર-નજીકના દિશા અર્થવાળા અને નજીકના દેશ અર્થવાળા પ્રથમાંત તેમજ સંપત્ત્યંત એવા દિશાવાચક નામને એન પ્રત્યય થાય છે.

પૂર્વ+એન=પૂર્વેણ અસ્ય રમ્યં વસતિ વા-આની નજીકની પૂર્વ દિશા રમ્ય છે અથવા પૂર્વ દિશામાં તે વસે છે.

હ્રસ્વ અઙ્ચેઃ । ॥૭૨॥૧૨૩॥

દિશાસૂચક, દેશ સૂચક અને કાળસૂચક એવા પ્રથમાંત, પંચમ્યંત તથા સંપત્ત્યંત એવા અઙ્ચ છેડા વાળા દિશાસૂચક નામને જે ષા કે એન પ્રત્યય કર્યો હોય તેનો લોપ થાય છે.

પ્રાગ્ રમ્યમ્, પ્રાગ્ન્યા આગતઃ, પ્રાગ્ન્યાં વાસો વા પ્રાગ્ વાસઃ, દ્રવીણ-પૂર્વદિશા રમ્ય છે. પૂર્વમાંથી આવ્યો કે પૂર્વ દિશામાં વાસ છે.

પશ્ચ અપરસ્ય દિક્પૂર્વસ્ય ચ આતિ ॥૭૨॥૧૨૪॥

અપર શબ્દ એકલો હોય અથવા અપરનાં પૂર્વમાં દિગ્વાચી શબ્દ હોય અને જ્યારે આત્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે અપર નું પશ્ચ રૂપ થાય છે.

અપર+આત્=પશ્ચ+આત્=પશ્ચાત્ રમ્યમ્, આગતઃ વાસઃ વા-પાછળ રમ્ય છે. પાછળથી આવ્યો અને પાછળ રહેકાણુ છે.

દક્ષિણ+અપર+આત્=દક્ષિણ+પશ્ચ+આત્=દક્ષિણપશ્ચાત્ રમ્યમ્, આગતઃ વાસઃ વા-દક્ષિણુ એવો અપર ભાગ રમ્ય છે. દક્ષિણુ એવા અપર ભાગમાંથી આવ્યો અથવા દક્ષિણુ એવા અપર ભાગમાં વાસ.

વા ઉત્તરપદે અર્ધે ॥૭૨॥૧૨૫॥

અપર શબ્દ એકલો હોય અથવા અપર પછી અર્ધ શબ્દ ઉત્તર પદમાં આવેલો હોય અને દિશાવાચી શબ્દ અપર શબ્દની પૂર્વમાં હોય અને અર્ધ શબ્દ ઉત્તરપદમાં આવેલો હોય તો અપર નો વિકલ્પે પશ્ચ પ્રયોગ થાય છે.

અપર+અર્ધમ્=પશ્ચ+અર્ધમ્=પશ્ચાર્ધમ્-અપરાર્ધમ્-ખીજે અર્ધ ભાગ કે પાછલો અર્ધ ભાગ દક્ષિણ+અપર+અર્ધઃ=દક્ષિણ+પશ્ચ+અર્ધઃ = દક્ષિણપશ્ચાર્ધઃ, દક્ષિણાપરાર્ધઃ-દક્ષિણુ દિશાને ખીજે અર્ધ ભાગ.

કૃ-મૂ-અસ્તિભ્યાં કર્મ-કર્તૃભ્યાં પ્રાગ્ અતત્તત્ત્વે ચ્વિઃ ॥૭૨।૧૨૬॥

કર્મસૂચક નામ સાથે કૃ ધાતુનો સંબંધ હોય અને પ્રાગ્ અમૂતતદ્ભાવ એટલે પહેલાં જે ન થયેલું હોય પછી તે થયેલું છે એવો ભાવ જણાતો હોય તો તે કર્મવાચક નામને ક્વિ પ્રત્યય થાય છે. તથા કર્તાવાચક નામને મૂ ધાતુ તથા અસ્ ધાતુના ગોળમાં પ્રાગ્ અમૂતતદ્ભાવ અર્થમાં ક્વિ પ્રત્યય થાય છે. પ્રાગ્-અમૂતતદ્ભાવ આખા પદાર્થના હોવો જોઈએ, પદાર્થના અંશના નહીં.

કર્મવાચક-ન શુક્લમ્ અશુક્લમ્, અશુક્લં શુક્લં કરોતિ इति શુક્લીકરોતિ પટમ્-જે વસ્ત્ર શુક્લ ન હોય તેને શુક્લ કરે છે.

કર્તાવાચક-ન શુક્લઃ અશુક્લઃ, અશુક્લઃ શુક્લો ભવતિ इति શુક્લીભવતિ પટઃ-જે વસ્ત્ર શુક્લ ન હોય તે શુક્લ થાય છે.

ન શુક્લઃ અશુક્લઃ, અશુક્લઃ શુક્લઃ સ્વાત્ इति શુક્લીસ્વાત્ પટઃ-જે વસ્ત્ર શુક્લ ન હોય તે શુક્લ થાય છે.

અશુક્લં શુક્લં કરોતિ એકદા-પહેલાં અશુક્લ હતું તેને એકવાર શુક્લ કરે છે.-એક મોટા કપડામાં અનેક રંગ હોય, તેમાં એક જ કાળે કોઈ ભાગ શુક્લ હોય છે અને બીજો કોઈ ભાગ અશુક્લ હોય છે તેમાં અશુક્લને શુક્લ કરે છે એટલે પહેલાં આખો પદાર્થ અશુક્લ હોય અને પછી શુક્લ થયો હોય એવો અર્થ નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અરુઃ-મનઃ-ચક્ષુઃ-ચેતઃ-રહઃ-રજસાં લુક્ ચ્વૌ ॥૭૨।૧૨૭॥

અરુઃ, મનઃ, ચક્ષુઃ, ચેતઃ, રહઃ અને રજસ એ બધા શબ્દોને ક્વિ પ્રત્યય થાય છે અને આ શબ્દોના અંતના સ્ નો લોપ થાય છે.

ન અરુઃ અનરુઃ, અનરુઃ અરુઃ સ્વાત્=અરુસ્વાત્-ધા થયે! ન હોય ને ધા થાય.

મહારુસ્વાત્-મોટો ધા ન હોય અને મોટો ધા થાય.

મનીસ્વાત્-મન ન હોય ને મન થાય.

ચક્ષુસ્વાત્-આંખ ન હોય ને આંખ થાય.

ચેતીસ્વાત્-ચિત્ત ન હોય ને ચિત્ત થાય.

રહીસ્વાત્-ગુપ્ત ન હોય ને ગુપ્ત થાય.

રજીસ્વાત્-મેલું ન હોય ને મેલું થાય.

इस्-उसोः बहुलम् ॥७॥१२८॥

જિવ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે નામને લાગેલા ઇસ્ પ્રત્યય અને ઉસ્ પ્રત્યય ના અંત્ય અક્ષરનો એટલે 'સ્' નો બહુલ લોપ થાય છે.

असर्पिः सर्पिः करोति इति सर्पीकरोति नवनीतम्-धी अ-यु' નહોતું એવા માખણનું ઘી કરે છે.

अधनुः धनुः करोति धनूकरोति वंशः-वांसडा धनुष्य उपे નહોતો તેને ધનુષ્ય કરે છે.
सर्पिर्मवति-धी અને છે.

धनुर्मवति-धनुष्य થાય છે. આ બન્ને પ્રયોગોમાં જિવ પ્રત્યય નથી તેથી આ નિયમ નથી લાગતો.

व्यञ्जनस्यान्तः ईः ॥७॥१२९॥

જિવ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે વ્યંજનાંત નામને અંતે ઈ બહુલ ઉમેરાય છે.
अदृषद् दृषद् भवति इति=दृषद्+ई+भवति=दृषदीभवति शिला-पे पत्थर इप नथी ते शिला-पत्थर-एने છે-પાણી પ્રવાહી છે છતાં હિમરૂપે પત્થર જેવું થઈ જાય છે.

न च भवति-दृषद् भवति शिला-शिरा पत्थर एने છે-અહીં અમૂતતદમાવનો અર્થ નહીં હોવાથી જિવ પ્રત્યય ન થયો અને તેથી અંતે ઈ પણ ન વંચા.

व्याप्तौ स्सात् ॥७॥१३०॥

કર્મને ક્રિયાતુનો યોગ હોય અને કર્તાને મૂ તથા અસ્તિનો યોગ હોય અને આખા પદાર્થને લગતો પ્રાગ્ અતદ્, તદ્વૂપ થતો અર્થ હોય તો કર્મવાચક તથા કર્તાવાચક નામને આદિમાં સકારવાળો સ્સાત્ પ્રત્યય લાગે છે અને આ 'સ્સાત્' પ્રત્યયના આદિનાં 'સ'નો 'ષૂ' થતો નથી.

सर्वे काष्ठं प्राग् अनग्निम् अग्निं करोति इति अग्निंसात् काष्ठं करोति-જે બધું લાકડું પહેલાં અગ્નિરૂપ નથી તે તમામ લાકડાને અગ્નિસ્વરૂપ કરે છે.

“ ” અગ્નિંસાત્ ભવતિ-જે બધું લાકડું પહેલાં અગ્નિરૂપ નથી તે બધું લાકડું અગ્નિરૂપ બને છે-બની જાય છે.

“ ” અગ્નિંસાત્ સ્યાત્- “ ” “ ”

જાતેઃ સમ્પદા ચ ॥૭૨૧૩૧॥

ક, મૂ, અસ અને સમ્ પૂર્વક પદ ધાતુના યોગ હોય તો ક ધાતુના કર્મ-વાચક નામને તથા ક, મૂ, અસ અને સંપત્ના કર્તાવાચક નામને સામાન્યની વ્યાપ્તિમાં એટલે આખી જ્ઞતિને લગતા પ્રાગ્ અમૂત-તદ્ભાવ અર્થમાં સ્સાત્ પ્રત્યય થાય છે. અર્થાત્ જ્ઞે આખી જ્ઞતિ જેવી પહેલાં ન હોય અને પછી તેવી થતી હોય એવો અર્થ જણાતો હોય તો.

અસ્યાં સેનાયાં સર્વશસ્ત્રમ્ અગ્નિસાત્ કરોતિ દૈવમ્-આ સેનામાં બધાં શસ્ત્રોને દૈવ અગ્નિસાત્ કરે છે. અર્થાત્ આખી શસ્ત્રજ્ઞતિ-તમામ શસ્ત્રો પહેલાં અગ્નિરૂપ ન હતાં તે પછી અગ્નિરૂપ થઈ જાય છે-જની જાય છે.

અગ્નિસાદ્ ભવતિ-જે પહેલાં અગ્નિરૂપ ન હતું તે પછી અગ્નિરૂપ થાય છે.

અગ્નિસાત્ સ્થાત્- " " " "

અગ્નિસાત્ સંપદતે- " " " "

તત્ર અધીને ॥૭૨૧૩૨॥

સપ્તમ્યંત ક, મૂ, અસ તથા સમ્ પૂર્વક પદ ધાતુનાં ક્રિયાપદનો યોગ હોય અને અધીન થવું, અધીન કરવું એવો અર્થ જણાતો હોય તો જ્ઞેને અધીન થવાનું છે કે જ્ઞેને અધીન કરવાનું છે તેને સાત્ પ્રત્યય થાય છે.

રાજાનિ અધીનં કરોતિ=રાજસાત્ કરોતિ-રાજાને અધીન કરે છે.

„ અધીનઃ ભવતિ=રાજસાદ્ ભવતિ-રાજાને અધીન થાય છે.

„ અધીનઃ સ્થાત્=રાજસાત્ સ્થાત્- " " "

„ અધીનઃ સંપદતે=રાજસાત્ સંપદતે- " " "

દેયે ત્રા ચ ॥૭૨૧૩૩॥

સપ્તમ્યંત નામને ક, મૂ, અસ તથા સમ્ પૂર્વક પદ ધાતુના ક્રિયાપદનો યોગ હોય અને અધીન એવું દેય (દેય એટલે હાથ વગેરે વડે દેવા યોગ્ય પદાર્થ) હોય તો જ્ઞેને અધીન કરવાનું હોય કે જ્ઞેને અધીનરૂપે દેય દેવાનું હોય તેને ત્રા પ્રત્યય થાય છે.

દેવે અર્ધાન્નં દેયં કરોતિ-દેવ+ન્ના=દેવન્ના કરોતિ દ્રવ્યમ્-દેવને અધીન હાથ વગેરે વડે કોઈ દેવાની વસ્તુરૂપ દ્રવ્યને કરે છે.

દેવન્ના ભવતિ-હાથ વગેરે વડે કોઈ દેવાની વસ્તુરૂપ દ્રવ્ય દેવને અધીન થાય છે.

દેવન્ના સ્યાત્- " " "

દેવન્ના પચતે- " " "

રાજસાત્ સ્યાત્ રાષ્ટ્રમ્-રાષ્ટ્ર રાજાને અધીન થાય છે.-અહીં હાથ વગેરે વડે રાષ્ટ્ર દેવ થઈ શકતો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સપ્તમી-દ્વિતીયાદ્ દેવાદિભ્યઃ ॥૭૨।૧૩૪॥

સપ્તમ્યાન્ત અન્નં દ્વિતીયાન્ત એવા દેવ વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થાન્નાં વા પ્રત્યય થાય છે. દેવે દેવં વા વસેત્=દેવ+ન્ના=દેવન્ના વસેત્-દેવમાં કે દેવની નજીક વસે છે.

દેવન્ના ભવેત્-દેવમાં કે દેવની નજીક થાય છે.

દેવન્ના સ્યાત્- " "

દેવન્ના કરોતિ- " કરે છે.

મનુષ્યન્ના વસેત્-મનુષ્યમાં કે મનુષ્યની નજીકમાં વસે છે.

તીય-શમ્બ-બીજાત્ કૃગા કૃષ્ણાં ડાચ્ ॥૭૨।૧૩૫॥

તીય પ્રત્યયાન્ત નામ. શમ્બ અને બીજ નામને કૃધાતુનો યોગ હોય અને કૃષિ-ખેતી-અર્થ જણાતો હોય તો ડાચ્ પ્રત્યય થાય છે.

ક્ષેત્રસ્ય દ્વિતીયાં કૃષિં કરાન્તિ-દ્વિતીયાન્નાચ્=દ્વિતીયાકરોતિ-ખેતરને ખીજવાર ખેડે છે.

ક્ષેત્રસ્ય શમ્બં કરોતિ-શમ્બ+ડાચ્=શમ્બાકરોતિ-ખેતરને પહેલાં સીધું ખેડીને પછી વાંકું ખેડે છે.

ક્ષેત્રસ્ય બીજં કરોતિ-બીજ+ડાચ્=બીજાકરોતિ-ખેતરમાં ખીજ વાળ્યા પછી તેને ખીજ વાર ખેડે છે.

દ્વિતીયં પટં કરોતિ-ખીજું કપડું બનાવે છે. અહીં કૃષિ-ખેતી અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સંખ્યાદેઃ ગુણાત્ ॥૭૨।૧૩૬॥

સંખ્યાવાચક નામ પછી ગુણ શબ્દ આવ્યો હોય અને તેની સાથે ક્રિયાતુનો યોગ હોય અને ખેતીનો અર્થ જણાતો હોય તો ડાઘ-આ-પ્રત્યય થાય છે.
 દ્વિગુણં કર્ષણં કરોતિ ક્ષેત્રસ્ય-દ્વિગુણ+કાઘ=દ્વિગુણાકરોતિ ક્ષેત્રમ્-ખેતરમાં ખમણું કર્ષણું કરે છે એટલે ખેતરને ખમણું ખેડે છે.

સમયાદ યાપનાયામ્ ॥૭૨।૧૩૭॥

યાપના-સમય વીતાવવો-અર્થ જણાતો હોય અને ક્રિયાતુનો યોગ હોય તો સમય શબ્દને ડાઘ પ્રત્યય થાય છે.
 સમય+કાઘ-સમયાકરોતિ-કાલં ક્ષિપતિ-વખત વિતાવે છે.
 સમયાકરોતિ તન્તુવાયઃ-વણુકર વખત વીતાવે છે એટલે ગ્રાહકને કહે છે કે તને આજકાલમાં કપડું વણી આપીશ એમ કહીને વખત વિતાવે છે.

સપત્ર-નિષ્પત્રાદ્ અતિવ્યથને ॥૭૨।૧૩૮॥

સપત્ર અને નિષ્પત્ર શબ્દોને ક્રિયાતુનો યોગ હોય અને અતિપીડા-ભારે વ્યથા-જણાતી હોય તો ડાઘ પ્રત્યય થાય છે.
 સપત્ર+કાઘ=સપત્રાકરોતિ મૃગમ્-મૃગના શરીરમાં ખાણુ પેસાડી દે છે.
 નિષ્પત્ર+કાઘ=નિષ્પત્રાકરોતિ મૃગમ્-મૃગના શરીરમાંથી ખીણુ ખાણુથી ખાણુ કાઢી લે છે.
 સપત્ર કરોતિ તદ્દં સેક.-પાણી છાંટવાથી વૃક્ષને પત્રવાણું-પાંદડાવાણું-કરે છે.
 વૃક્ષને વ્યથા નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

નિષ્કુલાદ્ નિષ્કોષણે ॥૭૨।૧૩૯॥

નિષ્કુલ-જેમાંથી અવયવોના સમૂહ નિકળ્યા ગયેલ છે તે.
 નિષ્કોષણ-અંદરના અવયવોને બહાર કાઢવા.
 નિષ્કુલ શબ્દને ક્રિયાતુનો યોગ હોય અને 'કાઢી નાખવું' એવો અર્થ જણાતો હોય તો ડાઘ પ્રત્યય થાય છે.
 નિષ્કુલ+કાઘ=નિષ્કુલાકરોતિ દાઢિમમ્-દાઢમમાંથી બધા દાણા બહાર કાઢી નાખે છે.
 નિષ્કુલ કરોતિ શત્રુમ્-શત્રુને નિષ્કુલ-કુળ રહિત કરે છે-અહીં નિષ્કોષણ અર્થ નથી તેથી આ સૂત્ર ન લાગે.
 હેમ-૨૭

પ્રિય-સુખાદ્ આનુકૂલ્યે ॥૭૨૧૪૦॥

આત્માની-ચેતનની-અનુકૂળતા અર્થ જણાતો હોય અને ક્ર ધાતુનો યોગ હોય તો પ્રિય અને સુખ શબ્દોને ઢાઝ પ્રત્યય થાય છે.

પ્રિય+ઢાઝ=પ્રિયાકરોતિ ગુરુમ્-ગુરુને પ્રિય કરે છે.

સુખ+ઢાઝ=સુખાકરોતિ ગુરુમ્-ગુરુને સુખ કરે છે.

પ્રિયં કરોતિ સામ-સામ વચનને પ્રિય કરે છે.--અહીં અનુકૂળતા અર્થ નથી.

સુખં કરોતિ ઔષધપાનમ્--ઔષધપાનને સુખરૂપ કરે છે--

આ બન્ને પ્રયોગોમાં 'સામવચન' અને 'ઔષધપાન' એ બે ચેતન રૂપ નથી તેથી તેમને પ્રિય કરવાથી કે સુખરૂપ કરવાથી તે બન્નેને કોઈ અનુકૂળતા થતી જણાતી નથી અર્થાત્ અનુકૂળતા અર્થ જણાતો નથી તેથી બન્ને ઉદાહરણોમાં ઢાઝ ન થાય.

દુઃસ્વાત્ પ્રાતિકૂલ્યે ॥૭૨૧૪૧॥

પ્રતિકૂળતા જણાતી હોય અને ક્ર ધાતુનો યોગ હોય તો દુઃખ શબ્દને ઢાઝ પ્રત્યય થાય છે.

દુઃખં કરોતિ શત્રોઃ--દુઃખ+ઢાઝ+કરોતિ=દુઃખાકરોતિ શત્રોઃ--શત્રોઃ પ્રાતિકૂલ્યં કરોતિ--શત્રુને પ્રતિકૂળતા કરે છે.

દુઃખં કરોતિ રોગઃ--રોગ દુઃખ કરે છે.

અહીં રોગથી રોગીને દુઃખ તો થાય છે પણ રોગ, પોતે કશી પ્રતિકૂળતા કરવા માટે દુઃખ કરે છે, એમ નથી તેથી આ પ્રયોગમાં પ્રતિકૂળતારૂપ અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

શૂલાત્ પાકે ॥૭૨૧૪૨॥

શૂલ શબ્દને ક્ર ધાતુનો યોગ હોય અને 'રાંધવુ' અર્થ જણાતો હોય તો ઢાઝ પ્રત્યય થાય છે.

શૂલે મથતિ માંસમ્--શૂલ+ઢાઝ+કરોતિ--શૂલાકરોતિ માંસમ્--માંસને શૂળામાં બરાવીને રાંધે છે--લોઢાના સળિયામાં બરાવી પકવે છે.

સત્યાદ્ અણપથે ॥૭૨।૧૪૩॥

‘અણપથ’ અર્થ હોય અને કૃ ધાતુનો યોગ હોય તો સત્ય શબ્દને ડાચ્ પ્રત્યય થાય છે.

સત્ય કરોતિ=સત્ય+ક્ર=સત્યાકરોતિ વણિઙ્ માળ્ડમ્-વાણિયો આહકને કહે છે કે આ માલ સારો છે, માટે તમારે કીંમત આપીને તેને ખરીદવો જ જોઈએ એમ કહીને આહકના મનમાં માલની ઉત્તમતા દસાવે છે.

સત્ય કરોતિ-સોગાન લે છે-જો આ આમ ન હોય તો મારું ઇષ્ટ ન થાય અથવા મારું ભૂડું જ થાય એમ કહીને રાપથ-સોગાન-લે છે. અહીં રાપથ અર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે

મદ્ર-મદ્રાદ્ વપને ॥૭૨।૧૪૪॥

કૃ ધાતુનો યોગ હોય અને ‘મુ’કન’ અર્થ જણાતો હોય તો મદ્ર અને મદ્ર શબ્દને ડાચ્ પ્રત્યય થાય છે.

મદ્ર કરોતિ-મદ્ર+ક્ર=મદ્રાકરોતિ નાપિત:-નાઈ-હળમ-ખાળકના પહેલી જ વાર મંગળરૂપ વાળ ઉતારે છે.

મદ્ર કરોતિ-મદ્ર+ક્ર=મદ્રાકરોતિ નાપિત:-

અવ્યક્તાનુકરણાનેકસ્વરાત્ ક્ર-મૂ-અસ્તિના અનિતૌ દ્વિશ્ચ

॥૭૨।૧૪૫॥

જે ધ્વનિ-અવાજ-માં વર્ણો વિશેષ રૂપે ન થાય તે અવ્યક્ત ધ્વનિ કહેવાય. અનેક સ્વરવાળો જે શબ્દો એવા અવ્યક્ત ધ્વનિનું અનુકરણ કરતા હોય તે શબ્દોને ક્ર, મૂ, અસ્તિ ધાતુનો યોગ હોય તો ડાચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે અને જેને ડાચ્ લાગે છે તે શબ્દો ઉચ્ચલ થઈ જાય છે. ફક્ત અવ્યક્ત અનુકરણ-મૂલક શબ્દ સાથે હિતિ શબ્દનો પ્રયોગ ન હોય તો.

પટત્ કરોતિ-પટપટ+ક્ર=પટપટાકરોતિ-પટપટ કરે છે-અવ્યક્ત ‘પટપટ’ એમ અવાજ કરે છે.

પટત્ ભવતિ-પટપટ+ક્ર=પટપટા ભવતિ-પટપટ થાય છે.

પટત્ સ્થાત્-પટપટ+ક્ર=પટપટાસ્થાત્-પટપટ થાય છે.

જ્ઞાદ્ર કરોતિ-જ્ઞાપારો કરે છે-ખાય છે-અહીં ‘જ્ઞાદ્ર’ શબ્દ અનેક સ્વરવાળો શબ્દ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

इती अतः लुक् ॥७॥२॥१४६॥

पठन् इति=पठ्+इति=पठिति-‘पठत्’ ओ प्रकारे अवान्.

અવ્યક્ત અનુકરણના સૂચક અનેક સ્વરવાળા અને અત્ ઊડાવાળા શબ્દોને દ્વિર્ભાવ થયા પછી જો ફિતિ શબ્દ લાગે છે તો તે શબ્દોના 'અત્'નો લોપ ન થાય. પટ્ પટ્ત્ ફિતિ=પટ્ત્પટ્તિ-પટ્પટ્ત્ એ પ્રમાણે અવાજ.

અબ્યક્ત અનુકરણના સૂચક અનેક સ્વરવાળા અને અત્ત હેડાવાળા શબ્દો દ્વિભાવ થયો હોય અને તેને કિતિ લાગ્યો હોય તો 'કિતિ'ની પૂર્વના અત્તના ત્તને વિકલ્પે લોપ થાય છે.

पठत्+पठत्+इति=पठत्पठेति करोति-पठ पठ अभि अवाञ्छ करे छ.

અવ્યક્ત અનુકરણના સૂચક અને અત્ત હેડાવાળા અનેક સ્વરવાળા શબ્દોને
ઢાંચ પ્રત્યય લાગીને દ્વિભાવ થયા પછી પ્રથમના અનુકરણરૂપ શબ્દના અત્ત ના
ત્વનો લોપ થઈ જાય.

पठत् पठत् करोति=पठामाकरोति-५।५२ करे छे.

પતપતાકરોતિ-પતપત કરે છે.— આ પ્રયોગમાં ડાહ્ય થયા પછી પતપતા રૂપ થયેલ છે અને આ પતપતા શબ્દ અનુકાર્યરૂપ મૂળ શબ્દ છે તેથી અનુકાર્ય એવા મૂળ શબ્દરૂપ ‘પતપતા’ના ‘ત’ નો લોપ ન થાય.

કારકવાચક 'બહુ' અર્થવાળા શબ્દને ઇષ્ટ અર્થનો સંબંધ હોય તો જાણ-

અસ્-પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને ‘અદ્ય’ અર્થવાળા શબ્દને અનિષ્ટ અર્થનો સંબંધ હોય તો ષ્ણસ્-અસ્-પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. પ્રાશિત્-જમનારા-વગેરે ઈષ્ટ કહેવાય અને શ્રાદ્ધ-વગેરે અનિષ્ટ કહેવાય.

ઈષ્ટ-બહુ અર્થક-ગ્રામે બહુવઃ બહુશઃ વા દદતિ-જમનારાઓને ગામમાં ઘણા લોકો દે છે-ભોજન આપે છે.

“ ગ્રામે મૂરયઃ મૂરિશઃ વા દદતિ-
અનિષ્ટ-અદ્ય અર્થક-અલ્પમ્ અલ્પશઃ વા ધનં દત્તે-શ્રાદ્ધમાં થોડું ધન દે છે.

સ્તોકં સ્તોકશઃ વા ધનં દત્તે-

બહુ દત્તે શ્રાદ્ધે, અલ્પં પ્રાણિત્રે-શ્રાદ્ધમાં બહુ આપે છે અને જમનારાને અદ્ય-થોડું આપે છે.—આ પ્રયોગમાં અનિષ્ટરૂપ શ્રાદ્ધમાં બહુ આપે છે અને ઈષ્ટરૂપ જમનારાને ઓછું આપે છે એટલે ‘બહુ’નો સંબંધ અનિષ્ટ સાથે અને ‘અદ્ય’નો સંબંધ ઈષ્ટ સાથે છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સંખ્યૈકાર્થાત્ વીપ્સાયાં શસ્ ॥૭૨॥૧૫૧॥

કારકસૂચક સંખ્યાવાચક શબ્દોને અને કારકવાચક એકાર્થક-એકત્વ સંખ્યા-સૂચક એવા પરિમાણવાચક શબ્દોને બે વીપ્સા-એકની એક ક્રિયા વારંવાર-જણાતી હોય તો શસ્-અસ્-વિકલ્પે થાય છે.

સંખ્યા-એકૈકમ્, એકશઃ વા દત્તે-એક પછી એકને એટલે દરેકને આપે છે.

એકાર્થક-માષં માષમ્, માષશઃ વા દેહિ-સૌને એક એક માસો આપ.

માષૌ માષૌ દત્તે-બે બે માસો આપે છે.—આ પ્રયોગમાં માષૌ માષૌ એ પદ સંખ્યાવાચક નથી તેમ એકત્વ સંખ્યાસૂચક પણ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

દ્વૌ દત્તે-બેને આપે છે-અહીં વીપ્સા નથી એટલે આપવાની ક્રિયા વારંવાર થતી નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સંખ્યાદેઃ પાદાદિભ્યઃ દાન-દણ્ડે ચ અકલ્ લુક્ ચ ॥૭૨॥૧૫૨॥

સંખ્યાવાચક શબ્દ પછી આવેલા પાદ વગેરે શબ્દોને દાન અર્થમાં, દંડ અર્થમાં અને વીપ્સા અર્થમાં અકલ્-અક-પ્રત્યય થાય અને અકલ્ થવા સાથે મૂળ શબ્દના અંતનો લોપ થઈ જાય છે.

દાન-દ્વિ+પાદ+અકલ્=દ્વૌ દ્વૌ પાદૌ દત્તે દ્વિપદિકાં દત્તે-બે પા પા લાગ દાન આપે છે.

દંડ-દ્વૌ પાદૌ દષ્ટિતઃ દ્વિપદિકાં દશે એ પાં ભાગનો દંડ પામેલો-દંડિત થયેલો-
મોણસ એ પા ભાગ દંડમાં આપે છે.

વીપ્સા-દ્વિપદિકાં મુક્તે વા=એ પા ભાગ વારંવાર આપે છે.

એ જ રીતે—

દાન-દ્વિ+શત+અકચ=દ્વિશતિકાં દત્તે-અસો રૂપિયા દાનમાં આપે છે.

દંડ-દ્વિશતિકાં દત્તે-અસો રૂપિયા દંડ આપે છે.

વીપ્સા-દ્વિશતિકાં ગણયતિ-અસો અસો રૂપિયાને ગણ્યા કરે છે.

ત્રીયાત્ ટીકણ ન વિદ્યા ચેત્ ॥૭૨।૧૫૩॥

જે નામને છેડે ત્રીય પ્રત્યય છે તે નામને વિદ્યાનો સંબંધ ન હોય તો
સ્વાર્થમાં ટીકણ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

દ્વિતીય+ટીકણ=દ્વૈતીયીકમ્ અથવા દ્વિતીયમ્-ખીજું.

વિદ્યા તુ દ્વિતીયા-વિદ્યા હોય તો દ્વિતીયા પ્રયોગ થાય.-વિદ્યા અર્થમાં નિષેધ
કરેલો હોવાથી ટીકણ પ્રત્યય ન થાય. અર્થાત્ જે દ્વિતીય શબ્દ વિદ્યાનું વિશેષણ
હોય તો દ્વિતીયા જ રહે પણ દ્વૈતીયીકમ્ ન થાય.

નિષ્ફલે તિલાત્ પિઞ્જ-પેજૌ ॥૭૨।૧૫૪॥

‘નિષ્ફલ તલ’ એવા અર્થના તિલ શબ્દને પિઞ્જ અને પેજ પ્રત્યયો થાય છે.

નિષ્ફલઃ તિલઃ=તિલપિઞ્જઃ-નિષ્ફલ તલ-અથવા ઊર્ધ્વા ન શકે એવા તલ-

અથવા નકામા તલ

“ “ =તિલપેજઃ

“ “ “ “

ગ્રાયઃ અતોઃ દ્વયસદ્-માત્રદ્ ॥૭૨।૧૫૫॥

જે નામને છેડે અતુ પ્રત્યય છે તેને સ્વાર્થમાં ગ્રાયઃ કરીને પ્રયોગાનુસાર
દ્વયસદ્-વયસ-અને માત્રદ્-માત્ર-પ્રત્યયો થાય છે.

યાવત્+દ્વયસદ્=યાવદ્વયસમ્-જેટલું

યાવત્+માત્રદ્=યાવન્માત્રમ્-જેટલું

વર્ણ-અવ્યયાત્ સ્વરૂપે કારઃ ॥૭૨।૧૫૬॥

‘અ’ વગેરે વર્ણવાચક શબ્દને તથા અવ્યયને સ્વરૂપ અર્થમાં કાર પ્રત્યય
થાય છે.

વર્ણવાચક-અ+કાર=અકાર:-અ વર્ણ

અન્ય-ઓમ્+કાર=ઊંકાર:-ઊંકાર.

અ:-વિષ્ણુ:-‘અ’ એટલે વિષ્ણુ-આ પ્રયોગમાં ‘અ’ વિષ્ણુવાચી છે પણ વર્ણવાચી કે અન્ય નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

રાદ્ એફ: ॥૭૨।૧૫૭॥

વર્ણવાચી ‘ર’ શબ્દને પ્રાય: ‘એફ’ પ્રત્યય થાય છે અને પ્રાય: એવું સૂચન કરવાથી ‘કાર’ પ્રત્યય પણ થાય છે.

ર+એફ=રેફ:-રકાર

ર+કાર=રકાર:-રકાર. •

નામ-રૂપ-ભાગાદ્ ઘેય: ॥૭૨।૧૫૮॥

નામ, રૂપ અને ભાગ શબ્દોને સ્વાર્થ સૂચક ઘેય પ્રત્યય થાય છે.

નામ એવ=નામ+ઘેય=નામઘેયમ્-નામ

રૂપમ્ એવ=રૂપ+ઘેય=રૂપઘેયમ્-રૂપ

ભાગ એવ=ભાગ+ઘેય=ભાગઘેયમ્-ભાગ-અંશ.

મર્તાદિભ્ય: ય: ॥૭૨।૧૫૯॥

મર્ત વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થ સૂચક ય પ્રત્યય થાય છે.

મર્ત એવ=મર્ત+ય=મર્ત્ય:-માટીડો-માટી-મનુષ્ય, સૂરત પ્રદેશમાં પોતાના ધણીને સૂચવવા

માટી કે માટીડો શબ્દનો પ્રયોગ પ્રચલિત છે.

સૂર એવ=સૂર+ય=સૂર્ય:-સૂર્ય.

નવાદ્ ઈન-તન-તનં ચ નૂ ચ અસ્ય ॥૭૨।૧૬૦॥

નવ શબ્દને સ્વાર્થ સૂચક ઈન, તન, તન અને ચ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે અને આ પ્રત્યયો થાય ત્યારે નવ ને બદલે નૂ થઈ જાય છે.

નવમ્ એવ=નવ+ઈન=નૂ-નવ+ઈન=નવીનમ્-નવું, નૂનો નવ કરવા માટે જુઓ સૂત્ર-૭૧।૭૦।

„ નવ+તન=નૂ+તન=નૂતનમ્-નવું

„ નવ+તન=નૂ+તન=નૂતનમ્-નવું

„ નવ+ય=નૂ+યમ્=નૂયમ્-નવું, જ્યારે આ પ્રત્યયો ન થાય ત્યારે નવમ્ પ્રયોગ પણ થાય.

પ્રાત્ પુરાણે નશ્ચ ॥૭૧૨।૧૬૧॥

પુરાણ-જૂનું-અર્થવાળા પ્ર શબ્દને વારાફરતી ન, ફેન, તન અને તન પ્રત્યયો લાગે છે.

પ્ર+ન=પ્રણમ્-પુરાણું-જૂનું

પ્ર+ફેન=પ્રીણમ્-,, ,, પ્રીણમ્ માં પ્ર ના અનો લોપ કરવા માટે જુઓ સૂત્ર ॥૭૧૪।૬૮॥

પ્ર+તન=પ્રતનમ્-,, ,,

પ્ર+તન=પ્રત્નમ્-,, ,,

દેવાત્ તલ્ ॥૭૧૨।૧૬૨॥.

દેવ શબ્દને સ્વાર્થસૂચક તલ્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે.

દેવ એવ=દેવ+તલ્=દેવતા-દેવ અથવા દેવી.

હોત્રાયાઃ ફયઃ ॥૭૧૨।૧૬૩॥

હોત્રા શબ્દને સ્વાર્થમાં ફય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

હોત્રા એવ=હોત્રા+ફય=હોત્રીયમ્-અથવા હોત્રા-વેદની ઋચા.

‘મેષજ’ આદિભ્યઃ ટચળ્ ॥૭૧૨।૧૬૪॥

મેષજ આદિ શબ્દોને સ્વાર્થમાં ટચળ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

મેષજમ્ એવ=મેષજ+ટચળ્=મેષજ્યમ્-અથવા મેષજમ્-દેવા, ઓસડવેસક અનન્તમ્ એવ=અનન્ત+ટચળ્=અનન્ત્યમ્-અથવા અનન્તમ્-અનન્ત.

પ્રજ્ઞાદિભ્યઃ અળ્ ॥૭૧૨।૧૬૫॥

પ્રજ્ઞ વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થમાં અળ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

પ્રજ્ઞ એવ=પ્રજ્ઞ+અળ્=પ્રાજ્ઞઃ, પ્રજ્ઞઃ-વિદ્વાન્

વણિજ એવ=વણિજ+અળ્=વાણિજઃ, વણિજઃ-વણિક-વાણિયો

શ્રોત્ર-ઓષધિ-કુષ્ણાત્ શરીર-મેષજ-મૃગે ॥૭૧૨।૧૬૬॥

શ્રોત્ર શબ્દને શરીર અર્થમાં, ઓષધિ શબ્દને ભોષજ-દેવા-અર્થમાં અને કુષ્ણ શબ્દને મૃગ અર્થમાં સ્વાર્થમાં અળ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

શ્રોત્રમ્ એવ=શ્રોત્રમ્+અન્=શ્રૌત્રમ્-શરીર, શરીર સિવાય બીજું હોય તો એટલે 'કાન' અર્થ હોય તો શ્રોત્ર.

ઓષધિઃ+અન્=ઓષધમ્-ઓષડ-ભેષજ. ભેષજ સિવાય બીજું ઓષધિ કહેવાય 'ઓષધિઃ' ફલપાકાવસાનિકાં । અમિઘાન૦ ૪-૧૮૩ ને વનસ્પતિ ઉપર ફળ પાકે તેને ઔષધિ કહેવાય છે.

કૃણઃ એવ=કૃણ+અન્=કાર્ણઃ મૃગઃ-મૃગ.મૃગ સિવાય બીજો કૃણુ કહેવાય.

શ્રોત્ર વગેરે ત્રણે શબ્દોને જ્યારે અન્ ન થાય ત્યારે દરેક શબ્દનો જુદો અર્થ ને પ્રસિદ્ધ હોય તે સમજી લેવો.

કર્મણઃ સન્દિષ્ટે ॥૭૨।૧૬૭॥

કોઈ માણસ, બીજા માણસ દ્વારા, સામા માણસને ને સંદેશો કહેવડાવે તે સન્દિષ્ટ-કહેવાય.

સંદિષ્ટ અર્થમાં કર્મ શબ્દને લ્ઞ પ્રત્યય નિત્ય થાય છે.
કર્મ એવ=કર્મ+અન્=કાર્મણં કરોતિ-સંદિષ્ટ કાર્ય કરે છે.

વાચ રક્ષ ॥૭૨।૧૬૮॥

વાચ શબ્દને સંદિષ્ટ અર્થનો સૂચક ફક્ત પ્રત્યય નિત્ય લાગે છે.

વાચ એવ વાચિકમ્=વાચિકં વક્તિ=સંદેશો ને કહે છે.

આગળનાં સૂત્રોથી વા નો અધિકાર ચાલુ છે પણ અહીં અને ઉપરના સૂત્રમાં વા નો અધિકાર ન લેવો.

વિનયાદિભ્યઃ ॥૭૨।૧૬૯॥

વિનય વગેરે શબ્દોને સ્વાર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિનયઃ એવ=વિનય+ફક્ત=વૈનયિકમ્ અથવા વિનયઃ -વિનય.

સમયઃ એવ=સમય+ફક્ત=સામયિકમ્-અથવા સમયઃ-સમય.

ઉપાયાદ્ હ્રસ્વશ્ચ ॥૭૨।૧૭૦॥

ઉપાય શબ્દને સ્વાર્થમાં ફક્ત પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને એ પ્રત્યય થતાં 'પા'નો 'પ' થાય છે.

ઉપાયઃ એવ=ઉપાય+ફક્ત=ઓપયિકમ્-અથવા ઉપાયઃ-ઉપાય.

મૃદઃ તિકઃ ॥૭૨૧૭૧॥

મૃદ શબ્દને સ્વાર્થે મૂચકે તિક પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

મૃદ એવ=મૃદ+તિક+આ =મૃતિકાઃ અથવા મૃત-માટી.

સ-સ્નો પ્રશસ્તે ॥૭૨૧૭૨॥

પ્રશસ્ત-સારી-માટી-અર્થે યતાવતો હોય તો મૃત શબ્દને સ અને સ્ન પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

પ્રશસ્તા મૃત=મૃત+સ+આ=મૃત્સા-અથવા પ્રશસ્તા મૃત-સારી માટી

“ મૃત+સ્ન+આ=મૃત્સ્ના “ “ “

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસુરિ વિરચિત સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની

સ્વોપજ્ઞ લઘુવૃત્તિના સાતમા અધ્યાયના દ્વિતીય

પાદનો સવિવેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

* * *

સપ્તમ અધ્યાય

(તૃતીય પાઠ)

પ્રકૃતે મયદ્ ॥૭૩૧૧॥

પ્રકૃત એટલે પ્રચુરપણે કરેલું અથવા પ્રધાનપણે કરેલું.

કાંઈ પણ નામને સ્વાર્થમાં પ્રકૃત અર્થનો મૂલ્યક મયદ્ પ્રત્યય થાય છે.

પ્રકૃતમ્-પ્રચુર પ્રધાન વા અન્નમ્=અન્ન+મય=અન્નમયમ્-ખૂબ અન્ન અથવા જેમાં
અન્ન મુખ્ય હોય તે.

પ્રકૃતા-પ્રચુરા પ્રધાના વા પૂજા=પૂજા+મય=પૂજામયમ્-ધણી પૂજા અથવા મુખ્ય પૂજા.

અસ્મિન્ ॥૭૩૧૨॥

‘પ્રકૃત’ અર્થમૂલ્યક નામને અસ્મિન્ અર્થમાં મયદ્ થાય છે.

પ્રકૃતાઃ-પ્રચુરાઃ પ્રધાના વા અપૂવા અસ્મિન્=અપૂવ+મય=અપૂવમય પર્વ-જે પર્વમાં પુડલા
ખૂબ ખાવાના હોય એવું પર્વ અથવા જે પર્વમાં પ્રધાનપણે પુડલા ખાવાના
હોય તે પર્વ.

તયોઃ સમૂહવચ્ચ વહુષુ ॥૭૩૧૩॥

પ્રકૃત અર્થમાં અને અસ્મિન્ અર્થમાં બહુસંખ્યામૂલ્યક નામને સમૂહની પેઠે
પ્રત્યયો કરવા અને મયદ્ પ્રત્યય પણ કરવો.

પ્રકૃત-અપૂવાઃ પ્રકૃતાઃ=આપૂવિકમ્, અપૂવમય વા-ધણા પુડલા અથવા પ્રધાનપણે
પુડલા જ પુડલા.

અસ્મિન્ પ્રકૃત-અપૂવાઃ પ્રકૃતાઃ અસ્મિન્= અપૂવ+ઇક્ષ્ણ=આપૂવિકમ્, અપૂવ+મય=અપૂવમય
પર્વ-ધણા પુડલાવાળું અથવા પ્રધાનપણે પુડલાવાળું પર્વ.

૧૨૧૯ સૂત્રથી ૧૨૨૯ સૂત્ર સુધીમાં ‘સમૂહ’ અર્થવાળા પ્રત્યયો બતાવેલા છે.

નિન્ધે પાશપ્ ॥૭૩૧૪॥

નિન્દાનું સૂચન થતું હોય ત્યારે નામને પાશપ્ પ્રત્યય લાગે છે.

નિન્ધઃ છાન્દસઃ=છાન્દસ+પાશપ્=છાન્દસપાશઃ-નિંદા છાન્દસ-વેદાભ્યાસી.

પ્રકૃષ્ટે તમપ્ ॥૭૩૫॥

નામને 'પ્રકૃષ્ટ' અર્થમાં સ્વાર્થસૂચક તમપ્ પ્રત્યય થાય છે.

અતિશયેન શુક્લઃ=શુક્લતમઃ-ખૂબ ધોળો.

અતિશયેન કારકઃ=કારક+તમ=કારકતમઃ-ધણું કરનારો.

દ્વયોઃ વિમજ્જે તરપ્ ॥૭૩૬॥

જ્યાં બે પ્રકૃષ્ટમાં-ઉત્તમ-થી એકને બુદ્ધો બતાવવો હોય ત્યાં નામને તરપ્ પ્રત્યય લાગે છે, તથા બેની સરખામણીમાં એક પ્રકૃષ્ટ-ઉત્તમ-ને બુદ્ધો તારવવો હોય ત્યાં પણ નામથી તરપ્ પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રકૃષ્ટ-દ્વે રમે પદ્મ, રમ્યમ્ અન્યોઃ પ્રકૃષ્ટા પદ્મઃ=પદ્મ+તર=પદ્મતર-પદ્મતરા-આ બે સ્ત્રીઓ ચતુર છે તેમાં આ સ્ત્રી વધારે ચતુર છે.

વિભજ્ય-સાંકાશ્યકેમ્યઃ પાટલિપુત્રકાઃ આદ્યતરાઃ=આદ્ય+તર=આદ્યતરાઃ-સાંકાશ્યના-શિયાલકોટના-વતની લોકોથી પાટલિપુત્રના લોકો વધારે સંપન્ન છે.

ક્વચિત્ સ્વાર્થે ॥૭૩૭॥

પ્રયોગ અનુસાર 'સ્વાર્થ' અર્થનો સૂચક તરપ્ પ્રત્યય થાય છે.

અભિન્નમ્ એવ—અભિન્ન+તર=અભિન્નતરકમ્-અભિન્ન-એક હૃદય.

તચ્ચૈઃ એવ—તચ્ચૈસ+તર=તચ્ચૈસ્તરામ્-વધારેલ જીંચું.

કિં-ત્યાદિ-એ-અવ્યયાદ્ અસત્ત્વે તયોરન્તસ્ય આમ્ ॥૭૩૮॥

અસત્ત્વવાચક-અદ્રવ્યવાચક-એવો કિમ્ શબ્દ, ત્યાદિ-તિ તસ્ય અન્તિ વગેરે-પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદો, એકારાંત નામ અને અવ્યયને લાગેલા તરપ્ અને તમપ્ પ્રત્યયને છેડે આમ્ ઉમેરાય છે.

કિમ્—કિમ્+તર+આમ્=કિન્તરામ્-વધારે શું.

કિમ્+તમ+આમ્=કિન્તમામ્-વિશેષ વધારે શું.

ત્યાદિ—પચતિ+તર+આમ્=પચતિતરામ્-આ બે જણમાં તે અતિશય પકવે છે-રંધે છે.

પચતિ+તમ+આમ્=પચતિતમામ્-આ બે જણમાં તે વધારે અતિશય પકવે છે.

એકારાંત—પૂર્વાહણે+તર+આમ્=પૂર્વાહણેતરામ્-પૂર્વાહર્ષમાં-દિવસના પૂર્વભાગમાં

પૂર્વાહણે+તમ+આમ્=પૂર્વાહણેતમામ્—

”

”

અવ્યય — અતિ+તર+આમ્=અતિતરમ્-વિશેષ-અતિ-ધણું.

અતિ+તમ+આમ્=અતિતમામ્-વિશેષ-વધારે-અતિ-ધણું.

કિન્તરં દારુ-કેવું દારુ-લાકડું-પ્રયોગમાં કિન્તરં દારુનું-લાકડાનું-વિશેષણ હોવાથી તેનો સંજ્ઞા લાકડા સાથે હોવાને લીધે તે સત્ત્વવાચક છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ગુણાક્ષાદ્ વા ઇષ્ઠ-ઈયસ્ ॥૭૩૧૧॥

ગુણવાચક નામને તમપ્ ના વિપયમાં વિકલ્પે ઇષ્ઠ પ્રત્યય લાગે અને તરપ્ ના વિપયમાં વિકલ્પે ઈયસ્-ઈયસ્-પ્રત્યય લાગે.

અયમેષામતિશયેન પટુઃ-પટુ+ઈષ્ઠઃ=પટિષ્ઠઃ, પટુતમઃ-અધાનાં આ પટુ-હોંશિયાર છે.

અયમ્ અનયોઃ પ્રકૃષ્ઠઃ ગુરુઃ-ગુરુ+ઈયસ્=ગૃત્રીયાન્, ગુરુતરઃ-આ ખેમાં આ ગૌરવવાળો છે.

ત્યાદેશ્વ પ્રશસ્તે રૂપપ્ ॥૭૩૧૨॥

ત્વાદિ પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાપદોને અને નામોને પ્રશસ્ત અર્થમાં રૂપપ્-રૂપ-પ્રત્યય થાય છે. ક્રિયાપદનાં અધાં રૂપોને આ રૂપપ્ પ્રત્યય લાગે છે.

પ્રશસ્તં પચતિ-પચતિ+રૂપપ્=પચતિરૂપમ્-તે સારું રાધે છે.

પ્રશસ્તં પચતઃ-પચતઃ+રૂપપ્=પચતોરૂપમ્-તેઓ ખે સારું રાધે છે.

પ્રશસ્તં પચન્તિ-પચન્તિ+રૂપપ્=પચન્તિરૂપમ્-તેઓ સારું રાધે છે.

પચતિ વગેરે ક્રિયાપદો હોવાથી તેનાં રૂપો કર્તાની સંજ્ઞા પ્રમાણે થાય છે, એટલે તે રૂપોને જુદી પોતાની સંજ્ઞા નથી, તેને કોઈ લિંગ નથી તેથી રૂપ પ્રત્યય લાગ્યા પછી તૈયાર થયેલ રૂપ નપુંસકલિંગી અને માત્ર એકવચની થાય છે. પ્રશસ્તો દસ્યુઃ-દસ્યુ+રૂપપ્=દસ્યુરૂપઃ-સારો શત્રુ.

અતમચાદેઃ ઈપદસમાપ્તે કલ્પપ્-દેશ્યપ્-દેશીયર્ ॥૭૩૧૩॥

તરપ્ અને તમપ્ વગેરે પ્રત્યયો વગરના ત્યાચન્ત ક્રિયાપદથી અને નામથી 'થોડું અધૂરું હોય' એવા અર્થને સૂચવવા કલ્પપ્-કલ્પ, દેશ્યપ્-દેશ્ય-અને દેશીયર્-દેશીય-પ્રત્યયો લાગે છે.

ઈષદ્ અપરિસમાપ્તમ્-પચતિ+કલ્પપ્=પચતિકલ્પમ્-તે થોડું અધૂરું રાધે છે-તે રાધવા જેવું કરે છે.

“	“	પચતિ+દેશ્ય=પચતિદેશ્યમ્-	“	“	“
“	“	પચતિ+દેશીય=પચતિદેશીયમ્-	“	“	“

ईषद् असमाप्ता-पटु+कल्प=पटुकल्पा-थोड़ी अधुरी होशियार-होशियार जेवी.

„ „ पटु+देश्य=पटुदेश्या- „ „ „

„ „ पटु+देशीय=पटुदेशीया- „ „ „

नाम्नः प्राग् बहुः वा ॥७३१२॥

‘થોડું અધુરું’ એવો અર્થ હોય તો નામને નામની પહેલાં बहु પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

ईषद् असमाप्ता: पटु:-बहु+पटु:=बहुपटु: अथवा पटुकल्प:-होशियार जेवो.

न तमबादिः कपः अच्छिन्नादिभ्यः ॥७३१३॥

છિન્ન વગેરે શબ્દો સિવાયના બીજા શબ્દોને કપ્ પ્રત્યય થાય છે અને કપ્ પ્રત્યય થાય પછી તરપ્ અને તમપ્ પ્રત્યયો થતા નથી.

अयम् एषाम् अनयोः वा प्रकृष्टः पटु:-पटु+क=पटुक:-अध्याમાં કે આ એ માં આ ખૂબ હોશિયાર છે.

छिन्न+क+तम=छिन्नकतम:-अतिशय कृत्स्न रीति छेदायेलो.

છિન્ન વગેરે શબ્દોને સૂત્રમાં વર્જ્યા છે તેથી છિન્ન શબ્દને ક પ્રત્યય પછી તમપ્ પ્રત્યય થયો છે એટલે આ નિયમથી તમપ્ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી ‘છિન્નકતમ’ પ્રયોગમાં અર્થ, કૃત્સિત અને અસાત અર્થમાં ‘ક’ પ્રત્યય થયેલ છે.

अनत्यन्ते ॥७३१४॥

અનત્યન્ત-અત્યંત નહિ-એવા અર્થમાં કપ્ પ્રત્યયવાળા નામને તરપ્ અને તમપ્ થતા નથી.

अनत्यन्तं छिन्नम्-छिन्न+क=छिन्नकम्-अत्यंत नहि छेदायेल.

अनत्यन्तं भिन्नम्-भिन्न+क=भिन्नकम्-अत्यंत नहि लेदायेल.

इदम् एषां प्रकृष्टं छिन्नम्-छिन्न+क=छिन्नकम्, इदम् एषां प्रकृष्टं भिन्नम् भिन्न+क=भिन्नकम्

यात्रादिभ्यः कः ॥७३१५॥

યાવાદિ-યાવ વગેરે-શબ્દોને સ્વાર્થ સૂચક ક પ્રત્યય થાય છે. યાવાદિ આકૃતિ ગણુ છે.

यात्रः एव=याव+क=यावक:-અળતો પગે લગાડવાનો અળતો, અળતા જેવો જેનો લાલ રંગ હોય છે તે.

मणिः एव=मणि+क=मणिक:-મણિ.

કુમારીક્રીડન-ઈયસોઃ ॥૭૩૧૬॥

કુમારીનાં રમકડાં વાચક નામને અને જોને ઈયસ પ્રત્યય લાગ્યો હોય એવા નામને સ્વાર્થ સૂચક ક પ્રત્યય થાય છે.

કન્દુઃ એવ-કન્દુ+ક=કન્દુકઃ-હડો-કુમારીનું દડાનું રમકડું.

શ્રેયાન્ એવ-શ્રેયસ+ક=શ્રેયસ્કઃ-શ્રેયસ-શ્રેયોરૂપ-કલ્યાણરૂપ.

લોહિતાદ મળૌ ॥૭૩૧૭॥

‘મળિ’ અર્થના લોહિત શબ્દને સ્વાર્થસૂચક ક પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

લોહિત+ક=લોહિતકઃ મળિઃ અથવા લોહિતઃ મળિઃ-લાલવર્ણનો મળિ.

રક્ત-અનિત્યવર્ણયોઃ ॥૭૩૧૮॥

લાખ વગેરે વડે રંગેલા અર્થવાળા લોહિત નામને અને જોનો વર્ણ-રંગ-સ્થાયી ન હોય એવા અર્થવાળા લોહિત નામને ક વિકલ્પે થાય છે.

રક્ત-રંગેલ-લોહિત+ક=લોહિતકઃ પટઃ-લાખ વગેરેથી લાલ થયેલું વસ્ત્ર.

અનિત્ય વર્ણ-લોહિત+ક=લોહિતકમ્ અક્ષિ કોપેન-કોપથી લાલ થયેલી આંખ.

કાલાત્ ॥૭૩૧૯॥

કાળના વગેરેથી રંગેલા અર્થવાળા કાલ શબ્દને અને જોનો વર્ણ સ્થાયી નથી એવા અર્થવાળા કાલ શબ્દને ક વિકલ્પે થાય છે.

રક્ત-રંગેલ-કાલ+ક=કાલકઃ પટઃ-કાળા રંગથી રંગેલું વસ્ત્ર.

અનિત્યવર્ણ-કાલમ્ એવ=કાલ+ક=કાલકં મુલમ્ શોકેન-શોકથી કાળુ થયેલું મુખ.

શીત-ઉષ્ણાદ્ ઋતૌ ॥૭૩૨૦॥

ઋતુવાચક શીત શબ્દને અને ઋતુવાચક ઉષ્ણ શબ્દને ક પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે,

શીત+ક=શીતકઃ ઋતુઃ-હંડી ઋતુ-શિયાળો.

ઉષ્ણ+ક=ઉષ્ણકઃ ઋતુઃ-હિંગુ ઋતુ-ઉનાળો.

લૂન-વિયાતાત્ પશૌ ॥૭૩૨૧॥

પશુ અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતા લૂન શબ્દને તથા વિયાત શબ્દને ક પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

લૂન એવ=લૂન+ન=લૂનકઃ પશુઃ-કપાયેલું પશુ-નિશાન માટે બાંકુ કરેલ પશુ.
વિયાત એવ=વિયાત+ક=વિયાતકઃ પશુઃ-તોફાની-મારકણ-પશુ.

સ્નાતાદ્ વેદસમાપ્તૌ ॥૭૩૨૨॥

સ્નાત શબ્દને જે વેદની સમાપ્તિ અર્થ જણાતો હોય તો ક પ્રત્યય થાય છે.
વેદ સમાપ્ત સ્નાતઃ-સ્નાત+ક=સ્નાતકઃ-વેદને લાણીને નહાયેલો-સ્નાતક-વેદનો.
સ્નાતક-વેદનો પડિત.

તનુ-પુત્ર-અણુ-બૃહતી-શૂન્યાત્ સૂત્ર-કૃત્રિમ-નિપુણ-આચ્છાદન- રિક્તે ॥૭૩૨૩॥

તનુ શબ્દને સૂત્ર અર્થમાં, પુત્ર શબ્દને કૃત્રિમ અર્થમાં, અણુ શબ્દને નિપુણ અર્થમાં, બૃહતી શબ્દને આચ્છાદન-ઓઢવાનું સાધન-અર્થમાં અને શૂન્ય શબ્દને રિક્ત-ખાલી-અર્થમાં ક પ્રત્યય થાય છે.

તનુ સૂત્રમ્-તનુ+ક=તનુકમ્-સૂત્રમ્-સૂત્ર-સૂતર અથવા કદપસૂત્રની વગેરે.
કૃત્રિમઃ પુત્રઃ-પુત્ર+ક=પુત્રકઃ-કૃત્રિમઃ-કૃત્રિમ પુત્ર-પુતળું-સુતારે ધરેલું લોકકાનું પુતળું.
નિપુણઃ અણુઃ-અણુ+ક=અણુકઃ-નિપુણઃ-નિપુણ.
આચ્છાદિકા બૃહતી-બૃહતી+ક=બૃહતિકા-આચ્છાદનમ્-ઓઢવાનું વસ્ત્ર-ઉત્તરાસંગ વગેરે.
રિક્તઃ શૂન્યઃ-શૂન્ય+ક=શૂન્યકઃ-રિક્તઃ-ખાલી-ધન વગરનો અથવા ભુદિ વગરનો.

ભાગે અષ્ટમાદ્ ષઃ ॥૭૩૨૪॥

ભાગ અર્થવાળા અષ્ટમ શબ્દને સ્વાર્થ સૂચક જ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
અષ્ટમ+જ=અષ્ટમઃ ભાગઃ-આઠમો ભાગ.

ષષ્ઠાત્ ॥૭૩૨૫॥

ભાગ અર્થવાળા ષષ્ઠ શબ્દને સ્વાર્થ સૂચક જ વિકલ્પે થાય છે.
ષષ્ઠ+જ=ષષ્ઠઃ ભાગઃ-છઠો ભાગ.

માને કશ્ચ ॥૭૩૨૬॥

જેના વડે મપાય એવા માપરૂપ ભાગ અર્થવાળા ષષ્ઠ શબ્દને ક અને જ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.
ષષ્ઠ+ક=ષષ્ઠકઃ અથવા ષષ્ઠઃ ભાગઃ માનં ચેત્-છટ્ટા ભાગનું માપ-ધાન્યનો છટ્ટો ભાગ.

एकाद् आकिन् च असहाये ॥७३२७॥

અસહાય અર્થવાળા એક શબ્દને આકિન્ અને ક પ્રત્યય થાય છે.

एकः एव-एक+आकिन्=एकाकी अथवा एककः-એકાકી-એકલો-કોઈ સાથે ન હોય એવો.

प्राग् नित्यात् कप् ॥७३२८॥

ગાગાપદમાં સૂત્રમાં 'નિત્ય' શબ્દ આવે છે તે સૂત્રથી પહેલાંનાં સૂત્રોમાં જે જે અર્થો બતાવેલા છે તે તે અર્થોમાં કપ્-ક-પ્રત્યય થઈ જાય છે.

कुत्सितः, अल्पः, अज्ञाता वा अश्वः-અશ્વ+ક=અશ્વકઃ-નિંદાપાત્ર થોડો, નાનો થોડો અથવા અજાણ્યો થોડો.

त्यादि-सर्वादेः स्वरेषु अन्त्यात् पूर्वः अक् ॥७३२९॥

ત્યાદિ અંતવાળા ક્રિયાપદોના છેલ્લા સ્વરની પૂર્વે અને સર્વાદિ શબ્દોના છેલ્લા સ્વરની પૂર્વે 'પ્રાગ્ નિત્ય' અર્થોમાં અક્ પ્રત્યય થાય છે.

कुत्सितम् अल्पम् अज्ञातम् वा पचति=पच+अक्-इ=पचति-તે ખરાબ રાંધે છે, અલ્પ રાંધે છે અગર અજ્ઞાત રાંધે છે.

सर्वे=सर्व+अक्+ए=सर्वके-અધા નિંદનીય, અધા અલ્પ, અધા અજાણ્યો.

विश्वे=विश्व+अक्+ए=विश्वके-

“ “ “

युष्मद्-अस्मदः अस-ओ-भादि स्यादेः ॥७३३०॥

સ કારાદિ, ઓ કારાદિ અને મ કારાદિ સ્યાદિ વિભક્તિને છોડીને બીજી સ્યાદિ વિભક્તિ લાગી હોય ત્યારે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દોના સ્વરોમાંના અંત્ય સ્વરની પહેલાં અક્ પ્રત્યય થાય છે.

त्वया-त्वय्+अक्+आ=त्वयका-તારા વડે.

मया-मय्+अक्+आ=मयका-મારા વડે.

स आदि विभक्ति-युष्मद्+सु=युष्मद्+अक्+सु=युष्मकासु-તમારામાં,

જુઓ સૂત્ર ॥૨૧૧૬॥

ओ आदि विभक्ति-युष्मदयोः-તમારા બેનું, તમારા એમાં.

म् आदि विभक्ति-युष्मभ्याम्-તમારા બે વડે, તમારા બે માટે, તમારા બેથી.

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં સકાર, ઓકાર અને મકાર આદિવાળી સ્યાદિ વિભક્તિઓ છે અને અહીં તે તેવી સ્યાદિ વિભક્તિઓનો નિષેધ કરેલો હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

હેમ-૨૮

અવ્યયસ્ય કો દ્વચ ॥૭૩૩૧॥

૭૩૫૮॥ સૂત્રની પહેલાં જે અર્થો કહેલા છે તે અર્થો જણાતા હોય તો અવ્યયના અંત્ય સ્વરની પૂર્વમાં અક્ પ્રયુય થાય છે અને અવ્યયને છેડે આવેલા ક્ર નો દ્ થઈ જાય છે.

કુત્સિતાદિ અર્થ-उच्चैस्=उच्च+अक्+ऐस्=उच्चकैः-નિંદનીય જિંયુ-થોડું જિંયુ અથવા અજ્ઞાત જિંયુ.

ધિક્=ધ્+અક્+इद्=धिकद्-નિંદનીય વગેરે ત્રણ અર્થ વાળો ધિક્કાર-અહીં ધિક્ના ક્રનો દ્ થયેલ છે.

तूष्णीकाम् ॥૭૩૩૨॥

તૂષ્ણીમ શબ્દને મ્ની પહેલાં 'પ્રાગ્ નિત્ય' અર્થો જણાતા હોય તો કા આગમ થાય છે.

કુત્સિતાદિ-तूष्णीम्=तूष्णी+का+म्=तूष्णीकाम् આસ્તે-કુત્સિત રીતે, અહ્ય રીતે અથવા અજ્ઞાત રીતે ચૂપ થઈને એસે છે.

कुत्सित-अल्प-अज्ञाते ॥૭૩૩૩॥

કુત્સિત, અહ્ય અને અજ્ઞાત એવાં વિશેષણવાળાં નામ, ક્રિયાપદ કે અવ્યયને ક વગેરે પ્રત્યયો જે રીતે થવાના કહેલા છે તે રીતે થાય છે.

કુત્સિતઃ અશ્વઃ=અશ્વ+ક=અશ્વકઃ-નિંદાપાત્ર ઘોડો.

અલ્પં પચતિ=પચતિ=પચત્+અક્+इ=पचत्कि-તે થોડું રાધે છે.

અજ્ઞાતમ્ उच्चैः=उच्चैस्=उच्च+अक्+ऐस्=उच्चकैः-અજ્ઞાત-અગમ્યું એવું જિંયું.

પ્રત્યેક ઉદાહરણમાં કુત્સિત, અહ્ય અને અજ્ઞાત એ ત્રણે અર્થોને સમજવાના છે.

अनुकम्पा-तद्युक्तनीत्योः ॥૭૩૩૪॥

અનુકંપા એટલે કરુણા લાવીને બીજા ઉપર અનુમદ કરવો અર્થાત્ બીજાને મીઠાશથી બોલાવવો કે કોઈ પ્રકારની તકલીફમાં તેને સહાયતા કરવી.

અનુકંપાનીતિ એટલે સામ, દામ, દંડ અને ભેદ એ ચાર પ્રકારની નીતિઓ લોકમાં પ્રચલિત છે તેમાં જે નીતિમાં સામ-સમજાવવા-નો અને દામ-ધન-વગેરેની લાંચનો-પ્રયોગ થતો હોય તે નીતિ અનુકંપાયુક્તનીતિ કહેવાય છે અને તે જ નીતિને આ સૂત્રમાં સમજવાની છે. દંડનીતિ કે ભેદનીતિ એ બંનેમાં અનુકંપા નથી માટે તેને અહીં સમજવાની નથી.

અનુકંપા જણાતી હોય અને અનુકંપાયુક્ત નીતિ-રીત-જણાતી હોય તો નામ, ક્રિયાપદ અને અવ્યયને ક વગેરે પ્રત્યયો જે રીતે વિહિત કરેલા છે તે રીતે થાય છે. અનુકમ્પનીયઃ પુત્રઃ=પુત્ર+ક=પુત્રકઃ-જેના ઉપર કરુણા આવે છે તેવો પુત્ર.

સ્વપિષિ=સ્વપિષ્+અક+ઇ=સ્વપિષિકિ- તું સૂએ છે.

एहि=एह+अक+इ=एहकि-તું આવ.

उत्सङ्गे=उत्सङ्ग+अक+ए=उत्सङ्गके उपविश-ખોળામાં બેસ.

कर्दमेन=कर्दम्+अक+एन=कर्दमेकेन असि(दिग्ध+क=) दिग्धकः-તું કાદવથી ખરડાયેલ છે.

पुत्रक ! स्वपिषिकि, एहकि, उत्सङ्गके उपविश, कर्दमेकेन असि दिग्धकः-

હે પુત્રક ! તું સૂએ છે, આવ, ખોળામાં બેસ, તું કાદવથી ખરડાયેલ છે —આ વાક્યમાં પુત્ર તરફ અનુકંપાયુક્ત રીત જણાય છે.

अजातेः नृनाम्नः बहुस्वराद् इय-इक-इलं वा ॥७३३५॥

બહુસ્વરવાળા અને જાતિવાચક ન હોય એવા મનુષ્યવાચી નામને અનુકંપા અર્થમાં ઇય, ઇક, ઇલ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

देव+इय=देवियः-દેવ.

देव+इक=देविकः-

देव+इल=देविलः-

देवदत्त+क=देवदत्तकः-દેવદત્ત.

મહિષકઃ-માણસનું નામ છે પણ જાતિવાચક નામ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. ગુજરાતી ભાષામાં 'દેવ' નામવાળા માણસને 'શ્રીવાર' દેવકો' કે દેવલો' કહેવામાં આવે છે તે જાણીતું છે.

वा उपादेः अङ-अकौ च ॥७३३६॥

જાતિવાચક ન હોય, બહુસ્વરવાળું હોય અને પૂર્વમાં ઉપ હોય એવા માણસના નામને અનુકંપા અર્થ હોય તો અઙ, અક, ઇય, ઇક, ઇલ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. અનુકમ્પિતઃ उपेन्द्रदत्तः-उप+अङ=उपङः-ઉપેન્દ્રદત્ત એવા વિશેષ નામનું ટૂકું રૂપ.

„ उप+अक=उपकः-

„ उप+इय=उपियः-

„ उप+इक=उपिकः-

„ उप+इल=उपिलः-

જ્યારે 'ક' પ્રત્યય થાય ત્યારે-उपेन्द्रदत्त+क=उपेन्द्रदत्तकः-

ઋવર્ણ-ઉવર્ણાત્ સ્વરાદેઃ આદેઃ લુક્ પ્રકૃત્યા ચ ॥૭૩૩૩૯॥

ઋવર્ણાત્ અને ઉવર્ણાત્ નામોથી પર અનુકંપા અર્થમાં આવેલા સ્વરાદિ પ્રત્યયોના આદિ વર્ણનો લોપ થાય છે. લોપ થતાં મૂળ શબ્દ એમ ને એમ જ રહે છે.

ઋવર્ણાત્-અનુકન્ધિતઃ માતૃદત્તઃ-માતૃ+ઇય=માતૃ+ય=માતૃયઃ-માતૃદત્તતુ ટૂંકું ૩૫.

માતૃ+ઇક=માતૃ+ક=માતૃકઃ

માતૃ+ઇલ=માતૃ+લ=માતૃલઃ

ઉવર્ણાત્-વાયુ+ઇય=વાયુ+ય=વાયુયઃ

વાયુ+ઇક=વાયુ+ક=વાયુકઃ

વાયુ+ઇલ=વાયુ+લ=વાયુલઃ

મદ્રવાહુકઃ-મદ્રવાહુ, -આમાં સ્વરાદિ પ્રત્યય નથી. ક પ્રત્યય છે.

લુકિ ઉત્તરપદસ્ય કર્ણ ॥૭૩૩૩૮॥

અનુકંપા અર્થ જણાતો હોય તો પુરુષવાચક નામના ઉત્તરપદનો ‘તે છૂવા’ (૩૧૧૧૦૮) સૂત્રથી લોપ થયા પછી કર્ણ-ક-પ્રત્યય થાય છે. દેવદત્તા શબ્દના ઉત્તરપદ ‘દત્તા’નો લોપ થતાં દેવી થયું, પછી કર્ણ પ્રત્યય થતાં દેવકા.

દત્તિકા-દત્તિકા.-આ પ્રયોગમાં દેવદત્તા શબ્દના પૂર્વપદ દેવનો લોપ થયેલ છે પણ ઉત્તરપદનો લોપ થયેલ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

દેવકા-અહીં ૧૨૧૧૧૦૭ સૂત્રદ્વારા દેવિકા પ્રયોગ ન થાય એ સૂત્રમાં ન નિશાનવાળા પ્રત્યયને વળેલ છે. તેથી દેવકામાં ન નિશાનવાળો ક પ્રત્યય હોવાથી ૧૨૧૧૧૦૭ સૂત્ર ન લાગે.

લુક્ ચ અજિનાન્તાત્ ॥૭૩૩૩૯॥

અજિન શબ્દ જેને છેડે છે એવા પુરુષવાચક નામને અનુકંપા જણાતી હોય તો કર્ણ પ્રત્યય થાય છે અને ઉત્તરપદનો લોપ થાય છે.

વ્યાગ્રાજિનઃ, વ્યાગ્રમહાજિનઃ અનુકન્ધિતઃ-વ્યાગ્ર+ક=વ્યાગ્રકઃ-પુરુષતું નામ છે.-આ પ્રયોગમાં ‘અજિન’ તથા ‘મહાજિન’ એવા ઉત્તરપદનો લોપ થયેલ છે તેથી અજેના વ્યાગ્ર શબ્દને ક પ્રત્યય લાગે છે,

षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे ॥७३१४०॥

षड् શબ્દ સિવાયનું જેનું પૂર્વપદ એક સ્વરવાળું છે એવા નામના ઉત્તરપદનો અનુકંપા જણાતી હોય તો સ્વરાદિ પ્રત્યય લાગતાં લોપ થાય છે.

અનુકમ્પિતઃ વાગાશીઃ=વાઘ્+ઇય=વાચિયઃ-

उपेन्द्रेण दत्त. उपेन्द्रदत्तः स अनुकम्पितः-उप+अङ=उपङः-आ એક સ્વરવાળું નામ નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

षड्ङलिस्तु षड्विः-જેને છ આંગળી છે-આ વિશેષ નામ છે. આમાં ષડ્ શબ્દ છે, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

वागाशीर्दत्तकः-વચન વડે જેને આશીર્વાદ આપ્યા હોય તે. આ પ્રયોગમાં ક પ્રત્યય લાગેલ છે, ઇય વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યય લાગેલ નથી,

द्वितीयात् स्वराद् ऊर्ध्वम् ॥७३१४१॥

અનુકંપા અર્થમાં આવેલા સ્વરાદિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે મૂળ નામના બીજા સ્વરથી પછી આવેલા શબ્દનો લોપ થાય.

અનુકમ્પિતઃ દેવદત્તઃ-આ નામમાં દેવ્+અદત્ત એવો વિભાગ કરી પછી બીજા સ્વરથી પછીના શબ્દનો લોપ કરવાનો છે.-દેવ્+ઇય=દેવિયઃ આ પ્રયોગમાં અદત્ત પદનો લોપ થયેલ છે અને દેવ્ અંશને પ્રત્યય લાગેલ છે

सन्ध्यक्षरात् तेन ॥७३१४२॥

અનુકંપા અર્થમાં આવેલા સ્વરાદિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે મૂળ નામના બીજા સંધ્યક્ષરથી પછી આવેલા શબ્દરૂપ અવયવને સંધ્યક્ષર સહિત લોપ થાય.

એક સંધ્યક્ષરવાળો શબ્દ-અનુકમ્પિતઃ કુબેરદત્તઃ -કુબ્+ઇય=કુવિયઃ-વિશેષ નામ છે. આ પદમાં દરદત્ત અંશનો લોપ છે.

.. .. -કુહોડઃ-કુહ્+ઇય=કુહિયઃ-આમાં ઓડ શબ્દનો લોપ છે.

જે સંધ્યક્ષરવાળો શબ્દ-અનુકમ્પિતઃ કપોતરોમા-કપ્+ઇય=કપિયઃ-

આ પ્રયોગમાં ઓતરોમ અંશનો લોપ થયો છે.

શેવલાઘાદેઃ તૃતીયાત્ ॥૭૩।૪૩॥

શેવલ વગેરે શબ્દો જેના પૂર્વપદમાં છે એવા મનુષ્યવાચી નામને અનુકંપા અર્થમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ત્રીજા સ્વરથી પર રહેલા શબ્દરૂપ અંશને ત્રીજા સ્વર સહિત લોપ થાય છે.

અનુકમ્પિતઃશેવલદત્તઃ—શેવત્+ઇય=શેવલિયઃ—અહીં 'ઇદત્ત' અંશ લોપાયો છે.

„ સુપરિદત્તઃ—સુપદ્+ઇય=સુપરિયઃ—અહીં 'ઇરત્ત' અંશ લોપાયો છે.

ક્વચિત્ તુર્યાત્ ॥૭૩।૪૪॥

અનુકંપા અર્થમાં સ્વરાદિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે પ્રયોગાનુસાર ચોથા સ્વરથી પર રહેલા શબ્દરૂપ અંશનો ચોથા સ્વર સહિત ક્વચિત્ લોપ થાય છે.

બૃહસ્પતિદત્ત+ઇય=બૃહસ્પત+ઇય=બૃહસ્પતિયઃ—અહીં 'ઇદત્ત' અંશને લોપ થયો છે.

ઉપેન્દ્રદત્તઃ=ઉપદઃ—આ નિયમ ક્વચિત્ જ લાગે છે એમ જણાવેલ છે તેથી આ પ્રયોગમાં આ નિયમ ન લાગ્યો.

પૂર્વપદસ્ય વા ॥૭૩।૪૫॥

અનુકંપા અર્થમાં આવેલા સ્વરાદિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે પૂર્વપદનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

અનુકમ્પિતઃ દેવદત્તઃ=દેવદત્ત+ઇય=દત્તિયઃ—અહીં પૂર્વપદરૂપ દેવ અંશ લોપાયેલ છે

દેવદત્ત+ઇય= „ „ દેવિયઃ—આ પ્રયોગ વિકલ્પપક્ષે અન્ય સૂત્ર દ્વારા થયેલ છે. અર્થાત્ અહીં ઉત્તરપદને લોપ થયા પછી 'દેવ' અંશને ઇય પ્રત્યય લાગે છે.

હ્રસ્વે ॥૭૩।૪૬॥

હ્રસ્વ અર્થ જણાતો હોય તો શબ્દને કપ વગેરે પ્રત્યયો વિહિત કરેલ છે તેમ થાય છે.

હ્રસ્વઃ પટઃ=પટ+ક=પટકઃ નાનું—ટૂંકું—વચ્ચ.

હ્રસ્વં પચતિ=પચતિ+ક=પચતકિ—થોડું રાધે છે.

કુટી-શુન્દાદ્ રઃ ॥૭૩૧૪૩॥

કુટી શબ્દને અને શુન્દ શબ્દને હ્રસ્વ અર્થનું સૂચન થતું હોય તો એટલે હ્રસ્વ 'કુટી' અને હ્રસ્વ 'શુન્દ' એમ સૂચવવું હોય તો ર પ્રત્યય થાય.

હ્રસ્વા કુટી=કુટી+ર=કુટીરઃ--નાની કોટડી-ઝુંપડી.

હ્રસ્વા શુન્દા=શુન્દા+ર=શુન્દારઃ--નાની સુંદ. અથવા થોડું મધ

શમ્યા રુ-રૌ ॥૭૩૧૪૮॥

હ્રસ્વ અર્થ જણાતો હોય તો શમી શબ્દને ર અને ર પ્રત્યય થાય છે.

શમી+રુ=શમીરુઃ--એમાં ખીજ કે ખીજો હોય તેવી નાની શિંગ.

શમી+ર=શમીરઃ-- " " "

કુત્વા કુપઃ ॥૭૩૧૪૯॥

હ્રસ્વ અર્થ જણાતો હોય તો કુત્ શબ્દને-કપ-કુપ-પ્રત્યય થાય છે.

હ્રસ્વા કુત્=કુત્+કપ=કુતુપઃ--નાનો કુડલો-કુડલી-તેલ ભરવાનું કુડલાના આકારનું ચામડાનું સાધન.

કાસુ-ગોળીભ્યાં તરદ્ ॥૭૩૧૫૦॥

હ્રસ્વ અર્થ જણાતો હોય તો કાસુ અને ગોળી શબ્દોને તરદ્-તર-પ્રત્યય થાય છે.

હ્રસ્વા કાસુઃ=કાસુ+તર=કાસુતરીઃ--વિશેષ પ્રકારનું શસ્ત્ર-શક્તિ નામનું શાસ્ત્ર.

હ્રસ્વા ગોળી-ગોળી+તર=ગોળીતરીઃ--નાની ગુણુ-દાણુ વગેરે ભરવાની નાની ગૂણુ કોથળી કે કોથળો.

વત્સ-ઉક્ષ-અશ્વ-ઋષભાદ્ હ્રાસે પિત્ ॥૭૩૧૫૧॥

હ્રાસ-ક્ષીણતા-ક્ષીણ થયેલી શક્તિ. પોતાની પ્રવૃત્તિમાં મંદતારૂપ હ્રાસ અર્થ જણાતો હોય તો વત્સ, ઉક્ષ, અશ્વ, ઋષભ શબ્દોને પિત્ તરદ્-તર-પ્રત્યય થાય છે.

હ્રસિતઃ વત્સઃ=વત્સ+તર=વત્સતરઃ--ખીજ ઉંમરનો વત્સમાં પ્રથમ ઉંમરના વત્સમાં જેવી શક્તિ હોય છે તેવી ખીજ ઉંમરના વત્સમાં હોતી નથી એટલે અક્ષી શક્તિની ક્ષીણતા છે.

હ્રસિતઃ ઉક્ષા=ઉક્ષ+તર=ઉક્ષતરઃ--તરુણ વયનો જળદ જ્યારે ત્રીજી ઉંમરમાં આવે છે ત્યારે તેની ખાર વગેરે વહનની શક્તિનો હાસ થાય છે ત્યારે તેને 'ઉક્ષતર' કહેવાય છે.

હસિતઃ અશ્વઃ=અશ્વ+તર=અશ્વતરઃ-ઘોડા દ્વારા ઘોડી જે પ્રજ્ઞને જન્મ આપે તેનું નામ અશ્વ. આ અશ્વ ગતિ વગેરેમાં વેગવાન હોય છે. પણ જ્યારે ગધેડા દ્વારા ઘોડી જે પ્રજ્ઞને જન્મ આપે તેનું નામ અશ્વતર છે. આ અશ્વતર-અચ્ચર-ગતિ વગેરેમાં મંદ હોય છે અર્થાત્ ઘોડા કરતાં એની શક્તિ ક્ષીણ હોય છે. અથવા જે અશ્વ શક્તિમાં ક્ષીણ હોય-વેગ શક્તિમાં મંદ હોય-તેને પણ અશ્વતર કહી શકાય છે. હસિતઃ ઋષભઃ=ઋષભ+તર=ઋષભતરઃ-ભાર વહન વગેરેમાં બળવાન હોય ત્યારે 'ઋષભ' કહેવાય અને બળનો હાસ થાય એટલે ભારવહન વગેરેમાં શક્તિ ક્ષીણ હોય ત્યારે 'ઋષભતર' કહેવાય છે.

અહીં શક્તિની ક્ષીણતાની અપેક્ષાએ હાસ સમજવાનો છે. એટલે કોઈ વત્સ, ઉક્ષા, અશ્વ કે ઋષભ શરીરે પાતળો-કૃશ-હોય છતાં શક્તિની અપેક્ષાએ બરાબર શક્તિશાળી હોય તો આ નિયમ જરૂર લાગે અર્થાત્ પાતળા શરીરવાળાને પણ આ નિયમ લાગે છે.

વા एकाद् द्वयोः निर्धाये डतरः ॥७३॥

જાતિ, ગુણ, ક્રિયા, સંજ્ઞા અને પદાર્થનો સંબંધ વગેરે દ્વારા જ્યાં બેમાંથી એકનું નિર્ધારણ કરવું હોય-એકને બીજાથી જુદું પાડવું હોય-ત્યારે એક શબ્દને ડતર-અતર-પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

एक+तरः=एकतरः-एककः भक्तोः कठः, पटुः, गन्ता, चैत्रः, दण्डी वा-तમારા બેમાંથી એક જણ કઠ છે, ચતુર છે, ગતિ કરનારો છે, ચૈત્ર નામવાળો છે અથવા દંડધારી છે.

અહીં કઠ શબ્દ જાતિ સૂચક છે, પટુ શબ્દ ગુણ સૂચક છે, ગન્તા શબ્દ ક્રિયાવાચક છે અને ચૈત્ર શબ્દ નામ સૂચક છે તથા દંડી શબ્દ દંડનો સંબંધ સૂચક છે.

એ રીતે જાતિ દ્વારા કઠ, ગુણદ્વારા ચતુર, ક્રિયાદ્વારા ગન્તા, નામ દ્વારા ચૈત્ર, અને પદાર્થના સંબંધ દ્વારા દંડી એ રીતે અહીં નિર્ધારણ કરેલ છે એટલે બેમાંથીએક જણને જુદો પાડી બતાવેલ છે.

यत्-तत्-किम्-अन्यात् ॥७३॥

ઉપર જણાવેલી રીતે બેમાંથી એકનું નિર્ધારણ કરવું હોય ત્યારે યત્, તત્, કિમ્, અને અન્ય શબ્દોને ડતર-અતર-પ્રત્યય થાય છે

यत्+उतरः=यतरः भक्तोः कठादिः, तत्+उतरः=ततरः आगच्छेत्-તમારા બેમાંથી જે જાતિ વડે કઠ વગેરે એટલે જે જાતિ વડે કઠ હોય, ગુણવડે ચતુર હોય, ક્રિયા

વડે અમુક ક્રિયા કરનાર હોય, નામ વડે અમુક નામવાળો હોય અને અમુક પદાર્થના સંબંધવાળો હોય તે આવે.

એજ રીતે કિમ્+હતર=કતરઃ, અન્ય+હતર=અન્યતરઃ આ શબ્દોને પણ સમજવા.

બહુનાં પ્રશ્ને હતમશ્ચ વા ॥૧૩૧૫૪॥

પૂર્વે જણાવેલ રીતે જ ધણાની વચ્ચેથી એકનું નિર્ધારણ કરવું હોય અને પ્રશ્ન અર્થ જણાતો હોય તો યત્, તત્, કિમ્ અને અન્ય શબ્દોને હતમ-અતમ અને હતર-અતર પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

યત્+હતમ=યતમઃ, યત્+હતર=યતરઃ વા ભવતાં કઠઃ, તત્+હતમ=તતમઃ, તતરઃ, વા યાતુ-તમારા ધણામાંથી જે કઠ હોય તે જાઓ.

અહીં પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જાતિ, ગુણ અને ક્રિયા તથા નામ દ્વારા નિર્ધારણ સમજી લેવાનું છે.

કિમ્+હતમ=કતમઃ

કિમ્+હતર=કતરઃ

અન્ય+હતમ=અન્યતમઃ

અન્ય+હતર=અન્યતરઃ

પદ્ધર્મા-યકઃ, યઃ, સકઃ, સ વા ભવતાં કઠઃ-‘તમારામાંથી જે કઠ હોય તે’ ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ જાણવું.

વા એકાત્ ॥૧૩૧૫૫॥

જાતિ, ગુણ વગેરે વડે ધણાની વચ્ચેથી નિર્ધારણ કરવું હોય તો એક શબ્દને હતમ-અતમ-પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

એક+હતમ=એકતમઃ, એક+ક=એકકઃ વા ભવતાં કઠઃ-તમારા બધામાંથી એક કઠ ઈત્યાદિ પૂર્વવત્ સમજવું.

ક્તાત્ તમવાદેઃ અનત્યન્તો ॥૧૩૧૫૬॥

ક્રિયાના આશ્રય સાથે અત્યંતપણે-સકલપણે-સંબંધ નહીં પણ થોડો થોડો સંબંધ હોવાનું નામ અનત્યંતતા-અત્યંતતા નહીં.

જ પ્રત્યય જેને છેડે છે એવા એકલા નામને કપ્-ક-પ્રત્યય લાગે છે. તથા જ વાળા તેવા નામને તમષ્ વગેરે લાગ્યા હોય તો તે તમષ્ વગેરે પ્રત્યયો પછી અનત્યંત અર્થમાં કપ્-ક-પ્રત્યય થાય છે.

તમષ્ પ્રત્યય વિનાનું એકધું નામ-અત્યન્તં મિન્ન-મિન્ન+ક=મિન્નકમ્,-
અત્યંત લિન્ન-જુડું-નહીં-પણ થોડું થોડું જુડું.

અત્યન્તં મિન્નતમમ્, મિન્નતમકમ્-એકદમ જુડું નહીં પણ થોડું થોડું જુડું-લિન્નતમક-
ક પછી તમષ્ પ્રત્યયયુક્ત નામ-

અત્યન્તં મિન્નતમમ્ મિન્નતમકમ્-એકદમ જુડું નહીં પણ થોડું થોડું જુડું-લિન્નતમક
અત્યન્તં મિન્નતરમ્, મિન્નતરકમ્- " " " " લિન્નતરક.

ન સામિવચને ॥૭૩૧૫૩॥

સામિ શબ્દ ઉપપદમાં હોય અથવા સામિનો સમાનાર્થક અર્થ વગેરે શબ્દ
ઉપપદમાં હોય તો અને અત્યંત અર્થ જણાતો હોય તો એકલા કાન્ત નામને
તથા તમષ્ વગેરે લાગેલા હોય એવા કાન્ત નામને કષ્ ન થાય.

સામિ-સામિ અત્યન્તં મિન્નમ્-અત્યંત નહીં પણ અડધું લિન્ન-સર્વથા નહીં
એમ અડધું બેદાયેલું-જુડું.

સામિ નો સમાન અર્થક શબ્દ અર્ધ-અર્ધમ્ અત્યન્તં મિન્નમ્-સર્વથા નહીં એ રીતે
અર્થાત્ અર્ધું જુડું પડી ગયેલ.

અર્ધ મિન્નતમમ્-અત્યંત નહીં પણ અડધું લિન્નતમ.

અર્ધ મિન્નતરમ્-અત્યંત નહીં પણ અડધું લિન્નતર.

નિત્યં જ-જિનઃ અણ ॥૭૩૧૫૮॥

પા૩૧૧૬ સૂત્રથી થતો જ પ્રત્યય જેને છેડે છે એવા નામને અને
પ.૩૧૧૦ સૂત્રથી થતો જિન્ પ્રત્યય જેને છેડે છે એવા નામને સ્વાર્થમાં અણ
પ્રત્યય થાય છે.

વ્યાવકોશ+અ=વ્યાવકોશી+અણ=વ્યાવકોશો-પરંપર આકોશ.

સક્રોટ+જિન્=સાક્રોટિન્+અણ=સાક્રોટિનમ્-સંમતાત્-આરે બાજુથી-કુટન-વક્તા.

વિસારિણઃ મત્સ્યે ॥૭૩૧૫૯॥

મત્સ્ય અર્થવાળા વિસારિન્ શબ્દને સ્વાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે.
વિસારિન્+અણ=વિસારિણઃ મત્સ્યઃ-માછલું.

પૂગાદ અમુલ્યકાદ ઠયઃ દ્રિઃ ॥૭૩૬૦॥

જે સંધો જુદી જુદી જાતના છે અને જેની વૃત્તિ-આજીવિકા-અનિયત છે એટલે જેઓ અર્થપ્રધાન છે વા કામપ્રધાન છે તે 'પૂગ' કહેવાય. તેવા પૂગ અર્થમાં સમાવેશ પામતા હોય તેવા સ્વાર્થવાળા શબ્દને સ્વાર્થમાં જ્ય પ્રત્યય થાય છે અને તેવા પ્રત્યયની દ્રિ સંજ્ઞા થાય છે. જે પૂગવાચી નામ ૭૧૧૦ સૂત્રથી વિહિત કરેલ મુખ્યાર્થક ક પ્રત્યયવાળું ન હોય તો.

લોહુવ્વજ એવ=લોહુવ્વજ+જ્ય=લૌહુવ્વજ્યઃ લૌહુવ્વજ્યૌ લૌહુવ્વજાઃ-દ્રિ સંજ્ઞા થવાથી ૬૧૧૧૨૪ સૂત્રદ્વારા સ્ત્રીલિંગ સિવાયના બહુવચનમાં જ્ય પ્રત્યયને લોપ થાય છે. લોહુવ્વજાઃ એ બહુવચન છે. તેમાં પ્રત્યયનો લોપ થયેલ છે. લોહુવ્વજાઃ દેવદત્તકઃ પૂગઃ-અહીં 'દેવદત્ત'શબ્દમાં મુખ્યાર્થક ક છે. એથી આ નિયમ ન લાગ્યો છે.

ત્રાતાદ અસ્ત્રિયામ્ ॥૭૩૬૧॥

અનેક જાતવાળા અને અનિયત વૃત્તિવાળા અને શરીરના આયાસ-યસ્તિમન્દારા પ્રયત્નથી જીવનારા એવા સંધો તે 'ત્રાત' કહેવાય. એવા ત્રાત અર્થમાં સમાવેશ પામતા તેવા અસ્ત્રીલિંગી નામને સ્વાર્થમાં જ્ય પ્રત્યય થાય છે. અને તે જ્ય પ્રત્યયની દ્રિ સંજ્ઞા થાય છે.

કપોતપાક એવ=કપોતપાક+જ્ય=કાપોતપાક્યઃ-

સ્ત્રો તુ કપોતપાકો-આ પ્રયોગમાં આ નિયમ ન લાગે-સ્ત્રીલિંગી નામ હોય તો આ સૂત્ર લાગતું નથી.

શસ્ત્રજીવિસંઘાદ ઠયઃ વા ॥૭૩૬૨॥

'શસ્ત્ર'થી જીવનારાનો સંધ એ અર્થવાળા નામને સ્વાર્થમાં જ્યદ વિકલ્પે થાય છે અને તેની 'દ્રિ' સંજ્ઞા થાય છે.

શબરાઃ શસ્ત્રજીવિસંધાઃ=શબર+જ્યદ=શાબર્યઃ, શબરાઃ-શસ્ત્રથી જીવનારા શબર લોકોનો સંધ-વિશેષ પ્રકારની સ્લેષજ્ઞાતિઓ.

પુલિન્દાઃ શસ્ત્રજીવિસંધાઃ=પુલિન્દ+જ્યદ્=પૌલિન્ધઃ, પુલિન્દાઃ-

પક્ષે-શબરઃ

વાગુરઃ-વાગુર લોકો. આ લોકો શ્રેણિબંધ સંધમાં આવતાં નથી અર્થાત્ આ લોકોનો કોઈ નિયત ટોળાવાળો સંધ નથી. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વાહીકેષુ અબ્રાહ્મણ-રાજન્યેભ્યઃ ॥૭૩૬૩॥

વાહીક પ્રદેશોમાં જે શસ્ત્રજીવી સંઘ છે તેના અર્થના સૂચક બ્રાહ્મણ અને રાજન્ય સિવાયના નામને સ્વાર્થમાં વ્યવ્થાય છે અને તેની 'દ્વિ' સંજ્ઞા થાય છે.

કુણ્ડીવિશઃ શસ્ત્રજીવિસંઘઃ=કુણ્ડીવિશ+ન્યદ્=કૌણ્ડીવિશયઃ,

કુણ્ડીવિશાઃ-વાહીક પ્રદેશમાં વસનારો કુંડીવિશ નામનો શસ્ત્રજીવી સંઘ.

ગોપાલિઃ-ગોપાલિ.—આ બ્રાહ્મણજાતિનો છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

રાજન્યઃ-ક્ષત્રિય.—આ ક્ષત્રિય જાતિનો છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વૃકાન્ ટેણ્ય ॥૭૩૬૪॥

શસ્ત્રજીવી સંઘના અર્થવાળા વૃક શબ્દને ટેણ્ય પ્રત્યય થાય છે અને તેની 'દ્વિ' સંજ્ઞા થાય છે.

વૃક+ટેણ્ય=વાર્કેણ્યઃ-વાર્કેણ્ય નામનો શસ્ત્રજીવી સંઘ

વાર્કેણ્યઃ વાર્કેણ્યૌ વૃકાઃ આમ રૂપો સમજવાં.

યૌધેયાદેઃ અજ્ઞ ॥૭૩૬૫॥

શસ્ત્રજીવી સંઘવાળી યૌધેય વગેરે શબ્દોને અજ્ઞ પ્રત્યય થાય છે અને તેની 'દ્વિ' સંજ્ઞા થાય છે.

યૌધેય+અજ્ઞ=યૌધેયઃ-યૌધેય નામનો શસ્ત્રજીવી સંઘ.

ધૃતેય+અજ્ઞ=ધાર્તેયઃ-ધાર્તેય નામનો શસ્ત્રજીવી સંઘ.

પર્શ્વાદેઃ અણ ॥૭૩૬૬॥

શસ્ત્રજીવી સંઘવાળી પર્શ્વ વગેરે નામોને સ્વાર્થમાં અણ પ્રત્યય થાય છે અને તેની 'દ્વિ' સંજ્ઞા થાય છે. 'દ્વિ' સંજ્ઞાવાળા શબ્દના અહુવચનમાં અણ પ્રત્યયનો લોપ થવાથી મૂળ શબ્દ આવી જાય છે.

પર્શ્વ+અણ=પાર્શ્વઃ (એકવ.), પાર્શ્વૌ (દ્વિવ.), પર્શ્વઃ (બહુવ.)-પર્શ્વ નામનો શસ્ત્રજીવી સંઘ.

રક્ષસ+અણ=રાક્ષસઃ (એકવ.), રાક્ષસૌ (દ્વિવ.), રક્ષાંસિ (બહુવ.)-રાક્ષસ નામનો શસ્ત્રજીવી સંઘ.

દામન્યાદેઃ ઈયઃ ॥૭૩૬૭॥

શસ્ત્રજીવી સંધવાથી દામની આદિ નામોને સ્વાર્થમાં ઈય પ્રત્યય થાય અને તેની 'દ્રિ' સંજ્ઞા થાય છે.

દામની+ઈય=દામનીયઃ-દામનીય નામનો શસ્ત્રજીવી સંધ.

ઔલુપ+ઈય=ઔલુપીયઃ-ઔલુપીય નામનો શસ્ત્રજીવી સંધ.

શ્રુમત્-શમીવત્-શિખાવત્-શાલાવત્-ઝર્નાવત્-વિદમ્-અભિજિતઃ ગોત્રે અણઃ યજ્ઞ ॥૭૩૬૮॥

શ્રુમત્, શમીવત્, શિખાવત્, શાલાવત્, ઝર્નાવત્, વિદમ્ અને અભિજિત્-એ નામોને ગોત્ર અર્થમાં અણ આઠ્ઠા પછી સ્વાર્થમાં યજ્ઞ પ્રત્યય થાય અને તેની 'દ્રિ' સંજ્ઞા થાય છે.

શ્રુમત્+અણ=શ્રૌમત્+યજ્ઞ=શ્રૌમત્યઃ-શ્રુમતનો પુત્ર.

શમીવત્+અણ=શામીવત્+ય=શામીવત્યઃ-શમીવતનો પુત્ર.

શિખાવત્+અણ=શૈખાવત્+ય=શૈખાવત્યઃ-શિખાવતનો પુત્ર.

શાલાવત્+અણ=શાલાવત્+ય=શાલાવત્યઃ-શાલાવતનો પુત્ર.

ઝર્નાવત્+અણ=ઝૌર્નાવત્+ય=ઝૌર્નાવત્યઃ-ઝર્નાવતનો પુત્ર.

વિદમ્+અણ=વૈદમ્+ય=વૈદમ્યઃ-વિદમ્નો પુત્ર.

અભિજિત્+અણ=આભિજિત્+ય=આભિજિત્યઃ-અભિજિતનો પુત્ર.

સમાસાંત પ્રકરણ—

સમાસાન્તઃ ॥૭૩૬૯॥

હવે સમાસાંત પ્રકરણ શરૂ થાય છે. અહીંથી જે કહેવાનું છે તેને સમાસના એક ભાગ રૂપે સમજવું. એટલે આ સૂત્ર પછીના આખા પ્રકરણમાં સમાસ પામેલા શબ્દોને જે જે પ્રત્યયો લગાડવાના છે તે તમામ પ્રત્યયોનું વિધાન આ પ્રકરણમાં છે. અર્થાત્ બહુમીહિ સમાસવાળા શબ્દને અમુક પ્રત્યય લાગે, કર્મધારય-સમાસવાળા શબ્દને અમુક પ્રત્યય લાગે વા તત્પુરુષ સમાસવાળા શબ્દને અમુક પ્રત્યય લાગે એ રીતે સમાસોના નામનો નિર્દેશ કરીને તેને પ્રત્યયોનું વિધાન કરેલ છે એથી બહુમીહિ સમાસાંત, કર્મધારય સમાસાંત, વા તત્પુરુષ સમાસાંત વગેરે એવાં સમાસાનુસાર તે તે સમાસાંતનાં નામો સમજવાં. આ બાબત નીચે જણાવેલાં ઉદાહરણો જોવાથી વિશેષ સ્પષ્ટ થશે.

બહુવ્રીહિસમાસાંત-સુષ્ટુ જન્મા યસ્યા: સા=સુજન્મા, સુજન્મે અથવા સુજન્માનો
 દ્વિગૌ—આ પ્રયોગમાં સુજન્મા શબ્દ આખાંત છે અને અન્ છેડાવાળો પણ છે.
 જન્મા-બગાસું.

અવ્યયીભાવ સમાસાંત—ધુરિ ઇતિ ડગધુરમ્-ધુરાની પાસે.

દ્વિગુ સમાસાંત—દ્વે ચ તત્ત્વ ધુરૌ ચ=દ્વિધુરી-બે ધુરા

૬-૬ સમાસાંત—અક્ વાસૌ ત્વક્ ચ=અક્ત્વચિત્તી—માળા અને ત્વચા.

ન કિમઃ ક્ષેપે ॥૭૩૭૦॥

૭૩૭૦ વગેરે સૂત્રાથી સમાસને છેડે આવેલા ‘ક્ષ્ણ’ વગેરે શબ્દોને
 સમાસાંતનું વિધાન કરવાનું છે તે ક્ષ્ણ વગેરે શબ્દો નિંદા અર્થવાળા કિમ્
 શબ્દ પછી આવેલા હોય તો તેને સમાસાંત ન થાય.

કૃત્સિતા ધૂઃ અસ્ય=કિંધૂઃ-જેની ધુરા ખરાબ છે.

કૃત્સિતઃ સખા અસ્ય=કિંસખા-જેનો મિત્ર ખરાબ છે.

કેષાં રાજા=કિંરાજઃ-કોનો રાજા. અહીં ‘કિમ્’ શબ્દ નિંદા અર્થક નથી
 તેથી સમાસાંત થયો છે.

નશ્વતત્પુરુષાત્ ॥૭૩૭૧॥

નશ્વતત્પુરુષ સમાસ પછી સમાસાંત ન થાય.

ન ક્ષ્ણ=અનુક્-નશ્વ નથી, (નશ્વ-વેદની નશ્વ)

ન રાજા=અરાજા-રાજા નથી.

ન વિચિતે ધૂઃ અસ્યૈ અધુરં શક્યમ્-જેને ધોંસરું નથી એવું ગાહું. આ
 પ્રયોગમાં નશ્વતત્પુરુષ સમાસ નથી પણ બહુવ્રીહિ સમાસ છે તેથી સમાસાંત
 થયેલ છે.

પૂજાસુ-અતેઃ ગ્રાક્ દાત્ ॥૭૩૭૨॥

આ પ્રકરણમાં ૭૩૭૨૫ । સૂત્રમાં ૮ સમાસાંતનું વિધાન કર્યું છે, તેનું
 પહેલાં જે જે સમાસાંત બતાવેલા છે તે સમાસાંત પૂર્ણવાચી સુ અને અતિ શબ્દો
 પછી આવેલા ક્ષ્ણ આદિ શબ્દોને લાગતા નથી.

સુષ્ટુ વાસૌ ધૂન્વેતિ=સુધૂઃ-સારી એવી ધુરા.

ધુરઃ અતિક્રાન્તા ઇયમ્=અતિધૂઃ ઇયમ્-ધુરાને અતિક્રમણ કરનારી આ.

અતિરાજઃ અરિઃ -રાગને અતિક્રમણ કરનારો શત્રુ-અહીં અતિ શબ્દપૂર્વર્થક નથી, તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સ્વકુલં કાષ્ઠમ્-ખરાખર અંગુલ પ્રમાણ કાષ્ઠ.-આટ સમાસાંત પહેલાં નથી પણ તે પછી છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. (અંગુલ-આઠ યવ જેટલી લંબાઈ.)

વહોઃ ઢે ॥૭૩।૭૩॥

જે સમાસને છેડે બહુ શબ્દ છે એવા સમાસને ડ થવાનો પ્રસંગ હોય તો ડ ન થાય તેમ કષ્ પણ ન થાય.

ઉપબહવઃ ઘટાઃ-ખહુની આસપાસના ઘડા.-અહીં ડ ની પ્રાપ્તિ હતી પણ ડ ન થયો પ્રિયવહુકઃ-જેને ખહુ પ્રિય છે.-અહીં ડ ની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ નથી ક થયો છે.

ઇજ્ઞુ યુદ્ધે ॥૭૩।૭૪॥

‘યુદ્ધ’ અર્થમાં જે સમાસ કહ્યો છે તેને ઇજ્ સમાસાંત થાય છે.

કેશાંશ્વ કેશાંશ્વ યુદ્ધીત્વા કૃતં યુદ્ધમ્-કેશાકેશિ(કેશાકેશ+ઇજ્)-પરપર એક-બીજાના વાળોને ગ્રહણ કરીને-ખેંચીને-કરેલું યુદ્ધ.

દ્વિદણ્ડિયાદિઃ ॥૭૩।૭૫॥

દ્વિદણ્ડિ વગેરે શબ્દો ઇજ્ સમાસાંતવાળા સમજવા.

દ્વૌ દણ્ડૌ અસ્મિન્ પ્રહરણે=દ્વિદણ્ડ+ઇ=દ્વિદણ્ડિ હન્તિ-એ દંડોથી મારે છે.

ઉભૌ દન્તૌ અસ્મિન્ પ્રહરણે=ઉભાદન્ત+ઇ=ઉભાદન્તિ હન્તિ-એ દંતુશ્લોથી મારે છે.

ઉભૌ હસ્તૌ અસ્મિન્ પાને=ઉભાહસ્ત+ઇ=ઉભાહસ્તિ પાને-પીવામાં બે હાથ-બે હાથે પીએ છે.

આ સમાસાંતવાળું નામ ક્રિયાવિશેષણ રૂપે જ વપરાય છે. દ્વિદણ્ડિ વગેરે શબ્દો ક્રિયાવિશેષણરૂપે વપરાય ત્યાં જ આ સમાસાંત થાય છે. જ્યાં આ શબ્દો બીજી રીતે વપરાતા હોય ત્યાં આ નિયમ લાગતો નથી. જેમકે દ્વૌ દણ્ડૌ અસ્મ્યાં શાલાયાં સા દ્વિદણ્ડા શાલા-જે ઘરમાં બે દંડો છે તે ‘દ્વિશાલ’ કહેવાય. આ જાતના પ્રયોગમાં આ નિયમ લાગતો નથી.

ઋક્-પૂઃ-પથિ-અપઃ અત્ ॥૭૩૧૭૬॥

ઋક્, પૂર, પથિ અને અપ્ શબ્દો જે સમાસને છેડે આવે તે સમાસને અત્-અ-સમાસાંત થાય છે.

ઋચઃ અર્ધમ્=(અર્ધર્ચ્+અ=) અર્ધર્ચઃ-ઋચાનો અર્ધભાગ.

તિસ્રુણાં પુરાં સમાહારઃ=(ત્રિપુર+અ=) ત્રિપુરમ્-ત્રણુ પુરો-નગરો.

જલસ્ય પન્થાઃ=(જલમથિન્+અ=) જલપથઃ-પાણીનો માર્ગ.

દ્વિગતાઃ આપઃ અસ્મિન્=(દ્વિઆપ્+અ=) દ્વીપમ્-જેમાં પાણી બંને બાજુ છે તે બેટ.

ધુરઃ અનક્ષસ્ય ॥૭૩૧૭૭॥

સમાસને છેડે આવેલા ધુર શબ્દને અત્-અ-સમાસાંત થાય. જે એ ધુર શબ્દ 'રથનાં પૈડાં' સાથે સંબંધ ન ધરાવતો હોય તો.

રાજઃ ધુરા = રાજન્+ધુર્ + અ = રાજધુરા-રાજાની ધુરા-રાજાને ઉપાડવાનો-ખેંચવાનો-રાખવાનો ભાર.

અક્ષસ્ય ધૂઃ=અક્ષધૂઃ -રથનો ભાગ-ધૂંસરી.-અહીં અક્ષ શબ્દ રથના ભાગ-વાચક હોવાથી ધૂર શબ્દ પણ રથના ભાગરૂપ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સદ્ગત્યા-પાણ્ડુ-ઉદક્-કૃષ્ણાદ્ ભૂમેઃ ॥૭૩૧૭૮॥

જે સમાસમાં સંખ્યાવાચક શબ્દો પછી તથા પાણ્ડુ, ઉદક્ અને કૃષ્ણ શબ્દો પછી ભૂમિ શબ્દ આવ્યો હોય તો એ સમાસને સમાસાંતરૂપ અત્-અ-પ્રત્યય થાય છે.

દ્વયોઃ ભૂમ્યોઃ સમાહારઃ=દ્વિભૂમિ+અ=દ્વિભૂમમ્-બે ભૂમિ.

દ્વે ભૂમી અસ્ય=દ્વિભૂમિ+અ=દ્વિભૂમઃ પ્રાસાદઃ-બે માળવાળો મહેલ.

પાણ્ડુશ્ચાસૌ ભૂમિશ્ચ=પાણ્ડુભૂમિ+અ=પાણ્ડુભૂમમ્-પાંડુ ભૂમિ.

પાણ્ડુઃ ભૂમિઃ અસ્ય=પાણ્ડુભૂમઃ દેશઃ-ધોળી જમીનવાળો દેશ.

ઉદીચી ચાસૌ ભૂમિશ્ચ=ઉદગમ્ભૂમિ+અ=ઉદગમ્ભૂમમ્-ઉત્તર દિશાની ભૂમિ.

ઉદીચી ભૂમિઃ અસ્ય=ઉદગમ્ભૂમિ+અ=ઉદગમ્ભૂમઃ દેશઃ-ઉત્તર દિશારૂપ ભોંયવાળો દેશ.

કૃષ્ણા ચાસૌ ભૂમિશ્ચ=કૃષ્ણભૂમિ+અ=કૃષ્ણભૂમમ્-કૃષ્ણવર્ણી ભૂમિ, કાળી ભોંય.

કૃષ્ણા ભૂમિઃ અસ્ય=કૃષ્ણભૂમિ+અ=કૃષ્ણભૂમઃ દેશઃ-કાળી ભોંયવાળો દેશ-પ્રદેશ.

ઉપસર્ગાદ્ અધ્વનઃ ॥૭૩૧૭૯॥

પ્ર વગેરે ઉપસર્ગો પછી સમાસમાં આવેલા અધ્વન્ શબ્દને અત્-અ-સમાસાંત થાય છે.

પ્રગતઃ અધ્વાનમ્ इति=પ્ર+અધ્વન્+અ=પ્રાધ્વઃ રથઃ-માર્ગે ગયેલો રથ.

સમ્-અવ-અન્ધાત્ તમસઃ ॥૭૩૧૮૦॥

સમ્, અવ અને અન્ધ શબ્દો પછી સમાસમાં આવેલા તમસ્ શબ્દને અત્-અ-સમાસાંત થાય છે.

સંતતમ્ તમઃ=સમ્+તમસ્+અ=સન્તતમસમ્-ખૂબ વિસ્તરેલું અંધારું.

અવહીનં તમઃ=અવ+તમસ્+અ=અવતમસમ્-અંધારા વિનાનું.

અન્ધં ચ તત્ તમઃ ચ=અન્ધ+તમસ્+અ=અન્ધતમસમ્-કશું જ ન દેખી શકાય એવું અંધારું.

આ પ્રયોગોમાં જેમ વિગ્રહ બતાવેલો છે તેમ બીજા સમાસાંતોના પ્રયોગોમાં પણ વિગ્રહ કરી લેવો. વિગ્રહ એટલે સમાસ કરતાં પહેલાં જે વાક્ય બોલાય છે તે.

તપ્ત-અનુ-અવાદ્ રહસઃ ॥૭૩૧૮૧॥

તપ્ત, અનુ અને અવ સાથે સમાસ પામેલા રહસ્ શબ્દને અત્-અ-સમાસાંત થાય છે. તપ્ત+રહસ્+અ-તપ્તરહસમ્-તહીં પમોયેલ રહસ્ય.

તપ્તં રહઃ યસ્ય=તપ્તરહસઃ-અનધિગત રહસ્ય જેનું રહસ્ય અપ્રાપ્ત તે, તપ્તં ચ તદ્ રહસ્ય=તપ્તરહસમ્-અનધિગત રહસ્ય.

અનુ પશ્ચાદ્ રહઃ-અનુ+રહસ્+અ=અનુરહસમ્-રહસ્યની પાછળ.

અવગતં રહઃ-અવ+રહસ્+અ=અવરહસમ્-જાણેલું રહસ્ય.

રહસ્ એટલે જે પ્રગટ કરવા યોગ્ય ન હોય અથવા જે તદ્દત એકાંત સ્થાન હોય તે.

પ્રતિ-અનુ-અવાત્ સામ-લોમ્નઃ ॥૭૩૧૮૨॥

પ્રતિ, અનુ અને અવ સાથે સમાસ પામેલા સામન્ અને લોમન્ શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય.

પ્રતિગતં સામ-પ્રતિસામન્+અત્=પ્રતિસામમ્-‘સામ’ શબ્દ સામગાનનો સૂચક છે અથવા સામ, દામ, ભેદ અને દંડ એવી નીતિનો પણ સૂચક છે-સામની સામેનું-દંડ.
અનુગતં સામ-અનુસામન્+અત્=અનુસામમ્-સામની પાછળનું.

અવગતં સામ-અવસામન્+અત્=અવસામમ્-જાણેલું.

પ્રતિગતં લોમ-પ્રતિલોમન્+અત્=પ્રતિલોમઃ-પ્રતિકૂળ.

અનુગતં લોમ-અનુલોમન્+અત્=અનુલોમઃ-અનુકૂળ.

અવગતં લોમ-અવલોમન્+અત્=અવલોમઃ-અવલોભ-વિરોધી.

ब्रह्म-हस्ति-राज-पल्याद् वर्चसः ॥७३॥८३॥

બ્રહ્મન્, હસ્તિન્, રાજન્ અને પલ્ય શબ્દો સાથે સમાસ પામેલા વર્ચસ્ શબ્દને અત્-અ-સમાસાંત થાય છે.

બ્રહ્મણઃ વર્ચઃ=બ્રહ્મવર્ચસ્+અ=બ્રહ્મવર્ચસમ્-બ્રહ્મ તેજ.

હસ્તિનઃ વર્ચઃ=હસ્તિવર્ચસ્+અ=હસ્તિવર્ચસમ્-હાથીનું તેજ.

રાજઃ વર્ચઃ=રાજવર્ચસ્+અ=રાજવર્ચસમ્-રાજતેજ.

પલ્યસ્ય વર્ચઃ=પલ્યવર્ચસ્+અ=પલ્યવર્ચસમ્-ધાન્યનું ભાજન, પાલો-સાદરીથી ખનાવેલો.

અથવા પરાળની ઠોરીઓથી ગુંથેલો પાલો. પલ્યવર્ચસ એટલે પાલાનું બળ-મજબુતાઈ.

प्रतेः उरसः सप्तम्याः ॥७३॥८४॥

પ્રતિ સાથે સમાસ પામેલા સપ્તમ્યાંત ઉરસ્ શબ્દને અત્-અ-સમાસાંત થાય છે.
વરસિ વર્તેતે-પ્રત્યુરસ્+અ=પ્રત્યુરસમ્-છાતી તરફ.

પ્રતિગતં ઉરઃ=પ્રત્યુરઃ-અહીં ઉરસ્ શબ્દને સપ્તમી નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

अक्ष्णः अप्राण्यङ्गे ॥७३॥८५॥

સમાસ પામેલા અને ‘પ્રાણીનું અંગ’ અર્થ ન હોય એવા અક્ષિ શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય છે.

લવણસ્ય અક્ષિ=લવણાક્ષિ+અ=લવણાક્ષમ્ રમણ-સુંદર-આંખ.

અજસ્ય અક્ષિ=અજાક્ષિ-ખરેરાની આંખ-અહીં અક્ષિ શબ્દ પ્રાણીનું અંગ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

સમ્-કટાભ્યામ્ ॥૭૩।૮૬॥

સમ્ અને કટ શબ્દો સાથે સમાસ પામેલા અક્ષિ શબ્દને અત્-અ-સમાસાંત થાય છે

અક્ષણ: સમીપમ્=સમ્+અક્ષિ+અ=સમક્ષમ્-સામે.

કટસ્ય અક્ષિ=કટાક્ષિ+અ=કટાક્ષમ્-કટાક્ષ.

કટ એટલે કપોલ અર્થ પાળુ થાય, કપોલ તરફ આંખ કરવી તે કટાક્ષ.

પ્રતિ-પર:-અનો: અવ્યયીભાવાત્ ॥૭૩।૮૭॥

પ્રતિ, પરસ્ અને અનુ નામ સાથે અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા અક્ષિ શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય છે.

અક્ષિણી પ્રતિ=પ્રતિ+અક્ષ+અ=પ્રત્યક્ષમ્-પ્રત્યક્ષ-નજરેનજર.

અક્ષણો: પર:=પરસ્+અક્ષિ+અ=પરોક્ષમ્-પરોક્ષ-નજરેનજર નહીં.

અક્ષણો: અનુ=અનુ+અક્ષિ+અ=અન્વક્ષમ્-આંખની પાછળ.

અન: ॥૭૩।૮૮॥

અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા અન્ છેડાવાળા નામને અત્ સમાસાંત થાય છે.
તક્ષણ: સમીપમ્=અપતક્ષનુ+અ=અપતક્ષમ્-સુધારની પાસે.

નપુંસકાદ્ વા ॥૭૩।૮૯॥

અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નપુંસકલિંગો અન્ છેડાવાળા નામને અત્ સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

કર્મણ: સમીપમ્=અપવર્મનુ+અ=અપવર્મમ્ અથવા અપવર્મ-આમડાની પાસે.

ગિરિ-નદી-પૌર્ણમાસી-આગ્રહાયણી-અપ્-ચમવર્ગ્યાદ્ વા

॥૭૩।૯૦॥

ગિરિ, નદી, પૌર્ણમાસી, આગ્રહાયણી શબ્દો જે નામને છેડે છે એવા અવ્યયીભાવ સમાસવાળા નામને તથા હ, વ્, ણ, ન્, મ્ ને છોડીને વર્ગનો કોઈપણ વર્ણ જે નામને છેડે છે એવા અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નામને અત્ સમાસાંત વેકલ્પે થાય છે.

ગિરે: અન્ત:=અન્તર્ગિરિ+અ=અન્તર્ગિરિમ્ અથવા અન્તર્ગિરિ-પર્વતની અંદર.

ાયા: સમીપમ્=અપનદી+અ=અપનદમ્ અથવા અપનદિ-નદીની પાસે.

વૌર્ણમાસ્થા: સમીપમ્=ઉપવૌર્ણમાસી+અ=ઉપવૌર્ણમાસમ્ અથવા ઉપવૌર્ણમાસિ-પૌર્ણમાસીની સમીપે.

આગ્રહાયણ્યા: સમીપમ્=ઉપાગ્રહાયણી+અ=ઉપાગ્રહાયણમ્, ઉપાગ્રહાયણિ-આગ્રહાયણી-મૃગશિર-નક્ષત્રની સમીપે

વર્ચવર્ણુ-સ્રુચ: સમીપમ્=ઉપસ્રુવ્+અ=ઉપસ્રુચમ્ અથવા ઉપસ્રુક્-વિશેષ પ્રકારના યજ્ઞપાત્રની પાસે.

સંહ્યાયા: નદી-ગોદાવરીભ્યામ્ ॥૭૩૧૧॥

સંહ્યાવાચક નામ પછી આવેલા અને અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા નદી અને ગોદાવરી શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય છે.

પન્ચ નથઃ=પન્ચનદી+અ=પન્ચનદમ્-પાંચ નદીઓ.

દ્વે ગોદાવર્યૌ=દ્વિગોદાવરી+અ=દ્વિગોદાવરમ્-બે ગોદાવરીઓ.

શરદાદે: ॥૭૩૧૨॥

અવ્યયીભાવ સમાસને છેડે આવેલા શરદ વગેરે શબ્દોને અત્ સમાસાંત થાય છે.

શરદ: સમીપમ્=ઉપશરદ્+અ=ઉપશરદમ્-શરદઋતુની પાસે.

તથ્ પ્રતિ=પ્રતિત્યદ્+અ=પ્રતિત્યદમ્-તેની સામે-તેની પ્રત્યે.

જરાયાઃ જરસ્ ચ ॥૭૩૧૩॥

અવ્યયીભાવ સમાસને છેડે આવેલા જરા શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય છે. અને જરાનો જરસ્ થાય છે.

જરાયા: સમીપમ્=ઉપજરા+અ=ઉપજરસ્+અ=ઉપજરસમ્-વૃદ્ધાવસ્થાની પાસે.

સરજસ-ઉપશુન-અનુગવમ્ ॥૭૩૧૪॥

અવ્યયીભાવ સમાસ પામેલા સરજસ, ઉપશુન અને અનુગવ શબ્દોને અત્ સમાસાંત થયેલ છે.

રજસા સહિત=સરજસ્+અ=સરજસં મુદ્ધતે-રજ-ધૂળ-વાળું ખાય છે.

શુન: સમીપમ્=ઉપશુન+અ=ઉપશુનમ્ આસ્તે-કૂતરાની સમીપે બેસે છે.

ગો: પશ્વાત્=અનુગવ્+અ=અનુગવમ્ અનઃ-બળદની પાછળ ગાડું અથવા ગાડાનું પૈડું.

જાત-મહદ્-વૃદ્ધાદ્ ઉક્ષણઃ કર્મધારયાત્ ॥૭૩૧૫॥

કર્મધારયસમાસ પામેલા જાતોક્ષન, મહોક્ષન, વૃદ્ધોક્ષન નામેને અત્ સમાસાંત થાય છે.

જાતશ્વાસૌ ઉક્ષા ચ=જાતોક્ષન+અ=જાતોક્ષ:-જ-મેલો બળદ.

મહાશ્વાસૌ ઉક્ષા ચ=મહોક્ષન+અ=મહોક્ષ:-મેટો બળદ.

વૃદ્ધશ્વાસૌ ઉક્ષા ચ=વૃદ્ધોક્ષન+અ=વૃદ્ધોક્ષ:-વૃદ્ધ બળદ.

જાતસ્ય ઉક્ષા=જાતોક્ષા-થયેલો બળદ. અહીં તત્પુરુષ-સમાસ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સ્ત્રિયાઃ પુંસો દ્વન્દ્વાચ્ચ ॥૭૩૧૬॥

૬-૬ સમાસવાળા તથા કર્મધારયસમાસવાળા સ્ત્રી પછી આવેલા પુંસ શબ્દને-સ્ત્રીપુંસ શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય છે.

સ્ત્રી ચ પુમાંશ્ચ इति=સ્ત્રીપુંસ+અ=સ્ત્રીપુંસ, સ્ત્રીપુંસૌ, સ્ત્રીપુંસા:-સ્ત્રી અને પુરુષ.

કર્મધારય-સ્ત્રી ચાસૌ પુમાંશ્ચ इति=સ્ત્રીપુંસ:-સ્ત્રી ૩૫ એવો પુરુષ-શિખાંડી

ઋક્સામ-ઋગ્યજુષ-ધેન્વનહુહ-વાહ્મનસ-અહોરાત્ર-રાત્રિદિવ-નક્તંદિવ-અહર્દિવ-ઋર્વષ્ટીવ-પદષ્ટીવ-અક્ષિબ્રુવ-દારગવમ્ ॥૭૩૧૭॥

ઋક્સામ, ઋગ્યજુષ, ધેન્વનહુહ, વાહ્મનસ, અહોરાત્ર, રાત્રિદિવ, નક્તંદિવ, અહર્દિવ, ઋર્વષ્ટીવ, પદષ્ટીવ, અક્ષિબ્રુવ, દારગવ-આ બધા નામે ૬-૬ સમાસવાળા છે અને તેમાં અંતે અત્ સમાસાંત થયેલ છે.

ઋક્ ચ સામ ચ=ઋક્સામન+અ=ઋક્સામે-ઋગ્વેદ અને સામદેવ.

ઋક્ વ યજુશ્ચ=ઋગ્યજુષ+અ=ઋગ્યજુષમ્-ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ.

ધેનુશ્ચ અનહ્વાંશ્ચ=ધેન્વનહુહ+અ=ધેન્વનહુહૌ-ગાય અને બળદ.

વાક્ ચ મનશ્ચ=વાહ્મનસ+અ=વાહ્મનસે-વાણી અને મન.

અહશ્ચ રાત્રિશ્ચ=અહોરાત્રિ+અ=અહોરાત્ર:-દિવસ અને રાત.

રાત્રિશ્ચ દિવા ચ=રાત્રિદિવ+અ=રાત્રિદિવમ્-રાત અને દિવસ.

નક્તં ચ દિવા ચ=નક્તંદિવ+અ=નક્તંદિવમ્- " "

અહર્શ્ચ દિવા ચ=અહર્દિવ+અ=અહર્દિવમ્-દિવસે દિવસે-૨૧જેરોજ.

ઋક્ ચ અષ્ટીવન્તૌ ચ=ઋર્વષ્ટીવત્+અ=ઋર્વષ્ટીવમ્-એ ઊરુ-એ સાથળ.

પાદૌ ચ અષ્ટીવન્તૌ ચ=પદષ્ટીવત્+અ=પદષ્ટીવમ્-એ પગ.

અક્ષિણી ચ બ્રુવૌ ચ=અક્ષિબ્રુ+અ=અક્ષિબ્રુવમ્-આંખ અને ભવાં.

દારાશ્ચ ગાવશ્ચ=દારગવ+અ=દારગવમ્-દારાઓ-હીઓ-અને ગાયો.

અત્ સમાસાંત થવા ઉપરાંત શબ્દોમાં બીજા ફેરફારો પણ થઈ ગયેલા છે એ સ્વયમેવ જાણી લેવું.

અઘ્ઠીવત્ એટલે છાંડકાવાળું.

ચવર્ગ-દ-ષ-હઃ સમાહારે ॥૭૩૧૮॥

સમાહાર દ્વન્દ્વસમાસ પામેલા ચ વર્ગાંત નામને, દ અંતવાળા નામને, ષ અંતવાળા નામને, અને હ અંતવાળા નામને અત્ સમાસાંત થાય છે
ચવર્ગ-વાક્ ચ ત્વક્ ચ=વાકૃત્વચ્+અ=વાકૃત્વચમ્-વાણી અને ત્વયા-આમડી.

દ-સંપન્ન વિપન્ન=સંપદવિપદ+અ=સંપદવિપદમ્-સંપત્તિ અને વિપત્તિ.

ષ-વાક્ ચ ત્વિદ ચ=વાકૃત્વિષ્+અ=વાકૃત્વિષમ્-વાણી અને રુચિ.

હ-છત્રં ચ ઉપાનત્ ચ=છત્રોપાનહ+અ=છત્રોપાનહમ્-છત્ર અને જોડા.

પ્રાવૃદ્ધશરદઃપ્રયામ્-વર્ષા અને શરદઃ ઋતુઓ વડે. આ પ્રયોગમાં સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ નથી તેથી અત્ સમાસાંત ન થાય.

સમાહાર દ્વિગુસમાસ—

દ્વિગોઃ અબહનઃ અદ ॥૭૩૧૯॥

સમાહાર દ્વિગુસમાસ પામેલા અન્ન છેડાવાળા શબ્દને અને અહન્ શબ્દને અદ સમાસાંત થાય છે.

પૃચ્ચ તક્ષાણઃ સમાહતાઃ—પૃચ્ચતક્ષન્+અદ=પૃચ્ચતક્ષી-ભેગા થયેલા પાંચ સુતાર.

” ” ” ” ” =પૃચ્ચતક્ષમ્—

દ્વયો અહોઃ સમાહારઃ—દ્વયહન્+અ=દ્વયહઃ—એ દિવસ.

સમાહતાનિ અહાનિ—સમહાઃ આ પ્રયોગમાં દ્વિગુસમાસ નથી તેથી છેડે ‘અ’ સમાસાંત ન થયે.

દ્વિ-ત્રેઃ આયુષઃ ॥૭૩૨૦॥

સમાહાર દ્વિગુ સમાસ પામેલા દ્વિઆયુષ્ અને ત્રિઆયુષ્ શબ્દોને અદ સમાસાંત થાય છે.

દ્વયોઃ આયુષોઃ સમાહારઃ—દ્વાયાયુષ્+અદ=દ્વાયાયુષમ્—એ ભેગાં આયુષ

ત્રયાણાં આયુષાં સમાહારઃ—ત્રયાયુષ્+અદ=ત્રયાયુષમ્—ત્રણ ” ”

વા અઙ્ગલેઃ અલુકઃ ॥૭૩૧૦૧॥

દ્વિગુસમાસને પામેલા દ્વયઙ્ગલિ અને ત્ર્યઙ્ગલિ શબ્દોને અદ્ સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે, જે આ દ્વિગુસમાસ તદ્દિતના લોપવાળો ન હોય તો.

દ્વયોઃ અઙ્ગલ્યોઃ સમાહારઃ=દ્વયઙ્ગલિ+અ=દ્વયઙ્ગલમ્ અથવા દ્વયઙ્ગલિ-એ ભેગી થયેલી અંજલિ.

ત્રયાણામ્ અઙ્ગલીનાં સમાહારઃ=ત્ર્યઙ્ગલિ+અ+મય-ત્ર્યઙ્ગલમય=ત્ર્યઙ્ગલમયમ્ અથવા ત્ર્યઙ્ગલિમયમ્-ભેગી થયેલ ત્રણ અંજલિથી આવે છે.

દ્વયઙ્ગલિઃ ષટઃ-એ અંજલિ વડે ખરીદેલો એવો ઘડો, અહીં તદ્દિત પ્રત્યયનો લોપ થયો છે.

સ્વાર્યાં વા ॥૭૩૧૦૨॥

દ્વિગુસમાસ પામેલા સ્વારી શબ્દને તદ્દિત પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય તો અદ્ સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

દ્વયોઃ સ્વાર્યોઃ સમાહારઃ=દ્વિસ્વારી+અ=દ્વિસ્વારમ્, દ્વિસ્વારિ-ભેગી થયેલી એ ખારી.

પચ્ચાનાં સ્વારીનાં ધનઃ=પચ્ચસ્વારીધન+અ=પચ્ચસ્વારધનઃ, પચ્ચસ્વારીધનઃ-ભેગી થયેલી પાંચ ખારી ૩૫ ધન.

વા અર્ધાચ્ચ ॥૭૩૧૦૩॥

જો તદ્દિતનો લોપ થયો ન હોય તો અર્ધસ્વારી શબ્દને અદ્ સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

સ્વાર્યાઃ અર્ધમ્=અર્ધસ્વારમ્, અર્ધસ્વારી-અડધી ખારી.

નાવઃ ॥૭૩૧૦૪॥

જો તદ્દિતનો લોપ થયો ન હોય તો જેને છેડે નૌ શબ્દ આવેલ હોય તેવા અર્ધનૌ શબ્દને અને દ્વિગુસમાસ પામેલા નૌ શબ્દને અદ્ સમાસાંત થાય છે.

નાવઃ અર્ધમ્=અર્ધનૌ+અ=અર્ધનાવમ્, અર્ધનાવી-નાવનો અડધો ભાગ

પચ્ચાનાં નાવાં સમાહારઃ=પચ્ચનૌ+અ=પચ્ચનાવમ્, પચ્ચનાવી-ભેગી થયેલી પાંચ નાવ.

દ્વિનૌઃ-એ નાવો વડે ખરીદે કરાયેલો-આમાં તદ્દિતનો લોપ થયો હોવાથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

તત્પુરુષ સમાસ—

ગોઃ તત્પુરુષાત્ ॥૭૩૧૦૫॥

જો તદ્વિતનો લોપ ન થયો હોય તો તત્પુરુષ સમાસને છેડે આવેલા ગો શબ્દને અદ્ સમાસાંત થાય છે.

રાજઃ ગૌઃ=રાજગો+અ=રાજગવ+ઈ=રાજગવી રાજની ગાય.

ચિવગુઃ-ચિત્રવિચિત્ર ગાય જેની પાસે છે તે.-અહીં તત્પુરુષસમાસ નથી પણ બહુવ્રીહિ સમાસ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

પચ્ચગુઃ-પાંચ ગાયોનો સમૂહ.-આમાં તદ્વિતનો લોપ થયો હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

રાજન્-સર્વેઃ ॥૭૩૧૦૬॥

તત્પુરુષસમાસને છેડે આવેલા રાજન્ અને સર્વે શબ્દોને અદ્ સમાસાંત થાય છે.

પચ્ચાનાં રાજાં સમાહારઃ=પચ્ચરાજન્+અ=પચ્ચરાજ+ઈ=પચ્ચરાજી-જેના પાંચ રાજાઓ.

રાજઃ સસ્ત્રા=રાજસસ્ત્રિ+અ=રાજસસ્ત્રઃ-રાજાનો મિત્ર.

રાષ્ટ્રાખ્યાદ્ બ્રહ્મણઃ ॥૭૩૧૦૭॥

રાષ્ટ્ર વાચી નામ પછી આવેલા અને તત્પુરુષસમાસને અંતે આવેલા બ્રહ્મણ શબ્દને અદ્ સમાસાંત થાય છે.

સુરાષ્ટ્રે બ્રહ્મા=સુરાષ્ટ્રબ્રહ્મણ+અ=સુરાષ્ટ્રબ્રહ્મઃ-સુરાષ્ટ્રમાં રહેતો બ્રાહ્મણ.

દેવબ્રહ્મા નારદઃ-દેવબ્રહ્મા નારદ આ દેવબ્રહ્મા પ્રયોગમાં દેવ શબ્દ રાષ્ટ્રવાચક નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કુ-મહદ્ભ્યાં વા ॥૭૩૧૦૮॥

તત્પુરુષ સમાસને અંતે આવેલા તથા કુ અને મહત્ શબ્દો પછી આવેલા બ્રહ્મ શબ્દને અદ્ સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

કુત્સિતઃ બ્રહ્મા=કુત્સિત્+અ=કુત્સિતઃ અથવા કુત્સિત-ખરાબ બ્રાહ્મણ.

મહાંચાસૌ બ્રહ્મા વ=મહાબ્રહ્મણ+અ=મહાબ્રહ્મઃ અથવા મહાબ્રહ્મા-મોટો બ્રાહ્મણ.

ગ્રામ-કૌટાત્ તક્ષ્ણઃ ॥૭૩૧૦૯॥

તત્પુરુષ સમાસને અંતે આવેલા ગ્રામતક્ષ અને કૌટતક્ષ શબ્દોને બદ્ધ સમાસાંત થાય છે.

ગ્રામસ્ય તક્ષા=ગ્રામતક્ષન્+અ=ગ્રામતક્ષઃ-ગામનો સુતાર-આખા ગામનું કામ કરનાર સુતાર.
કૌટઃ તક્ષા=કૌટતક્ષન્+અ=કૌટતક્ષઃ-કોડમાં બેસીને કામ કરનાર સુતાર-માત્ર ધરાકોનું
કામ કરનાર સુતાર.

ગોષ્ઠ-અત્તેઃ શુનઃ ॥૭૩૧૧૦॥

તત્પુરુષ સમાસ પામેલા ગોષ્ઠશ્વન્ અને અતિશ્વન્ શબ્દોને બદ્ધ સમાસાંત થાય છે.

ગોષ્ઠસ્ય શ્વા=ગોષ્ઠશ્વન્+અ=ગૌષ્ઠશ્વઃ-ગોષ્ઠ-ગાયના વાડાનો-કૂતરો
શ્વાનમ્ અતિક્રાન્તઃ=અતિશ્વન્+અ=અતિશ્વઃ વરાહઃ-કોઈ અપેક્ષાએ કૂતરાથી ચડીયાતો
વરાહ.

પ્રાણિનઃ ઉપમાનાન્ ॥૭૩૧૧૧॥

ઉપમાનસૂચક પ્રાણી અર્થવાળા નામ પછી આવેલા અને તત્પુરુષ-સમાસને પામેલા શ્વન્ શબ્દને બદ્ધ સમાસાંત થાય છે.

વ્યાગ્ર ઇવ શ્વા-વ્યાગ્રશ્વન્+અ=વ્યાગ્રશ્વઃ-વાધ જેવો કૂતરો.

ફલકશ્વા-ફલકના-લાકડાના-પાટિયા જેવો કૂતરો અથવા ઢાલના ચામડા જેવો કૂતરો
અહીં ઉપમાનરૂપ ‘ફલક’ શબ્દ પ્રાણીવાચી નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અપ્રાણિનિ ॥૭૩૧૧૨॥

તત્પુરુષ સમાસને છેડે આવેલા તથા ‘અપ્રાણી’ અર્થને સૂચવતા એવા ઉપમાન સૂચક શ્વન્ શબ્દને બદ્ધ સમાસાંત થાય છે.

શ્વા ઇવ શ્વા, આર્કર્ષશ્વૈર્ શ્વા ચ=આર્કર્ષશ્વન્+અ=આર્કર્ષશ્વઃ-સોગડા બાળના ફલકરૂપ
કૂતરા જેવો એટલે ફલકમાં ચિતરેલા કે કોતરેલા કૂતરા જેવો.

વાનરશ્વા (વાનરઃ શ્વા ઇવ)-કૂતરા જેવો વાંદરો.-અહીં ઉપમાનસૂચક શ્વન્ શબ્દ પ્રાણીવાચી છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

પૂર્વ-ઉત્તર-મૃગાચ્ચ સ્વકથનઃ ॥૭૩॥૧૧૩॥

તત્પુરુષ સમાસને પામેલા પૂર્વસ્વકથિ, ઉત્તરસ્વકથિ અને મૃગસ્વકથિ શબ્દોને તથા તત્પુરુષસમાસવાળા ઉપમાનસૂચક નામ પછી આવેલા સ્વકથિ શબ્દને અદ સમાસાંત થાય છે.

સ્વકથનઃ પૂર્વમ્=પૂર્વસ્વકથિ+અ=પૂર્વસ્વકથમ્-સાથળનો. પૂર્વભાગ.

સ્વકથનઃ ઉત્તરમ્=ઉત્તરસ્વકથિ+અ=ઉત્તરસ્વકથમ્-સાથળનો. ઉત્તરભાગ.

મૃગસ્ય સ્વકથિ=મૃગસ્વકથિ+અ=મૃગસ્વકથમ્-મૃગનો સાથળ.

ફલકમિવ ફલકમ્, ફલકં ચે તત્ સ્વકથિ ચ=ફલકસ્વકથિ+અ=ફલકસ્વકથમ્-ફલકની જેવો સાથળ.

ઉરસઃ અગ્રે ॥૭૩॥૧૧૪॥

અગ્ર એટલે આગળનો ભાગ અથવા પ્રધાન-મુખ્ય.

આગળનો ભાગ અર્થવાળા અથવા પ્રધાન અર્થવાળા અને તત્પુરુષ સમાસની અંતે આવેલા ઉરસ શબ્દને અદ સમાસાંત થાય છે.

અશ્વાશ્ચ તે ઉરશ્ચ=અશ્વોરસ+અ=અશ્વોરસમ્-સેનામાં અશ્વો પ્રધાન રહ્યાને છે વા આગળના ભાગમાં હોય છે.

અશ્વાનામ્ ઉરઃ=અશ્વોરસમ્, અશ્વોરસ+અ=અશ્વોરસં કવિકમ્-ધોડાના શરીર ઉપર આગલા ભાગરૂપ અથવા પ્રધાન ભાગરૂપ ચોકડું.

સરઃ-અનઃ-અશ્મ-અયસઃ જાતિ-નામ્નોઃ ॥૭૩॥૧૧૫॥

તત્પુરુષ સમાસને છેડે આવેલા સરસ, અનસ, અશ્મન તથા અયસ શબ્દોને-જો તેઓ જાતિસૂચક અને સંજ્ઞાસૂચક હોય તો-અદ સમાસાંત થાય છે.

જાતઃ સરસા=જાતસરસ+અ=જાતસરસમ્-એ નામનું સરોવર.

અનસઃ સમોપમ્=ઉપાનસ+અ=ઉપાનસમ્-બળદે જોડેલા ગાડાની પાસે

સ્થૂલાશ્મન+અ=સ્થૂલાશ્મનઃ-પથરની જાતિ છે.

કાલાયસ+અ=કાલાયસમ્-લોખંડની જાતિ.

પરમસરઃ-ઉત્તમ સરોવર. આ શબ્દ જાતિનો કે નામનો સૂચક નથી.

અહઃ ॥૭૩॥૧૧૬॥

તત્પુરુષ સમાસને છેડે આવેલા અહન્ શબ્દને અદ સમાસાંત થાય છે.
પરમમ્ અહઃ=પરમાહન્+અદ=પરમાહઃ-ઉત્તમ દિવસ.

સંખ્યાતાદ્ અહનશ્ચ વા ॥૭૩૧૧૭॥

તત્પુરુષ સમાસને પામેલા સંખ્યાતાહન્ શબ્દને અદ સમાસાંત થાય છે અને અહન્ શબ્દને રથાને વિકલ્પે અહ શબ્દ બોલાય છે.

સંખ્યાતામ્ અહઃ=સંખ્યાતાહન્+અઃ=સંખ્યાતાહનઃ અથવા સંખ્યાતાહઃ=સંખ્યા કરેલો દિવસ-ગણેલો દિવસ.

સર્વ-અંશ-સંખ્યા-અવ્યયાત્ ॥૭૩૧૧૮॥

તત્પુરુષ સમાસવાળા સર્વાહન્ શબ્દને તથા અંશવાચક નામ પછી આવેલા તત્પુરુષ સમાસવાળા અહન્ શબ્દને, સંખ્યાવાચક નામ પછી આવેલા તત્પુરુષ-સમાસવાળા અહન્ શબ્દને તથા અવ્યય પછી આવેલા તત્પુરુષસમાસવાળા અહન્ શબ્દને અદ સમાસાંત થાય છે અને અહન્ શબ્દને અદલે અહ શબ્દ બોલાય છે. સર્વ-સર્વમ્ અહઃ=સર્વાહન્+અઃ=સર્વાહનઃ-અધો દિવસ.

અંશ-પૂર્વમ્ અહઃ અથવા અહઃ પૂર્વમ્=પૂર્વાહન્+અઃ=પૂર્વાહનઃ-દિવસનો પૂર્વભાગ. સંખ્યા-દ્વયોઃ અહ્નોઃ ભવઃ=દ્વયહન્+અઃ=દ્વયઃ પટઃ-એ દિવસમાં વણાયેલું કપડું. અવ્યય-અહઃ અતિક્રાન્તા=અત્યહન્+અઃ=અત્યહનો કથા-દિવસને વટાવીને ગયેલી કથા-દિવસ કરતાં લાંબી કથા.

સંખ્યાત-एक-पुण्य-वर्षा-दीर्घाच्च रात्रेः अत् ॥७३११९॥

તત્પુરુષ સમાસવાળા સંખ્યાતરાત્રિ, એકરાત્રિ, પુણ્યરાત્રિ, વર્ષારાત્રિ, અને દીર્ઘરાત્રિ, શબ્દોને અત્ સમાસાંત થાય છે તથા તત્પુરુષસમાસવાળા સર્વરાત્રિ શબ્દને, તત્પુરુષ સમાસવાળા એવા અંશવાચી નામ પછી આવેલા રાત્રિ શબ્દને, સંખ્યાવાચી નામ પછી આવેલા રાત્રિ શબ્દને અને અવ્યય પછી આવેલા તત્પુરુષ સમાસવાળા રાત્રિ શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય છે.

સંખ્યાતા રાત્રિઃ=સંખ્યાતરાત્રિ+અઃ=સંખ્યાતરાત્રઃ-ગણેલી રાત્રીઓ.

એકા રાત્રિઃ=એકરાત્રિ+અઃ=એકરાત્રઃ-એક રાત્રી.

પુણ્યા રાત્રિઃ=પુણ્યરાત્રિઃ+અઃ=પુણ્યરાત્રઃ-પવિત્ર રાત્રી.

વર્ષારાત્રિઃ=વર્ષારાત્રિ+અઃ=વર્ષારાત્રઃ-ચોમાસાની રાત્રી-ચોમાસુ.

દીર્ઘા રાત્રિઃ=દીર્ઘરાત્રિ+અઃ=દીર્ઘરાત્રઃ-લાંબી રાત્રી.

સર્વા રાત્રિઃ=સર્વરાત્રિ+અઃ=સર્વરાત્રઃ-અધી રાત.

રાત્ર્યાઃ પૂર્વમ્ અથવા પૂર્વા રાત્રિઃ=પૂર્વરાત્રિ+અઃ=પૂર્વરાત્રઃ-રાતનો પૂર્વભાગ અથવા આગલી રાત.

દ્વયોઃ રાત્રયોઃ ભવઃ=દ્વિરાત્રિ+અ=દ્વિરાત્રઃ--એ રાતમાં થયેલો.

તિસ્રષ્ઠ રાત્રિષુ ભવઃ=ત્રિરાત્રિ+અ=ત્રિરાત્રઃ--ત્રણ રાતમાં થયેલો.

રાત્રિમ્ અતિક્રાન્તઃ=અતિરાત્રિ+અ=અતિરાત્રઃ--રાતને વટાવી ગયેલો.

પુરુષાયુષ-દ્વિસ્તાવ-ત્રિસ્તાવમ્ ॥૭૩૧૨૦॥

પુરુષાયુષ, દ્વિસ્તાવ અને ત્રિસ્તાવ એ ત્રણ શબ્દોને તત્પુરુષ સમાસમાં અત્ સમાસાંત થયેલ છે.

પુરુષસ્ય આયુઃ=પુરુષાયુષ+અ=પુરુષાયુષમ્-પુરુષનું આયુષ્ય.

દ્વિઃ તાવતી=દ્વિસ્તાવ+અ=દ્વિસ્તાવી વેદિઃ--એક પ્રકારની વેદિકા.

ત્રિઃ તાવતી=ત્રિસ્તાવ+અ=ત્રિસ્તાવી વેદિઃ-- " " "

દ્વિસ્તાવતી--એ વાર તેટલી--)તેટલી વેદી હોય તેના કરતાં બમણી અથવા ત્રમણી વેદિ,
ત્રિસ્તાવતી--ત્રણ વાર તેટલી.

શ્વસઃ વસીયસઃ ॥૭૩૧૨૧॥

તત્પુરુષ સમાસવાળા અને શ્વસ પછી આવેલા વસીયસ શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય છે.

વસુમતઃ+ઈયસઃ=વસીયસ, શોભન વસીયઃ--^૧શ્વોવસીયસમ્-કહ્યાણુ.

નિસશ્ચ શ્રેયસઃ ॥૭૩૧૨૨॥

તત્પુરુષ સમાસવાળા તથા નિસ અને શ્વસ શબ્દો પછી આવેલા શ્રેયસ શબ્દને અત્ સમાસાંત થાય છે.

નિશ્ચિતં શ્રેયઃ--નિસ+શ્રેયસ+અત્=નિઃશ્રેયસમ્-કહ્યાણુ--નિર્વાણુ.

શોભન શ્રેયઃ--શ્વસ+શ્રેયસ+અત્=શ્વઃશ્રેયસમ્-- " "

નન્-અવ્યયાત્ સંખ્યાયાઃ હઃ ॥૭૩૧૨૩॥

નન્ પછી આવેલ તથા અવ્યય પછી આવેલ તત્પુરુષ સમાસવાળા સંખ્યા-વાચક શબ્દને હ (અ) સમાસાંત લાગે છે.

ન દશ=અદશન+હ=અદશાઃ--દશ નહીં--અર્થાત્ નવ વગેરે.

[નર્ગતઃ ત્રિશતઃ અઙ્કુલિમ્બઃ--નિસ્ત્રિશત+હ=નિસ્ત્રિશઃ--ત્રીશ આગળથી આગળ નીકળી ગયેલ--ત્રીશ આગળથી વધારે.

નિસ્ત્રિશ એટલે અડગ-તરવાર. તથા જે માણસ ફર હોય તે પણ નિસ્ત્રિશ કહેવાય છે.

૧ "શ્વઃ આગમિ વસીયો વા" હેમ--અભિધાનચિન્તા ૦ પ્રથમકાંડ શ્લો ૦ ૮૬.

સંત્યા-અન્યયાદ્ અઙ્ગુલેઃ ॥૭૩૧૨૪॥

સંખ્યાવાચક શબ્દ પછી તથા અન્યથ પછી આવેલા તત્પુરુષ સમાસવાળા અઙ્ગુલિ શબ્દને ડ (અ) સમાસાંત લાગે છે.

દ્વયોઃ અઙ્ગુલ્યોઃ સમાહારઃ=દ્વયઙ્ગુલિ+ડ=દ્વયઙ્ગુલમ્-એ આંગળ.

અઙ્ગુલેઃ નિર્ગતમ્=નિરઙ્ગુલિ+ડ=નિરઙ્ગુલમ્-આંગળીથી આંગળ નીકળી ગયેલ-આંગળથી વધારે.

અહુગ્રીહિસમાસ

વહુગ્રીહેઃ કાષ્ઠે ટઃ ॥૭૩૧૨૫॥

અહુગ્રીહિસમાસને છેડે આવેલા અને કાષ્ઠના વિશેષણ રૂપ અઙ્ગુલિ શબ્દને ટ (અ) સમાસાંત થાય છે.

દ્વે અઙ્ગુલી यस્ય તત્-દ્વયઙ્ગુલિ+ટ=દ્વયઙ્ગુલં કાષ્ઠમ્-એ આંગળનું લાકડું.

પન્થ અઙ્ગુલયઃ યસ્ય સઃ=પન્થાઙ્ગુલિઃ હસ્તઃ-પાંચ આંગળીવાળો હાથ.-અહીં અઙ્ગુલિ શબ્દ કાષ્ઠનું વિશેષણ નથી માટે આ નિયમ ન લાગે.

સક્થિ-અક્ષ્ણઃ સ્વાહ્ને ॥૭૩૧૨૬॥

અહુગ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા એવા સ્વાંગવાચક સક્થિ અને અક્ષિ શબ્દને ટ (અ) સમાસાંત લાગે છે.

દીર્ઘ સક્થિ યસ્યાઃ સા=દીર્ઘસક્થિ+ટ=દીર્ઘસક્થિ=દીર્ઘસક્થી-જેનો સાથળ લાંબો છે તેવી સ્ત્રી.

શોભન અક્ષિ યસ્યાઃ સા=સ્વક્ષિ+ટ=સ્વક્ષ્ણ=સ્વક્ષી-જેની આંખ સુંદર છે તેવી સ્ત્રી.

દીર્ઘ સક્થિ યસ્ય તદ્ દીર્ઘસક્થી અનઃ-સાથળ જેવા લાંબા લાકડાવાળું ગાડું.-અહીં સક્થિ શબ્દ સ્વાંગવાચક નથી.

દ્વિ-ત્રેઃ મૂર્ધ્નેઃ વા ॥૭૩૧૨૭॥

દ્વિ અને ત્રિ શબ્દ પછી રહેલા તથા અહુગ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા મૂર્ધન્ શબ્દને ટ-અ-સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

દ્વે મૂર્ધ્ની યસ્ય સઃ-દ્વિમૂર્ધન્+ટ=દ્વિમૂર્ધ અથવા દ્વિમૂર્ધા-એ માથાવાળો.

ત્રીણિ મૂર્ધાનિ યસ્ય સઃ-ત્રિમૂર્ધન્+ટ=ત્રિમૂર્ધઃ અથવા ત્રિમૂર્ધા-ત્રણ માથાવાળો.

પ્રમાણી-સંસ્ત્યાદ્ હઃ ॥૭૩૧૨૮॥

બહુવ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા પ્રમાણી શબ્દને અને બહુવ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા સંખ્યાવાચક શબ્દને ડ (અ) સમાસાંત થાય છે.

સ્ત્રી પ્રમાણી યેષાં તે=સ્ત્રીપ્રમાણી+ડ=સ્ત્રીપ્રમાણાઃ કુટુમ્બિનઃ-જેમના કુટુંબમાં સ્ત્રી પ્રમાણુ છે-સ્ત્રીને પ્રમાણરૂપ માનનારા કણુખીઓ.

દ્વૌ વા ત્રયો વા=દ્વિવિ+ડ=દ્વિવાઃ-એ કે ત્રણ.

સુપ્રાત-સુશ્વ-સુદિવ-શારિકુક્ષ-ચતુરસ્ર-एणीपद-अजपद-प्रोष्ठपद-

भद्रपदम् ॥૭૩૧૨૯॥

સુપ્રાત, સુશ્વ, સુદિવ, શારિકુક્ષ, ચતુરસ્ર, एणीपद, अजपद, प्रोष्ठपद, भद्रपદ એ શબ્દો બહુવ્રીહિસમાસમાં ડ-અ-પ્રત્યયવાળા છે.

શોભનં કર્મ પ્રાતઃ अस्य=સુપ્રાતઃ ના-જેનું પ્રાતઃકાળનું કામ સારું છે એવો નર.

શોભનં કર્મ શ્વઃ अस्य=સુશ્વઃ-જેમની આવતી કાલનું કામ સારું છે તે.

શોભનં કર્મ દિવા अस्य=સુદિવઃ-જેનો દિવસ સારો છે એટલે જેનું દિવસનું કામ સારું છે તે.

શારિઃ ઇવ કુક્ષિઃ अस्य=શારિકુક્ષઃ-જેની કુક્ષિ પાસાની જેવી છે તે.

ચત્વારઃ अस्य=ચતુરસ્રઃ-જેના ચાર ખૂણા છે તે-ચતુરસ્ર-ચોરસ.

एण्याः પાદૌ ઇવ પાદૌ अस्य=एणीपदઃ-જેના પગ મૂળીના પગ જેવા છે તે.

अजस्य પાદૌ ઇવ પાદૌ अस्य=अजपदઃ-જેના પગ બકરાના પગ જેવા છે તે.

प्रोष्ठस्य પાદૌ ઇવ પાદૌ अस्य=प्रोष्ठपदઃ-જેના પગ બળદના પગ જેવા છે તે.

भद्रૌ પાદૌ यस्य सः=भद्रपदઃ-જેના પગ કલ્યાણકારી છે તે.

पूरणीभ्यः तत्प्राधान्ये अप् ॥૭૩૧૩૦॥

બહુવ્રીહિ સમાસને છેડે આવેલા પૂરણ પ્રત્યયાંત નામને જો પૂરણ પ્રત્યયાંત નામની પ્રધાનતા હોય તો અપ્-અ-સમાસાંત થાય છે.

કલ્યાણી પચ્ચમી રાત્રિઃ યાસાં તાઃ=કલ્યાણીપચ્ચમ+અપ્=કલ્યાણીપચ્ચમા રાત્રયઃ-જેમની પાંચમી રાત કલ્યાણી છે.

કલ્યાણપચ્ચમીકઃ પક્ષઃ-જેનો પક્ષ કલ્યાણી પાંચમવાળો છે-અહીં પક્ષ પ્રધાન છે તેથી અપ્ સમાસાંત ન થાય.

નન્-સુ-વિ-ઉપ-ત્રેઃ ચતુરઃ ॥૭૩૧૩૧॥

નન્, સુ, વિ ઉપ અને વિ શબ્દો પછી બહુવ્રીહિ સમાસને આંતે આવેલા ચતુર શબ્દને અર્પ સમાસાંત થાય છે.

અવિષ્ણમાનાનિ ચત્વારિ યસ્ય=અચતુર્+અ=અચતુરઃ-જેને ચાર નથી એવો.

શોભનાનિ ચત્વારિ યસ્ય=સુચતુર્+અ=સુચતુરઃ-જેને ચાર સારાં છે એવો.

વિસદ્શાનિ ચત્વારિ યસ્ય=વિચતુર્+અ=વિચતુરઃ-જેને ચાર અસમાન છે.

ચત્વારઃ સમીપે યસ્ય સઃ=ઉપચતુર્+અ=ઉપચતુરઃ-જેની સમીપ ચાર છે. એટલે કે ત્રણ કે પાંચ.

ત્રયો વા ચત્વારઃ=ત્રિચતુર્+અ=ત્રિચતુરઃ-ત્રણ કે ચાર.

અન્તર્-બહિર્ભ્યાં લોમ્નઃ ॥૭૩૧૩૨॥

બહુવ્રીહિસમાસવાળા અન્તર્લોમ અને બહિર્લોમ શબ્દોને અર્પ-અ-સમાસાંત થાય છે.

અન્તર્લોમાનિ યસ્ય સઃ=અન્તર્લોમઃ-જેને અંદર રામ-રૂંછાં છે એવો એાદવાનો કામળો.

બહિર્લોમાનિ યસ્ય સઃ=બહિર્લોમઃ પ્રાવારઃ-જેને બહાર રૂંછાં છે એવો એાદવાનો કામળો અથવા ડુવાલ.

માદ્ નેતુઃ ॥૭૩૧૩૩॥

નક્ષત્રવાચી નામ પછી આવેલા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા નેતુ શબ્દને અર્પ સમાસાંત થાય છે.

મૃગો નેતા યાસાં સઃ=મૃગનેત્રા નિશા-જેમનો નાયક મૃગ-મૃગ નક્ષત્ર-છે એવી રાત્રિ.

નામેઃ નાન્નિ ॥૭૩૧૩૪॥

બહુવ્રીહિસમાસને છેડે આવેલા નામિ શબ્દને અર્પ-અ-સમાસાંત થાય છે, જે સંજ્ઞા હોય તો.

પદ્મં નામૌ યસ્ય સઃ=પદ્મનામિ+અર્પ=પદ્મનામઃ-જેની નાલિમાં પદ્મ છે આ શબ્દ પ્રજ્ઞાના નામરૂપ છે. અથવા આવતી ચોવીશીના જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકરનું નામ.

વિકસિતવારિજનામિઃ-વિકસિત પદ્મ જેવી નાલિયુક્ત-આ કોઈની સંજ્ઞા નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

નન્-વહોઃ ઋચઃ માળવ-ચરણે ॥૭૩૧૩૫॥

બહુવ્રીહિસમાસવાળા તથા નન્ પછી આવેલા ઋચ શબ્દને માળવ અર્થ હોય તો અપ્-અ-સમાસાંત થાય છે તથા બહુવ્રીહિ સમાસવાળા બહુ શબ્દ પછી

ઋચ શબ્દને ચરણઃ અર્થમાં અપ્ સમાસાંત થાય છે.

અનૃચ્+અપ્=અનૃચઃ માળવઃ-ઋચૂ વિનાનો માણવ.

બહુવૃચ્+અપ્=બહુવૃચઃ ચરણઃ-બહુ ઋચાવાળો ચરણ.

અનૃક્ સામ ઋચા વગરનો ચરણ.

બહુવૃક્ સૂક્તમ્-બહુ ઋચુવાળું સૂક્ત

આ બંને ઉદાહરણોમાં માણવ કે ચરણ અર્થ નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

નન્-સુ-દુર્મ્યઃ સક્તિ-સક્તિથ-હલે વા ॥૭૩૧૩૬॥

બહુવ્રીહિસમાસવાળા અને નન્, સુ, દુર્ પછી આવેલા સક્તિ શબ્દને, બહુવ્રીહિસમાસવાળા અને નન્, સુ, દુર્ પછી આવેલા સક્તિથ શબ્દને તથા બહુ-વ્રીહિસમાસવાળા અને નન્, સુ, દુર્ પછી આવેલા હલિ શબ્દને અપ્-અ-સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

અસક્તિ+અપ્=અસક્તઃ અથવા અસક્તિઃ---નહિ લાગેલો-સંગ વગરનો.

સુસક્તિ+અપ્=સુસક્તઃ, અથવા સુસક્તિઃ-સારી રીતે લાગેલો-સારા સંગવાળો.

દુઃસક્તિ+અપ્=દુઃસક્તઃ, અથવા દુઃસક્તિઃ-દુઃખપૂર્વકે લાગેલો-દુરસંગવાળો.

અસક્તિથ+અપ્=અસક્તિથઃ, અથવા અસક્તિથઃ-સાથળ વિનાનો.

અહલ+અપ્=અહલઃ, અથવા અહલિઃ-મોટા હળ વિનાનો, હળના કૂળા વિનાનો.

પ્રજાયાઃ અસ ॥૭૩૧૩૭॥

બહુવ્રીહિ સમાસવાળા અને નન્, સુ તથા દુર્ શબ્દો પછી આવેલા પ્રજા શબ્દને અસ સમાસાંત પ્રત્યય થાય છે.

નાસ્તિ પ્રજા યસ્ય સઃ=અપ્રજાઃ પ્રથમા એકવચન-જેને પ્રજા નથી-પ્રજા વગરનો.

શોભના પ્રજા યસ્ય સઃ=સુપ્રજાઃ-પ્રથમા એકવચન-જેને સારી પ્રજા છે-સારી પ્રજાવાળો.

દુષ્ટા પ્રજા યસ્ય સઃ=દુષ્પ્રજાઃ-પ્રથમા એકવચન-જેને દુષ્ટ પ્રજા છે-ખરાબ પ્રજાવાળો.

મન્દ-અલ્પાચ્ચ મેધાયાઃ ॥૭૩૧૩૮॥

બહુવ્રીહિસમાસમાં આવેલા અને મન્દ, અલ્પ તથા નન્, સુ, દુર્ પછી આવેલા મેધા શબ્દને અસ સમાસાંત થાય છે.

મન્દા મેઘા यस્ય સઃ=મન્દમેઘા+અસુ=મન્દમેઘાઃ-પ્રથમા એકવચન-મંદ બુદ્ધિવાળો.
 અલ્પા મેઘા यस્ય સઃ=અલ્પમેઘા+અસુ=અલ્પમેઘાઃ-પ્રથમા એકવચન-અલ્પ બુદ્ધિવાળો.
 નાસ્તિ મેઘા यस્ય સઃ=અમેઘા+અસુ=અમેઘાઃ-પ્રથમા એકવચન-બુદ્ધિ વિનાનો.
 શોભતા મેઘા यस્ય સઃ=સુમેઘા+અસુ=સુમેઘાઃ-પ્રથમા એકવચન-સારી બુદ્ધિવાળો.
 દુષ્ટા મેઘા यस્ય સઃ=દુર્મેઘા+અસુ=દુર્મેઘાઃ-પ્રથમા એકવચન-દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો.

જાતેઃ ર્ઘ્યઃ સામાન્યવતિ ॥૫૩૧૩૯॥

જાતિ શબ્દ જેને છેડે છે એવા બહુવ્રીહિસમાસવાળા નામને ર્ઘ્ય સમાસાંત થાય છે, જે અન્ય પદાર્થ સામાન્યધર્મના આશ્રયનો હોય તો.

બ્રાહ્મણઃ જાતિર્ઘ્યસ્ય સઃ=બ્રાહ્મણજાતિ+ર્ઘ્ય=બ્રાહ્મણજાતીયઃ-બ્રાહ્મણ જાતિનો.

બહુજાતિર્ગામઃ=બહુજાતિવાળું ગામ.-અહીં સામાન્ય આશ્રય નથી પણ આમરૂપ વિશેષ આશ્રય છે.

મૃતિપ્રત્યયાત્ માસાદ્ ઇકઃ ॥૫૩૧૪૦॥

જે શબ્દને મૃતિ-ભાડું-કે પગાર-અર્થમાં પ્રત્યય આવેલો હોય, એ શબ્દ પછી આવેલા અને બહુવ્રીહિસમાસવાળા માસ શબ્દને ઇક સમાસાંત થાય છે. પચ્ચ મૃતિઃ અસ્ય પચ્ચકઃ, પચ્ચકઃ માસઃ અસ્ય=પચ્ચકમાસ+ઇક=પચ્ચકમાસિકઃ-જેનો મહિને મહિને પાંચ(રૂપિયા)નો પગાર છે કે જેનું મહિને મહિને પાંચ રૂપિયા ભાડું છે તે.

પચ્ચકદિવસકઃ-જેનો દિવસે દિવસે પાંચ રૂપિયાનો પગાર છે કે જેનું દિવસે દિવસે પાંચનું ભાડું છે તે-આ પ્રયોગમાં માસ શબ્દ નથી પણ દિવસ શબ્દ છે તેથી ઇક સમાસાંત ન થાય.

દ્વિપદાદ્ ધર્માદ્ અન્ ॥૫૩૧૪૧॥

બહુવ્રીહિસમાસને છેડે આવેલા ધર્મ શબ્દને અન્ સમાસાંત થાય છે જે બહુવ્રીહિ સમાસ બે જ પદવાળો હોય તો.

સાઘૂનામ્ ર્ઘ્ધ ધર્મઃ यस્ય સઃ=સાઘુધર્મ+અન્=સાઘુધર્મન્-સાઘુધર્મા-સાધુધર્મ-સાધુઓની જેવા ધર્મવાળો.

પરમસ્વધર્મઃ-આ પ્રયોગમાં બે પદવાળો બહુવ્રીહિ સમાસ નથી પણ પરમ, સ્વ અને ધર્મ એમ ત્રણ પદવાળો છે તેથી અન્ સમાસાંત ન થાય.

સુ-હરિત-તૃણ-સોમાદ્ જન્માત્ ॥૭૩૧૪૨॥

અહુત્રીહિસમાસવાળા સુજન્મ, હરિતજન્મ, તૃણજન્મ અને સોમજન્મ શબ્દોને અન્ સમાસાંત થાય છે. જન્મ એટલે ખાદ્ય એટલે ખાવાનો પદાર્થ અથવા દાદ. શોભનઃ જન્મઃ યસ્ય=સુજન્મ+અન્=સુજન્મા-જેતું ખાદ્ય સારું છે કે જેની દાદ સારી છે તે. હરિતઃ જન્મઃ યસ્ય=હરિતજન્મ+અન્=હરિતજન્મા-જેતું ખાદ્ય હરિત છે તે.

તૃણમિવ જન્મઃ યસ્ય=તૃણજન્મ+અન્=તૃણજન્મા-જેતું ખાદ્ય તૃણ સમાન છે, અથવા જેની દાદ તૃણ સમાન છે.
સોમઃ જન્મઃ યસ્ય=સોમજન્મ+અન્=સોમજન્મા-સોમરસ અથવા સોમરસ જેવું જેતું ખાદ્ય છે એવો પુરુષ.

દક્ષિણેર્મા વ્યાધયોગે ॥૭૩૧૪૩॥

ઈર્મન્ શબ્દ વ્યાધના વિશેષણરૂપે વપરાયેલ હોય અને અહુત્રીહિસમાસને છેડે આવેલ હોય તો અન્ સમાસાંત થાય છે.

દક્ષિણે ઈર્મ્ યસ્ય સઃ-દક્ષિણેર્મા મૃગઃ-જેને દક્ષિણમાં એટલે જમણી બાજુ ધા પડ્યો છે એવો મૃગ.

દક્ષિણેર્મઃ પશુઃ-દક્ષિણમાં ધાવાળું પશુ.-આમાં વ્યાધની વિવક્ષા નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સુ-પૂતિ-ઉત્ત-સુરમેઃ ગન્ધાત્ ઇદ્ ગુણે ॥૭૩૧૪૪॥

ગુણુ અર્થ હોય તો સુગન્ધ, પૂતિગન્ધ, ઉદ્ગન્ધ અને સુરમિગન્ધ શબ્દોને અહુત્રીહિ સમાસમાં ઇત્ સમાસાંત થાય છે.

સુદ્ધુ ગન્ધઃ યસ્ય-સુગન્ધ+ઇત્=સુગન્ધિ ચન્દનમ્-સુગંધવાળું ચંદન.

પૂતિઃ ગન્ધઃ યસ્ય-પૂતિગન્ધ+ઇત્=પૂતિગન્ધિ-જેની ખરાબ ગંધ છે.

ઉત્કટઃ ગન્ધઃ યસ્ય-ઉદ્ગન્ધ+ઇત્=ઉદ્ગન્ધિ-જેની ઉમ્ર ગંધ છે.

સુરમિઃ ગન્ધઃ યસ્ય-સુરમિગન્ધ+ઇત્=સુરમિગન્ધિ દ્રવ્યમ્-સુગંધી-સુગંધવાળું દ્રવ્ય.

સુગન્ધઃ આપણિકઃ-વેપારી સુગંધવાળો એટલે સુગંધવાળા પદાર્થોને વેચનાર -પ્રયોગમાં ગંધ શબ્દ શુભરૂપ નથી, પણ દ્રવ્યરૂપ-પદાર્થરૂપ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

વા આગન્તૌ ॥૭૩૧૪૫॥

આગંતુક ગંધ અર્થવાળો ગન્ધ શબ્દ સુ, પૂતિ, રત્ન અને સુરમિ શબ્દો પછી આવેલો હોય અને બહુગ્રીહિસમાસવાળો હોય તો રત્ન સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

સુગન્ધ+ઇત્=સુગન્ધિઃ, અથવા સુગન્ધઃ કાયઃ-સુગંધવાળી કાયા-શરીર.

પૂતિગન્ધ+ઇત્=પૂતિગન્ધિઃ, અથવા પૂતિગન્ધઃ-ખરાબ ગંધવાળો પદાર્થ.

રત્નગન્ધ+ઇત્=રત્નગન્ધિઃ, અથવા રત્નગન્ધઃ-ઉચ્ચ ગંધવાળો પદાર્થ.

સુરમિગન્ધ+ઇત્=સુરમિગન્ધિઃ, અથવા સુરમિગન્ધઃ-સુગંધી ગંધવાળો પવન.

આ બધાં ઉદાહરણોમાં ગંધ સ્વાભાવિક નથી પણ બીજી રીતે આવેલ છે માટે આગંતુક કહેવાય છે.

વા અલ્પે ॥૭૩૧૪૬॥

ગન્ધ શબ્દ અલ્પ ગંધને સૂચવતો હોય અને બહુગ્રીહિસમાસને આંતે આવેલો હોય તો રત્ન વિકલ્પે થાય છે.

સૂપસ્ય ગન્ધઃ સાત્રા યસ્મિન્ તત્-સૂપગન્ધ+ઇત્=સૂપગન્ધિઃ અથવા સૂપગન્ધઃ મોજનમ્-સૂપની આછી ગંધવાળું અથવા ઓછી ગંધવાળું ભોજન.

વા ઉપમાનાત્ ॥૭૩૧૪૭॥

ઉપમાનસૂચક નામ પછી આવેલા, બહુગ્રીહિ સમાસવાળા ગંધ શબ્દને રત્ન સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

ઉત્પલમિવ ગન્ધો યસ્ય તત્=ઉત્પલગન્ધ+ઇત્=ઉત્પલગન્ધિઃ અથવા ઉત્પલગન્ધઃ મુખમ્-પદ્મના ગંધવાળું મુખ.

પાત્ પાદસ્ય અહસ્ત્યાદેઃ ॥૭૩૧૪૮॥

હસ્તિ પગે શબ્દોને છોડીને બીજા ઉપમાનસૂચક શબ્દો પછી આવેલા બહુગ્રીહિ સમાસવાળા પાદ શબ્દનો પાત્ આદેશ થાય છે.

વ્યાગ્રસ્ય પાદા इव પાદાઃ યસ્ય સઃ-વ્યાગ્રપાત્-જેના પગ વાધના પગ જેવા છે તે.

હસ્તિપાદઃ-જેના પગ હાથીના પગ જેવા છે તે.

અશ્વપાદઃ-જેના પગ ઘોડાના પગ જેવા છે તે. આ બન્ને શબ્દો વર્જેલા છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

કુમ્મપદ્યાદિઃ ॥૭૩૧૪૯॥

દીર્ઘં ईकारांत नारीजातिना कुम्भपदी वज्रे शब्दे अहुव्रीहि समासमां सिद्ध थाय छे. आ अधा शब्देमां पादने अहमे पद थयेल छे.

कुम्भौ इव पादौ यस्याः सा=कुम्भपदी-जेना पग दु'जनी જેવા છે તે.

जाल इव पादौ यस्याः सा=जालपदी-जेना पग જળની જેવા છે તે.

सु-संख्यात् ॥७३१५०॥

सु शब्द पछी अने संख्यावाची शब्द पछी आवेला अहुव्रीहि समासवाणा पाद शब्दने। पात् थाय छे.

सुष्ठु पादौ यस्य सः=सुपात्-जेना સારા પગ છે તે.

द्वौ पादौ यस्य सः=द्विमात्-जेના બે પગ છે તે.

वयसि दन्तस्य दत् ॥७३१५१॥

सु शब्द पछી अने संख्यावाची शब्द पछी आवेला अहुव्रीहि समासवाणा दन्त शब्દનું વય-ઉંમર-અર્થ જણાતો હોય તો દત્ ૩૫ થાય છે.

सुष्ठु दन्ताः यस्य सः=सुदन्त=सुदत्=सुदन्=जेના સારા દાંત છે તે.

द्वौ दन्तौ यस्य सः=द्विदन्त=द्विदत्=द्विदन्-जेને બે દાંત છે તે.

सुदन्तः-સારા દાંતવાળો. અહીં વય અર્થનું સૂચન થતું નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

स्त्रियां नाम्नि ॥७३१५२॥

અહુવ્રીહિસમાસમાં આવેલા દન્ત શબ્દનું નારીજાતિની સંગા જણાતી હોય તો દત્ ૩૫ થાય છે.

अय इव दन्ताः यस्याः सा=अयोदन्ता=अयोदत्=अयोदत्=अयोदती-જેણીના દાંત લોખંડ જેવા છે એવી સ્ત્રી.

वज्रदन्तः-વજ્ર જેવા દાંતવાળો. અહીં સ્ત્રીનું સૂચન થતું નથી.

શ્યાવ-અરોકાદ્ વા ॥૭૩॥૧૫૩॥

શ્યાવદન્ત શબ્દ અને અરોકદન્ત શબ્દ બહુગ્રીહિસમાસમાં હોય તો દન્તને બદલે દત્ પ્રયોગ વિકલ્પે થાય છે, સંજ્ઞા હોય તો.

શ્યાવાઃ દન્તાઃ યસ્ય સઃ=શ્યાવદત્=શ્યાવદત્=શ્યાવદન્-પીળા પડી ગયેલા દાંતવાળો.
અરોકાઃ દન્તાઃ યસ્ય સઃ=અરોકદત્=અરોકદત્=અરોકદન્=અરોકદન્તઃ-દાંતિ વગરના અથવા છિદ્ર વગરના દાંતવાળો.

વા 'અગ્ર' અન્ત-શુદ્ધ-શુભ્ર-વૃષ-વરાહ-અહિ-મૂષિક-શિશ્વરાત્

॥૭૩॥૧૫૪॥

જેને છેડે અગ્ર શબ્દ છે એવા શબ્દ પછી બહુગ્રીહિ સમાસમાં આવેલા દન્ત શબ્દનો દત્ પ્રયોગ વિકલ્પે થાય છે તથા શુદ્ધદન્ત, શુભ્રદન્ત, વૃષદન્ત, વરાહદન્ત, અહિદન્ત, મૂષિકદન્ત અને શિશ્વરદન્ત શબ્દોના દન્ત શબ્દનો દત્ પ્રયોગ વિકલ્પે થાય છે.

કુદ્મલાગ્રદન્ત-કુદ્મલાગ્રદન્ અથવા કુદ્મલાગ્રદન્તઃ-ઠળીના અગ્ર ભાગ જેવા દાંતવાળો.
શુદ્ધદન્ત-શુદ્ધદન્ અથવા શુદ્ધદન્તઃ-ચોખ્ખા દાંતવાળો.

શુભ્રદન્ત-શુભ્રદન્, અથવા શુભ્રદન્તઃ-સફેદ દાંતવાળો.

વૃષદન્ત-વૃષદન્, અથવા વૃષદન્તઃ-બળદના દાંત જેવા દાંતવાળો.

વરાહદન્ત-વરાહદન્ અથવા વરાહદન્તઃ-વરાહના દાંત જેવા દાંતવાળો.

અહિદન્ત-અહિદન્, અથવા અહિદન્તઃ-સાપના દાંત જેવા દાંતવાળો.

મૂષિકદન્ત-મૂષિકદન્, અથવા મૂષિકદન્તઃ-ઉંદરના દાંત જેવા તીણા દાંતવાળો.

શિશ્વરદન્ત-શિશ્વરદન્, અથવા શિશ્વરદન્તઃ=શિશ્વરની જેમ આગળ પડતા દાંતવાળો.

સમ્-પ્રાદ્ જાનોઃ જુ-જ્ઞૌ ॥૭૩॥૧૫૫॥

બહુગ્રીહિસમાસવાળા સંજાનુ શબ્દના અને પ્રજાનુ શબ્દના જાનુ શબ્દનો જુ અને જ્ઞ થાય છે.

સંજાનુ-સંજુઃ સંજઃ-સારા જાનુવાળો.

પ્રજાનુ-પ્રજુઃ, પ્રજઃ-ઉત્તમ જાનુવાળો. જાનુ એટલે ઢીંચણ-ધુટણ.

વા કર્ણાત્ ॥૭૩૧૫૬॥

બહુત્રીહિસમાસવાળા કર્ણ શબ્દ પછી આવેલા જાનુ શબ્દનો ક્રુ અને જ વિકલ્પે થાય છે.

કર્ણ+જાનુ=કર્ણક્રુઃ, કર્ણજ્ઞઃ, કર્ણજાનુઃ-જેના જાનુ ઉંચા છે. .

સુહદ્-દુહદ્ મિત્ર-અમિત્રે ॥૭૩૧૫૭॥

બહુત્રીહિસમાસવાળા સુહદય શબ્દનો મિત્ર અર્થમાં સુહદ થઈ જાય છે. અને દુહદય શબ્દનો અમિત્ર અર્થમાં દુહદ થઈ જાય છે.

સુષ્ટુ હૃદયં यस્ય સઃ=સુહદ્-મિત્રમ્-મિત્ર.

દુષ્ટં હૃદયં यस્ય સઃ=દુહદ્-અમિત્ર-શત્રુ.

સુહદયઃ સુમિઃ-સારા હૃદયવાળો સુનિ.

દુહદયઃ વ્યાધઃ-ખરાબ હૃદયવાળો-શિકારી.

આ બે ઉદાહરણોમાં મિત્ર અને અમિત્ર અર્થ નથી તેથી આ નિયમ આ ન લાગે.

ધનુષઃ ધન્વન્ ॥૭૩૧૫૮॥

બહુત્રીહિસમાસમાં ધનુષ્ શબ્દનો ધન્વન્ થાય છે.

શાક્ત્વ ધનુઃ યસ્ય સઃ-શાક્ત્વધન્વન્-શીંગડાનાં-શિંગડામાંથી બનેલા-ધનુષવાળો.

વા નામ્નિ ॥૭૩૧૫૯॥

બહુત્રીહિસમાસવાળા ધનુષ્ શબ્દનો ધન્વન્ વિકલ્પે થાય છે, જે સંજ્ઞા હોય તો.

પુષ્પધન્વા અથવા પુષ્પધનુઃ-કામદેવ-જેનું ધનુષ પુષ્પ છે.

ચુર-ચુરાદ્ નાસિકાયા નમ્ ॥૭૩૧૬૦॥

બહુત્રીહિસમાસવાળા ચુરનાસિકા અને ચુરનાસિકા શબ્દના નાસિકાનો નમ્ સમાસાંત થાય છે, જે સંજ્ઞા હોય તો.

ચુરા અથવા ચુર ઇવ નાસિકા યસ્ય સઃ-ચુર+નાસિકા=ચુરણાઃ-કઠિન નાસિકાવાળો અથવા ગધેડા જેવી નાસિકાવાળો.

ચુર ઇવ નાસિકા યસ્ય સઃ-ચુર+નાસિકા=ચુરણાઃ-ખરી જેવી નાસિકાવાળો.

ખરી એટલે ગાયના પગની ખરી.

આ બંને શબ્દો વિશેષ નામ રૂપ છે.

અસ્થૂલાચ્ચ નસઃ ॥૭૩॥૧૬૧॥

જો નામ હોય તો સ્થૂલ શબ્દ સિવાયના ખીજા શબ્દ પછી આવેલા અહુગ્રીહિ સમાસવાળા નાસિકા શબ્દનો નસ થાય છે તથા જો નામ હોય તો સ્થૂલ અને સ્થૂલ શબ્દો પછી આવેલા અહુગ્રીહિસમાસવાળા નાસિકા શબ્દનો નસ આદેશ થાય છે.

દ્રુ+નાસિકા=દ્રુણસઃ-જાડ જેવી નાસિકાવાળો-વિશેષ નામ છે.

સ્થૂલ+નાસિકા=સ્થૂલણસઃ-ખર જેવી અથવા કઠણ નાસિકાવાળો-વિશેષ નામ છે.

સ્થૂલ+નાસિકા=સ્થૂલણસઃ-ખરી જેવી ધારદાર નાસિકાવાળો-વિશેષ નામ છે.

સ્થૂલનાસિકઃ-જાડી નાસિકાવાળો-સૂત્રમાં સ્થૂલ શબ્દને વર્જીલ છે તેથી અહીં નસ ન થયો.

ઉપસર્ગાત્ ॥૭૩॥૧૬૨॥

ઉપસર્ગ પછી આવેલા અહુગ્રીહિસમાસવાળા નાસિકા શબ્દનો નસ થાય છે. પ્રકૃષ્ટા નાસિકા યસ્ય તત્=પ્ર+નાસિકા=પ્રણસં મુલ્લમ્-ઉત્તમ નાસિકાવાળું મુખ.

વેઃ સુ-સ્ત્ર-ગ્રમ્ ॥૭૩॥૧૬૩॥

વિ ઉપસર્ગ પછી આવેલા અહુગ્રીહિસમાસવાળા નાસિકા શબ્દનો સુ, સ્ત્ર અને ગ્ર થાય છે.

વિગતા નાસિકા યસ્ય સઃ=વિ+નાસિકા=વિસુઃ, વિસ્ત્રઃ, વિગ્રઃ-જેનું નાક આદ્યું ગયું છે તે-નાક વગરનો-ગમે તે દોષને કીધે જેની નાસિકા અસ્પષ્ટ છે કે નષ્ટ થયેલ છે તેનો.

જાયાયાઃ જાનિઃ ॥૭૩॥૧૬૪॥

અહુગ્રીહિસમાસવાળા જાયા શબ્દનો જાનિ થાય છે.

યુવતિઃ જાયા યસ્ય સઃ-યુવતિ+જાયા=યુવજાનિઃ-જેની પત્ની યુવતિ છે.

વ્યુદઃ કાકુદસ્ય લુક્ ॥૭૩॥૧૬૫॥

અહુગ્રીહિસમાસવાળા વિકાકુદ અને ઉત્કાકુદ શબ્દોના અંતના બંને લોપ થાય છે.

વિગતં કાકુદં યસ્ય સઃ=વિકાકુદ=વિકાકુત્-જેનું તાળવું નષ્ટ થયું છે.

કધ્વં ગતં કાકુદં યસ્ય સઃ-ઉત્કાકુદ=ઉત્કાકુત્-જેનું તાળવું ગયું થયું છે.

पूर्णद वा ॥७३१६६॥

અહુપ્રીહિસમાસવાળા પૂર્ણકાકુદ શબ્દના અંતના બનો લોપ વિઠ્ઠપે થાય છે. પૂર્ણ કાકુદં यस्य सः=પૂર્ણકાકુદ=પૂર્ણકાકુદ અથવા પૂર્ણકાકુદ:-જેનું તાળવું પૂર્ણ છે તે-સાગતાળ તાળવાવાળો.

ककुदस्य अवस्थायाम् ॥७३१६७॥

અહુપ્રીહિસમાસવાળા કકુદ શબ્દના અંતના બનો લોપ થાય છે. જે ઉંમર જણાતી હોય તો.

पूर्ण+ककुद=पूर्णककुद युवा-જે યુવાન બળદને પૂરી ખૂંધ દેખાય છે તે બળદ. અ+ककुद=अककुद बाल:-જે નાના વાછડાને ખૂંધ હજુ અરાખર દેખાતી નથી તે વાછડો.

त्रिकुद गिरौ ॥७३१६८॥

અહુપ્રીહિસમાસવાળા ત્રિકુદ શબ્દને પર્વત અર્થમાં અંતના બ નો લોપ થાય છે.

त्रीणि ककुदानि यस्य=त्रिकुद=त्रिकुद गिरि:-જે ગિરિને ત્રણ શિખર છે તે ગિરિ -વિશેષ નામ છે. ગિરિનું વિશેષ નામ હોય તો જ આ શબ્દ વપરાય છે.

स्त्रियाम् ऊधसः न् ॥७३१६९॥

અહુપ્રીહિસમાસવાળા ડધસ શબ્દને નારીભતિમાં સ નો ન થાય છે.

कुण्डे इव ऊधसी यस्याः सा=कुण्ड+ऊधस=कुण्डोधन=कुण्डोधनी=જેનાં આઉ કુંડાં જેવાં છે તેવી ગાય.

इनः कच् ॥७३१७०॥

અહુપ્રીહિસમાસવાળા ઇન્ પ્રત્યયાંત શબ્દને નારીભતિમાં કચ્ સમાસાંત થાય છે.

बहुदण्डिन+कच्=बहुदण्डिका सेना-જે સેનામાં ઘણા દંડીઓ છે તે. દંડીઓ એટલે દંડવાળા.

ઋદ્-નિત્યદિતઃ ॥૭૩૧૭૧॥

અહુગ્રીહિસમાસવાળા ઋકારાંત શબ્દને અને જેને 'દ' નિશાનવાળા પ્રત્યયો નિત્ય થાય છે એવા શબ્દને ક્ષ્ સમાસાંત થાય છે. ૧૧૪૨૯મું સૂત્ર 'દ' નિશાનવાળા પ્રત્યયોનાં નિત્ય વિધાન કરે છે.

બહુ+કર્તૃ=બહુવર્તૃ+ક=બહુકર્તૃકઃ દેશઃ-જે દેશમાં અનેક કર્તા છે તે દેશ.

બહુ+નદી=બહુનદી+ક=બહુનદીકઃ દેશઃ-જે દેશમાં અનેક નદીઓ છે તે દેશ.

પૃથુશ્રોઃ-વિસ્તૃત લક્ષ્મીવાળો.-આ પ્રયોગમાં દ્વિનિશાનવાળા પ્રત્યયો નિત્ય થતા નથી તેથી આ નિયમથી ક્ષ્ ન થયો.

દધિ-ઉરઃ-સર્પિઃ-મધુ-ઉપાનત્-શાલેઃ ॥૭૩૧૭૨॥

અહુગ્રીહિસમાસને છેડે આવેલા દધિ, ઉરસ્, સર્પિષ્, મધુ, ઉપાનત્ અને શાલિ શબ્દોને ક્ષ્ પ્રત્યય સમાસાંત થાય છે.

પ્રિયદધિ+ક=પ્રિયદધિકઃ-જેને દહી પ્રિય છે તે.

પ્રિયોરસ્+ક=પ્રિયોરસ્કઃ-જેને ઉરસ્-છાતી પ્રિય છે તે.

બહુસર્પિષ્+ક=બહુસર્પિષ્કઃ-જેની પાસે ઘી ધણું છે તે.

અમધુ+ક=અમધુકઃ-જેની પાસે મધ નથી તે.

બહુ+ઉપાનત્+ક=બહુપાનત્કઃ-જેની પાસે જોડા-પગરખાં-ધણું છે તે.

અશાલિ+ક=અશાલિકઃ-જેની પાસે શાળ-ચોખા-નથી તે.

પુમ્-અનહુત્-નૌ-પયસ્-લક્ષ્મ્યાઃ એકત્વે ॥૭૩૧૭૩॥

એકવચનવાળા અને અહુગ્રીહિસમાસને છેડે આવેલા પુમ્, અનહુત્, નૌ, પયસ્ અને લક્ષ્મી શબ્દને ક્ષ્ સમાસાંત થાય છે.

નાસ્તિ પુમાન્ યસ્મિન્=અપુંસ+ક=અપુંસ્કઃ-જેમાં એક પુરુષ નથી તે.

પ્રિયાનહુત્+ક=પ્રિયાનહુત્કઃ-જેને એક બળદ પ્રિય છે તે.

અનૌ+ક=અનૌકઃ-જેની પાસે એક નાવ નથી તે.

અપયસ્+ક=અપયસ્કઃ-જેની પાસે દૂધ કે પાણી નથી તે.

સુલક્ષ્મી+ક=સુલક્ષ્મીકઃ-જેની પાસે સારી લક્ષ્મી છે તે.

દ્વિપુમાન્-એ પુમાન્-જેની પાસે એ પુરુષ છે-એવો માણસ.-અહીં પુંસ શબ્દ એકવચનવાળો નથી તેથી આ નિયમ ન લાગે.

નવઃ અર્થાત્ ॥૭૩૧૭૪॥

બહુગ્રીહિસમાસવાળા નવ પછીના અર્થ શબ્દને કવ્ સમાસાંત થાય છે.
નાસ્તિ અર્થઃ; યસ્મન્=અનર્થ+ક=અનર્થક વચઃ=અર્થ વિનાનું વચન.

શેષાદ્ વા ॥૭૩૧૭૫॥

૭૩૧૬૯ મા સૂત્રથી લઈને ૭૩૧૭૪ મા સૂત્ર સુધીનાં જે જે સૂત્રો દ્વારા બહુગ્રીહિસમાસ અંગે જે જે શબ્દોને સમાસાંતનું વિધાન કરેલ છે કે શબ્દોનું આદેશ વગેરેનું વિધાન કરેલ છે તે તમામ શબ્દો સિવાયના બીજા અથવા શબ્દોને 'શેષ' સમજવા. એવા જે શેષ શબ્દો બહુગ્રીહિસમાસવાળા હોય તેમને કદ સમાસાંત વિકલ્પે થાય છે.

બહુલ્લક્ષણ+ક=બહુલ્લક્ષણકઃ, બહુલ્લક્ષણઃ-જેની પાસે ઘણી ખાટો છે તે. ખાટ-ખાટલો.

પ્રિયવચઃ-જેને માર્ગ પ્રિય છે તે-અહીં તો ૭૩૧૭૬ સૂત્રથી અત્ સમાસાંતનું વિધાન બતાવેલ છે તેથી આ શબ્દ શેષ ન ગણાય.

ન નામ્નિ ॥૭૩૧૭૬॥

સમાસને છેડે આવેલો શબ્દ કોઈની સંજ્ઞારૂપ હોય તો તે શબ્દને કવ્ થતો નથી.

બહુલ્લક્ષણ+ક=બહુલ્લક્ષણકઃ નામ ગ્રામઃ-બહુલ્લક્ષણ નામનું ગામ-આ શબ્દ ગામની સંજ્ઞારૂપ છે માટે કવ્ ન થયો.

ઈયસૌઃ ॥૭૩૧૭૭॥

છેડે ઈયસ પ્રત્યયવાળા સમાસયુક્ત નામને કવ્ પ્રત્યય થતો નથી.

બહુશ્રેયસૌ સેના-બહુકલ્યાણરૂપ સેના.-આ પ્રયોગમાં છેડે ઈયસ પ્રત્યયવાળો શબ્દ સમાસમાં છે, તેથી કવ્ ન થયો.

સહાત્ તુલ્યયોગે ॥૭૩૧૭૮॥

બહુગ્રીહિસમાસની આદિમાં આવેલા તુલ્યયોગસૂચક સહ શબ્દવાળા નામને કવ્ થતો નથી.

સહ શબ્દના બે અર્થ છે. વિદ્યમાનતા અને તુલ્યયોગ.

“સહૈવ દશમિઃ પુત્રૈઃ મારં વહતિ મર્મભી”-દશ પુત્રો વિદ્યમાન હોવા છતાં ગધેડી ભારવહન કર્યા કરે છે. અહીં સહ શબ્દનો અર્થ વિદ્યમાનતા છે.

પુત્રેણ સહ પિતા સ્થૂલઃ અસ્તિ અથવા “પુત્રેણ સહ પિતા ગચ્છતિ”-અહીં બન્ને ઉદાહરણોમાં જેમ પિતા સ્થૂલ છે અને જેમ પિતા જાય છે તેમ પુત્ર પણ સ્થૂલ છે અને પુત્ર પણ જાય છે એટલે પુત્ર અને પિતા સમાન ગુણવાળા છે તથા સમાન ક્રિયાવાળા છે એટલે આ બન્ને પ્રયોગોમાં સહ શબ્દ તુલ્યયોગનો સૂચક છે.

પુત્રેણ સહ વર્તમાનઃ=સપુત્રઃ યાતિ-પુત્રની સાથે જાય છે.-પુત્રની સાથોસાથ જાય છે અર્થાત્ પુત્ર પણ ગતિક્રિયા કરે છે.

સર્કર્મકઃ-કર્મની સાથે.-આ પ્રયોગમાં તુલ્યયોગ નથી પણ વિદ્યમાનતા છે. માટે ક્વ થયેલ છે એથી સર્કર્મ+ક=સર્કર્મકઃ પ્રયોગ થયેલ છે,

બ્રાતૃઃ સ્તુતૌ ॥૭૩૧૭૯॥

સમાસને છેડે આવેલા બ્રાતૃ શબ્દને જે સ્તુતિ અર્થ જણાતો હોય તે ક્વ થતો નથી

સુ+બ્રાતૃ=સુબ્રાતા-સારા ભાઈ.

નાડી-તન્ત્રીભ્યાં સ્વાઙ્મે ॥૭૩૧૮૦॥

સમાસને છેડે આવેલા સ્વાઙ્મે નાડી અને તન્ત્રી શબ્દોને ક્વ થતો નથી.

બહુનાડિઃ કાયઃ-બહુનાડીઓ વાળું શરીર.

બહુતન્ત્રી ગ્રીવા-ધણી તંત્રીઓ વાળી ડોક

બહુનાડીકઃ સ્તમ્બઃ-આ સ્તંભ બહુ નાડીવાળો છે-અહીં ક્વ થયે છે, કેમકે અહીં નાડી શબ્દ સ્વાઙ્મે નથી. સ્તંભ એટલે ધાન્યનો છાંડ.

નિષ્પ્રવાણિઃ ॥૭૩૧૮૧॥

નિષ્પ્રવાણિ શબ્દમાં ક્વ થતો નથી.

પ્રવાણિ એટલે વણવા માટે જેની ઉપર સૂતર વાંટવામાં આવે છે એવી વણકરની સળી જેની ઉપર દોરી વાંટવામાં આવે છે તે

નિષ્પ્રવાણિઃ પટઃ-વણકરની સળીમાંથી જે વસ્ત્ર નીકળી ગયું અર્થાત્ વણવાના યંત્રમાંથી વણાઈને તરત જ જે તાજું કપડું બહાર આવ્યું તે વસ્ત્ર.

‘સુમ્નૂ’ આદિભ્યઃ ॥૭૩૧૮૨॥

સુમ્નૂ વગેરે શબ્દોમાં કવ્ થતો નથી.

સુજ્ઞઃ યસ્યાઃ સા-સુમ્નૂઃ-જ્ઞેનાં શ્રમર-ભવાં-સારાં છે તેવી સ્ત્રી.

ઘરઃ ક્રુઃ યસ્યાઃ સા-વરોઃ-જ્ઞેનાં ઊરુ સારાં છે તેવી સ્ત્રી.

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા સિદ્ધહેચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની

સ્વોપજ લઘુવૃત્તિના સાતમા અધ્યાયના ત્રીજા

પાદનો સવિવેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

*

સપ્તમ અધ્યાય

(ચતુર્થ પાદ)

વૃદ્ધિઃ સ્વરેષુ આદેઃ ઝિણિતિ તદ્ધિતે ॥૭૧૪૧॥

જ્ નિશાનવાળા અને જ્ નિશાનવાળા તદ્ધિતના પ્રત્યયો જે નામને લાગ્યા હોય તે નામના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

જ્ નિશાન-દક્ષ+ઞિ=દક્ષિઃ-દક્ષિણે પુત્ર.

જ્ નિશાન-મૃગુ+અજ્=મર્ગવઃ-ભ્રુગુણો પુત્ર.

ચિકીર્ષ+અજ્=ચિકીર્ષકઃ-કરવાની ઈચ્છાવાળો-આ પ્રયોગમાં જ્ નિશાનવાળો કૃદંતનો પ્રત્યય છે. તદ્ધિતનો નથી તેથી વૃદ્ધિ ન થઈ.

કેકય-મિત્રયુ-પ્રલયસ્ય યાદેઃ ઇય્ ચ ॥૭૧૪૨॥

જ્ નિશાનવાળા અને જ્ નિશાનવાળા તદ્ધિતના પ્રત્યયો કેકય, મિત્રયુ, અને પ્રલય શબ્દોને લાગ્યા હોય ત્યારે તેમના સ્વરોમાંના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે તથા એ શબ્દોના ય અને યુ વાળા અંશનો ઇય્ થાય છે.

કેકય+અજ્=કૈક+ઇય=કૈકેયઃ--(ય નો ઇય) કેકયનો પુત્ર.

મિત્રયુ+અજ્=મિત્ર+ઇય=મૈત્રેયિકા--(યુ નો ઇય) મિત્રયુની પુત્રી, મૈત્રેયિકયા સ્લાઘતે-મૈત્રેયિકા વડે પ્રશંસા કરે છે.

પ્રલય+અજ્=પ્રલ+ઇય=પ્રાલેયઃ (ય નો ઇય) હિમ્-પ્રલયકારી હિમ.

દેવિકા-શિશપા-દીર્ઘસત્ર-શ્રેયસઃ તત્પ્રાપ્તૌ આઃ ॥૭૧૪૩॥

જ્ નિશાનવાળા અને જ્ નિશાનવાળા તદ્ધિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે કેવળ દેવિકા, શિશપા, દીર્ઘસત્ર અને શ્રેયસ શબ્દોને વૃદ્ધિનો પ્રસંગ આવતાં તેમના આદિ સ્વરનો આ થાય છે.

દેવિકા=દાવિકાં જલમ્-દેવિકા નામની નદીનું પાણી.

શિશ્વપા=શાંશવઃ સ્તમ્ભઃ-સીસમનો થાંભલો.

દીર્ઘસત્ર=દાર્ઘસત્રમ્-બહુકાળ ચાલે એવા યજ્ઞ સંબંધી.

શ્રેયમ્=શ્રાયસં દ્વાદશાન્તમ્-કલ્યાણકારી એવા જૈન ધર્મના મુખ્ય બાર શાસ્ત્રો

સૌદેવિકઃ-અહીં કેવળ 'દેવિકા' શબ્દ નથી સુદેવિકા શબ્દ છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

वहीनरस्य एत् ॥७४४॥

જૂ નિશાનવાળા અને જૂ નિશાનવાળા તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે વહીનર શબ્દના આદિના સ્વરનો એ થાય છે.

वहीनरस्य अपत्यम्-वैहीनरिः-વહીનરનો પુત્ર.

य्वः पदान्तात् प्राग् ऐदौत् ॥७४५॥

જૂ નિશાનવાળા અને જૂ નિશાનવાળા તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે જે શબ્દોમાં 'ઇ વર્ણ' અને 'ઉ વર્ણ'ની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હોય ત્યારે એ 'ઇ વર્ણ' અને 'ઉ વર્ણ'ના સ્થાનમાં થયેલા તથા પદાંતે રહેલા ચૂ અને વ્ની પહેલાં અનુક્રમે 'એ' તથા 'ઔ' ઉમેરાય છે, અર્થાત્ ચૂની પહેલાં 'એ' અને વ્ની પહેલાં 'ઔ' ઉમેરાય છે. ન્યાય' वेति अधीते वा=न्याय-इक=न्य+आय+इक=नैय्+आय्+इक=नैयायिक=नैयायिक:- ન્યાયને બાળનારો કે લાળનારો.

स्वश्वस्य अपत्यम्=स्वश्व+अ=स्व+अश्व+अ=सौव्+अश्व=सौवश्वः-સ્વશ્વનો પુત્ર.

सु+अश्व-स्वश्व-જેની પાસે સારા ઘોડા છે તે.

यत्: (पठ्ठी ऐकवचन) इमे=यत्+अ=यात=याताः-यत् નો ચૂ પદાંતમાં નથી, પદની આદિમાં છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. यतते इति यत्, यत् એટલે યત્ન કરનારો જેઓ યત્ન કરનારના સંબંધી છે તે યાતા:

द्वारादेः ॥७४६॥

જૂ નિશાનવાળા અને જૂ નિશાનવાળા તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે દ્વારાદિ-દ્વાર વગેરે-શબ્દોમાં જે ચૂ અને વ્ છે તેની સમીપના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિનો પ્રસંગ હોય ત્યારે ચૂ અને વ્ની પહેલાં ક્રમશઃ 'એ' અને 'ઔ' ઉમેરી દેવા. દ્વારે નિયુક્તઃ=દ્વાર+इक=दुवार+एक=दौवार+इक=दुवारिक=दौवारिक:- દરવાન.

स्वरस्य ग्रन्थः=स्वर+अ=सुवर+अ=सौवर्+अ=सौवर=सौवरः ग्रन्थः-સ્વર સંબંધી ગ્રંથ.

ન્યગ્રોધસ્ય કેવલસ્ય ॥૭૭૪૭॥

હવે પછીનાં સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં જિગિતિ આવશે ત્યાં ત્યાં બધે જ તેનો અર્થ- જ નિશાનવાળા અને જ નિશાનવાળા તદ્દિતના પ્રત્યયો સમજવાના છે. એટલે હવે અમે નીચેનાં જે જે સૂત્રોમાં જિગિતિ આવશે ત્યાં તેની વ્યાખ્યા નહીં કરીએ, માત્ર જિગિતિ એટલું જ જણાવીશું.

જિગિતિ એવા તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે સમાસ વગરના એકલા ન્યગ્રોધ શબ્દના ય પાસેના સ્વરની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિનો પ્રસંગ હોય ત્યારે યની પહેલાં એ ઉમેરી દેવો.

ન્યગ્રોધસ્ય વિકાર:-ન્યગ્રોધ+અ=ન્ય+અગ્રોધ+અ=નૈય+અગ્રોધ+અ=નૈયગ્રોધ=નૈયગ્રોધઃ
 ઘટક:-ન્યગ્રોધમાંથી બનેલો દંડ-વડના લાકડામાંથી બનેલો દંડો.

ન્યાગ્રોધમૂળઃ શાલય:-ન્યગ્રોધ-વડ-ના મૂળ પાસે ઉગેલા શાલિ-ચોખા. આ પ્રયોગમાં એકલો ન્યગ્રોધ શબ્દ નથી.

ન્યક્કોઃ વા ॥૭૭૪૮॥

જિગિતિ તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે ન્યહ-કુ શબ્દમાં યની પહેલાં વિકલ્પે એ ઉમેરવો.

ન્યહ-કુ-ન્યક્કોઃ દ્વદમ્=ન્યુહ-કુ+અ-ન્ય+અક્કવ+અ-નૈય+અહ્કવ+અ-નૈયહ-કવ-નૈયહ-કવમ્
 અથવા ન્યાહ-કવમ્-ન્યુહ-કુ-એક જાતનું હરણ તેનું ચામડું.

ન જ્-અસ્ટગાદેઃ ॥૭૭૪૯॥

જિગિતિ તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે જ પ્રત્યયવાળા શબ્દોમાં યની પહેલાં એ અને વની પહેલાં ઔ ઉમેરાતો નથી. તથા સ્વજ્ઞ વગેરે શબ્દોમાં પણ ય અને વની પહેલાં એ અને ઔ ઉમેરતા નથી.

જ્-વ્યાવકોશી-આ પ્રયોગમાં પાશ્વર્ય દ્વારા જ પ્રત્યય થયેલ છે. આ નિયમ દ્વારા વૈયાવકોશી ન થાય.

સ્વાજિઃ-સ્વંગનો પુત્ર. સ્વંગ એટલે સારા અંગવાળો-વિશેષ નામ છે આ નિયમ દ્વારા સૌવાજિ પ્રયોગ ન થાય.

વ્યાજિઃ-વ્યંગનો પુત્ર. વ્યંગ એટલે વિકલ અંગવાળો-આ વિશેષ નામ છે આ નિયમ દ્વારા વૈયાજિ પ્રયોગ ન થાય.

શ્વાદેઃ ઇતિ ॥૭૭૪૧૦॥

ઇકાર આદિ જિણિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે જે શબ્દનો આદિ અવયવ 'સ્વનૂ' હોય એવા શબ્દોના વની પહેલાં ઔ ઉમેરાતો નથી.

સ્વમસ્ત્રસ્ય અપત્યમ્=સ્વામસ્ત્રિઃ—શ્વભસ્ત્રનો પુત્ર. આ નિયમ દ્વારા શૌવમસ્ત્રિ પ્રયોગ ન થાય.

શ્વહાનસ્ય ઇદમ્—શૌવહાનમ્—આ પ્રયોગમાં ઇકારાદિ પ્રત્યયન થી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો એટલે ઔ ઉમેરાયો છે તેથી શ્વનુ' શૌવ થયેલ છે.

ઇચ્ઃ ॥૭૭૪૧૧॥

જિણિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે આદિમાં સ્વ અવયવવાળા શબ્દોને ઇચ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો તે શબ્દના વની પહેલાં ઔ ઉમેરાતો નથી.

સ્વામસ્ત્રેઃ ઇદમ્=સ્વામસ્ત્રમ્—શ્વાભસ્ત્રિનું આ કાંઈ. શૌવમસ્ત્ર ન થાય.

પદસ્ય અનિતિ વા ॥૭૭૪૧૨॥

ઇકાર આદિવાળા જિણિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો ન લાગ્યા હોય અને જે સ્વ શબ્દની પછી પદ શબ્દ આવેલો હોય તો તે સ્વપદ શબ્દના વની પહેલાં ઔ વિકલ્પે ઉમેરાય છે.

સ્વાપદ એટલે હિસક પશુ. જેના પગ કૂતરાના પગની જેવા છે

સ્વાપદમ્, શૌવાપદમ્—શ્વાપદનો વિકાર.

સ્વાપદિકઃ—શ્વાપદની સાથે ફરતારો—આમાં ઇકારાદિ પ્રત્યય છે તેથી આ નિયમ ન લાગે એટલે શૌવાપદિક ન થાય.

પ્રોષ્ઠ-મદ્રાદ્ જાતે ॥૭૭૪૧૩॥

'જાત' અર્થમાં થયેલા જિણિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે પ્રોષ્ઠપદ શબ્દમાં આવેલા અને મદ્રપદ શબ્દમાં આવેલા પદ શબ્દના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

પ્રોષ્ઠપદાસુ જાતઃ=પ્રોષ્ઠપદ+અ=પ્રોષ્ઠપદ—પ્રોષ્ઠપદઃ—પ્રોષ્ઠપદ નક્ષત્રમાં જન્મેલો બાળક.

મદ્રપદાસુ જાતઃ=મદ્રપદ+અ=મદ્રપદ—મદ્રપદઃ—મદ્રપદ નક્ષત્રમાં જન્મેલો બાળક.

અંશાદ્ ઋતોઃ ॥૭૭૪૧૪॥

ઋણિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અંશવાચી નામ પછી આવેલા ઋતુવાચી નામના ઉત્તરપદના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

પૂર્વવર્ષાયામ્ જાતઃ-પૂર્વવર્ષા+ઈક-પૂર્વવાર્ષિકઃ-વર્ષા ઋતુના પૂર્વભાગમાં જન્મેલો.

સુવર્ષા-સૌવર્ષિકઃ-સારી વર્ષા ઋતુમાં થયેલો-આ શબ્દમાં આવેલો ઋતુવાચી વર્ષા શબ્દ અંશવાચી નામ પછી આવેલો નથી પણ 'સુ' શબ્દ પછી આવેલ છે તેથી વર્ષાના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ ન થઈ.

સુ-સર્વ-અર્ધાદ્ રાષ્ટ્રસ્ય ॥૭૭૪૧૫॥

ઋણિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે સુ, સર્વ અને અર્ધ શબ્દો પછી આવેલા ઉત્તરપદરૂપ રાષ્ટ્રવાચી નામના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

સુપખ્વાલેષુ ભવઃ=સુપાખ્વાલકઃ-સારા પંચાલમાં થયેલો. પખ્વાલનું પાખ્વાલ થયું.

સર્વપખ્વાલેષુ ભવઃ=સર્વપાખ્વાલકઃ-સર્વ-આખા-પંચાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલો. „

અર્ધપખ્વાલેષુ ભવઃ=અર્ધપાખ્વાલકઃ-પંચાલના અર્ધા ભાગમાં થયેલો. „

અમદ્રસ્ય દિશઃ ॥૭૭૪૧૬॥

ઋણિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે દિશાવાચી નામ પછી આવેલા મદ્ર સિવાયના રાષ્ટ્રવાચી નામના સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

પૂર્વપાખ્વાલિકઃ-પંચાલદેશની પૂર્વદિશામાં થયેલો.

પૌર્વમદ્રઃ-મદ્ર શબ્દ વળેલો છે તેથી આ પ્રયોગમાં આ નિયમ ન લાગે. એટલે મદ્રનું માદ્ર ન થાય મદ્રદેશની પૂર્વદિશામાં થયેલો.

પ્રાગ્ગ્રામાણામ્ ॥૭૭૪૧૭॥

ઋણિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે દિશાવાચી નામ પછી આવેલા તથા પ્રાગ્દેશમાં રહેલા ગ્રામ વાચક નામોના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

આ સૂત્રમાં ગ્રામ શબ્દથી નગર પણ સમજવું.

પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકા, તન્ન ભવઃ=પૂર્વકાર્ણમૃત્તિકઃ-પ્રાગ્દેશમાં પૂર્વકૃષ્ણમૃત્તિકા નામનું ગામ છે. તેમાં થયેલો. કૃષ્ણનું કાર્ણ થયું.

પૂર્વકન્યકુબ્જે ભવઃ=પૂર્વકાન્યકુબ્જકઃ-પ્રાગ્દેશમાં પૂર્વકન્યકુબ્જ નામનું નગર છે તેમાં થયેલો. કન્યનું કાન્ય થયું.

સંખ્યા-અધિકાભ્યાં વર્ષસ્ય અમાવિનિ ॥૭૧૪૧૮॥

ભાવિ અર્થમાં આવેલા તદ્દિતના પ્રત્યયો સિવાયના બીજા ક્ષિપ્તિ તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે સંખ્યાવાચી નામ પછી આવેલા વર્ષ શબ્દના અને અધિક શબ્દ પછી આવેલા વર્ષ શબ્દના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

દ્વાભ્યાં વર્ષાભ્યાં નિવૃત્તિઃ-દ્વિવાર્ષિકઃ-એ વર્ષો વડે નિષ્પન્ન થયેલો.

અધિકેન વર્ષેણ નિવૃત્તિઃ-અધિકવાર્ષિકઃ-વધારે વર્ષ વડે નિષ્પન્ન થયેલો.

બન્ને પ્રયોગોમાં વર્ષનું વાર્ષ થયેલું છે.

દ્વયોઃ વષયોઃ ભાવિ=દ્વિવાર્ષિકં ધાન્યમ્-એ વર્ષે થનારું ધાન્ય. આ પ્રયોગમાં 'ભાવી' અર્થ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

માન-સંવત્સરસ્ય અજ્ઞાન-કુલિજસ્ય અનામ્નિ ॥૭૧૪૧૯॥

ક્ષિપ્તિ તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે સંખ્યાવાચી નામ પછી આવેલા અને અધિક શબ્દ પછી આવેલા માનવાચી શબ્દના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે, પણ જ્ઞાન અને કુલિજ શબ્દો ન હોવા જોઈએ તથા કોઈનું નામ પણ ન હોવું જોઈએ તથા સંખ્યાવાચી નામ પછી અને અધિક શબ્દ પછી આવેલા સંવત્સર શબ્દના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે, પણ કોઈનું નામ ન હોવું જોઈએ.

માનવાચી-દ્વૌ કુડવૌ પ્રયોજનમ્ અસ્ય=દ્વિકૌડવિકઃ-જેનું પ્રયોજન એ કુડવ છે. 'કુડવ' શબ્દ માનવાચક છે.

અધિકાઃ કુડવાઃ પ્રયોજનમસ્ય-અધિકકૌડવિકઃ-જેનું પ્રયોજન વધારે કુડવો છે તે. ગુજરાતની ગામઠી લાપામાં કુડવને 'ગડિયુ' કહે છે.

સંવત્સર-દ્વૌ સંવત્સરૌ ભૂતઃ ભાવી વા-દ્વિસંવત્સરિકઃ - એ વર્ષે થયેલો અથવા એ વર્ષે થનારો.

દ્વાભ્યાં જ્ઞાનાભ્યાં ક્રીતમ્=દ્વિજ્ઞાનમ્-એ જ્ઞાણ વડે ખરીદેલું.

દ્વે કુલિજે પચત્તિ=દ્વિકુલિજિકઃ-એ કુલિજ જેટલું રાધે છે.

આ બન્ને ઉદાહરણોમાં આવેલા જ્ઞાન અને કુલિજ શબ્દોને વળ્યો છે તેથી આ નિયમ મુજબ વૃદ્ધિ ન થઈ.

પાન્ચલોહિતિકમ્-પાંચ લોહિતીઓ વડે ખરીદેલું-કોઈનું નામ છે. નામ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

અર્ધાત્ પરિમાણસ્ય અનતો વા ત્વાદેઃ ॥૭૪૧૨૦॥

ઙ્ગિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અર્ધ શબ્દ પછી આવેલા પરિમાણવાચક શબ્દના અ સિવાયના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે અને અર્ધ શબ્દના તે આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય છે.

અર્ધેન કુલ્લેન ક્રીતમ્ = અર્ધકૌલિકમ્ અથવા આર્ધકૌલિકમ્-અડધા કુલ્લથી ખરીદ કરેલું.

અર્ધેન પ્રસ્થેન ક્રીતમ્ = અર્ધપ્રસ્થિકમ્, આર્ધપ્રસ્થિકમ્-અડધા પ્રસ્થથી ખરીદ કરેલું.- અહીં પરિમાણવાચક 'પ્રસ્થ' શબ્દમાં આદિમાં અ છે તેથી- આ પ્રયોગમાં પ્રસ્થતું પ્રાદ્ય ન થાય.

પ્રાદ્ વાહણસ્ય એ ॥૭૪૧૨૧॥

પ્રવાહણ શબ્દને એ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પ્ર ના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય છે.

પ્રવાહણસ્ય અયમ્=પ્રવાહણેયઃ, પ્રવાહણેયઃ-પ્રવાહણુનો સંબંધી આ.

એસ્ય ॥૭૪૧૨૨॥

ઙ્ગિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે એને એ પ્રત્યય લાગ્યો છે એવા પ્રવાહણેય શબ્દની આદિમાં આવેલા પ્ર ના સ્વરની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય છે.

પ્રવાહણેયસ્ય અપત્યમ્-પ્રવાહણેયિઃ, પ્રવાહણેયિઃ-પ્રવાહણુપનો પુત્ર.

નજઃ ક્ષેત્રજ્ઞ-ઈશ્વર-કુશલ-ચપલ-નિપુણ-શુચેઃ ॥૭૪૧૨૩॥

ઙ્ગિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે નજ પછી આવેલા ક્ષેત્રજ્ઞ, ઈશ્વર, કુશલ, ચપલ, નિપુણ અને શુચિ શબ્દના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે અને 'નજ'ના આદિ સ્વરની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે.

અક્ષેત્રજ્ઞસ્ય ભાવઃ=અક્ષેત્રજ્ઞયમ્, આક્ષેત્રજ્ઞયમ્-અક્ષેત્રજ્ઞપણું-અનાત્મપણું.

અનીશ્વરસ્ય ભાવઃ=અનૈશ્વર્યમ્, આનૈશ્વર્યમ્-અનીશ્વરપણું.

અકુશલસ્ય ભાવઃ=અકૌશલમ્, આકૌશલમ્-અકુશળપણું.

અચપલસ્ય ભાવઃ=અચાપલમ્, આચાપલમ્-અચપલપણું-સ્થિરતા.

અનિપુણસ્ય ભાવઃ=અનૈપુણમ્, આનૈપુણમ્-અનિપુણપણું.

અશુચેઃ ભાવઃ=અશૌચમ્, આશૌચમ્-અશુચિપણું-અપવિત્રતા.

જજ્ઞલ-ધેનુ-વલજસ્ય ઉત્તરપદસ્ય તુ વા ॥૭૧૪૨૪॥

ઙ્ઞિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે જજ્ઞલ, ધેનુ અને વલજ શબ્દો જે સમાસના ઉત્તરપદમાં હોય એવા સમાસના પૂર્વપદના આદિ સ્વરની નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે અને ઉત્તરપદની વિકલ્પે થાય છે.

કુરુજજ્ઞલેષુ ભવઃ=કૌરુજજ્ઞલઃ, કૌરુજાજ્ઞલઃ-કુરુજંગલ નામના દેશમાં થયેલો.

વિશ્વધેનુષુ ભવઃ=વૈશ્વધેનવઃ, વૈશ્વધેનવઃ-વિશ્વધેનુ નામના દેશમાં થયેલો.

સુવર્ણવલજેષુ ભવઃ=સૌવર્ણવલજઃ, સૌવર્ણવાલજઃ-સુવર્ણવલ્લભ નામના નગરમાં થયેલો.

હૃદ્-ભગ-સિન્ધોઃ ॥૭૧૪૨૫॥

ઙ્ઞિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે હૃદ્, ભગ અને સિન્ધુ શબ્દો જે સમાસના ઉત્તરપદમાં હોય એવા સમાસના પૂર્વપદના અને ઉત્તરપદના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

સુહૃદઃ ભાવઃ=સુ+હૃદ્=સૌહાર્દમ્-મિત્રતા.

સુભગસ્ય ભાવઃ=સુ+ભગ=સૌભાગ્યમ્-સૌભાગ્ય.

સત્સિન્ધોઃ ભાવઃ=સાક્તુસૈન્ધવઃ-જેમાં સકતુ એટલે 'સતુ' અથવા 'સાથવો' નામનું ખાદ્ય પ્રધાન છે એવા સકતુસિન્ધુ નામના દેશમાં થયેલો.

પ્રાચાં નગરસ્ય ॥૭૧૪૨૬॥

ઙ્ઞિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે પ્રાચ્છદેશનું નગરવાચી નામ જે સમાસના ઉત્તરપદમાં હોય એવા સમાસના પૂર્વપદની અને ઉત્તરપદની વૃદ્ધિ થાય છે.

સુહ્યનગરે ભવઃ=સુહ્ય+નગર=સૌહ્યનાગરઃ-સુહ્ય નગરમાં થયેલો.

માઙ્ગનગરઃ=માઙ્ગનગરમાં થયેલો-'માઙ્ગનગર' ઉત્તરપ્રદેશના નગરનું નામ છે. અહીં પ્રાચ્છદેશનું નગરવાચી નામ ન હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

અનુશતિકાદીનામ્ ॥૭૧૪૨૭॥

ઙ્ઞિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અનુશતિક વગેરે શબ્દોના પૂર્વપદની અને ઉત્તરપદની વૃદ્ધિ થાય છે.

અનુશતિકસ્ય इदम्=અનુ+શતિક=આનુશતિકમ્-અનુશતિકનું આ.

અનુહોષેન ચરતિ=અનુ+હોષિક=આનુહોષિકમ્-અનુહોડ એટલે અનુહોડ વડે ચરનારુ હોય તે-આનુહોડિક.

દેવતાનામ્ અત્વાદૌ ॥૭૧૪૨૮॥

ઙ્ઞિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે દેવતાવાચક શબ્દો જે સમાસમાં આવેલા હોય તે સમાસમાં આ વગેરે થવાનો પ્રસંગ (જુઓ ૩૧૨૪૧ થી ૩૧૨૪૬) આવે ત્યારે પૂર્વપદની અને ઉત્તરપદની વૃદ્ધિ થાય છે.

અગ્નિશ્ચ વિષ્ણુશ્ચ દેવતા અલ્પ્ય=અગ્નિ+વિષ્ણુ=આગ્નાવૈષ્ણવમ્ સૂક્તમ્-અગ્નિ અને વિષ્ણુ જેનો દેવતા છે. એવું સૂક્ત. આ પ્રયોગમાં ૩૧૨૪૧ સૂત્રથી ૩૧૨૪૬ સૂત્ર સુધી ના સૂત્રો દ્વારા 'આ'કારનું વિધાન થયેલ છે.

બ્રાહ્મપ્રજાપત્યમ્-બ્રહ્મપ્રજાપતિ જેનો દેવતા છે. - આમાં આ થવાનો પ્રસંગ ન હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

આતો નેન્દ્ર-વરુણસ્ય ॥૭૧૪૨૯॥

ઙ્ઞિતિ તદ્વિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે આકારાંત પૂર્વપદ પછી આવેલા ઉત્તરપદરૂપ ઇન્દ્ર અને વરુણ શબ્દોના આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ ન થાય.

અગ્નિશ્ચ ઇન્દ્રશ્ચ આગનેન્દ્રૌ દેવતા અલ્પ્ય=અગ્નિ+ઇન્દ્ર=આગનેન્દ્ર સૂક્તમ્-અગ્નિ અને ઇન્દ્ર જેનો દેવતા છે એવું સૂક્ત.

ઇન્દ્રશ્ચ વરુણશ્ચ ઇન્દ્ર-વરુણૌ દેવતા અલ્પ્ય=ઇન્દ્ર+વરુણ=ઇન્દ્રાવરુણમ્-ઇન્દ્ર અને વરુણ જેનો દેવતા છે.

આગ્નિવારુણમ્-અગ્નિ અને વરુણ જેનો દેવતા છે-આ પ્રયોગમાં પૂર્વપદ આકારાંત નથી પણ અગ્નિ એવું ફકારાંત છે તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

સારવ-પેક્ષ્વાક-મૈત્રેય-ઐઞ્ઞહત્ય-ધૈવત્ય-હિરણ્મયમ્ ॥૭૧૪૩૦॥

સારવ, પેક્ષ્વાક, મૈત્રેય, ઐઞ્ઞહત્ય, ધૈવત્ય અને હિરણ્મય-એ શબ્દોમાં અળ્ આદિ પ્રત્યયો થયેલા છે અને ઐઞ્ઞ પણ શાબ્દિક ફેરફાર થયેલા છે.

સરચ્ચાં મવમ્=સારવમ્ ઉદકમ્-સરયૂ નદીનું પાણી. આ પ્રયોગમાં સરચ્ પદનો અચ્ લોપાયેલ છે.

ઇક્ષ્વાકોઃ અપત્યમ્=પેક્ષ્વાકઃ-ઈક્ષ્વાકુનો પુત્ર. ઇક્ષ્વાકુનો 'ઉ' લોપાયેલ છે.

મિત્રયોઃ અપત્યમ્=મૈત્રેયઃ-મિત્રયુનો પુત્ર-મિત્રયુનો 'યુ' લોપાયેલ છે

ઞ્ઞગ્નઃ ભાવઃ=ઐઞ્ઞહત્યમ્-ઞ્ઞહત્યા કરનારનો ભાવ. મૂળગ્નનાં ન નો ત થયેલ છે.

ધીવ્નોઃ ભાવઃ=ધૈવત્યમ્-કુશળતા-હોંશિયારી-પાંડિત્ય. ધીવનૂના ન નો ત થયેલ છે.

હિરણ્યસ્ય વિકારઃ=હિરણ્મયમ્-સોનાનો વિકાર-સોનાભય.

હિરણ્ય શબ્દમાંનાં યનો લોપ કરવાથી હિરણ્મય શબ્દ થાય.

વા અન્તમ-અન્તિતમ-અન્તિતઃ-અન્તિય-અન્તિષત્ ॥૭૧૪૩૧॥

તમ વગેરે પ્રત્યયવાળા અન્તમ, અન્તિતમ, અન્તિતઃ, અન્તિય અને અન્તિષત એ બધા શબ્દોના તથા ક વગેરેનો વિકલ્પે લોપ કરીને તે શબ્દોને સાધવાના છે. અયમ્ एषाम् અતિશયેન અન્તિકઃ (અન્તિકતમ શબ્દમાના કનો લોપ કરવાથી અન્તમ શબ્દ થાય)=અન્તમઃ, અન્તિકતમઃ-ધણે ૧૭૭ક.

(અન્તિકતમ શબ્દના કનો લોપ કરવાથી અન્તિકતમ શબ્દ થાય)=અન્તિતમઃ, અન્તિકતમઃ-ધણે ૧૭૭ક.

(અન્તિકતઃ શબ્દના કનો લોપ કરવાથી અન્તિતઃ શબ્દ થાય)=અન્તિતઃ, અન્તિકતઃ-૧૭૭કથી આવનાર.

(અન્તિકય શબ્દમાના કનો લોપ કરવાથી અન્તિય શબ્દ થાય)=અન્તિયઃ, અન્તિકયઃ-અંતે સાધુ-સારે.

(અન્તિકષત્ શબ્દમાના કનો લોપ કરવાથી અન્તિષત્ શબ્દ થાય)=અન્તિષત્, અન્તિક સદ્-પાસે બેસનારો.

વિન્-મતોઃ-ણિ-ઈષ્ટ-ઈયસૌ લુપ્ ॥૭૧૪૩૨॥

ણિ, ઈષ્ટ, ઈયસુ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો વિન્ અને મતુ પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે.

ણિ-સ્રગ્વિગ્માવઘટે=સ્રગ્+વિન્=ણિ=જયતિ-માળાવાળાને કહે છે.

ઈષ્ટ-સ્રજિષ્ટઃ-બધા માળાવાળાઓમાં ઉત્તમ માળાવાળો.

ઈયસુ-સ્રજીયાન્-એ માળાવાળાઓમાં સારો માળાવાળો.

ણિ-ત્વગ્વત્+ણિ-ત્વચયતિ-આમડીવાળાને કહે છે.

ઈષ્ટ-ત્વગ્વત્+ઈષ્ટ-ત્વચિષ્ટઃ-બધા વચ્ચે સારી આમડીવાળો.

ઈયસુ-ત્વગ્વત્+ઈયસુ-ત્વચીયાન્-એ વચ્ચે સારી આમડીવાળો.

અલ્પ-યૂનોઃ કન્ વા ॥૭૧૪૩૩॥

ણિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે, ઈષ્ટ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે, ઈયસુ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે, અલ્પ અને યુવન્ શબ્દોનો કન્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

અલ્પ-કન્+ણિ=કન્ચયતિ અથવા અલ્પયતિ-નાનાને કહે છે.

„ કન્+ઈષ્ટઃ=કનિષ્ટઃ, અથવા અલ્પિષ્ટઃ-બધામાં અલ્પ-નાનો.

„ કન્+ઈયસુ=કનીયાન્ અથવા અલ્પીયાન્-એ વચ્ચે નાનો-અલ્પ.

યુવન્-યુવન્+ણિ=યવચયતિ અથવા કન્ચયતિ-યુવાનને કહે છે.

„ યુવન્+ઈષ્ટઃ=યવિષ્ટઃ „ કનિષ્ટઃ-બધામાં યુવાન.

„ યુવન્+ઈયસુ=યવીયાન્ અથવા કનીયાન્-એ બહુમાં યુવાન.

પ્રશસ્યસ્ય શ્રઃ ॥૭૭૪૩૪॥

ગિ, ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે પ્રશસ્ય શબ્દને બદલે શ્ર શબ્દ બોલાય છે.

ગિ-પ્રશસ્યં કરોતિ=શ્રયતિ-પ્રશસ્યને કહે છે.

પ્રશસ્ય+ઇષ્ટ-શ્ર+ઇષ્ટ=શ્રેષ્ઠ:-સર્વેમાં પ્રશસ્ય.

પ્રશસ્ય+ઈયસુ-શ્ર+ઈયાન્-શ્રયાન્ એ પ્રશસ્તો વચ્ચે પ્રશસનીય.

વૃદ્ધસ્ય ચ જ્યઃ ॥૭૭૪૩૫॥

ગિ, ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે વૃદ્ધસ્ય અને વૃદ્ધ શબ્દોને બદલે જ્ય શબ્દ બોલાય છે.

વૃદ્ધસ્યં કરોતિ=જ્યયતિ-મોટાને-વૃદ્ધને-કહે છે.

વૃદ્ધસ્ય+ઇષ્ટ-જ્ય+ઇષ્ટ-જ્યેષ્ઠ:-સૌમાં મોટો-વૃદ્ધ.

વૃદ્ધસ્ય+ઈયસુ-જ્ય+ઈયસુ-જ્યાયાન્

વૃદ્ધ કરોતિ=જ્યયતિ

જ્યે વૃદ્ધ+ઇષ્ટ-જ્યેષ્ઠ: વૃદ્ધ+ઈયસુ-જ્યાયાન્

જ્યાયાન્ ॥૭૭૪૩૬॥

ઈયસુ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પ્રશસ્યન્ અને વૃદ્ધન્ જ્ય ૩૫ ઠયાં પછી ઈયસુ પ્રત્યયના ઈ નો આ કરવો.

વૃદ્ધ+ઈયસુ-જ્ય+ઈયસુ=જ્ય+આયસુ=જ્યાયાન્-એ જાણુ વચ્ચે મોટેરે

પ્રશસ્ય+ઈયસુ-જ્ય+ઈયસુ „ „ એ જાણુ વચ્ચે પ્રશસ્ય.

વાદ-અન્તિકયોઃ સાધ-નેદૌ ॥૭૭૪૩૭॥

ગિ, ઇષ્ટ અને ઈયસુ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે વાદ શબ્દને બદલે સાધ બોલાવો અને અન્તિક શબ્દને બદલે નેવ બોલાવો.

વાદ કરોતિ=સાધુ+ગિ=સાધયતિ-આદ-ધણું-કરે છે.

વાદ+ઇષ્ટ-સાધુ+ઇષ્ટ=સાધિષ્ઠ:-સૌમાં વધારે.

વાદ+ઈયસુ-સાધુ+ઈયસુ=સાધીયાન્-એ જાણુમાં આદ.

અન્તિક કરોતિ=નેવ+ગિ=નેવયતિ-નણક કરે છે.

અન્તિક+ઇષ્ટ-નેવ+ઇષ્ટ=નેવિષ્ઠ:-સૌમાં નણક.

અન્તિક+ઈયસુ-નેવ+ઈયસુ=નેવીયાન્-એ કરતાં વધુ નણક

પ્રિય-સ્થિર-સ્ફિર-ઉરુ-ગુરુ-બહુલ-તૃપ્ત-દીર્ઘ-વૃદ્ધ-વૃન્દારકસ્ય ઇમનિ
 ચ પ્રા-સ્થા-સ્ફા-વર-ગર-બંહ-ત્રપ-દ્રાઘ-વર્ષ-વૃન્દમ્ ॥૭૧૪૩૮॥

ઇમન્, ગિ, ઇષ્ઠ અને ઈયસુ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે પ્રિયનું પ્રા, સ્થિરનું સ્થા, સ્ફિરનું સ્ફા, ઉરુનું વર, ગુરુનું ગર, બહુલનું બંહ, તૃપ્તનું ત્રપ, દીર્ઘનું દ્રાઘ વૃદ્ધનું વર્ષ, અને વૃન્દારકનું વૃન્દ રૂપ કરવું

પ્રિયં કરોતિ=પ્રિયસ્ય પ્રા=પ્રા+ઇમન્=પ્રેમા-પ્રિયપણું.

પ્રા+ગિ=પ્રાપયતિ-પ્રિય કરે છે.

પ્રા+ઇષ્ઠ=પ્રેષ્ઠ:-એમાં વિશેષ પ્રિય.

પ્રા+ઈયસુ=પ્રેયાન્-સૌમાં વિશેષ પ્રિય.

સ્થિરસ્ય સ્થા=સ્થા+ઇમન્=સ્થેમા-સ્થિરતા.

સ્થા+ગિ=સ્થાપયતિ-સ્થિર કરે છે.

સ્થા+ઇષ્ઠ=સ્થેષ્ઠ:-એમાં વધારે સ્થિર.

સ્થા+ઈયસુ=સ્થેયાન્-સૌમાં વધારે સ્થિર.

સ્ફિરસ્ય સ્ફા=સ્ફા+ઇમન્=સ્ફેમા-બહુપણું

સ્ફા+ગિ=સ્ફાપયતિ-ધણું કરે છે.

સ્ફા+ઇષ્ઠ=સ્ફેષ્ઠ:-એમાં વધારે ધણો.

સ્ફા+ઈયસુ=સ્ફેયાન્-સૌમાં વધારે ધણો.

ઉરોઃ વર્=વર્+ઇમન્=વરિમા-બહુપણું

વર્+ગિ=વરયતિ-ધણું કરે છે.

વર્+ઇષ્ઠ=વરિષ્ઠ:-એમાં વધારે ધણો.

વર્+ઈયસુ=વરીયાન્-સૌમાં વધારે ધણો.

ગુરોઃ ગર્=ગર્+ઇમન્=ગરિમા-ગૌરવ

ગર્+ગિ=ગરયતિ-ગૌરવ કરે છે.

ગર્+ઇષ્ઠ=ગરિષ્ઠ:-એમાં વધારે ગુરુ

ગર્+ઈયસુ=ગરીયાન્-સૌમાં વધારે ગૌરવવાળો.

બહુલસ્ય બંહ=બંહ+ઇમન્=બંહિમા-બહુલપણું

બંહ+ગિ=બંહયતિ-ધણું કરે છે.

બંહ+ઇષ્ઠ=બંહિષ્ઠ:-એમાં વધારે ધણો.

બંહ+ઈયસુ=બંહીયાન્-સૌમાં વધારે ધણો.

તુપ્રસ્ય વપ્=વપ્+ઇમન્=વપિમા^૧-મેધ પછીની ગરમી

વપ્+ણિ=વપયતિ-ગરમી કરે છે,

વપ્+ઇષ્ઠ=વપિષ્ઠ:-એમાં વિશેષ ઉષ્ણતાવાળો

વપ્+ઈયસ્=વપીયાન્-સૌમાં વધારે ઉષ્ણતાવાળો

દીર્ઘસ્ય દ્રાઘ્=દ્રાઘ્+ઇમન્=દ્રાધિમા-દીર્ઘ પશ્યું

દ્રાઘ્+ણિ=દ્રાધયતિ-લાંબુ કરે છે.

દ્રાઘ્+ઇષ્ઠ=દ્રાધિષ્ઠ:-એમાં વધારે દીર્ઘ

દ્રાઘ્+ઈયસ્=દ્રાધીયાન્-સૌમાં વધારે દીર્ઘ

વૃહ્સ્ય વર્ષ્=વર્ષ્+ઇમન્=વર્ષિમા-વૃહ્ પશ્યું

વર્ષ્+ણિ=વર્ષયતિ-વૃહ્ કરે છે.

વર્ષ્+ઇષ્ઠ=વર્ષિષ્ઠ:-એમાં વધારે વૃહ્

વર્ષ્+ઈયસ્=વર્ષીયાન્-સૌમાં વધારે વૃહ્.

૨ વૃન્દારકસ્ય વૃન્દ્=વૃન્દ્+ઇમન્=વૃન્દિમા-સુંદરતા

વૃન્દ્+ણિ=વૃન્દયતિ-સુંદર કરે છે

વૃન્દ્+ઇષ્ઠ=વૃન્દિષ્ઠ:-એમાં વધારે સુંદર

વૃન્દ્+ઈયસ્=વૃન્દીયાન્-સૌમાં વધારે સુંદર

પૃથુ-મૃદુ-મૃશ-કૃશ-દૃઢ-પરિવૃઢસ્ય ઋતઃ રઃ ॥૭૭૪૩૯॥

ઇમન્, ણિ, ઇષ્ઠ અને ઈયસ્ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે પૃથુ, મૃદુ, મૃશ, કૃશ, દૃઢ અને પરિવૃઢ શબ્દોના ઋકારને। ર થાય છે.

પૃથોઃ ભાવઃ=પૃથુ+ઇમન્=પ્રથિમા-પહોળાઈ.

પૃથુ કરોતિ=પૃથુ+ણિ=પ્રથયતિ-પહોળું કરે છે.

પૃથુ+ઇષ્ઠ=પ્રથિષ્ઠ:-એમાં વધારે પહોળો

પૃથુ+ઈયસ્=પ્રથીયાન્-સૌમાં વધારે પહોળો.

મૃદોઃ ભાવઃ=મૃદુ+ઇમન્=મૃદિમા-ઠોમળતા.

મૃદુ કરોતિ=મૃદુ+ણિ=મૃદયતિ-ઠોમળ કરે છે.

મૃદુ+ઇષ્ઠ=મૃદિષ્ઠ:-એમાં વધારે ઠોમળ છે.

મૃદુ+ઈયસ્=મૃદીયાન્-સૌ વધારે ઠોમળ.

મૃશસ્ય ભાવઃ=મૃશ+ઇમન્=મૃશિમા-ધણીપણું.

૧. “વૃપ્ મેધાન્તર્ધમઃ. આજ્યમ્, કાષ્ઠમ્, પાપં, દુ સ્વં વા” ઉળા ૦ ॥૩૮૦॥

૨. “વૃન્દારકો મનોરમે। સુરે શ્રેષ્ઠે”-દેમ-અનેકાર્થસમૃદ્ધ:

શ્રુશં કરોતિ-શ્રુશ+ણિ=શ્રુશયતિ=શ્રુશ કરે છે.

શ્રુશ+શ્ચિષ્ટ=શ્રુશિષ્ટ:-એમાં વધારે ધણો.

શ્રુશ+શ્ચિયસ્=શ્રુશીયાન્-સૌમાં વધારે ધણો.

કૃશસ્ય ભાવ:-કૃશ+શ્ચિમન્=કશિમા-કૃશપણું.

કૃશં કરોતિ=કૃશ+ણિ=કશયતિ-પાતળું કરે છે.

કૃશ+શ્ચિષ્ટ=કશિમા-એમાં વધારે કૃશ-પાતળો.

કૃશ+શ્ચિયસ્=કશીયાન્-સૌમાં વધારે કૃશ-પાતળો.

દૃઢસ્ય ભાવ:-દૃઢ+શ્ચિમન્=દ્રઢિમા-દૃઢતા.

દૃઢં કરોતિ-દૃઢ+ણિ=દ્રઢયતિ-દૃઢ કરે છે.

દૃઢ+શ્ચિષ્ટ=દ્રઢિષ્ટ:-એમાં વધારે દૃઢ.

દૃઢ+શ્ચિયસ્=દ્રઢીયાન્-સૌમાં વધારે દૃઢ.

પરિવૃઢસ્ય ભાવ:-પરિવૃઢ+શ્ચિમન્=પરિવ્રઢિમા-મોટાઈ-પ્રભુતા.

પરિવૃઢં કરોતિ-પરિવૃઢ+ણિ=પરિવ્રઢયતિ-પરિવ્રઢને કરે છે.

પરિવૃઢ+શ્ચિષ્ટ=પરિવ્રઢિષ્ટ:-એમાં વધારે પરિવૃઢ.

પરિવૃઢ+શ્ચિયસ્=પરિવ્રઢીયાન્-સૌમાં વધારે પરિવૃઢ-પ્રભુ.

बहोः णि-इष्टे भूय ॥७।४।४०॥

ણિ પ્રત્યય લાગતાં બહુને બહુ મૂય ૩૫ વપરાય છે તથા ઇષ્ટ પ્રત્યય લાગતાં બહુને બહુ મૂય ૩૫ વપરાય છે.

બહુ-બહુ કરોતિ-બહુ+ણિ-મૂય+ણિ-મૂયયતિ=બહુ કરે છે.

બહુ+શ્ચિષ્ટ=મૂય+શ્ચિષ્ટ=મૂયિષ્ટ:-વધારે.

भूर्लृक् च इवर्णस्य ॥७।४।४१॥

ઇમન્ પ્રત્યય તથા શ્ચિયસ્ પ્રત્યય લાગેલ હોય ત્યારે બહુ શબ્દને બહુ મૂ ૩૫ વપરાય છે. અને ઇમન્ તથા શ્ચિયસ્ પ્રત્યયનાં ફોન લોપ થાય છે.

બહુ+ઇમન્-મૂ+મન્=મૂમા=ધણું-૦૫૫૩.

બહુ+શ્ચિયસ્-મૂ+યસ્=મૂયાન્-વધારે.

અહીં મૂળ સૂત્રમાં મૂઃ એવો નિદેશ કરેલ છે તેનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે બહુ શબ્દને બહુ દીર્ઘ ઊકારાંત એવું મૂ ૩૫ વપરાય છે, એમ સમજવાથી મૂ+ઇમન્ એવી પરિસ્થિતિમાં 'મૂ'નું બીજું કશું ૩૫ાંતર ન થાય પણ દીર્ઘ-ઊકારાંત 'મૂ' જ રહે.

સ્થૂલ-દૂર-યુવ-હ્રસ્વ-ક્ષિપ્ર-ક્ષુદ્રસ્ય અન્તસ્થાદેર્ગુણશ્ચ નામિનઃ

॥૭૧૪૨॥

ગિ, ઇષ્ટ અને હ્રૈયસ્ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે સ્થૂલ, દૂર, યુવન્, હ્રસ્વ, ક્ષિપ્ર, અને ક્ષુદ્ર શબ્દોના નામી સ્વરનો ગુણ થાય છે તથા સ્થૂલ વગેરે શબ્દોમાં જે અંતસ્થની આદિનો અંશ છે તે સાથે આખા અંશનો એટલે સ્થૂલના કડ નો દૂરનો કરનો, યુવન્ના યવન્ને હ્રસ્વના વનો, ક્ષિપ્રના ર નો અને ક્ષુદ્રના ર નો લોપ થઈ જાય છે.

સ્થૂલ+ગિ-સ્થૂ+ગિ-સ્થો-ગિ-સ્થવ્+ગિ-સ્થવયતિ-સ્થૂલને કહે છે.

સ્થૂલ+ઇમન્-સ્થૂ+ઇમન્-સ્થવ્+ઇમન્-સ્થવિમા-સ્થૂલપણું.

સ્થૂલ+ઇષ્ટ-સ્થૂ+ઇષ્ટ-સ્થવ્+ઇષ્ટ-સ્થવિષ્ટ:-વધારે જાડો.

સ્થૂલ+હ્રૈયસ્-સ્થવ્+હ્રૈયસ્-સ્થવિયાન્-વધારેમાં વધારે જાડો.

દૂર+ગિ-દૂ+ગિ-દો+ગિ-દવ્+ગિ-દવયતિ-દૂર કરે છે.

દૂર+ઇમન્-દૂ+ઇમન્-દવ્+ઇમન્-દવિમા-દૂર પણું.

દૂર+ઇષ્ટ-દૂ+ઇષ્ટ-દવ્+ઇષ્ટ-દવિષ્ટ:-વધારે દૂર

દૂર+હ્રૈયસ્-દૂ+હ્રૈયસ્-દવ્+હ્રૈયસ્-દવિયાન્-વધારેમાં વધારે દૂર

યુવન્-ગિ-યવયતિ-યુવાનને કહે છે.

યુવન્+ઇમન્-યવિમા-યુવાનપણું

યુવન્+ઇષ્ટ:-યવિષ્ટ:-વધારે યુવાન

યુવન્+હ્રૈયસ્-યવિયાન્-વધારેમાં વધારે યુવાન

હ્રસ્વ+ગિ-હ્રસયતિ-હ્રસ્વને કહે છે.

હ્રસ્વ+ઇમન્-હ્રસિમા-હ્રસ્વપણું

હ્રસ્વ+ઇષ્ટ:-હ્રસિષ્ટ:-વધારે નાનો

હ્રસ્વ+હ્રૈયસ્-હ્રસિયાન્-વધારામાં વધારે નાનો

ક્ષિપ્ર+ગિ-ક્ષેપયતિ-ક્ષીધ કરે છે.

ક્ષિપ્ર+ઇમન્-ક્ષેપિમા-ક્ષીધતા

ક્ષિપ્ર+ઇષ્ટ=ક્ષેપિષ્ટ:-વધારે શીધ

ક્ષિપ્ર+હ્રૈયસ્-ક્ષેપિયાન્-વધારામાં વધારે શીધ

ક્ષુદ્ર+ગિ-ક્ષોદયતિ-ક્ષુદ્ર કરે છે.

ક્ષુદ્ર+ઇમન્-ક્ષોદિમા-ક્ષુદ્રપણું

ક્ષુદ્ર+ઇષ્ટ-ક્ષોદિષ્ટ:-વધારે ક્ષુદ્ર

ક્ષુદ્ર+હ્રૈયસ્-ક્ષોદિયાન્-વધારામાં વધારે ક્ષુદ્ર.

ત્-અન્ત્યસ્વરાદેઃ ॥૭૧૪૪૩॥

ણિ પ્રત્યય, ઇમન્, ઇષ્ઠ અને ઈયસ્ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય તો સાર્થક 'ત્' પ્રત્યયનો લોપ થાય છે તથા શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનો તથા અન્ત્યસ્વરની આગળન અંશનો પણ લોપ થઈ જાય છે.

કર્ત્-કર્તારમ્ કરોતિ-કર્ત્+ણિ-કર્+ણિ-કરયતિ-કર્તાને કરે છે.

કર્ત્+ઈમન્-કર્+ઈમન્-કરિમા-કર્તા પશ્યું

કર્ત્+ઈષ્ઠ-કર્+ઈષ્ઠ-કરિષ્ઠઃ-વધારે ઠર્તા

કર્ત્+ઈયસ્-કર્+ઈયસ્-કરીયાન્ વધારેમા વધારે કરનાર

પદ્-પદમ્ આચ્છટે-પદ્+ણિ-પદ્+ણિ-પટયતિ-પદુને કહે છે

પદ્+ઈમન્-પદ્+ઈમન્-પટિમા-ચતુરાઈ

પદ્+ઈષ્ઠ-પદ્+ઈષ્ઠ-પટિષ્ઠઃ-વધારે ચતુર

પદ્+ઈયસ્-પદ્+ઈયસ્-પટીયાન્-વધારેમા વધારે ચતુર

સન્મનસ્+ઈમન્-સન્મનન્+ઈમન્-સન્મનિમા-સમાનપશ્યું.

ન ઇકસ્વરસ્ય ॥૭૧૪૪૪॥

ઉપર જણાવેલો નિયમ એકસ્વરવાળા શબ્દને લાગતો નથી.

સ્રગ્વિણં કરોતિ-સ્રગ્વિન્+સ્રજ્+ણિ-સ્રજયતિ-માળાવાળાને કરે છે (શુઓ ૭૧૪૨)

સ્રગ્વિન્+ઈષ્ઠ-સ્રજ્+ઈષ્ઠઃ=સ્રજિષ્ઠ-માળાવાળાઓમાં ઉત્તમ

સ્રગ્વિન્+ઈયસ્-સ્રજ્+ઈયસ્-સ્રજીયાન્-,, વધારે ઉત્તમ.

દણ્ડિ-હસ્તિનોઃ આયને ॥૭૧૪૪૫॥

દણ્ડિન્ અને હસ્તિન્ શબ્દને આયન પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તેના ફન્ અંશનો લોપ થતો નથી.

દણ્ડિનઃ અપત્યમ્=દણ્ડિન્+આયન-દણ્ડિનાયનઃ-દંડિનો પુત્ર.

હસ્તિનઃ અપત્યમ્=હસ્તિન્+આયન-હસ્તિનાયનઃ-હસ્તિનો પુત્ર.

વાશિનઃ આયનો ॥૭૧૪૪૬॥

વાશિન્ શબ્દને આયનિ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તેના ફન્ અંશનો લોપ થતો નથી.

વાશિનઃ અપત્યમ્=વાશિન્+આયનિ-વાશિનાયનિઃ-વાશિનો પુત્ર.

एये जिह्वाशिनः ॥७॥४॥७॥

જિહ્વાશિન્ શબ્દને ઇય પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તેના ફન્ અંશનો લોપ થતો નથી.
જિહ્વાશિનઃ અવતન્મ્-જિહ્વાશિન્+ઇય-જિહ્વાશિનેયઃ-જિહ્વાશિનનો પુત્ર

ईने अध्व-आत्मनोः ॥७॥४॥८॥

ઈન્ પ્રત્યયલાગ્યો હોય ત્યારે અધ્વન્ શબ્દ અને આત્મન્ શબ્દના અન્ અંશનો લોપ ન થાય.

અધ્વાનમ્ અલં ગામી=અધ્વનીનઃ-રસ્તા ઉપર ચાલવાને સમર્થ-પ્રવાસી અથવા ઘોડો વ.
આત્મને હિતઃ=આત્મનીનઃ-આત્માને હિતરૂપ.

इकणि अथर्वणः ॥७॥४॥९॥

ઈકણ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અથર્વણ્ શબ્દના અણ્ અંશનો લોપ ન થાય.
અથર્વાણં વેતિ અષીતે વા-અથર્વણ્+ઈકણ્=આથર્વણિકઃ-અથર્વણુ નામના વેદશાસ્ત્રને જાણનાર કે જાણનાર.

यूनः अके ॥७॥४॥१०॥

અક પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે યુવન્ શબ્દના અનૂનો લોપ ન થાય.
નઃ માવઃ=યુવન્+અક=યૌવનિકા-જોખનીયું-યુવા અવસ્થા.

अनः अद्ये ये ॥७॥४॥११॥

અજ સિવાયના ચક્રાદિ પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે અન્ છેડાવાળા નામના ન્ ભાગનો લોપ ન થાય.

મનિ સાધુઃ=સામન્+ય=સામન્યઃ-સામાનમાં કે સામનીતિમાં સાધુ-કુશળ
મનિ સાધુઃ=વૈમન્+ય=વૈમન્યઃ-વૈમા નામના વણુવાના ઉપકરણના વપરાશમાં સાધુ.
મનિ મત્તઃ=મૂર્ધન્+ય=મૂર્ધન્યઃ-માથામાં થયેલ કે થનારો.

રાજઃ માવઃ=રાજ્યમ્-રાજ્ય-આ પ્રયોગમાં અજ પ્રત્યય હોવાથી અનૂનો લોપ થઈ લે છે.

अणि ॥७॥४॥१२॥

અણ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે અન્ છેડાવાળા નામના અન્ ભાગનો લોપ ન થાય.
નઃ અપત્યમ્=સુત્વન્+અણ્=સૌત્વનઃ-સુત્વનનો-યજ્ઞ કરનારો પુત્ર,

સંયોગાદ્ ઈનઃ ॥૭૧૪૫૩॥

સંયુક્ત અક્ષર પછી આવેલા ઈન પ્રત્યયવાળા નામને અળ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે નામના ઈન ભાગનો લોપ ન થાય.

શહિન્નઃ અપત્યમ્-શહિન્ન+અન=શહિન્નઃ-અંખીનો પુત્ર.

ગાથિ-વિદથિ-કેશિ-પણિ-પણિનઃ ॥૭૧૪૫૪॥

ગાથિન્, વિદથિન્, કેશિન્, પળિન્ અને ગળિન્ એ શબ્દોને અળ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તેમના ઈન્ ભાગનો લોપ ન થાય.

ગાથિનઃ અપત્યમ્=ગાથિન્+અળ=ગાથિનઃ-ગાથિનો પુત્ર.

વિદથિનઃ અપત્યમ્=વિદથિન્+અળ=વૈદથિનઃ-વિદથિનો પુત્ર.

કેશિનઃ અપત્યમ્=કેશિન્+અળ=કૈશિનઃ-કેશિનો પુત્ર.

પળિનઃ અપત્યમ્=પળિન્+અળ=પાળિનઃ-પાળિનો પુત્ર.

ગળિનઃ અપત્યમ્=ગળિન્+અળ=ગામિનઃ પુત્રઃ-ગાળિનો પુત્ર.

અનપત્યે ॥૭૧૪૫૫॥

ઈન્ છેડાવાળા નામને અપત્ય અર્થ સિવાયના બીજા અર્થમાં અળ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે તેમના ઈન્ ભાગનો લોપ ન થાય.

સંરાવિણઃ ઇદમ્=સંરાવિન્+અળ=સંરાવિણમ્-અવાજ સંબંધી.

ઉક્ષ્ણઃ ॥૭૧૪૫૬॥

અપત્ય અર્થ સિવાય બીજા અર્થવાળો અળ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે ઉક્ષન્ શબ્દને અન્ ભાગનો લોપ થઈ જાય છે.

ઉક્ષ્ણઃ ઇદમ્=ઉક્ષન્+અળ=ઔક્ષ્ણ અપત્યમ્=ઉક્ષિન્નું-ખળદનું-પદ-પગલું

ઔક્ષ્ણ-ઉક્ષિન્નો પુત્ર-આમાં અપત્ય અર્થમાં અળ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે. એટલે અન્નો લોપ ન થાય તેથી ઔક્ષ્ણઃ એવો અન્ વાળો જ પ્રયોગ થાય.

બ્રહ્મણઃ ॥૭૧૪૫૭॥

અપત્ય અર્થ સિવાય બીજા અર્થવાળો અળ પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે બ્રહ્મન્ શબ્દના અન્ ભાગનો લોપ થઈ જાય છે.

બ્રહ્મણઃ ઇદમ્=બ્રાહ્મમ્ અસ્ત્રમ્-અહાનું અસ્ત્ર-અહાસ્ત્ર

જાતી ॥૭૧૫૮॥

અપત્ય અર્થ સિવાય ખીજા અર્થવાળો અણ પ્રત્યય લાગ્યો હોય અને જાતિ-
નું સૂચન થતું હોય તો વ્રહ્મન્ શબ્દના અન્ લાગનો લોપ થઈ જાય છે.

વ્રહ્મન્+અણ=બ્રાહ્મી ઔષધિ:-બ્રાહ્મી નામની ઔષધિ.

બ્રાહ્મણ:-બ્રહ્માનો પુત્ર-આ પ્રયોગમાં અપત્ય અર્થમાં અણ છે તેથી આ નિયમ ન
બ્રાહ્મો નારદ:- બ્રહ્માનો પુત્ર નારદ આ પ્રયોગ જાતિ અર્થ નું સૂચન થતું નથી

પણ વ્યક્તિરૂપ નારદનું સૂચન થાય છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

અવર્મણઃ મનઃ અપત્યે ॥૭૧૫૯॥

વર્મન્ શબ્દ સિવાયના મન્ છેડાવાળા નામને અપત્ય અર્થમાં અણ પ્રત્યય
લાગ્યો હોય તો તેના અન્ લાગનો લોપ થઈ જાય છે.

સુધામ્ન અપત્યમ્-સુધામન્+અન્-સૌધામ:-સુધામનનો પુત્ર.

ચાક્રવર્મણ:-આ પ્રયોગમાં વર્મન શબ્દ હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

હિતનામ્નો વા ॥૭૧૬૦॥

હિતનામન્ શબ્દને અપત્ય અર્થમાં અણ લાગ્યો હોય ત્યારે તેના અન્ લાગનો
લોપ વિકલ્પે થાય છે.

હિતનામનન્+અણ=હૈતનામઃ અથવા હૈતનામન:-હિતનામનો પુત્ર.

નઃ અપદસ્ય તદ્દિતે ॥૭૧૬૧॥

પદ સંજ્ઞા વગરના નકારાંત નામને તદ્દિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે
તેના પૂર્વ ભાગ સંહિતના અંત લાગનો લોપ થઈ જાય છે.

મેધાવિનઃ અપત્યમ્=મેધાવિન્+અણ-મૈધાવ:-મેધાવીનો પુત્ર, (જુઓ વૃત્યન્તોડસષે ॥”
૧૧૧૨૧૧) મૈધાવિરુપ્યમ્-પ્રશસ્ત મેધાવી-અહીં મેધાવિન શબ્દની પદસંજ્ઞા છે
તેથી આ નિયમ ન લાગે.

સુર્ગર્વણઃ ॥૭૧૬૨॥

કલાપિન્, કુયુમિ, તૈતલિન્, જાજલિન્, લાજ્જલિન્ શિખણ્ડિન્, શિલાલિન્,
સ્રજ્જ્વાલિન્, પૌંઠસપિન્, સૂરજ્ઞન્, અને સુર્ગર્વન્ એ બધા શબ્દોને તદ્દિતનો પ્રત્યય

લાગ્યો હોય અને પદ સંજ્ઞા ન થઈ હોય તો એ શબ્દોના અન્ ભાગનો લોપ થાય છે.

કલાપિના પ્રોક્તં વેદમ્ અધીયતે=કાલાપા:-કલાપિએ કહેલા વેદને બાળે છે.

કુયુમિના	..	=કૌયુમા:-કુયુમિએ	..
તિતલિના	..	=તૈતલા:-તિતલિએ	..
તિતલિના	..	=તેતલા:-તિતલિએ	..
જાજલિના	..	=જાજલા:-જાજલિએ	..
લાજલિના	..	=લાજલા:-લાજલિએ	..
શિખણિના	..	=શૈખણડા:-શિખણિએ	..
શિલાલિના	..	=શૈલાલા:-શિલાલિએ	..
સુબહાવારિના	..	=સાવહાવારા:-સપ્રહાવારીએ	..
પીઠસર્પિષા	..	=પૈઠસર્પા:-પીઠસર્પિએ	..
સૂકરસયાદ્યા	..	=સૌકરસવા:-સૂકરસમે	..
સુપર્વણા	..	=સૌપર્વા:-સુપર્વે	..

વા અશ્મનઃ વિકારે ॥૭૭૪૬૩॥

વિકાર અર્થવાળો તદ્દિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદ સંજ્ઞા વગરના અશ્મન્ શબ્દના અન્ ભાગનો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

અશ્મનઃ વિકાર:-અશ્મન્+અન્=આશ્મઃ અથવા આશ્મનઃ-પ્રત્યયમાંથી બનેલો પદાર્થ-સ્તંભ

ચર્મ-શુનઃ કોશ-સંકોચે ॥૭૭૪૬૪॥

‘કોશ’ અર્થમાં આવેલો તદ્દિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદસંજ્ઞા વગરના ચર્મન્ શબ્દના અન્ ભાગનો લોપ થાય છે તથા ‘સંકોચ’ અર્થમાં આવેલો તદ્દિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદ સંજ્ઞા વગરના શ્વન્ શબ્દના અન્ ભાગનો લોપ થાય છે.

ચર્મણઃ વિકાર:-ચર્મન્+અન્=ચર્મઃ કોશ:-ચામડાનો કોશ-કુવામાંથી પાણી કાઢવાનો કોશ.

શુનઃ સંકોચ:-શ્વન્+અન્=શૌનઃ સંકોચ:-કૂતરાનો સંકોચ-કૂતરાનું સંકોચાવું.

પ્રાયઃ અવ્યયસ્ય ॥૭૭૪૬૫॥

તદ્દિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદસંજ્ઞા વગરના અવ્યયના પૂર્વભાગ સહિત અંતભાગનો પ્રાયઃ લોપ થાય છે.

સ્વર્ મવઃ=સ્વર્+અન્-સૌઃ=સ્વર્ગમાં થયેલો. સૌઃ=પ્રયોગમાં મૂળ સ્વર્ પદનો અર્ અંશ લોપાયેલ છે.

આરાતીયઃ-પ્રાયઃ જણાવ્યાથી અહીં ન લોપ થાય. આ પ્રયોગમાં આરાત નો આત અંશ લોપ નથી પામ્યો.

અન્-ઈન-અત્-અટિ અહઃ અતઃ ॥૭૭૪૬૬॥

ઈન, અત્ અને અહ પ્રત્યય સિવાયના બાકીના તદ્દિતના પ્રત્યયો લાગ્યા હોય ત્યારે પદ સંસાર વગરના અહન્ શબ્દના અ નો લોપ થાય છે.

અહનિ નિર્જાતમ્=આહમ્-એક દિવસમાં બનેલું-આ પ્રયોગમાં અહન્ના અ અંશનો લોપ થવાથી આહ પ્રયોગ થાય છે.

દ્વામ્યામ્ અહોમ્યામ્ નિર્જાતઃ=અહન્+ઈન-દ્વયહીનઃ-એ દિવસમાં બનેલું.

અહઃ અહઃ પ્રતિ=અહન્+અત્-પ્રત્યક્તમ્-પ્રતિદિન

દ્વયોઃ અહન્યોઃ સમાહારઃ=અહન્+અત્-દ્વયહઃ-એ દિવસનો સમૂહ.

આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં વર્જેલા પ્રત્યયનાના નામો હોવાથી આ નિયમ ન લાગે અર્થાત્ એ ઉદાહરણોમાં ઈન, અત્ અને અહ પ્રત્યયો લાગેલા છે તેથી અહન્ના અનો લોપ થયેલ નથી.

વિંશતેઃ તેઃ ઢિતિ ॥૭૭૪૬૭॥

‘ઈ’ નિશ્ચાનવાળો તદ્દિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય ત્યારે પદ સંસાર વિનાના વિંશતિ શબ્દના ણિ નો લોપ થાય છે.

વિંશત્યા કીડઃ=વિંશતિ+અ=વિંશકઃ પટઃ-વીશ રૂપિયા વડે ખરીદેલું કપડું.

અવર્ણ-ઈવર્ણસ્ય ॥૭૭૪૬૮॥

તદ્દિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો પદ સંસાર વિનાના અ વર્ણીત નામના અને ઈ વર્ણીત નામના અંતનો લોપ થાય છે.

અવર્ણ-અ-દક્ષસ્ય અવત્યમ્=દક્ષિઃ-દક્ષિનો પુત્ર.

આ-ચૂડાયાઃ અવત્યમ્=ચૌકિઃ-ચૂડાનો પુત્ર.

ઈવર્ણ-ઈ-નામેઃ અવત્યમ્=નામેવઃ-નામિનો પુત્ર-નામેવ-ઋષભદેવ.

ઈ-કુલ્યાઃ અવત્યમ્=કૌલેયઃ=કુલી-કાચખી-નો પુત્ર-કાચખો.

કર્ણાયુઃ-કિતવાળો થ્રેટો-અહીં કર્ણ શબ્દ ને સિત્-ચુસ્-પ્રત્યય (જુઓ ૧/૧/૨૧) લાગેલ છે તેથી પદ સંસાર હોવાથી આ નિયમ ન લાગે.

હેમ-૩૨

અકદ્-પાણ્વોઃ ઉવર્ણસ્ય એયે ॥૭૪૧॥

તદ્વિતનો એ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો કદ્ શબ્દ અને પાણ્ડુ શબ્દને છોડીને ખીન્ન રૂ વર્ણોત શબ્દના અંત ભાગ તો લોપ થાય છે.

જમ્બવાઃ અપત્યમ્=જમ્બુ+અય-જામ્બેયઃ-જમ્બૂનો પુત્ર.

કદ્વાઃ અપત્યમ્=કદ્વાવેયઃ=કદ્નો પુત્ર.

પાણ્ડોઃ અપત્યમ્=પાણ્ડુ+અય-પાણ્ડવેયઃ-પાંડુનો પુત્ર.

આ બંને ઉદાહરણોમાં વપરાયેલાં કદ્ અને પાણ્ડુ નામોને સૂત્રમાં વર્જેલાં હોવાથી આ નિયમ ન લાગે. એથી કદ્ અને પાણ્ડુ શબ્દનો અંતનો ઉવર્ણ કાયમ રહેલો છે.

અસ્વયંભુવઃ અવ્ ॥૭૪૨॥

તદ્વિતનો પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો સ્વયમ્ શબ્દને છોડીને ખીન્ન પદ સંજ્ઞા વિનાના રૂ વર્ણોત નામના રૂ વર્ણોનો અવ્ થાય છે.

રવગોઃ અપત્યમ્=રવગુ+અ=ઋષિગણઃ-રૂપગુનો પુત્ર.

સ્વયંભુવઃ અપત્યમ્=સ્વાયંભુવઃ-સ્વયંભૂનો પુત્ર-આ પ્રયોગમાં, સૂત્રમાં વર્જેલો.

સ્વયંમ્ શબ્દ છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

ઋવર્ણ-ઉવર્ણ-દોસ-ઇસ-ઉસ-અશશ્વત્-અકસ્માત્-તઃ ઇકસ્ય ઇતઃ લુક્ ॥૭૪૩॥

ઋ વર્ણોત નામને, રૂ વર્ણોત નામને, દોસ નામને, ઇસ છેડાવાળા નામને, ઉસ છેડાવાળા નામને લાગેલા ઇક પ્રત્યયના ઇનો લોપ થાય છે. તથા અશશ્વત્ અને અકસ્માત્ શબ્દોને છોડીને ખીન્ન તકારાંત નામને લાગેલા ઇક પ્રત્યયની ઇનો લોપ થાય છે.

ઋ વર્ણ-માતુઃ આગતમ્=માતૃ+ઇક-માતૃકમ્-માતા પાસેથી આવેલું.

રૂ વર્ણ-નિષાદકર્ણઃ મઘઃ=નિષાદકર્ણ+ઇક-નૈષાદકર્ણકઃ-નિષાદકર્ણમાં થયેલો.

દોસ-દોષર્થઃ તરતિ=દોસ+ઇક-દૌષ્ઠકઃ-બંને હાથો વડે તરનારો.

ઇસ-સર્વિઃ પચ્ચમ્ અસ્ય=સર્વિસ+ઇક-સાર્વિષ્ઠકઃ-ધીનો વેપાર કરનાર-ધીયો.

ઉસ-ધનુઃ પ્રહરણમ્ અસ્ય=ધનુસ+ઇક-ધાનુષ્ઠકઃ-પ્રહાર કરવાનું જેનું મુખ્ય સાધન ધનુષ છે તે તકારાંત-ઉદ્વિષ્ઠા સંસ્કૃતઃ=ઉદ્વિષ્ઠ+ઇક-ઔદ્વિષ્ઠકઃ-હાથથી વધારેલ કોઈપણ ખાદ્ય.

અશશ્વત્ મઘમ્=અશ્વત્+ઇક-અશ્વતિકમ્-શાશ્વતું-કાયમ રહેનારું.

અકસ્માત્ મઘમ્=અકસ્માત્+ઇક-આકસ્મિકમ્-અચરમાત્ થયેલું.

બેવડા ઉચ્ચારણુ પ્રકરણ :

અસકૃત્ સંગ્રમે ॥૭૭૪૭૨॥

ભય, હપ્, ઉન્માદ, તીવ્રભૂખ વગેરે કારણોને લીધે ચિત્ત, વિક્ષોપ પામે છે અને એમ થવાથી બોલવા વગેરેની પ્રવૃત્તિમાં જે ત્વરા-ઉતાવળ-થાય છે તે ત્વરાનું નામ સંગ્રમ. જ્યારે ભય, હપ્, ઉન્માદ વગેરેને લીધે વાક્યને કે પદને બોલનારની ચિત્તવૃત્તિ અસ્થિર થઈ જાય છે-ચિત્ત વિક્ષિપ્ત બની જાય છે-તેમ થવાથી બોલતાં બોલતાં વિશેષ ઉતાવળ થઈ જાય છે એવી સ્થિતિ હોય ત્યારે એક જ પદ કે વાક્ય અનેકવાર બોલાઈ જાય છે અને તેમ થવું સ્વાભાવિક પણ છે. મય-અહિઃ અહિઃ અહિઃ-સાપ, સાપ, સાપ.

લઘુ પલાયધ્વમ્ લઘુ પલાયધ્વમ્-હાથી આવે છે. હાથી આવે છે. જઘદી દોડો, જઘદી દોડો.

મૃશ-આમીક્ષ્ય-અવિચ્છેદે દ્વિઃ પ્રાક્ તમપ્ આદેઃ ॥૭૭૪૭૩॥

મુખ્ય ક્રિયાને તેની ગોણ ક્રિયાના દરેક ભાગ-અવયવ-સાથે કશું બાકી રાખ્યા વિના પૂરે પૂરી કરવી તેનું નામ ભુશાર્થ અને વારંવાર કરવું તેનું નામ અમીક્ષ્ય. જે ક્રિયા કરવામાં આવતી હોય તેનું વ્યવધાન વિનાનું સાતત્ય એનું નામ અવિચ્છેદ-આ ત્રણે અર્થો જણાતા હોય ત્યારે તમપ્ વગેરે પ્રત્યયો પહેલાંનું વાક્ય કે પદ બે વાર બોલાઈ જાય એ સહજ સ્થિતિ છે અને તે સાચી છે. મૃશાર્થ-લુનીહિ લુનીહિ इत्येवायं लुताति-ખૂબ લણુ લણુ એ રીતે આ લણુ છે-કાપે છે.

આમીક્ષ્ય-મોજ'મોજ' યાતિ-ખાઈ ખાઈને જાય છે.

અવિચ્છેદ-પ્રપચતિ પ્રપચતિ-નિરંતર ખૂબ ખૂબ રાંધે છે,

નાનાઅવધારણે ॥૭૭૪૭૪॥

જુદી જુદી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં અમુક પરિમાણનો ચોક્કસ નિર્ણય જણાવવો એનું નામ અવધારણ. એવું અવધારણ શબ્દ વિના જણાતું હોય તો જે શબ્દ વપરાય તે શબ્દ બે વાર બોલાય છે.

અસ્માત્ કાર્ષાપણાદ્ રૂઢ મવદ્ભ્યાં માષ' માષ' દેહિ-આ કાર્ષાપણથી એટલે આ એક કાર્ષાપણને લઈને અહીં આ બે જણાને માત્ર એક એક માષ આપ વધારે નહીં તેમ ઓછું પણ નહીં.

૧ કાર્ષાપણ=૧૬ પણ, ૧ પણ=૮૦ કોડી જેટલું મૂલ્ય. અને માષ એટલે ૧ માસો.

આધિક્ય-આનુપૂર્વ્યે ॥૭૧૪૭૫॥

આધિક્ય જણાવવાનું હોય એ પ્રસંગ તથા આનુપૂર્વી જણાવવાની હોય એટલે કોઈ પદાર્થને કમથી જણાવવાનો હોય તે પ્રસંગે ત્યાં વપરાતો શબ્દ એ વાર બોલાય છે.

આધિક્ય એટલે બોલનારના ભાવનો પ્રકર્ષ.

આધિક્ય-નમો નમઃ-નમસ્કાર, નમસ્કાર-અહીં વક્તા પોતાના ભાવનો પ્રકર્ષ-આધિક્ય બતાવવા નમઃ નમઃ એમ એ વાર બોલે છે.-જણા નમસ્કાર થાય એમ જણાવે છે.

આનુપૂર્વી-મૂલે મૂલે સ્થૂલાઃ-મૂળે મૂળે-દરેક મૂળમાં-અહીં એમ બતાવવાનું છે કે વૃક્ષમાત્ર મૂળમાં કમથી જાડાં હોય છે.

ઉતર-ઉત્તમૌ સમાનાં સ્ત્રીભાવપક્ષે ॥૭૧૪૭૬॥

અમે તે કોઈ ગુણથી તુલ્ય એવાઓને અંગે જે ઉતર અને ઉત્તમ પ્રત્યયવાળા શબ્દો દ્વારા જે સ્ત્રીલિંગી ભાવવાચક શબ્દ વડે પ્રશ્ન પૂછવાનો પ્રસંગ બીજો થતાં તે ઉતર અને ઉત્તમ પ્રત્યયવાળા શબ્દો બેવાર બોલાય છે.

ઉમૌ હમૌ આદ્યૌ, કતરા કતરા આદ્યતા-આ બન્ને આદ્ય છે, તેમાં કેટલી કેટલી આદ્યતા છે ?

ઘણાં કતમા કતમા આદ્યતા-આ બન્ને આદ્ય છે, એઓની કેટલી કેટલી વધારે આદ્યતા છે ?

ઉપરનાં બન્ને ઉદાહરણોમાં 'આદ્યતા' શબ્દ દ્વારા પ્રશ્ન પૂછાયેલ છે, 'આદ્યતા' શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે અને ભાવવાચક પણ છે.

ઉમૌ હમૌ લક્ષ્મીવન્તૌ કતરા અનયૌઃ લક્ષ્મીઃ-આ બન્ને લક્ષ્મીવન્ત છે, એ બન્નેની કેટલી લક્ષ્મી છે ?-આ પ્રયોગમાં લક્ષ્મી શબ્દ દ્વારા પ્રશ્ન પૂછાયેલ છે અને આ લક્ષ્મીશબ્દ સ્ત્રીલિંગી તો છે પણ ભાવવાચક શબ્દ નથી તેથી દ્વિલિંગ ન થયો.

પૂર્વ-પ્રથમૌ અન્યતઃ અતિશયે ॥૭૧૪૭૭॥

અ્યાં બીજાથી-બીજાની અપેક્ષાએ-પોતાના અર્થનો-પોતે કહેલ હકીકતનો અતિશય બતાવવો હોય ત્યાં પૂર્વ અને પ્રથમ શબ્દ એ વાર બોલાય છે.

પૂર્વ પૂર્વ પુષ્યન્તિ-આ લતા ઉપર તો બીજી લતાઓ કરતાં વહેલાં વહેલાં ફૂલ આવે છે. પ્રથમ પ્રથમ પચ્યતે-અમારે ત્યાં તો બીજાઓ કરતાં વહેલું વહેલું રંધાય છે.

પ્ર-ઉપ-ઉત્-સમ્ પાદપૂરણે ॥૭૧૪૭૮॥

પાદપૂરણ કરવું હોય ત્યારે પ્ર, ઉપ, ઉત્ અને સમ્-એ ચારે ઉપસર્ગ બેવાર બેલી શકાય છે.

“પ્રપ્રશાન્તકષાયાગ્નેઃ, ઉપોપ્લવવર્જિતમ્ ।

ઉદુગ્ગવલં તપો યસ્ય સંસંશ્રયત તં જિનમ્ ॥”

જેમના કષાય ખૂબ શાંત થયેલા છે અને જેમનું તપ ઉપપ્લવથી રહિત છે અને ઉજ્જવળ છે એવા જિન ભગવાનનો આશ્રય કરો-જિન એટલે જૈન તીર્થંકર. શુદ્ધ ભગવાન અને વિષ્ણુ ભગવાન પણ થાય.

સામીપ્યે અથઃ અધિ ઉપરિ ॥૭૧૪૭૯॥

સમીપતા જણાવવી હોય તો અથઃ, અધિ અને ઉપરિ શબ્દો બેવાર બોલાય. અથઃ અથઃ પ્રામમ્-ગામની નીચે નીચે

અધિ અધિ „ -ગામની ઉપર ઉપર-ઉપર એટલે આગળ

ઉપરિ ઉપરિ „ -ગામની ઉપર ઉપર „

ઉપરિ ઉપરિ દુઃખાનિ-દુઃખો ઉપરા ઉપર આવે છે.

વીપ્સાયામ્ ॥૭૧૪૮૦॥

વાક્ય ને બોલનારો ક્રિયાદારા, ગુણુદારા, દ્રવ્ય-પદાર્થ-દારા કે ભૂતિદારા એક સાથે ધણી ચીજોનો સંબંધ કરવાનું ઇચ્છે તે પ્રવૃત્તિનું નામ વીપ્સા ન્યાં એવી વીપ્સા જણાતી હોય ત્યાં શબ્દ બેવાર બોલાય છે.

ક્રિયાદારા વીપ્સા-વૃક્ષં વૃક્ષં સિચ્ચતિ-ઝાડે ઝાડને સીંચે છે-માળી ઝાડે ઝાડને પાણી પાવે છે.

ગુણુદારા વીપ્સા-ગ્રામઃ ગ્રામઃ રમ્યઃ-આ દેશના ગામે ગામ રમ્ય-રમણીય-છે.

દ્રવ્યદારા વીપ્સા-ગૃહે ગૃહે અન્નાઃ-ઘરે ઘરે ઘોડા છે.

ભૂતિદારા વીપ્સા-યોદ્ધા યોદ્ધા ક્ષત્રિયઃ-જે જે યોદ્ધા છે તે દરેક ક્ષત્રિય છે.

પ્લુપ્ ચ આદૌ એકસ્ય સ્યાદેઃ ॥૭૧૪૮૧॥

ન્યાં એક શબ્દના અર્થની વીપ્સા હોય ત્યાં બેવાર બોલાયેલા એક શબ્દ માંના આદિના એક શબ્દની સ્વાદિનો લોપ થાય છે અને તે પિત્ત ગણાય છે.

એકસ્યાઃ એકસ્યાઃ ઇતિ એક+એકસ્યાઃ=એકૈકસ્યાઃ- એકેકની-એકે એકની-દરેકની

આ પ્રયોગમાં આગળના એકસ્યાઃ પદને લાગેલી સ્વાદિવિભક્તિ એટલે સ્યાઃનો લોપ થયેલ છે.

દ્વન્દ્વં વા ॥૭૧૪૮૨॥

વીપ્સામાં એવાર બોલાયેલા તમામ વિભક્તિવાળા દ્વિ શબ્દના પ્રયોગમ આદિના દ્વિ શબ્દને લાગેલા સ્વાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે અને આ લોપિત કહેવાય છે એટલે ૫ નિશાનવાળો ગણાય છે.

તથા વિભક્તિનો લોપ થયા પછી બચેલા આદિના દ્વિ શબ્દના ફનો અ થાય છે તથા બીજા દ્વિ શબ્દના પ્રયોગમાં દ્વિ શબ્દના ફનો અ થાય છે તથા તેને લાગેલા વિભક્તિ રૂપ પ્રત્યયનો પણ અમ્ થાય છે.

દ્વૌ દ્વૌ તિષ્ઠતઃ-દ્વન્દ્વં તિષ્ઠતઃ-બબ્બે બેડી બેડીમાં ઉભા છે.

દ્વૌ-દ્વિ+ઔ (વિભક્તિ લોપ) દ્વ્+ઈ=દ્વ્+અમ્=દ્વમ્ આ પ્રમાણે પહેલાં દ્વૌનું દ્વમ્ થય

દ્વૌ-દ્વિ+ઔ=દ્વ્+અમ્=દ્વમ્=દ્વમ્+દ્વમ્=દ્વન્દ્વમ્ આ પ્રમાણે બીજા દ્વૌનું દ્વમ્ થય.

દ્વયોઃ દ્વયોઃ યુદ્ધં વર્તતે=દ્વન્દ્વં યુદ્ધં વર્તતે-બબ્બે વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે.

દ્વયોઃ-દ્વિ+ઓસ્ (વિભક્તિ લોપ) દ્વ્+ઈ-દ્વ્+અમ્=દ્વમ્

દ્વયોઃ-દ્વિ+ઓસ્-દ્વ્+ઓસ્-દ્વ્+અમ્=દ્વમ્-દ્વમ્+દ્વમ્=દ્વન્દ્વમ્.

તિષ્ઠતઃ વાળા પ્રયોગમાં પ્રથમ દ્વિનો ઓ તથા વર્તતે વાળા પ્રયોગમાં પ્રથમ દ્વિનો ઓસ્ લોપ પામેલ છે. ત્યારે તિષ્ઠતઃ વાળા પ્રયોગના બીજા દ્વિના દ્વિનો દ્વ થયા પછી તેને લાગેલા ઔનો અમ્ થયેલ છે.

તથા વર્તતે વાળા પ્રયોગમાં બીજા દ્વયોના દ્વિ નો દ્વ થયા પછી તેને લાગેલા ઓસ્ પ્રત્યયનો અમ્ થયેલ છે.

તમામ વિભક્તિવાળા વીપ્સાસૂચક બન્ને દ્વિ શબ્દનું દ્વન્દ્વમ્ એવું રૂપસિદ્ધ કરવા સૂત્રકારે પ્રથમ દ્વિનું દ્વમ્ કરવા સારુ અમુક સાધના કરવી અને બીજા દ્વિ નું દ્વમ્ કરવા સારુવળી અમુક સાધના કરવી એમ બતાવેલ છે. અનુવાદકને લાગે છે કે સૂત્રકારની આ યોજના વિદ્યાર્થીને મુંઝવણમાં નાખે એવી છે. આના કરતાં સૂત્રકાર એમ કહે કે તમામ વિભક્તિવાળા વીપ્સાસૂચક બન્ને દ્વિ શબ્દનું દ્વન્દ્વમ્ રૂપ બનાવવું અને તે રૂપને ૫ નિશાનવાળું એટલે પિત્ સંજ્ઞાવાળું સમજવું. આમ કહેવાથી વિદ્યાર્થીને ઘણી સરળતા થાય તેમ છે અને આ અંગે સૂત્ર 'દ્વિસ્વાદેઃ દ્વન્દ્વં વા પિત્' આટલું જ સૂત્ર કરવું જરૂરી છે.

રહસ્ય-મર્યાદોક્તિ-વ્યુત્ક્રાન્તિ-યજ્ઞપાત્રપ્રયોગે ॥૭૧૪૮૩॥

રહસ્ય, મર્યાદાની ઉક્તિ, વ્યુત્ક્રાન્તિ-ભેદ અને યજ્ઞપાત્રનો પ્રયોગ એવા અર્થમાં વપરાયેલા દ્વિ શબ્દનું દ્વન્દ્વમ્ રૂપ કરી લેવું.

રહસ્ય-દ્વન્દ્વં મન્ત્રયતે-એ એ જણ રહસ્યની મંત્રણા કરે છે.

મર્યાદોક્તિ-આચતુરં પદ્મકો દ્વન્દ્વ મિથુનાયન્તે-માર પેઠી મુધી પશુઓ પરસ્પર મૈથુન કરે છે એટલે જે માદા હોય છે તે પોતાના પુત્ર સાથે, પૌત્ર સાથે, પ્રપૌત્ર સાથે અને પ્રપૌત્રના પુત્ર સાથે મૈથુન કરે છે.

મર્યાદા સૂચક શબ્દ વાક્યમાં હોવો જ જોઈએ તો જ આ નિયમ લાગે આ વાત સૂચવવા સૂત્રકારે સૂત્રના મૂળમાં મર્યાદોક્તિ શબ્દ મુકેલ છે.

વ્યુત્ક્રાન્તિ-દ્વન્દ્વ વ્યુત્ક્રાન્તાઃ-એ રાશિ વડે બબ્બેનો ભેદ થયો-સ્ત્રી અને પુરુષ, મનુષ્ય અને પશુ એ રીતે ભેદ થયો.

યજ્ઞપાત્રપ્રયોગ-દ્વન્દ્વં યજ્ઞપાત્રાણિ ધ્રુવન્તિ-બબ્બે યજ્ઞપાત્રોનો પ્રયોગ કરે છે.

લોકજ્ઞાતે અત્યન્તસાહચર્યે ॥૭૭૪૮૪॥

જે પ્રયોગમાં અત્યંત સાહચર્ય લોકપ્રસિદ્ધ હોય ત્યાં પણ દ્વિને બદલે દ્વન્દ્વમ્ શબ્દનો પ્રયોગ કરવો.

દ્વન્દ્વં રામ-લક્ષ્મણૌ=રામ-લક્ષ્મણાનું જોડું.

આવાધે ॥૭૭૪૮૫॥

ન્યાં મનની પીડા જણાતી હોય ત્યાં પીડાને જણાવવા વપરાતો શબ્દ એ વાર બોલાય છે. એ પ્રસંગે એ એ વાર બોલાયેલા શબ્દમાંના આદિ શબ્દને લાગેલી સ્વાદિનો લોપ થાય છે અને તે લોપને પિત્ત સમજવો.

ઋક્ ઋક્-ઋક્ શબ્દનું બરાબર ઉચ્ચારણ ન કરી શકાતું હોવાથી મનમાં પીડાયેલો વક્તા ઋક્ ઋક્ એમ એ વાર બોલે છે.

ગતઃ ગતઃ=ગતગતઃ-એ ગયો, એ ગયો.

નષ્ટા નષ્ટા=નષ્ટનષ્ટા-એ નાહી, એ નાહી.

આ ઉદાહરણો પણ મનની પીડાને સૂચવે છે.

નવા ગુણઃ સદ્દશે રિત્ ॥૭૭૪૮૬॥

મુખ્ય એવા ગુણના અર્થમાં કે ગુણીના અર્થમાં આવેલો ગુણવાચક શબ્દ જ્યારે વિકલ્પે એવડો બોલાય છે ત્યારે તે એવડા બોલાયેલા શબ્દમાંના આદિના શબ્દની સ્વાદિ નો લોપ થાય છે અને તે લોપને પિત્ત સમજવો અને રિત્ પણ સમજવો પિત્ત એટલે ૧ નિશ્ચાન્તવાળો અને રિત્ એટલે ૨ નિશ્ચાન્તવાળો

શુક્લશુક્લમ્ રૂપમ્-સ્વેત સ્વેત -ધોણું ધોણું. પદ્મે-શુક્લજાતીયઃ

કાલકકાલિકા-ઠાળી ઠાળી કાલિકા-કુર્ગો.

પ્રિય-સુખં ચ અકુચ્છે ॥૭૭૪૮૭૥॥

અકુચ્છ અર્થને સૂચવનારા પ્રિય અને સુખ ક્ષબ્દો વિકલ્પે બેવડા બોલાય છે ત્યારે તેમાં આદિના શબ્દની સ્વાદિ નો લોપ થાય છે અને તે લોપ પિત્ત મળ્યાય. પ્રિયપ્રિયેણ દત્તે-પ્રિય પ્રિય વડે-પ્રેમ પૂર્વક-દે છે અથવા-પ્રિયેણ વા દત્તે-પ્રિય વડે દે છે. સુખસુખેન અધીતે-સુખે સુખે અધ્યયન કરે છે. અથવા-સુખેન વા અધીતે-સુખે અધ્યયન કરે છે.

વાક્યસ્ય પરિઃ વર્જને ॥૭૭૪૮૮૥॥

વર્જન અર્થને સૂચક પરિ શબ્દ વાક્યના અંશરૂપ (પદના અંશરૂપ નહીં) હોય તો બેવડો વિકલ્પે બોલાય છે.

પરિ પરિ, પરિ વા ત્રિગતેભ્યઃ વૃષ્ટો મેઘઃ-ત્રિગતં નામના પ્રદેશને છોડીને ચારે બાજુ ચારે બાજુ વરસાદ વરસ્યો અથવા-ત્રિગતંને છોડીને ચારે બાજુ વરસાદ વરસ્યો પરિત્રિગતં વૃષ્ટો મેઘઃ-ત્રિગતં સુધી વરસાદ વરસ્યો-અહીં પરિ શબ્દ વાક્યનો અંશ નથી પણ પદનો અંશ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

પ્લુત વિધાન :

સમ્મતિ-અસૂયા-કોપ-કુત્સનેષુ આદ્ય-આમન્યમ્ આદૌ સ્વરેષુ

અન્યથ પ્લુતઃ ॥૭૭૪૮૯૥॥

કાર્યમાં અભિમતિ અથવા કાર્યનો આદર તે સમ્મતિ. ળીજના ગુણને સહન ન કરવા તે અસૂયા. કોપ એટલે ક્રોધ અને કુત્સન એટલે નિંદા-આ અર્થોમાં વાક્યનું આદિપ્લુત આમન્યપદ બેવડું બોલાય છે અને બેવડું બોલાયા પછી પદના સ્વરોમાંના અંત્ય સ્વરનું પ્લુત ઉચ્ચારણ વિકલ્પે થાય છે.

સમ્મતિ-માણવક ૩ માણવક માણવક । અભિરૂપક ૩ અભિરૂપક અભિરૂપક અભિરૂપક । શોભનઃ સ્લહ અસિ-હે માણવક, હે અભિરૂપક તું ખરેખર શોભન-સુંદર છે.

અસૂયા-માણવક ૩ માણવક માણવક માણવક । અભિરૂપક ૩ અભિરૂપક અભિરૂપક અભિરૂપક અભિરૂપક રિક્તં તે આભિરૂપ્યમ્-હે માણવક, હે અભિરૂપક તારું આભિરૂપ્ય-સૌદન્ય-રિક્ત-ખાલી-છે

કોપ-માણવક ૩ માણવક માણવક માણવક અવિનીતક ૩ અવિનીતક અવિનીતક અવિનીતક । ફદાનીં ફાસ્યસિ જાત્મ !-હે માણવક, હે અવિનીતક ! હે હુન્યા ! હવે તું બળીશ.

કૃત્સન-શક્તિકે ૩ શક્તિકે શક્તિકે શક્તિકે । ચષ્ટિકે ૩ ચષ્ટિકે ચષ્ટિકે ચષ્ટિકે । રિક્તા
તે શક્તિ:-હે શક્તિદેવી હે ચષ્ટિકા, તારી શક્તિ રિક્તા છે-ખાલી છે.

મઘ્ય: સ્વલ્લ અસિ માળવક !-માણવક તું ખરેખર જાન્ય છે.-આમાં આમંત્ર્ય
પદ પાછળ છે.

મર્ત્સને પર્યાયેણ ॥૭૧૪૧૦॥

કોપ વડે હંડ કરવો એનું નામ મર્ત્સન. આવા અર્થના વાક્યનું આમંત્ર્ય
પદ એ વાર બોલાય છે. અને એ વાર બોલાવા સાથે આગલા પદનો કે પાછલા
પદનો અંત્ય સ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

ચૌર ૩ ચૌર ૧, ચૌર ચૌર ૩, ચૌર ચૌર ઘાતયિષ્યામિ ત્વામ-હે ચોર હે ચોર તને
હણારી નાખીશ. ૩-તગડાનું નિશાન ત્રણ-માત્રાના ઉચ્ચારણને સૂચવે છે.

ત્યાદે: સાકાદ્-ક્ષસ્ય અદ્-ગેન ॥૭૧૪૧૧॥

અજ્ઞ શબ્દથી યુક્ત એવા તથા ખીજ વાક્ય સાથે આકાંક્ષા રાખતા
ક્રિયાપદરૂપ પદવાળા નિંદા અર્થના વાક્યના સ્વરોનો પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

અજ્ઞ કૂજ કૂજ-અંગ ! તું બોલ. બોલ. પક્ષે-અજ્ઞ કૂજ, હૃદનાં જ્ઞાસ્યસિ જાતમ !-
અંગ ! તું બોલ, હે હુમ્મ્યા હવે તું જાણીશ.

અજ્ઞ ! પચ-અંગ, રાંધ-આમાં આકાંક્ષા નથી તેથી આ નિયમ ન લાગ્યો.

ક્ષિયા-આશી:-પ્રેષે ॥૭૧૪૧૨॥

ક્ષિયા-આચારથી ચલિતતા.

આશી:-પ્રાર્થનાવિશેષ.

પ્રેષ-અસત્કાર પૂર્વકની પ્રેરણા-આ ત્રણ અર્થો જણાતા હોય ત્યારે ખીજ
વાક્ય સાથે સાપેક્ષ એવા ક્રિયાપદરૂપ વાક્યના અંશરૂપ સ્વરોમાંનો અંત્ય સ્વર
વિકલ્પે પ્લુત થાય છે. ક્ષિયા-સ્વયં હ રથેન યાતિ ૩, યાતિ વા, ઉપાધ્યાય પદાર્થ
ગમયતિ-સ્વયં રથ વડે જાય છે, અથવા જાય છે, ઉપાધ્યાયને ચાલીને જવાની
પ્રેરણા કરે છે.

આશી:-સિદ્ધાન્તમ્ અખ્યેષીષ્ઠા: ૩, અખ્યેષીષ્ઠા: જા તર્કં ચ તાત ! હે તાત-બાપુ !

સિદ્ધાન્તનું અધ્યયન કરો, અથવા હે શિષ્ય ! તર્કનું અધ્યયન કરો.

પ્રેષ-કટં ચ કુડુ ૩, કુડુ વા ગ્રામં ચ ગચ્છ-સાદડી અથવા ખનાવ, ખનાવ અને ગ્રામ જા.

ચિતિ જ્વાર્યે ॥૭૭૫૧૩॥

વાક્યમાં જ્વના અર્થના ચિત શબ્દનો પ્રયોગ હોય ત્યારે વાક્યના સ્વરોમાં અંત્ય સ્વરનો પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

અગ્નિશ્વિદ માયાશ્તુ, માયાદ વા-અગ્નિની જેમ ચમકે

કર્ણવેષ્ટિકાંચિત્ કારય-કણુવેષ્ટિકાને-કાનમાં પહેરવાના વેઢલાને-જ કરાવ. આ પ્રયોગમાં જ્વનો અર્થ નથી પણુ જ્વનો અર્થ છે. તેથી આ નિયમ ન લાગે.

પ્રતિશ્રવણ-નિગૂઢાનુયોગે ॥૭૭૫૧૪॥

પ્રતિશ્રવણ-ખીખની વાતનો સ્વીકાર, અથવા સ્વયં પ્રતિષ્ઠા કરવી, અથવા સાંભળવા તરફ લક્ષ આપવું.

નિગૂઢાનુયોગ-અર્થો કરતી વખતે કોઈ વાદીને તેના વિચારથી ચ્યુત કરીને એમાં નિગૂઢ સ્થાનનો આવિષ્કાર કરવો-આ એમાંના કોઈ પણ એક અર્થના વાક્યના અંત્ય સ્વરનો પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

પ્રતિશ્રવણ-(૧) ખીખની વાતનો સ્વીકાર. જેમકે-માં મેં દેહિ, મોઃ । હન્ત તે દદામિ ૩, દદામિ વા-માય અને દે. ખરેખર હું તને દઉં છું, અથવા દઉં છું.

(૨) પોતે પ્રતિષ્ઠા કરવી એટલે પોતાના મતનું સ્થાપન કરવું જેમકે-નિત્યઃ શબ્દો મવિતુમ્ અર્હતિ ૩, નિત્યઃ શબ્દો મવિતુમ્ અર્હતિ-શબ્દ નિત્ય થવાને યોગ્ય છે, અથવા શબ્દ નિત્ય થવાને યોગ્ય છે.

(૩) સાંભળવા તરફ ધ્યાન-મો દેવદત્ત ! કિં માર્ષ ૩, મો દેવદત્ત ! કિં માર્ષ । હે દેવદત્ત શું સાંભળે છે કે ?, અથવા સાંભળે છે ?-માર્ષ શબ્દ શ્રવણ તરફની અભિમુખતા મૂચવે છે.

નિગૂઢાનુયોગ-અથ શ્રાદ્ધમ્ દિવાસ્થ ૩, આસ્થ વા-આજે શ્રાદ્ધ છે, એમ કહો, અથવા કહો-કોઈ વાદી વાદ કરવા માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે તેને નિગૂઢ સ્થાન આપવા પ્રતિવાદી કહે છે કે, આજે તો શ્રાદ્ધ છે એમ કહો, વાદ ન કરો.

વિચારે પૂર્વસ્ય ॥૭૭૫૧૫॥

વિચાર-શું આ છે કે આ છે એવો વિચાર તે સંશય. જે વિષયનો સંશય હોય તે સંબંધી વાક્યમાં જે આગળનો શબ્દ છે તેના સ્વરોના અંત્ય સ્વરનો પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

અહિર્નુ ૩, અહિર્નુ વા રજુર્નુ-શું ખરેખર સાપ, અથવા સાપ હોય કે દોરડું.

ઓમઃ પ્રારમ્ભે ॥૭૧૪૧૬॥

પ્રણામ વગેરેના પ્રારંભ અર્થવાળા ઓમ શબ્દનો અંત્ય સ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

ઓ ૩ મ્. ઓમ્ વા જ્ઞપમગમિત્ પ્રણમત-ઓમ, અથવા ઓમ ઋપલની-વૃષલની જેમ જનારા ઋપલ (દેવ)ને પ્રણામ કરે.

હેઃ પ્રશ્નાસ્વાને ॥૭૧૪૧૭॥

પ્રશ્નના જવાબ માટે બોલાયેલા વાક્યમાં વપરાયેલા હિ ના અંત્ય સ્વરનો પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

અકાર્ષીઃ કટં મૈત્ર ?-હે મૈત્ર તેં સાદડી બનાવી ?

અકાર્ષં હિ ૩, અકાર્ષં હિ વા-ખરેખર. બનાવી અથવા બનાવી.

પ્રશ્ને ચ પ્રતિપદમ્ ॥૭૧૪૧૮॥

જે વાક્યમાં પ્રશ્ન પૂછાયેલો છે અને જે વાક્યમાં પ્રશ્નનો જવાબ અપાયેલો છે એ વાક્યમાં વપરાયેલા દરેક પદનો અંત્ય સ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

પ્રશ્ન-અગમઃ ૩ પૂર્વાંશન્ ગ્રામાંશન્ મૈત્ર ! ૩

અગમઃ પૂર્વાન્ ગ્રામાન્ મૈત્ર ?

-હે મૈત્ર ! તું પૂર્વનાં ગામોમાં ગયો !

ઉત્તર-અગમમ્ પૂર્વાંશન્ ગ્રામાંશન્ મૈત્ર !

અગમં પૂર્વાન્ ગ્રામાન્ મૈત્ર ?-હે મૈત્ર ! હું પૂર્વનાં ગામોમાં ગયો હતો.

દૂરાદ્ આમન્વયસ્ય ગુરુઃ વા એકઃ અનન્ત્યઃ અપિ લઘુત્ ॥૭૧૪૧૯॥

દૂર-બોલાવા માટે સામાન્ય પ્રયત્ન ન કરતાં જ્યારે વિશેષ પ્રયત્ન કરવામાં આવે ત્યારે વિશેષ પ્રયત્ન કરનારા મનમાં એવો સંશય હોય છે કે મારું બોલેલ સંભળાશે કે કેમ ? દૂરવું આ સ્વરૂપ છે.-વાક્યમાં વપરાયેલા દૂરથી આમન્વય અર્થના પદના સ્વરોમાંનો અંત્ય સ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે અને જ સિવાયનો એકલો લ હોય તો પણ પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

આમન્વય-અંત્ય-આનન્ધ મો દેવદત્ત ! ૩, દેવદત્ત ! વા-હે દેવદત્ત આવ, અથવા દેવદત્ત ગુરુ-અનન્ત્ય-સખૂન્ ત્રિવ દેવદત્ત !, દેવદત્ત વા-હે, દેવદત્ત સાથે પી, અથવા હે દેવદત્ત.

અનન્ત્ય એકલો લ- આગચ્છ મોઃ કલ્હ પ્તશિલ્ ! કલ્હપ્તશિલ્ લા-આવ, હે બાધેલી શિખાવાળા, અથવા બાધેલી શિખાવાળા.

કૃણમિત્ર, કૃણમિત્ર !-હે કૃણમિત્ર !-આ પ્રયોગમાં જ છે તેથી આ નિયમ ન લાગે.

હે-હૈષુ ઇષામેવ ॥૭૪૧૦૦॥

દ્વિતી આમન્વ્યપદના સંવંધી અને વાક્યમાં વપરાયેલા હે. હૈ શબ્દોનો જ અન્ત્ય સ્વર વિકલ્પે પ્લુત થાય છે.

હેમૈત્ર ! આગચ્છ આગચ્છ, હૈ ૩ મૈત્ર !. આગચ્છ મૈત્ર ! હે-હે મૈત્ર આવ આવ આવ હે મૈત્ર, આવ મૈત્ર હે

હૈ ૩ મૈત્ર ! આગચ્છ, આગચ્છ હૈ ૩ મૈત્ર !, આગચ્છ મૈત્ર ! હૈ-હે મૈત્ર આવ, આવ હે મૈત્ર, આવ મૈત્ર હે.

અસ્ત્રી-શુદ્રે પ્રત્યભિવાદે મો-ગોત્ર-નામ્નો વા ॥૭૪૧૦૧॥

પ્રત્યભિવાદન-ચુરુ વગેરે વડીલોને અભિવાદન કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ અભિવાદન કરનારને 'તું કુશળ છે' એવો પ્રશ્ન પૂછે છે તેનું નામ પ્રત્યભિવાદન.

સ્ત્રી અને શુદ્ર સિવાયના પ્રત્યભિવાદનના પ્રસંગમાં વપરાયેલા નામના અન્ત્ય સ્વરનો તથા મોષ શબ્દના અન્ત્ય સ્વરનો તથા ગોત્રવાચી નામના અન્ત્ય સ્વરનો પ્લુત વિકલ્પે થાય છે.

પ્રત્યભિવાદન-અભિવાદયે મૈત્રઃ અહમ્ મોઃ આયુષ્માન્ ઇધિ, મોઃ ૩, મો લા-હે મૈત્ર !

હું તને અભિવાદન કરું છું હે તું આયુષ્માન થા હે, હે ગોત્રવાચી-અભિવાદયે ગાર્ગ્યઃ અહં મોઃ કુશલી અસિ ગાર્ગ્યઃ, ગાર્ગ્ય વા અભિવાદયે મૈત્રઃ અહમ્ મોઃ આયુષ્માન્ ઇધિ મૈત્ર ! મૈત્ર લા-હે ! હું ગાર્ગ્ય તને અભિવાદન કરું છું. હે ગાર્ગ્ય ! તું કુશળ છે ? અથવા ગાર્ગ્ય હે ! હું મૈત્ર અભિવાદન કરું છું આયુષ્માન મૈત્ર ? આવ, અથવા મૈત્ર ?

સ્ત્રી-અભિવાદયે ગાર્ગી અહં મોઃ ! આયુષ્મતી ત્વં મમ ગાર્ગી ! =ગાર્ગી તને હું અભિવાદન કરું છું હે ગાર્ગી તું આયુષ્મતી થા. આ પ્રયોગમાં સ્ત્રી છે તેથી શુદ્ર :-અભિવાદયે તુષજકઃ અહં મોઃ ! કુશલી અસિ તુષજક ! =હે ! તુષજક હું અભિવાદન કરું છું, હે તુષજક ! તુ કુશળ છે.

આ પ્રયોગમાં શુદ્ર છે તેથી અર્થાત્ આ બન્ને પ્રયોગોમાં ૧૦૧મા સૂત્રનો નિયમ ન લાગે.

પ્રશ્ન-અર્ચા-વિચારે ચ સન્ધેયસન્ધ્યક્ષરસ્ય આદ્ ર્દ્ ઉત્ત પરઃ ॥૭ા૪ા૧૦ઃ

પ્રશ્ન, અર્ચા, વિચાર તથા પ્રત્યભિવાદન-એ ચાર માંનો કોઈ અર્થ જણાતો હોય ત્યારે સંધિને યોગ્ય એટલે જેની સંધિ થઈ શકતી હોય એવા સંધ્યક્ષર-એ-એ-ઓ-ઔ-જે વાક્યને છેડે આવેલ હોય તે વાક્યનો અન્ય-છેડાનો-સ્વર પ્લુત થાય છે અને પ્લુત થવા સાથે જ છેલ્લા સંધ્યક્ષરને બદલે એટલે કે એ કે એ ને બદલે આઈ થાય છે તથા ઓ કે ઔ ને બદલે આઝ થાય છે.

પ્રશ્ન-આગમઃ ૩ પૂર્વાગ્નુ ગ્રામગ્નુ અગ્નિમૂતા૩૬ ! પટા૩૩-હે અગ્નિભૂતે ! પૂર્વાના ગામોમાં તું ગયો ? હે પટો !-હે ચતુર !

અર્ચા-શોભનઃ ચ્છલ્લ અસિ અગ્નિમૂતા૩૬-હે અગ્નિભૂતે ! તું ખરખર શોભન છે.

આ બન્ને વાક્યોમાં અગ્નિમૂતે ! ને બદલે અગ્નિમૂતા૩૬ થયેલ છે. એટલે એને બદલે આઈ થયેલ છે તથા પટો ને બદલે પટા૩૩ થયેલ છે એટલે ઓ ને બદલે આઝ થયેલ છે.

વિચાર-વસ્તવ્યં કિં નિર્પ્રત્યક્ષસ્ય સાગારિકા૩૬ ઉત્ત અનગરિકે-નિર્ગ્ર-થે શું સાગારિક સ્થાનમાં રહેલું કે અનગારિક સ્થાનમાં એવા વિચાર કરવાનો છે. સાગારિક એટલે દોષવાળું અને અનગારિક એટલે દોષ વિનાનું.

આ વાક્યમાં સાગારિકે ને બદલે સાગારિકા૩૬ થયેલ છે.

પ્રત્યભિવાદન-આયુધ્યમાન્ ઇધિ અગ્નિમૂતા૩૬-હે અગ્નિભૂતે ! દીર્ઘપુષી થા.

કચ્ચિત્ કુશલ૩મ્ ભવત્યોઃ૩ કન્યે ૩ ?-તમારી બેની કન્યાઓને કુશળતા છે ને ?

આ કન્યે ! પદ્વાળા પ્રયોગમાં કન્યે પદ દ્વિવચન હોવાથી કન્યે ના એ કારની કોઈ સંધિ થઈ શકતી નથી તેથી આ સંધ્યક્ષર સંધેય નથી એટલે સંધિને યોગ્ય નથી. આમ હોવાથી આ વાક્યમાં આ નિયમ ન લાગ્યો અર્થાત્ કન્યેનું કન્યા૩૬ ન થયું.

તયોઃ ચ્ચૌ સ્વરે સંહિતાયામ્ ॥૭ા૪ા૧૦૩ા॥

પ્લુતના આકાર પછી તરતજ આવેલા ફકાર પછી સ્વર હોય તો અને સંહિતા એટલે સંધિ થવાને પ્રસંગ હોયતો તે જ નો વ થઈ જાય છે. તથા પ્લુતના આકાર બાદ તરત આવેલ ઉકાર પછી સ્વર હોય તો અને સંધિ થવાનો પ્રસંગ હોય તો ઊ નો વ થાય છે.

અગમઃ૩ અગ્નિમૂતા૩ યજ્ઞ આગચ્છ-આ પ્રયોગનું મૂળ૩૫ અગમઃ અગ્નિમૂતે જ અગ્નિમૂત છે. આ નિયમ દ્વારા જનમ્નનું યજ્ઞ થયેલ છે. હે અગ્નિભૂતિ ! તું ગયો, અહીં આવ.

અગમઃ૩ પટા વચ્ચે આગચ્છ-આ પ્રયોગનું મૂળ-૩૫ અગમઃ પટો ૩ અચ્ચ આગચ્છ છે, આ નિયમથી ઉપવચનું વચ્ચ થયેલ છે. પટુ ! તું ગયો, અહીં આવ.

અગા૩૬ ઇન્દ્રમ્ આનય-હે અગ્નિ ! ઈન્દ્રને લાવ.

પટા૩૭ ઉદકમ્ આનય-હે પટુ ! પાણી લાવ.

ઇ+ઇન્દ્રમ્ તથા ઉ+ઉદકમ્ એ બન્ને પ્રયોગોમાં સંધિ થવાનો પ્રસંગ નથી. ૧૨૨૩૬॥ વાળું સૂત્ર આ ઉદાહરણોમાં સંધિનો નિષેધ કરે છે તેથી અહીં ઇ+ઇન્દ્રમ્=ચીન્દ્રમ્ તથા ઉ+ઉદકમ્=ઉદકમ્ એવાં રૂપો ન થાય.

પરિભાષા પ્રકરણ :

પચ્ચમ્યા નિર્દિષ્ટે પરસ્ય ॥૭૭૪૧૦૪॥

જે કાર્ય પંચમી વિભક્તિ દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરેલ હોય તે કાર્ય અવ્યવધાન-પણે આવેલા પર અંશને એટલે પછીના અંશને જ થાય. અતો મિસ્ર દેહ (૧૧૧૪૨૧) આ નિયમ અક્ષર થી પર-પછી-આવેલા મિસ્ર પ્રત્યયનો 'દેહ' થાય એવું વિધાન કરે છે. આ નિર્દેશમાં-વિધાનમાં-"અક્ષરથી પર આવેલા" એમ પંચમી વિભક્તિ દ્વારા નિર્દેશ છે તેને અર્થ એમ સમજવો કે અક્ષર પછી તરત જ આવેલા મિસ્ર નો દેહ થાય છે.

વૃક્ષ+મિસ્ર=વૃક્ષ+દેહ=વૃક્ષે:

માલામિઃ+અવ-આ પ્રયોગમાં મિસ્ર પછી જ આવેલ છે તેથી માલા શબ્દને લાગેલા મિસ્રનો દેહ ન જ થાય.

દૃષદ+મિસ્ર-દૃષદિમઃ-આ રૂપમાં ષ ના જ પછી તરતજ મિસ્ર નથી પણ ક છે અને દ પછી મિસ્ર છે એટલે જ પછી તરતજ મિસ્ર આવેલ નથી તેથી દૃષદિમઃ પ્રયોગમાં મિસ્રનો દેહ ન જ થાય.

સપ્તમ્યા પૂર્વસ્ય ॥૭૭૪૧૦૫॥

જે કાર્ય સપ્તમી વિભક્તિ દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરેલ હોય તે તેની એટલે સપ્તમી વિભક્તિ દ્વારા નિર્દિષ્ટની અવ્યવહિતપણે પૂર્વના અક્ષરને જ થાય. દૈવગદિઃ અસ્ત્રે સ્વરે ચવરલમ્ (૧૧૧૨૧૧) આ સૂત્ર ૬ વગેરે સ્વરોને બદલે ચ વગેરે વ્યંજનોનું વિધાનરૂપ કાર્ય બતાવે છે. એ કાર્ય બતાવતાં આ સૂત્ર એવી શરત મૂકે છે કે ૬ વગેરે સ્વરો પછી તરત જ કોઈ પ્રકારનાવ્યવધાન વિના

અસ્વસ્વર આવેલ હોય તો આ સૂત્ર મુજબ કાર્ય કરવું. આ વિધાનમાં મૂળસૂત્રમાં અસ્વે સ્વરે એમ સપ્તમી વિભક્તિવાળું રૂપ મૂકી ને ય વગેરેનું વિધાન બતાવેલ છે. એટલે સૂત્રનો અર્થ એમ સમજવો કે

અસ્વ સ્વરની પૂર્વના એટલે તદ્દન અવ્યવહિત પૂર્વના એવા રૂ વગેરે સ્વરો ના ય વગેરે વ્યંજનો થાય, એટલે દધિ+અન્ન=દધ્યન્ન તો થાય પણ સમિદ્+અન્ન અહીં ય વગેરે વ્યંજનોના વિધાન કરનારો નિયમ ન લાગે સમિદ્+અન્નમાં અન્ન ના અ સ્વરની પૂર્વમાં તરતજ રૂ નથી પણ રૂ છે તેથી અ વચ્ચે રૂ નું વ્યવધાન હોવાને લીધે રૂનો ય ન જ થાય. આ હકીકત “સપ્તમ્યા પૂર્વસ્ય” સૂત્ર સૂચવે છે.

ષષ્ઠ્યા અન્ત્યસ્ય ॥૭૭૪૧૦૬॥

ષષ્ઠી વિભક્તિદ્વારા જે કાર્યનો નિર્દેશ કરેલ હોય તે કાર્ય શબ્દને છેડે જ થાય પણ આખા શબ્દને લાગુ ન થાય.

જા અષ્ટનઃ જાઃ સ્યાદૌ (૧૧૧૪૫૨૧) આ સૂત્ર અષ્ટનઃ એવા ષષ્ઠી વિભક્તિના પ્રયોગ દ્વારા એવો નિર્દેશ કરે છે કે અષ્ટન્ શબ્દનો જા થાય. પ્રસ્તુત ૧૦૬માં નિયમ દ્વારા અષ્ટન્ શબ્દનો એટલે અષ્ટન્ શબ્દના છેડાના અક્ષરનો જા થાય એમ સમજવું પણ અષ્ટન્ આખાનો જા થાય એમ ન સમજવું.

અષ્ટન્+મિસ=આષ્ટામિઃ

અનેકવર્ણઃ સર્વસ્ય ॥૭૭૪૧૦૭॥

જે કાર્ય ષષ્ઠી વિભક્તિનો નિર્દેશ કરીને બતાવેલ હોય પણ જે બતાવેલ કાર્ય અનેક વર્ણવાળું હોય તો તે નામને છેડે ન કરતાં આખા નામને જ લાગુ કરવું.

ત્રિ-ચતુરઃ તિસ-ચતસ સ્યાદૌ (૧૧૨૧૧૧૧) અહીં ત્રિ-ચતુરઃ એવા ષષ્ઠી વિભક્તિના પ્રયોગદ્વારા એમ સૂચવાયેલ છે કે ત્રિના સ્થાને તિસ કરવું અને ચતુરના સ્થાને ચતસ રૂપ કરવું. ષષ્ઠી વિભક્તિદ્વારા બતાવેલ તિસ અને ચતુસ રૂપ કાર્ય અનેક વર્ણુ વાળું છે તેથી આ વિધાનને ૧૧૭૪૧૦૬ના નિયમ દ્વારા શબ્દને અંતે ન લગાડવું પણ પ્રસ્તુત ૧૦૭માં નિયમદ્વારા ત્રિ આખાને બદલે તિસ રૂપ કરવું અને ચતુર આખાને બદલે ચતસ રૂપ કરવું. આમ થવાથી

ત્રિ+મિસ=તિસમિઃ તથા

ચતુર+મિસ=ચતસમિઃ એવા શુદ્ધ પ્રયોગો બ્યાકરણથી સાધી શકાય છે.

પ્રત્યયસ્ય ॥૭૧૪૧૦૮॥

પ્રત્યયના સ્થાનમાં જે આદેશનું વિધાન કરેલું હોય તે એકવર્ણનો હોય અથવા અનેકવર્ણનો હોય તો પણ તે આદેશ આખા પ્રત્યયના સ્થાનમાં જ થાય છે. એમ સમજવું.

સર્વે=સર્વ+જસ-અહીં જસના સ્થાને ૬ તું વિધાન કરેલ છે તે ૬ એક વર્ણ૩૫ હોવા છતાંયે આખાય જસ ના સ્થાનમાં જ થાય છે. પણ જસ ના અંતના સ્ને સ્થાને થતો નથી એમ સમજવું.

સર્વે=સર્વ+જસ-આ પ્રયોગમાં જસ ને સ્થાને ૬ તું વિધાન કરેલું છે. ૬ એક વર્ણ૩૫ છે. છતાંય જસ પ્રત્યયના આખાના સ્થાનમાં જ થાય છે પણ જસના અંત સ્ને ના સ્થાનમાં થતો નથી. આમ સર્વે પ્રયોગ સાધી શકાય છે.

સ્થાની ઇવ અવર્ણવિધૌ ॥૭૧૪૧૦૯॥

ન્યાં ન્યાં આદેશનું વિધાન કરેલું તે આદેશો જેના સ્થાનમાં યતાવેલા છે તે તે મૂળ સ્થાન જેવા સમજવા એટલે કે ધાતુનો આદેશ ધાતુ જેવો સમજવો. મૂળ નામનો આદેશ મૂળ નામ જેવો સમજવો, વિભક્તિનો આદેશ વિભક્તિ જેવો સમજવો, કૃદન્તનો આદેશ કૃદન્ત જેવો સમજવો અવ્યયનો આદેશ અવ્યય જેવો સમજવો. અને પદનો આદેશ પદ જેવો સમજવો. આ દરેકનાં ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે જેમકે—

ધાતુનો આદેશ—

ધાતુ-(૧) મચ્યમ્-અહીં અસ ધાતુનો મૂ આદેશ થયેલ છે. અસ ધાતુ છે તેથી આદેશ૩૫ મૂ ને પણ ધાતુ જ સમજવો તેથી આદેશ૩૫ મૂ ધાતુને કૃદન્તનો પ્રત્યય લાગ્યો તેમ જ મૂના ક નો ગુણ વગેરે થયાં.

પ્રકૃતિ ૩૫ સર્વાદિ કિમ્ નો આદેશ—

સર્વાદિ-(૨) કસ્મૈ-મૂળ કિમ્ શબ્દ સર્વાદિ છે. કિમ્ નો ક થયો, તેને પણ સર્વાદિ સમજવો તેથી ક ને બદલે ચતુર્થીના એકવચન એ નો સ્મૈ થવાથી કસ્મૈ ૩૫ થઈ શકે.

વિભક્તિનો આદેશ.

વિભક્તિ-(૩) રાજા-મૂળ શબ્દ રાજન્ છે. રાજન્ ને લાગેલો સિ પ્રત્યય લોપ પામેલ છે. અહીં રાજન્ તું રાજા ૩૫ સાધતી વખતે સિ

પ્રત્યયનો લોપ થયેલો ન સમજવો તેથી રાજન્ નું રાજા રૂપ થયું છે. અર્થાત્ સિ પ્રત્યયની વિદ્યમાનતામાં જે વિધાનો ખતાવેલાં છે તે રાજા રૂપ ને લાગુ થઈ જાય.

જેમકે રાજન્-સિ. સિ નો લોપ થતાં પણ રાજન્ ને પદ સમજવું, તેથી નામ સિદ્ધ-વ્યવજને ૥૧૧૧૨૧૥ નિયમથી રાજન્ પદ હોવાને લીધે ૥૨૧૧૧૧૥ નિયમ દ્વારા ન નો લોપ થયો તથા ૥૧૧૪૧૮૫૥ નિયમથી રાજ નું રાજા અર્થ.

કૃતનો આદેશ કૃત-(૪) પ્રકૃત્ય=પ્રનકૃત્વા રૂપમાં 'કૃત્' રૂપ 'ત્વા'નો ય થયેલ છે એટલે ત્વા 'કૃત્' રૂપ હોવાથી તેના સ્થાને થયેલો 'ય' પણ કૃત્ રૂપ છે.

પ્રસ્તુત્ય-પ્રનકૃત્વા રૂપમાં કૃત્ પ્રત્યયરૂપ ત્વા નો ય થયેલ છે એટલે ત્વા કૃત્ રૂપ પ્રત્યય છે. તેથી તેને સ્થાને થયેલ ય પણ કૃત્ રૂપ પ્રત્યય છે. એમ સમજવાથી 'પ્ર' નિશાનવાળા કૃત્ પ્રત્યયરૂપ 'ય'ની પહેલાં ૪૧૪૧૧૩૥ નિયમદ્વારા ક અને સ્તુ પછી ત નો આગમ આવેલ છે. અને તેમ થવાથી પ્રનકૃત્વા નું પ્રકૃત્ય તથા પ્રનકૃત્વાનું પ્રસ્તુત્ય રૂપ સાધી શકાય છે.

અવ્યયનો આદેશ અવ્યય :- (૫) પ્રસ્તુત્ય આ પ્રયોગમાં મૂળ પ્રનકૃત્વા એમ હતું. આ પ્રયોગનો ત્વા અવ્યયરૂપ છે. તેથી તે ત્વાને ને બદલે થયેલો 'ય' પણ અવ્યયરૂપ છે. (જુઓ ૧૧૧૩૫૥) 'ય' ને અવ્યયરૂપ સમજવાથી અવ્યયને લાગેલી વિભક્તિનો લોપ થઈ શકે છે. (જુઓ ૩૨૧૭૥)

પદનો આદેશ પદ:-

ધર્મો વો રક્ષતુ-આવાક્યમાં યુષ્માન્ પદને સ્થાને વસ રૂપ બનેલ છે. તદન્તં પદમ્ (૧૧૧૨૦) નિયમ દ્વારા યુષ્માન્ રૂપ પદ છે તેથી તેને બદલે વસ પણ પદરૂપ મનાય છે એમ થવાથી વસ પદના અત્ય 'સ' નો 'ર' થાય છે. (૧૨૧૧૭૨૥) ર થયા પછી ર નો વિસર્ગ થાય છે. (૧૧૩૫૩૥) એથી ધર્મો વો રક્ષતુ પ્રયોગ સાધી શકાય છે.

આ નિયમ માટે એક અપવાદ આ પ્રમાણે છે-જે સ્થળે આદેશને મૂળરૂપે માનીને માત્ર એક વર્ણના નિમિત્તથી કાંઈ કાવ કરવાનું હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે

જેમકે-૧ દિવ્ શબ્દને પ્રથમાના એકવચનનો 'સિ' પ્રત્યય લાગતાં દિવ્+સ એ સ્થિતિમાં દિવઃ ઔઃ સી (૨૧૧૧૧૭૥) નિયમ દ્વારા 'વ'નો ઔ બને છે.

હેમ-૩૩

એટલે વિન્ નું ચૌ થાય. હવે જોને અહીં 'વ' માનવામાં આવે અને તેને લીધે ચૌ નું વિન્ માનતાં ર્વીર્ણવાચ્યજ્ઞનાત્ સે: (૧૧૧૪૪૫) નિયમદ્વારા સ્ પ્રત્યયના લોપનું કાર્ય થવા આવે છે. પણ આ લોપનું કાર્ય માત્ર એક વર્ણના નિમિત્તને એટલે ર્વ૩૫ વ્યંજનના નિમિત્તને લીધે થાય છે. તેથી આ રથજે આ ૧૦૯ મો સ્થાનિવદ્ભાવને લગતો નિયમ ન લાગે અને ન લાગવાથી ચૌ નું વિન્ ન મનાય, એમ થવાથી હવે ચૌ વ્યંજનનાંત નથી, તેથી ૧૧૧૪૫ વાળો નિયમ અહીં ન લાગ્યો. અને સ્ ના ર નો તથા હ નો વિસર્ગ બનતાં ચૌ: ર્વ૫ સિદ્ધ થઈ શક્યું.

(૨) ક: ર્ષ્ટ: ૧-આ વાક્યના ર્ષ્ટ ર્ષમાં યજ્ઞત્ એમ હતું. હવે અહીં યજ્ઞ ના ય નો ર થયેલ છે. આ ર ને ય ર્ષ એક વ્યંજન તરીકે માનવામાં આવે તો 'ય' વ્યંજન ધોષર્ષ હોવાથી ઘોષવતિ (૧૧૩૧૨૧) નિયમ દ્વારા ક:નો કો થવા આવે છે. પણ ક: નો કો થવાનું કાર્ય એક વર્ણને માનીને થતું હોવાથી આ રથજે ચાલુ ૧૦૯મા નિયમદ્વારા ર્ષ્ટના ર નો 'ય' ન માની શકાય એટલે કો ર્ષ્ટ: એવું અશુદ્ધ થતું અટકી ગયું અને ક ર્ષ્ટ: એવું વ્યાકરણસંમત શુદ્ધર્ષ સાધી શકાયું.

પ્રતીક્ય-આ પ્રયોગમાં મૂળ પ્રતિવિન્ત્વા એમ છે. અહીં ત્વા ને બદલે ય થયેલ છે. અહીં પણ ય ને ત્વા માનીને એટલે એક વર્ણર્ષ ત કાર આદિ વાળા પ્રત્યય માનીને ૪૧૩૨૨ નો નિયમ લાગવા આવે છે. જ્યાં એકવર્ણ માનીને કાર્ય કરવાનું હોય ત્યાં આ ૧૦૯મા નિયમદ્વારા સ્થાનિવદ્ભાવ કરવાનો સૂત્રકાર નિષેધ કરે છે. તેથી આ પ્રતીક્ય પ્રયોગમાં ય ને ત ર્ષમાનીને ૪૧૩૨૨ નો નિયમ ન લાગ્યો એટલે પ્રતિવિય એવું અશુદ્ધર્ષ ન બનતાં પ્રતીક્ય એવું શુદ્ધર્ષ સંધાયું.

સ્વરસ્ય પરે પ્રાગ્વિધૌ ॥૭૧૪૧૧૦॥

૫૨ નિમિત્તને લઈને થયેલો સ્વરનો કોઈ આદેશ મૂળર્ષે સમજવો જોઈએ પણ ચરત એટલી કે જ્યારે પરનિમિત્તને લઈને થયેલા આદેશથી પૂર્વમાં અવ્યવહિતપણે કે વ્યવહિતપણે પણ કોઈ વિધાન કરવાનું હોય અર્થાત્ જ્યાં આદેશ થી પૂર્વમાં અવ્યવહિતપણે કે વ્યવહિતપણે કશું વિધાન કરવાનું હોય ત્યાં આ નિયમ લાગે

કથયતિ-કથનફનખતિ । આ પરિસ્થિતિમાં ૪૩૧૮૨મા સૂત્રદ્વારા કથ ના અંત્ય જ નો લોપ થાય છે. એટલે કથનફનખતિ એમ બનતાં ૪૩૧૯ મા સૂત્ર દ્વારા ર ની પૂર્વના કથ ના હિપાન્ત્ય 'અ' ની વૃદ્ધિ એટલે જ નો જા થવાનો પ્રસંગ આવે છે. પણ 'ર' ના લોપર્ષ આદેશથી પૂર્વમાં વૃદ્ધિ થવાની હોવાથી

આ નિયમદ્વારા સ્વરના એટલે 'અ' ના લોપરૂપ આદેશને લોપરૂપ ન સમજતાં
અ રૂપ સમજવો તેથી કથનક આવી રિથિતિ થતાં અહીં ઉપાંત્યમાં અ ન હોવાથી
અ ની વૃદ્ધિ ન થઈ એટલે અ નો આ ન થયો તેથી કથયતિ રૂપ સિદ્ધ થયું.
'પાદિક:-પાદામ્યામ્ તરતિ પાદિક:-પાદ+ઈક-આ પરિરિથિતિમાં ઇક રૂપ પર નિમિત્તને
લીધે પાદ નો ઝાઝાદલા સૂત્ર દ્વારા પાદ થયેલ છે. એટલે અંત્ય સ્વર 'અ' નો
લોપરૂપ આદેશ થયેલ છે, એથી પાદ+ઈક માં યસ્વરે પાદ:૦ (૨૧૧૧૦૨) સૂત્ર
દ્વારા સ્વરાદિ પ્રત્યયની પૂર્વના 'પાદ' નો 'પદ' થવાનો પ્રસંગ ઉભો થયો તેથી
આ સૂત્રદ્વારા 'અ' ના લોપરૂપ આદેશથી પૂર્વના 'પાદ' નો પદ કરવાનો હોવાથી
'પાદ' ને પાદ રૂપ જ સમજવો અને આમ સમજવાથી ૨૧૧૧૦૨ા સુ સૂત્ર
અકારાંત પાદ ને લાગતું ન હોવાથી પાદ+ઈક માં પદ આદેશ ન થયો અને
પાદિક: રૂપ સિદ્ધ થયું.

સંસ્યતે-સંસ+ઈ+અ+તે આ પરિરિથિતિમાં ઝાઝાદલા સૂત્ર દ્વારા ય રૂપ પર-
નિમિત્તને લઈને સ્વરરૂપ ઇ નો લોપ થાય છે. એથી સંસ+અ+તે-આમ થતાં
ઝાઝાદલા સૂત્ર દ્વારા ક નિશાનવાળો ય પ્રત્યય ધાતુથી પર હોવાથી સન્સ નો
સસ થવાનો પ્રસંગ આંચો એટલે આ ન લોપ સ્વરૂપ ઇ ના લોપરૂપ આદેશથી
પૂર્વમાં થવાનો હોવાથી એ લોપરૂપ આદેશને મૂળ રૂપ સમજવાથી સંસ+ઈ+અ
આમ થતાં હવે ન ધાતુના ઉપાંત્યમાં ન રહ્યો તેથી ન નો લોપ ન થયો
સંસ્યતે રૂપ અન્યું.

અહીં પદિકા રૂપમાં સ્વરનો લોપરૂપ આદેશ પરનિમિત્તક નથી દ્વૌ પાદો
વલ્લે દ્વિપદિકાં વલ્લે-દ્વિપદિકા પ્રયોગમાં ઝાઝાદલા સૂત્રદ્વારા દ્વિપાદ શબ્દને અક્ષ
પ્રત્યય થયેલ છે. અને પાદ નો પાદ પણ થાય છે. પાદ નો પાદ થવામાં કોઈ
પર નિમિત્ત નથી એટલે પાદ પછી અમુક પ્રત્યય આંચો હોય ત્યારે પાદ નો
પાદ કરવો એટલે પાદ ના અંત્ય અ નો લોપ કરવો એવું વિધાન નથી. એથી
આ પાદ નો પાદ એટલે અ સ્વરનો લોપરૂપ આદેશ અનિમિત્તક છે તેમ હોવાથી
અહીં પાદ ને બદલે પાદ સમજવાનો પ્રસંગ આવતો નથી આ સૂત્ર તો ન્યાં
સ્વરનો આદેશ કોઈ પરનિમિત્તને લીધે થયો હોય ત્યાં જ લાગુ થાય છે. આ
પ્રયોગમાં એમ નથી તેથી પાદ ને પાદ રૂપે જ સમજવાનો હોવાથી ૨૧૧૧૦૨ા
સૂત્રદ્વારા અક્ષ પ્રત્યયને લીધે પાદ નું પદ રૂપ થતાં દ્વિપદિકાં વલ્લે વાક્યનો દ્વિપદિકા
પ્રયોગ સિદ્ધ થઈ ગયો.

આ પ્રયોગમાં જે વિધિ કરવાનો છે. તે સ્વરના આદેશથી પૂર્વનો નથી.

નૈધેય:-નિધિ+અય=નૈધેયઃ અહીં એ પ્રત્યય ૬।૧।૭૧ સૂત્ર દ્વારા થયેલ છે. આ સૂત્ર એ સ્વરવાળા શબ્દોને એ પ્રત્યય થાય એમ વિધાન કરે છે. નૈધેય મ્હાં મૂળસ્થિતિ આ પ્રમાણે છે. નિ+ધા+ઈ-અહીં ઇ ને લીધે ૪।૩।૧૪ સૂત્ર દ્વારા આ નો લોપ થયેલ છે. અને એમ થવાથી નિધ્+ઈ=નિધિ પદ બનેલ છે. અને સ્વરનો લોપરૂપ આદેશ તો છે પણ જે એ પ્રત્યયનો વિધિ કરવાનો છે તે પૂર્વનો વિધિ નથી એટલે પ્રાગ્વિધિ નથી પણ નિધિ શબ્દ પછી એ પ્રત્યય લગાડવાનો હોવાથી એ તો લોપરૂપ સ્વરાદેશ પછીનો વિધિ છે. એથી અહીં પણ સ્વરરૂપ આ ના આદેશ લોપને લોપરૂપ જ સમજવાનો હોવાથી એ સ્વરવાળા નિધિ શબ્દને એ પ્રત્યય લાગી ગયો પણ જો એ લોપરૂપનો સ્થાનિવદ્ભાવ માનીને તેને આ રૂપે માનવામાં આવે તો નિ+ધા+ઈ એમ જ માનત અને એમ માનવાથી નિ+ધા+ઈ એ ત્રણ સ્વરવાળો શબ્દ હોવાથી એ પ્રત્યય ન થાત અને નૈધેય રૂપ ન બનત પણ અહીં આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રાગ્વિધિ ન હોવાથી આ ૧૧૦ મું સૂત્ર ન લાગ્યું એટલે સ્થાનિવદ્ભાવ ન થતાં 'નૈધેયઃ' રૂપ સિદ્ધ થઈ શક્યું.

ન સંધિ-હી-ય-કિવ-દ્વિ-દીર્ઘ-અસદ્વિધો-અસ્કલુકિ ॥૭।૪।૧૧૧॥

સંધિના વિધિમાં એટલે ૧।૨।૧ સૂત્રથી માંડીને ૧।૩।૬૫ સૂત્ર સુધીમાં જે સંધિનું વિધાન જણાવેલ છે, તેમાં સ્વરના આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય તથા 'હી' પ્રત્યયના વિધાનમાં એટલે બીજા અધ્યાયના ચોથા પાદ દ્વારા સ્ત્રીલિંગ સૂચક 'હી' પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ છે તે વિધાનમાં સ્વરના આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય. એ જ પ્રમાણે 'ય' ના વિધાનમાં, કિવ ના વિધાનમાં, દ્વિ ના વિધાનમાં અને દીર્ઘના વિધાનમાં સ્વરના આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય તથા અસદ્વિધિમાં સ્વરના આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય એટલે સ્વરનો આદેશ તેના મૂળરૂપ જેવો-હતો તેવો જ-ન બનાય. આ નિયમનો જે એક અપવાદ છે તે આ પ્રમાણે છે. જ્યાં અસદ્વિધિના પ્રકરણમાં જણાવેલા સ અને ક ના લોપનો પ્રસંગ હોય ત્યાં આ નિયમ ન લાગે અર્થાત્ સ અને ક ના લોપના પ્રસંગમાં તો સ્વરના આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ થઈ જ જાય.

- (૧) સંધિવિધિ-વિ + ઇ + અન્તિ = વિ + ય્ + અન્તિ = વિચન્તિ । વિ + ઇ + અન્તિ આવી સ્થિતિમાં વિ + ય્ + અન્તિ થયું. હવે વિ + ઇ + અન્તિ માં ઇ નો ય્ થયેલ છે તે સ્વરનો આદેશ છે. આદેશની પૂર્વમાં કાર્ય કરવાનું છે તેથી તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ માનીએ તો વિ + ઇ એમ સમજવાનું અને એમ સમજવાથી વિ + ઇ નું વી એવું રૂપ થશે. તેથી. વિચન્તિ એવું રૂપ નહીં બની શકે. એટલે

આ સૂત્ર કહે છે કે સંધિના વિધાનમાં આદેશની પૂર્વનું કાર્ય કરવાનું હોય તો પણ સ્થાનિવહભાવ ન કરતો તેથી વિ + ય + અન્તિ માં યૂ નો હ ન મનાયો એટલે વિ + હ નો દીર્ઘ ન થયો. અને વ્યાકરણ સંમત વિચિન્તિ એવું શુદ્ધ રૂપ સાધી શકાયું.

(૨) ઢી વિધિ-વિમ્બ્યાઃ ફલમ્ વિમ્બમ્-આ પ્રયોગમાં વિમ્બી શબ્દને તદ્દિતનો અ પ્રત્યય લાગતા વિમ્બી + અ દારાપદા સૂત્ર દ્વારા તદ્દિત પ્રત્યય અ નો લોપ અને લોપ થયા પછી રાજા૧૫ નિયમ દ્વારા વિમ્બી પદમાંના ઢી નો લોપ —એ રીતે વિમ્બી શબ્દ દ્વારા વિમ્બ શબ્દ અને છે. વિમ્બ શબ્દ ને પ્રથમાના એકવચનમાં સિ પ્રત્યય લગાડતા પહેલાં આ પ્રયોગમાં પરનિમિત્તક સ્વરના આદેશરૂપ ઢી પ્રત્યયના લોપનો સ્થાનિવહભાવ માનીએ તો વિમ્બ + ઢી + સિ એમ માનવું પડે, આમ માનવાથી રાજા૮૬ સૂત્ર દ્વારા વિમ્બ + ઢી + સિ થશે. આમ થવાથી વિમ્બમ્ રૂપ નહીં સધાય અને વિમ્બ એવું પ્રથમાનું એકવચન બનશે. આ વિમ્બ રૂપ શુદ્ધ નથી પણ વિમ્બમ્ રૂપ શુદ્ધ છે એને સાધવા માટે ઢી વિધિમાં આ ૧૧૧ મા નિયમ દ્વારા સ્થાનિવહભાવને ન કરવાથી વિમ્બ+સિ એમ થતાં વિમ્બમ્ બરાબર સાધી શકાય છે.

(૩) ય વિધિ-કણ્ડવાદિગણુના કણૂ ધાતુને પાજા૧૧ નિયમ દ્વારા 'તિ' પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં રાજા૮ નિયમ દ્વારા ય લાગે છે. એટલે કણૂય + તિ એમ થાય છે. આમ થતાં કણૂ૮૨ મા નિયમ દ્વારા ય ના અ નો લોપ થાય છે અને લોપ થયા પછી રાજા૧૨૧ સૂત્ર દ્વારા યાકી રહેલા વ્યંજનાન્ત ય નો પણ લોપ થાય છે. એ રીતે કણૂતિઃ પ્રયોગ સાધી શકાય છે. હવે અહીં ય ના અ નો જે લોપ થયેલ છે તે સ્વરાદેશરૂપ છે તેથી તેનો ય ના લોપરૂપ વિધિમાં સ્થાનિવહભાવ માનીએ તો યૂ નો લોપ જ ન થાય, સ્થાનિવહભાવ માનવાથી યૂ ને ય માનવો પડશે અને જે સૂત્ર ય નો લોપ કરે છે તે વ્યંજનાન્ત યૂ નો જ લોપ કરે છે પણ સ્વરાન્ત ય નો લોપ કરતું નથી તેથી કણૂતિઃ રૂપ નહીં સાધી શકાય પણ કણૂયતિઃ એવું અશુદ્ધ રૂપ સધાશે માટે ય ના લોપ રૂપ વિધિમાં પ્રસ્તુત સૂત્ર સ્થાનિવહભાવ કરવાનો નિષેધ કરે છે. તેથી યૂ ને આખો ય ત માની વ્યંજનાન્ત યૂ માનતાં તેનો લોપ થશે અને શુદ્ધ એવું કણૂતિઃ રૂપ સાધી શકાશે.

(૪) ક્વિપ્ વિધિ-જ્યન્ત એવા ક્વિ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યય લગાડીએ તો વેત્તયતિ ઇતિ શ્વઃ રૂપ થાય છે. વેત્તયતિ ને ક્વિપ્ લગાડતાં દેવ્ એવું ક્વિવન્ત રૂપ

બને છે. પછી ૪૧૧૧૦૦ માં નિયમ દ્વારા વ નો કદ થતાં દેવ+ક-દયુઃ થાય અને તેને પ્રથમાનુ' એકવચન લાગતા દયુઃ થાય આ પ્રયોગમાં દેવચિતિ ના જિ નો લોપ થયેલ છે. એટલે દેવયનુ' જે દેવ થયેલ છે. તેમાંના જિ નો લોપ થયા પછી જે વ શેષ રહે છે. તેનો કિવપ્ ને માનીને થતા કદ વિધિમાં સ્થાનિવહ્ભાવ માનીએ તો દેવિ+કિવપ્ એમ સ્થિતિ થતાં વ પછી તરત જ કિવપ્ ન આવવાથી વ નો ક જ થશે નહીં અને દેવ નું દયુઃ રૂપ નહીં થાય એથી આ મૂત્ર કિવપ્ વિધિમાં સ્થાનિવહ્ભાવનો નિષેધ કરે છે એને લીધે જિ ના લોપનો સ્થાનિવહ્ભાવ ન માનવાથી દેવ+કિવપ્ એમ બનતાં દેવ્ ના વ નો ક થતાં દયુઃ રૂપ બરાબર સાધી શકાય છે.

(૫) દ્વિર્ભાવનો વિધિ=દધિ+અન્ન=દધ્યન્ન । દધ્+ય્+અન્ન આ સ્થિતિમાં ૧૧૩૩૨૧ નિયમ દ્વારા ધૂ નો દ્વિર્ભાવ થવાનો હોવાથી દધ્+ય્+અન્ન=દદ્યન્ન આમ રૂપ સધાય છે. આ પ્રયોગમાં દ્વિર્ભાવ કરવાના પ્રસંગે દધ્ય નું દધિ માની લઈએ તો એટલે ય થયેલ હ નો સ્થાનિવહ્ભાવ માનીએ તો ૧૧૩૩૨ નિયમ દ્વારા દ્વિર્ભાવ થશે નહીં એથી સંધિવિધિમાં સ્વરના આદેશરૂપ ય નો સ્થાનિવહ્ભાવ ન માનતાં ધૂ નો દ્વિર્ભાવ થઈ જતાં દદ્યન્ન રૂપ બરાબર સિદ્ધ થઈ જશે.

(૬) દીર્ઘવિધિ = શામંશામમ્-શમ્ + જિ + જ્ઞમ્ = શામંશામમ્ આ પ્રયોગમાં શમ્ ધાતુને લાગેલો જિ પ્રત્યય લોપ પામેલ છે. જિ નો લોપ થયા પછી શમનું શામ્ બને છે અને પછી શામંશામમ્ પ્રયોગ થાય છે. શમ્ નું શામ્ એમ દીર્ઘવિધિ કરવા જતાં સ્વરના આદેશરૂપ લોપાયેલા જિ નો સ્થાનિવહ્ભાવ કરવાનો નથી. જે સ્થાનિવહ્ભાવ કરીએ તો પછી શમ્ નું શામ્ નહીં થાય. દીર્ઘવિધિ ૪૧૨૨૮ નિયમથી થાય છે તે નિયમ એમ કહે છે કે શમ્ પછી તરત જ જમ્ પ્રત્યય આવેલો હોય તો દીર્ઘ થઈ શકે છે પણ સ્થાનિવહ્ભાવ માનીએ તો શમ્ પછી જિ હશે અને પછી જમ્ પ્રત્યય હશે એટલે શમ્ પછી તરત જ જમ્ પ્રત્યય નહીં હોય તેથી ૪૧૨૨૮ માં નિયમ દ્વારા શામંશામમ્ રૂપ નહીં સધાય પણ આ ૧૧૧ મો નિયમ દીર્ઘ-વિધિમાં સ્થાનિવહ્ભાવનો નિષેધ કરે છે તેથી શમ્ નું શામ્ કરવા જતાં વચ્ચે જિ નથી અને એમ હોવાથી શામંશામમ્ રૂપ બરાબર સાધી શકાશે.

(૭) અસદ્ વિધિ-યાયષ્ટિઃ-યજ્ + યજ્ = યાયજ્ + યજ્ + ટિ=યાયષ્ટિઃ । યાયજ્ પછી આવેલા ય્ નો લોપ થાય છે તથા ય્ માં રહેલા બનો પણ લોપ થાય છે

આ લોપ જ નો હોવાથી તે સ્વરાર્થેશ્વર્ય છે તેનો સ્થાનિવહભાવ ન કરવો એમ આ ૧૧૧ મો નિયમ કહે છે ૨૧૧૮૭ માં નિયમ દ્વારા વ થાય છે. જે સ્થાનિવહભાવ થાત તો જ નો વ ન થઈ શકત વ કરનારું સૂત્ર કહે છે કે જ પછી તરત જ આદિમાં ધુટ અક્ષરવાળો હોય તો વ થઈ શકે જે સ્થાનિવહભાવ થાત તો જ પછી તરત જ આવે અને પછી આદિમાં ધુટ અક્ષરવાળો પ્રત્યય આવે તેથી વ ન થાત પણ જ લોપનો સ્થાનિવહભાવ ન થવાથી ચાચ્છિઃ પ્રયોગ સાધી શકાય છે.

સ અનેક ના લોપ પ્રસંગે સ્થાનિવહભાવ થાય-

સ લોપ:-સુકુસ્મયતિ ઇતિ સુકૂઃ । સુક્કમ્+ગ્નિ+ક્વિપ્+સ્=સુકૂઃ । અહીં કુસ્મ માં ના આદિ સ નો ૨૧૧૮૮ા સૂત્રદ્વારા લોપ થવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સુકુસ્મ+ગ્નિ+ક્વિપ્+સ્ માં નો જે ગિ નો ઇ લોપાયેલ છે તેનો સ્થાનિવહભાવ માનતાં સુકુસ્મ+ગ્નિ+ક્વિપ્=સુકુસ્મિ+ક્વિપ્ એમ થયું એમ થવાથી સુકુસ્મ પછી ઇ અને ક્વિપ્ અને તે પછી પ્રથમાના એકવચનનો સિ પ્રત્યય લાગેલ છે. ૨૧૧૮૮મું જે સૂત્ર આદિના સ નો લોપ કરે છે તે સ્મ પછી તરત જ આદિમાં ધુટ અક્ષરવાળો પ્રત્યય હોય તો જ લોપનું વિધાન કરે છે અહીં સ્થાનિવહભાવ માનવાથી સ્મ પછી તરત જ ઇ છે પણ આદિમાં ધુટઅક્ષરવાળો પ્રત્યય નથી તેથી સ્મ નો સ ન લોપાયો અને સુકુસ્મ નું સુકુસ થયા પછી પ્રથમાના એકવચનમાં સુકુસ-સુકૂઃ એવું શુદ્ધરૂપ સાધી શકાયું.

કૂલોપ-કાઠ્ઠ તક્ષયતિ ઇતિ કાઠ્ઠતક્ અહીં પણ તક્ષ+ગ્નિ+ક્વિપ્ એ દ્વારા તક્ષ રૂપ થયું અને પછી પ્રથમાના એકવચનનો સિ પ્રત્યય લાગતા તક્ષ નું ખરું એવું તક્ રૂપ થાય છે જે તક્ષ+ગ્નિ-તક્ષ+ઇ માં ના ઇ નો લોપ થયેલ છે તેનો સ્થાનિવહભાવ માનીએ તો તક્ષ-તક્ષ એમ છે. અહીં સ્થાનિવહભાવ માનીએ તો ક્ષ પદાન્તે નથી પણ તક્ષ+ઇ એમ ઇ અંતે છે. તેથી ક્ષમાંના ક નો લોપ નહીં થાય તેથી કાઠ્ઠતક્ષ નું કાઠ્ઠતક્ રૂપ સાધી શકાય. ક્ષ માંના અંતિમ વ નો લોપ કરતાં તો ૭૧૧૧૧ માં પ્રસ્તુત નિયમ દ્વારા અસદ્વિધિમાં સ્થાનિવહભાવ નથી માનવાનો તેથી ૨૧૧૮૯ા નિયમ થી પદાન્તે આવેલ વ નો લોપ થઈ જ જાય અને તક્ રૂપ સરળતાથી સાધી શકાય.

હુપિ અચ્ચત્-લ્-અનત્ ॥૭૭૪૧૧૨॥

નામને લાગેલા પ્રત્યયનો લોપ થતાં એટલે હુપ થતાં કે હુક થતાં કે હુપ્ થતાં લોપાયેલ પ્રત્યયને પ્રત્યયરૂપ માનીને જે કાર્ય લોપની પૂર્વમાં થવાનું હોય તે ન થાય અર્થાત્ લોપાયેલ પ્રત્યયને લોપરૂપ જ મનાય પણ તેને સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય એટલે વિદ્યમાન પ્રત્યયરૂપ ન મનાય.

આ નિયમનો જે અપવાદ છે તે આ પ્રમાણે છે-જ્યાં ચ્ચ કરવું હોય એટલે ય નો ઇ, વ નો ડ, ઋ નો રૂ તથા લ નો લ્ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યાં આ નિયમ ન લાગે તથા જ્યાં લ્ નું કાર્ય કરવું હોય ત્યાં અને જ્યાં અનત્ નું કાર્ય કરવું હોય ત્યાં પણ આ નિયમ ન લાગે.

તદ્ + સિ = તદ્-અહીં સ પ્રત્યયનો લોપ થયેલ છે તેથી લોપની પૂર્વમાં તદ્ ના ઇ નો અ ૧૨૧૧૪૧ નિયમથી ન થાય તથા ૨૧૧૪૨ નિયમથી ત નો સ્ પણ ન થાય. જે સ્થાનિવદ્ભાવ માનવાનો હોત તો પ્રત્યય હયાત હોવાથી ઇ નો અ અને ત નો સ્ થઈ જત તો નપુંસકલિંગમાં પ્રથમાના એકવચનમાં શુદ્ધ રૂપ તદ્ કે તદ્ સાધી ન શકાત.

ગર્ગાઃ = ગર્ગસ્ય અપત્યાન્નિ-ગાર્ગ્ય + જસ્ર = ગર્ગાઃ આ પ્રયોગથી “ગર્ગાદિભ્યઃ” ૧૬૧૧૪૨ નિયમથી ગર્ગ ને યજ્ પ્રત્યય થયેલ છે. એટલે ગાર્ગ્ય + જસ્ર એમ થયેલ છે. આ સ્થિતિમાં ૧૬૧૧૨૬૧ માં નિયમ દ્વારા યજ્ પ્રત્યયનો અહુવચનમાં લોપ થયેલ છે. તેથી ગાર્ગ્ય નું ગર્ગ અને છે અહીં લોપ પામેલ યજ્ પ્રત્યયને હયાત માનીએ તો અહુવચનમાં ગાર્ગ્ય નું ગાર્ગ ન થઈ શકે પણ યજ્ પ્રત્યયને લીધે ગર્ગની વૃદ્ધિ થતાં ગાર્ગ્યાઃ એવું યોદ્ધું રૂપ સંવાશે પણ ગર્ગાઃ એવું ખડું રૂપ નહીં સાધી શકાય માટે પ્રત્યયનો લોપ થતાં આ સૂત્ર સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ કરે છે. તેથી યજ્ પ્રત્યય લોપ પામ્યા પછી વિદ્યમાન જ નથી એમ માનવાથી યજ્ પ્રત્યયને માનીને થનારું વૃદ્ધિરૂપ કામ નહીં થાય અને શુદ્ધ ગર્ગાઃ રૂપ સાધી શકાય છે.

અપવાદ પ્ર હૃગ્ + યજ્ + તિ = જરીમ્હ + હૈ+તિ=જરીમ્હીતિ આ પ્રયોગમાં યજ્ નો લોપ થયેલ છે, તો પણ લોપાયેલ યજ્ ની હયાતી માનીને પ્રહ ના ર નું ચ્ચત્ એટલે ઋ માં પરિવર્તન કરવાનું છે. જે અહીં લોપાયેલ યજ્ ની હયાતી ન માનીએ તો ૪૧૧૮૪૧ નિયમ દ્વારા ર નું ઋ માં પરિવર્તન ન થઈ શકે અને જરીમ્હીતિ એવું શુદ્ધ રૂપ સાધી ન શકાય. માટે જ આ ૧૧૨મો નિયમ પ્ષત્માં સ્થાનિવદ્ભાવને માનવાની સૂચના આપે છે.

લ-નિજાગલીતિ-આ પ્રયોગમાં ચ્ઢ પ્રત્યયનો લોપ થયેલ છે છતાં તે ચ્ઢ વિદ્યમાન છે એમ માનીને ઘો યદિ ॥૨૧૩૧૦૧॥ સૂત્ર દ્વારા ર નો લ થયેલ છે એટલે નિજાગરીતિ પ્રયોગને બદલે નિજાગલીતિ પ્રયોગ બનેલ છે એમ આ લ વાળો જ પ્રયોગ વ્યાકરણ સંમત છે. આ પ્રયોગમાં લ કારનો વિધિ છે તેથી આ ॥૭૭૪૧૧૨॥ વાળો નિયમ ન લાગે.

અનત્-અનત્ પશ્ય-આ પ્રયોગમાં અનત્ + અન્ એવી રિથિતિમાં 'અનતો લુપ્' ॥૧૧૪૧૫૧॥ સૂત્રથી અન્ નો લોપ થયેલ છે છતાં તે લોપાયેલ અન્ ને વિદ્યમાન માનીને અનત્ શબ્દનું ॥૨૧૧૩૩૩॥ સૂત્ર દ્વારા અનત્ ૩૫ થયેલ છે. આ પ્રયોગમાં અનત્ નું વિધાન છે તેથી પ્રસ્તુત નિયમ ન લાગે.

ઉપરના ત્રણે ઉદાહરણોમાં અનુક્રમે ચ્ઢ, લ અને અનત્ ના વિધાનોનો પ્રસંગ છે એથી પ્રસ્તુત ૧૧૨ મા સૂત્રનો નિયમ ન લાગ્યો.

વિશેષજમ્ અન્તઃ ॥૭૭૪૧૧૩॥

નામથી કે ધાતુથી જે અવયવ અલિન્ન હોય તેનું નામ પ્રસ્તુતમાં વિશેષણ સમજવું.

એ વિશેષણને નિયમિત માનીને જે કાર્ય બતાવેલ હોય તે નામના કે ધાતુના છેડાના બાગમાં થાય એમ આ સૂત્રનો આશય છે.

નામનું વિશેષણ :-જેમકે 'અતઃ સ્યમોડમ્' ॥૧૧૪૧૫૭॥ નિયમનો 'અ કાર પછી તરત જ આવેલ સિ અને અમ્ નો અમ્ થાય' એટલો અર્થ પૂરતો નથી. આ ૧૧૪૧૫૭માં નિયમમાં જે અતઃ પદ મુકેલ છે તે નામના વિશેષણ ૩૫ છે એટલે 'અકારાન્ત નામના અ પછી તરત જ આવેલા સિ અને અમ્ નો અમ્ થાય છે.' એવા પૂર્વેકિત ૫૭મા સૂત્રનો અર્થ સમજવાનો છે. અ કારાન્ત નામના છેડાનો અ તે નામનો અલિન્ન અવયવ હોવાથી નામનું વિશેષણ છે તેથી ૫૭માં સૂત્રે દર્શાવેલ કાર્ય, અ કારાન્ત નામના છેડાના અ પછી જ થાય પણ માત્ર અ પછી ન થાય. 'અતઃ સ્યમોડમ્' નો જે પૂરો અર્થ ઉપર બતાવેલ છે તેને સ્વીકારવાથી 'કુળ્ડ+સિ=કુળ્ડમ્, વન+અમ્=વનમ્, વગેરે પ્રયોગો સાધી શકાય છે. અને આ પ્રયોગો જ શુદ્ધ છે. તથા વ્યાકરણ સંમત છે વળી ૫૭મા સૂત્રનો ઉપર જણાવેલ પૂરો અર્થ સ્વીકારવાથી તદ્દ શબ્દ અ વાળો છે તો મળ્યું તદ્દ શબ્દ મૂળ અ કારાન્ત નથી તેથી તેને લાગેલો સિ અથવા અમ્ નો અમ્ નહીં જ થઈ શકે તેમ થવાથી તપ્ત/સકશિંગમાં તદ્દ શબ્દનું તદ્દ કે તદ્દ એવું જ ૩૫ માય અને આ

૩૫ જ વ્યાકરણ સંમત છે. પણ તદ્ અબ્દ જ વાળો છે તેથી ન્યુસકલિંગમાં ૫૭ માં સૂત્રદ્વારા તેનું તમ્ ૩૫ ન જ થાય.

ઉપર જણાવેલા નામના ઉદાહરણની પેઠે ધાતુનું ઉદાહરણ પણ આ પ્રમાણે સમજવાનું છે.

‘નામિનઃ ગુણઃ’ ૧૧૪૩૧૧૧ સૂત્રમાં નામિનઃ પદ ધાતુનું વિશેષણ છે એટલે નમિનઃ ધાતોઃ નો ‘નામીવાળો ધાતુ’ એટલો જ અર્થ ન થઈ શકે પણ ‘જેને છેડે નામી સંજ્ઞાવાળો સ્વર છે એવો ધાતુ’ એવો અર્થ થાય. નામી સ્વર ધાતુનો અભિન્ન અવયવ છે તેથી ધાતુનું વિશેષણ થયેલ છે. માટે ‘જે ધાતુને છેડે નામી સ્વર આવેલો છે એવા ધાતુનો ગુણ થાય’ એટલો અર્થ ૧૧૪૩૧૧ સૂત્રનો સમજવો જોઈએ. આવો અર્થ સ્વીકારવાથી ૫૩૩૨૮ સૂત્રનો અર્થ પણ જુદી રીતે સમજવાનો છે. ‘યુવર્ણ’ ૫૩૩૨૮૧૧ સૂત્ર ‘ઈ વર્ણ’ અને ‘ઉ વર્ણ’ ને બલ્ પ્રત્યય થાય છે’ એવું વિધાન કરે છે. આ પ્રયોગમાં ‘ઈ વર્ણ’ અને ‘ઉ વર્ણ’ ધાતુના વિશેષણરૂપ અભિન્ન અવયવ છે તેથી ‘ઈ વર્ણ’ એટલે છેડે ‘ઈ વર્ણ’ વાળા અને ‘ઉ વર્ણ’ એટલે છેડે ‘ઉ વર્ણ’વાળા એવો અર્થ ‘ઈ વર્ણ’ અને ‘ઉ વર્ણ’નો સમજવાનો છે. આવો અર્થ સ્વીકારવાથી જે ધાતુ ‘ઈ વર્ણ’ કે ‘ઉ વર્ણ’ છેડે હોય એવા નથી તેને ૫૩૩૨૮ માં વિધાન ન લાગે, એમ ‘વિશેષણમ્ અન્તઃ’ સૂત્ર સૂચવે છે. જે ‘વિશેષણમ્ અન્તઃ’ સૂત્રવાળો નિયમ ન માનીએ તો ૫૩૩૨૮ ના નિયમ દ્વારા ‘ઈ વર્ણ’વાળા અને ‘ઉ વર્ણ’વાળા ધાતુને ૫૩૩૨૮માં સૂત્ર લાગવાનું અને એમ થવાથી સિષ્ ધાતુને અને યુજ્ઞ ધાતુને પણ બલ્ પ્રત્યય થઈ જવાનો અને એમ થવાથી સિષ્તું શુદ્ધ૩૫ સેકઃ અને યુજ્ઞતું શુદ્ધ૩૫ યોગઃ નહીં થઈ શકે પણ સેવઃ અને યોજઃ એવાં અશુદ્ધ ૩૫ બનશે. સિષ્ અને યુજ્ઞ બન્ને ધાતુ ‘ઈ વર્ણ’વાળા અને ‘ઉ વર્ણ’વાળા તો છે પણ વિશેષણમ્ અન્તઃ નો નિયમ માનવાથી ‘ઈ વર્ણ’ એટલે ‘ઈવર્ણાન્ત’ અને ‘ઉ વર્ણ’ એટલે ‘ઉવર્ણાન્ત’ એવો અર્થ સમજવાથી સિષ્ તથા યુજ્ઞ ધાતુને ૫૩૩૨૮માં નિયમ નહીં લાગે અને તેમ થવાથી સિષ્તો સેકઃ અને યુજ્ઞતું યોગઃ એવાં વ્યાકરણસંમત શુદ્ધરૂપો સાધી શકાશે છે.

સપ્તમ્યાઃ આદિઃ ૧૭૭૪૧૧૪૧

સ્વરે પરે ‘એટલે સ્વર પર હોય તો’ એ રીતે જે વિધાન સપ્તમી વિભક્તિ દ્વારા બતાવેલ હોય તેમાં સપ્તમ્યાંતરૂપ વિશેષ્યતું ‘આદિ’ ૩૫ વિશેષણ સમજવું એટલે સ્વરનો અર્થ આદિમાં સ્વરવાળા તથા જ્યાં વ્યંજને હોય ત્યાં આદિમાં વ્યંજન-વાળા તથા જ્યાં હ્રુદિ હોય ત્યાં આદિમાં હ્રુદ વાળા એવો અર્થ સમજવાનો છે.

પથિન્ + અસ-અસ = પથિન્ + અસ અહીં “ઇન્ હી સ્વરે લુક્” ૧૧૧૧૭૧
એ નિયમથી સ્વરે એટલે આદિમાં સ્વરવાળા પ્રત્યય હોય તો ઇન્ નો લોપ થાય
તેથી પથિન્ + અસ-પથ + અસ = પથઃ ૩૫ સાધી શકાય છે પણ પથિન્ + સુ = પથિષુ
આ પ્રયોગમાં સુ પ્રત્યયમાં સ્વર તો છે પણ તે આદિમાં નથી તેથી આદિમાં
સ્વરવાળો પ્રત્યય ન હોવાથી ઇન્ નો લોપ ન થયો.

પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ ॥૭૭૪૧૧૫॥

નામથી કે ધાતુથી જે પ્રત્યયનું વિધાન કરેલ હોય તે પ્રત્યય માટે તે નામને
કે ધાતુને પ્રકૃતિરૂપ સમજવા. પછી નામ કે ધાતુ લાંબા હોય કે ટુંકા જેવા
હોય તેવા તે આખા જ પ્રત્યય માટે પ્રકૃતિરૂપ સમજવા પણ ‘ઝોછા વધતા
નહો’ એ આશય આ સૂત્રનો છે.

માતૃ મોગઃ-માતૃમોગઃ તસ્મૈ હિતઃ-માતૃમોગીનઃ । આ પ્રયોગમાં જે કે એ
શબ્દ છે. (૧) માતૃ અને (૨) મોગ, પણ એકબીજાનો સમાસ થવાથી તે
એક શબ્દ જ બની ગયેલ છે એટલે માતૃમોગ એવા એક આખા શબ્દને
૭૧૧૪૦ મા નિયમ દ્વારા ઈન્ પ્રત્યય લાગતાં માતૃમોગીન ૩૫ થયું અને તે આખા
જ નામને પ્રથમાના એકવચનનો સ્ પ્રત્યય લાગતાં તદન્ત્ પદમ્ ૧૧૧૨૦ ના
નિયમદ્વારા માતૃમોગીન એ આખા શબ્દની-એ આખી નામરૂપ પ્રકૃતિની-પદસંજ્ઞા
થઈ તેથી માતૃમોગીન એવું આખું એક પદ બનવાથી ‘એક પદમાં આવેલા ક
પછી ન આવે તો જ થાય છે’ રાશદર નિયમ દ્વારા મોગીનના ન નો જ થઈ
શક્યો પણ જે પ્રથમાના એકવચનનો સ્ પ્રત્યય મોગીન શબ્દ પાસે છે એથી
માતૃ મોગીન ની જ પદ સંજ્ઞા માનવામાં આવે અને માતૃ શબ્દને સાથે ન
સમજવામાં આવે તો માતૃમોગીન શબ્દના ન નો જ થઈ જ ન શકત એટલે
આ સૂત્ર બતાવે છે, કે જે સ્ પ્રત્યય આવેલ છે તે કેવળ મોગીન નો સંબંધી
નથી પણ આખા માતૃમોગીન નો સંબંધી છે, કેમકે મૂળમાં માતૃમોગીન એ આખી
જ પ્રકૃતિ છે, એકલી મોગીન નથી એટલે માતૃમોગીન એ આખા જ શબ્દને સ્
પ્રત્યય લાગેલ હોવાથી એ આખો શબ્દ પદરૂપ થાય. એ આખું એક પદરૂપ
થવાથી ન નો જ થઈ શકે. તાત્પર્ય એ છે કે ન્યાં પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું હોય
ત્યાં તે પ્રત્યય આખી જ પ્રકૃતિને લાગે છે પણ અડધી કે ઝોછીવત્તી પ્રકૃતિને
નથી લાગતો, એમ સમજવાનું છે.

અધિક પ્રકૃતિ-ગર્ગસ્ય અપત્યમ-ગાર્ગ્યઃ આમ કર્યા પછી, ગાર્ગ્ય શબ્દનો પરમ
સાથે સમાસ કરીએ તો પરમગાર્ગ્ય શબ્દ બને અને પછી ૧૬૧૧૫૪ નો નિયમ

પરમગાર્ગ્ય ને લગાડવો જોઈએ તો તે ન લાગે, કારણ કે યન્ પ્રત્યય તો માત્ર ગર્ગ ને જ લાગે છે, પરમગર્ગ ને લાગતો નથી તેથી અહીં જો કે પરમગાર્ગ્યસ્ય એવું ઘણી વિભક્તિવાળું પરમગાર્ગ્ય અખંડપદ છે છતાં તે યન્ પ્રત્યયવાળું ન હોવાથી ૧૬૧૧૫૪ નો નિયમ તેને કદી લાગે નહીં. આ ઉદાહરણ યન્ પ્રત્યય-વાળા નામ કરતાં અધિક નામનું-અધિક પ્રકૃતિનું-છે.

ગૌણઃ ક્ષીઆદિઃ ॥૭૧૪૧૧૬॥

ખીજા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં આવેલ ક્ષી-પ્રત્યય પ્રકરણમાં નામને ક્ષીલિંગી બનાવનારું ક્ષીલિંગમૂચક ક્ષી વગેરે અનેક પ્રત્યયોનું વિધાન રાજાના મૂત્રથી માંડીને રાજાદરા સૂત્ર સુધી ફેલાયેલ છે. એ ક્ષી વગેરે પ્રત્યયોને લાગતું આ ૧૧૬મું સૂત્ર છે

આ સૂત્ર એમ જણાવે છે કે જે જે નામોને એ ક્ષીલિંગમૂચક પ્રત્યયો લાગે છે તે નામો જ્યારે કર્મધારય કે તત્પુરુષ સમાસમાં આવે છે ત્યારે તે નામોને લાગેલા પ્રત્યયો એ નામોના વિશેષણરૂપ જરૂર બને છે, પછી બલે એ નામો વિશેષ લાંબા બની ગયા હોય. મૂળ નામ કે લાંબું અનેક નામ કર્મધારય સમાસમાં કે તત્પુરુષ સમાસમાં પોતાનો મૂળ અર્થ સાચવી શકે છે એટલે એ સમાસોમાં એ લાંબા નામોનો અર્થ જ્ય પ્રત્યયવાળા નામના ગૌણ અર્થને ડુકાવટમાં મુકતો નથી પણ એનો અર્થ બરાબર સચવાય છે એટલે આ સૂત્ર કહે છે કે એવા લાંબા નામોમાં પણ લાગેલો જ્ય પ્રત્યય મૂળ ગૌણ નામનું વિશેષણ બનીને રહે છે. જેમકે-

કરીષગન્ધિ + અણુ = કરીષગન્ધ્યા - કરીષગન્ધિનું સંતાન. આ પદમાં 'કરીષગન્ધિ' ને લાગેલો જ્ય એ કરીષગન્ધિનું વિશેષણ બને છે એ તો ૨૫૯ છે પણ કરીષગન્ધ્યા + બન્ધુઃ એવા ઘણી તત્પુરુષ-સમાસવાળા લાંબા નામમાં પણ જ્ય પ્રત્યયને કરીષગન્ધ્યા નું જ વિશેષણ સમજવાનો છે વળી, પરમકારીષગન્ધ્યા + બન્ધુઃ એવા તત્પુરુષ અને કર્મધારય સમાસવાળા વધુ લાંબા નામમાં પણ જ્ય ને પરમકારીષગન્ધિ નું જ વિશેષણ સમજવાનો છે. આ બંને ઉદાહરણોમાં કારીષગન્ધ્યા પદ પોતાનો ગૌણ અર્થ બરાબર સાચવી શકે છે. આથી એવાં નામોમાં કારીષગન્ધીબન્ધુઃ તથા પરમકારીષગન્ધીબન્ધુઃ એવા પ્રયોગોમાં રાજાદરા સૂત્ર દ્વારા જ્ય નો ફે થઈ શકેલ છે, પણ જ્યાં બહુગ્રીહિસમાસ હોય ત્યાં કારીષગન્ધ્યા પદ પોતાનો ગૌણ અર્થ બરાબર સાચવી શકતું નથી જેમ કે - કરીષગન્ધ્યામ્ અતિક્રાન્તઃ = અતિકારીષગન્ધ્યા - બન્ધુઃ. આ સ્થળે કારીષગન્ધિ ને લાગેલો જ્ય, અતિકારીષગન્ધ્યા નું વિશેષણ બની

શકતો નથી તેમ જ કારીષગન્ધ્યામ્ અતિકાન્તઃ બન્ધુઃ અસ્ય સ-અતિકારીષગન્ધ્યબન્ધુઃ આ પદમાં પણ કારીષગન્ધ ને લાગેલ હ્ય અતિકારીષગન્ધ્યાનું વિશેષણ બની શકતો નથી એટલે જેમ કારીષગન્ધ્યા પદ હ્ય પ્રત્યયવાળું છે તેમ અતિકારીષગન્ધ્યા પદ હ્ય પ્રત્યયવાળું નથી, કેમકે એ પદમાં અતિકારીષગન્ધ્યા નું વિશેષણ બનેલ નથી, એ પદમાં કારીષગન્ધ્યા નો જે ગૌણ અર્થ છે તે સચવાયેલ નથી પણ 'કારીષગન્ધ્યાતે અતિક્રમી ગયેલ લાઈ જેનો છે એવો કોઈ' એવો અર્થ થાય છે એથી કારીષગન્ધ્યાનો અર્થ સચવાયેલ નથી પણ ગૌણ થઈ ગયેલ છે એટલે હ્ય પ્રત્યય પણ એ ગૌણ અર્થના સૂચકપદ કારીષગન્ધ્યા નું જ વિશેષણ થાય છે તેથી અતિકારીષગન્ધ્યબન્ધુઃ પદમાં રાજાદશ સૂત્ર દ્વારા હ્ય નો ફે થઈ શકતો નથી એમ થવાથી અતિકારીષગન્ધ્યબન્ધુઃ એવો પ્રયોગ બની શકતો નથી.

પરમકારીષગન્ધ્યબન્ધુઃ-આ પ્રયોગમાં કર્મધારય સમાસ છે તેથી પરમકારીષગન્ધ્યને લાગેલો હ્ય પ્રત્યય મુખ્ય છે. કેમકે તે પરમકારીષગન્ધ્ય એવા આખા જ પદને લાગેલ છે તેથી પરમકારીષગન્ધ્યબન્ધુનું અહુર્વાહિ સમાસમાં પણ રાજાદશ નિયમ-દ્વારા પરમકારીષગન્ધ્યબન્ધુઃ રૂપ થઈ શકવામાં કોઈ અડચણ આવતી નથી. આ રીતે સૂત્રનો પરમાર્થ સમજવો.

આ સૂત્ર વિશે વિશેષ વિચારતાં એમ સ્પષ્ટ લાગે છે કે આ સૂત્રની રચનાનું કોઈ પ્રયોજન નથી, કેમ કે જે કામ આ સૂત્રદ્વારા થાય છે, તે જ કામ પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ ૧૭૪૧૧૫ સૂત્રદ્વારા પણ થઈ શકે છે. સૂત્રકારે લખેલું છે કે આથી પૂર્વના સૂત્રદ્વારા એટલે ૧૧૫ માં સૂત્રથી કામ સાધી શકાય છે તો પણ આ સૂત્રથી જ્યાં અગીણ પ્રકૃતિ લાંબી હોય એટલે મૂળ પ્રકૃતિ કરતાં લાંબી પ્રકૃતિ હોય ત્યાં પણ કામ થાય માટે આ સૂત્ર રચેલ છે. વળી, સૂત્રકાર આચાર્ય ઉદાહરણમાં માત્ર એક હ્ય પ્રત્યયવાળા રૂપનું જ ઉદાહરણ આપે છે. પણ બીજા કોઈ કો કે બાર વગેરે પ્રત્યયનું ઉદાહરણ આપતા નથી એથી પણ એમ જણાય છે કે સૂત્રનો વિષય તમામ દ્વ-વાદિ પ્રત્યય હોય તેમ જણાતું નથી?

આ સમાધાન અંગે વિશેષ ગંભીરપણે વિચારતાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે કે 'પ્રત્યયઃ પ્રકૃત્યાદેઃ' સૂત્રમાં જે 'આદિ' શબ્દ મુકેલ છે તેને લીધે ૧૧૬માં સૂત્રનું મુદ્દત્ત પ્રયોજન નથી, આદિ શબ્દને લીધે ૧૧૬માં સૂત્રનું પણ કામ સાધી શકાય છે પ્રકૃતિ આદિ એટલે પ્રકૃતિ ગૌણ હોય કે મુખ્ય હોય અથવા મોટી હોય કે લાંબી હોય ત્યાં પણ પ્રત્યય તેવી તમામ જાનનાં પ્રકૃતિનું વિશેષણ બની શકે છે.

કૃત્ સંગતિ-કારકસ્ય અપિ ॥૭૭૪૧૧૭૥॥

કેવળ ધાતુને કૃત્ નો એટલે કૃદંતનો પ્રત્યય લાગે એવું વિધાન કૃદંતના પ્રકરણમાં કરેલ છે પણ જે ધાતુની પહેલાં કોઈ ગતિસંજ્ઞાવાળો શબ્દ હોય તો તે ગતિસંજ્ઞાવાળો શબ્દ સહિત એવા ધાતુને પણ કૃત્ પ્રત્યય લાગે છે એમ સમજવું. તથા જે ધાતુની પહેલાં કોઈ કારક સંજ્ઞાવાળો શબ્દ હોય તો તે કારકસંજ્ઞાવાળો શબ્દ સહિત એવા ધાતુને પણ કૃત્ પ્રત્યય લાગે છે એમ સમજવું.

આ વિધાનને લીધે મસ્મનિ + કૃત્ = મસ્મનિકૃત્ એમાં જેમ કે પ્રત્યયવાળા કૃત્ શબ્દ સાથે મસ્મનિ પદનો ૧૩૧૧૮૨ મૂળ સમાસ થયેલ છે તેમ ઉદકે + વિશીર્ણમ્ = ઉદકેવિશીર્ણમ્ એ એ શબ્દોનો પણ સમાસ આ નિયમથી થઈ શકે છે. શીર્ણમ્માં શૂૃ (શૂૃશ્ચ હિસાયામ્' ક્ષી આદિગણનો -નવમા ગણનો નંબર ૬ અને ધાતુપાઠનો સળંગ નંબર ૧૫૩૧ ધાતુને કે પ્રત્યય લાગેલ છે તેમ આ નિયમ દ્વારા વિ + શૂૃ = વિશૂૃ એવા વધારે લાગવાળા ધાતુને પણ કે પ્રત્યય લાગેલો સમજવો. એમ સમજવાથી જેમ શીર્ણ એ ક્રાન્ત પદ છે તેમ વિશીર્ણ એ ક્રાન્ત પદ છે તેથી ઉદકે પદનો 'ક્રાન્ત પદ વિશીર્ણ' સાથે પણ સમાસ થઈ શકે છે. વિ + શીર્ણ' માં વિ શબ્દ ગતિસંજ્ઞાવાળો છે. એ જ રીતે અવતપ્તેનકુલસ્થિતમ્ એ પ્રયોગમાં સ્થા ધાતુને કે પ્રત્યય લાગવાથી સ્થિતમ્ રૂપ બનેલ છે, સ્થિતમ્ ની પહેલાં નકુલ શબ્દ 'કારક' સંજ્ઞાવાળો છે એટલે જેમ સ્થા ને કૃત્ પ્રત્યય લાગેલ છે તેમ નકુલસ્થા ને પણ કે પ્રત્યય થયેલો સમજવો. એમ સમજવાથી જેમ સ્થિત એ શબ્દ કે પ્રત્યયવાળો છે તેમ નકુલસ્થિત એ આખો શબ્દ પણ કે પ્રત્યયવાળો સમજવો અને એમ સમજવાથી અવતપ્તે પદની સાથે ક્રાન્ત નકુલસ્થિત શબ્દનો સમાસ થઈ શકે છે. આ નિયમ ન હોત તો આ સમાસ ન થઈ શકત.

પરઃ ॥૭૭૪૧૧૮૥॥

ન્યાં ન્યાં પ્રત્યયનું વિધાન છે ત્યાં ત્યાં પ્રત્યય પ્રકૃતિથી-મૂળ શબ્દથી-પર એટલે પછી થાય છે. એટલે પ્રકૃતિથી પછી જ લાગે છે પણ આગળ નથી લાગતો એમ સમજવું.

પ્રકૃતિ

પ્રત્યય

અજ +

આ = અજા-અકરી.

વૃક્ષ +

સ = વૃક્ષઃ-વૃક્ષ-ઝાડ.

જુગુપ્સ +

સતે = જુગુપ્સતે-ધૂણા કરે છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં જે જે પ્રત્યયો છે તે પ્રકૃતિથી-મૂળ શબ્દથી-પછી જ લાગેલ છે. પણ કોઈ રૂપમાં આ + અજ+આઅજ, સ+વૃક્ષ=સવૃક્ષ, સતે+જુગુપ્=સતેજુગુપ એવા રૂપ બની જ શકતાં નથી, એ હકીકત પ્રસ્તુત સૂત્ર સૂચવે છે.

સ્પર્શ ॥૭ા૪ા૧૧૯॥

સ્પર્શ અને સ્પર્શ એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થવાળા છે. સ્પર્શી જીવંત વસ્તુમાં જ હોઈ શકે છે ત્યારે અહીં તે એ સૂત્રો વચ્ચેની સ્પર્શી છે, સૂત્રો કોઈ જીવંત વસ્તુ નથી એ ભેદ બતાવવા સારું જ સૂત્રકારે સૂત્રમાં ‘સ્પર્શી’ શબ્દને ન વાપરતાં ‘સ્પર્શ’ શબ્દ વાપરેલ છે.

આગળનાં વિધાયક સૂત્રોમાં જણાવેલાં જે બે વિધાનો એક પ્રયોગમાં કે અનેક પ્રયોગોમાં એક સાથે જ લાગવાનાં હોય અર્થાત્ એક જ પ્રયોગમાં કે અનેક પ્રયોગોમાં લાગવાની એ વિધાનોની પરસ્પર જે સ્પર્શી હોય તેને અહીં સ્પર્શ શબ્દથી સૂચવેલ છે.

અહીં એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે પરસ્પર સ્પર્શી કરતાં વિધાનો બીજા પ્રયોગોમાં સાવકાશ હોવાં જોઈએ એટલે એ વિધાનો બીજા પ્રયોગોમાં ચરિતાથ સફળ હોવાં જોઈએ.

જે પ્રયોગમાં કે પ્રયોગોમાં એક સાથે બે વિધાનની પ્રાપ્તિ હોય ત્યાં સૂત્રની સંખ્યાના અંકની દૃષ્ટિએ જે વિધાન પર એટલે પાછળ હોય તે ઘાતુ થાય. જેમકે-વન + શસ્-એ પ્રયોગમાં ૧૧૪૪૯ અને ૧૧૪૫૫ એ બે સૂત્રો દ્વારા શસ્ નાં વિધાનો બતાવેલાં છે.

વન+શસ્-૧૧૪૪૯ સૂત્રથી શસ્ ના આ થવાની પ્રાપ્તિ આવી અને ૧૧૪૫૫ સૂત્રથી શસ્ નો શિ થવાની પ્રાપ્તિ આવી તો એક જ પ્રયોગમાં આ બે વિધાનો થવાનો પ્રસંગ આવેલ છે. આ પ્રયોગમાં આ વિધાનનું એટલે ‘અ’ ના દીર્ઘ વિધાનનું ૧૧૪૪૯ સૂત્ર છે. અને શિ નું વિધાન ૧૧૪૫૫ સૂત્રથી થાય છે એટલે ૧૧૪૪૯ માં સૂત્રથી ૧૧૪૫૫ સું સૂત્ર પર એટલે પછી આવે છે. તેથી વન+શસ્ એ પ્રયોગમાં શિ વિધાન(૧૧૪૫૫) નું સૂત્ર જ લાગુ પડે પણ ૧૧૪૪૯ નું વિધાન લાગુ ન પડે.

આસન્નઃ ॥૭ા૪ા૧૨૦॥

આસન એટલે પાસેનું અર્થાત્ કોઈપણ રીતે નજીકનો સંબંધ ધરાવતું.

આ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અનેક સ્થાને આદેશોનું વિધાન કરવામાં આવેલ છે—અમુક એક સ્વરને બદલે બીજો સ્વર કરી દેવો તથા અમુક એક વ્યંજનને બદલે બીજો વ્યંજન કરી દેવો. એ રીતે સ્વરના અને વ્યંજનના આદેશો કરવાના અનેક સૂચનો કરેલાં છે. એ સૂચનોમાં કોઈ ખાસ વિશેષ સૂચન કરવામાં આવેલાં નથી પણ બધાં જ સૂચનો મોઢમ કરવામાં આવેલ છે. આ પરિસ્થિતિમાં કયે ઠેકાણે ખાસ કયો સ્વર કે વ્યંજન કરવો એની મુંઝવણ ઊભી થાય તેમ છે. તે મુંઝવણ ટાળવા આ સૂત્ર જણાવે છે કે જ્યાં જે સ્વર કે વ્યંજન નજીકનો હોય—કોઈ રીતે નજીકનો સંબંધ ધરાવતો હોય—ત્યાં તે સ્વર કે વ્યંજન કરવો. પણ ગમે તે સ્વર કે વ્યંજન ન કરવો.

હવે અહીં એ પણ જાણવું જરૂરી છે કે અમુક સ્વર કે અમુક વ્યંજન અમુક સ્વરની કે અમુક વ્યંજનની નજીકનો છે—નજીકનો સંબંધ ધરાવનારો છે—તે શી રીતે જાણવું—શી રીતે નક્કી કરવું ? એ પ્રશ્નના સમાધાન માટે આચાર્યે કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય રીતો આ નીચે જણાવેલ છે.

(૧) ઉચ્ચારણ સ્થાન વડે નજીકનો.

(૨) અર્થવડે નજીકનો.

(૩) પ્રમાણવડે એટલે હસ્ત કે દીર્ઘ એ જાત ના પ્રમાણ વડે નજીકનો.

આ સિવાય બીજી પણ અનેક રીતો છે પણ તે બધી અહીં ન જણાવતાં મુખ્ય ત્રણ રીતો જ આચાર્યે જણાવેલ છે.

જ્યાં જ્યાં આદેશ વિધાન કરેલ છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર આ રીતો લાગુ કરવાની છે.

૧. ઉચ્ચારણ વડે નજીકનો—સ્વરનો આદેશ—

दण्ड+अग्रम्—આ ઉદાહરણમાં કોઈ સમાન સંજ્ઞાવાળી સ્વર પછી બીજો તે જ જાતનો સમાન સંજ્ઞાવાળી સ્વર આવે તો તે બંને સમાનોના સ્થાનમાં એક દીર્ઘ સમાન કરી દેવો એવું વિધાન સામાન્યતઃ તેમ દીર્ઘ: ૧૨/૧. એ સૂત્રમાં બતાવવામાં આવેલ છે. दण्ड શબ્દના છેડાના અ તથા अग्रम् શબ્દના આદિના આ—એ બંને અ ને સ્થાને દીર્ઘ કરવાનો છે. હવે આવા દીર્ઘ સ્વરો આ ई क ऋ लृ અનેક છે. આમાંથી दण्ड+अग्र એ પ્રયોગમાં કયો દીર્ઘ સ્વર કરવો ? આ ઠેકાણે એ જોવાની જરૂર છે કે હવે બતાવેલા અનેક દીર્ઘ સ્વરોમાં એવો કયો દીર્ઘ સ્વર છે, જે અ સ્વરની સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતો હોય. ઉચ્ચારણના સ્થાનની અપેક્ષાએ આ પ્રશ્નનો ખુલાસો આવી જાય તેમ છે.

જ નું ઉચ્ચારણુ સ્થાન કંઠ્ય છે અને ઉપર ખતાવેલા બધાય દીર્ઘ સ્વરોમાં અંત્ર આ નું જ ઉચ્ચારણુ સ્થાન કંઠ્ય એટલે ઘણ્ઠઅગ્ર માંના બન્ને જ ને બદલે આ પ્રયોગમાં જ ની નજીકનો સ્વર આ છે તેથી જ આ ઉદાહરણમાં બન્ને જ ને બદલે આ જ થઈ શકે પણ બીજો કોઈ દીર્ઘ સ્વર ન જ થઈ શકે.

ઉચ્ચારણુ સ્થાન વડે નજીકનો-વ્યંજનનો આદેશ—

વાગ્નહરિ આ પ્રયોગમાં ગ પછી આવેલ હ ને સ્થાને યોથો વ્યંજન કરવાનો છે. યોથો વ્યંજનો તો ઘ ક્ષ હ ઘ મ-આવા અનેક છે. આમાંથી હ ને સ્થાને ક્યો યોથો વ્યંજન કરવો ? અહીં પણ હ ના ઉચ્ચારણુસ્થાન સાથે જેનું ઉચ્ચારણુસ્થાન મળતું આવતું હોય તેવો યોથો વ્યંજન કરવો જોઈએ. હ નું ઉચ્ચારણુ સ્થાન કંઠ્ય છે અને ઉપર જણાવેલા ઘ ક્ષ હ વગેરે વ્યંજનોમાં પણ માત્ર ઘ નું જ ઉચ્ચારણુ સ્થાન કંઠ્ય છે. એથી વાગ્નહરિ એ પ્રયોગમાં હ ને સ્થાને ઘ જ આવી શકે પણ બીજો કોઈ વ્યંજન આવી ન શકે.—ઉચ્ચારણુ સ્થાનની અપેક્ષાએ ઘ જ હ ની સાથે નજીકનો સંબંધ ધરાવે છે.

આ રીતે જ્યાં જ્યાં સ્વરના કે વ્યંજનના આદેશોનાં વિધાનો ખતાવેલાં છે ત્યાં ખે જ ઉચ્ચારણુ સ્થાનની અપેક્ષાએ નજીકનો સંબંધ શોધી તે અનુસાર આદેશો સમજવાના છે.

૨. અર્થની અપેક્ષાએ આસ-ન—

વતણ્ઠીયુવતિ આ પ્રયોગમાં વતણ્ઠી શબ્દનો પુંવદ્ભાવ કરવાનો છે. એટલે વતણ્ઠી શબ્દને બદલે કોઈ નરન્નતિનો શબ્દ મૂકવાનો છે. હવે નરન્નતિના તો અનેક શબ્દો છે. તેમાંથી અહીં ક્યો શબ્દ મૂકવો ? અથ, હસ્તી, મનુષ્ય, વાતણ્ઠય આ બધા નરન્નતિના અનેક શબ્દોના જે જે અર્થો છે તેમાં વતણ્ઠી શબ્દના અર્થ સાથે એક માત્ર વાતણ્ઠય શબ્દનો જ અર્થ મળતો આવે એમ છે. એટલે અહીં વતણ્ઠી શબ્દને બદલે વાતણ્ઠય શબ્દ જ આવી શકે, બીજો કોઈ શબ્દ ન જ આવી શકે, તેથી વતણ્ઠીયુવતિ નો પુંવદ્ભાવ થતાં વાતણ્ઠયયુવતિ એવો જ પ્રયોગ થઈ શકે પણ બીજા કોઈ શબ્દવાળો પ્રયોગ ન જ થઈ શકે. આ ઉદાહરણુ અર્થની દૃષ્ટિએ નજીકનો સંબંધ ધરાવનાર શબ્દનું ચયું.

૩ પ્રમાણથી નજીકનો—

જે સ્વરનું પ્રમાણ જેટલી માત્રાનું હોય એટલે એક માત્રાનું હોય વા એ માત્રાનું હોય તો તેનો વિચાર કરીને અહીં એમ સમજવું જોઈએ કે એક હેમ—૩૪

માત્રાવાળા-દૃસ્વ-સ્વરને બદલે એક માત્રાવાળો જ સ્વર થઈ શકે અને બે—
માત્રાવાળા-દીર્ઘ-સ્વરને બદલે બે માત્રાવાળો સ્વર થઈ શકે. જેમકે સર્વાદિ શબ્દોમાં
આવેલા અદસતું ૩૫ ચતુર્થાંતુ એકવચન અમસ્મૈ ને બદલે અમુષ્મૈ જ થાય અને
પ્રથમાના બહુવચન અમે ને બદલે અમો જ થાય. “માતૃ ઉવર્ણઃ અતુ” ૧૨૧૧૪૭૥
સૂત્ર તો એટલું જ કહે છે કે મ્ પછી આવેલા અ વર્ણનો ડ વર્ણ કરવો પણ
દૃસ્વ ડ કરવો કે દીર્ઘ ક કરવો એવી સ્પષ્ટતાનો નિર્દેશ એ સૂત્ર કરતું નથી
એટલે આ આસન્નઃ સૂત્ર એમ જણાવે છે કે આવા પ્રયોગોમાં જે અ જેટલી
માત્રાનો હોય તેને સ્થાને તેટલી જ માત્રાનો ડ કરવો. એટલે જ્યાં અ હૃસ્વ
હોય ત્યાં દૃસ્વ ડ કરવો અને જ્યાં આ હોય એટલે દીર્ઘ અ હોય ત્યાં ડ પણ
દીર્ઘ જ કરવો. એથી અમસ્મૈ માં મ્ પછી અ એક માત્રાનો છે તેથી અમસ્મૈ ને
બદલે અમુષ્મૈ જ ૩૫ થાય પણ અમુષ્મૈ ન જ થાય. એ જ રીતે પ્રથમાના
બહુવચન અમે ૩૫નો ઇ બેમાત્રાવાળો છે તેથી અમૂ ને બદલે બેમાત્રાવાળો ઈ જ
થાય અને એમ થવાથી અમે ૩૫ને બદલે અમી જ ૩૫ થાય પણ અમિ ન જ થાય
એ જ પ્રમાણે અમામ્યામ્ ને સ્થાને અમૂમ્યામ્ ૩૫ જ થાય પણ અમુમ્યામ્ ન જ થાય.

સમ્બન્ધિનાં સમ્બન્ધે ॥૭૭૪૧૨૧॥

જે શબ્દો સગાઈ વગેરેના સંબંધવાળા છે એટલે માતા-પિતા, બાઈ-
બહેન, સાસુ-સસરા વગેરેના સંબંધવાળા છે તેને અંગે જે જે વિધાનો કર્યા
છે તે તેના સંબંધને ધ્યાનમાં રાખીને લગાડવાં. જેમકે-૬૧૧૮૧ સૂત્રથી શ્વશુર્
થાય છે એટલે અપત્ય અર્થમાં શ્વશુર શબ્દને જ ય થાય. પણ જ્યાં શ્વશુર શબ્દ
કોઈના નામ રૂપે હોય અર્થાત્ સગાઈનો સંબંધ ન સૂચવતો હોય ત્યાં શ્વશુર શબ્દને
૬૧૧૮૧ નો નિયમ ન લાગે. ત્યાં તો શ્વશુરસ્ય અત્યંત્ શ્વાશુરિઃ જ થાય.

“માતૃ-પિતૃઃ સ્વસુઃ” ૨૧૩૧૭૮-આ સૂત્ર એમ જણાવે છે કે માતા પછી
સ્વસુ શબ્દ આવે અને પિતૃ પછી સ્વસુ શબ્દ આવે તો સ્વસુ શબ્દના આદિ
સ નો વ થાય. અહીં માતૃ શબ્દ માતાવાચક લેવાનો છે. સંસ્કૃત બાપામાં બે
માતૃ શબ્દો છે. એક ‘માતા’ અર્થમાં છે જ્યારે બીજો માપનાર’ અર્થમાં છે તેથી
માપનારના અર્થવાળા માતૃ શબ્દ પછી સ્વસુ શબ્દ આવે તો સ્વસુ શબ્દના આદિ
‘સ’ નો મૂર્ધન્ય વ ન થાય. એટલે માતૃસ્વસા ૩૫ થાય. માતૃસ્વસા એટલે માપ-
નારની બહેન પણ જ્યાં માતાવાચક શબ્દ છે ત્યાં આવેલા સ્વસુ શબ્દનું માતૃશ્વસા
૩૫ થાય. માતૃશ્વસા એટલે માસી-માની બહેન.

સમર્થઃ પદવિધિઃ ॥૭૭૪૧૨૨॥

ન્યાં ન્યાં જે પદવિધિ કહ્યો છે એને સમ+અર્થ=સમર્થ એટલે સંગત અર્થવાળો સમજવો. બતાવેલો પદવિધિ કદી અસંગત અર્થવાળાં પદોમાં ન થાય. પદવિધિ એટલે એક પદનો વિધિ, જે પદનો વિધિ કે વધારે પદનો વિધિ. સમર્થતા એટલે પદની સંગતિ, આ સંગતિ બે પ્રકારે છે, ૧ વાક્યમાં પરસ્પર પદોની આકાંક્ષા-અપેક્ષા અને ૨ સમાસમાં વપરાયેલા પદોનો એકાચીંભાવ. પદવિધિ થવાનાં સ્થાનો આ છે. ૧ સમાસ, ૨ નામધાતુ, ૩ કૃતપ્રત્યય, ૪ તદ્ધિત, ૫ ઉપપદવિભક્તિ, ૬ યુગ્મહ-અસ્મદ્ આદેશ અને ૭ પ્લુતવિધિ, જેમ કે—

૧ સમાસ-ધર્મઃ શ્રિતઃ=ધર્મશ્રિતઃ-આમાં બન્ને પદોનો એકાચીંભાવ છે તેથી સમાસ થયો છે. પણ પર્ય ધર્મમ્ અને શ્રિતઃ મૈત્રઃ ગુરુકુલમ્-આ વાક્યમાં ધર્મ અને શ્રિત બન્ને પદો તો છે પણ એ બન્ને પદો વચ્ચે એકાચીંભાવ એટલે પરસ્પર સંબંધિતા નથી. ઉપર જણાવેલા વાક્યમાં ધર્મ નો સંબંધ પર્ય સાથે છે અને શ્રિત નો સંબંધ ગુરુકુલ સાથે છે એટલે આ વાક્યમાં આવેલા ધર્મ અને શ્રિત શબ્દોમાં પરસ્પર સંગતિ ન હોવાથી સમાસરૂપ પદવિધિ ન થાય.

૨ નામધાતુ-પુત્રમ્ ઇચ્છતિ=પુત્રીયતિ-આ સ્થળે પર્યતિ પુત્રમ્ અને ઇચ્છતિ સુખમ્ એવું વાક્ય હોય તો પુત્રમ્ ઇચ્છતિ=પુત્રીયતિ રૂપ ન થાય. કેમકે વાક્યમાં પુત્ર અને ઇચ્છતિ-એ બે પદો વચ્ચે કોઈ સંગતિ-સંબંધ-જ નથી. પુત્રનો સંબંધ પર્ય સાથે છે અને ઇચ્છતિ નો સંબંધ સુખ સાથે છે એટલે પુત્રમ્ ઇચ્છતિ એવું હોવા છતાં એ બે વચ્ચે સંગતિ ન હોવાથી નામને ધાતુ બનાવવાનો પદવિધિ થઈ શકે નહીં એટલે પુત્ર શબ્દને કય પ્રત્યય ન થાય.

૩ કૃત પ્રત્યય-કુન્મ્ કરોતિ ઇતિ=કુન્મકારઃ-આ પ્રયોગમાં કુન્મ અને કરોતિ વચ્ચે સંગતિ છે માટે કુન્મ શબ્દ પછી આવેલા કૃ ધાતુને કૃતપ્રત્યય લાગીને કુન્મકાર રૂપ થઈ જાય પણ પર્ય કુન્મમ્ અને કરોતિ કટમ્-એ વાક્યમાં જે કે કુન્મમ્ અને કરોતિ એ બે શબ્દો પાસે પાસે આવેલા તો છે પણ એ બે વચ્ચે કશો સંબંધ નથી તેથી ઉક્ત વાક્યમાં આવેલા કુન્મ કરોતિ નું કુન્મકાર રૂપ ન થઈ શકે.

૪ તદ્ધિત-ઉપગોઃ અપત્યમ્=ઔપગવઃ-આ પ્રયોગમાં ઉપગુ શબ્દને અણ લાગીને ઔપગવઃ રૂપ થાય છે પણ ન્યાં ગૃહમ્ ઉપગોઃ અને અપત્યં તવ એવું વાક્ય હોય ત્યાં

અપગોઃ અને અપત્યમ્ એ બે શબ્દો પાસે પાસે હોવા છતાં એ બંને શબ્દો પરસ્પર સંગતિ વિનાના છે તેથી તે દ્વારા ઔપગવઃ રૂપ ન થાય.

૫ ઉપપદ વિભક્તિ-નમો દેવેભ્યઃ-આ પ્રયોગમાં નમસ્ શબ્દ સાથે સંબંધ રાખતા દેવ શબ્દને ચતુર્થી વિભક્તિ આવેલી છે પણુ રૂપ નમો દેવાઃ ! શુભત્ । આ નમસ્કાર છે, હે ! દેવો ! સાંભળો-આ પ્રયોગમાં નમસ્ અને સંબોધન રૂપ દેવાઃ શબ્દ સાથે કક્ષી સંગતિ નથી જો કે નમો અને દેવાઃ ! શબ્દો પાસે પાસે તો છે છતાં પરસ્પર સંગતિ ન હોવાથી સંબોધનરૂપ દેવાઃ ! છે તેથી દેવેભ્યઃ રૂપ ન થાય.

૬ યુષ્મદ્-અસ્મદ્ આદેશ - ધર્મઃ તે સ્વમ્-ધર્મ તારું ધન છે. અહીં ધર્મ રૂપ પદ પછી આવેલા યુષ્મદ્ શબ્દના પછીના એકવચનમાં તે રૂપ થયું છે. તથા ધર્મો મે સ્વમ્-ધર્મ મારું ધન છે. એ વાક્યમાં ધર્મ રૂપ પદ પછી આવેલા અસ્મદ્ શબ્દની પછીનું એકવચન મે રૂપ થયેલું છે. પદ્યથી પર આવેલા યુષ્મદ્ અસ્મદ્ ના તે, મે વગેરે આદેશનું વિધાન કરેલું છે એટલે જે પદ પછી યુષ્મદ્ કે અસ્મદ્ શબ્દ આવેલો હોય તે પદ સાથે તેની અર્થ-સંગતિ હોવી જોઈએ. જે પદ સાથે અર્થસંગતિ ન હોય ત્યાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દ પદની પછી આવેલો હોય તો પણુ તેનો કોઈ આદેશ થઈ શકે નહીં. જેમકે-ઓદનં પચ, ત્વ મવિષ્યતિ-ચોખ્ખા રાંધ, તારું થશે. અથવા ઓદનં પચ મમ મવિષ્યતિ-ચોખ્ખા રાંધ, મારું થશે-આ બંને રચણે પચ શબ્દ પછી ત્વ શબ્દ આવેલો છે છતાં પચ નો સંબંધ ઓદન સાથે છે પણુ ત્વ સાથે નથી તેથી પચ અને ત્વ એ બંને પદોમાં કોઈ જાતનો અર્થસંબંધ ન હોવાને લીધે ત્વ નો તે ન થાય. તથા ઓદન પચ મમ મવિષ્યતિ એ વાક્યમાં પણુ પચ નો સંબંધ ઓદન સાથે છે પણુ મમ સાથે નથી એટલે એ બે પદો વચ્ચે અર્થસંગતિ ન હોવાથી મમ નો મે આદેશ ન થાય.

૭ પ્લુતવિધિ-અજ્ઞ ! કૂજઃ દ્વાદાનીં જ્ઞાસ્યસિ જાલમ્ ।-હે ! તું કુજન કર-ખોલ, હે જ્ઞા ! હવે તું જાણીશ-આ વાક્યમાં કૂજ નો સંબંધ જાલમ્ સાથે છે તેથી કૂજ નો અર્થ સ્વર પ્લુત થઈ ગયો પણુ-અજ્ઞ ! કૂજતિ અયમ્ દ્વાદાનીં જ્ઞાસ્યતિ જાલમ્:-હે ! આ ખોલે છે, હવે જ્ઞા જાણીશ. અહીં કૂજતિ નો સંબંધ જાલમ્ સાથે નથી પણુ અયમ્ સાથે છે એટલે કૂજતિ ક્રિયાપદનો સંબંધ જાલમ્ સાથે ન હોવાથી અહીં જતસંન અર્થ જાણી શકાતો નથી તેથી કૂજ માં પ્લુત ન થયો.

આ નિયમ પદવિધિ માટે છે એટલે જ્યાં માત્ર વર્ણનો વિધિ હોય અને પરસ્પર સંગતિ ન હોય તો પણ ખતાવેલ વિધાન થઈ જાય છે. જેમકે તિષ્ઠતુ વધિ, અજ્ઞાન ત્વં જાકેન-દહીં બલે પડ્યું રહે, તું જાક સાથે આ-આ વાક્યમાં વધિ પદ અને અજ્ઞાન પદ વચ્ચે અર્થની સંગતિ નથી, તો પણ અજ્ઞાન ના આદિમાં આવેલ બનેલાંધિ 'इवणविरस्वे स्वरे' ० १।૨।૨૧ એ નિયમથી દષ્યજ્ઞાન પ્રયોગ બની શક્યો-વધિ ના ફ નો ય થઈ ગયો એથી તિષ્ઠતુ દષ્યજ્ઞાન ત્વં જાકેન આ પ્રયોગ થયો.

આ રીતે સમાસ, નામધાતુ, કૃત પ્રત્યય, તદ્ધિત, ઉપપદ વિભક્તિ, ઘુષ્મત્-અધ્મત્-આદેશ અને પ્લુતવિધિ-એ બધાં વાક્યોમાં એક જીજ્ઞ પદોની પરસ્પર જે વિશેષ અપેક્ષા છે તે જ વૃત્તિમાં એકાર્થીભાવ છે અને એ જ અર્થની સંગતિરૂપ સામર્થ્ય છે.

આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલા સિદ્ધહેમચંદ્ર શબ્દાનુશાસનની
સ્વોપજ લઘુવૃત્તિના સાતમા અધ્યાયના ચતુર્થ

પાઠનો સવિભેચન અનુવાદ પૂરો થયો.

આ રીતે સંસ્કૃતભાષાનું બ્યાકરણ સમાપ્ત થયું.

આ રીતે ખંડ-૧લામાં એક થી ચાર અધ્યાયનો

તથા

ખંડ-૨જામાં પાંચ થી સાત અધ્યાયનો

તથા

ખંડ-૩જામાં આઠમા અધ્યાયનો

અનુવાદ વાંચીને કોઈ વિદ્યાર્થીને લાલ થશે તો અનુવાદક પોતાનો પરિશ્રમ સફળ સમજશે.

તથા

“ આ અનુવાદના વાંચનથી વિદ્યાર્થીનું સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃતભાષા વિશેનું અજ્ઞાન નાશ થાયો ” એમ અનુવાદક ઇચ્છે છે.

તથા

અનુવાદક વયોવૃદ્ધ હોવાથી અને તેન આંખો ખૂબ જ નબળી હોવાથી, વળી પોતે પૂર્ણ જ્ઞાની ન હોવાથી આ સમગ્ર અનુવાદમાં ભૂલ-ચૂક રહેવાનો જરૂર સંભવ છે તે માટે અનુવાદક વિનયપૂર્વક ક્ષમા માંગે છે અને ભૂલચૂકની સૂચના આપવા વિનંતી કરે છે.

હેમ ધાતુપાઠ – અર્થ સાથે

સંપાદિત બેચરદાસ જી. દોશી

હેમ ધાતુપાઠ – અર્થ સાથે

પ્રથમ ‘ઙ્ઞાદિ’ ગણ

સાર્થ ધાતુ

કેવળ અર્થ

૧	મૂ સત્તાયામ્	સત્તા હોવી, વિદ્યમાન હોવું, હયાતી હોવી.
૨	પાં પાને	પીવું.
૩	પ્રાં ગ્લ્થોપાદાને	સુગંધ કે દુર્ગંધ ગ્રહણ કરવી.
૪	ઘ્માં શબ્દામિસંયોગયોઃ	અવાજ કરવો અને અગ્નિનો સંયોગ થવો-ધમવું.
૫	ઘ્ઠાં ગતિનિવૃત્તૌ	ગતિ ન કરવી-સ્થિતિમાં રહેવું.
૬	ઘ્નાં અભ્યાસે	ગુરુશિષ્યની પરપરાથી ચાલતો અભ્યાસ.
૭	દાં દાને	દેવું-દાત દેવું.
૮	ઙિ ૧ ઙિ અમિમવે	પરાજય કરવો.
૧૦	ક્ષિ ક્ષયે	ક્ષય થવો.
૧૧	દ્ ૧૨ દું ૧૩ દું	ગતિ કરવી, દવવું, દ્રવવું, દોડવું. સ્તવવું,
૧૪	હું ૧૫ હું ગતૌ	ઝરવું, ટપકવું.
૧૬	ધું સ્થેયે ચ	ધ્રુવ હોવું, સ્થિર હોવું અને ગતિ કરવી.
૧૭	સું પ્રસવૈશ્વર્યયોઃ	જન્મ થવો અને ઐશ્વર્ય હોવું.
૧૮	સ્મ્ ચિન્તાયામ્	ચિંતન કરવું, સ્મરણ કરવું.
૧૯	ગ્ ૨૦ ઘ્ સેચને	છાંટવું.
૨૧	ઔત્વ્ શબ્દાપતાપયોઃ	અવાજ કાઢવો-સ્વર કાઢવો અને ઉપતાપ થવો.
૨૨	ઘ્ઘ્ વરણે	સ્વીકાર કરવો, વરણ કરવું, વરવું.
૨૩	ઘ્ઘ્ ૨૪ હ્ઘ્ કૌટિલ્યે	વક્ર થવું-સરળતા ન રાખવી.
૨૫	સું ગતૌ	સરકવું-ગતિ કરવી.
૨૬	ઋં પ્રાપ્તે ચ	પ્રાપ્ત કરવું અને ગતિ કરવી.
૨૭	તૃ પ્લબનતરણયોઃ	કૂદવું અને તરવું.
૨૮	દ્ઘે પાને	પીવું-ધાવવું.

- ૨૯ દૈવ શોધને સાદુ કરવું, શુદ્ધ કરવું.
- ૩૦ ધ્યૈ ચિન્તાયામ્ ધ્યાન કરવું, ચિન્તાન કરવું.
- ૩૧ મ્લૈ હર્ષક્ષયે હર્ષને ક્ષય થવો, મ્લાનિ થવી-શુક વગેરે ધાતુના ક્ષયને લીધે શરીરનું ક્ષીણ થવું.
- ૩૨ મ્લૈ ગાત્રવિનામે શરીરના અવયવો નિસ્તેજ થવા, શરીરની કાંતિ ક્ષીણ થવી-મ્લાન થવું.
- ૩૩ યૌ ન્યજ્ઞકરણે શરીરના અવયવોને ખગાડવા-જેવા છે તેવા ન રહેવા દેવા-મરડીને વાંકા કરવા.
- ૩૪ ટ્રૌ સ્વપ્ને નિદ્રા લેવી- શોંધવું.
- ૩૫ ટ્રૌ તૃપ્તૌ ધરાઈ જવું-તૃપ્ત થવું.
- ૩૬ કૌ ૩૭ સૌ ૩૮ રૌ શબ્દે અવાજ કરવો-ગીત ગાવું-ગાયન કરવું.
- ૩૯ ષ્ઠ્યૌ ૪૦ સ્ઠ્યૌ સંઘાતે ચ સમૂહરૂપ થવું-થીજી જવું-જામી જવું અને અવાજ કરવો.
- ૪૧ જૌ સ્વદને હિંસા કરવી, સ્થિરતા તથા છે તેમ ચાલવું.
- ૪૨ કૌ ૪૩ જૌ ૪૪ સૌ ક્ષયે ક્ષય થવો-ક્ષીણ થવું, ખદ્ધવું-જેમ થોડો ખદે તેમ.
- ૪૫ જૌ ૪૬ જૌ પાકે પકવવું-રાંધવું-રાખ વગેરે ઉકાળવી.
- ૪૭ વૌ ૪૮ ઓઘૌ શોષણે શોષણ કરવું.
- ૪૯ જૌ વેષ્ટને વીંટવું, વીંટો કરવો.
- ૫૦ ફલક નીર્વૈર્ગતૌ ધીમે ચાલવું, ઢાળમાં ગતિ કરવી-નીચે જવું. ખોટો વ્યવહાર કરવો.
- ૫૧ તક હસને હસવું.
- ૫૨ તકુ કુન્નજીવને કષ્ટથી જીવવું, તંગ થવું.
- ૫૩ શુક ગતૌ ગતિ કરવી.
- ૫૪ કુક ભાષણે ખોલવું-અકળક કરવું-ભસવું -તિરસ્કાર કરવો.
- ૫૫ ઓજ ૫૬ રાજ ૫૭ લાજ શોષણ-સુકાવું, ધાંખવું,
- ૫૮ દ્રાજ ૫૯ ધ્રાજ શોષણાલમર્થયોઃ સમર્થ થવું-શક્તિમાન થવું.
- ૬૦ શાજ ૬૧ મ્લાજ વ્યાપ્તૌ વ્યાપવું, શાખા ફેલાવી.
- ૬૨ કજ સહસને હસવું, ખીખી કરવું.
- ૬૩ રજ ૬૪ નજ ૬૫ ણજ
- ૬૬ નજ ૬૭ મજ ૬૮ રજ
- ૬૯ લજ ૭૦ મજ ૭૧ રજ

૭૨ લલુ ૭૩ રિલુ ૭૪ ફલ	
૭૫ ફલુ ૭૬ ફૈલુ ૭૭ વલ્લ	
૭૮ રગુ ૭૯ લગુ, ૮૦ તગુ	ગતિ કરવી—ચાલવું, રંગવું—પેટે ચાલવું, લાંધવું,
૮૧ ધ્રગુ, ૮૨ જ્ઞલગુ, ૮૩ અગુ	લાંધાવું, જાંગવું, ખાંગા થવું, ટાંગવું, રિખલિત
૮૪ વગુ, ૮૫ મગુ, ૮૬ જ્ઞગુ	થવું, નિશાન કરવું, તંગ થવું વગેરે વિવિધ
૮૭ ફગુ ૮૮ ઊગુ ૮૯ રિગુ	પ્રકારની ગતિ કરવી.
૯૦ લિગુ ગતૌ	
૯૧ ત્વગુ કમ્પને ચ	કંપવું, ટાંગાવું ગતિ કરવી.
૯૨ યુગુ ૯૩ જુગુ ૯૪ વુગુ વર્જને	વર્જવું—છોડી દેવું.
૯૫ ગ્ગ્ઘ હસને	‘ધ’ ‘ધ’ એમ કરીને હસવું.
૯૬ રધુ પાલને	પાલન કરવું.
૯૭ શિધુ આગ્રાણે	સુધવું.
(અર “મધુ મળ્ઙને” इति एके षठन्ति)	શોભવું, માંડવું—માંડ કરવી.
૯૮ લધુ શોષણે	સુકાવું, લાંધણ કરવી.
૯૯ શુચ શોકે	શોચવું, શોક કરવો.
૧૦૦ કુચ શબ્દે તારે	મોટો અવાજ કરવો—જાંચેથી અવાજ કરવો.
૧૦૧ કુચ્ચ ગતૌ	ગતિ કરવી. વાંકી ગતિ કરવી, કુટિલતા કરવી.
	અદ્ય થવું—નાના થવું—લઘુતાઅર્થિ રાખવી.
૧૦૨ કુચ્ચ ચ કૌટિલ્યાલ્પીમાવયો:	કુટિલતા કરવી, વાંકી ગતિ કરવી, લઘુતાઅર્થિ.
	રાખવી.
૧૦૩ લુચ્ચ અપનયને	હર કરવું—નોચવું—વાળ નોચવા, ઉખેડીને ફેંકી દેવું
૧૦૪ અર્ચ પૂજાયाम્	પૂજન કરવી, આદર કરવો.
૧૦૫ ઇચ્ચૂ ગતૌ ચ	ગતિ કરવી, પૂજન કરવી.
૧૦૬ ઇચ્ચૂ ૧૦૭ ઇચ્ચૂ ૧૦૮ તચ્ચૂ	
૧૦૯ ત્વચ્ચૂ, ૧૧૦ મચ્ચૂ	ગતિ કરવી, વંચન કરવું. છોડી દેવું.
૧૧૧ મુચ્ચૂ ૧૧૨ ઇચ્ચૂ ૧૧૩ ઇચ્	વેરોવંચો કરવો.
૧૧૪ મ્લચ્ચૂ ૧૧૫ જ્ઞલચ્ચૂ	
૧૧૬ ષચ્ચ, ગતૌ	
૧૧૭ યુચ્ચૂ. ૧૧૮ જ્ઞલચ્ચૂ સ્તેયે	ચોરી કરવી.
૧૧૯ મ્લેષ અવ્યક્તાયાં વાનિ	ન સમજાય તેવું બોલવું.
૧૨૦ લ્લ ૧૨૧ લાહુ લક્ષણે	નિશાન કરવું, લાંછન કરવું.

૧૨૨ વાહુ ઇચ્છાયામ્	વાંછવું-કોઈનું ભણું કે ખૂરું વાંચવું-મન્યવું.
૧૨૩ આહુ આયામે	આંછવું-લાણું કરવું-ખેંચવું.
૧૨૪ હ્રીછ લજ્જાયામ્	લાજવું.
૧૨૫ હુછાં કૌટિલ્યે	કુટિલતા કરવી.
૧૨૬ મુછાં મોહ-સમુદ્ગ્રાસયોઃ	મૂછી પામવી, ખેશુદ્ધ થવું તથા વધવું, ઊંચું થવું.
૧૨૭ સ્ફુછાં ૧૨૮ સ્મુછાં વિસ્મૃતૌ	ભૂલી જવું, વીસરી જવું.
૧૨૯ યુછ પ્રમાદે	આળસવું-આળસ કરવી.
૧૩૦ ધ્વજ ૧૩૧ ધ્વજુ ૧૩૨ ધ્વજ	
૧૩૩ ધ્વજુ ૧૩૪ ધ્રજુ, ૧૩૫ ધ્રજ	ગતિ કરવી, ધુજવું, ધળ કંપવી.
૧૩૬ વજ ૧૩૭ વ્રજ ૧૩૮ ષસજ ગતૌ	
૧૩૯ અજ ક્ષેપણે ચ	ફેંકવું, ગતિ કરવી.
૧૪૦ કુજ ૧૪૧ લુજ સ્તેયે	ચોરી કરવી. ખુંચવી લેવું.
૧૪૨ અર્જ ૧૪૩ સર્જ અર્જને	ખેદા કરવું-અજાન કરવું-કમાવું.
૧૪૪ કર્જ વ્યથને	કળ કરવી, પીડા કરવી.
૧૪૫ સર્જ માર્જને ચ	સાફ કરવું, ખંજવાળવું.
૧૪૬ સ્વજ મન્યે	વલોવવું, મંથન કરવું.
૧૪૭ સ્વજુ ગતિવૈકલ્યે	લંગડાવું.
૧૪૮ ઇજ કમ્પને	કંપવું, હલવું.
૧૪૯ દ્વૌસ્ફૂર્જા વજ્રનિર્ધોષે	વજ્રનો અવાજ થયો-વજ્ર જેવી ગર્જના થવી.
૧૫૦ ક્ષીજ ૧૫૧ કૂજ	કૂજવું 'કુ'કુ કરવું યુજવું-અરપોટ શબ્દ થવો.
૧૫૨ ગુજ ૧૫૩ ગુજુ અવ્યકૃતે શબ્દે	
૧૫૪ લજ ૧૫૫ લજુ	તર્જન કરવું. તિરસ્કાર કરવો. કપકો આપવો.
૧૫૬ તર્જ મર્ત્સને	
૧૫૭ લાજ ૧૫૮ લાજુ મર્જને ચ	ભુંજવું, ભોંડા પાડવું, તર્જન કરવું.
૧૫૯ જજ ૧૬૦ જજુ યુદ્ધે	લડાઈ કરવી, જાંજ ચડવી.
૧૬૧ તુજ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી.
૧૬૨ તુજ બલને ચ	હિંસા કરવી, પ્રાણુ ધારણુ કરવા.
૧૬૩ ગર્જ ૧૬૪ ગુજ ૧૬૫	
૧૬૬ ગ્વજ ૧૬૭ મુજ	
૧૬૮ મુજ ૧૬૯ મ્વજ ૧૭૦ મજ શબ્દે	ગાજવું-ગર્જના કરવી, યુજવું.
૧૭૧ ગજ મદને ચ	અવાજ કરવો, મદ થવો.

૧૭૨ ત્યજં દ્વાનો	હાણુ થવી—ત્યાગ કરવો, તજવું.
૧૭૩ ષઙ્ગં સન્ને	સંગ કરવો, શ્રીમંત વખતે સાજી કરવી.
૧૭૪ કટે વર્ષાવરણયોઃ	વરસવું, ઢાંકવું—આવરણુ કરવું.
૧૭૫ શટ રુજાવિશરણગત્યવશાતનેષુ	પીડા, ફાટી જવું—તૂટી જવું—સડી જવું, ગતિ કરવી, પાતળા થવું.
૧૭૬ વટ વેષ્ટને	વીંટવું.
૧૭૭ કિટ ૧૭૮ ચિટ ઉત્ત્રાસે	ત્રાસવું—ભય પેદા કરવો.
૧૭૯ શિટ ૧૮૦ ષિટ અનાદરે	‘છટ્ટ છટ્ટ’ એમ કરીને અનાદર કરવો.
૧૮૧ જટ ૧૮૨ ક્રટ સજ્ઞાતે	જત્યો થવો—ભેગા મળવું.
૧૮૩ પિટ શબ્દે ચ	અવાજ કરવો, જત્યો થવો—ભેગા મળવું.
૧૮૪ મટ મૃતૌ	ભાડે રહેવું, પોષણુ કરવું, ભરણુપોષણુ કરવું.
૧૮૫ તટ ઉચ્ચાયે	ઊંચું વધવું—ઊંચું થવું.
૧૮૬ ચટ કાઙ્-ક્ષે	છમ્છા રાખવી—આકાંક્ષા કરવી.
૧૮૭ ણટ નૃતૌ	નાચવું.
૧૮૮ દૃટ દીપ્તૌ	દીપવું—ચળકવું.
૧૮૯ ષટ અવયવે	ભાગરૂપ થવું—અવયવ બનવું.
૧૯૦ હૃટ વિલોટને	આળોટવું—લોટવું.
૧૯૧ ચિટ પ્રૈષ્ઠે	ચાકર થવું—નોકર બનવું.
૧૯૨ ચિટ શબ્દે	અવાજ કરવો.
૧૯૩ દ્વેટ વિશાયાયામ્	વિશેષ પીડા કરવી.
૧૯૪ અટ ૧૯૫ પટ ૧૯૬ હટ	
૧૯૭ કિટ ૧૯૮ કટ	
૧૯૯ કટ ૨૦૦ કટે ગતૌ	ગતિ કરવી—આચડવું.
૨૦૧ કુટુ વૈકલ્યે	વિકળ થવું—ખોડખાંપણવાળા થવું.
૨૦૨ મુટ પ્રમર્દને	વધારે મરડવું, મોડવું.
૨૦૩ હુટ ૨૦૪ હુટુ અલ્પીભાવે	નાના થવું, લક્ષ્મીતા રાખવી.
૨૦૫ વૃટ વિમાજને	વાંટવું—વિભાગ કરવો, જુડું કરવું.
૨૦૬ રુટ ૨૦૭ હુટુ સ્તેયે	ચોરી કરવી.
૨૦૮ સ્ફટ ૨૦૯ સ્ફુટૈ વિસરણે	ફાટી જવું—ફુટી જવું.
૨૧૦ છટ લાલ્યે	ખાલ્યેખેટા કરવી, લાડ કરવા, કાણું કાણું ખોલવું.
૨૧૧ રટ ૨૧૨ રઠ ચ પરિમાણે	પરિભાષણુ કરવું—ખોલવું—નિંદા કરવી.

૨૧૩ પઠ વ્યક્ત્યાયામ્ વાચિ	૨૫૭ બોલવું-પાઠ કરવો.
૨૧૪ વઠ સ્થોલ્યે	બાડા થવું.
૨૧૫ મઠ મદ-નિવાસયોશ્વ	બાડા થવું, મદ કરવો, રહેવું.
૨૧૬ કઠ કચ્છજીવને	કષ્ટ સાથે જીવવું-કાઠુ જીવવું.
૨૧૭ હઠ ઘલાતકારે	બલાતકાર કરવો.
૨૧૮ ઊઠ ૨૧૯ ઠઠ	ઉપાધાત કરવો-ખેદ પમાડવો.
૨૨૦ ઊઠ ઉપધાતે	
૨૨૧ પિઠ હિંસાસંકલેશયોઃ	હિંસા કરવી, કલેશ કરવો-કરાવવો.
૨૨૨ શઠ કેતવે ચ	કપર કરવું-ભુચ્યાઈ કરવી તથા હિંસા કરવી, કલેશ કરવો-કરાવવો.
૨૨૩ શુઠ ગતિપ્રતીધાતે	ગતિને રોકવી.
૨૨૪ કુઠ ૨૨૫ લુઠ આલસ્યે ચ	આળસ કરવી, ગતિ રોકવી.
૨૨૬ શુઠ શોષણે	સુકાવવું.
૨૨૭ અઠ ૨૨૮ ઠઠ ગતૌ	ગતિ કરવી-આથડવું.
૨૨૯ પુઠ પ્રમર્દને	મરડવું.
૨૩૦ મુઠ ખળંડને ચ	ખંડિત કરવું અને મરડવું.
૨૩૧ મઠ મૂષાયામ્	માંડવું-શોભા કરવી.
૨૩૨ ગઠ વદનૈકદેશે	મુખના-ગળાના-એક ભાગરૂપ થવું.
૨૩૩ શૌઠ ગર્વે	ગર્વ કરવો-આપખડાઈના સોલા મારવા.
૨૩૪ યૌઠ સમ્બન્ધે	જોડવું-સંબંધ કરવો-જોડાવું.
૨૩૫ મેઠ ૨૩૬ મ્રેઠ ૨૩૭ મ્લેઠ	ઉન્માદ કરવો-તોડવું-ગાંડપણ કરવું-મેડ થવું.
૨૩૮ લોઠ ૨૩૯ લૌઠ ઝન્માદે	
૨૪૦ રોઠ ૨૪૧ રૌઠ	રોળવું-અનાદર કરવો.
૨૪૨ તૌઠ અનાદરે	
૨૪૩ ક્રોઠ વિહારે	ચિદાર કરવો-સ્વચ્છંદે ક્રીડા કરવી-રમત રમવી.
૨૪૪ તુઠ ૨૪૫ તૂઠ ૨૪૬ તોઠ તોડને તોડવું.	
૨૪૭ દુઠ ૨૪૮ દૂઠ ૨૪૯ દૃઠ	ગતિ કરવી.
૨૫૦ હૌઠ ગતૌ	
૨૫૧ છોઠ પ્રતીધાતે	ગતિને રોકવી-ખોડાથવું.
૨૫૨ વિઠ આકોશે	આકોશ કરવો-તર્જન કરવું.
૨૫૩ અઠ ઉચમે	ઉઘમ કરવો.

૨૫૪ લડ વિલાસે	વિલાસ કરવો—લાડવું—લાડ કરવો.
૨૫૫ કડ મહે	મદ કરવો.
૨૫૬ કડક કાર્કશ્યે	કઠોર થવું—કર્કશ થવું.
૨૫૭ અડક અમિયોમે	હુમલો કરવો—સામે થવું—હલ્લો કરવો.
૨૫૮ ડુવડ હાવકરણે	કોઈ ચેષ્ટાવડે અભિપ્રાય જણાવવો.
૨૫૯ અળ ૨૬૦ રળ ૨૬૧ વળ	
૨૬૨ વળ ૨૬૩ વળ	
૨૬૪ મળ ૨૬૫ મળ ૨૬૬ મળ	
૨૬૭ ધળ ૨૬૮ ધવળ	
૨૬૯ ધળ ૨૭૦ કળ ૨૭૧ કવળ	શબ્દ કરવો—અવાજ કરવો.
૨૭૨ જળ જાન્દે	રણવું, જણવું, ધણવું, મણવું.
૨૭૩ ઓળ અપનયને	ચણવું,
૨૭૪ શોળ વર્ણ—ગત્યો:	દૂર કરવું—ઉપાડી જવું.
૨૭૫ ધ્રોળ ૨૭૬ જ્ઞોળ સંધાતે	લાલરંગે રંગાવું—લાલ થવું, ગતિ કરવી.
૨૭૭ પૈળ ગતિ—પ્રેરણ—જ્ઞેષ્ઠેષુ	ભેગા થવું.
૨૭૮ ચિત્તે સંજ્ઞાને	ગતિ કરવી, ફોણવું, પેરવું અને ભેટવું.
૨૭૯ અત સાતત્યગમને	અનુભવવું.
૨૮૦ ચ્યુત્તે આસેચને	નિરંતર ગતિ કરવી.
૨૮૧ ચુત્તે ૨૮૨ સ્વચુત્તે	થોડું છાંટવું—ચૂવું—ટપકવું.
૨૮૩ સ્વચ્યુત્તે ક્ષરણે	ખરવું—ઝરવું.
૨૮૪ જુત્તે માસને	ભાસવું—જળકવું—જ્યોત થવી.
૨૮૫ અતુ વન્ધને	બાંધવું.
૨૮૬ કિત નિવાસે	નિવાસ કરવો, નિગ્રહકરવો—આમવવું,
૨૮૭ જ્ઞત ધ્વળા—ગતિ—સ્વદ્દેષુ	પ્રતિકાર કરવો.
૨૮૮ કુથુ ૨૮૯ પુથુ ૨૯૦ લુથુ	ધુણા કરવી, દયા કરવી, ગતિ કરવી, સ્પર્શ કરવી.
૨૯૧ મથુ ૨૯૨ મન્થ	
૨૯૩ માન્થ હિતા—સંકલેશયો:	હિંસા કરવી, પીડા કરવી.
૨૯૪ સ્વાહ મક્ષણે	ખાવું—ભક્ષણ કરવું.
૨૯૫ વદ સ્થેયે	સ્થિર થવું—સ્થિર રહેવું.

૨૯૬ સ્વદ હિંસાયામ્ ચ	ખંધુ-હિંસા કરવી, રિચર થવું.
૨૯૭ ગદ વ્યક્ષાયામ્ કાચિ	૨૫૪ અવાજ કરવો-૨૫૪ ખોલવું.
૨૯૮ રદ વિલેખને	છિંપાદન કરવું, ખોદવું.
૨૯૯ ગદ ૩૦૦ ઝિદ્ધિદા અવ્યક્તે	અરપાટ અવાજ કરવો, નવતિ-નઠી અવાજ કરે છે.
૩૦૧ અર્દ ગતિ-યાચનયોઃ	ગતિ કરવી, યાચના કરવી-માગવું.
૩૦૨ નર્દ ૩૦૩ નર્દ ૩૦૪ ગર્દ શબ્દે	અવાજ કરવો.
૩૦૫ તર્દ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી.
૩૦૬ કર્દ કુત્સિતે શબ્દે	નિંદિત શબ્દ કરવો-ન ગમે તેવો અવાજ કરવે
૩૦૭ લર્દ દશને	ડંખ દેવો.
૩૦૮ અદુ બન્ધને	ખાંધવું.
૩૦૯ હદુ પરમૈશ્વર્યે	હૃદયથી ભોગવવી-અશ્ચર્ય ભોગવવું.
૩૧૦ વિદુ અવયવે	બિન્દુરૂપ બનવું-અવયવ રૂપ બનવું.
૩૧૧ ગિદુ કુત્સાયામ્	નિંદા કરવી.
૩૧૨ હનદુ સમૃદ્ધૌ	સમૃદ્ધ થવું.
૩૧૩ ચદુ દીપ્ત્યાહ્લાદયોઃ	દીપવું, આનંદ પેદા કરવો.
૩૧૪ ત્રદુ ચેષ્ટાયામ્	ચેષ્ટા કરવી.
૩૧૫ કદુ ૩૧૬ કદુ	રડવું-આક્રંદન કરવું, આહવાન કરવું.
૩૧૭ ક્લદુ રોદનાહ્વાનયોઃ	-ખોલાવવું.
૩૧૮ કિલ્લદુ પરિદેવને	શોક કરવો-ખેદ કરવો.
૩૧૯ સ્કન્દવું ગતિ-શોષણયોઃ	ગતિ કરવી, સુકાવવું.
૩૨૦ વિષ્ઠુ ગત્યામ્	ગતિ કરવી.
૩૨૧ વિષૌ શાસ્ત્ર-માત્રાન્યયોઃ	શાસ્ત્રપ્રમાણે સમજણ આપવી. શાસન કરવું.
૩૨૨ શુન્ધ શુદ્ધૌ	મંગળમય થવું.
૩૨૩ સ્તન ૩૨૪ ધન ૩૨૫ ધ્વન	શુદ્ધ થવું.
૩૨૬ ધન ૩૨૭ સ્વન	શબ્દ કરવો-ધાણધણવું, ખણખણવું,
૩૨૮ વન શબ્દે	ચણચણવું.
૩૨૯ વન ૩૩૦ ધન મક્તૌ	ભજન કરવું-સેવા કરવી-પ્રાર્થના કરવી.
૩૩૧ કન્નૌ દીપ્તિ-કાન્તિ-મતિષુ	દીપડું, શોભવું, ગતિ કરવી.
૩૩૨ ગુપૌ રક્ષણે	રક્ષણ કરવું-સાચવવું.

હૈમ ધાતુપાઠ—અર્થ સાથે

૩૩૩ તપ ૩૩૪ છુપ સન્તાપે

૩૩૫ રવ ૩૩૬ લપ

૩૩૭ જલ્પ ઠયક્તે વચને

૩૩૮ જપ માનસે ચ

૩૩૯ ચપ સાન્તવને

૩૪૦ શપ સમવાયે

૩૪૧ સુપ્તું ગતૌ

૩૪૨ સુન મન્દાયામ્

૩૪૩ તુપ ૩૪૪ તુમ્પ ૩૪૫ ત્રુવ

૩૪૬ ત્રુમ્પ ૩૪૭ તુફ ૩૪૮ તુમ્ફ

૩૪૯ ત્રુફ ૩૫૦ ત્રુમ્ફ હિંસાયામ્

૩૫૧ વર્ફ ૩૫૨ રફ ૩૫૩ રફુ

૩૫૪ અર્બ ૩૫૫ કર્બ

૩૫૬ લર્બ ૩૫૭ ગર્બ ૩૫૮ ચર્બ

૩૫૯ તર્બ ૩૬૦ નર્બ

૩૬૧ પર્બ ૩૬૨ વર્બ ૩૬૩ શર્બ

૩૬૪ ષર્બ ૩૬૫ સર્બ

૩૬૬ રિલુ ૩૬૭ રલુ ગતૌ

૩૬૮ કુલુ આન્છાદને

૩૬૯ લુલુ ૩૭૦ તુલુ અદને

૩૭૧ સુલુ વસ્ત્રસંયોગે

૩૭૨ સમૂ ૩૭૩ સમ્મૂ ૩૭૪ લિમૂ

૩૭૫ વિમ્મૂ ૩૭૬ મર્મ હિંસાયામ્

૩૭૭ હુમ્મ માષણે ચ

૩૭૮ યમં ૩૭૯ જમ મૈથુને

૩૮૦ ચમૂ ૩૮૧ હમૂ ૩૮૨ જમૂ

૩૮૩ કમૂ ૩૮૪ જિમૂ અદને

૩૮૫ કમ્ પાશવિક્ષેપે

૩૮૬ યમ્ ઉપરમે

સંતાપ અનુભવવો—તપવું.

સ્પષ્ટ બોલવું.

મનમાં બોલવું, શબ્દ બોલીને જાપ કર

સાંતવન કરવું, શાંતિ પહોંચાડવી.

ભેગા થઈ જવું.

વાંકીચૂકી ગતિ કરવી.

ધીમે ધીમે જવું—ચુપકીથી જવું—અવા

ન થાય એમ જવું.

હિંસા કરવી, ત્રાસવું.

રકું થઈ જવું—ગતિ કરવી.

હાંકવું.

પીડા કરવી.

મોઢાનો સંયોગ કરવો—યુગ્મન કરવું.

હિંસા કરવી.

બોલવું, હિંસા કરવી.

મૈથુન કરવું—જમવું.

જમવું—ખાવું.

વાહનમાં કે વાહન દ્વારા ચાલવું

નહીં પણ પગ વડે ચાલવું.

અટકવું.

૩૮૭ સ્યમુ શબ્દે	અવાજ કરવો.
૩૮૮ ણમં પ્રહૃવત્તે	નમવું-નમ્ર થવું.
૩૮૯ ષમ ૩૯૦ ષ્ઠમ વૈકલબ્યે	કાયર થવું.
૩૯૧ અમ શબ્દ-મક્તયોઃ	અવાજ કરવો. ભજન કરવું.
૩૯૨ અમ ૩૯૩ દમ ૩૯૪ હમ્મ	ગતિ કરવો.
૩૯૫ મિમ્ ૩૯૬ ગમ્મઙ્ ગતૌ	થાકી જવું, ગતિ કરવી.
૩૯૭ હય ૩૯૮ હૃય કલાન્તૌ ચ	બાંધવું.
૩૯૯ મબ્ય બન્ધને	ઈર્ષ્યા કરવી-ખીજનો અબ્યુદય જોઈને
૪૦૦ સૂક્ષ્મ ૪૦૧ રૂક્ષ્ય ૪૦૨ રૂક્ષ્ય	વાસનાને લીધે બળવું-મનમાં બળતરા થવી.
ઈર્ષ્યાધર્મઃ	પ્રવાહી વસ્તુને બીજી પ્રવાહી વસ્તુ વડે
૪૦૩ શુચ્યૈ ૪૦૪ ચુચ્યૈ અમિષવે	સુગંધિત કરવી.
૪૦૫ ત્સર છન્નગતૌ	કપટથી વર્તવું.
૪૦૬ કનર દૂર્લભે	વાંકાઈ કરવી.
૪૦૭ અમ્ર ૪૦૮ વમ્ર ૪૦૯ મમ્ર ગતૌ	ગતિ કરવી.
૪૧૦ ચર મક્ષણે ચ	ચરવું-ખાવું, ચરવું તથા ચાલવું-ગતિ કરવી.
૪૧૧ ધોરુ ગતિચાતુર્યે	સરસ ચાલ ચાલવી.
૪૧૨ ચોરુ પ્રતિષાતે	ખોડું ચાલવું.
૪૧૩ દલ ૪૧૪ ઝિફલા વિશરણે	સડી જવું-પિપ્પરાઈ જવું
૪૧૫ મીલ ૪૧૬ રમીલ ૪૧૭ સ્મીલ	આંખને સંકુચિત
૪૧૮ ક્ષ્મીલ નિમેષણે	કરવી, સંકુચિત કરવું
૪૧૯ પીલ પ્રતિષ્ઠમ્મે	રોપવું.
૪૨૦ જીલ વર્ણે	નીલા થવું.
૪૨૧ શીલ સમાધૌ	એકાગ્ર થવું.
૪૨૨ કીલ બન્ધે	બાંધવું-કીલવું.
૪૨૩ કૂલ આવરણે	ઢાંકવું-આવરણ.
૪૨૪ શૂલ રૂજાયામ્	શૂલ આવવું-પીડા થવી-રોગી થવું.
૪૨૫ તૂલ નિષ્કર્ષે	અંદરથી બહાર કાઢવું.
૪૨૬ પૂલ સંઘાતે	સંઘાતરૂપ થવું.-ભેગા મળવું.
૪૨૭ મૂલ પ્રતિષ્ઠાયામ્	આધારરૂપ થવું.
૪૨૮ ફલ નિષ્પત્તૌ	ફળવું- નિષ્પન્ન થવું.

૪૨૯ કુક્ક વિકસને

૪૩૦ ચુક્ક હાવકરણે

૪૩૧ ચિલ્લ શૈથિલ્યે ચ

૪૩૨ પેટ ૪૩૩ ફેટ ૪૩૪ શેટ ૪૩૫ પેટ

૪૩૬ સેલ ૪૩૭ વેહલ ૪૩૮ સલ ૪૩૯

તિલ ૪૪૦ તિલ્લ ૪૪૧ પલ્લ ૪૪૨ વેલ્લ ગતૌ

૪૪૩ વેલ્ ૪૪૪ ચેલ્ ૪૪૫ કેલ્ ૪૪૬ ક્વેલ્

૪૪૭ સેલ્ ૪૪૮ સ્વલ ચલને

૪૪૯ સ્વલ સન્વયે ચ

૪૫૦ શ્વલ ૪૫૧ શ્વલ્ આશુગતૌ

૪૫૨ ગલ ૮૫૩ ચર્વ અદને

૪૫૪ પૂર્વ ૪૫૫ પર્વ

૪૫૬ મર્વ પૂરણે

૪૫૭ મર્વ ૪૫૮ ધવુ ૪૫૯ શવ ગતૌ

૪૬૦ કર્વ ૪૬૧ સ્વર્વ

૪૬૨ ગર્વ દર્પે

૪૬૩ ષ્ટિવૂ ૪૬૪ ક્ષિવૂ નિરસને

૪૬૫ જીવ પ્રાણધારણે

૪૬૬ પીવ ૪૬૭ મીવ ૪૬૮ તીવ

૪૬૯ નીવ સ્થૌલ્યે

૪૭૦ સ્વર્વે ૪૭૧ તુર્વે

૪૭૨ ધુર્વે ૪૭૩ તુર્વે ૪૭૪ ધુર્વે

૪૭૫ તુર્વે ૪૭૬ અર્વે

૪૭૭ મર્વ ૫૭૮ શર્વ હિંસાયામ્

૪૭૯ મુર્વે ૪૮૦ મવ વન્ધને

૪૮૧ ગુર્વે ઉદયમે

૪૮૨ પિવુ ૪૮૩ મિવુ ૪૮૪ નિવુ સેવને

૪૮૫ દિવુ ૪૮૬ દિવુ ૪૮૭ જિવુ પ્રીણને

ફલવું—ખીલવું—વિકાસ થવો,

મૈથુનની ઇચ્છાદ્વારા પ્રેરાઈને ચેષ્ટા થવી.

શરીરમાં વિકાર થવો ઢીલા થવું, મૈથુનની ચેષ્ટા થવી, વાસના ધારા પ્રેરાઈને શરીરની ચેષ્ટા થવી.

ગતિ કરવી, ફેલવું, સદ્ભો કરવો, ખેલવું,

રખલિત થવું—ચળવું—ચાલવું.

ચાલવું.

એકઠું કરવું, ચાલવું.

જલ્દી ચાલવું.

ગળવું, ચાવવું, ખાવું, જાપરામાંથી પાણી ગાળવું

પૂરું કરવું, ભરવું.

ગતિ કરવું.

અભિમાન કરવું.

થુંકી નાખવું. વારવું, નિષેધક.

જીવવું, પ્રાણ ધારણ કરવો.

જાડા થવું.

હિંસા કરવી.

ખાંધવું

ઉદય કરવો.

જાંડવું

પુશ કરવું—રાજી કરવું,

૪૮૮ ઇવુ વ્યાપ્તૌ ચ

૪૮૯ અવ રક્ષણ-ગતિ-કાન્તિ-પ્રીતિ

-તૃપ્ત્ય વગમન-પ્રવેશ-શ્રવણ

સ્વામ્યર્થ-યાચન-ક્રિયેચ્છા

-દીપ્ત્યવાપ્ત્યા-ડડલિજ્ઞન-હિંસા-વહ

-ન-ભાવ-વૃદ્ધિષુ

૪૯૦ કશ શબ્દે

૪૯૧ મિશ ૪૯૨ મશ રોષે ચ

૪૯૩ શશ પ્લુતિગતૌ

૪૯૪ ગિશ સમાધૌ

૪૯૫ દૃષ્ટ પ્રેક્ષણે

૪૯૬ દંશ દશને

૪૯૭ ઘુષ્ટ શબ્દે

૪૯૮ વૃષ પાને

૪૯૯ તૂષ લુષ્ટૌ

૫૦૦ પૂષ વૃદ્ધૌ

૫૦૧ લુષ ૫૦૨ મૂષ સ્તેષે

૫૦૩ ષૂષ પ્રસવે

૫૦૪ ઊષ રજાયામ્

૫૦૫ રૂષ ઉંછે

૫૦૬ કૃષ વિલેખને

૫૦૭ કષ ૫૦૮ શિષ ૫૦૯ જષ ૫૧૦ જાષ

૫૧૧ વષ ૫૧૨ મષ ૫૧૩ મુષ ૫૧૪ રૂષ

૫૧૫ રિષ ૫૧૬ યૂષ ૫૧૭ જૂષ ૫૧૮ શષ

૫૧૯ ચષ હિંસાયામ્

૫૨૦ ષૂષ સંધાતે ચ

વ્યાપ્ત્યું ફેલાવું, ખુશ કરવું

૧ રક્ષણ કરવું, રાચવું ૨ ગતિ કરવી, ૩ શોકવું, ૪ પ્રીતિ કરવી.

૫ તૃપ્ત થવું, ૬ જાણવું ૭ પેસવું.

૮ સાંભળવું, ૯ માલીક થવું, ભસવું

૧૦ ભાગવું

૧૧ કરવું ૧૨ ઈચ્છવું, ૧૩ દીપવું

૧૪ મેળવવું-પામવું ૧૫ ભેટવું ૧૬ હિંસ

૧૭ ખળવું ૧૮ હોવું અને ૧૯ વધવું

(આ 'અવ' ધાતુની બધા મળી

મળીને ૧૯ અર્થો છે.

અવાજ કરવો.

રોપ કરવો અને અવાજ કરવો.

ઠેકતાં ઠેકતાં ચાલવું.

એકાગ્ર થવું.

જોવું-દર્શન કરવું.

ડંસવું-કરડવું-ડંખ મારવો.

ધોપ કરવો-અવાજ કરવો.

ચૂસવું-પીવું.

ત્રેડવું-ખુશ થવું.

પ્રષ્ટ થવું-વધવું.

ચોરી કરવી-લૂસવું.

પ્રસવ થવો-જન્મ આપવો.

રોગ થવો-પીડા થવી-ખળતરા થવી.

દાણો દાણો વીણવું.

હળ વડે ખેડવું.

કસવું-હિંસા કરવી.

એકઠા થવું તથા હિંસા કરવી.

૫૨૧ મષ મર્ષને	ભસવું—ખરાબ શબ્દ કરવો.
૫૨૨ જિષુ ૫૨૩ વિષુ ૫૨૪ મિષુ ૫૨૫ નિષુ	
૫૨૬ પૃષુ ૫૨૭ વૃષુ સેવને	છાંટવું.
૫૨૮ મૃષુ સહુને ચ	સહન કરવું અને છાંટવું.
૫૨૯ તૃષુ ૫૩૦ ધ્રિષુ ૫૩૧ મ્લિષુ ૫૩૨ પ્રુષુ	
૫૩૩ પ્લુષુ દાહે	ખાળવું, ખળવું.
૫૪૪ ઘૃષુ સજ્જર્ષે	ધસવું.
૫૩૫ હૃષુ અલીકે	ખોટું બોલવું.
૫૩૬ પુષ પુષ્ટી	પ્રુષ્ટ થવું.
૫૩૭ મૃષ ૫૩૮ તસુ અલક્ષારે	શોભાવવું.
૫૩૯ તુસ ૫૪૦ હસ ૫૪૧ હૂલસ ૫૪૨ રસ શબ્દે	અવાજ કરવો.
૫૪૩ લસ શ્લેષ—ક્રીડનયો:	ચોંટવું, ભેટવું અને ક્રીડા કરવી.
૫૪૪ ઘસ્ટું અદને	ખાવું.
૫૪૫ હસે હસને	હસવું.
૫૪૬ પિસ ૫૪૭ પેસ ૫૪૮ વેસ ગતૌ	ગતિ કરવી—પેસવું.
૫૪૯ શસ હિસાયામ્	હિંસા કરવી.
૫૫૦ શંસ સ્તુતૌ ચ	સ્તુતિ કરવી અને હિસાં કરવી.
૫૫૧ મિહું સેવને	છાંટવું.
૫૫૨ દહં મસ્મીકરણે	ખાળવું—ખળવું—ભસ્મ કરવી.
૫૫૩ ચહ કલ્કને	છેતરવું—લુચ્ચાઈ કરવી.
૫૫૪ રહ ત્યાગે	ત્યાગ કરવું.
૫૫૫ રહુ ગતૌ	ગતિ કરવી.
૫૫૬ દહ ૫૫૭ વહુ ૫૫૮ વૃદ વૃદ્ધૌ	મોટું થવું—વધવું.
૫૫૯ વૃદ્ ૫૬૦ વૃદ્ શબ્દે ચ	અવાજ કરવો અને વધવું.
૫૬૧ ઉર્દ્ ૫૬૨ તુર્દ્ ૫૬૩ કુર્દ્ અર્દને	પીડા કરવી.
૫૬૪ અર્દ ૫૬૫ મહ પૂજાયામ્—	પૂજા કરવી—આદર કરવો—પૂજવું.
૫૬૬ ઉક્ષ મંચને	છાંટવું.
૫૬૭ રક્ષ પાલને	પાલન કરવું—રક્ષણ કરવું—સાચવવું.
૫૬૮ મક્ષ ૫૬૯ મુક્ષ સહાતે	ભેગા મળવું.
૫૭૦ અક્ષૌ વ્યાપ્તૌ ચ	વ્યાપવું—ફેલાવું અને ભેગા મળવું.
૫૭૧ તક્ષૌ ૫૭૨ ત્વક્ષૌ તનૂકરણે	તાસવું, છોલવું, પાતળું કરવું.

૫૭૩	ણિજ્ઞ ચુમ્બને	ચુમ્બન કરવું.
૫૭૪	તૃષ્ઠ ૫૭૫ સ્તૃષ્ઠ ૫૭૬ ણજ્ઞ ગતૌ	ગતિ કરવી—ગરુડની જેમ વેગથી જવું.
૫૭૭	વક્ષ રોષે	રોષ કરવો—રિંસ કરવી.
૫૭૮	ત્વક્ષ ત્વચને	છોલવું અથવા ઢાંકવું.
૫૭૯	સૂક્ષ્મ અનાદરે	અનાદર કરવો.
૫૮૦	કાશ્ચ ૫૮૧ વાશ્ચ ૫૮૩ માશ્ચ કાંક્ષાયામ્	કાંક્ષવું—વાંછા કરવી
૫૮૩	દ્રાશ્ચ ૫૮૪ ધ્રાશ્ચ ૫૮૫ ધ્વાશ્ચ	ભયાનક અવાજ કરવો અને
	ધોરવાંશિતે ચ	ધાંખવું—વાંછા કરવી.

इति परस्मैभाषाः ।

પરસ્મૈપદના ધાતુઓ પૂરા થયા.

૫૮૬	ગાંહ. ગતૌ	ગતિ કરવી
૫૮૭	હિમ્હ. ર્ષિષ્ઠસને	થોડું હસવું—મરકવું—વિસ્મય પામવો.
૫૮૮	ડીહ. વિહાયસાં ગતૌ	(આકાશદ્વારા) ગતિ કરવી—ઊડવું.
૫૮૯	હંહ. ૫૯૦ કુંહ. ૫૯૧ ગુંહ. ૫૯૨ છુંહ.	અચાજ કરવો— ધુધુ કરવું.
૫૯૩	હુંહ. શબ્દે	
૫૯૪	જ્યુંહ. ૫૯૫ જ્યુંહ.	
૫૯૬	જુંહ. ૫૯૭ પ્રુંહ.	
૫૯૮	ખુંહ. ગતૌ	ગતિ કરવી—ઠેકવું.
૫૯૯	રુહ. રેષણે ચ	રેંસવું—હિંસા કરવી અને ગતિ કરવી.
૬૦૦	પૂહ. ધવને	પવિત્ર કરવું—મેલ વિનાનું કરવું.
૬૦૧	મૂહ. બન્ધને	બાંધવું.
૬૦૨	ધૂહ. અભિધ્વંસને	ધારણ કરવું—ધ્વંસ ન કરવો.
૬૦૩	મેંહ. પ્રતિદાને	બદલે આપવું—લીધેલું પાછું આપવું
૬૦૪	દેંહ. ૬૦૫ ત્રૈહ પાલને	પાલન કરવું, જાણ કરવી અથવાવવું. દયા લાવવી.
૬૦૬	રયૈંહ. ગતૌ	ગતિ કરવી.
૬૦૭	વ્યૈંહ. ક્ષદૌ	વધવું
૬૦૮	વકુહ. કૌટિલ્યે	વાંકા થવું કુટિલ થવું.
૬૦૯	મકુહ. મળ્લને	શેષાલાવવું.
૬૧૦	અકુહ. લક્ષણે	આંકવું નિશ્ચાન કરવું.

૬૧૧ શોકૃદ. સેચને	છાંટવું કે છાંટા ઉડાડવા.
૬૧૨ લોકૃદ. દર્શને	જોવું, લોકવું.
૬૧૩ મ્લોકૃદ. સદ્વાતે	ભેગા થવું—એકઠા થવું.
૬૧૪ દ્રેકૃદ. ૧૯૫ દ્રેકૃદ. શબ્દોત્સાહે	વધારે પડતું બોલવું, અથવા ઉદ્ધત થવું.
૬૧૬ રેકૃદ. ૬૧૭ શકૃદ. શક્કાયામ	શંકા કરવી, વહેમ લાવવો.
૬૧૮ કકિ લૌલ્યે	લોહુપ થવું, ચંચળ થવું.
૬૧૯ કુકિ ૬૨૦ શુકિ આદાને	અહણ કરવું, મર્યાદા બહાર જવું.
૬૨૧ ચકિ તૃપ્તિ—પ્રતીઘાતયોઃ	ચગવું તૃપ્ત થવું તથા પ્રતિઘાત કરવો. અટકાવવું.
૬૨૨ કકૃદ. ૬૨૩ શ્વકૃદ. ૬૨૪ ત્રકૃદ.	
૬૨૫ શ્વકૃદ. ૬૨૬ મ્લકૃદ. ૬૨૭ ઘૌકૃદ.	
૬૨૮ ત્રૌકૃદ. ૬૨૯ ધ્વાન્કિ ૬૩૦ વસ્કિ ૬૩૧ મસ્કિ	
૬૩૨ તિકિ ૬૩૩ ટિકિ ૬૩૪ ટીકૃદ.	
૬૩૫ મેકૃદ. ૬૩૬ સ્નેકૃદ. ૬૩૭ રણુદ.	
૩૮ લણુદ. ગતૌ	ગતિ કરવી, ટેકો કરવો, ટેકાં, સેકવું, ઢાંકવું—લાંધવું—ટપી જવું, તથા લાંધણુ કરવી.
૬૩૯ અણુદ. ૬૪૦ વણુદ. ગત્યાલેપે	ચાલવાની શરૂઆત કરવી, ઉતાવળા જવું અથવા ટપકો આપવો.
૬૪૧ મણુદ. કૈતવે ચ	હુચ્યાઈ કરવી અને ઉતાવળા જવું તથા ટપકો આપવો, ચાલવાની શરૂઆત કરવી.
૬૪૨ રાણુદ. ૬૪૩ લાણુદ. સામધ્યે	સમર્થ થવું—સખળ થવું.
૬૪૪ દ્રાણુદ. આયાસે ચ	આયાસ કરવો, સમર્થ થવું.
૬૪૫ મ્લાણુદ. કત્થને	વખાણુ કરવી—અશંસા કરવી.
૬૪૬ લોચૃદ. દર્શને	જોવું—લોચવું.
૬૪૭ ષચિ સેચને	છાંટવું.
૬૪૮ શચિ વ્યક્તયામ્ વાચિ	રપષ્ટ બોલવું—સમજાય તેમ બોલવું.
૬૪૯ કચિ બન્ધને	બાંધવું—અંગરખાની કંસ બાંધવી, વાળનો જુડો બાંધવો, કચકચાવીને બાંધવું.

૬૫૦ કચુહ. દીપ્તૌ ચ	દીપવું-ચમકવું તથા આંધવું-કાંચળી આંધવી.
૬૫૧ શ્વચિ ૬૫૨ શ્વચુહ. ગતૌ	ગતિ કરવી
૬૫૩ વર્ચિ દીપ્તૌ	દીપવું-તેજવાળું થવું.
૬૫૪ મચિ ૬૫૫ મુચુહ. કલ્કને	લુચ્યાઈ કરવી, ઢોંગ કરવો-કપટ કરવું, ઉકાળવું-ઉકાળો કરવો,
૬૫૬ મચુહ. ધારણો સ્કૂયપૂજનેષુ	ધારણ કરવું, જિંચા થવું, પૂજવું અને લુચ્યાઈ કરવી, કપટ કરવું, ઉકાળવું-કઢવું.
૬૫૭ પચુહ. વ્યક્તીકરણે	રખાઈ કરવું.
૬૫૮ ષ્ટુચિ પ્રસાદે	ખુશ કરવું, પ્રસન્ન થવું-મહેરખાની કરવી.
૬૫૯ ઇચુહ. ૬૬૦ એજુહ. ૬૬૧ બ્રાજિ દીપ્તૌ	ચળકવું-દીપવું.
૬૬૨ ઇચુહ. ગતૌ	ગતિ કરવી.
૬૬૩ હૈજિ કુત્સને ચ	તિંદા કરવી, ગતિ કરવી.
૬૬૪ જ્ઞજિ ગતિસ્થાનાર્જન-ઝર્જનેષુ	ગતિ કરવી, ગતિ ન કરવી-જીભા રહેવું, પેદા કરવું-કમાવું, જીવવું-પ્રાણ ધારણ કરવા.
૬૬૫ જ્ઞજુહ. ૬૬૬ મૃજેહ. મર્જને	ભુંજવું-ચણા ભુંજવા.
૬૬૭ તિજિ ક્ષમાનિશામયો:	સહન કરવું, ધારવાળું કરવું-શરાણુ ઉપર ધસવું.
૬૬૮ ષટ્ટિ ચલને	ચાલવું.
૬૬૯ સ્ફુટિ વિકસને	વિકસવું-અંકુરો ફુટવા-ખીલવું.
૬૭૦ ચેષ્ટિ ચેષ્ટાયામ્	ચેષ્ટા કરવી-કાંઈક પ્રવ્રત્તિ કરવી.
૬૭૧ ગોષ્ટિ ૬૭૨ લોષ્ટિ સજ્ઞાતે	સમૂહમાં મળવું-ગોષ્ઠી કરવી-ગોઠ કરવી-ગોઠવું.
૬૭૩ વેષ્ટિ વેષ્ટને	વીંટવું, આળોટવું એણું કરવું-વધારે હોય તેમાથી કમી કરવું-હાનિ કરવી.
૬૭૪ અટ્ટિ હિંસા-ડતિક્રમયો:	હિંસા કરવી, ઉત્સાંધન કરવું, મર્યાદા બહાર જવું-મર્યાદાનું ઉત્સાંધન કરવું.
૬૭૫ ણ્ટિ ૬૭૬ દૈટિ વિવાધાયામ્	વિશેષ આધા કરવી-એકવું.
૬૭૭ મહુહ. ૬૭૮ કહુહ. કોકે	ચિંતા કરવી-ફિકર કરવી-ઉત્કંઠા રાખવી.
૬૭૯ મુહુહ. પલાયને	ભાગી જવું-પલાયન થવું.

૬૮૦ વહુઙ્ એકચર્યાયામ્	એકલા જવું-કોઈની સહાય ન લેવી
૬૮૧ જહુઙ્ ૬૮૨ પહુઙ્ ગતૌ	ગતિ કરવી
૬૮૩ હહુઙ્ ૬૮૪ પિહુઙ્ સહ્વાતે	ભેગા થવું-પિંડરૂપ થવું.
૬૮૫ શહુઙ્ રુજાયામ્ ચ	માંદા પડવું-રોગી થવું તથા ભેગા થવું.
૬૮૬ તહુઙ્ તાડને	તાડન કરવું.
૬૮૭ કહુઙ્ મંદે	મદ કરવો.
૬૮૮ જહુઙ્ મન્યે	મંથન કરવું.
૬૮૯ જહુઙ્ ગતિવેકલ્યે	ખોડા થવું-ખોડા ચાલવું.
૬૯૦ કહુઙ્ દાદે	ખળવું-ખાળવું.
૬૯૧ વહુઙ્ ૬૯૨ મહુઙ્ વેષ્ટને	વીંટવું.
૬૯૩ મહુઙ્ પરિભાષણે	ભાંડવું
૬૯૪ મહુઙ્ માર્જને	સાફ કરવું, નીચા થવું-હલકા-થવું-નિંદા કરવી
૬૯૫ મહુઙ્ મજ્જને	
૬૯૬ તહુઙ્ તોડને	તોડવું
૬૯૭ મહુઙ્ વરણે	સ્વીકારવું-વરણ કરવું, પસંદ કરીને સ્વીકારવું.
૬૯૮ જહુઙ્ ૬૯૯ પ્રાહુઙ્ વિશરણે	કોપવું-પ્રચંડ થવું.
૭૦૦ શાહુઙ્ શ્લાઘાયામ્	શાંતી જવું-વિખરાઈ જવું.
૭૦૧ વાહુઙ્ આપ્લાવ્યે	વખાણ કરવાં-શાલીન થવું.
૭૦૨ દેહુઙ્ ૭૦૩ હોહુઙ્ અનાદરે	પાણીમાં કુળકી મારવી, કુળકી મારીને નહાવું.
૭૦૪ દિહુઙ્ ગતૌ ચ	અનાદર કરવો.
૭૦૫ ઘિણુઙ્ ૭૦૬ ઘુણુઙ્ ૭૦૭ ઘૃણુઙ્ પ્રહ્રણે	હિંડવું-હેંડવું અને અનાદર કરવો.
૭૦૮ ઘુપિ ૭૦૯ ઘૂર્ણિ ભ્રમણે	ઝહણ કરવું.
૭૧૦ પળિ ધ્યવહારસ્તુત્યોઃ	ધ્રુમવું-ભમવું, ફરવું, ફેર આનવા, પેટમાં ધ્રુમાણ વેહવાર કરવો તથા સ્તુતિ કરવી.
૭૧૧ યતૈઙ્ પ્રયત્ને	પ્રયતન કરવો.
૭૧૨ યુતૈઙ્ ૭૧૩ જુતૈઙ્ માસને	ભાસવું-ઘોત થવો.
૭૧૪ વિયૈઙ્ ૭૧૫ વેયૈઙ્ યાચને	માગવું, નીચવું
૭૧૬ નાધૈઙ્ ઉપતાપૈશ્વર્યાસીઃષુ ચ	પીડા કરવી-સંતાપવું, નાથ થવું-ઠકરાઈ ભોગવવી, આશીર્વાદ આપવો તથા નીચવું.

૭૧૭ પ્રયુક્તઃ શૌચિલ્યે

૭૧૮ પ્રયુક્તઃ કૌટિલ્યે

૭૧૯ કલ્પિત્ય શ્લાઘાયામ્

૭૨૦ પ્રિદુક્તઃ શ્વૈત્યે

૭૨૧ વદુક્તઃ ક્ષતુત્યમિવાદનયોઃ

૭૨૨ મદુક્તઃ સુલ્કલ્યાણયોઃ

૭૨૩ મદુક્તઃ સ્તુતિમોદમદસ્વપ્નગતિષુ

૭૨૪ સ્પદુક્તઃ કિન્ચિચ્ચલને

૭૨૫ વિલુક્તઃ પરિદેવને

૭૨૬ મુદિ હર્ષે

૭૨૭ દદિ દાને

૭૨૮ હર્દિ પુરીષોત્તમને

૭૨૯ શ્વદિ ૭૩૦ સ્વર્દિ ૭૩૧ સ્વાદિ
આસ્વાદને

૭૩૨ ળર્દિ માનકીડયોશ્ચ

૭૩૩ કુર્દિ ૭૩૪ ગુર્દિ ૭૩૫ ગુદિ

ક્રિઙાયામ્

૭૩૬ ષુર્દિ ક્ષરણે

૭૩૭ હ્રાદિ શબ્દે

૭૩૮ હ્લાદૈર્દુઃ સુખે ચ

૭૩૯ પર્દિ કૃત્સિતે શબ્દે

૭૪૦ સ્કુદુક્તઃ આપ્રવણે

૭૪૧ ણધિ વૃદ્ધૌ

૭૪૨ સ્પર્દિ સક્ષર્ષે

દીપ્તિ યવું.

ગહવું-ગુંથવું, ખાંધવું, ઇન્દ્રજાળ કરવી

જે જે જાતવું ન હોય તેને તે જાતવું

ખનાવવું-હોય જુદું અને તેને

જુદું ખતાવવું.

વખાણ કરવાં.

ધોણું કરવું-શ્વેત કરવું.

સ્તુતિ કરવી-ગુણની પ્રશ્નસા કરવી અને

અભિવાદન કરવું-પગે લાગવું-પગમાં

પ્રણિપાત કરવો-નમવું.

સુખનો અનુભવ કરવો તથા શ્રેય યવું.

સ્તુતિ કરવી, હર્ષ થવો, મદ કરવો,

સ્વપ્ન-પ્રમાદ કરવો, ગતિ કરવી.

જરા જરા હલવું.

શોક કરવો.

હર્ષ થવો.

દેવું.

હંગવું.

સ્વાદ કરવો-જીભથી ચાટવું.

માપ કરવું, ક્રીડા કરવી.

ક્રીડા કરવી.

થુંકવું.

અવાજ કરવો.

સુખ થવો-આનંદ થવો અને અવાજ કરવો.

પાદવું-ખરાબ સ્પર્શ કરવો.

ઠેકી ઠેકીને જવું અથવા ચડાઈ કરવી

વધવું.

સંધર્ષ થવો-સ્પર્શ કરવી-ખીજના પરાંખવને
મચ્છવો.

૭૪૩ ગાધૃઙ્. પ્રતિષ્ઠાલિપ્સા—

ગ્રન્થેષુ

આધારભૂત યવું, મેળવવાને ઇચ્છવું તથા
ગ્રંથવું—ગંઠવું.

૭૪૪ ષાધૃઙ્. રોટને

પીડા કરવી

૭૪૫ દધિ ધારણે

ધારણ કરવું.

૭૪૬ બધિ બન્ધને

બાંધવું.

૭૪૭ નાધૃઙ્. નાધૃઙ્.વત્

૭૧૬મા નાધૃઙ્.ધાતુના અર્થ પ્રમાણે

૭૪૮ પનિ સ્તુતી

સ્તુતિ કરવી—ગુણને વખાણવા.

૭૪૯ માનિ પૂજાયામ્

પૂજા કરવી, માન આપવું.

૭૫૦ તિષ્ઠૃઙ્. ૭૫૧ ષ્ઠિષ્ઠૃઙ્. ૭૫૨

ઝરવું—ટપકવું

ઘટેષ્ટૃઙ્. ક્ષરણે

૭૫૩ તેષ્ટૃઙ્. કમ્પને ચ

કંપવું અને ટપકવું.

૭૫૪ દુષ્વેષ્ટૃઙ્. ૭૫૫ કેષ્ટૃઙ્. ૭૫૬ ગેષ્ટૃઙ્.

૭૫૭ કપુઙ્. ચલને

કંપવું—ધ્રુજવું.

૭૫૮ રલેષ્ટૃઙ્. દૈન્યે ચ

દીન થવું તથા કંપવું.

૭૫૯ મેષ્ટૃઙ્. ૭૬૦ રેષ્ટૃઙ્. ૭૬૧ લેષ્ટૃઙ્. ગતૌ રપટ લગાવવી—ગતિ કરવી.

૭૬૨ વ્રપૌષિ લજ્જાયામ્

લાજ્જા—શરમાવું.

૭૬૩ ગુપિ ગોપનકૃત્સનયોઃ

રક્ષણ કરવું તથા નિંદા કરવી.

૭૬૪ અમુઙ્. ૭૬૫ રમુઙ્. શબ્દે

અગ્રાજ કરવો.

૭૬૬ લમુઙ્. અવસાંસને ચ

નાશ થવો તથા અગ્રાજ કરવો.

૭૬૭ કમુઙ્. વર્ણે

વર્ણન કરવું અને કાળરચિતરા વગેરે

રંગતું કરવું.

૭૬૮ કલીવૃઙ્. અધ્યાદ્યયૈ

નખળા થવું—ફલીપ થવું.

૭૬૯ ક્ષીવૃઙ્. મદે

મદ કરવો.

૭૭૦ સીમૃઙ્. ૭૭૧ ચીમૃઙ્. ૭૭૨

વખાણવું.

શલ્મિ કલ્પને

૭૭૩ વલ્મિ મોજને

ભોજન કરવું.

૭૭૪ ગલ્મિ ષાદ્યૈ

ખળવાળા થવું—ખહાફર થવું.

૭૭૫ રેમૃઙ્. ૭૭૬ અમુઙ્. ૭૭૭ રમુઙ્.

૭૭૮ લમુઙ્. શબ્દે

અગ્રાજ કરવો.

૭૭૯ ઘમુઙ્. ૭૮૦ સ્કમુઙ્. ૭૮૧ હમુઙ્.

સ્તમ્બે

થંભી જવું.

૭૮૨ જમ્બૂ- ૭૮૩ જમ્બૂ- ૭૮૪ જમ્બૂ-

ગાત્રવિનામે

મ્હાન થવું-અગાસું ખાવું.

૭૮૫ રમિ રામસ્યે

કાર્ય માટે ઉદ્યમ કરવો.

૭૮૬ હુલમિષ્ પ્રાપ્તૌ

પામવું-લાભવું

૭૮૭ મામિ ક્રોધે

ક્રોધ કરવો.

૭૮૮ ક્ષમૌષિ સહને

સહન કરવું.

૭૮૯ કમૂઙ્ કાન્તી

ધ્રુવવું-ખાંત કરવી

૭૯૦ અયિ ૭૯૧ વયિ ૭૯૨ પયિ

૭૯૩ મયિ

૭૯૪ નયિ ૭૯૫ ચયિ ૭૯૬ રયિ ગતૌ ગતિ કરવી-વેગ કરવો.

૭૯૭ તયિ ૭૯૮ ણયિ રક્ષણે ચ

રક્ષણ કરવું તથા ગતિ કરવી.

૭૯૯ વયિ દાન-ગતિ-હિસા-દહનેષુ ચ

દેવું, ગતિ કરવી, હિસા કરવી, અળવું-
ખાળવું, રક્ષણ કરવું

૮૦૦ ક્યૈઙ્ તન્તુસન્તાને

વણવું.

૮૦૧ પૂયૈઙ્ દુર્ગન્ધ-વિંશરણયોઃ

દુર્ગન્ધી થવું-ગંધાઈ જવું તથા ફાટી જવું
નાશ પામવો.

૮૦૨ કનૂયૈઙ્ શબ્દોન્દનયોઃ

અવાજ કરવો, બીંબવું

૮૦૩ ક્ષમાયૈઙ્ વિધૂનને

કંપાવવું

૮૦૪ સ્કાયૈઙ્ ૮૦૫ ઓપ્યાયૈઙ્ વૃદ્ધૌ

વધવું

૮૦૬ તાટૈઙ્ સન્તાન-પાલનયોઃ

સંતાન-વિસ્તાર-કરવો તથા પાલન કરવું

૮૦૭ વલિ ૮૦૮ વલ્લિ સંવરણે

ઢાંકવું

૮૦૯ શલિ ચલને ચ

ઢાંકવું તથા ચાલવું.

૮૧૦ મલિ ૮૧૧ મલ્લિ ધારણે

ધારણ કરવું.

૮૧૨ મલિ ૮૧૩ મલિ પરિભાષણ-

પરિભાષણ, હિસા કરવી, દાન દેવું.

હિસાદાનેષુ

૮૧૪ કલિ શબ્દસંખ્યાનયોઃ

અવાજ કરવો, ગણવું-ગણતરી કરવી.

૮૧૫ કલિ અશબ્દે

અવાજ ન કરવો-ચૂપ રહેવું-મૌન રહેવું.

૮૧૬ તેવૈઙ્ ૮૧૭ દેવૈઙ્ દેવને

રમવું, ભુગાર રમવો-પાસાથી રમવું.

૮૧૮ ષેવૈઙ્ ૮૧૯ સેવૈઙ્ ૮૨૦ કેવૈઙ્

૮૨૧ સેવૈઙ્ ૮૨૨ ગેવૈઙ્ ૮૨૩ મ્લેવૈઙ્

૮૨૪ પેવૈઙ્ ૮૨૫ પ્લેવૈઙ્ ૮૨૬ મેવૈઙ્

૮૨૭ મ્લેવૈઙ્ સેવને

સેવા કરવી, ખેવના કરવી.

૮૨૮ રેષુઃ ૮૨૯ વર્ષિ ગતૌ	ગતિ કરવી, ઝડપથી ગતિ કરવી—વજ્રગેવી ગતિ કરવી.
૮૩૦ કાશુઃ દીપ્તૌ	પ્રકાશવું—દીપવું
૮૩૧ ક્લેશિ વિભાષને	કલેશ કરવો બાધવું—પીડા કરવી
૮૩૨ ભાષિ ચ વ્યક્તાયામ્ વાચિ	રપટ બોલવું—સમજાવ તેવું બોલવું.
૮૩૩ હૈષિ ગતિ—હિસા—દર્શનેષુ	ગતિ કરવી, હિસા કરવી, જોવું.
૮૩૪ ગેષુઃ અન્વિચ્છાયામ્	શોધવું—જોતવું.
૮૩૫ યેષુઃ પ્રયત્ને	પ્રયત્ન કરવો.
૮૩૫ જેષુઃ ૮૩૭ ગેષુઃ ૮૩૮ એષુઃ	
૮૩૯ હ્રેષુઃ ગતૌ	ગતિ કરવી.
૮૪૦ રેષુઃ ૮૪૧ હ્રેષુઃ અવ્યક્તેશબ્દે	અરપટ અવાજ—હલુહલુટ—કરવો.
૮૪૨ વર્ષિ સ્નેહને	સ્નેહવાળા થવું—ચીકણા થવું.
૮૪૩ ઘુષુઃ કાન્તીકરણે	કાંતિવાળું કરવું.
૮૪૪ છસુઃ પ્રમાદે	પ્રમાદ કરવો—અભિમાન કરવું.
૮૪૫ કાસુઃ શબ્દકૃત્સાયામ્	ખાંસવું—ખાંસી ખાવી
૮૪૬ માસિ ૮૪૭ દુઘ્માસિ ૮૪૮	દીપવું—ભાસવું
દુઘ્માસુઃ દીપ્તૌ	
૮૪૯ રાસુઃ ૮૫૦ ણાસુઃ શબ્દે	શબ્દ કરવો—રાસ લેવો
૮૫૧ ણસિ કૌટિલ્યે	કુટિલ થવું—વાંકું થવું
૮૫૨ મ્યસિ મયે	ખીવું
૮૫૩ આઙઃ શસુઃ ઇચ્છાયામ્	છત્છા કરવી
૮૫૪ પ્રસુઃ ૮૫૫ સ્લસુઃ અરુને	ગળાયવું—ગ્રાસ લેવો—કાળિયા લેવો—ખાવું
૮૫૬ ઘુસઃ કરણે	કરવું
૮૫૭ હૈષિ ચેષ્ટાયામ્	ચેષ્ટા કરવી
૮૫૮ અહુઃ ૮૫૯ ગ્લિહિ ગતૌ	ગતિ કરવી
૮૬૦ ગર્હિ ૮૬૧ ગલ્હિ કૃત્સને	ગહી કરવી—નિંદવું
૮૬૨ વર્હિ ૮૬૩ વલ્હિ પ્રાધાન્યે	આગેવાન થવું
૮૬૪ વર્હિ ૮૬૫ વલ્હિ પરિભાષણહિસા—	પરિભાષણ, હિંસા કરવી, ઠાંકવું
ચ્છાપનેષુ	
૮૬૬ વેહુઃ ૮૬૭ જેહુઃ ૮૬૮ વાહુઃ	પ્રયત્ન કરવો
પ્રયત્ને	

૮૬૯ દ્રાહ્લ- નિક્ષેપે	સ્થાપયું
૮૭૦ કહિ તર્કે	તર્ક કરવો
૮૭૧ ગાહૌહ- વિલોહને	અવગાહન કરવું
૮૭૨ ગ્લહૌહ- મહજે	મહણ કરવું
૮૭૩ મહુહ- ૮૭૪ મહુહ- વૃદ્ધો	વધવું-મોટા થવું
૮૭૫ દક્ષિ દૌષ્ટ્યે ચ	સ્ફૂર્તિવાળા થવું, શીઘ્રતા કરવી તથા વધવું
૮૭૬ ધુક્ષિ ૮૭૭ ધિક્ષિ સન્ધીપનકલેશન- જીવનેષુ	ઉત્તેજિત કરવું, કલેશ કરવો, જીવવું કે જીવાડવું
૮૭૮ વૃક્ષિ વરણે	સ્વીકાર કરવો-વરણ કરવું
૮૭૯ શિક્ષિ વિદ્યોપાદાને	વિદ્યા મહણ કરવી-શીખવું
૮૮૦ મિક્ષિ યામ્વાયામ્	ભીખવું-જામવું-મંગવું
૮૮૧ કીક્ષિ મૌષ્ઢક્રેઝ્યોપનયન- નિયમવ્રતાદેશેષુ	દીક્ષા દોવી, મુંડ થવું, યજ્ઞની દીક્ષા દોવી, ઉપનયનની દીક્ષા દોવી, નિયમની દીક્ષા દોવી તથા વ્રતની દીક્ષા દોવી
૮૨૨ દૈક્ષિ દર્શને	જોવું-દીક્ષણ કરવું

इति आत्मनेभाषा

પ્રથમ ગણના આત્મનેપદના ધાતુઓ પૂરા

૮૮૩ ણિગ્ સેવાયામ્	સેવા કરવી
૮૮૪ ગીગ્ પ્રાપણે	પહોંચાડવું-પખાડવું-લઈ જવું
૮૮૫ હંગ્ હરણે	હરવું-હરી જવું, પરાણે લઈ જવું
૮૮૬ મૃગ્ મરણે	ભરણપોષણ કરવું
૮૮૭ ધૃગ્ ધારણે	ધારણ કરવું
૮૮૮ ક્રુઠ્ઠગ્ કરણે	કરવું
૮૮૯ દિક્ષી અવ્યક્તે શબ્દે	અસ્પષ્ટ અવાજ કરવો- હેડડી આવવી
૮૯૦ અચ્ચુગ્ ગતૌ ચ	ગતિ કરવી તથા અસ્પષ્ટ અવાજ કરવો
૮૯૧ હુયાચુંગ્ યામ્વાયામ્	જામવું-મંગવું
૮૯૨ કુપર્ચીષ્ પાકે	રાંધવું-રસોઈ કરવી
૮૯૩ રાઠ્ઠગ્ ૮૯૪ ટુઝાજિ દીપ્તૌ	દીપવું.
૮૯૫ મર્જી સેવાયામ્	સેવા કરવી.
૮૯૬ રઞ્જી રાગે	રાગ કરવો કે રંગ કરવો.
૮૯૭ રેટ્ઠગ્ પરિમાષ્ણયાચ્છનયોઃ	પરિભાષણ તથા પાચના કરવી

૮૯૮ વેળૂઘ ગતિજ્ઞાનચિન્તા—
નિશામનવાદિત્રપ્રહરણેષુ

૮૯૯ ચતેઘ યાચને

૯૦૦ પ્રોથઘ પર્યાપ્તો

૯૦૧ મિથઘ મેધા—હિંસયો:

૯૦૨ મેથઘ સજ્જમે ચ

૯૦૩ ચદેઘ યાચને

૯૦૪ કબુન્દૂઘ નિશામને

૯૦૫ ગિદઘ ૧૦૬ જેદઘ કુત્તસા—સન્નિરુર્વયો: નિંદા કરવી, પાસે હોવું—નજીકનો—
સખાંધ હોવો

૯૦૭ મિદઘ ૧૦૮ મેદઘ મેધા—હિંસયો:

૯૦૯ મેધઘ સજ્જમે ચ

૯૧૦ શધૂઘ ૯૧૧ મૃધૂઘ ઉન્વે

૯૧૨ જુધૂઘ લોધને

૯૧૩ સ્વનૂઘ અવદારણે

૯૧૪ શાની અવલ્લખડને

૯૧૫ શાની તેજને

૯૧૬ શર્પી આક્રોશે

૯૧૭ ચાચૂઘ પૂજા—નિશામનયો:

૯૧૮ વ્યયી ગતૌ

૯૧૯ અલી ભૂષણપર્માયપ્તિવારણેષુ

૯૨૦ ચાવૂઘ ગતિશુદ્ધયો:

૯૨૧ ચૌવૂઘ ક્ષણીવત્

૯૨૨ દાશૂઘ શને

૯૨૩ ક્ષષી આશાનસંવરણયો:

ગતિ, જાણવું, ચિંતવવું,
આલોચન કરવું—સાંભળવું—સાડું નરસું
વિચારવું અને વગાડવા સારું વાજીત્રને
લેવું

જાન્યવું, માંગવું

પૂરતું થવું—પૂર્ણ થવું

શુદ્ધિમાન થવું, હિંસા કરવી.

સંગમ કરવો, શુદ્ધિમાન થવું તથા હિંસા
કરવી

જાન્યવું.

વિચાર કરવો—આલોચન કરવું.

નિંદા કરવી, પાસે હોવું—નજીકનો—
સખાંધ હોવો

૬૦ મા મિથઘ ધાતુ પ્રમાણે અર્થ

સંગમ કરવો—મળવું, શુદ્ધિમાન થવું અને
હિંસા કરવી

ભીંજાવું.

જાણવું—જોધ થવો

ખોદવું—ખણવું

ખડન કરવું—તોડવું

તીક્ષ્ણ કરવું—ધાર કાઢવી

શાપ દેવો—આક્રોશ કરવો તથા ઠપકો દેવો

પૂજા કરવી—આદર કરવો તથા વિચારવું

વ્યય કરવો—ગતિ કરવી

શોભા કરવી, પૂર્ણતા થવી અને વારણ—
કરવું—અટકાવવું

ગતિ કરવી—દોડવું—ધોડવું તથા ધોવું—
સાફ કરવું

ઝહણ કરવું અને ઢાંકવું

દાન દેવું

ઝહણ કરવું અને ઢાંકવું

૧૨૪ મેષુઘ્ મયે	ખીવું
૧૨૫ ઝેષુઘ્ ચલને વ	ચાલવું અને ખીવું
૧૨૬ પષી વાધનસ્પર્શનયોઃ	ખાધ કરવો-ખીડા કરવી તથા સ્પર્શ- કરવો-ગુંથવું
૧૨૭ લષી કાન્તૌ	છંદા કરવી-ખાંત કરવી-હોંશ કરવી
૧૨૮ ચષી મક્ષણે	ચાખવું-ભક્ષણ કરવું
૧૨૯ છષી હિંસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૩૦ ત્વિર્ષી દીપ્તૌ	દીપવું-ચળકવું
૧૩૧ અષી ૧૩૨ અસી ગત્યાદાનયોષ્વ	ગતિ કરવી તથા ગ્રહણ કરવું અને દીપવું
૧૩૩ દાસુઘ્ દાને	દાન દેવું
૧૩૪ માહુઘ્ માને	વર્તન કરવું-વર્તવું
૧૩૫ ગુહીઘ્ સંવરણે	ઢાંકવું-ગૂઢ રાખવું
૧૩૬ મ્લક્ષી મક્ષણે	ભક્ષણ કરવું

इति उभयतोभाषाः પહેલા ગણના ઉભયપદના ધાતુઓ પૂરા

ચુતાદિ ગણના ધાતુઓ

૧૩૭ યુતિ દીપ્તૌ	દીપવું-હોત થવો
૧૩૮ ઋચિ અમિત્રીત્યાં વ	પ્રીતિ કરવી-રુચિ રાખવી-ગમવું તથા દીપવું
૧૩૯ ષુટિ પરિવર્તને	ફેરફાર થવો-ખદલવું
૧૪૦ ણટિ ૧૪૧ હુટિ ૧૪૨ હુટિ	ખીડા કરવી-સામે અથડાવું-ભટકાવું
પ્રતીવાતે	
૧૪૩ ચિતાઙ્ વર્ણે	ધોળું કરવું-સફેદ કરવું-સ્વેત કરવું
૧૪૪ અમિદાઙ્ સ્નેહને	સ્નેહ કરવો-ચીકણા થવું
૧૪૫ અધિવિદાઙ્ ૧૪૬ અધિવિદાઙ્	
મોચેન વ	ચીકણા થવું-સ્નેહવાળા થવું તથા મોચન- કરવું-સુકત કરવું.
૧૪૭ શુમિ દીપ્તૌ	શોભવું-દીપવું.
૧૪૮ શુમિ સજ્જલને	ક્ષોભ પામવો-ખોહવું.
૧૪૯ ણમિ ૧૫૦ તુમિ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી.
૧૫૧ સમ્મૂઙ્ વિશ્વાસે	વિશ્વાસ કરવો-ભરોસો કરવો
૧૫૨ અંશુઙ્ ૧૫૩ અંસુઙ્ અવસંસને	નાશ પામવું-ભ્રષ્ટ થવું.

૧૫૪ ધ્વંસુઃ ગતૌ ચ

ગતિ કરવી અને ધ્વંસ પામવો—

નાશ પામવો

૧૫૫ વૃત્તુઃ વર્તને

વર્તવું—વર્તન કરવું—વિદ્યમાન હોવું

૧૫૬ સ્યંદૌઃ સવળે

ટપકવું—ઝરવું

૧૫૭ વૃધુઃ વૃદ્ધો

વધવું.

૧૫૮ શ્ચૂઃ શબ્દકૃત્સાયામ્

પાઠવું—ખરાબ શબ્દ કરવો

૧૫૯ કૃપૌઃ સામર્થ્યે

સમર્થ થવું

વૃત્ત શુતાદયઃ

શુતાદિ નામનો પેટાગણ પૂરો

જવસાદિ ગણના ધાતુઓ

૧૬૦ જ્વલ દીપ્તૌ

જલવું—દીપવું.

૧૬૧ કુચ્ચ સમ્પર્ચનકૌટિલ્ય—
પ્રતિષ્ઠાભવિલેખનેષુ

સંપર્ક કરવો—મિશ્ર થવું, વાંકું થવું
લુચ્ચાઈ કરવી કે વાંકું વળવું, રોકવું, ખેંચવું

૧૬૨ પરસ્થ ૧૬૩ પથે ગતૌ

ગતિ કરવી—પડવું.

૧૬૪ કચથે તિષ્ઠાકે

નિરંતર પકવવું—ઉઠાણવું—કઢવું

૧૬૫ મથે યિલોહને

વલોવવું—મથન કરવું

૧૬૬ ષક્લં વિશરણગત્યવસા—
દનેષુ

સડી જવું—ફાડી જવું—નાશ પામવું, ગતિ-
કરવી, ખેદ કરવો—નિરુત્સાહ થવું—નિરાશ થવું

૧૬૭ શક્લું શાતને

છોલવું—પાતણું કરવું

૧૬૮ લુધ અવગમને

જાણવું—અવગમ કરવો

૧૬૯ દુવમ્ ઉદ્ગિરણે

ઉલટી કરવી—વમન કરવું—કરેલું ભોજન
હોઝરીમાંથી જાંચે આવવું

૧૭૦ ઝમ્ ચલને

ભમવું—ચાલવું

૧૭૧ ક્ષર સમ્મલને

ખરવું—ખરી પડવું—ઝરવું

૧૭૨ ચલ કમ્પને

કપવું—ધ્રુજવું

૧૭૩ જલ ધાત્યે

જડ થવું—ભારે થવું—ચંચળતાહીન થવું,
તીક્ષ્ણતા રહિત થવું

૧૭૪ ટલ ૧૭૫ દ્વલ વૈવલઙ્યે

ટળવું—ઠાવર થવું

૧૭૬ ષ્ઠલ સ્થાને

સ્થળરૂપ થવું—ગતિ વિનાના થવું

૧૭૭ હલ વિલેક્ષ્ને	ખેડવું
૧૭૮ ગલ ગન્ધે	ગંધ આવવી-ગંધાવું-પીડા કરવી
૧૭૯ ચલ પ્રાણનવાન્યાવરોધયો:	જીવવું તથા અનાજને શેકી રાખવું- ભરીને સાચવવું
૧૮૦ પુલ મહત્ત્વે	મોટા થવું-પહોળા થવું
૧૮૧ કુલ વન્ધુસંસ્ત્યાનયો:	ખંધુભાવ રાખવો તથા સમૂહરૂપ થવું થીઝી જવું-જામી જવું
૧૮૨ પલ ૧૮૩ ફલ ૧૮૪ શલ ગતૌ	પળવું-ગતિ કરવી
૧૮૫ હુલ હિસા સંવરણયોષ્ઠ	હુલ દોવી-હિંસાકરવી તથા ઢાંકવું
૧૮૬ ક્ષુલ આહ્વાનરોદનયો:	ખોલાવવું તથા શેવરાવવું
૧૮૭ કસ ગતૌ	ગતિ કરવી-કસ કાઢવો
૧૮૮ રુહ જન્મનિ	જન્મ થવો-જીગવું
૧૮૯ રમિ ક્રીડાયામ્	રમવું-ક્રીડા કરવી
૧૯૦ ષહિ મર્ષણે	સહન કરવું

ઘૃત્ત્વ જ્વલાદિ:

જવલાદિ પેટાગણ્ય પુરો

યજ્ઞહિ ગણના ધાતુઓ

૧૯૧ યર્જી દેવપૂજા-સન્નતિ-કરણ- દાનેષુ	દેવની પૂજા કરવી, સોખત કરવી-સંગતિ- કરવી, દાન દેવું
૧૯૨ વેંગૂ તન્તુસેન્તાને	વણવું
૧૯૩ ષ્યેંગૂ સંવરણે	ઢાંકવું
૧૯૪ દ્વેંગૂ સ્વર્ધાશબ્દયો:	રૂપધી કરવી-હરીફાઈ કરવી, અવાજ કરવો-ખોલાવવું
૧૯૫ દ્વર્ધર્ષા બીજસન્તાને	વાવવું
૧૯૬ વર્હી પ્રાપ્તે	વહેવું-લઈ જવું
૧૯૭ દ્વર્વોષ્ઠિ ગતિવૃદ્ધયો:	ગતિ કરવી, વધવું-સોજા ચડવા-ફુલાવું
૧૯૮ વદ વ્યક્તાયામ્ વાચિ	રૂપધી ખોલવું
૧૯૯ વસં નિવાસે	નિવાસ કરવો-રહેવું

ઘૃત્ત્વ યજાદિ:

યજ્ઞહિ પેટાગણ્ય પુરો

ઘટાદિ પેટાગણ

૧૦૦૦ ઘટિષ્ ચેષ્ટાયામ્	ઘડવું—ચેષ્ટા કરવી
૧૦૦૧ છલુદ્ ગતિદાનયોઃ	ગતિ કરવી, દાન કરવું
૧૦૦૨ ધ્યયિષ્ મપચલનયોઃ	બીવું, ચાલવું, કુઃખ દેવું—વ્યથા કરવી
૧૦૦૩ પ્રથિષ્ પ્રસ્થાને	પ્રખ્યાત થવું—પ્રસિદ્ધ થવું
૧૦૦૪ ભદિષ્ મર્દને	મરડવું
૧૦૦૫ સ્ત્રદિષ્ સ્ત્રવને	ખદવું—ફાડવું
૧૦૦૬ કદુદ્ ૧૦૦૭ કદુદ્ ૧૦૦૮	કાયર થવું
કૂલદુદ્ વૈકૂલ્યે	
૧૦૦૯ કપિ કૃપાયામ્	કૃપા કરવી
૧૦૧૦ ક્રિત્વરિષ્ સમ્પ્રમે	ઉતાવળ કરવી—ત્વરા કરવી
૧૦૧૧ પ્રસિષ્ વિસ્તારે	ફેલાવું—વિસ્તાર કરવો.
૧૦૧૨ દક્ષિ હિંસાગત્યોઃ	હિંસા કરવી અને ગતિ કરવી
૧૦૧૩ શ્રાં પાકે	પકવવું.
૧૦૧૪ સ્મૃં આધ્યાને	સ્મરણ કરવું—યાદ કરવું
૧૦૧૫ દૃં મયે	બીવું
૧૦૧૬ નૃ નયે	લઈ જવું
૧૦૧૭ ષ્ટક ૧૦૧૮ સ્તક પ્રતીષાતે	ટકરાવું—પીડા કરવી
૧૦૧૯ ષક તૃપ્તૌ ષ	પીડા કરવી તથા તૃપ્ત થવું—ધરાઈ જવું
૧૦૨૦ ષક કુટિલાયાં ગતૌ	વાકું ચાલવું
૧૦૨૧ કલ્લે હસને	ખીખી હસવું
૧૦૨૨ ભગ અકલ્લ	વાકું ચાલવું
૧૦૨૩ રમે શાજ્ઞાયામ્	શંકા કરવી
૧૦૨૪ લગે સજ્ઞ	લાગવું—સંગ કરવો—સાથે જવું
૧૦૨૫ હુગે ૧૦૨૬ હુલગે ૧૦૨૭	
લગે ૧૦૨૮ સગે ૧૦૨૯ ષ્ટગે	
૧૦૩૦ સ્થગે સંવરણે	ઠાકવું—સ્થગિત કરવું
૧૦૩૧ ષટ ૧૦૩૨ મટ પ રિમાષણે	પરિભાષણ—વાતચિત કરવી
૧૦૩૩ ણટ નતૌ	નમવું
૧૦૩૪ ગઠ સેષને	છાંટવું—ગળવું
૧૦૩૫ હેઠ વેષ્ટને	વીંટવું, ઘુંથવું

૧૦૩૬ લઙ્ગ જિહ્વોન્મન્યને	જીજા હલાવવી-જીજા ફેરવવી-જીજા લખડાવવી
૧૦૩૭ ફળ ૧૦૩૮ કળ ૧૦૩૯	ગતિ કરવી
રળ ગતૌ	
૧૦૪૦ ચળ હિંસાદાનયોશ્વ	હિંસા કરવી, દાન કરવું તથા ગતિ કરવી
૧૦૪૧ ણળ ૧૦૪૨ શ્રળ દાને	દાન દેવું
૧૦૪૩ સ્તથ ૧૦૪૪ ક્તથ ૧૦૪૫	
કથ ૧૦૪૬ વ્લથ હિંસાર્થા:	હિંસા કરવી
૧૦૪૭ છદ ઈર્જને	ખાળવું, જીવવું
૧૦૪૮ મદૈ હર્ષગ્લપનયો:	રાજ થવું-ખુશી થવું અને ઝલાનિ થવી
૧૦૪૯ ષ્ઠન ૧૦૫૦ સ્તન ૧૦૫૧	અવાજ કરવો
ધ્વન શઠ્ઠે	
૧૦૫૨ સ્વન અવર્તસને	શોભાવવું-માથે ગમે તે જાતનું છોડવું મુકવું
૧૦૫૩ ચન હિંસાયામ્	હિંસા કરવી.
૧૦૫૪ જ્વર રોગે	રોગ થવો-તાવ આવવો.
૧૦૫૫ ચલ કમ્પને	કંપવું-હલવું-ધ્રુજવું.
૧૦૫૬ હ્લ ૧૦૫૭ હ્લ ચલને	ચાલવું.
૧૦૫૮ જ્વલ લીપ્તૌ ચ	દીપવું તથા ચાલવું.

વૃત્ત ઘટાદિ: ।

ઘટાદિ પેટગણ પૂરા થયો

इति भवादयोः निरनुबन्धाः

ગણની નિશાની વગરનો કયાદિ ગણ

घातवः समाप्ताः ॥

-પ્રથમ ગણ-ના ૧૦૫૭ ધાતુઓ પૂરા થયા

ખીજો ગણ

ખીજા ગણના ધાતુઓનું નિશાન તેમને છેડે ૬ છે.

૧૦૫૯ અદ્ ૧૦૬૦ પ્સાંક્ મક્ષણે	ખાવું-ખોજન કરવું
૧૦૬૧ માંક્ લીપ્તૌ	દીપવું
૧૦૬૨ યાંક્ પ્રાપ્ણે	ગતિ કરવી-જવું-પામવું
૧૦૬૩ વાંક્ ગતિગન્ધનયો:	ગતિ કરવી તથા સુંઘવું
૧૦૬૪ ણાંક્ શૌચે	નહાવું-ચોક્ખા થવું
૧૦૬૫ શ્રાંક્ પાકે	પકવવું
૧૦૬૬ દ્રાંક્ કુદિસતગતૌ	ખરાબ ગતિ કરવી-ભાગી જવું તથા ઊંઘવું

હું મ પાત્રપાઠ—અર્થ સાથે

૧૦૬૭ પાંક્ રક્ષણે	રક્ષા કરવી—સાયવવું
૧૦૬૮ લાંક્ બાદાને	મહણ કરવું—લેવું
૧૦૬૯ રાંક્ દાને	ફેવું
૧૦૭૦ ઢાંક્ લવને	ઠાપવું
૧૦૭૧ રમ્યાંક્ પ્રકથને	કહેવું
પ્રથમે	ખ્યાતિ પામવી—પ્રસિદ્ધ થવું
૧૦૭૨ પ્રાંક્ પૂરણે	પૂરું કરવું—ભરવું
૧૦૭૩ માંક્ માને	માપ કરવું, માવું, વર્તવું
૧૦૭૪ ઇંક્ સ્મરણે	યાદ કરવું
૧૦૭૫ ઇંક્ ગતૌ	ગતિ કરવી
૧૦૭૬ વૌંક્ રત્નકાન્તયસનલાદનેવું—	પ્રથમ ગર્ભ ધારણ કરવો—વીંચાવું— જનમ
ચ	આપવો, ઇચ્છા કરવી—ખાંત કરવી, ફેંકવું
	ખાવું અને ગતિ કરવી
૧૦૭૭ યુંક્ અભિગમે	સામે જવું—સામે આપવું
૧૦૭૮ ધુંક્ પ્રસવૈર્ભયો:	પ્રસવ કરવો, ઐશ્વર્ય ભોગવવું—હકુરાઈ કરવી
૧૦૭૯ તુંક્ કૃત્તિહિસાપૂરણેવું	આજીવિકા ચલાવવી, હિંસા કરવી, પૂરું કરવું
૧૦૮૦ મુક્ મિશ્રણે	મિશ્ર કરવું.
૧૦૮૧ ણુક્ સ્તુતૌ	સ્તુતિ કરવી—ગુણના વખાણ કરવા
૧૦૮૨ ક્ષણુક્ તેજને	તેજ કરવું—તીક્ષ્ણ કરવું
૧૦૮૩ સ્તુક્ પ્રસવને	જરવું—ટપકવું
૧૦૮૪ દ્વિંક્ ૧૦૮૫ ર ૧૦૮૬	અવાજ કરવો—કુકવો પાડવો—રોવું
કુંક્ શબ્દે	
૧૦૮૭ સ્કૃક્ અશ્રુવિમોચને	આંસુ છોડવાં—રોવું
૧૦૮૮ બિઙ્વપંક્ શયે	ઉંઘવું—શયન કરવું
૧૦૮૯ બન ૧૦૯૦ શ્વસક્ પ્રાણને	પ્રાણ ધારણ કરવા—આસ લેવો—જીવવું
૧૦૯૧ જક્ષક્ મક્ષહસનયો:	બક્ષણ કરવું તથા હસવું
૧૦૯૨ દરિદ્રાક્ દુર્ગતી	દળદરી થવું
૧૦૯૩ જાણુક્ નિદ્રાક્ષયે	નિદ્રાનો ક્ષય થવો—જાગવું
૧૦૯૪ ચક્રાણુક્ લીળ્તૌ	ચક્રચક્રિત થવું—ટીપવું
૧૦૯૫ શાણુક્ અનુશિષ્ટૌ	અનુશાસન કરવું—શિખામણ આપવી—કામર્શા—
	ભેડવું—આજ્ઞા કરવી

૧૦૯૬ વર્ષક માષણે
 ૧૦૯૭ મૃજૌક શુદ્ધૌ
 ૧૦૯૮ સસ્તુક સ્વપ્ને
 ૧૦૯૯ વિદક્ જ્ઞાને
 ૧૧૦૦ હનંક હિસાગત્યોઃ
 ૧૧૦૧ વશક્ કાન્તૌ
 ૧૧૦૨ અસક્ ભુવિ
 ૧૧૦૩ વસક્ સ્વપ્ને
 યદ્-હ્રસ્વ ચ

બોલવું-ભાષણ કરવું
 માજન કરવું-સાફ કરવું-શુદ્ધ કરવું
 સુવું
 વેદવું-ભણવું-સમજવું
 હિંસા કરવી અને ગતિ કરવી-જવું
 ધમ્મ કરવી-ખાંત કરવી
 સત્તા-વિદ્યમાન હોવું
 સુવું

જે ધાતુઓ યદ્-હ્રસ્વંત છે તે બધાને કાઈ
 વિકરણ પ્રત્યય લાગતો નથી માટે અદ્વાદિ
 જેવા જ સમજવા. જે અમુક ધાતુઓને યદ્
 પ્રત્યય લાગે છે અને પછી તેનો લોપ થઈ
 જાય છે તે ધાતુઓને યદ્-હ્રસ્વંત સમજવા.

इति परस्मैभाषाः ।

પરસ્મૈષઃ પૂરું

૧૧૦૪ ઇંદ્ર-ક્ અખ્યયને
 ૧૧૦૫ સીદ્ધ-ક્ સ્વપ્ને
 ૧૧૦૬ હ્રુંદ્ર-ક્ અપતયને
 ૧૧૦૭ ધૃજૌક પ્રાણિર્ગર્ભિમોચને
 ૧૧૦૮ ધૃવેદ્ ૧૧૦૯ ધૃજુદ્ ૧૧૧૦
 પિણુકિ સંપર્ચને
 ૧૧૧૧ વજેકિ વર્જને
 ૧૧૧૨ ણિણુકિ વિશુદ્ધૌ
 ૧૧૧૩ શિજુકિ અવ્યક્તે શબ્દે

બાણવું
 સુવું
 છુપાવવું-ખનેલ બનાવતો ન-કાર કરવો-
 નામજર જવું
 જન્મ આપવો-પ્રાણીના ગર્ભને મુક્ત કરવો
 સંપર્ક કરવો-મિશ્ર કરવું
 વર્જન કરવું-છોડી દેવું-તણ દેવું
 સાફ કરવું-વિશુદ્ધ કરવું
 ન સમજાય તેવો અવાજ કરવો -- પાંદડાં
 ખખડવાં વગેરે
 સ્તુતિ કરવી-ગુણની પ્રશંસા કરવી
 ગતિ કરવી, કંપવું
 ઐશ્વર્ય ભોગવવું-હકારઈ ભોગવવી
 ઢાંકવું-વસ્ત્ર પહેરવું

૧૧૧૪ ઈંદ્રિક્ સ્તુતૌ
 ૧૧૧૫ હૈરિક્ ગતિકંપનયોઃ
 ૧૧૧૬ ઈંદ્રિક્ દેશ્યે
 ૧૧૧૭ વસિક્ આચ્છાદને

૧૧૧૮ આદ્-શાસુકિ ઇચ્છાયામ્	આદ્-સાથે શાસનો અર્થ ધનજી રાખવી આ શાસ ધાતુનો પ્રયોગ 'આ' સાથે જ થાય છે—એકલા શાસ નો પ્રયોગ થાય નહીં
૧૧૧૯ આસિઙ્ અપેશને	એસવું
૧૧૨૦ કસુકિ ગતિશાતનયોઃ	ગતિ કરવી તથા ખરી પડવું
૧૧૨૧ ગિસુકિ તુમ્બને	ચુંબન કરવું
૧૧૨૨ અક્ષિક્ વ્યક્તાયામ્ વાચિ इति आत्मनेभाषाः	રપબ્દ બોલવું—સમજાય તેવું બોલવું આત્મનેપદ પૂરું
૧૧૨૩ ઝર્ણૂઙ્ આચ્છાદને	ઢાંકવું.
૧૧૨૪ ષ્ટંગ્ સ્તૌતૌ	સ્તુતિ કરવી—ગુણનાં વખાણ કરવાં
૧૧૨૫ ઙ્ ગ્ વ્યક્તાયામ્ વાચિ	રપબ્દ બોલવું—સમજાય તેવું બોલવું
૧૧૨૬ દ્વિષીઙ્ અપ્રીતૌ	અપ્રીતિ કરવી—દુષ કરવો. ૪
૧૧૨૭ વુહીઙ્ ક્ષરણે	દોહવું—ગાય વગેરે દોહવી—ઝરવું—ટપકવું
૧૧૨૮ વિહીઙ્ છેપે	છેપ કરવો.
૧૧૨૯ લિહીઙ્ આસ્વાદને इति उभयतोभाषाः	ચાટવું. ઉભયપદના ધાતુઓ પૂરા થયા
૧૧૩૦ હુંઙ્ દાનાદતયોઃ	અગ્નિમાં હવિષનો પ્રક્ષેપ કરવો—દાન દેવું અને જમવું.
૧૧૩૧ ઓહાંઙ્ ત્યાગે	ત્યાગ કરવો.
૧૧૩૨ યિર્મીઙ્ મયે	બીધું
૧૧૩૩ હ્રીઙ્ લજ્જાયામ્	શરમાવું
૧૧૩૪ વૃઙ્ પાલનપૂરણયોઃ	પાળવું તથા પુરું કરવું
૧૧૩૫ ઋઙ્ ગતૌ	ગતિ કરવી.

इति परस्मैभाषाः अदादि गलुना पेटागलु अटले त्रीन लृवादि
गलुनुं परस्मैपद पूरुं.

૧૧૬ ઓહાંઙ્ ગતૌ	ગતિ કરવી.
૧૧૭ માંદ્-માન-શબ્દયોઃ	માપ કરવું તથા અવાજ કરવો.
ति आत्मनेभाषाः ।	अदादि गलुना पेटागलु अटले त्रीन लृवादि गलुनुं आत्मनेपद पूरुं

૧૧૩૬ કુદાંગ્ કાને	દાન દેવું.
૧૧૩૯ કુદાંગ્ ધારણે ચ	ધારણ કરવું અને દાન દેવું.
૧૧૪૦ કુદાંગ્ પ્રોષણે ચ	પ્રોષણ કરવું અને ધારણ કરવું
૧૧૪૧ ગિજંકી શૌચે ચ	શુદ્ધ કરવું—સાફ કરવું તથા પ્રોષણ કરવું
૧૧૪૨ વિજૂંકી પૃથગ્ભાવે	જુદું કરવું.
૧૧૪૩ વિજૂંકી વ્યાપ્તો	વ્યાપવું.
इति उभयतोभाषाः ।	અદાદિગણમાં પેટા ગણ એટલે ત્રીજા
वृत्तह्वादयः ।	હવાદિ ગણનું ઉભયપદ પૂરું

इति अदादयः कितोधातवः ।

એથા દિવાદિ ગણ—એથા ગણનું નિશાન 'અ' છે.

૧૧૪૪ દિવૂચ્ ક્રીડાજયેચ્છાપણિ—	ક્રીડા કરવી, જીતવાની ઇચ્છા રાખવી, વ્યવહાર કરવો
—શ્રુતિ—સ્તુતિ—ગતિષુ	ચળવું, સ્તુતિ કરવી અને ગતિ કરવી
૧૧૪૫ ટૂષ્ ૧૧૪૬ ક્રુષ્ જરસિ	જીર્ણ થવું—ધરડા થવું—જરા આવવી
૧૧૪૭ શૌચ્ તક્ષણે	છોણવું—પાતળું કરવું
૧૧૪૮ દૌ ૧૧૪૯ છૌચ્ છેદને	છેદવું—એ ટુકડા કરવા—કાપી નાખવું
૧૧૫૦ ષૌચ્ અન્તર્કર્મણિ	અંત કર્મ કરવું—અંત આણવો—વિનાશ કરવો.
૧૧૫૧ વ્રીડચ્ લજ્જાયામ્	શરમાવું—વીણાવું
૧૧૫૨ વૃતૈચ્ નર્તને	નાચ કરવો
૧૧૫૩ કૃયચ્ પૂતિભાવે	ઠાઠાવું—સડવું
૧૧૫૪ પુથચ્ દિશાયામ્	હિંસા કરવી.
૧૧૫૫ ગુષચ્ પરિવેષ્ટને	ચારે બીજી વીંટવું
૧૧૫૬ રાઘંચ્ વૃદ્ધૌ	વધવું.
૧૧૫૭ વ્યઘંચ્ તાડને	તાડન કરવું—માર મારવો
૧૧૫૮ ક્ષિવંચ્ પ્રેરણે	ફેંકી દેવું.
૧૧૫૯ પુષ્પચ્ વિકસને	વિકાસ પામવો—ખીણવું
૧૧૬૦ તિમ્ ૧૧૬૧ તીમ્	ભીંજવું

૧૧૬૨ ટિમ ૧૧૬૩ ટીમદ્ આર્દ્રમાવે	
૧૧૬૪ ષિદ્ધ્ ઊતી	સીવવું-ઝોટવું-વણવું
૧૧૬૫ ષિદ્ધ્ ગતિ-શોષણયો:	ગતિ કરવી, સકવું-શોષણ કરવું
૧૧૬૬ ષિદ્ધ્ ૧૧૬૭ ક્ષિદ્ધ્ નિરસને	થુંકવું-દૂર કરવું
૧૧૬૮ ક્ષિદ્ધ્ ગતી	ગતિ કરવી
૧૧૬૯ જ્ઞસુન્ નિરસને	દૂર કરવું-હટાવવું
૧૧૭૦ જ્ઞસુન્ હવતિવીપ્તયો:	કુટિલ થવું તથા દીપવું
૧૧૭૧ જ્ઞસુન્ મયે	ત્રાસ પામવો-ખીવું
૧૧૭૨ જ્ઞસુન્ વાદે	ખળવું-ખાળવું
૧૧૭૩ ૧૬ ૧૧૭૪ બ્રહ્મ્ શક્તૌ	શક્તિ હોવી-સામર્થ્ય હોવું

દિવાદિ ગણનો પેટાગણ પુષાદિગણ પૂરે.

૧૧૭૫ વચ્ વુટ્ટો	પુષ્ટ થવું-પુષ્ટિ પામવી
૧૧૭૬ ઉચ્ સમવાયે	ભેગા થવું-એક થવું
૧૧૭૭ હુટ્ વલોટને	હોટવું-આળોટવું
૧૧૭૮ ષિદ્ધ્ માત્રપ્રક્ષરણે	પરસેવા વળવો-ધામ થવાને લીધે શરીર ઉપર પરસેવા ટપકવો
૧૧૭૯ કિલ્લદીન્ આર્દ્રમાવે	ભીંજવું-ભીતું થવું
૧૧૮૦ જિનિદ્ધ્ સ્નેહને	ચીકણવાળું થવું-સ્નેહ વાળા થવું, મિત્રભાવ રાખવો
૧૧૮૧ મિદ્ધિવદ્ધ્ મોચને ચ	ઊડાવવું-મુક્ત કરવું તથા સ્નેહભાવ રાખવો
૧૧૮૨ ક્ષુધન્ કુપુક્ષાયામ્	ખાવાની ઇચ્છા કરવી-ભુખ્યા થવું-ભુખ લાગવી
૧૧૮૩ શુધન્ શીચે	શુદ્ધ થવું-નિર્મળ થવું-ચોકખું થવું
૧૧૮૪ ક્ષુધન્ કોપે	ક્રોધ કરવો-ક્રોધવું
૧૧૮૫ ષિધ્ સંરાઢી	સિદ્ધિ મેળવવી-નિષ્પત્તિ થવી-તૈયાર થવું
૧૧૮૬ ક્ષુધન્ વૃદ્ધી	વધવું
૧૧૮૭ ગધૂન્ અમિકાંક્ષાયામ્	લાલચ રાખવી-આકાંક્ષા રાખવી
૧૧૮૮ રઘીન્ હિસાસંરાઢયો:	હિંસા કરવી તથા પકાવવું-રાંધવું
૧૧૮૯ ત્વૌન્ પ્રીતી	પ્રીતિ થવી-તૃપ્ત થવું
૧૧૯૦ દ્વૌન્ હર્વમોહનયો:	હર્ષ થવો-ખુશ થવું તથા જર્વ કરવો
૧૧૯૧ કુપન્ ક્રોધે	ક્રોધ કરવો

૧૧૯૨ ગુપ્ત્ વ્યાકુલત્વે	વ્યાકુળ થવું-ગભરાવું
૧૧૯૩ યુગ ૧૧૯૪ રૂપ ૧૧૯૫	ગુપ્તવાવું-વિશેષ મુંઝવું
હુપત્ વિમોહને	
૧૧૯૬ ક્ષિપ્ત્ ક્ષેપે	ફેંકવું
૧૧૯૭ પદ્મપ્ત્ સમુચ્ચાયા	ઊંચું થવું
૧૧૯૮ હુમત્ ગાઢર્થે	લાલચ રાખવી-લોભ કરવો
૧૧૯૯ હુમત્ સમ્મલને	ક્ષોભ પામવો-ખળભળવું-અસ્થિર થવું
૧૨૦૦ ણમ ૧૨૦૧ હુમત્ હિસાયામ્	હિંસા કરવી.
૧૨૦૨ નશૌત્ અદર્શને	નાશ પામવું-દર્શન થાય નહીં તેમ થવું.
૧૨૦૩ કુશત્ મ્હેષણે	ચોંટવું-ભેટવું.
૧૨૦૪ મૃશ ૧૨૦૫ અંશૂત્ અધઃપતને	નીચે પડવું-ભટ થવું, ભૂલ કરવી.
૧૨૦૬ વૃશત્ વરણે	વરણ કરવું-સ્વીકાર કરવો
૧૨૦૭ કૃશત્ તતુત્વે	પોતાળું થવું-કૃશ થવું
૧૨૦૮ શૃષત્ ક્ષોષણે	સુકાવું-સુકવવું-શોષણ થવું
૧૨૦૯ દુષત્ વૈકૃત્યે	વિકાર થવો-મૂળ રૂપનો ભંગ થવો
૧૨૧૦ શિલ્પત્ આલિંગને	લેટવું-આલિંગન કરવું
૧૨૧૧ પ્લૂષત્ દાદે	ખળવું-દાઢ થવો
૧૨૧૨ ક્ષિતૃષત્ પિપાસાયામ્	તરશ લાગવી-પીવાની હમ્મશ થવી
૧૨૧૩ તૃષ ૧૨૧૪ હૃષત્ તુષ્ટી	તુષ્ટ થવું-તુઠ્ઠાન થવું-સતોષ બહેર કરવો
૧૨૧૫ રૃષત્ રોષે	રોષ કરવો-રસવું
૧૨૧૬ પ્યુષ ૧૨૧૭ પ્યુષ ૧૨૧૮	વિભાગ કરવો-ભુકું ભુકું કરવું.
પુસત્ વિમાગે	
૧૨૧૯ વિસત્ પ્રેરણે	પ્રેરવું-પ્રેરણા કરવી
૧૨૨૦ કુસત્ મ્હેષે	ભેટવું-આલિંગન કરવું.
૧૨૨૧ અસત્ ક્ષેપણે	ફેંકવું.
૧૨૨૨ યસત્ પ્રયત્ને	પ્રયાસ કરવો-પ્રયત્ન કરવો.
૧૨૨૩ જસત્ મોક્ષણે	મુક્ત કરવું-છોડવું
૧૨૨૪ તસ ૧૨૨૫ ઇસત્ ઉપક્ષયે	ક્ષીણ થવું.
૧૨૨૬ ષસત્ સ્તમ્ભે	અક્કડ રહેવું-અભિમાન કરવું
૧૨૨૭ હુસત્ ઉત્સર્ગે	ત્યાગ કરવો.
૧૨૨૮ મુસત્ સ્વપ્નને	ખાંડવું-અનાજ વગેરે ખાંડવું

- ૧૨૨૯ મસૈન્ પરિણમે
૧૨૩૦ શમ્ ૧૨૩૧ ઇમ્ ઉપશમે
૧૨૩૨ તમ્ કાંક્ષાયામ્
૧૨૩૩ શ્રમ્ સ્વેદતપસોઃ
૧૨૩૪ ઇમ્ અનવસ્થાને
૧૨૩૫ ક્ષમૈન્ સહને
૧૨૩૬ મસૈન્ દુર્ભે
૧૨૩૭ કલમ્ ગ્લાની
૧૨૩૮ મુહૌન્ બેચિત્યે
૧૨૩૯ દ્રુહૌન્ જિષાંસાયામ્
૧૨૪૦ ણુહૌન્ ઉદ્ગિરણે
૧૨૪૧ ણિહૌન્ પ્રીતૌ

વૃત્ત પુષાદિઃ ।

ઇતિ પરસ્મેભાષાઃ ।

- ૧૨૪૨ ષૂઙોન્ પ્રાગિત્રસવે
૧૨૪૩ દ્વૃઙ્ પરિતાપે
૧૨૪૪ ઘૌઙ્ ક્ષયે
૧૨૪૫ ધૌઙ્ અનાદરે
૧૨૪૬ મૌઙ્ હિંસાયામ્
૧૨૪૭ રૌઙ્ ભ્રવણે
૧૨૪૮ લૌઙ્ સ્તેષણે
૧૨૪૯ ળૌઙ્ ગતૌ
૧૨૫૦ વ્રૌઙ્ વરણે

વૃત્ત સ્વાદિઃ

- ૧૨૫૧ પીઙ્ પાને
૧૨૫૨ ફૌઙ્ ગતૌ
૧૨૫૩ પ્રૌઙ્ પ્રીતૌ
૧૨૫૪ યુઞિન્ સમાધૌ

- વિકાર થવો—રૂપાંતર થવું—ફેરફાર થવો.
અમવું—શાંતિ રાખવી—શાંત થવું.
તમા રાખવી—આકાંક્ષા કરવી
ખેદ થવો, તપ તપવો, શ્રમ કરવો.
અમવું—રખડવું—અનરિચત ન રહેવું
ક્ષમા રાખવી—સહન કરવું
ખુશ થવું—હર્ષ કરવો
કરમાવું, ગ્લાન થવું
મૂઠ થવું—વિવેક ખોઈ ખેસવું. વિવેક તજી દેવો.
દ્રોહ કરવો—હણવાની ધમ્મજા રાખવી
વમન કરવું.
પ્રીતિ કરવી—સ્નેહ કરવો

દિવાદિગણુનો પેદાગણુ પુષાદિ પુરો

પરસ્મેપદ પુરું

- પ્રસવ થવો—જન્મ આપવો
પરિતાપ પામવો—કુણાવું—કુઃખી થવું
ક્ષીણ થવું—દૈન્ય અનુભવવું
અનાદર કરવો
હિંસા કરવી
ટપકવું—ચુંવું—ઝરવું
ચોંટવું—લીન થવું
ગતિ કરવી, જીડવું
વરણ કરવું—સ્વીકારવું.

દિવાદિનો પેદાગણુ સ્વાદિ પૂરો.

પીવું

ગતિ કરવી.

પ્રીતિ કરવી—પ્રેમ કરવો

સમાધિ કરવી—યોગ સાધન કરવું—સમાધિમાં રહેવું

૧૨૫૫ સ્વર્જિષ્ વિસર્ગે
 ૧૨૫૬ કૃત્ત્વિ વરગે
 ૧૨૫૭ પર્દિષ્ ગતૌ
 ૧૨૫૮ વિર્દિષ્ સતાયામ્
 ૧૨૫૯ સ્વિર્દિષ્ દૈન્યે
 ૧૨૬૦ યુર્ધિષ્ સન્ગહારે
 ૧૨૬૧ અનો દુર્ધિષ્ કામે
 ૧૨૬૨ કુર્ધિ ૧૨૬૩ મર્નિષ્ જ્ઞાને
 ૧૨૬૪ અતિષ્ પ્રાપ્તને
 ૧૨૬૫ જનૈષ્ પ્રાકુર્માવે
 ૧૨૬૬ દીપૈષ્ દીપ્તૌ
 ૧૨૬૭ તર્પિ ચ એશ્વર્યે ચ
 ૧૨૬૮ પુરૈષિ આપ્યાયને
 ૧૨૬૯ ધૂરૈઃ ૧૨૭૦ ઝરૈષિ જરાયામ્
 ૧૨૭૧ ધૂરૈઃ ૧૨૭૨ ગૂરૈષિ ગતૌ
 ૧૨૭૩ ધૂરૈષિ સ્તમ્ભે
 ૧૨૭૪ તૂરૈષિ ત્વરાયામ્
 ધૂરાદયો હિંસાયામ્ ચ

૧૨૭૫ ધૂરૈષિ દાદે
 ૧૨૭૬ કિલિષિષ્ ઉપતાપે
 ૧૨૭૭ લિલિષિષ્ અલ્પત્વે
 ૧૨૭૮ કાલિષ્ દીપ્તૌ
 ૧૨૭૯ વાલિષ્ શબ્દે

હતિ આત્મનેભાષાઃ ।

૧૨૮૦ શર્કીષ્ મર્ષણે
 ૧૨૮૧ શૂર્કીષ્ પૂતિભાવે
 ૧૨૮૨ રજ્જીષ્ રાગે
 ૧૨૮૩ શર્કીષ્ આક્રોશે

સર્જન કરવું-પેદા કરવું.
 સ્વીકાર કરવો.
 ગતિ કરવી
 વિદ્યમાન હોવું
 ખેદ થવો-દીનતા અનુભવવી
 યુદ્ધ કરવું-પ્રહાર કરવો
 ધન્યહવું-ધન્યતા કરવી
 ભણવું-બોધ થવો
 પ્રાપ્ત્ય ધારણ કરવા-જીવવું-શ્વાસ લેવો.
 પ્રાકુર્ભાવ થવો-જન્મ થવો.
 દીપવું-ચળાવવું
 પ્રતાપી થવું તથા સંતાપી થવું
 પુરવું-વધવું
 જીર્ણ થવું-ધડપણ આવડવું
 ગતિ કરવી
 અક્રુડ થવું-અભિમાન કરવું
 ઉતાવળા થવું
 ૧૨૬૯મા ધૂરથી માંડીને ૧૨૭૦મા તૂર
 સુધીના છ ધાતુઓનો 'હિંસા' અર્થ સમજવો
 હિંસા-હણવું-મારવું
 દાહ થવો-દાહ કરવો-ખાળવું
 ક્લેશ કરવો-સંતાપ થવો
 અલ્પ થવું-લેશરૂપ થવું-તાના થવું.
 દીપવું-પ્રકાશ થવો
 અવાજ કરવો.

આત્મનેપદ પૃથુ

૧૨૮૦ શર્કીષ્ મર્ષણે
 ૧૨૮૧ શૂર્કીષ્ પૂતિભાવે
 ૧૨૮૨ રજ્જીષ્ રાગે
 ૧૨૮૩ શર્કીષ્ આક્રોશે

સહન કરવું
 બીના થવું-બીજવું
 રાગ કરવો, રંગવું-રંગાવું
 શાપ દેવો-આક્રોશ કરવો

૧૨૮૪ મૂર્ષીષ્ તિતિક્ષામામ્

સહન કરવું

૧૨૮૫ ખર્હીષ્ બન્ધને

બાંધવું

ઉભયતોભાષાઃ ।

ઉભયપદ પૂરું

इति दिवाद्यधितो धातवः ।

અ નિશાનવાળો ઇથો દિવાદિ ગણ પૂરો

૬ નિશાનવાળો પાંચમો સ્વાદિ ગણ

૧૨૮૬ ધુંગદ અમિષવે

મદિરા ખનાવવા ભીંભવવું. સોમવસ્ત્રીનો

રસ કાઢવો, મંથન કરવું

૧૨૮૭ ષિંગદ બન્ધને

નીચોવવું, મંથન કરવું

૧૨૮૮ શિંગદ નિશાને

ધસીને તીક્ષ્ણ કરવું-પાતળું કરવું

૧૨૮૯ ડુમિંગદ પ્રક્ષેપને

પ્રક્ષેપ કરવો-ઉમેરવું

૧૨૯૦ ચિંગદ ચયને

અથન કરવું-સંગ્રહ કરવો-ઢગલો કરવો-

ચણવું-ચણ ચણાવી

૧૨૯૧ ધૂગદ કમ્પને

કંપવું-ધ્રુણવું

૧૨૯૨ સ્તુંગદ આચ્છાદને

ઢાંકવું

૧૨૯૩ કુંગદ હિંસાયામ્

હિંસા કરવી

૧૨૯૪ વુગદ વરણે

વરવું-સ્વીકાર કરવો

इति उभयतोभाषाः ।

ઉભયપદ પૂરું

૧૨૯૫ હિંદ ગતિવદ્ધયોઃ

ગતિ કરવી તથા વધવું

૧૨૯૬ ધુંદ અવણે

સંભળવું

૧૨૯૭ દુદુંદ ભપતાપે

સંતાપ અનુભવવો-કુણાવું-કુઃ મી થવું

૧૨૯૮ પ્રુંદ પ્રીતૌ

પ્રીતિ કરવી

૧૨૯૯ સ્મુંદ પાલને ચ

પાલન કરવું તથા પ્રેમ કરવો

૧૩૦૦ શક્લુંદ સખૌ

સમર્થ થવું-શકવું

૧૩૦૧ તિક ૧૩૦૨ તિગ ૧૩૦૩

હિંસા કરવી

વષદ્ હિંસાયામ્

૧૩૦૪ રાધ ૧૩૦૫ સાધુંદ સંસિદ્ધૌ

સિદ્ધ કરવું-ફળ આવે એમ કરવું

૧૩૦૬ વધુદ વૃદ્ધૌ

વધવું-વૃદ્ધ થવું

૧૩૦૭ આપ્લુંદ આપ્તૌ

આપવું-ફેલાવું

૧૩૦૮ તુપદ પ્રીણને
 ૧૩૦૯ દમ્ભૂદ્ દમ્ભે
 ૧૩૧૦ કુલુદ્ હિસાકરણયોઃ
 ૧૩૧૧ ધિલુદ્ ગતો
 ૧૩૧૨ ગિષ્ણાદ્ પ્રાગ્ભ્યે

इति परस्मैभाषा

૧૩૧૩ ટિષ્ઠિદ્ આસ્કન્દને
 ૧૩૧૪ અઘૌટિ વ્યાગ્તૌ

इति आत्मनेभाषा

इति स्वादयष्टितो धातवः

૧૩૧૫ તુર્જીત્ વ્યથને
 ૧૩૧૬ અસ્જીત્ પાકે
 ૧૩૧૭ ક્ષિર્જીત્ પ્રેરણે
 ૧૩૧૮ દિર્જીત્ અતિસર્જને
 ૧૩૧૯ કૃષીત્ વિલેખને
 ૧૩૨૦ મુચ્છંતી મોક્ષણે
 ૧૩૨૧ ષિર્જીત્ ક્ષરણે
 ૧૩૨૨ વિદ્વલંતી લાભે
 ૧૩૨૩ લુપ્લંતી છેદને
 ૧૩૨૪ લિર્જીત્ ઉપદેહે

इति उभयतोभाषाः ।

૧૩૨૫ કૃતૈત્ છેદને
 ૧૩૨૬ સ્વિદંત્ પરિવાતે
 ૧૩૨૭ પિસદ્ અવયવે

वृत्तमुच्चादि :

વ્રમ ચવું-પ્રુશ ચવું-પ્રુશ કરવું
 દંભ કરવો-આતું કાઠવું-હુચ્યાઈ કરવી
 હિંસા કરવી તથા કરવું
 ગતિ કરવી
 ધુષ્ટ ચવું-ધીઠ ચવું-નિભય ચવું

परस्मैपद पुरुं

આક્રમણ કરવું-હદલો કરવો
 વ્યાપવું-ફેલાવું

आत्मनेपद पुरुं

ટ નિશાનવાળો પાંચમે સ્વાદિ ગણ પૂરો
 ત નિશાન વાળો છઠ્ઠો ગણ

વ્યથા કરવી
 પકવવું-ભઠીમાં નાખીને શેકવું
 પ્રેરણા કરવી-ફેંકવું
 ત્યાગ કરવો-દાન દેવું
 ખેડવું-હળવડે ખેડવું
 મુકવું-છોડી દેવું
 છાંટવું-ટપકવું-ઝરવું
 લાભવું-પાળવું-લાભ મેળવવો
 લોપ કરવો-છેદી નાખવું
 લેપ કરવો-ચોપડીને બાકું કરવું-લીપવું

उभयपद पुरुं

કાપવું-કાતરવું-છેદવું
 ખેદ થવો-ખિન્ન થવું
 ઝીણા ઝીણા કટકા કરવા-પીસવું-વાટવું
 અવયવરૂપ બનવું-પેશીરૂપ થવું

તુકાદિ ગણનો પેરા ગણ મુચાદિ પૂરો

૧૩૨૮ રિ ૧૩૨૯ પિત્ત ગતૌ	ગતિ કરવી-૨૫૮૬
૧૩૩૦ ધિત્ત ધારણે	ધારણુ કરવું
૧૩૩૧ ક્ષિત્ત નિવાસગત્યોઃ	નિવાસ કરવો તથા ગતિ કરવી.
૧૩૩૨ ષત્ પ્રેરણે	પ્રેરણા કરવી
૧૩૩૩ મૃત્ત પ્રાણતપાગે	મરવું-પ્રાણનો ત્યાગ કરવો
૧૩૩૪ કૃત્ત વિક્ષેપે	વિક્ષેપ કરવો-ફેંકવું-વેરવું-વેરવિખેર કરવું
૧૩૩૫ ગૃત્ત નિગરણે	ગળી જવું-ખાવું-ભોજન કરવું
૧૩૩૬ લિપ્તન્ અક્ષરવિન્યાસે	અક્ષરો માંડવા-અક્ષરો કે ખીણું કાંઈ લખવું-લખવું
૧૩૩૭ જર્વ ૧૩૩૮ શર્વત્ પરિમાણે	પરિભાષણુ કરવું-વાતચીત કરવી
૧૩૩૯ ત્વચત્ સંવરણે	ઢાંકવું
૧૩૪૦ વચ્ચત્ સ્તુતૌ	સ્તુતિ કરવી-વખાણુ કરવા
૧૩૪૧ ઓઘ્રચૌત્ છેદને	છેદવું-કાપવું
૧૩૪૨ ઋછન્ હન્દ્રિયપ્રલય-મૂર્તિભાવયોઃ	હન્દ્રિયોનો પ્રત્યય થયો-હન્દ્રિયોની મુંઝવણુ તથા વ્યાકાર ધારણુ કરવો-મૂર્તિ માન થવું-મૂર્તિ થવું
૧૩૪૩ વિછત્ ગતૌ	ગતિ કરવી
૧૩૪૪ ઊછૈત્ વિવાસે	અતિક્રમણુ કરવું-હિલ્લંધન કરવું-મર્યાદાનો ત્યાગ કરવો
૧૩૪૫ મિછત્ તત્કલેશે	પીડા કરવી
૧૩૪૬ ઊઘૃત્ ટચ્છે	વીણવું-રસ્તામાં કે વનમાં પડેલા કણોને વા પાકાં ફેળોને વીણવાં
૧૩૪૭ પ્રછંત્ ક્ષીણસાયામ્	પુછવું-જાણવાની ઇચ્છા કરવી
૧૩૪૮ ટઠજત્ આર્જવે	સરળ થવું
૧૩૪૯ સ્વજંત વિષર્ગે	સર્જન કરવું
૧૩૫૦ સ્વર્જોત્ મજ્જે	ભાંગવું
૧૩૫૧ મુર્જોત્ કૌટિલ્યે	વાંકું થવું
૧૩૫૨ દ્વમસ્વર્જોત્ દુઘૌ	સાફ કરવું-નહાવું, ધુણવું-પાણીમાં ડુબવું
૧૩૫૩ જર્જ ૧૩૫૪ ક્ષર્જત્ પરિમાણે	વાતચીત કરવી-જાજ ચડવી-ઉરકેરાપ જવું
૧૩૫૫ ત્વજ્જત્ ઉત્સર્ગે	ત્યાગ કરવો-ફેંકી દેવું
૧૩૫૬ જુઘૃત્ ગતૌ	ગતિ કરવી-જોડવું

૧૩૫૭ પઢ ૧૩૫૮ મૃડત્ છુલ્લને	સુખી થવું-સુખી કરવું
૧૩૫૯ કઢત્ મદે	મદ કરવો-કરડા થવું
૧૩૬૦ ધૃણત્ પ્રીણે	પ્રુશ કરવું
૧૩૬૧ તુણત્ કૌટિલ્યે	વાંકું થઈ-તુણવું
૧૩૬૨ મૃણત્ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૩૬૩ કુણત્ ગતિ-કૌટિલ્યયોશ્ચ	ગતિ કરવી અને વાંકું થવું
૧૩૬૪ પુણત્ શુભે	પવિત્ર કરવું-શુભ કરવું
૧૩૬૫ મુણત્ પ્રતિજ્ઞાને	જાણવું-પ્રતિજ્ઞા કરવી
૧૩૬૬ કુણત્ શબ્દોપકરણયો:	અવાજ કરવો, ઉપકરણ રૂપ થવું-સાધનરૂપ થવું-ઉપકરણ કરવું
૧૩૬૭ છુણ ૧૩૬૮ ઘૂર્ણત્ ધ્રમણે	ધ્રુમવું-ભમવું-ફર્યા કરવું-ફેર આવવા-ધુરી આવવી
૧૩૬૯ ઘૃતૈત્ હિંસાગ્રન્થયો:	હિંસા કરવી તથા ગુંથવું-ગંઠવું
૧૩૭૦ ગુદત્ પ્રેરણે	પ્રેરણા કરવી
૧૩૭૧ ષદ્લત્ અવસાદને	ખિન્ન થવું-નિરુત્સાહી થવું
૧૩૭૨ વિઘત્ વિધાને	વિધિ પ્રમાણે કરવું
૧૩૭૩ જુન ૧૩૭૪ જુનત્ ગતૌ	ગતિ કરવી
૧૩૭૫ જુપત્ સ્પર્શે	સ્પર્શ કરવો-ધ્રુવું-અડવું-અડકવું
૧૩૭૬ રિફત્ કથનયુદ્ધહિંસાદાનેષુ	કહેવું, લડાઈ કરવી, હિંસા કરવી
૧૩૭૭ તુફ ૧૩૭૮ તુમ્ફત્ તૃપ્તૌ	તૃપ્ત થવું-ધરાઈ જવું
૧૩૭૯ ક્રફ ૧૩૮૦ ક્રમ્ફત્ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૩૮૧ દફ ૧૩૮૨ દંફત્ હત્કલેશે	કલેશ કરવો-પીડા કરવી-ડંકાસ મારવી
૧૩૮૩ ગુફ ૧૩૮૪ ગુંફત્ ગ્રંથને	ગૂંથવું-ગંઠવું-ગૂંદન કરવો-ગોઠ કરવો
૧૩૮૫ લમ ૧૩૮૬ લમ્મત્ પૂરણે	ભરવું-પૂરું કરવું
૧૩૮૭ જુમ ૧૩૮૮ જુમંત્ શોભાર્થે	શોભા કરવી-શોભવું
૧૩૮૯ હુમૈત્ ગન્થે	ગૂંથવું-ગૂંથની રચના કરવી
૧૩૯૦ હમત્ વિમોહને	લોભાવું-મોહાવું-ગૂંચાવું-મૂંઝાવું
૧૩૯૧ કુરત્ શબ્દે	અવાજ કરવો
૧૩૯૨ છુરત્ વિચ્છન્ને	મૂળથી ખોડવું-હજમત કરવી
૧૩૯૩ છુરત્ છેદને ચ	છેદવું-કાપવું-ખેડવું તથા મૂળથી ખોડવું
૧૩૯૪ છુરત્ મીમાર્થશબ્દયો:	ભયંકર અવાજ કરવો તથા ભયંકર કામ કરવું-ધોર થવું-ધોરવું

૧૩૯૫. પુરત્ અગ્રગમને	આગળ જવું—મોખરે રહેવું
૧૩૯૬ મુરત્ સંવેષ્ટને	વીંટવું—સારી રીતે વીંટવું
૧૩૯૭ સુરત્ એશ્વર્ય—વીંટવો:	ઠકરાત ભોગવું—ઠાકાર થવું તથા દીપવું
૧૩૯૮ સ્ફર ૧૩૯૯ સ્ફ્રલત્ સ્ફુરણે	ફરકવું—સ્ફુરવું
૧૪૦૦ કિલત્ ક્ષૈત્યકીડમયો:	ધોળા થવું તથા કીડા કરવી
૧૪૦૧ ફલત્ ગતિસ્વપ્નક્ષેપણેષુ	ગતિ કરવી, સુવું—જીંધવું અને ફેંકવું
૧૪૦૨ ફિલત્ હાવકરણે	હાવ ભાવ કરવા—ચાળા કરવા
૧૪૦૩ શિલ ૧૪૦૪ ધિલત્ લ્ઘ્ણે	વીણવું
૧૪૦૫ તિલત્ સ્નેહને	ચીકણું થવું
૧૪૦૬ ચલત્ ચિલસને	વિલાસ કરવો
૧૪૦૭ ચિલત્ વસને	વસવું—કપડામાં રહેવું—કપડું પહેરવું
૧૪૦૮ ચિલત્ વરણે	સ્વીકાર કરવો—વરવું
૧૪૦૯ ચિલત્ મેવને	બેઠવું—કાંણું પાડવું—ખિલ કરવું
૧૪૧૦ ણિલત્ ગહને	ગહન થવું—એક થવું—જીંડા થવું
૧૪૧૧ મિલત્ રઠેવણે	મળવું—મેટવું
૧૪૧૨ સ્પૃશત્ સંસ્પર્શે	સ્પર્શ કરવો
૧૪૧૩ દુશ્ ૧૪૧૪ રિશિત્ હિસાયામ્	હિંસા કરવી—રેંસવું
૧૪૧૫ વિશત્ પ્રવેશને	પ્રવેશ કરવો
૧૪૧૬ સ્પૃશત્ આમર્શને	સ્પર્શ કરવો—અડકવું
૧૪૧૭ લિશ્ ૧૪૧૮ જ્ઞૈત્ ગતૌ	ગતિ કરવી
૧૪૧૯ ઇષત્ ઇચ્છાયામ્	ઈચ્છવું
૧૪૨૦ મિષત્ સ્પર્શાયામ્	સ્પર્શ કરવી—હરીફાઈ કરવી, મિત્ર ઠાઠવાં—ખાનાં ખતાવવાં
૧૪૨૧ ષ્ઠૌત્ લયમે	ઉદ્ધમ કરવો—ઉદ્ધાર કરવો
૧૪૨૨ તૃહૌ ૧૪૨૩ ત્વૃહૌ ૧૪૨૪ સ્તૃહૌ ૧૪૨૫ સ્તૃહૌત્	
હિસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૪૨૬ કૃટત્ કૌટિલ્યે	વાંકા થવું—કુટિલતા કરવી
૧૪૨૭ શૃત્ પુરીષોત્સર્ગે	હગવું
૧૪૨૮ ધ્રુત્ ગતિસ્વીર્યયો:	ગતિ કરવી તથા ધ્રુવ થવું—સ્થિર થવું
૧૪૨૯ જૃત્ સ્તવને	સ્તવન કરવું, વખાણ કરવાં—નમન કરવું

૧૪૩૦ ધૂત્ વિધૂનને	કંપવું-ધુજવું-ધુજાવું-હલવું-હલાવવું
૧૪૩૧ ક્રુચત્ સંકોચને	સંકોચવું
૧૪૩૨ ધ્યચત્ વ્યાજીકરણે	ખાનું કાઢવું
૧૪૩૩ ગુજત્ ગજવે	અવાજ કરવો-ગુંજવું
૧૪૩૪ ધુટ્ પ્રતીધાતે	પ્રતીધાત કરવો-ખેડ પ્રમાડવો
૧૪૩૫ હુટ ૧૪૩૬ હુટ ૧૪૩૭	છેદવું-હુટવું-હુટવું-ચૂંટવું
ત્રુટત્ છેદને	
૧૪૩૮ તુટત્ કલહકર્મણિ	કઠિયો કરવો-કંકાસ કરવો
૧૪૩૯ મુટત્ આક્ષેપપ્રમર્દનયોઃ	આક્ષેપ કરવો-મરડવું
૧૪૪૦ સ્ફુટત્ વિકસને	ખીલવું, કળી ફુટવી-વિકસવું
૧૪૪૧ પુટ ૧૪૪૨ હેટ્ સંરક્ષણે	લોટપોટ થવું-ચોટી જવું-આધિંગન ક
	-જોડાવું
૧૪૪૩ ક્રુઙ્ વસને	ખાવું-કરડવું-મૂળા કરડવા-કડકડા અવ
	થાય તેમ ખાવું
૧૪૪૪ ક્રુઙ્ બાલ્યે ચ	ખાળચેષ્ટા કરવી તથા કડકડા ખાવું
૧૪૪૫ ગુઙ્ રક્ષાયામ્	રક્ષા કરવી
૧૪૪૬ હુઙ્ બન્ધને	બાંધવું-જોડવું-જોડાવું
૧૪૪૭ તુઙ્ તોડને	તોડવું
૧૪૪૮ હુઙ ૧૪૪૯ હુઙ ૧૪૫૦	ઢાંકવું
સ્થુઙ્ સંવરણે	
૧૪૫૧ હુઙ્ ઉત્સર્ગે ચ	ત્યાગ કરવો, દાન દેવું તથા ઢાંકવું
૧૪૫૨ હુઙ ૧૪૫૩ હુઙ્ સંધાતે	સંધાતરૂપ થવું
૧૪૫૪ હુઙ ૧૪૫૫ હુઙ ૧૪૫૬ હુઙ્ હુખવું	
નિમજ્જને	
૧૪૫૭ હુખત્ છેદને	કાપવું-છેદવું
૧૪૫૮ હિપ્ત્ ક્ષેપે	ફેંકવું
૧૪૫૯ હુરત્ છેદને	છેદવું-છેરા મારવો-ફુરી ચલાવવી
૧૪૬૦ સ્ફુરત્ સ્ફુરણે	સ્ફુરવું
૧૪૬૧ સ્ફુલ્લત્ સંચયે ચ	સંચય કરવો તથા સ્ફુરડું

इति परस्मैभाषाः ।

પરસ્મૈભાષ પૂરું

૧૪૬૨ કુંદ. ૧૪૬૩ કૂદન્ત શબ્દે અવાજ કરવો
૧૪૬૪ ગુરૈતિ ઉચ્ચમે ઉચ્ચમ કરવો

વૃત કુટાદિ: તુદાદિનો પેટા ગણ્ય કુટાદિ પૂરો

૧૪૬૫ વૃદન્ત વ્યાયામે ઉચ્ચમ કરવો-ઉદ્યોગ કરવો-સક્રિય થવું
૧૪૬૬ દંદન્ત આદરે આદર કરવો
૧૪૬૭ ધૂંદન્ત સ્થાને સ્થિર રહેવું-સ્થાનમાં રહેવું
૧૪૬૮ ઓલ્લજૈતિ મયચલનયો: ખીવું તથા ચાલવું-ધુળવું
૧૪૬૯ ઓલ્લજૈદ. ૧૪૭૦ ઓલ્લજૈતિ વ્રીઢે લાગવું
૧૪૭૧ ષ્ઠજિત્ત સહનો સંગ કરવો-સોળત કરવી
૧૪૭૨ જુષૈતિ પ્રીતિસેવનયો: પ્રીતિ કરવી તથા સેવા કરવી

इति आत्मनेभाषा: આત્મનેપદ પૂરું

इति तुदायस्तितो घातव: ત નિશાનવાળો છટો ગણ્ય પૂરો

૫ નિશાનવાળો સાતમો રુદાદિ ગણ્ય

૧૪૭૩ દુધ્વંપી આવરણે રોકવું, આવરણ કરવું, રુંધવું, વ્યાપીને રહેવું
૧૪૭૪ રિન્ધંપી વિરેચને રેચ લેવો-ગહાર કાઢવું-નિકાલવું
૧૪૭૫ વિન્ધંપી પૃથગ્ભાવે જુદું કરવું-વિવેક કરવો
૧૪૭૬ યુજ્ઞંપી યોગે જોડવું-જોડાવું-સંખંધ કરવો
૧૪૭૭ ક્ષુદ્ધંપી સંપેષે પીસી નાખવું-ચુરચુરા કરી નાખવું
૧૪૭૮ મિદ્ધંપી વિદારણે ફાડી નાખવું-વિદારવું
૪૭૯ છિદ્ધંપી દ્વેષીકરણે બે લાગ કરવા-બે કટકા કરવા-છેદવું-કાપવું
૪૮૦ ક્લુદ્ધંપી દીપ્તિદેવનયો: દીપવું-ચળકવું-ફીડા કરવી
૪૮૧ ક્તુદ્ધંપી હિંસાનાદરયો: હિંસા કરવી અને અનાદર કરવો

इति उभयतोभाषा: ઉભયપદ પૂરું

૧૪૮૨	પૃષ્ઠેષ્ સંપર્કે	સંપર્ક કરવો-મિશ્રણ કરવું
૧૪૮૩	ઘૃષ્ઠેષ્ વરણે	વરવું-સ્વીકારવું
૧૪૮૪	તજ્જૌ ૧૪૮૫ તજ્જૌષ્ સંકોચને	સંકોચવું
૧૪૮૬	મજ્જૌષ્ આમર્દને	ભાંગવું-ખરડી નાખવું
૧૪૮૭	મુજ્જૌ પાલનામ્યવહારયોઃ	ભોગવવું, પાલન કરવું તથા ખાવું
૧૪૮૮	અંજૌષ્ વ્યષ્ઠિપ્રક્ષણકાન્તિ- ગતિષુ	વ્યક્ત કરવું-રૂપક કરવું, ચોપડવું-ઘી તે વગેરે લગાડી ચીકણું કરવું, કાંતિવાળું કરવું આંજવું, ઉંગવું, ગતિ કરવી
૧૪૮૯	ઓવિજૌષ્ મયચલનયોઃ	ખીવું, ચાલવું-ચંચળ થવું
૧૪૯૦	કૃતૌષ્ સંવેષ્ટને	સારી રીતે વીંટવું
૧૪૯૧	લન્દૌષ્ કલેદને	ભીતું કરવું-ભિંવળવું
૧૪૯૨	શિષ્ટૌષ્ વિશેષણે	ચુલ્લુચુલ્લ કરવું-વિશેષતાવાળું કરવું
૧૪૯૩	પિષ્ટૌષ્ સંચૂર્ણને	પીસવું-ચુરા કરવા
૧૪૯૪	હિષ્ટૌ ૧૪૯૫ તૃષ્ટૌ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી

इति परस्मैभाषाः ।

परस्मैपદ पूरुं

૧૪૯૬	ચિદિષ્ દૈન્યે	હીન થવું-ખેદ થવો-ઉત્સાહહીન થવું
૧૪૯૭	વિદિષ્ વિચારણે	વિચાર કરવો-ભણવું
૧૪૯૮	મિશ્નૌષ્ દીપ્તૌ	દીપવું-ચળકવું

इति आत्मनेभाषाः

आत्मनेपद पूरुं

इति रुधादयः पितो घातवः ५ निशानवाणे। सातमे। रुधादिगण पु०

य निशानवाणे। आठमे। तनादिगण

૧૪૯૯	તનૂયી વિસ્તારે	તાણવું-વિસ્તાર કરવો
૧૫૦૦	ઘનૂયી દાને	દાન દેવું
૧૫૦૧	ક્ષણૂયી ૧૫૦૨ ક્ષિણૂયી હિંસાયામ્	હિંસા કરવી-ક્ષત કરવું
૧૫૦૩	ઋણૂયી ગતૌ	ગતિ કરવી
૧૫૦૪	તૃણૂયી ભદને	ખાવું
૧૫૦૫	ઘૃણૂયી દીપ્તૌ	દીપવું

इति उभयतोभाषाः

उभयपद पूरुं

૧૫૦૬ વન્યિ યાચને

૧૫૦૭ મન્યિ બોધને

इति आत्मनेभाषाः ।

इति तनादयो यितो धातवः

માગવું—યાચના કરવી

બાણવું—બોધ થવો

આત્મનેપદ પૂરું

ય નિશાનવાળો આઠમે તનાદિ-
ગણ પૂરે।

श्रुता निशानवाणो नवमो क्रयादि गण

૧૫૦૮ હુર્કીંગ્શ દ્રવ્યવિનિમયે

૧૫૦૯ વિંગ્શ વન્ધને

૧૫૧૦ પ્રીંગ્શ તૃપ્તિકાન્તયોઃ

૧૫૧૧ શ્રીંગ્શ પાકે

૧૫૧૨ મીંગ્શ હિસાયામ્

૧૫૧૩ યુંગ્શ વન્ધને

૧૫૧૪ સ્કુંગ્શ આપ્રવણે

૧૫૧૫ વનૂગ્શ શબ્દે

૧૫૧૬ દ્રુગ્શ હિસાયામ્

૧૫૧૭ પ્રહીશ ઉપાદાને

૧૫૧૮ પૂગ્શ પવને

૧૫૧૯ લૂગ્શ છેદને

૧૫૨૦ ધૂગ્શ કમ્પને

૧૫૨૧ સ્તૂગ્શ આચ્છાદને

૧૫૨૨ કૂગ્શ હિસાયામ્

૧૫૨૩ વૂગ્શ વરણે

इति उभयतोभाषाः ।

૧૫૨૪ ઝ્યાંશ હાનૌ

૧૫૨૫ રૌશ ગતિરેષણયોઃ

૧૫૨૬ લૌશ રલેષણે

૧૫૨૭ લ્લીશ વરણે

૧૫૨૮ લ્લીશ ગતૌ

કાંઈ લઈને બદલામાં પેસો ખરચવો—દ્રવ્યનો
વિનિમય કરવો—ખરીદવું—લેવું—વેચવું

બાંધવું

તૃપ્તિ—તૃપ્ત થવું તથા કાંતિ—અભિલાષ કરવો

રાંધવું—પકવવું

હિંસા કરવી

બાંધવું

ઉદ્ધરણ કરવું—ઉદ્ધાર કરવો

અવાજ કરવો

હિંસા કરવી

ઝડપ કરવું

પવિત્ર કરવું

લણવું—લણણી કરવી—છેદવું—કાપવું

કંપવું—મુજવું—ધુણવું

ઢાંકવું

હિંસા કરવી

વરવું—સ્વીકાર કરવો

ઉભયપદ પૂરું

હાનિ થવી—હીણા થવું—જીનું થવું

ગતિ કરવી—ચાલવું તથા રેંસવું—હિંસા કરવી

ચોંટવું, ભેટવું

સ્વીકાર કરવો—વરવું

ગતિ કરવી

૧૫૨૧ કૃ ૧૫૩૦ મૂ ૧૫૩૧ ગૂઢ હિંસા કરવી

હિંસાયામ્

૧૫૩૨ પશૂ પાલનપૂરણયોઃ

પાલન કરવું તથા પૂરું કરવું

૧૫૩૩ વૃશ્ મરણે

ભરણુપોષણ કરવું

૧૫૩૪ મૃશ મર્જને ચ

ભુંજવું-શેકવું-ચણા વગેરે શેકવા તથા

ભરણુપોષણ કરવું

૧૫૩૫ દશ વિદારણે

ફાડી નાખવું-ચીરી નાખવું-વિદારવું

૧૫૩૬ જશ વયોહાનૌ

ધરડા થવું

૧૫૩૭ નૃશ નયે

લઈ જવું

૧૫૩૮ ગશ શબ્દે

અવાજ કરવો

૧૫૩૯ ઋશ ગતૌ

ગતિ કરવી

વત્ પ્વાદિઃ ।

કથાદિ ગણુનો પેઠાગણુ પ્વાદિ ગણુ પૂરો

વત્ લ્વાદિઃ ।

કથાદિ ગણુનો પેઠાગણુ લ્વાદિ પૂરો

૧૫૪૦ જ્ઞાશ અવબોધને

જાણવું

૧૫૪૧ ક્ષિણશ હિંસાયામ્

હિંસા કરવી

૧૫૪૨ ક્રીશ વરણે

વરવું-સ્વીકાર કરવો

૧૫૪૩ ક્રીશ મરણે

ભરણુપોષણ કરવું

૧૫૪૪ દ્વેષશ મૂતપ્રાદુર્ભવિ

અચેલ પદાર્થનો પ્રાદુર્ભાવ થવો

૧૫૪૫ મૃડશ સુસ્થને

સુખી કરવું

૧૫૪૬ અન્ધશ વિમોચનપ્રતિહર્વણયોઃ

મુક્ત કરવું તથા સામે હર્ષ થવો

૧૫૪૭ મન્ધશ વિલોડને

મથવું-વલોવવું

૧૫૪૮ ગ્રન્ધશ સંદર્ભે

ગુંથવું અથવા ગંઠવું

૧૫૪૯ કુન્ધશ સંકલેશે

ફેલેશ કરવો-ફુગ્મ દેવું

૧૫૫૦ મૃડશ ક્ષોદે

ચુરો કરવો

૧૫૫૧ ગુધશ રોષે

રોષ કરવો

૧૫૫૨ બન્ધશ બન્ધને

બાંધવું

૧૫૫૩ ક્ષુમશ સંચલને

ખળખળવું-ક્ષોભ થવો

૧૫૫૪ જમ્ ૧૫૫૫ તુમજ્ હિંસાવામ્	હિંસા કરવી
૧૫૫૬ સ્વચ્છ દ્વેષદાનત્	થપેલ પદાર્થનો પ્રાદુર્ભાવ થવો
૧૫૫૭ મિલકોશ્ચ વિભાષને	ફેલેશ્ચ કરવો—કુઃખ દેવું
૧૫૫૮ અશશ્ચ મોજને	ભોજન કરવું
૧૫૫૯ ફષશ્ચ આમીક્ષયે	વારંવાર કરવું
૧૫૬૦ વિષશ્ચ વિપ્રયોગે	વિયોગ થવો
૧૫૬૧ પુષ્ ૧૫૬૨ પ્લુષશ્ચ સ્નેહ— સેવનપૂરણેષુ	ચીકણા થવું, ઝાંટવું, પૂરવું—ભરવું
૧૫૬૩ મુષશ્ચ સ્તેયે	ચોરી કરવી
૧૫૬૪ પુષશ્ચ પુષ્ટૌ	પુષ્ટ થવું
૧૫૬૫ કુષશ્ચ નિષ્કર્ષે	ખઠાર કાઢવું
૧૫૬૬ ધ્રુશ્ચ રક્ષે	વીણુવું
इति परस्मैभाषाः ।	પરસ્મૈપદ પૂરું

૧૫૬૭ ષ્ઙ્ચ સમ્મજી સારી રીતે સેવા કરવી

इति आत्मनेभाषाः । આત્મનેપદ પુરું

इति क्रियादयः शितो घातवः श निशानवाणो नवभो कथादि गच्छ पूरे।

છેલ્લો અથવા દસમો ષ્ નિશાનવાળો નુરાદિ ગણ પૂરો

૧૫૬૮ ચુરજ્ સ્તેયે	ચોરી કરવી
૧૫૬૯ ષ્ણ પૂરણે	પૂરવું—ભરવું
૧૫૭૦ ઘ્ણ સ્ત્રવણે	ઝરવું—ટપકવું—સ્રવવું—સુવું
૧૫૭૧ શ્લ્ક ૧૫૭૨ વ્લ્કજ્ ભાષણે	બોલવું
૧૫૭૩ વક્ષ ૧૫૭૪ ધક્ષજ્ નાશને	નાશ કરવો
૧૫૭૫ વક્ષ ૧૫૭૬ વુક્ષજ્ ક્યયને	વ્યથા કરવી
૧૫૭૭ ટકુજ્ વન્ધને	બાંધવું
૧૫૭૮ ઈર્કજ્ સ્તવને	સ્તુતિ કરવી—વખાણ કરવાં
૧૫૭૯ પિચ્છજ્ કુટ્ટને	કુટવું—પેચા કાઢવા
૫૮૦ પ્લુજ્ વિસ્તારે	વિસ્તાર કરવો
૫૮૧ મ્લેચ્છજ્ મ્લેચ્છને	ન સમજાય એવું બોધવું—અનાયૈભાષા બોલવી
૫૮૨ ઝર્જજ્ ચલપ્રાણનયોઃ	બળવાન થવું અને પ્રાણુ ધારણુ કરવા

૧૫૮૩ તુલુ ૧૫૮૪ પિજુળ હિંસા- બલદાનનિકેતનેષુ	પીંજવું-હિંસા કરવી, બળવાળા થવું, દાન દેવું, નિવાસ કરવો
૧૫૮૫ કુજુળ કુઝ્ઝીબને	કબ સાથે જીવવું
૧૫૮૬ પૂજળ પૂજાયામ્	પૂજા કરવી
૧૫૮૭ ગજ ૧૫૮૮ માર્જળ શબ્દે	ગાજવું તથા માર્જવું-શબ્દ કરવો
૧૫૮૯ તિજળ નિશાને	તેજસ્વિ કરવું-ધાર કાઢવી
૧૫૯૦ વજ ૧૫૯૧ વ્રજળ માર્ગળ- સંસ્કારગત્યોઃ	બાણનો સંસ્કાર કરવો-બાણને સાફ કરવું તથા ગતિ કરવી
૧૫૯૨ રજળ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૫૯૩ નટળ અવસ્યત્ત્વને	પતિત કરવું-નીચે પાડવું
૧૫૯૪ તુટ ૧૫૯૫ તુટ ૧૫૯૬ તુટ ૧૫૯૭ કુટળ હેત્તને	તોડવું-ચુટવું-છેદવું
૧૫૯૮ કુટળ કુત્તસને ચ	નિંદા કરવી તથા કુટવું-છેદવું
૧૫૯૯ પુટ ૧૬૦૦ તુટ ૧૬૦૧ પુટળ અલ્પીભાવે	તાના થવું-અલ્પ થવું
૧૬૦૨ પુટ ૧૬૦૩ મુટળ સંષૂર્ણને	ચૂર્ણ કરવું
૧૬૦૪ અટ ૧૬૦૫ સ્મિટળ અનાદરે	અનાદર કરવો
૧૬૦૬ છુટળ સ્તેષ્ટે ચ	છાંટવું-ચોરી કરવી તથા અનાદર કરવો
૧૬૦૭ સ્નિટળ સ્નેહને	સ્નેહ રાખવો-મીઠાઈ કરવું
૧૬૦૮ ઘટળ ચલને	ચાલવું-ગતિ કરવી
૧૬૦૯ ઘટળ સંવરણે	ઢાંકવું
૧૬૧૦ ષટ ૧૬૧૧ સ્પિટળ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૬૧૨ સ્ફુટળ પરિહાસે	પરિહાસ કરવો-મશકરી કરવી
૧૬૧૩ કોટળ વર્ણને	વર્ણન કરવું-કીર્તન કરવું
૧૬૧૪ વટળ વિમાજને	વાટવું-વહેંચવું-વિભાગ કરવો
૧૬૧૫ રુટળ રોષે	રોષ કરવો
૧૬૧૬ શટ ૧૬૧૭ શ્વટ ૧૬૧૮ શ્વટળ સંસ્કાર-ગત્યોઃ	સાફસુદ્ધ કરવું-સંસ્કાર કરવો તથા ગતિ કરવી
૧૬૧૯ શુટળ આલસ્યે	આળસુ થવું
૧૬૨૦ શુટળ શોષણે	સકાવું-સૂકવવું-શોષણ કરવું
૧૬૨૧ મુટળ વેષ્ટને	વીંટવું-ગુંથવું-ગંધવું
૧૬૨૨ લટળ ઉપસેવાયામ્	ઉપસેવા કરવી-લાડલડાવવા-લાલનપાલન કરવું

૧૬૨૩ સ્ફુઙ્ગ પરિહાસે	મરકરી કરવી—પરિહાસ કરવો
૧૬૨૪ ઓલઙ્ગુ ઉત્ક્રેષે	ઉછાળવું—ઉંચે ફેંકવું
૧૬૨૫ પીઙ્ગ ગહને	પીડવું
૧૬૨૬ તઙ્ગ આઘાતે	તાડન કરવું
૧૬૨૭ લઙ ૧૬૨૮ લઙ્ગ મેદે	ભેદ કરવો—ખાંડવું—ભુલું પાડવું
૧૬૨૯ કઙ્ગ સ્પર્શને ષ	ખાંડવું તથા ભેદ કરવો
૧૬૩૦ કઙ્ગ રક્ષણે	રક્ષણ કરવું
૧૬૩૧ ગુઙ્ગ વેષ્ટને ષ	વીંટવું તથા રક્ષણ કરવું
૧૬૩૨ ચુઙ્ગ છેદને	છેદવું
૧૬૩૩ મઙ્ગ ભૂષાયામ્	માંડવું—શોભા કરવી
૧૬૩૪ મઙ્ગ કલ્યાણે	કલ્યાણ કરવું
૧૬૩૫ પિઙ્ગ સજ્ઞાતે	પિંડરૂપ થવું—સમૂહરૂપ થવું
૧૬૩૬ હિઙ્ગ સ્તુતૌ	સ્તુતિ કરવી—વખાણ કરવાં
૧૬૩૭ ચઙ્ગ કોષે	કોપ કરવો—પ્રચંડ થવું
૧૬૩૮ જુઙ ૧૬૩૯ ઘૂર્ણ ૧૬૪૦ વર્ણ	પ્રેરણા કરવી—પીસવું—દળવું
પ્રેરણે	
૧૬૪૧ સૂળ ૧૬૪૨ તૂળ્ સંકોચને	સંકોચ કરવો—તૂણવું
૧૬૪૩ શ્રણ્ દાને	દાન દેવું
૧૬૪૪ પૂળ્ સંઘાતે	સમૂહરૂપ થવું
૧૬૪૫ ચિતુળ્ સ્મૃત્યામ્	યાદ કરવું
૧૬૪૬ પુસ્ત ૧૬૪૭ બુસ્તળ	આદર કરવો તથા અનાદર કરવો
આદરાનાદરયોઃ	
૧૬૪૮ મુસ્તળ્ સંઘાતે	સમૂહ રૂપ થવું
૧૬૪૯ કતળ્ સંશબ્દને	કીર્તન કરવું—પ્રખ્યાત કરવું
૧૬૫૦ સ્વર્ત ૧૬૫૧ પથુળ્ ગતૌ	ગતિ કરવું
૧૬૫૨ અચળ્ પ્રતિહર્ષે	સામે હર્ષ કરવો
૧૬૫૩ પથળ્ પ્રક્ષેપણે	ફેંકવું—અંદર નાખવું
૧૬૫૪ પ્રથળ્ પ્રખ્યાને	પ્રખ્યાતિ કરવી
૧૬૫૫ છવળ્ સંવરણે	ઠાંકવું
૧૬૫૬ જુઘળ્ સંચોદને	પ્રેરણા કરવી
૧૬૫૭ મિઘુળ્ સ્નેહને	ચીકણું કરવું—સ્નેહયુક્ત થવું

૧૬૫૮ ગુર્ધ્ણ નિકેતને	નિવાસ કરવો.
૧૬૫૯ છર્ધ્ણ વમને	વમન કરવું-ઉલટી કરવી
૧૬૬૦ કુષુણ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૬૬૧ વર્ધ્ણ છેદનપૂરણયો:	વાદવું-છેદવું તથા પૂરવું-ભરવું-વધવું
૧૬૬૨ ગર્ધ્ણ અભિકાઠ્ઠાયામ્	લાલચ રાખવી-કાંક્ષા-પ્રત્યા-કરવી
૧૬૬૩ બન્ધ ૧૬૬૪ બધ્ણ સંયમને	બાંધવું-કામુખાં રાખવું-સંયમ કરવો
૧૬૬૫ છપુણ ગતૌ	ગતિ કરવી
૧૬૬૬ ક્ષપુણ ક્ષાન્તૌ	ક્ષમા કરવી-સહન કરવું
૧૬૬૭ ષ્ટપણ સમુચ્છાયે	જિંઝા થવું
૧૬૬૮ ઢિપણ ક્ષેપે	ફેંકવું
૧૬૬૯ હૂલપણ વ્યક્તાયાં વાચિ	રૂપબદ્ધ બોલવું
૧૬૭૦ ડપુ ૧૬૭૧ ઢિપુણ સંઘાતે	સમૂહ રૂપ થવું-ભેગા થવું
૧૬૭૨ શૂર્પણ માને	માપ કરવું-સૂપડું ભરીને માપ કરવું
૧૬૭૩ શુલ્બણ સર્જને ચ	સર્જન કરવું-પેદા કરવું તથા માપવું
૧૬૭૪ ડબુ ૧૬૭૫ ઢિબુણ ક્ષેપે	ફેંકવું
૧૬૭૬ સમ્બળ સમ્બન્ધે	સંબંધ રાખવો
૧૬૭૭ કુમ્બુણ આચ્છાદને	ઢાંકવું
૧૬૭૮ છુવુ ૧૬૭૯ તુમ્બુણ અર્દને	પીડા કરવી
૧૬૮૦ પુર્વળ નિકેતને	નિવાસ કરવો
૧૬૮૧ ચમળ પરિવેષણે	પીરસવું, વીંટવું
૧૬૮૨ વ્યયળ ક્ષયે	ક્ષય થવો, વ્યય થવો
૧૬૮૩ યત્રુણ સંકોચને	સંકોચ કરવો
૧૬૮૪ કુદ્રુણ અનુત્તમાષણે	ખોદું ખોલવું-જુડું ખોલવું
૧૬૮૫ શ્વશ્રુણ ગતૌ	ગતિ કરવી
૧૬૮૬ તિલળ સ્નેહને	સ્નેહવાળા થવું-ચીકણા થવું
૧૬૮૭ જલળ અપવારણે	સંતાઈ જવું-અદશ્ય થવું અથવા અંદર ધારણ કરવું
૧૬૮૮ ક્ષલળ શૌચે	પખાણવું-ધોવું-ચોંકવું કરવું
૧૬૮૯ પુલળ સમુચ્છાયે	જિંઝા થવું
૧૬૯૦ ચિલળ મેદે	ભેદ કરવો
૧૬૯૧ તલળ પ્રતિષ્ઠાયામ્	સ્થાપવું

૧૬૧૨ તુલળ્ તન્માને	તોળવું
૧૬૧૩ તુલળ્ ઉત્તેપે	ફેંકવું—ઊંચે ફેંકવું—ઊઠાળવું
૧૬૧૪ તુલળ્ નિમગ્જને	બોળવું, પાણીમાં પ્રવેશ કરવો—પાણીમાં ડુબકી મારવી
૧૬૧૫ મૂલળ્ રોહણે	ઊગવું
૧૬૧૬ કલ ૧૬૧૭ કિલ ૧૬૧૮ પિલળ્ ક્ષેપે	ફેંકવું
૧૬૧૯ પલળ્ રક્ષણે	પાળવું—રક્ષા કરવી
૧૭૦૦ ફલળ્ પ્રેરણે	પ્રેરણા કરવી
૧૭૦૧ ચલળ્ શૃતી	નોકરી કરવી
૧૭૦૨ સાન્તલળ્ સામપ્રયોગે	શાંત પાડવું—સાંતવન દેવું
૧૭૦૩ ધૂશળ્ કાન્તીકરણે	કાંતિયુક્ત કરવું—સુશોભિત કરવું
૧૭૦૪ મ્લિષળ્ મ્લેષણે	ચોંટવું—એટવું
૧૭૦૫ લ્ષળ્ હિંસાયામ્	લૂસડું—હિંસા કરવી
૧૭૦૬ ઠષળ્ રોષે	રોષ કરવો
૧૭૦૭ જ્યુષળ્ ઉત્સર્ગે	ત્યાગ કરવો
૧૭૦૮ પસુળ્ નાશને	નાશ કરવો
૧૭૦૯ જસુળ્ રક્ષણે	રક્ષણ કરવું—સાચવવું
૧૭૧૦ પુંસળ્ અભિમર્દને	કચરી નાખવું—દબાવી દેવું
૧૭૧૧ જસ ૧૭૧૨ પિસ ૧૭૧૩	હિંસા કરવી
જસ ૧૭૧૪ મર્દળ્ હિંસાયામ્	
૧૭૧૫ લિલ્હળ્ સ્નેહને	સ્નેહ કરવો
૧૭૧૬ મ્લક્ષળ્ મ્લેચ્છને	અપહરણ બોલવું
૧૭૧૭ મક્ષળ્ અદને	ખાડું—બક્ષણ કરવું
૧૭૧૮ પક્ષિળ્ પરિગ્રહે	પરિગ્રહ કરવો—પક્ષ કરવો
૧૭૧૯ લક્ષીળ્ વર્ણનાંકનયોઃ	બોવું તથા નિશાન કરવું—આંકવું
ફલતઃ અર્થવિશેષે આલક્ષિણઃ ।	લક્ષી ધાતુ ઉભયપદી છે.
અહીંથી માંડીને લક્ષિણ સુધીના બધા ધાતુઓ વિશેષ પ્રકારના અર્થના સૂચક છે.	
૭૨૦ જ્ઞાળ્ મારણાદિનિયોજનેષુ	મારવું, ખુશ કરવું—તુષ્ટ કરવું, તથા તેજદાર કરવું—ધાર કે અણી કાઢવી તથા હુકમ કરવો.

૧૭૨૧ વ્યુળ્ સહને	સહન કરવું
૧૭૨૨ મૂળ્ અવકલકને	મિશ્ર કરવું
૧૭૨૩ લુક્ષ્ ભાષણે	ભાસવું-ભુંકવું
૧૭૨૪ રક્ ૧૭૨૫ લક્ ૧૭૨૬	ચાખવું-આસ્વાદ કરવો
રગ ૧૬૨૭ લગ્ આસ્વાદને	
૧૭૨૮ લિગુળ્ ચિત્રીકરણે	ચિત્ર કાઢવું-ચિતરવું
૧૭૨૯ ચર્ચ્ણ અધ્યયને	ચર્ચા કરવી-ભાણવું
૧૭૩૦ અન્વચ્ણ વિશેષણે	વિશેષતા કરવી-કોઈ ગુણનો વધારો કરવો
૧૭૩૧ મુચ્ણ પ્રમોચને	છુટું કરવું-મુક્ત કરવું
૧૭૩૨ અર્જ્ણ પ્રતિયત્ને	કોઈ પદાર્થને સારો કરવા માટે ફરી ફરીને
	પતન કરવો-અર્જન કરવું-કમાવું-ઉપાર્જન કરવું
૧૭૩૩ મજ્ણ વિશ્રામણે	પકવવું-પકાવવું
૧૭૩૪ ષટ ૧૭૩૫ સ્ફુટણ મેદે	ભેદવું
૧૭૩૬ ષટ્ણ સંઘાતે	સંઘાત રૂપ થવું
૧૭૩૭ કળ્ણ નિમીલને	આંખ મીંચવી-કાણા થવું
(હન્ત્યર્થાશ્ચ)	જે ધાતુઓ હિંસાર્થક જણાવેલા છે તે બધાને
	ચુરાદિ ગણમાં પણ સમજવા, હન્-ઘાતયતિ ।
	હિંસ-હિંસયતિ । વગેરે એટલે એ હિંસાર્થ
	ધાતુઓ જે ગણના મૂળ હોય તે પ્રમાણે રૂપ
	થાય અને ચુરાદિ ગણ પ્રમાણે પણ રૂપ થાય.
૧૭૩૮ યત્ણ નિકારોપસ્કારયોઃ	ખેદ પમાડવો-ખેદ કરવો, લઈ લેવું, ઢાંકવું
	પ્રતિબિંબિત થવું
૧૭૩૯ નિરશ્ચ પ્રતિદાને	નિરનયત્-નિર સાથે યત્ ધાતુ હોય તો તેનો
	અર્થ 'દેવ' ચુકવવું સમજવો
૧૭૪૦ શબ્દ્ણ ઉપસર્ગાત્ ભાષાવિષ્કારયોઃ	'શબ્દ' ધાતુ જ્યારે ઉપસર્ગસહિત હોય
	ત્યારે તેનો અર્થ-ભાષા-ભાષણ કરવું તથા
	આવિષ્કાર કરવો-પ્રગટ કરવું-થાય છે.
૧૭૪૧ ધૂદ્ણ આશ્લવણે	દપકવું-ઝરવું કે ચુવું
૧૭૪૨ આઙઃ ક્રન્દ્ણ સાતત્યે	'આ' સાથે 'ક્રન્દ' ધાતુનો અર્થ સતત
	પ્રવૃત્તિ કરવી
૧૭૪૩ જ્વદ્ણ આસ્વાદને	આસ્વાદ લેવો-ચાખવું-ચાટવું

૧૭૪૩ મુષળ સંસર્ગે	સંસર્ગ કરવો—સંબંધ કરવો
૧૭૪૪ શ્રુધળ પ્રસહને	હરાવવું—પરાજીત કરવો—પરાજ્ય કરવો
૧૭૪૫ કૃપળ ક્ષવકલ્કને	મિત્ર કરવું—ભેળવવું તથા સમર્થ થવું
૧૭૪૬ જમુળ નાશને	નાશ કરવો
૧૭૪૭ અમળ રોગે	રોગ થવો
૧૭૪૮ ચરળ અસંશયે	શંકારહિત થવું—નિર્ણય કરવો
૧૭૪૯ પૂરળ આપ્યાયને	પૂરવું—ભરવું—વધવું
૧૭૫૦ દલળ વિદારણે	વિદારવું—દળવું—ચીરવું—ફાડવું
૧૭૫૧ દિવળ અર્દને	પીડા કરવી
૧૭૫૨ પશ ૧૭૫૩ પષળ બન્ધને	બાંધવું
૧૭૫૪ પુષળ ધારણે	ધારણ કરવું
૧૭૫૫ ધુષળ વિશબ્દને	વિવિધ પ્રકારનો અવાજ કરવો
૧૭૫૫ આદ્ઃ કન્દે	‘આ’ સાથેના ‘ધુષ’ ધાતુનો અર્થ ‘કન્દ’ ધાતુના જેવો છે એટલે ‘સતત પ્રવૃત્તિ કરવી’ એમ છે.
૧૭૫૬ મૂષ ૧૭૫૭ તમુળ અલંકારે	શોભા કરવી—અલંકાર કરવો
૧૭૫૮ જસળ તાડને	તાડન કરવું
૧૭૫૯ ત્રસળ વારણે	રોકવું—વારવું—અટકાવવું
૧૭૬૦ વસળ સ્નેહછદાવહરણેષુ	સ્નેહ કરવો—ચીકણું કરવું, છેલ્લું અને મારવું
૧૭૬૧ પ્રસળ ઝરક્ષેપે	ઉછાળવું—ઊંચે ફેંકવું—ઉલાળવું
૧૭૬૨ પ્રસળ પ્રહણે	ઝડપ કરવું—પકડવું—જેમ મૂર્ચાઝડપ, ચંદ્રઝડપ
૧૭૬૩ લસળ શિલ્પયોગે	શિલ્પકામ કરવું—હારીગરી કરવી
૧૭૬૪ અર્હળ પૂજાયામ્	પૂજા કરવી
૧૭૬૫ મોક્ષળ અસને	ફેંકવું
૧૭૬૬ લોક ૧૭૬૭ તર્ક ૧૭૬૮ રણ	
૧૭૬૯ લણ, ૧૭૭૦ લોચ ૧૭૭૧	
વિહ, ૧૭૭૨ અણ, ૧૭૭૩ તુણ,	
૧૭૭૪ પિણ, ૧૭૭૫ લણ, ૧૭૭૬	
હણ ૧૭૭૭ મણ, ૧૭૭૮ પટ,	
૧૭૭૯ પુટ, ૧૭૮૦ હુટ, ૧૭૮૧ ઘટ,	
૧૭૮૨ ઘટ, ૧૭૮૩ જૂત, ૧૭૮૪ પુથ,	
૧૭૮૫ નથ, ૧૭૮૬ વથ, ૧૭૮૭ ઘુપ,	

૧૭૮૮ ધૂપ, ૧૭૮૯ કુપ, ૧૭૯૦ ચીક બાસવું-દીપવું-ચળકવું
 ૧૭૯૧ દણ ૧૭૯૨ કણ ૧૭૯૩ વણ,
 ૧૭૯૪ પિણ, ૧૭૯૫ કુણ, ૧૭૯૬
 દણ, ૧૭૯૭ બહ્, ૧૭૯૮ વહુ
 ૧૭૯૯ વલ્હ, ૧૮૦૦ અહુ, ૧૮૦૧ વહુ,
 ૧૮૦૨ મહુન્ ભાસાર્થા:

ઇતિ પરસ્મેભાષા:

પરસ્મેપદ પૂરું

૧૮૦૩ યુણિ ઝુણસાયામ્	ધૂણા કરવી-નિંદા કરવી
૧૮૦૪ ગુણિ વિજ્ઞાને	જાણવું--વિશેષ જાણવું-જુદું-વિવિધ-જાણવું
૧૮૦૫ વંશિણ્ પ્રલમ્ભને	કમવું
૧૮૦૬ કુટિણ્ પ્રતાપને	તપાવવું
૧૮૦૭ મદિણ્ તૃપ્તિયોગે	તૃપ્તિવાળા થવું-સંતોષ અનુભવવો
૧૮૦૮ વિદિણ્ ચેતનાસ્થાનનિવાસેષુ	અનુભવવું, કહેવું અને નિવાસ કરવો
૧૮૦૯ મનિણ્ સ્તમ્ભે	અહંકાર કરવો-માન કરવું-અજીક થવું
૧૮૧૦ બલિ ૧૮૧૧ મલિણ્ આમળકને	નિરૂપણ કરવું
૧૮૧૨ દિવિણ્ પરિકૂજને	અવ્યક્ત શબ્દ કરવો-શબ્દ કરવો
૧૮૧૩ વૃષિણ્ શક્તિબન્ધે	શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી
૧૮૧૪ કુત્સિણ્ અવક્ષેપે	નિંદા કરવી
૧૮૧૫ લક્ષિણ્ આલોચને	વિચાર કરવો-આલોચન કરવું
૧૮૧૬ હિલ્કિ ૧૮૧૭ કિલ્કિણ્ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૮૧૮ નિલ્કિણ્ પરિમાણે	પરિમાણ હોવું
૧૮૧૯ તર્જિણ્ સંતર્જને	તર્જન કરવું-અપમાન કરવું
૧૮૨૦ કૂટિણ્ અપ્રમાદે	પ્રમાદ ન કરવો-ક્રિયાશીલ રહેવું
૧૮૨૧ ત્રુટિણ્ હેરકે	તોડવું-છેદવું
૧૮૨૨ શઠિણ્ સ્લાઘાયામ્	વખાણ કરવાં,
૧૮૨૩ કૂળિણ્ સંકોચને	સંકોચવું-સંકોચ પામવો
૧૮૨૪ તૂળિણ્ પૂરણે	પૂરવું-ભરવું
૧૮૨૫ પ્રૂળિણ્ આશાયામ્	આશા રાખવી
૧૮૨૬ ચિત્તિણ્ સંવેદને	અનુભવવું

૧૮૨૭ વસ્તિ ૧૮૨૮ નમ્બિળ્ અર્થને	પીડા કરવી
૧૮૨૯ ઢપિ ૧૮૩૦ ઢિપિ ૧૮૩૧	
ઢમ્પિ ૧૮૩૨ ઢિમ્પિ ૧૮૩૩ ઢિમ્મિ	
૧૮૩૪ ઢિમ્મિળ્ સંઘાતે	સંઘાત૩૫ થવું
૧૮૩૫ સ્યમિળ્ દિતકે	તક કરવો-વિશેષ તક કરવો
૧૮૩૬ ણમિળ્ આલોષને	ખરાખોટાનો વિચાર કરવો-વિશેષ આલોચન-ચિંતન કરવું
૧૮૩૭ કુસ્મિળ્ કુસ્મયને	અયોગ્ય રીતે હસવું
૧૮૩૮ ગૂરિળ્ હથમે	હિલમ કરવો
૧૮૩૯ તન્નિળ્ કુટુમ્બધારણે	કુટુંબનું ધારણ કરવું-કુટુંબની વ્યવસ્થા કરવી-તાંત્ર ગોઠવવું
૧૮૪૦ મન્નિળ્ ગુપ્તમાણે	ગુપ્ત વાત કરવી-કોઈ ન જાણે તેમ મંત્રણા-વિચાર-કરવો
૧૮૪૧ લલિળ્ હૃંપ્સાયામ્	મેળવવાની ઇચ્છા કરવી
૧૮૪૨ સ્પશિળ્ ઘ્રહણશ્લેષણયો;	મહણ કરવું તથા ચોંટવું-ભેટવું
૧૮૪૩ દંશિળ્ દંશને	દંશ દેવો-કરડડું
૧૮૪૪ દંસિળ્ દર્શને ચ	જોઈ અને દંશ દેવો
૧૮૪૫ મર્ત્સિળ્ સંતર્જને	તિરસ્કાર કરવો-તર્જન કરવું
૧૮૪૬ યક્ષિળ્ પૂજાયામ્	પૂજા કરવી
इति आत्मनेभाषाः	આત્મનેપદ પૂરું

इतः अदन्ताः ।

અહીંથી જે ધાતુઓ શરૂ થાય છે તે અદા અદન્ત છે-છેડે અકારવાળા છે

૧૮૪૭ અક્ષળ્ લક્ષણે	નિશાન કરવું-આંકવું
૧૮૪૮ શ્લેષ્કળ્ દર્શને	જોવું
૧૮૪૯ સુષ ૧૮૫૦ ડુઃસ્વળ્ તત્ક્રિયાયામ્	સુખી થવું કે ડુઃખી થવું
૧૮૫૧ અજ્ઞળ્ પદલક્ષણયો:	સ્થાપિત કરવું તથા નિશાન કરવું
૧૮૫૨ અજળ્ વાપકરળ્	પાપ કરવું
૧૮૫૩ રખળ્ પ્રતિયત્ને	ફરી ફરીને યત્ન કરવો-રચના કરવી
૧૮૫૪ સૂચળ્ વૈશુન્ચે	ચાડી ખાવી
૧૮૫૫ માજળ્ પૃથક્કર્મણિ	જાગ કરવા-જુદું કરવું

૧૮૫૬ સમાજળ્ પ્રીતિસેવનયો:	પ્રીતિ રાખવી અને સેવા કરવી
૧૮૫૭ લજ ૧૮૫૮ લજુળ્ પ્રકાશને	પ્રકાશવું-પ્રસિદ્ધ કરવું
૧૮૫૯ કૂટળ્ વાદે	બળવું-બાળવું
૧૮૬૦ ૫ટ ૧૮૬૧ વટળ્ પ્રન્યે	ગુંથવું-ગંઠવું
૧૮૬૨ ચેટળ્ મક્ષણે	બદલાવું કરવું-વીંટવું
૧૮૬૩ ચોટળ્ લેષે	ફેંકવું
૧૮૬૪ પુટળ્ સંસર્ગે	સંસર્ગ કરવો-સંબંધ કરવો
૧૮૬૫ વટુળ્ વિમાજને	વિલાગ કરવો-વાંટવું
૧૮૬૬ શઠ ૧૮૬૭ શ્વઠળ્ સન્યગ્રમાષણે	સારું બોલવું-સારી રીતે બોલવું
૧૮૬૮ ઢળળ્ ઢળ્ઢનિપાતને	દંડ પકવો-દંડવું-સભા કરવી સભા મટી
૧૮૬૯ ત્રળળ્ ગાત્રવિચૂર્ણને	કોઈ બાપર લાકડી પકવી
૧૮૭૦ વર્ણળ્ વર્ણક્રિયાવિસ્તારગુણવચ્ચનેષુ	શરીર ખરાબ થવું-શરીરમાં ધારા-ચાંદાં- પડવા-ત્રણ થવા-ગડગુમડાં થવાં
	વણું ક્રિયા-વણું ન કરવું અથવા રંગવું
	વિસ્તારવું, ગુણો કહેવા-વખાણ કરવાં
	અથવા ઘોળું પીળું રાતું એમ કહેવું
૧૮૭૧ પર્ણળ્ હરિતભાવે	લીલા રંગવાળું થવું-લીલા રંગવાળું કરવું
૧૮૭૨ કર્ણળ્ મેદે	બેઠવું
૧૮૭૩ તૂળળ્ સંકોચને	સંકોચવું-સંકોચ થવો
૧૮૭૪ ગળળ્ સદ્-લખાને	ગણવું-સંખ્યા કરવી
૧૮૭૫ કુળ ૧૮૭૬ ગુળ ૧૮૭૭	આમંત્રણ આપવું-આમંત્રણ-ગૂઢવચન-
કેતળ્ આમન્ત્રણે	ગૂઢાકિત
૧૮૭૮ પતળ્ ગતૌ વા	ગતિ કરવી
૧૮૭૯ વાતળ્ ગતિસુખસેવનયો:	ગતિ કરવી તથા સુખસેવન કરવું-આનંદ
	કરવો-મોજમજા કરવી
૧૮૮૦ કથળ્ વાક્યપ્રવચ્ચે	કેહવું-વાક્યો બોલવાં-કથા કરવી
૧૮૮૧ શ્રયળ્ દૌર્બલ્યે	દુર્બળ થવું-શિથિલ થવું
૧૮૮૨ છોદળ્ દ્વેષીકરણે	છેદ કરવો-મે દુકડા કરવા
૧૮૮૩ ગદળ્ ગર્જે	ગર્જના કરવી
૧૮૮૪ અન્ધળ્ દ્રઢ્યુપસંહારે	આંધળું બનવું-આંધળું કરવું
૧૮૮૫ સ્તનળ્ ગર્જે	ગર્જના કરવી

૧૮૮૬ ધ્વનળ્ શક્યે	અવાળ કરવો
૧૮૮૭ સ્તેનળ્ સૌચે	સોડી કરવી
૧૮૮૮ ઠનળ્ પરિહાણે	હીઘું કરવું-જાંઘું કરવું-જીણું
૧૮૮૯ ક્ષપળ્ દૌર્બલ્યે	દુર્બળ થવું
૧૮૯૦ રૂપળ્ રૂપક્રિયાયામ્	સિક્કા પાડવા અથવા રૂપ બતાવવું
૧૮૯૧ ક્ષપ ૧૮૯૨ ભામળ્ પ્રેરણે	પ્રેરણા કરવી અથવા દોરવણી આપવી
૧૮૯૩ ભામળ્ ક્રોધે	ક્રોધ કરવો
૧૮૯૪ ગોમળ્ ઉપલેખને	લેખ કરવો-જાણ લીધવું-ગાર કરવી
૧૮૯૫ સામળ્ સાન્તવને	શાંતિ આપવી-સાંતવન આપવું-પ્રશ્ન કરવું
૧૮૯૬ ભ્રામળ્ ભ્રામન્ત્રમે	આમંત્રણ કરવું
૧૮૯૭ સ્તોમળ્ શ્લાઘાયામ્	શ્લાઘા કરવી-વખાણવું
૧૮૯૮ વ્યયળ્ વિલસમુત્સવે	ધનનો ખરચ કરવો-ધનનો બચ કરવો
૧૮૯૯ સૂચળ્ વિમોચને	ગુથવું અથવા ગંઠવું, વિસ્તારવાળી હકીકતને સંક્ષેપમાં ગુથવી
૧૯૦૦ મૂઝળ્ પ્રલબ્ધે	ટપકવું-મૂતરવું
૧૯૦૧ પાર ૧૯૦૨ સૌરળ્ કર્મેસમાપ્તૌ	પાર પામવો-કર્મની સિદ્ધિ પામવી-કર્મની સમાપ્તિ થવી-પુરું કરવું-કાંઠ આવવું
૧૯૦૩ કત્ર ૧૯૦૪ ગાત્રળ્ હૌયિલ્યે	ઢીલા થવું
૧૯૦૫ ચિત્રળ્ ચિત્રક્રિયાકરણિવિષ્ટયોઃ	ચિતરવું-ચિત્ર દોરવું તથા કદાચિત્ જોવું-કદાચિત્ નજર કરવી
૧૯૦૬ છિત્રળ્ મેદે	બેઠવું-છિત્ર કરવું
૧૯૦૭ મિશ્રળ્ સંપર્ચને	મિશ્ર કરવું-સંપર્ક કરવો
૧૯૦૮ વરળ્ હિંસાયામ્	પ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખવી-વરણ કરવું
૧૯૦૯ સ્વરળ્ આકેષે	આકેષ કરવો
૧૯૧૦ શારળ્ દૌર્બલ્યે	દુર્બળ થવું
૧૯૧૧ કુમારળ્ કીઠાયામ્	કીઠા કરવી-રમત રમવી-કુમાર હોવું
૧૯૧૨ કલળ્ સંદ્યાનગત્યોઃ	અપ્યા કરવી-ગણવું તથા ગતિ કરવી
૧૯૧૩ ક્ષીલળ્ ઉપચારણે	અભ્યાસ કરવો-ટેવ પાડવી અથવા પરિચય કરવો
૧૯૧૪ વેલ ૧૯૧૫ કાલળ્ ઉપલેષો	ઉપદેશ દેવો-ઉપદેશ આપવો
૧૯૧૬ પશ્યળ્ લગ્નવચનયોઃ	કાપી નાખવું તથા આફ કરવું

૧૯૧૭ અંશણ સમાધાતે

૧૯૧૮ પથણ અનુપસર્ગ:

૧૯૧૯ ગવેષણ માર્ગને

૧૯૨૦ મૃષણ ક્ષાન્તૌ

૧૯૨૧ રસણ આસ્વાદનસ્નેહનયો:

૧૯૨૨ વાસણ ઉપસેવાયામ્

૧૯૨૩ નિવાસણ આચ્છાદને

૧૯૨૪ ચહણ કલ્પને

૧૯૨૫ મહણ પૂજાયામ્

૧૯૨૬ રહણ ત્યાગે

૧૯૨૭ રહુણ ગતૌ

૧૯૨૮ સ્પૃહણ હૃદયાયામ્

૧૯૨૯ રક્ષણ પારુચ્યે

इति परस्मैभाषा: ।

વિભાગ કરવો-ભાગ પાડવા

ઉપસર્ગ લગાડવા વિના આ ધાતુનો પ્રયોગ

કરવો, પણ એટલે બાંધવું

ગોતવું-ગેવપણા કરવી

સહન-કરવું ક્ષમા રાખવી

રસ લેવો-રસનું આસ્વાદન કરવું-સ્વાદ લેવો

તથા રનેહ કરવો-ચીકણું કરવું

વાસિત કરવું

ઠાંકવું

હગવું-દંભ કરવો-ઠોંગ કરવો

પૂળ કરવી

ત્યાગ કરવો-તજવું

ગતિ કરવી

પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કરવી

લુખા થવું-કઠોર થવું

અકારાંત ધાતુઓનું પરસ્મેપદ પૂરું

અકારાંત આત્મનેપદી ધાતુઓ

૧૯૩૦ મૃગણિ અન્વેષણે

૧૯૩૧ અર્થણિ ઉપયાચને

૧૯૩૨ પથણિ ગતૌ

૧૯૩૩ સંગ્રામણિ યુદ્ધે

૧૯૩૪ શૂર ૧૯૩૫ વીરણિ ચિકાન્તૌ

૧૯૩૬ સત્રણિ સન્દાનક્રિયાયામ્

૧૯૩૭ સ્થૂલણિ પરિવૃદ્ધણે

૧૯૩૮ ગર્વણિ માને

૧૯૩૯ ગૃહણિ પ્રહણે

૧૯૪૦ કુહણિ વિસ્માપને

इति आत्मनेभाषा:

અન્વેષણા કરવી-ગોતવું-સૌધવું

યાચના કરવી

ગતિ કરવી

સંગ્રામ કરવો-લડાઈ કરવી

શૂરવીરતા બતાવવી-પરાક્રમ કરવું

નિરંતર દાન આપવું

પુષ્ટ થવું-જાડા થવું

અહંકાર કરવો-ગર્વ કરવો

ઝઠણ કરવું

વિરમ્ય પમાડવો-આશ્ચર્ય પમાડવું

અકારાંત ધાતુઓનું આત્મનેપદ પૂરું

૧૯૪૧ યુજળ્ સંપર્ચને	મિશ્ર કરવું—સંપર્ક કરવો.
૧૯૪૨ લીળ્ દ્રવીકરણે	પ્રવાહી કરવું
૧૯૪૩ મીળ્ મનો	મનન કરવું
૧૯૪૪ પ્રીગળ્ તર્વણે	ખુશ કરવું—તૃપ્તિ—તપ્ત થવું—સંતોષ થવો.
૧૯૪૫ ધૂગળ્ કમ્પને	કંપવું—ધૂલવું—કુળવું
૧૯૪૬ ઘૂગળ્ આઘરણે	આવરણ કરવું—ઢાંકવું
૧૯૪૭ જૂળ્ વયોહાનો	જીર્ણ થવું—ધરડા થવું
૧૯૪૮ લીક ૧૯૪૯ લીકળ્ આમર્ષણે	રૂપર્ષ કરવો—અડકવું
૧૯૫૦ માર્ગળ્ અન્વેષણે	શોધવું—અવેષણ કરવું—ગોતવું
૧૯૫૧ પૃષળ્ સંપર્ચને	મિશ્ર કરવું—સંપર્ક કરવો.
૧૯૫૨ રિષળ્ વિયોજને ચ	જુડવું પડવું અને મિશ્ર કરવું
૧૯૫૩ વચળ્ ભાષણે	બોલવું
૧૯૫૪ અર્ષિળ્ પૂજાયામ્	પૂજા કરવી
૧૯૫૫ વૃજીળ્ વર્જને	છોડી દેવું
૧૯૫૬ સૃજીળ્ શૌચાલક-કારયોઃ	સાફ કરવું તથા શોભા કરવી
૧૯૫૭ કલુળ્ શોકે	શોક કરવો.
૧૯૫૮ અન્ય ૧૯૫૯ અન્યળ્ સંદર્ભે	બાંધવું—બુંધવું—રચના કરવી
૧૯૬૦ કથ ૧૯૬૧ અર્દિળ્ હિંસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૯૬૨ અથળ્ બન્ધને ચ	બાંધવું અને હિંસા કરવ
૧૯૬૩ વદિળ્ ભાષણે	બોલવું
૧૯૬૪ છલ્ અપકારણે	ઢાંકવું
૧૯૬૫ આહ્સદળ્ ગતી	‘આ’સાથેના ‘સદ’ધાતુનો ‘ગતિ’અર્થ સમજાવો.
૧૯૬૬ ક્લદળ્ સંદીપને	બાળવું
૧૯૬૭ છન્ધિળ્ છન્ધો	શુદ્ધ કરવું
૧૯૬૮ તજળ્ અજ્ઞાડ્ઞાસે	વિશ્વાસ ન રહેવો.

૧૧૬૮ ઉપસર્ગાત્ દૈવ્યે	તત ધાતુ ઉપસર્ગ સાથે હોય તો તેનો 'લાંબાઈ અર્થ' કરવો
૧૧૬૯ માનન્ પૂજાયામ્	પૂજા કરવી-માન આપવું-આદર કરવો
૧૧૭૦ તપિન્ દાદે	બાળવું
૧૧૭૧ તૃપન્ પ્રીણે	ખુશ કરવું
૧૧૭૨ આપ્લન્ લમ્ભને	પ્રાપ્ત કરવું-લાભ મેળવવો
૧૧૭૩ દમૈન્ મયે	ખીવું
૧૧૭૪ ફૈરન્ ક્ષેપે	ફેંકવું
૧૧૭૫ મૃષિન્ તિતિક્ષાયામ્	સહન કરવું
૧૧૭૬ શિષન્ અસર્વોપયોગે	ઉપયોગમાં ન આવવું-બાકી રાખવું
૧૧૭૭ વિપૂર્વા અતિશયે	'શિષ્ય' ધાતુ ને 'વિ' ઉપસર્ગ લાગ્યો હોય તો 'વિશેષ 'અતિશય'-અર્થ થાય છે.
૧૧૭૭ જુષન્ પરિતર્કણે	વિશેષ તર્ક કરવો
૧૧૭૮ શૃષન્ પ્રસહને	પરાભવ કરવો
૧૧૭૯ હિસુન્ હિસાયામ્	હિંસા કરવી
૧૧૮૦ ગર્હન્ વિનિન્દને	નિંદા કરવી
૧૧૮૧ વહન્ મર્ષણે	સહન કરવું

વહુલમેતન્નિદર્શનમ્

આ જે ધાતુઓ જણાવેલા છે તે અંગે
બહુલમ્ સમજવું એટલે આથી પછી
વધારે ધાતુઓ હોઈ શકે એમ સમજવું.

ઘૃત્તયુજાદિઃ પરસ્મૈભાષાઃ

ચુરાદિ ગણનો પદાગણ યુત્તદિગણવું
પરસ્મૈપદ પૂરું

ચુરાદયો ણિતો ધાતવઃ

જુનિજ્ઞાનવાળો દર્શનો ચુરાદિ ગણ પૂરો

इत्याचार्यहेमचन्द्रानुस्मृताः

આ પ્રમાણે આચાર્યશ્રી હેમચંદ્ર સૂરીશ્વરે
આ ધાતુઓને પાતની સ્મૃતિ પ્રમાણે
જણાવેલા છે.

‘ક્લિષ્’ વગરે લૌકિક ધાતુઓ નીચે પ્રમાણે છે

૧ કલ્પિ વિચ્છાદીભવને	કાંતિ વગરનું થઈ જવું, ઝાંખું પડી જવું.
અથવા છાયા વગરનું થવું
૨ ક્ષીદ્ધ્ ક્ષયે	ક્ષય પામવો. નાશ થવો.
૩ મૃગ્વ અન્વેષણે	તપાસ કરવી, શોધ કરવી.

કેટલાક સ્તમ્ભૂ વગરે સૌત્રધાતુઓ

(આત્માર્થશ્રીએ મૂળસૂત્રમાં જે ધાતુઓ જણાવેલા છે તે સૌત્ર ધાતુઓ કહેવાય).

૧ સ્તમ્ભૂ ૨ સ્તુમ્ભૂ	
૩ સ્કમ્ભૂ ૪ સ્કુમ્ભૂ રોધનાર્થાઃ	રોધવું, રોકવું.
૫ કર્ગે ક્રિયાસામાન્યાર્થો હર્યેકે
અનેકાર્થો અયમ્ અન્યે	‘સામાન્યક્રિયા’ એવો અર્થ કેટલાક માને છે;
ખીજાઓ કહે છે કે આ ધાતુ ‘અનેકાર્થક’
છે. કયા અનેક અર્થનું એ સ્પષ્ટ કર્યું નથી.
૬ જુ ગતૌ	ગતિ કરવી, જવાદિગણમાં આત્મને પદમાં જુદું
(૫૬૬) ધાતુ આપેલો છે પણ પ્રસ્તુત ધાતુ
પરરમૌપદી જણાય છે એ તેની વિશેષતા છે.

કણ્ઠ્ આદિ ગણ

॥૩૧૫૮॥ સૂત્રમાં જે કણ્ઠ્વાદિગણનો નિર્દેશ કરેલ છે તે ધાતુઓ આ પ્રમાણે છે.

૧ કણ્ઠ્ ગાત્રવિષર્જણે	ચૂળ આવવી, ખંજવાળ આવવી.
૨ મહીદ્ કઠ્ઠૌ પૂજાયાન્ત	વધવું, પૂજા કરવી.
૩ હ્ણીદ્ રોષ—સ્પ્રજયોઃ	રોષ કરવો, શરમાવવું—લાજવું.

- ૪ વેદ- ધૌત્યે પૂર્વભાવે સ્વપ્ને ચ હુમ્યાઈ કરવી. પૂર્વભાવ-પૂર્વની ક્રિયા (?) અને સ્વપ્ન-સુપ્ત અથવા સ્વપ્ન આવપું.
- ૫ લાઘ્વ- વેદ-વત્ વેદ ધાતુના અર્થની પેઠે અર્થ સમજવો.
- ૬ મન્તુ રોષઘૈમનસ્યયોઃ રાપ કરવો, અણુખનાવ.
- ૭ વલ્ગુ માધુર્ય-પૂજયોઃ મધુરતા, પૂજ્ય કરવી.
- ૮ અસુ માનસોપતાપે માનસિક સંતાપ.
- ૯ વેદ ૧૦ લાટ વેદ-વત્ વેદ ધાતુના અર્થની પેઠે અર્થ.
- ૧૧ લિદ્ અલ્પાર્થે કુત્સાયાન્ચ થોડું, નિંદા કરવી.
- ૧૨ લોદ્ દીપ્તી દીપ્તિ-દીપવું.
- ૧૩ ઊરસ્ ઐશ્વર્યે ઐશ્વર્ય, સ્વામીપણું.
- ૧૪ ઉષસ્ પ્રમાત્રીભાવે પ્રાતઃકાળ થવો.
- ૧૫ ઇરસ્ ઈર્ષ્યાયામ્ ઈર્ષ્યા કરવી.
- ૧૬ તિરસ્ અન્તઃકૌં સંતાઈ જવું-હુપાઈ જવું.
- ૧૭ ઇયસ્ ૧૮. ઇમસ્
- ૧૯ પયસ્ ૨૦ અસ્ પ્રસૂતૌ ફેલાવું, પ્રસરવું.
- ૨૧ સમ્પૂર્ણસ્ પ્રભૂતભાવે ધણું.
- ૨૨ દુ(દ્ર)વસ્ પરિતાપ-પરિવરણયોઃ પરિતાપ થવો, પરિચયા કરવી.
- ૨૩ દુરજ્ ૨૪ મિષજ્ ચિકિત્સાયામ્ ચિકિત્સા કરવી, રોગનો ઉપાય કરવો.
- ૨૫ મિષ્ણક્ ઉપસેવાયામ્ નજીક રહીને સેવા કરવી.
- ૨૬ રેલા મ્લાવા-ભાસાદનયોઃ શ્લાષા કરવી, વખાણ કરવા અને આસાદન-પ્રાપ્તિ કરવી.

૨૭ લેખા વિલાસ સ્થલનયો:	વિલાસ કરવો અને રખલિત થવું—બૂલ થવી.
૨૮ एल २९ वेला	
૩૦ કેલા ૩૧ સેલા વિલાસે	વિલાસ કરવો. ખેલવું.
૩૨ गोधा ३३ मेघा आशुग्रहणे	ખુદ્ધિ હોવી, કાઈપણ વાતને જલદી સમજવી.
૩૪ मगध परिवेष्टने	ચારે તરફથી વીંટવું.
૩૫ इरध ३६ इषुध शरधारणे	ખાણને ધારણ કરવું.
૩૭ कुषुम(म्भ) क्षेपे	ફેંકવું
૩૮ सुख ३९ दुःख तत्क्रियायाम्	સુખ-સુખી થવું, દુઃખ-દુઃખી થવું.
૪૦ अगद निरोगत्वे	ગદ એટલે રોગ, અગદ એટલે અરોગ—નિરોગી પશું, નિરોગ કરવું.
૪૧ गद्गद वाक्स्थलने	ગદ્ગદ થવું, ખેલતાં ખેલતાં રખલિત થવું.
૪૨ तरण ४३ वरण गतौ	ગતિ કરવી,
૪૪ उरण ४५ तुरण त्वरायाम्	ત્વરા કરવી, જલદી કરવી.
૪६ पुरण गतौ	ગતિ કરવી.
૪७ भुरण धारण-पोषण-युद्धे	ધારણ કરવું, પોષણ કરવું અને યુદ્ધ કરવું.
૪८ चुरण (चुरण) मति-चौर्ययोः	ખુદ્ધિ હોવી, તથા ચોરી કરવી,
૪९ भरण प्रसिद्धार्थः	પ્રસિદ્ધ થવું.
૫૦ तपुस ५१ तम्पस् दुस्त्रार्थः	દુઃખી થવું.
૨ अरर आराकर्म्मणि	આર ધોંચવી,
૩ सपर पूजायाम्	પૂજા કરવી, આદર કરવો.
૪ समर युद्धे	યુદ્ધ કરવું.

इति कण्डूवाक्य

કણ્ડૂ આદિ ગણ પૂરો

- ૧ અન્દોલણ
 ૨ પ્રેદ્-ઘોલણ અન્દોલને હીંચકવું.
 ૩ વીજળ વીજને પંખો વીંજવો.
 આ ત્રણ ધાતુ અકારાન્ત સમજવા.
 ૪ રિખિલિલે: સમાનાર્થ: રિખિ ધાતુનો અર્થ લિલ જેવો સમજવો.
 'લિલ' એટલે લખવું.
 ૫ હુલ કમ્પને કંપવું, લોડવું.
 ૬ હુલમ્પ વિનાશો વિનાશ, નાશ થવો.

સાથે ધાતુપાઠ સંપૂર્ણ

* * *

* *

*

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન (લઘુવૃત્તિ) ખંડ ૨

નો

પરિચય

આ બીજા ખંડમાં પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા અધ્યાયોનો સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે. તથા જેનો ઉપયોગ ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદથી માંડીને પાંચમા અધ્યાયના અંત સુધી થાય છે એવા ૧૯૮૨ ધાતુના તથા બીજા સૌત ધાતુ વગેરે ધાતુના સંગ્રહવાળા ધાતુપાઠ પણ આ વ્યાકરણને છેડે આપવામાં આવેલ છે.

પાંચમા અધ્યાયના ચારે પાદોમાં બે હકીકત આવેલ છે એક તો ધાતુને લાગતી વર્તમાન વગેરે વિભક્તિઓ કયા કયા કાળમાં વપરાય છે.

બીજી, ધાતુને જુદા જુદા પ્રત્યયો લગાડી કેવાં કેવાં નામો પેદા કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત સ બંધક ભૂતકૃદંત બનાવવા સારુ જે જે પ્રત્યયો વપરાય છે તેની સવિસ્તર પ્રક્રિયા આપેલ છે અને હેતુવર્થકૃદંત બનાવવાની પણ પૂરી પ્રક્રિયા આવી ગઈ છે. આ પછી છઠ્ઠા અને સાતમા આ બન્ને અધ્યાયોમાં નામને જુદા જુદા પ્રત્યયો લગાડી જુદા જુદા અર્થના સૂચક વિવિધ નામો પેદા કરી શકાય છે. છેલ્લા સાતમા અધ્યાયને અંતે ગ્રંથકારે વ્યાકરણમાં વપરાતી કેટલીક પરિભાષાઓ સમજાવેલ છે તથા છેલ્લા છેકે સૂત્રમાં અંતિમ મંગળ રૂપે ‘સમથ’ પદ વાપરી પદવિધિનું સામર્થ્ય બતાવી સાતમો અધ્યાય પૂરો કરેલ છે; અને સંસ્કૃત વ્યાકરણની સમાપ્તિ કરેલ છે

સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન (લઘુવૃત્તિ) ખંડ ૨

૩. ૩૮-૦૦